

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

पण्डितराजमारवाडकेसरिश्रीस्नेहिरामजीशास्त्रिस्मारक-

श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-

* त्रिशङ्कुसुमम् *

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

पातञ्जलं सहाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोजीभट्टविरचितमहा-

भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महामहो-

पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-

विरचितेन प्रदीपेन

विराजितम् ।

ॐ

तस्यायं-

❧ द्वितीयोऽध्यायः ❧

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्य, -पण्डितश्रीशिष्य-

नारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकरण

शास्त्रेण महता परिश्रमेण सशोधितं, टिप्पण्या सहोजितम् ।

निषेकादिस्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य चित् ॥ मनुः ॥

प्रथम राजसस्तरणम्

१२००

१९३९

{ मूल्य
१॥॥ }

अत्यावश्यक सूचना—

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को हमारी इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अतः जो जन्मना द्विज नहीं हैं वे इसे न खरीदें और न पढ़ें। ब्राह्मण क्षत्रिय आदि भी इसे शुद्ध होकर एवं शान्तिपाठपूर्वक ही पढ़ें और पढ़ायेँ और अन्त में भी शान्तिपाठ करें। अन्यथा वे प्रत्यवायभाजन होंगे।

महाभाष्यस्य आदावन्ते चावश्यपठनीया शान्तिमन्त्रा —

तत्रादौ—ॐ शनो मित्र श वरुण श नो भवत्वयमा । श न इन्द्रो बृहस्पति । शनो विष्णुवरुणम् ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्म वदिष्यामि । ऋत वदिष्यामि । सत्य वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥ ॐ ॥

[ॐ वाग्ने मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वैदस्य न आणीस्थ धृत मे मा ब्रह्मसीरनेनाऽधीतेनादोरात्रास्तन्दध्याम्यृत वदिष्यामि सत्य तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । अवतु वक्तारम् ।] ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

ॐ नम श्रीपाणिनिकृत्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्य ॥

ॐ कारव्याऽथ शन्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

फण्ठ भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मागलिकावुभौ ॥

पाठस्य अन्ते च—ॐ नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्माऽरादिपम् । ऋतमरादिपम् । सत्यमरादिपम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् २ ।

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

Published by —

Pandit Nandlashore Shastri Ayurvedacharya,
SHRI RAJASTHAN HANSKRIT COLLEGE GRANTH MALA
? Dharmakoop Meerghat BENARES CITY
All Rights Reserved by the Author

मुद्रक—माधव विष्णु पराङ्कर ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, कट्ती । ७६८४ ९५

* श्रीगणेशाय नम *

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचित

व्याकरणमहामाध्यमम्

उद्द्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम्

तत्पर्यं—

द्वितीयोऽध्यायः

तस्य च

प्रथमे पादे प्रथममाहिकम्

समर्थं पदविधि ॥२॥१॥१॥

विधिरिति कोय शब्द १ ॥

प्र] समर्थं पदविधि । विधिरिति कोय शब्द इति । अर्थाऽनिश्चयात्सदेहे
सति प्रश्न । किं भावसाधन , उत कर्मसाधन । तत्र भावसाधने पदानां
विधीयमानत्वात्कर्माणं पृष्टी । इतरन शेषपृष्टी । तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद
इति दर्शनं, सादृश्यनिबन्धना च प्रत्यभिज्ञा, तद्दर्शने 'क इति प्रश्नो
विशिष्टशब्दनिर्धारणाय । ये त्वर्थभेदेपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षेऽर्थ-

उ] समय पद । विधिरिति कोऽयमात भाष्यस्य न स्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं, तस्य
श्रोत्रेण निश्चितत्वादित्यतोऽभिप्रायमाह—अर्थेति । कोऽयमित्यस्य किमर्थको
यमित्यर्थ । शब्दार्थयोरभेदादिति भाव । किं भावेति । करणाधिकरण
साधनस्त्वनिवितत्वात्प्रयोजनाऽभावाच्च नोलिखित । विधीयमानत्वादिति ।
वस्त्रसादिविधावति शेष । इतरत्रेति । कर्मसाधने इत्यर्थ । 'अर्थभेदाच्छब्द
भेद' इति मते प्रत्यभिज्ञानुपपत्ति , तद्भेदेपि शब्दैक्ये तु 'क शब्द' इत्यनुपपत्ति

१ च वचिष । 'बन्धना तु' ।

विपूर्वाद्वाज कर्मसाधन इकार-विधीयते विधिरिति ॥

किं पुनर्विधीयते ? ॥ समासो, विभक्तिविधान, पराङ्गवद्भावश्च ॥

प्र] भेदाच्छब्दभेदमारोप्य 'क' इति प्रथ ॥ विपूर्वादिति । 'विध विधाने' इत्यस्यौणादिके-प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थं 'विपूर्वाद्वाज' इत्युक्तम् । स्वरे चाऽनयोर्भेदः । इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात्, किप्रत्ययान्तस्याऽन्तोदात्तत्वात् । तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतुः । कर्मसाधन इति । एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तम् । 'विधीयते' इति वाक्यप्रदर्शनं मुक्तप्रतिपत्त्यर्थम् । किं पुनरिति । कार्यविशेषस्येहाऽनिर्देशात्प्रथ । इतरो वक्ष्यमाणान्कार्यविशेषान्पर्यालोचयाह—समास इति । अनन्तरस्यापि पराङ्गवद्भावनस्याऽल्पविषयत्वादानादरात्तन्निमित्तप्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वा-न्मुख्यप्रयोजनरत्नाऽभावात्पद्माभिर्देशः कृतः । तत्र 'समास'शब्देन सहा बोध्यते, समुदायो वा सङ्गो । 'विभक्तिविधान'शब्देन सामान्यविहितानां विभक्त्यानां 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना यो नियमः स उच्यते । एव हि पदविधिर्भवति । अथापेकवाक्यताश्रयणेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तरसम्बन्धेन चासा विभक्तीनां विधानमन्तरान्तरेण युक्तं इति, तिङ्भक्त्यानां 'नेर्विश' इति, तदाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव । तथा चोक्तम्—'निरपि पदं विधिरपि पद'मिति । तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म सामान्यविधानक्रियायां भवति । यथोक्तम्—'सामान्यपुणेरवयवपुं कर्म'ति ॥

उ] मत आह तत्रेति । औणादिकनिनि । इगुधात्किदित्यनेनेनि भावः । स्वरो चेति । बहुलप्रहणादीनां कस्यापि कर्मणि समर इति भावः । प्रयोगदर्शनमिति । त्रैस्वर्येणाऽऽध्यायीशास्त्रादिह, वेदे, लोके चेति शेषः ॥ एतद्भावेति । तथा सति पदकर्मके विधाने इत्यवापत्तौ समासाद्यसङ्गद स्यात्, वल्लभाद्यादेशविधौ चाऽतिप्रसङ्ग स्यादिति भावः । इह—सूत्रे ॥ इतर इति । प्रकरणपर्यालोचननेति भावः । समासपदं कृतिमानोपलक्षणम् ॥ समुदायावति । स ह्यवयवभूतपदानां कार्यं, समूहस्यावयवातिरिक्तताया अपि स्वीकारादिति भावः । विभक्त्यन्तस्य पदत्वाद्विभक्तिविधानस्य कथं पदादेश्यविधित्वमित्याशङ्क्याह—स्मिन्नेति ॥ एवं हीति । विहितानां नियमस्य विविना पक्षप्राप्तेरविभक्त्यन्तानां निवृत्तिरूपस्याश्रयणेन सा निवृत्तिः पदादेश्यकेत्यर्थः । केचित्तु पदादेश्यकं, पदत्वसंपादको वा सर्वोपि पदसम्बन्धित्वात्पदविधिरेवेति वदन्ति । ननु किं विधीयते इति प्रश्ने विभक्तिविधानमित्युत्तरमयुक्तं, विधानस्य विधानकर्मत्वाभावादत आह—तत्र विभक्त्यपेति ।

किं पुनरयमधिकार, आहोस्वित्परिभाषा॥ क पुनरधिकारपरिभाषयो-
र्विशेष ॥ अधिकार प्रतियोग तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते ।
परिभाषा पुनरेकदेशस्था कृती सर्वे शास्त्रमभिन्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा—
प्रदीप सुप्रज्वलित एतद्देशस्य सर्वे वैश्माऽभिन्वलयति ॥

प्र] कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य परार्थेषु रूपद्वय दृष्ट्वा पृ-
च्छति—किं पुनरिति । नन्वधिकारेऽस्मिन् पदविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकम् ।
उत्तरेषा पदविधित्वाऽव्यभिचारात् । तस्मात्पदविधिग्रहणात्परिभाषात्व-
निश्चया प्रश्नानुपपत्ति । एव तद्दि युक्त्यायुक्तत्वापेक्षया प्रश्न । तत्र यद्यधिकार-
पक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्य पदविधिग्रहणम् । परिभाषाया युक्तत्वे
कर्तव्यम् । अधिकारपक्षेऽपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति ॥ क पुन-
रिति । अन्तोऽत्र प्रश्न विज्ञेय । औद्येन तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम् ।
अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते ॥ अधिकार प्रति-
योगमिति । स्वरूपे पृष्टे फलरूपान् तद्व्यकरण स्वरूपावबोधार्थम् ।
अधिक्रियमाणस्य हि प्रतियोगमुपस्थान सति तदनिर्देश फल सपद्यते ।

परिभाषा पुनरिति । लिङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्र-यत्र
तल्लिङ्गोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थः । प्रदेशान्तरेषु तु परार्थतात्वान्या
दधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यधारस्य अधिकारो नाम त्रि-
प्रकार इति । तथा 'द्वयो परिभाषयो सावकाशयो ममुपस्थितयो'रिति ।

उ] एव च पार्त पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावेनावय इति भ'व । क्रिया
विशेषणत्वाच्च कर्मत्वम् ॥ रूपद्वयमिति । यद्यपि सजात्वमपि तत्र, तथाप्ये
तदूण्या तयो शास्त्रे व्यवहाराऽभावात्तन्नोक्तम् । अन्धेनेति । पूर्वपक्षिणा, सिद्धा
न्तिना चैवार्थः । आद्येनेति पाठे किं पुनरिति सन्देश-त्रैत्यर्थः । अन्यथा
अधिकारपरिभाषयोर्विशेषाऽज्ञानं । फलरूपान्—'तस्यानिर्देशार्थ' इत्येतत् ।
स्वरूपम्—योगेयोगेऽपस्थितिरूपम् । लिङ्गोपादानेनेति । स्वरितत्वप्रमुखा-
धिकारेणोत्तरं तत्तत्पदोपस्थितेरविकारान्तरं दृष्ट्वा व्याख्यानाद्वा निवृत्तत्वं ।
परिभाषायास्तु लिङ्गवति सर्वत्र तेषा सर्वेषामनोपस्थित्या परिभाषाया वा तत्र-
तत्रोपस्थित्या स्थाप्योपस्थितेद्वरा व्याप्तेरिति माव । इदं च 'पट्टा स्थाने' इति
सूत्रे निरूपितम् । तदुक्तम्—'एकदेशस्थिता शास्त्रमवने यानि दीपताम् । परितो
व्यापृता भाषा परिभाषा प्रचक्षते' ॥ प्रदेशान्तरेष्विति । 'यत्र स्थाने' इति

कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः ? ॥ अधिकारे सति स्वरयितव्यम् । ऐ-
भाषायां पुनः सत्यो सर्वमपेक्ष्यम् ।

तथेदमपरं द्वैतं भवति—एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं स्याद्व्यपेक्षा वेति ? ॥

प्र.] क पुनरत्रेति । कस्मिन् पक्षे शब्दस्य लाघव भवति, कस्मिन्वा गौरव
मिति प्रश्नः । स्वरयितव्यमिति । स्वरितगुणयुक्त समर्थग्रहण पठितव्यमि-
त्यर्थः । तत्र स्वरितो गुण क्रियारूपेण 'स्वरयितव्य'मिति निर्दिष्टः । यथा श्वेतो
गुणः 'श्वेतते' इति । पदविधिग्रहणं चान्न पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थोक्तं भवति ।

सर्वमपेक्ष्यमिति । यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधि-
शब्दोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः । वान्यास्वपि परिभाषास्तु यत्किञ्चि-
पादीयते तत्किञ्च युक्तापेक्षा कियते । द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता, तत्र भव
द्वैतं सशयरूपं ज्ञानमुच्यते । अथ वा द्वाभ्यामित् प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वा-
द्विज्ञाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वैतं, तत्र भव द्वैतं, तदेव सशयज्ञानम् ।

एकार्थीभाव इति । यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा

उ] सुप्ते आद्य, निपात एकाज्जाणित्यत्र चान्तरम् । तत्र च पारार्थ्यसामान्या-
दतिदेशसङ्गतयो परिभाषात्वेन व्यवहार इति बोध्यम् । स्वरितगुणयुक्तमिति ।
स्वरवच्छब्दाद्वात्वर्ये णिचि मतोर्लुकि टिलोपाऽभावेऽप्यङ्गुत्तपरिभाषया वृद्धय-
भावे आहुणे रूपमिति भावः । यद्वाऽऽशङ्क्यन्तस्वरशब्दाणिचीद रूपम् ।
यावन्तीति । भाष्ये सवमित्यस्य लिङ्गवत्सर्वं शास्त्रमित्यर्थः । तानि सर्वाणि—
पदविधिशब्दोपादानेन सामान्यतः पदविधित्वेन—अपेक्ष्य अनूयैत्यर्थः ।
द्वयोर्भावो द्वैतेति । कोटिद्वये सत्येव संशयोदयाद्वैतत्वमव सन्देह इति
भावः । द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वैतत्वमवत्वादाह—अथ वेति । विरुद्धत्वा-
द्विज्ञाधारवर्तिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्वयः । परस्परविरुद्धधर्मद्वय
वद्वस्तुद्वयमित्यर्थः । अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभाव इति शब्दशक्तिमनुसृत्य
जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थयोस्त दर्शयिष्यतादावजहत्स्वार्थाया त दर्शयति—
यत्र पदानीति । उपसर्जनपदान्तीत्यर्थः । तदेव ध्वनयन्नाह—उपसर्जन-
भूतस्वार्थानीति । इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः । न तु
पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीति तात्पर्यम् । एव च तत्पुरुषादावेव पद तादृशम्,
बहुव्रीहौ द्वन्द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यम् । जहत्स्वार्थायामाह—निवृत्तस्वार्थी-

१ 'परिभाषायान्तु सर्वम्' । २ कचिन्न । ३ 'गुणेन' । ४ स्वनिवृत्तिपि

तैकनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविरुद्धधर्मद्वयनिष्ठप्रकारतासामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
तत्र वर्तमानमित्यर्थः । ५ स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन

सम्बद्धमित्यर्थः ।

तत्रैकार्थीभाव सामर्थ्येऽधिकार च सति समास एक संगृहीतो भवति, विभक्तिविधान पराङ्गवद्भावश्चाऽसंगृहात । व्यपेक्षाया पुन सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधान पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति । समास-स्त्वेकोऽसंगृहीत । अन्यत्र खल्वपि समर्थप्रहणानि युक्तप्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति ॥ कान्यत्र १ ॥ 'इमुसो सामर्थ्ये' 'न चत्राहर्हवयुक्ते' इति । व्यपेक्षाया पुन सामर्थ्ये परिभाषाया च सत्या यावान् व्याकरणे पदगन्धो नामै स सर्व संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीत ॥

तत्रैकार्थीभाव सामर्थ्ये, परिभाषा चत्यत्र सूत्रमभिन्नतरङ्गं भवति ॥

प्र] प्रधानार्थोपादानाद्व्यर्थानि, अर्थान्तराभिधायीन वा स एकार्थीभाव । पर-स्परकाङ्क्षाहपा व्यपक्षा । समास एक इति । तत्रैकार्थीभावस्य चङ्गा-वात् । तत्रति । 'एकार्थीभाव सामर्थ्यमधिकार' इत्येक पक्ष । 'व्यपेक्षा सा-मर्थ्यमधिकार' इति द्वितीय पक्ष । 'द्विविध सामर्थ्यमधिकार' इति तृतीय । एव परिभाषायामपि त्रय पक्षा इति षट्पक्षीसंभवे एकार्थीभाव परिभाषा चेति निर्णय । अभिन्नतरङ्गं भवति । उभयविधे सामर्थ्ये आधीनमाणेऽर्थस्य

उ] नि वेति । उभयत्रापि हेतु — प्रधानार्थोपादानादिति । आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एवोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थ । अन्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थ । बहुव्रीहौ तु प्रधानं पद समुदाय इति बोध्यम् । एव द्वन्द्वेऽपि प्रधानं पद समुदायस्तदर्थेन साहित्येन स्वविशे-षणतया ध्वाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यद्वा विशेष्यसाहित्योप-स्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव ध्वाद्यर्थस्याप्युपादानाच्चिदुतस्वार्थानि वेति, तत्राप्ययमेकार्थीभाव । समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपि साहित्य विशेष्यम् ।

आद्येऽपि तत्रैकार्थीभाव

इति बोध्यम् ।

आद्ये आह—

त्येकशक्तिसहकृत-

समुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भाव । पदानीति—बहुवचन तु बहुव्रीह्यादिभिप्रायेण । स एकार्थीभाव इति । आद्ये एकीभूतार्थानि मिलिता र्थानीत्यर्थ । अत्र [प्रधानार्थोपादानादित्यर्थ] अर्थत्व तत्पुरुषादौ ।

ते । विशब्दस्य

तदुक्त्याणां

मध्ये तत्रैवेत्यर्थ । व्यपेक्षासाहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति । एकार्थीभावसाहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तो

एवमपि कचिद्वर्तव्य समर्थग्रहणं क्रियते, कचिच्च कर्तव्यं न क्रियते ।
अकर्तव्यं तावत्क्रियते—‘समर्थानां प्रथमाद्वे’ति । कर्तव्यं न क्रियते—

प्र.] भेदात्सूत्रस्य भेदः स्यात् । भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात् ।
व्यपेक्षायामपि सामर्थ्ये यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति, तथाप्येकार्थभावे सां-
मर्थ्यं दोषाऽभावात्प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते । तत्र पराङ्गवद्भावे तन्नि-
मित्तग्रहणादोषाऽभावात् । विभक्तिविधानेपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयो-
र्व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात्कचित्सृतीयया
योगस्यापेक्षादेतदनुपरिधानेपि न दोषः । परिभाषाया च सुब्धातुप्रभृतयः
सर्वा वृत्तयः संगृहीता भवन्ति । एकार्थभावे चेहाश्रितेऽन्यत्र युक्तग्रहणं
समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः । समर्थानामिति । ‘यकाल-
तनेषु कालानाम्’ इत्यलुग्विधानाद्विज्ञाद्विभक्त्यन्तात्तद्विहितं उत्पद्यते इति
पदविधित्वादेन परिभाषोपस्थानादसामर्थ्ये प्रत्ययाऽप्रसङ्गात् । कर्मण्य-
गिति । पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपादानाच्चास्ति
पदविधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात्कर्मण पदविधित्वादेत-

उ] दोषस्तु मध्ये पादद्वये निरुपस्था तृतीयाध्यायादानसंबन्धो बोध्यः । एतेना-
ऽधिकारत्वसहितोभयविधिसामर्थ्याश्रयणपक्षोऽपि निरस्तः । उभयविधेः इति ।
अधिकारत्वे, परिभाषात्वे चेत्यर्थः । भेदो—वैरूप्यलक्षणः ॥ ननु पराङ्ग-
वद्भावाविधानाऽसप्रहो दोषोऽत आह—तत्रेति ॥ व्यपेक्षाऽविनाभावित्वा-
दिति । व्यपेक्षायामन्यतरवादित्यर्थः । एष चैतदुपस्थितिं विनापि तत्र
न दोषः, क्रियाकारकयोरैकार्थ्यभावाऽसम्भवश्चेति भावः ॥ अत्र क्रियाकारक-
योरित्युक्त्या प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयो र्वर्था व्यपेक्षाभावो दर्शितः । इदानीमे-
कार्थ्यभावसहितपरिभाषापक्षे उक्त प्रकर्षयोगमुपपादयति—सुब्धातुप्रभृतयः
इति । एतेनाऽधिकारत्वे एतदसप्रहो दोष इति ध्वनितम् । अन्यत्र युक्त-
ग्रहणमिति । तथा च तदेवात्रैकार्थ्यभावसामर्थ्याश्रयणे लिङ्गमेति भावः ॥

समर्थानां प्रथमादित्यत्र समर्थपदस्य कृतसन्धिकार्यार्थरूपत्वमज्ञानं
आह—एवमपि कचिदिति ॥ लिङ्गादिति । एतद्विज्ञातुल्लङ्घित इति
सूत्रभाष्योक्त्यायादित्यर्थः । कृतसन्धिकार्यत्वात्कर्मणि तत्र तदर्थम्, सौ-
स्थितावन्तरत्वेनैव पूर्वं सन्धिकार्यप्रवृत्तेर्विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् ।

पक्षकैति । इदं चिन्त्यम् । तत्पक्षेपि तदर्थयुक्ततया विमत्तेरावश्यकत्वात् ।
भाष्ये पूर्वपक्षस्याशयत्वेव, पदविधिशब्देन पदोद्देश्यरूपविग्रहणम् । एवं च
साक्षात्पदोद्देश्यके समासतद्धितादावेव स्यान्न त्वत्र । अत्र हि यः साक्षादुद्देश्यो

‘कर्मण्यण्’ । समर्थोदिति ॥ ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगरकार इति ॥

सत्यं गम्यते उत्पत्ते हि प्रत्यये । स एव तावत्समर्थोदुत्पाद्य ॥

अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥ वक्ष्यति—‘द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते’, कष्टश्रितो नरकश्रित इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । पश्य देवदत्तं कष्टं,—श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् ॥ ‘तृतीया तत्पुरुषार्थेन

प्र] त्पारभाषोपस्थानाच्चास्ति दोषः । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्थोभिधायी चासमर्थोभिधायी च स्यात्ततोऽसमर्थोभिधायप्रयोग-निवृत्त्यर्थो यत्र कर्तव्यं स्यात्तत्त्वन्वयेत्यर्थः ॥ स एव तावदिति । यथा समासादयोऽसमर्थानां मा भूवन्नित्येवमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वदनापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । अतविधानं तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तम् । यत् उपपदमिति महत्या सशया करणप्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमव । अथेति । प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः । यद्यप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते नहि स्वतो समर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यरे । तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थापनार्थत्वादस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते । समस्यत इति । यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते, तथाप्यबुधबोधनाय शिष्यो शब्दयोः सशेषः प्राक्याया क्रियत इति समस्यत इत्युक्तम् । पश्यति । असति

उ] घातुर्न स पदम् । किं च घातोरण्, कर्म चोपपदसंज्ञमिति सूत्रार्थात्संज्ञियोगशिष्टायायेन तत्र सति प्रत्यय इति न तदुद्देश्यकं प्रत्ययावधिः । उपपदसंज्ञायास्तदुद्देश्यकत्वेपि तत्रैकार्थ्यभावयोग्यद्वितीयाऽभावः इति । देवदत्तस्य कुम्भं करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यते ‘गम्यते तत्र सामर्थ्यमित्यत आह—यदीति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं, लोकप्रयुक्ताऽसाधारेव निवर्तकमिति न दोष इति भावः ।

भाष्ये—उत्पत्ते हीति । हिस्त्वर्थे । यथा समासादय इति । अथयानापि तद्वैयर्थ्यं स्यात् । प्रयुक्ताऽप्रयुक्तत्वविवेकराहतानामर्थे इहेव तत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः । महत्या सज्ञाया इति । सज्ञासूत्रस्यतत्रग्रहणस्य चत्यपि बोध्यम् । यथाकथञ्चित्पदसंबन्धिविधेस्तत्र ग्रहणमिति भावः । न विधीयत इति । एव च न तस्य प्रधानत्वमिति भावः । सामर्थ्योपस्थानं,—समर्थपदोपस्थानम् । ‘पश्य देवदत्तं कष्टमिति कष्टपदार्थमाह—श्रित इति । नन्वसत्यपि

१ हि काचजः । २ कुम्भकारः सामर्थ्यार्थोभिधायी चासामर्थ्योभिधायी ।
३ ‘तिभावः’ ।

गुणवचनेन । उपादानविकलः, शङ्कुलखण्डः, किरिकाणः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । तिष्ठ त्वं शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन । किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो विष्णुमित्र उपलेन ॥ 'चतुर्थो तदर्थार्थवलिहितमुल्लेखितैः' । मोदितम् । वृषभहितम् । अघहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । सुखं गो-शौ-हितं देवदत्ताय ॥ 'पञ्चमी भयेन' । वृकभयं, दल्युभयं, चोरभयम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । गच्छ त्वं, मा वृकभयो, भयं देवदत्ताय यज्ञदत्तस्य ॥ 'षष्ठी सुवन्तेन समस्यते' । राजपुरुषः । प्राज्ञकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । भार्यो राज, पुरुषो देशवृत्तस्येति ॥ 'सप्तमी शौण्डैः' । अशौण्डैः शौण्डैः ॥ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । कुशलो देवदत्तोऽश्वेषु, शौण्डैः पिबति पानागारे ॥

प्र.] सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं धितादिभिः समस्येताऽविरोधात् । एकार्थीभावाऽभावेऽपि वचनात्समाससंज्ञा स्यात् । अनर्थकस्यापि च समासस्य वचनात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । विध्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपादानाद्व्यक्त्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थीभावाऽभावेऽपि चात्तरपदार्थस्य बाह्यसंबन्धिनः प्रति योग्यत्वाऽङ्गानाद्विभक्त्यस्युरेव । खण्डो धावतीति । तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात् ।

उ.] समर्थग्रहणे एकार्थीभावाभावेऽनर्थकत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्तौ फलाऽभावात्समासोऽपि न स्यात्, सूत्रं त्वेकार्थीभाववति चरितार्थमित्यत आह—असति सूत्रे इति । नन्वेकार्थीभावविषये एव समासः सिद्धे प्रयुज्यते इति कथमेतदत आह—वचनादिति । लक्षणमात्रशरणं प्रति सूत्रारम्भ इति भावः ।

ननु फलाऽभावोऽत आह—वचनादिति । कृतद्वितेतिवचनादित्यर्थः । बाह्यसंबन्धिनमिति । विष्णुमित्रादयो बाह्यसंबन्धिनः ॥ भाष्ये—उपादानविकल इति । उपादानेन कृतो विकल इत्यर्थः ॥ तिष्ठ त्वमिति । तिष्ठ त्वं, शङ्कुलया न प्रयोजनं, मुसलेन कृतं खण्डो धावतीत्यर्थः ॥ शङ्कुलयेति सहयोगे तृतीये यपि कथितः । हे विष्णुमित्र त्वं शङ्कुलया किं करिष्यसि उपलेन पाषाणेन कृतं खण्ड इति द्वितीयार्थः । ननु खण्डस्य प्रकृततृतीयान्तार्थकृतत्वं नास्तीत्यत आह—तृतीयान्तार्थेति । तच्छब्देन तृतीयान्तमात्रं परामृश्यते, तच्चाऽत्र खण्डनस्य करणसाध्यत्वावश्यम्भावादवश्यमस्त्येवेति भावः । प्रत्यासत्तिर्वाप्रीयत इत्यभिप्रायः । 'वृकभयं' इत्यस्य 'मा भयं' इति क्रिया प्रत्यपादानर्थं, यज्ञदत्तादेवदत्तोऽवश्यं रक्ष्य इति मार्गे संभावितमपि वृकभयं त्यक्त्वा तद्वृत्तार्थं त्वं गच्छेति वाक्यार्थः । अस्त्येवात्रेति ।

१ कचिन्नेदम् ।

२ 'त्वं तिष्ठ' ।

३ 'देवदत्तस्य यज्ञदत्तात्' ।

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति—महत्कष्टं श्रित इति १॥ न वा भवति महाकष्टश्रित इति १॥ भवति, यदेतद्वाक्यं भवति—

प्र] महत्कष्टमिति । अस्त्येवान्न ध्रयणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः । यद्यत्र कष्टश्रितशब्दयो समासः स्यात्तदा 'महत्कष्टश्रित' इति स्यात् । अद्यापि त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदे न स्यात् । अद्यापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयोः समासः, य एव च महाकष्टश्रितो महाकष्टश्रित इत्यत्राऽहीने द्वितीयेति स्वरो भवति, स एव समासस्येत्यनेन तथापि 'महारण्यतोत' इत्यत्र स्वरो भिद्यते । महारण्य-मतीत इति द्विपदे समासे कृते थायादिस्वरः, त्रिपदे तु समासे कृते सन्मह-दिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् । यथा 'पूर्वशास्त्रप्रिय' इत्यत्र शास्त्रशब्द उदात्तः । अन्येत्वाहुः—त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धाभावात्पूज्य-मानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् । ततश्चाऽऽत्वं न स्यात् । अहीने द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत ।

न वा भवतीति । यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रान्तमसमासो, नैवभिहेति भावः । भवति यदिति । श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोः पर-

उ] सर्वेषां धारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति भावः । भाष्ये इह कस्मान्निति । 'समास इति शेषः' । ननु यदि सामर्थ्यमस्ति, अस्तु समासः को दोष इत्यत आह—यद्यत्रति । तत्रा महत्कष्टेति । 'महदिति पृथक् पदम् । महाकष्टं श्रित इति । एतद्विग्रहकं समासे य एवाहीने द्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे षकाराऽभार उदात्तः, त्रिपदसमासेऽवान्तरतत्पुरुषे तस्य समासान्तोदात्तत्वेऽपि स एवेत्यर्थः । समासस्येत्यनेनेति । अवान्तरतरपुरुषनिमित्तकेनत्यर्थः । थायादिस्वर इति । कप्रत्ययाऽकार उदात्त इत्यर्थः । तेनाऽ-तोदात्तविधानात् । यथेति । तत्र हि त्रिपदे बहुव्रीह्याववान्तरतत्पुरुषे तद्विधायेत्यनेन जाते सति शिष्टत्वाद्वाऽवान्तरतत्पुरुषयुक्तः स्वर इत्यर्थः । परं तु महान्देवदत्तप्रियो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ महादेवदत्तप्रिय इत्यस्याऽभावात् महद्देवदत्तप्रिय इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासेऽवान्तरपदयोः सन्महदिति समासाऽप्रवृत्तिर्वहुलप्रहणादिति महत्कष्टश्रित इत्येवैकपद्येनैकस्वरः स्यात्तच्च नेष्यत इति भाष्याभिप्रायः । विशेषणविशेष्येणेत्यस्य त्रिपदे समासेऽवान्तरपदयोरप्रवृत्तिः सूत्रशेषे यदता तत्प्रपञ्च-भूतानां पूर्वनिपातनियमार्थानां च तत्राऽप्रवृत्तिरुक्तप्रार्यैवेत्याहुः । परस्परसंब-

१ कविषः । २ इति उत्तरं 'महाकष्टश्रित इतीत्यादिपाठो लिखितेषु ।

महत्कष्टं महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाच्यं भवति—महत्कष्टं श्रित इति, तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति ॥ तदा कस्माच्च भवति ? ॥ कस्य कस्माच्च भवति । किं द्वयोः, आटोस्विद्धूनाम् ? ॥ बहूनां कस्माच्च भवति ? ॥ 'सुप्सुपेति' वर्तते ॥ ननु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा—'प्रातिपदिका'दिति वर्तमानेऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति ॥ सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते, न समुदाये । यावत्त्येतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिका-

प्र.] स्वरपेक्षाया महत्कष्टयो समासे कृते तत् श्रितशब्देन समासः । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देशः पदद्वयारम्भकस्य पदत्रयारम्भकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः । बहूनां कस्माच्च भवतीति । द्वयोरपि ध्रितापेक्षया कर्मत्वे ध्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । वृष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्वारेण महतोपि ध्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः । सुप्सुपेति वर्तते इति । सख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूना न भवतीत्यर्थः । यथा पशुना यजेतैत्यनेकस्य पशोरुपादानाऽभावस्तथेहापि । ननु च भो इति । यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननपतिपेधस्तथेहापि बहूना समासेन भाव्यमिति भावः । आकृतिस्त्विति । एकैरस्या व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदि-

उ.] न्धाभावादिति । पृथगेकार्थाभावाऽभावादित्यर्थः । पूज्यमानत्वमिति । कष्टेन महत्त्वस्याऽन्वयाऽभावादिति भावः । विशेषणविशेष्यत्वञ्चेति । अन्येनैकार्थाभावादेव परस्परं तत्त्वाऽभाव इत्यर्थः । रामासो न स्यादिति । अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थः । स्वरश्च प्रमज्येतेति । सौवरीणा सप्तमीना तदन्तसप्तमीत्यादहीनवाचिक्तान्तोत्तरपदान्तस्य समासस्य स्वन्धि द्वितीयान्त पूर्वपद प्रकृत्येत्यर्थादिति भावः । अत्राऽरुचिरीचं तु त्रयाणामेरायाभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येव, पृथगेकार्थाभावाऽभावेऽपि न क्षतिरिति । महाकष्टं श्रित इति । यदैव वानय तदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थः । तदा न भवितव्यमिति । समासेनेति शेषः । सामान्येति । अन्यथैकपदस्य समासाभावेनैकवचननिर्देशोऽसंगतः स्यादिति भावः । तत्फल दर्शयति—पदद्वयात्नकस्येति । सुबित्यनेन सुबन्तसमुदायाऽग्रहणे हेतुमाह—सख्याया इति । अनियतसख्यावच्छिन्नस्य सङ्ख्येऽव्यवस्थापत्तेस्तद्विशेषाकाङ्क्षायामुपात्तसख्यैव विवक्ष्यत इत्याशयेन दृष्टान्तमाह—यथा पशुनेति । आकृतौ प्रवर्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयबहुव्यचिषु युगपत्प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्याशङ्क्याह—यथा शास्त्रम् इति । एकैरस्यामिति । तस्यामेवेत्यर्थः । प्रत्ययाभिधानेति ।

द्विति, तावत् उत्पत्त्या भवितव्यम्, प्रत्येकं चैतत्पद्मिमाप्यते, न समुदाये ।
एवमिहापि यावत्पदपरिसमाप्यते सुप्पुपेति, तावत् समासेन भवित-
व्यम् । द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते, न बहुषु ॥ द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? ॥
असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥ यदि
सापेक्षमवमर्थं भवतीत्युच्यते, 'राजपुरुषोऽमिरूपः' 'राजपुरुषो दर्शनीयः'
अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षम् । भवति ॥ प्रधान-

॥ कृत्वास्ततो विभक्तीनामनुत्पत्तिः, तथा सुबन्तसमुदायस्याऽसुबन्तत्वात् धितेन
समासाऽभावः । प्रत्ययस्य सुबन्तसमुदायस्य च चिकीर्ष्यस्य प्रधानत्वाऽ-
द्रुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावगमबोधश्च सुबन्तयोराधारगताया एकत्वसंख्याया
विवक्षणात् । ब्राह्मणसमुदायस्य हनने तु शास्त्रार्थोक्तिरान्त एव भवतीति
'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते । सापेक्षमसमर्थं
भवताति । न्यायोऽयम् । वृत्तौ रूपसर्जनपदेन प्रधानार्थमिधायिना भाव्यम् ।
स्वविशेषणापेक्षया च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थभावाच्च
स्यात् । इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा बोधयति यदि सापेक्षमिति । भवति

उ] शान्त्यवहारोत्यर्थः । तथा सुबन्तसमुदायस्येति । प्रत्ययप्रवृत्तिपरिभाषया
तस्याऽसुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य विवक्षितैकत्वकमुपपदेन वक्तुमशक्यत्वादिति
भावः । चिकीर्ष्यस्य विधेयत्वम् । संचिस्वीर्ष्यस्येत्यपाठः । भूषणार्थभा-
वात्सुदोऽप्राप्ते, 'समोऽनुपयोगाच्चेति बोध्यम् । गुगत्याच्च प्रातिपदिकस्येति ।
'प्रधानगता संख्या विवक्ष्यते' इति ग्रन्थास्वार्थप्राधान्यमादाय बोध्याः ।

आधारगताया इति । जात्याधारद्रव्यगता संख्या विवक्ष्यत इत्यर्थः ।
नन्वेवं 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यत्रापि जात्याध्वयसंख्याया विवक्षा स्यात्तस्यापि
गुणत्वादत् आह-ब्राह्मणसमुदायस्येति । शास्त्रार्थोक्तिरान्त एवेति । न्या-
येनैव शास्त्रार्थे जाते कस्यातिक्रम इति चिन्त्यम् । परे तु 'सुप्पुपेति वर्त्तत'
इति भाष्यस्य 'आकृतिस्तु प्रत्येकं समाप्यत' इति वक्ष्यमाण आशयः । इतर-
स्त्वेकत्वविवक्षयैकसुबन्तस्यैकसुबन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कते-ननु
च नो इति । आह-नविति । प्रवृत्तिनिमित्ताध्वयसर्वव्यक्तावित्यर्थः । अन्यथा
व्यक्तिवादेऽपि विनिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्तयैतदुचित-
सद्गता स्यात् । एवं चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः । सिद्धान्ती स्वा-
शय प्रकाशयति-आकृतिस्त्विति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं त्वित्यर्थः । तदेवाह-
यावत्पदेतत्समाप्यते प्रातिपदिकादितीति । एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रातिपदि-
कत्वादीत्यर्थः । द्वयोश्चेति । पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्येकं द्वयोरेत्यर्थः । अयं

स्य सापेक्षस्यापि ममासः ॥ यत्र तर्कप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति—‘देवदत्तस्य गुरुकुलस्य’ ‘देवदत्तस्य गुरुसुत्र’ ‘देवदत्तस्य दास भायं’ति । [अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥] नैष दोषः । समुदायापेक्षाऽत्र पृथी सर्वं

॥] चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेनोपकार्यत्वाऽविरोधात् । ‘सामान्याप्रयोग’ इति लिङ्गदर्शनाच्च । समुदायापेक्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति पृथी । अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदायेन सबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषण स्पृशति । तदुक्तम्—

‘समुदायेन सवन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्पृश्यावयवार्हते’ तु युज्यन्ते तद्वत्ता सह’ । इति ।

उ] भाव — यथा स्वाङ्गत्वजनपदत्वादे प्रत्येकं समास्या स्वाङ्गसमुदायजनपद-समुदाययोर्न स्वाङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहण, तथा प्रकृतेषु । न च स्वाङ्गादित्यादावप्येकत्वविवक्षया तदर्थलाभस्तत्रत्यैकत्वस्य स्ववाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेपि स्वाङ्गान्वितत्वेनैकस्वाङ्गवाचकादित्यर्थाऽलाभात् । एको य स्वाङ्गवाचक शब्द इत्येतावत् एव ततो लाभात् । एव योद्देश्यगता सख्याऽविवक्षितैवेति भीमांसकसिद्धान्तविरोधोपि न । किं च प्रातिपदिक-समुदायात्तद्वितसङ्ख्या तात्समाधानपरे मनुष्मृग्रन्थे भाष्ये न कैयटोक्तप्रकारो न्याय्यस्तत्र वचाप्रातिपदिकादित्यस्य समस्तत्वेन समासे सख्यायाः अमानेनैकत्वस्याऽमानात् । श्रयगाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु संग्राह्यारन्वयीति बोध्यम् । न च तत्पर्याप्त्यधिकरणैरनेकैः समासादिवारणार्थं सा, ‘स्त्रीभ्यो ङ गित्यादे स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तेस्तथापि सत्त्वात् । यथा च तत्र बहुमचनसत्त्वेप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययस्तथान्यत्रापीत्याहुः । प्रधानार्थाभिधायिनेति । प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वाधोपस्थापकेनेत्यर्थः । प्राधान्यं,—स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् । कथमेकार्थ्यभावश्चेति । कथमन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थः । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षाऽभव इति भावः । प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि वृत्तावुपपत्तिमाह—प्राधान्यादेवेति । नन्वेव राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादत आह—सामान्येत्यादि । उपात्तविशेषणविजातीय-विशेषणयोग प्रधानस्य भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः । यद्यपि समासे विशिष्ट एवान्वय इति प्रधानस्य न सापेक्षत्व, तथापि दर्शनीयत्वाद्यन्वये पुरुषत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकं न राजसबन्धोपीत्याशयेन तयोक्तिरिति बोध्यम् । भाष्ये—सर्वं गुरुकुलमिति । गुरुसम्बन्धविशिष्टं कुलं सर्वमपेक्ष्यते’ न तु

१ इदं कचिज्ज्ञ । २ ‘प्राधान्यमिति । कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकदेवानेकेनोप’ । ३ ‘तेऽपि’ ।

गुरुकुलमपेक्षते ॥ यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा पृष्टी, तत्र ते वृत्तिर्न प्राप्नोति—
 'किमोदन शालीनाम्' सक्त्वाडकमापणीयानाम्' 'कुतो भवान्पाटलिपुत्रक'
 इति । इह चापि 'देवदत्तस्य गुरुकुलं' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो' देवदत्तस्य दास
 भार्ये'ति, यद्येयो समुदायापेक्षा पृष्टी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्यत—देवदत्तस्य
 यो गुरुस्तस्य ॥ पुत्र इति ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्यस्यापि गुरुपुत्रो, देवदत्तस्य
 किञ्चिदित्येयोऽर्थो गम्येत । यतस्तु कलु मियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य
 य पुत्र इत्येयोऽर्थो गम्यते अतो मन्यामहे—'नैषा समुदायापेक्षा पृष्टी'ति ॥

प्र] किमोदन इति । केषां शालीना, किं कलमानामथ रक्षाना शालीनामन्येषा
 वीदन इति प्रश्नः । सक्त्वाडकमिति । आपणीयाना सक्त्नामाडकमित्यर्थः ।
 कुतो भवानिति । कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । अनेकत्वात्
 पाटलिपुत्रस्य, तदवयवाना वा प्रश्नः । अत्र रोपपेक्षो प्रोचामिति तद्वितवृत्तिर्न
 प्राप्नोति । इह चापीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्ति-
 प्रसङ्ग इत्यर्थः । नैपेति । गुर्पेक्षयात्र पृष्टी, संबन्धिशब्दत्वात्त्रान स्वार्थ
 वदपेक्षया नूतावप्यहानाद्भवत्येव इति । उक्तञ्च—

'सबन्धिशब्द सापक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

स्वार्थवैत्तसा व्यपक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' इति ।

उ] तदवयवो गुरुरित्यर्थः । तदाह—गुरुकुलादिनेति । नन्वेव गुरो देवदत्त
 सबन्धितव न लभ्येतेत्यत आह—सामर्थ्यादवयवमपीति । येषामर्थानां गुरु
 कुलादिरूपसमुदायेन सबन्धस्तेष्वर्थानां अवयवान्सस्पृश्य सबन्ध्यं तद्वत्तां युज्य
 न्त इति नान पक्षेऽवयवाना तत्सम्यग्वालाभ इत्यर्थः । किम पृष्ठयन्ता-
 पेक्षत्वंमुपपादयति—केषां शालीनामिति । न तु शालीना कीदृश वीदन
 इत्यर्थः इति भावः । कस्मा—श्यामशालय । आपणीयाना मध्ये सक्त्वाडक-
 मित्यर्थो नेत्याह—आपणीयाना सक्त्नामिति । उक्तार्थे उपपत्तिमाह—
 अनेकत्वादिति । एकरत्वेपि तस्याह—सद्वयवाना वेति । सामीप्यादेर
 पीति । सामीप्यादिनिरूपितसबन्धस्यापीत्यर्थः । अवयवद्वारकसबन्धस्यै-
 वाऽत्र भानमित्यत्र नियामकाऽभावादिति भावः । भाष्ये—नैषा समुदायापेक्षेति ।
 एव चाऽप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमयमिति वक्तुमशक्य-
 मिति भावः । 'गमकत्वादन वृत्तिरिति वक्ष्यमाणशयमाह सबन्धिशब्दत्वा-
 ज्जेति । नित्यसापेक्षविषये आकाङ्क्षाया अशान्त्या प्रागुक्तन्यायविषयाऽभावा
 ज्ञासामर्थ्यमिति भावः । प्रयुज्यत इति । समस्तत्वेनेत्यर्थः । स्वार्थवदिति ।

१ इदं क्वचित् । २ 'यद्येयो' । ३ 'वाक्यवत्' । ४ 'क्षाऽस्य' ।

५ 'गुरो' । ६ 'सम्बन्ध' ।

अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति ॥ कान्यत्र ? ॥
 'इसुमो' सामर्थ्यं 'ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोती'ति । तस्मान्नैनच्छस्य
 वर्तु—सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्माच्च भवति महत्त्व-
 धित' इति ? ॥ [॥ * ॥ सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषण-
 योगो न ॥ * ॥] सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषण न
 प्रयुज्यते'इति वक्तव्यम् ॥ यदि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषण
 न प्रयुज्यते' इत्युच्यते, 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो'
 'देवदत्तस्य दासभार्य'स्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥ [॥ * ॥ अगुरुकुल
 पुत्रादीनाम् ॥ * ॥] अगुरुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्य
 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषण न प्रयुज्यते'गुरुकुलपुत्रादीना-
 मिति ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्माच्च भवति ? ॥ * ॥ अगमक-
 त्वात् ॥ * ॥ इह समानार्थेन वाक्येन अजितार्थं, समासेन च । यथेहार्थो वाक्येन
 गम्यते 'महत्त्वधित' इति, नासा जातु विरममासेन गम्यते 'महत्त्वध-

प्र] अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्य सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके
 ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पि कालमिति पदेन न भवति 'समानाधिकरणमस-
 मर्थव' इति वचनात्, एव ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यापि न स्यात् । स
 एवाह वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति । सविशेषणानामिति । वृत्तिर्नेति वचनात्
 पदवादि भवत्येव । पूर्वोक्तानुसारेणाऽयमपि न्याय एवोक्त । न वक्तव्यमिति ।
 न्यायसिद्धत्वात् । इह समानार्थेनेति । वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास
 आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्य । महत्त्वधित इति । य
 कष्टधित स महत्त्वम करोतीत्यादि प्रतायेत, क्रियाविशेषण वा महत्त्व

उ] स्वार्थ इव स्वार्थवत् । स्वार्थशब्दो भावप्रधान । स्वार्थान्नोपस्थापक
 वाक्यघटकतादशायामिव वृत्तावपीत्यर्थः । किमोदन इत्यादयस्त्वसामर्थ्येपि
 भाष्यकारप्रयोगादेव साधन इति योष्यम् । 'सापेक्षमसमर्थं मित्यस्य वाचनि-
 कत्वे दूषणान्तरमाह भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति । अथवा प्राक्षिपटोक्त-
 न्यायस्यैवाभावाविषयत्वादिसुसोरित्यत्र न्यपेक्षाहपसामर्थ्यस्यैव ग्रहादरा-
 गति स्पष्टेव । तद्धनयथाह—वाचनिके हीति । ॥ पयति । मदीय
 चोद्यं दुष्परिहरमित्याहेति भावः । भाष्यकारा न्यायं दशयति—अगम-
 कत्वादित्यादिना । क्रियाविशेषण वेति । महत्त्वम भवात् तथा करोती-
 त्यथ इति भावः । न कष्टविशेषणमिति । तस्य पदार्थकदेशत्वादिति भावः ।
 न चैवं कष्ट धित इत्यस्यापि विग्रहत्व न स्यात्, तत्र समाससमानाकाराया

१ लुप्तमिदं स्यात् । २ भाष्यामदामत्यन्ते । ३ 'अगुरुपुत्रा' ।

श्रित' इति । एतस्माद्देतोर्वूम — अगमकत्वादिति, न ब्रूम — 'अपशब्द-
स्या' इति ॥ यत्र च गमको भवति, भवति तत्र वृत्तिः । तथा — 'देवदत्तस्य
गुरुकुलं' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो' 'देवदत्तस्य दासमायें' इति ॥

यद्यगमस्त्व हेतुः, नार्थः समग्रप्रहणेन । इहापि — 'भार्यां राज्ञः, पुरपो
देवदत्तस्य' इति योऽर्थो ब्राह्मणेन गम्यते, नासौ जातु चित्समासेन गम्यते 'भार्यां
राजपुरपो देवदत्तस्ये' इति । तस्मान्नार्थः समग्रप्रहणेन ॥ इदं तर्हि प्रयो-
जनम् । अयमस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकः, तस्य साधुत्वमाभूत् —
'अकिञ्चित्कुवाणम्' 'अमाप हरमाणम्' 'अगाधादुत्सृणमिति' ॥

एतद्विनास्ति प्रयोजनम् । अवश्यं कस्य निजप्रपमासस्याऽसमर्थसमा-
सस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम् । असूर्यपश्यानि सुखानि' 'अपुनर्गैया

प्र] प्रतीयेत, न तु कष्टविशेषणम् । न ब्रूम इति । लोके प्रयुज्यमानस्य
साधुत्वमाभूत् च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत् । महत्कष्टश्रित इत्यर्थः
तु महत्कष्टश्रित इत्येतद्वाक्यार्थे नैव प्रयुज्यते । प्रयुज्यानां चेदमन्वा-
ख्यानम् । अतो नात्र समासो भाषिष्यतीत्यर्थः । नञ्समासो गमकः इति ।
गाव्यादिबदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्याऽसति समर्थप्रहणे
साधुत्वं प्राप्तं, ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । किञ्चिदकुवाणं, मापमहरमाणं,
गाधादनुत्सृष्टमित्येतेष्वर्थेष्वेते नञ्समासाः ।

असूर्यपश्यानाति । सूर्यकमिकया दशिमिकिया नञः सचन्धो, न तु

उ] एवोपस्थिते । एतेन श्रुतिवप्रहयो समानविषयतात्त्वं सूचितम् । विशेष-
णसमभिध्याहारे तु महदन्वयाय कष्टादेर्विशेषणत्वाऽनाक्रान्ताविशेष्यतयोप-
स्थितिरावश्यकीति तयोः समानार्थत्वमङ्गः । इदमेव भाष्ये 'पदार्थं पदार्थेने'-
तिव्युत्पत्तेर्मूलमिति दिक् । भाष्ये — एतस्माद्देतोर्वूम इत्यादि । अगमकत्वादि-
त्येतस्माद्देता 'सापेक्षसमर्थ'मित्यादि ब्रूम । न तु समाविताऽपशब्दस्य
साधुत्वं निवृत्त्यै तद्व्यञ्जकं ब्रूम इत्यर्थः । तद्वनयनाह यत्र गमक इत्यादिना ।
एतदेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे — 'एत' इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थं शिष्टं
लोकैरप्रयुज्यन्वात्ममासो न भवतीति भावः । एव च गमकत्वादेव किमादन
शालीना मित्यादेरुपपत्तिः । कैयटायुक्तमवन्विजब्दत्वादितुतया देवदत्तस्य
गुरुकुलमित्यादेः साधुत्वं उपपादितेऽपि 'किमोदन' इत्यादेः साधुत्वं
नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु ।

गमवधेति निवृत्तेरशक्येतरत आह — गमकत्वाभिमत इति । तत्र हेतुलंके
प्रयोगः । अतोऽसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थः । परं त्वसाधुरिति भावः । अम

श्लोकाः 'अध्यादभोजी प्राहण' 'अलक्षणभोजी ब्राह्मण' इति । 'सुडनपुसकस्ये' त्वेतन्निग्रमार्थं भविष्यति—एतत्स्यवाऽसमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गम कस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति । तस्मान्नार्थं समर्थग्रहणेन ॥ अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे 'समर्थ' मित्युच्यते किं समर्थं नाम ? ॥ * ॥ पुण्य

प्र] सूर्यस्थया सत्तयेत्यसामर्थ्यम् । अपुनर्गेया इति । पुनर्न गेया इति गतेन न सवन्धो न तु पुन सन्दायेन । अध्यादभोजीति । भुजिना न सवन्धो न तु आदेन । आदे भोजननिषेधाऽवगमात् । अनपुसकस्येति । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः । असमर्थनञ्समासानां केषां चित् साधुत्वज्ञापनायाऽनपुसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आधीयते । पर्युदासेपि ह्यत्र न क्षतिः । तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाऽक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः । एतत्स्यैवेति । अभेदमाधित्यैकवचनं कृतम् । एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । असमर्थसमासेपि क्रियायां भुभयोऽभिपातादेकार्थ्यभावस्तद्भावात्कोऽस्त्येव । अथ क्रियमाणेपीति । अबुधबोधनार्थं क्रियमाणे करणेभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः । किं समर्थं नामेति । यद्यपि पूर्वमेकार्थ्यं भावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्यायुक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तस्य । एतत्सिद्धेन तु पूर्वं व्यवहारः कृतः । पृथग्भागांनामिति । एकार्थ्यभावः तावत्सामर्थ्यं दर्शयति । परस्तात्तु व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति । पृथग्गर्था येषां पदानां तानि

उ] मर्यत्समुपादयति—किञ्चिदकुर्वाणमिति । न सूर्यस्थया सत्तयेति । सूर्य-पदार्थषट्कधात्वधनेत्यर्थः । कर्मणि न प्रेरयतीत्यसूर्य इत्यर्थां नेति भावः । सूर्यशब्दस्य हृदत्वेऽपि सूर्यभिन्नमिति तेनाऽन्वयाभावादसामर्थ्यमित्यपि बोध्यम् । नियमार्थं भविष्यतीति । एवं चाऽकिञ्चिदकुर्वाणमित्यादयः प्रयोगा प्रागुक्ता असाधव इति भावः । असूर्येत्यादीनां प्रागुक्तानां बहुना साधुत्वस्येष्टत्वादेकवचनमनुपपन्नमत आह—अभेदमिति । 'एतत्स्यैवगतमाग्यस्य प्रागुक्तस्येत्यर्थः इति भावः । क्रियायां भुभयोरिति । इदं चिन्त्यम् । कृतं सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तेः । असामर्थ्येपि ज्ञापकात्काचरमास इत्येव भाष्याहमेनाऽस्योपयोगाऽभावाच्च । प्रातिपदिकसज्ञाप्यसूर्यललाटयोरित्यनपुसकस्येति च ज्ञापनादिति भाष्याशयः । अबुधेति । सर्वत्र गमकत्वाऽगमकत्वे लक्षणैकवचनमुच्यते इति भावः । कृतेपि वक्तिपरम्परोपदेशगम्यगमकत्वादिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह इति बोध्यम् । एतत्सिद्धेनेति । अत्रत्यवार्तिककारीयसिद्धविचारमुपादाय पूर्वं भाष्यकृता व्यवहृतमिति भावः । पृथग्गर्था इति । अथेपु पृथग्' भिन्नभिन्नोपरिवृतिविषयत्वम् । आचष्टे—उपस्थापयति ।

किमुच्यते—‘पृथगर्थानी’ति, यावता ‘राज्ञ पुरुष आनीयता’मित्युक्ते
[‘राजपुरुष’ आनीयते,] ‘राजपुरुष’ इति च स पृथ ? ॥ नापि ब्रूम—
‘अन्यस्यानयन भवती’ति ॥ कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेष ॥ ॥

॥ ॥ मुबलोपो ज्यैवधान यद्येष्टमन्यतरेणामिसम्बन्ध-स्वर ॥ ॥ इति ।
मुबलोपो भवति वाक्ये—‘राज्ञ पुरुष’ इति । समर्थमे पुनर्न भवति—

प्र] यत्ने। ‘पुरुष’ इत्यनेन तु पुरुषार्थ स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात्प्राधान्यमापन्नोऽभिधी-
यत । उक्ता तु भेदस्य निरर्तनात्तद्विशिष्टानस्यापि सम्बन्धस्याऽन्तर्भावात्पट्टी निव-
र्त्तने । सैव च स्वामाविरी निरति ‘मुपो घातुप्राप्तिपदिकयो’रिति शास्त्रण-
ऽन्वाक्यमापते प्रत्ययलक्षणसिद्धयः । किमुच्यत इति । एवं हि वाक्ये पदानां पृथग-
र्थत्व स्याद्यद्येक एव विशिष्टोर्थो न प्रतीयते । उक्ता च पुरुषमात्रप्रतीती स्यादेका-
र्थीभार । यत्स्तु इति रास्ययारेक एवार्थं प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोऽपि नास्ति ।
नापि ब्रूम इति । वाक्ये पृथगर्थेरेपि पञ्चनामाकाङ्क्षायोज्यमानत्वाद्विशेषणविशेष्य-
भावाद्विशिष्टार्थप्रतिर्पत्तिः । उक्तानपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दशब्दभ्यामभि-
धीयत इति कुतोऽन्वस्थानयनम् । न चैतावता इति वास्ययारेकत्वार्थता । यथा
प्राक्प्राणानां ज्ञान भोज्यता, ज्ञात प्राक्प्राणा भोज्यन्तामिति सत्यपि सार्यस्याऽभेदे हाव्यार्थो
मिद्यते तथेहापीत्यर्थः । मुबलोप इति । एकार्थीभावाऽमारकृताऽपि विशेष ‘एकार्थी-

उ] गतविशेषणनम्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादिति भावः । अभिधीयते—ज्ञतयो-
पस्थाप्यत । स्वनिष्ठ—प्रानिपदिकार्थमात्रनिष्ठ । प्रानिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् ।
न तु सवन्-अन्तरापेक्षयोर्दूतसवन् इत्यर्थः । विधीयमानत्वात्—विधेयताख्य
विषयतारत्वात् । प्रथमायां विधेयमभिहितत्वादिति भार । तदेवाह—प्राधान्य-
मिति । उक्ता भेदस्य—भिन्नोपस्थितिविषयस्य । यथा घटघटत्वं घटशब्द-
जन्यपदगन्धाऽविषयस्य स्थित्यविषयत्व तथा उक्ता राजपुरुषयोरिति भावः । मन्त्र-
स्यान्तर्भावात् । राजपुरुष इति समुदायनैवोपस्थापनादित्यर्थः । उक्तार्थानाम
प्रयोग’ इति पट्टा निरुक्तिरिति भावः । उच्यते विशेषस्य सम्बन्धमानत्वाऽविशेषोक्ति-
कथमित्यत आह—एव हीति । पृथगर्थे च स्यादिति । सामान्येत्या परस्पर-
पेक्षया च मित्रार्थे च स्यादित्यर्थः । न प्रतीयतेति । ‘पञ्चभ्या’मिति शेषः ।
सामर्थ्यभेदोर्पत्तिः । व्यपेक्षेकार्थीभावरूप इत्यर्थः । भावः—नापि ब्रूम इति ।
नैव ब्रूम इत्यर्थः । वाक्ये पृथगर्थत्वेर्पत्तिः । पञ्चगुणमिति विषय-रूपीत्यर्थः ।
एकार्थता—एकसामर्थ्यवत्ता । एकार्थीभावरूपविशेषप्रत्ये ‘सुरशेष’ इत्यादिसंयतन-
सङ्गतमन आह—एकार्थीभावाभावेति । यथा मशकनिरुक्तिकारणमपि ब्रूमो

१ उच्यते । २ ‘इत्येकार्थीभावकृत्य विशेषा’ । ३ उद मायमित्यन्ये ।

४ ‘मुपोऽलोपो’ । ५ ‘सामानेन न’ । ६ ‘प्रतीति’ ।

‘राजपुरुष’ इति ॥ व्यवधानं च भवति वाक्ये—‘राज्ञ ऋदस्य पुरुष’ इति । समासे तु न भवति—‘राजपुरुष’ इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धो भवति वाक्ये—‘राज्ञ पुरुष’ ‘पुरुषो राज्ञ’ इति । समासे न भवति ‘राजपुरुष’ इति ॥ द्वौ स्वरो भवतो वाक्ये—‘राज्ञ । पुरुष’ इति । समासे

प्र] भावकृत् इत्युच्यते । सञ्चिधानाऽसञ्चिधानाभ्यां क्रियाभिर्निर्गता पदार्थानां कारणत्वात् । यथा वर्षकृत सुमिश्र, वर्षकृत दुर्मिश्रमिति चोच्यते । तत्र राज्ञ पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य सबन्धस्य प्रत्याययिषित्वादिना विभक्त्या तस्य प्रयाययितुमशक्यत्वाभास्ति सुब्लेष, समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य सबन्धस्योपरमात्त्वाभाविर्वा सुपो निवृत्तिः, मैत्रे च शास्त्रणानुज्ञायते । तदेव सुपो भावाऽभावाभ्यामर्थस्य भावाऽभावानुमान । वाक्यसमासयोर्व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्ट वाक्ये, यथा भार्या राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्येति । भवति न दृष्टम् । देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रभेदमुपशक्यत्वात् । यथेष्टमिति । वाक्येऽनियत-पौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः, समासे तु नियतपौर्वापर्यं । स चार्थाऽभेदनिबन्धनः । यथा ‘कर्म’ इति प्रयोक्तव्ये ‘कर्मक’ इति न प्रयुज्यते । द्वौ स्वराविति । अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते—यथा देवदत्त गामभ्याजति । तदभेदे न दृश्यते यथा—घट इति । अत्र ‘राज्ञ पुरुष’ इति द्वे अपि पदे निस्वरेणाद्युदात्ते । ‘राजपुरुष’ इति समासो

उ] मशककारणमित्युच्यते ‘मशक्यां धूम’ इति, तथा तदभावशरणकमपि तत्कारणकमित्युच्यते । तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये—‘उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययास्तय । वियोगान्यत्त्वधृतय कारण नवधा स्मृतम्’ । उभयत्रापि राजसबन्धवत्पुरुष-प्रतीत्यविशेषे क्वचिद्विभक्त्यादि, क्वचिन्नति विभाग कथमन्यत आह—तत्रेति । वाक्यीयन्यायेन विशेषणत्वमेव पट्टीप्रवृत्तौ निमित्तं, तत्रैव सबन्धस्योद्भूततया भानादिति भावः । भेदनिवृत्ताविति । भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र भेदः । सबन्धस्योपरमादिति । प्रातिपदिकोक्ततया तदाकाङ्क्षोपरमादित्यर्थः । अर्थस्येति । अर्थगतं भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः । ऋदस्येत्यस्य राजसमानाधिकरणत्वेनैकाव्याध्याय्यवधायकत्वमिति मन्यान प्रति स्पष्टमुदाहरणमाह—भार्या राज्ञ इति । भार्या देवदत्तस्येत्यस्य मध्ये ‘राज्ञ पुरुष’ इत्यनेन व्यवधानमिति बोध्यम् । ननु वाक्येऽपि राज्ञो विशेषणताया एव नियतत्वाद्यथेष्टमभिसवन्ध इत्यनुपपन्नमन आह—वाक्येऽनियतेति । पौर्वापर्यलक्षणं शब्दघटोऽभिसवन्धो भाष्याभिप्रेत इति भावः । समासाऽसमासकृत् स्वरविशेषो नैकार्थोभावकृत इत्यन आह—अर्थभेदे इति । [स्वरभेदे इति] स्वरशब्देनोदात्त स्वरितो वाऽत्र विवक्षित इति बोध्यम् । द्वे अपीति ।

पुनरेक पद-‘राजपुरुष’ इति ॥ नेत एकार्यभावाकृता विशेषा ॥ ॥
तर्हि ? ॥ वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान्-‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो
‘उपसर्जन पूर्वम्’ ‘समासस्यान्त उदात्तो भवतीति ॥ इमे तर्ह्येकार्यभावा
कृता विशेषा ॥ ॥ सङ्ख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषण चयोग ॥ ॥

प्र] उन्तोदात्त । वाचनिकमीति । पचनेनैव भूतानामन्वाख्यानाव्यभिचारानुमान
मुबलोपादिकमर्थभेदैस्त्यर्थ । यथा ‘पय पयो जरयती’त्यत्र विनापि विभक्त्या
कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने । तथा ‘राजपुरुष’ इत्यत्र
सत्येवैवार्थभेदे राजपदमेव सबन्धमभिदध्यात् । अर्थाऽभेद च मुबलोपो दृष्ट । यथा
‘वर्षासुज’ ‘गोपुचर’ इति । तथा वृत्तावपि प्रयोगनियमो दृश्यते-अन्तादी आद्यतौ
जातपुन पुनरात इति । वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्च खदिरश्चेति । नहि भवति
‘च खदिर’ ‘च धव’ इति । एकस्वरं च वाक्ये दृश्यते-‘तीक्ष्णेन परशुना वृक्षभि’ति ।
अर्थाऽभेदे च स्वरभेद-‘कर्तव्ये धन्वेतवै’ इति । ‘अन्तश्च तवै युगपत्’ ‘सर्व
चान्तश्च युगप’दित्यत्र स्वर । सङ्ख्याविशेष इति । वाक्ये उपसर्जनपदानि
विभक्त्यर्थाभिधायित्वात्सङ्ख्याविशेषयुक्तं स्वार्यं प्रतिपादयन्ति । समासे त्वन्त
६-— ‘समासस्योपसर्जनपदानि सङ्ख्याविशेषयुक्तं स्वार्यं प्रतिपादयन्ति । सङ्ख्याविशेषयुक्तं स्वार्यं प्रतिपादयन्ति ।

वाचकाऽभावे कथं तत्प्रतीतिरत आह-पञ्चकेति । तात्पर्यप्राहक ॥ प्रकरणादीति
भाव । इदमेव दर्शनं सिद्ध्यन्तिन इति बोध्यम् । राजपदमेवेति । शब्दशक्तिसामान्या
दिति भाव । एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न दृष्टमित्यपास्तम् । शब्दा
भावेऽर्थसद्भाव प्रदर्श्य शब्दसद्भावेऽप्यर्थाऽभाव दर्शयति-अर्थाभेदे चेति । अभिज्ञो
पस्थितिविषयत्वे चेत्यर्थ । वाक्ये चेति । आदीना निपातानां परप्रयोग एवेति
भाव । तीक्ष्णेनेति । पराङ्मवद्भावात्स्वरैक्यमनेत्यर्थ । अन्तश्च तवै इति । आद्य
मसमासेऽत्य समासे स्वरविधायकम् । विभक्त्यर्थेति । वाक्ये उपसर्जनयोश्च
पदानां विभक्त्यन्तत्वेन तदर्थसङ्ख्याविशेषयुक्त्यर्थबोधकत्वमित्यर्थ । अन्तर्भूतेति ।
विशेषणीभूतस्वार्थमित्यर्थ । अमेदैक्येति । विभक्त्यभावेन सङ्ख्याविशेषाणां
तत्तद्रूपेणाऽप्रतीते सङ्ख्यात्वेन सर्वमङ्गानां भानं मनुनि सर्वरसानां रसत्वेन भान
वदिति भाव । तदाह-यथोपधीति । अथ वेति । अत्र पक्षे सङ्ख्यात्वेन सामान्य भासते
न तु विशेषा इति पूर्वस्माद्विशेष । सङ्ख्यावद्भावनसन्धानि पञ्चद्वयेऽपि बोध । अत
एव भाष्ये-‘सङ्ख्याविशेष’ इति विशेषपदोपादानम् । मनुनि सर्वरससत्ताजन्यस्य
१ शब्दवार्तिकम् । इदं भाष्यमित्यन्ये । २ अर्थाऽभेदस्य । ३ अर्थाभेदे । ४ ‘मुबलो’ ।

इति । सङ्ख्याविशेषो भवति वाक्ये-‘राज्ञः पुरुषः’ ‘राज्ञोः पुरुषः’ ‘राज्ञां पुरुषः’ इति । समासे न भवति-‘राजपुरुषः’ इति ॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति ॥ किं कारणम्? ॥ योसौविशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । अत्र । हि भवांस्तमुच्चारयतु गम्यते स विशेषः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । नहि शब्दकृतेन नामाऽर्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् ॥ तदेतदेवं दृश्यताम्-अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति ।

प्र.] भागेनावस्थानमभेदैकत्वसङ्ख्यायथोक्तम्-‘यथौपधिरसाः सर्वे मधुन्याहित-
शक्तयः । अविभागेन वर्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ।’ इति । अथवा
परित्यक्तविशेषं सङ्ख्यासामान्यमभेदैकत्वमङ्ख्यातदुक्तम्-‘भेदानां वा परित्यागा
सङ्ख्यात्मा स तथाविधः । व्यापाराजातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते । अगृ-
हीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रत्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते’
इति । इच्चित्तु सङ्ख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति । यथा द्विपुत्र पञ्चपुत्र इत्यादौ
प्रातिपदिकार्थ एव सङ्ख्याविशेषः । तावकीनो मामकीन इत्यादेशाभिव्यक्त्यमेक-
त्वम् । शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः ।
तथा मासजान् इति विशिष्टशब्दावगमाय प्रयोगादेकत्वावगति । एवमन्यत्रापि प्रकारा-
न्तरेण सङ्ख्याभेदवसायो द्रष्टव्यः । तदसाम्निध्यादिति । लुका विभक्तेर्निव-
र्तितत्वादित्यर्थः । ननु चेति । नहि विग्रमानेऽर्थे लुकाचार्याऽन्वाचष्टे, अपि त्वर्थ-
स्याऽभावात्स्वत एव या शब्दस्य निवृत्तिर्नैवाऽनुगम्यत इत्यर्थः । अर्थकृतेनेति ।
प्रत्याययिषिणार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात् । अर्थरूपमिति । अर्थस्वभावः ।

उ.] नसङ्ख्यादिनिर्गतिरूपस्य फलस्यानुभवात्तत्सत्ताकल्पनेष्वत्र सर्वसङ्ख्याविशेषकल्पने
मानाऽभाव इति तद्भावः । भेदानां-विशेषाणाम् । सङ्ख्यात्मा-सङ्ख्यासामान्यम् ।
तथाविधः-अभेदैकत्वसङ्ख्यापदवान्य । निर्विशेषसामान्याभावादित्थं कथमत आह-
व्यापारादिति । सङ्ख्यात्वेनैव तत्प्रतीतिर्विशेषरूपाणां तत्तद्रूपेणाऽप्रतीतिश्च भेदापोह
इति भावः । तदेव समर्थयति-अगृहीतेति । शुक्लादिरूपभेदस्त्विति । शुक्लादि-
रूपविशेष इत्यर्थः । ‘भेदरूप’ इति पाठे शुक्लादिविशेषरूपोऽर्थस्त्वित्यर्थः । तत्र
रूपत्वेन रूपप्रतीतिः । सद्रूपविषया । अत्र तु सङ्ख्यात्वेन प्रतीतिरसद्रूपविषया विक-
ल्पात्मिकेति विशेषः । नन्वेवार्थाभावकृतसङ्ख्याविशेषाऽभावेनैव तदमानिष्यमिति
चेत्तेत्याह-लुकेति । लुकाशब्दपर्यालोचनयाऽर्थसत्त्वमनुमीयत इति भावः । ननु
लुकाशब्दपर्यालोचनयाऽर्थसत्त्वमेवेत्यत्र आह-नहीति । अनुगम्यते इति । बोध्यत
इत्यर्थः । ‘प्रत्ययलक्षणसिद्धये’ इति शेषः । ननु जाती बहुवचने कथं व्यचिगत्-

अवश्य चैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते—‘योसौ विशेषवाची शब्द
स्तदसानिध्यादत्र विशेषो न गम्यते’ इति, इह तस्य विशेषो गम्येत—
अप्सुचरो गोपुचरो वर्षासुज इति ॥

प्र] एतदुक्तं भवति—राह्याविशेषादियुक्तस्तुप्रतिपादनेच्छया वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदा
॥ इति । गोपुचर इति । गोपुचर कुण्ड उच्यते । एनस्या गवि द्वयोर्वहुपु
या यश्चरति स सर्वोऽसावविशेषेणोच्यते । नातौ चेद बहुवचनमिति व्यक्तिगतसङ्ख्या
भेदानवगतिः । यदि तु व्यक्तिगत बहुत्व प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं
क्रियेत । यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिगतं बहुत्व न प्रतीयते तदा जात्याश्रय
बहुवचनमभ्युपगम्यते । वर्षासुज इति । इन्द्रगोप । अत्राप्येकस्मिन्नप्यतौ
अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते, न त्वत्र ऋतुबहुत्व प्रतीयत
इत्याप्यभेदैकत्वमुपपाद्यते । ‘तत्पुरुषे कृति बहुल’मित्यत्राऽलङ्कृ । लिङ्गविशेषस्यापि
क्वचिदुत्पात्तुपादानं ‘कुमारीपुत्र’ इति । कविरयाग—‘कुङ्कुगण्ड मृगमास’मिति ।
वाक्येऽपि जात्यन्तरनिर्गतिपरे लिङ्गविशेषाऽविवक्षा दृश्यते—छागस्य मास’मिति ।

उ] सङ्ख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह—यदि स्थितिः । मत्पि प्रत्यये तदनवगतेर्जातौ
तदाश्रीयते इति भावः । जात्यारवायामितिसूत्रप्रत्याख्यानादवयवबहुत्वारीपेण
बहुवचनमिति—अत्रापि वक्तुं युक्तम् । अत्राप्यभेदैकत्वमिति । अवयवविगताऽभेदैक-
त्वमित्यर्थः । एव हि ‘क्षरा’ इत्यादाववयवविभक्त्यभेदैकत्व स्थाविति तस्य वृत्तिवृत्त
विशेषत्वमज्ञ इति चिन्त्यम् । सङ्ख्याविशेषवद्विङ्गविशेषोऽपि कतो नोक्तस्तत्राह—
लिङ्गविशेषस्यापीति । परे तु ‘सङ्ख्याविशेष’ इत्यस्याऽप्रातिपदिकार्थसंख्याविशेष
इत्यर्थः । तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मासजातादौ शब्दात्मक्याऽप्रतीतिरेव मास
त्वेन त्वेकमासस्यैव बोधः, अनेकमासजाते द्विमासजात इत्यादिदर्शनात् । शब्दशक्ति-
स्वभावाज्ज कदापि तेनानेकमासस्य मासत्वेन बोधः । ‘त्वत्पुत्रो’ ‘युष्मत्पुत्र’ इत्या
दावपि तत्तत्चेतनपुत्र इत्येव बोधः । आदेशतद्भावौ तु तत्त्वेन वस्तुन एकबोध
तद्भावाभ्याम् । यथा घटानित्यादिती बहुत्वेनैव कदाचित्रयाणा कदाचिच्चतुरादीना
भानं, न तु कदाचिदपि त्रिवचनपुत्रादिना, तथा वृत्तौ रात्रत्वादिनैर्यकानेकव्यक्तिभानं
तात्पर्यवशाज्ज त्वेकत्वद्वित्वादिना । एकवचनत्वादिकं वस्तुन एकत्वादिविशिष्ट
व्यक्तिबोधकत्वं न त्वेकत्वद्वित्वादिनेत्येतावत्पर्यन्तमाग्रहः । एवमन्यत्रापि बोधम् ।
दन्तोष्ठस्य दन्ता भिन्नघतरा इत्यादाववयवसंख्याया अभागादन्तत्वेनौष्ठत्वेन दन्तोष्ठ
लक्षणार्थद्वयप्रतीतिस्तरत्वेन, अनेकव्यक्तिसत्त्वेऽपि तासां शब्दनोऽभानात् । अत एव
भाष्यकृतोपसर्जनविशेषणरूपविशेषस्य देवदत्तस्य गुरुकुलमिन्याशब्दव्यापकत्ववदस्य

१ चर । २ गम । ३ व्यक्तिबहुत्व । ४ मित्यभ्युप । ५ क्वचिज्ज्ञ । ६ इत्यादौ ।

व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये—‘ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति। समासे पुनरव्यक्तम् ‘ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति’, सन्देहो भवति—सम्बुद्धिर्वा स्यात्, पृथक्समासो वेति ॥ एषोऽप्यविशेषः । भवति हि किञ्चिद्व्यक्तम्, तच्च समासे व्यक्तम्। वाक्ये तावदव्यक्तम्—‘अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्ये’ति, सन्देहो भवति—पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य र्धदत्तम्, अथ वा योऽसौ सजीभूतः पशुनाम तस्य र्धदत्तमिति। तच्च समासे व्यक्तं भवति—‘अर्द्धपशुर्देवदत्तस्ये’ति ॥ उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये—‘ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष’ इति । समासे न भवति—‘राजपुरुष’ इति ॥ एषोऽप्यविशेषः समासेऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तद्यथा—देवदत्तस्य गुरुकुल, देवदत्तस्य गुरुपुत्रो, देवदत्तस्य दासभार्येति ॥ ‘च’[‘प्र’]योगो भवति वाक्ये, स्वचययोगः स्वामिचयोगश्चेति। स्वचययोग—

प्र] ब्राह्मणकम्बल इति । यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्राक्षिप्त्याऽभाव इत्येव परमेन । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिपृथीसमासयो—‘निष्ठिति ब्राह्मणकम्बल’ इत्यादौ, तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चयेन भाव्यम्। कम्बलशब्दो घृतादिताम्रिपातनाद्वाऽन्तोदात्तः । एकार्थभावे सति भेदनिबन्धनसंस्थानाभिधायिविभक्तिनिवर्तनात्तत्त्वज्ञो विशयोऽत्र कम्बलाभिधानमुच्यते । एषोऽपीति । व्यभिचारात् । अपिशब्दः सुबलीपाद्यपेक्षया समुच्चयाऽर्थः । ऋद्धस्येति । राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपक्षो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंबन्धमनुभवति । तृतीयं तूपसर्जनीभूतस्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्विशेषणेन न संबध्यते । एषोऽपीति । अव्यापित्वात् । च[‘प्र’]योग इति । वाक्ये पदार्थानां भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चययोतनाय ‘च’शब्दः प्रयुज्यते। तृतीयं तु समुहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्तनाच्चोक्त्याऽर्थाभावाच्चोक्तस्यापि चशब्दस्य

उ] मासज्जानादावव्यापकत्वं नोक्तम्। ‘अभेदेकत्वसंख्या भात्मन्’ इति तु भाष्ये न क्वपि दृश्यत इत्याहुः । नाम्नि स्वरभेद इति । ‘आमञ्जितस्य चे’ति पदपरस्य निघातविधानादित्यर्थः । ननु नियमेन सन्देहस्यैव जनने दृष्ट एव प्रयोगः स्यादत आह—तत्र प्रकरणादीति । निपातनाद्वेति। ‘कम्बलाच्च सहाया भिन्नादावित्यर्थः । सहायाविशेषरूपस्य विशेषस्य स्थितत्वादेपोऽपीत्यपिशब्दोऽयुक्त इत्यत आह—अपिशब्द इति । पदान्तरार्थमप्रतिपक्ष—पदान्तरार्थान्वयित्वेनैवोपस्थित्यविषयः । अर्थान्तरं प्रत्याययतीति । विशिष्टावस्थित्यावस्थापि सहायत्वादिति भावः । अयोग्यत्वादिति । पदाथकदेशत्वेनाऽयोग्यत्वम् । भिन्नत्वादिति । भिन्नोपस्थिति विषयत्वादित्यर्थः । भेदनिबन्धनसमुच्चयेति । घटपदं रूपावस्थिति विषययोर्घटघटत्वयोः समुच्चया-

‘राज्ञी गोश्चाऽथश्च पुरुषश्चे’ति। समासे न भवति—‘राज्ञो गवाश्चपुरुषा’इति॥
स्वामिचयोगः,—देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौ’रिति ।
समासे न भवति—‘देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौ’रिति ॥

अथैतस्मिन्नेकार्थाभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरेर्थाभिधानम्,
आहोस्विद्वाचनिकम् ? ॥[*॥ स्वभाविकमर्थानादेशनात् ॥*॥ ‘स्वाभाविक’-
मित्याह ॥ कृत एतत् ? । अर्थानादेशनात् । न ह्यर्था आदिश्यते ॥

कथं पुनरर्थानादिशब्देन ब्रूयात्—‘नार्या आदिश्यन्ते’ इति, यदाह भगवान्
‘अनेकमन्यपदार्थे’ ‘चार्ये द्वन्द्व’ ‘अपरत्वे’ ‘रक्ते’ ‘मिर्मुक्ते’ इति ? ॥

नैताभ्यर्थादेशनानि । स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां
निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं क्रियते । ननु—‘कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः, अग्रे

प्र.]निरति । अथैतस्मिन्निति । अयं भाव —यदि वाचनिकमर्थभिधानं तदाऽ-
सत्यप्येकार्थाभावे चार्ये द्वन्द्वविधानाद्वन्द्वेनैव चार्यस्योक्तस्वाचस्याऽप्रयोगोऽन्यथा-
सिद्धवाज्ञानुमानमेकार्थाभावस्य । स्वाभाविके तु ‘चार्ये’ इत्यादिरर्थनिर्देशोऽनर्थक
स्यात् । अर्थानादेशमादिति । ‘अचतुरविचतुरे’त्यादौविति भाव । आदिशक्ति ।
प्रवृत्ताऽविरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रवन्धानुपरमादर्शयति । वाक्यभेदेन चार्या-
देशनं मन्यते—‘सुवन्तमनेवमन्यपदार्थे’ वर्तते, तच्च बहुव्रीहिसंज्ञ’मिति । एव-
मन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः । यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा
विधीयते ‘गहन्यपदार्थे’ऽनेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञ’मिति, तदा नार्थादेशनं नापि
वाक्यभेदः । अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति । ‘अभिनिविशश्चे’त्यत्र ‘परिक्रयण’
इत्यतोऽन्यतरस्याद्ब्रह्मणुवर्तनाद्विरूपेण कर्मसंज्ञाविधानात्सप्तमी कृता ।
एतदेव च भाष्यकारवचनं लिख्यं तद्विकल्पस्य । कूप इति । कूपो लक्षणत्वे-

उ.]ऽप्रतीतेरिति भावः । भेदस्य निवर्त्तनादिति । पृथगुपस्थितिनिवृत्तिरित्यर्थः ।
धौत्यायांभावादिति । समुच्चयाऽभावादित्यर्थः । पूर्वग्रन्थेन सगतिं वदन्नभिप्राय-
माह—अयं भाव इति । यद्यपि चार्ये द्वन्द्वसंज्ञकसमुदायस्य शक्त्येकार्थाभाव
सिद्धस्तथाप्यवयवे समुदायेन च पृथगुपस्थितानामन्वय इत्यपि सम्भाव्येत, तथा
सति विशेषणान्वयोऽपि संभाव्येनेति भावः । सूत्रकृदादेशनमप्यभूत्वाद्दर्तमान-
प्रयोगोऽसङ्गत इत्यत आह—प्रवृत्तेति । प्रवन्धो—धारा । अर्थादेशनपरन्त्वे सज्ञा-
परत्वं न स्यादत आह—वाक्येति । सिद्धान्ताभिप्रायमाह—यदा त्विति । विकल्पेन
कर्मसंज्ञेति । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्धारणीयः । माध्ये—अन्वयारयात् क्रियते
इति । ‘समासप्रत्ययादेसंज्ञा प्रती’ति शेषः । चन्द्रममश्चेति । ‘प्रहणे दर्शने च

१ ‘रथानामाभे’ । २ तुप्तं स्यात् । ३ ‘देशान्’ । ४ ‘दिनिर्देशो’ ।

५ वचिन्न । ६ ‘त्यादिविधिनेति भावः’ ।

न चैतन्मन्तत्वं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थोऽनिर्दिष्ट इति । भवति हि गुणाभिधाने गुणिन सम्प्रत्यय । तद्यथा—‘शुक्ल’ ‘कृष्ण’ इति ।

विषम उपन्यास । सामान्यशब्दा एत एव स्युः । सामान्यशब्दाः नान्तरेण विशेष प्रररण वा विशेषेऽवतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतं ‘वृक्ष’ इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते, अतः मन्याग्रहे—‘नेमे सामान्यशब्दा’ इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृति प्रकृत्यर्थे वर्तन्ते, प्रत्यय प्रत्ययार्थे च वर्तन्ते॥ [॥ अर्थप्रगतिश्च ॥ * ॥ अप्रवृत्ति

प्र] शक्तियामे तु पुरूपस्य व्यापारः । प्रत्ययानां तु ‘कृत्यस्युदो बहुल’ ‘शेष’ इति च लक्षणारम्भान् । निपातानामनेकार्थत्व—नानाविधस्वार्थस्य प्रयोगे द्योतनान् न चैतन्मन्तव्यमिति । कस्मिंश्चिदेवार्थो निर्दिश्यते, अन्यस्य तु रावन्धातुप्रतीतिर्भवतीति भावः । भवतीति । एकत्वादिषु गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते, गुणैश्च गुणिन आशेषो भवति, निराकारस्य गुणस्याऽसम्भवात् । तद्यथा शुक्ल इति । गुणमात्राभिधाने गुणिन आशेष इत्यर्थः । एवमप्येत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यन्त प्रकृत्यर्थस्याशेषाभिदेशः सिध्यति । विषम इति । यथा शुक्ल कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याशेषो, न गुणिविशेषस्य । एव उक्तं उक्त इत्यत्राप्येकत्वाधारे इव्यमात्रं प्रतीयेत । यदि लोकादर्थानधारण नाधीयेत, नापि शास्त्रेण प्रतिप्रवृत्ति निर्दिश्येतार्थस्तर्हो वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिन स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषः

उ.] नन्वेव कीणाऽऽवतिष्ठति आह—शक्तियामे स्थितिः । शक्तियोधने स्थित्यर्थः । प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्याक्षिपति भाष्ये—न चैतदिति । प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे इति । प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृतीनामर्थस्य सन्नन्धादेव प्रतीतिसमवेन प्रकृतीनामर्थनिर्देशो न कार्य इति भावः । प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इत्ये तन्न मन्तव्यमित्यश्वरार्थः । एव च प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावः । तदाह—कस्मिंश्चिदेवेति । भाष्ये पूर्वपक्षी स्तोत्र साधयनि—भवति हाति । ‘बोध्यो रित्यादा’विति शेषः । न एव गुणेन गुणिन आशेषे दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । गुणमात्रेति । सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीतौ स्वाभाविकी मनुषो निरतिरेव गुणवचनेभ्यो मनुषो लु’गित्यनेनान्वाख्यायत इति भावः । इदमपि सबन्धनपदेनानुपादाने इति बोध्यम् । गुणशब्दः सर्वन्धिशब्दोपलक्षणमन्याह—एवमपत्ये इति । ‘तथाऽप्ये’ इति पाठान्तरम् । समावृत्ते—विषम इति । शुक्ल कृष्ण इति दृष्टान्तो विषम इत्यर्थः । तत्र गुणिमात्राशेषस्तथा प्रतीतिश्च, अत्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति भावः । तदाह—यथा शुक्ल इत्यादि । द्रव्यमात्रमिति । मय्यर्थगुणस्याऽऽतिथ्येत्यर्थः । ‘निर्दिश्येतार्थ’ इत्यस्य नदेति शेषः । क्वचि

खल्वप्यथादेशनस्य । बहवोऽपि^१ हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते—जर्भरी ।
तुर्फरीतू ॥ अन्तर्गेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते—अक्षिणिकोचैः
पाणिग्रिहारैश्च ॥ न खल्वपि निज्ञातस्याऽर्थस्यान्वाच्याने किञ्चिदपि प्रयोजन-
मस्ति । यो हि^२ द्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्त गच्छति, मधुरो गुडः,
कटुक शृङ्गवेरमिति, किं तेन कृतं स्यात् ? ॥२॥ वावचनानर्थक्यं च स्वभाव-
सिद्धत्वात् ॥३॥ वावचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्वभावसिद्धत्वात्' ।
इह द्वौ पक्षौ,—वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चेति । स्वभावसश्चैतद्भवति—वाक्यं च
समासश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावचनेन

प्र.]मंप्रत्ययो न स्यात् । भवति चातस्मादुद्भव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिर-
निच्छनापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः । येषामर्था न ज्ञायन्त इति । स्वर्गाऽपूर्वदेवता-
दिशब्दानामर्था प्रत्यक्षाऽपरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते, तत्र तेषां कथमर्था
निर्दिश्येरक्षित्यर्थः । प्रविशेद्व्यवहारात्तेषामर्थो विज्ञायत एव । अक्षिणिकोचै-
रिति । यथैनैर्व्यवहारवशादर्थो गम्यन्ते तथा शब्दैरपीनि भावः । न खल्वपीति ।
साध्वसाधुसङ्करनिरासाय शास्त्रारम्भान्नास्ति लोकव्यवहारावगतार्थान्वाच्याने प्रयो-
जनमित्यर्थः । वावचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षायां समासो न भवति,
एकार्थीभावे वाक्यं नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्वाच्यबाधकभावो न भविष्यतीति

उ.]न्याङ्गस्तत्पाठः । भवति चेति । 'विशेषप्रत्ययः' इत्यनुपपन्नः । तस्माद्वात्वादीना-
मप्यर्थादेशनमावश्यकं^३ न च तत्संभवतीति स्वाभाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीयः ।
तदाह—तस्मादिति । इदंतया—तत्तद्वैजात्यरूपेण । विज्ञायत एवेति । तत्तत्पद-
वान्य कश्चिदर्थ इत्येवंरूपेणेत्यर्थः । भाष्ये—जर्भरीति । यद्यपि 'जर्भरी'त्यस्य भर्तार-
विति^४ 'तुर्फरीतू' इत्यस्य हन्ताराविरथो निष्कर्तारिर्दक्षिणस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वा-
ऽभावात् प्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाच्यानाऽसंभवाच्च 'न विज्ञायन्त' इत्युक्तं
भगवता । अन्वाच्याने—वाक्यभेदेन विधाने । तस्मात्रेकसिद्धान्तमेव निमित्तवेना-
न्वाच्यानमित्येव युक्तमिति भावः । भाष्ये—शृङ्गवेरम्—आर्द्रकम् । किं तेन कृतं
स्यादिति । अनेनैषा प्रयोगानर्हत्वं सूचयति । यदि तु सार्वभौमप्रतिशयप्रतीतिः
प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम् । अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे लाघव-
मपि दर्शयति—वावचनानर्थक्यं चेति । वाक्यभेदोपि न, वावचनानर्थक्यं
चेत्यर्थः । वावचनपदेन महाविमोक्षणं निषेधशस्त्राणां, 'नित्यं
क्रीडे'त्यादिनित्यग्रहणस्य च । किमन्यदिति । न च विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव
संबन्धः, तस्य लोकस्वभावमिद्वत्वेनाऽविधेयतया विशेषणतया च विरूपानन्वयादिति

१ वचिन्न । २ 'ज्ञानर्थः' । ३ इति । वचिन्न । ४ 'यथैते' । ५ 'मिति
भावः' । ६ 'तद्भवती' । ७ 'प्रतिशयप्रतीतिः' ।

किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदतः संज्ञायाः ?। न च संज्ञाया भावाऽभावा-
विश्लेषे । तस्मात्प्रार्थो वाचनेन ॥ अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति, किं ॥ आहुः ॥
परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः ॥ अथ तेषामेवं भुवतां किं जहत्स्वार्थां वृत्ति-

प्र.] नार्थो विकल्पेन, एकार्यानां विरूपणात् । न च संज्ञाया इति । एकार्थभावे
चित्रगुरित्येवैव्यते, न (तु) 'चित्रा गाव' इत्येवम् । तथा 'राजपुरुष' इतीष्यते, न
तु 'राज पुरुष' इति । ऐकपदमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्याभाव इष्यत
इत्यर्थः । अथेति । कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पादा मन्यमाना
किं तत्तेल्लक्ष्णं कुर्वन्तीति प्रश्नः । नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाचये नित्ये विविक्तविषये
मन्यन्ते । परार्थाभिधानमिति । परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण
यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः

उ.] भाव । न च संज्ञाया इति । एकार्याभावविषये' इति शेषः । तदाह—एकार्थ-
भावे इति । अर्थाभिधानस्य वाचनिकरूपपक्षे आह भाष्ये—अथ ये वृत्तिं वर्त्तय-
न्तीति । वृत्तिम्—एकार्याभावरूपा, वर्त्तयन्ति—शास्त्रेण निष्पादयन्ति । ये शास्त्रैक-
गम्यं सामर्थ्यं मन्यन्ते इत्यर्थः । अयं भाव—एकार्याभावकृतविशेषा समर्थसूत्र-
विधेयाः । सुबन्तं सुबन्तेन सह सामर्थ्यबद्धवन्ति, समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थः ।
एवं च विभाषाधिकारादि सर्वं चरितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिवृत्ति-
मतोरभेदोपचाराद्बोध्यः । किं ते इति । स्वाभाविरूपत्वमने एकार्याभावरूपा वृत्ति-
लोकन एव सिद्धेति न किञ्चित्तत्र वक्तव्यम् । ये तु शास्त्रनिष्पादा गम्यन्ते ते किं
तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नः । तद्वनयन्त्याचष्टे—कार्यशब्दिका इति ।
शब्दानां शास्त्रनार्यत्वे तेषां लोके सिद्धभावात्सर्वसम्बन्धस्य लोकतो ज्ञानाऽनभवेन
तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यम्, एवं च [त]द्विकल्पादियोधनतया विभाषापदादि
चरितार्थम् । एव च शास्त्रैकगम्यत्वात्सामर्थ्यरूपप्रत्येर्लक्षणमपि कार्यमिति भावः ।
वृत्तिं—वृत्त्याश्रयसमासादिरूपा । तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं वृत्तिवर्मवृत्ति-
रूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावः । किं वृत्तेरिति । सामर्थ्यस्येत्यर्थः । नैत्य-
शब्दिकास्त्विति । कार्यं शब्दमाह, नित्यं शब्दमाहेत्यर्थे 'तदाहेति माशब्दादिभ्यः'
इति ठङ्गाशब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसम्बन्धस्यापि नित्यतया तन्मते उभयोरपि लोकत
एव विविक्तविषयत्वेन [ए]षोऽसिद्धीकोपस्थितिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्वर्त-
कोपस्थितिजनकतासामर्थ्यं लोकसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भावः । परस्य शब्द-
स्येति । प्रधानार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य चेत्यर्थः । यत्रेति । समासादिषु
वृत्तिव्यवहारादिति भावः । एव च तन्निष्ठशब्दान्तरकरणकपदार्थाभिधायत्वं तेषां
स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं सामर्थ्यमिति फलितम् । तच्च स्वार्थविशेषक-

भवति, आहोस्विदजहत्स्वार्थां [भवति] ॥ किं चात ? ॥ यदि जहत्स्वार्थां वृत्तिः
स्यात् 'राजपुरषमानये'त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, 'औपगवमानये'-
त्युक्तेऽपत्यमात्रस्य ॥ अथाऽजहत्स्वार्थां वृत्तिः, उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयो-
र्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥ कः पुनर्वृत्तिरन्याख्या ? ॥ जहत्स्वार्थां ॥

प्र.] पुरुषार्थोऽभिधीयते । अथ तेषामिति । नित्यशब्दवादिपक्षे ॥ राजपुरुषादीनि
वाक्यविषयपदमरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवा-
न्येव केवलममत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते । जहति पदानि स्वार्थं यस्या सा जह-
त्स्वार्था । पुरुषमात्रस्येति । राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत्तदा पर्यायत्वं
पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्वावयवशब्दयोरिव स्यादित्यदोषः । द्विवचनं प्राप्नोतीति ।
लक्ष्म्यप्रोधादिति यथा । जहत्स्वार्थेति । नहि स्वार्थमजहत् स्वैनार्थेन वशीकृतं

उ.] पुरुषार्थापस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वाद्वोद्व्यम्भाये वृत्तिवर्तनवादि-
नामित्यर्थक 'तेषां' पदस्य व्यावर्त्यं दर्शयति-नित्येत्यादि । पदमरूपावयवत्वमपि
न वास्तवमित्याह-वर्णवदिति । वर्णवदित्वात्प्राप्यवयवग्रम इति भावः । तदेवाह-
तत्त्वत इति । नन्वेव तत्पक्षे 'समर्थं पदविधि' रित्याद्यसंगतः, तत्राह-केवल-
मसत्येति । वाक्यविषयपदसाम्येदेव तद्वदर्थमप्यारोप्यान्वाख्यानमिति भावः ।
एव च तत्पक्षे तेषामर्थस्यैवाऽभावात्तत्र त्यक्त्वाऽत्यक्तत्वसन्देहाभावादय तेषां
मित्युच्यमिति भावः । केचित्तु नित्यशब्दवादेऽप्युपलभ्यमानावयवानां नैरर्थक्ये
समुदायस्य निरवयवे च भावाऽभावः । न चेतावता नित्यवहानि, शास्त्राऽनिष्पाद्यन्व-
रूपनिष्पन्नायास्तथाप्यनपेयान् । न चैवं भाष्येऽथ तेषामित्यसदत स्यात् । शास्त्र-
निष्पाद्यन्व द्वेषा, सावयवस्यैव लौकसिद्धत्वेनानादितया, निरवयवतया वा । तत्राप्ये-
जहत्स्वार्थेव, द्वितीये तु तेषामर्थाऽभावः एवेति जहत्स्वार्थेवेति वाक्यवदेव मतमेदेन
निरमास्तन्देहाभावेन तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । तत्राप्यन्यपक्षे आरोपितमर्थ-
वत्त्वादि शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकं, तेन 'महामुन्दर' इत्यादावास्त्वमित्यभ्यवेदनम् । शास्त्रा-
निष्पाद्यत्वमेतं तु स्वार्थाऽन्यागोऽर्थान्तराभिधायकं वानुपपत्तिः । अर्थान्यागे तु पुरुष-
मात्राद्यानयनापत्तिरिति ग्राह्यं । जहतीति शत्रन्तम्बाहुवचनं प्रयोगवद्बहुवचनं
स्वार्थं-तत्त्वेन प्रसिद्धम् । जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्व, जहत्स्वोऽर्थो
यस्या मेचर्थ इत्यन्ये । पृथोति । पञ्चमावेन सन्ध्याप्रणीत्या प्रातिपदिकार्थमात्र-
वृत्तिवादित्यभिमानः । स्वैनार्थेन वशीकृतस्येति । स्वार्थमात्रोपस्थापने व्यामक्तस्ये-
त्यर्थः । अर्थान्तरोपादानम्-अर्थान्तरं प्रति विशेषणत्वम् । यद्वाऽर्थान्तरस्य स्व
प्रति विरोधत्वेनोपादानम् । न च पृथगुपस्थितयो पद्यादन्वयः, सवन्धरोधक

युक्त पुनर्यजहत्स्वार्थो नाम वृत्ति स्यात् ? ॥ बाढ युक्तम् । एव हि दृश्यते ङोके-पुरुषोऽय परकर्मणि प्रवर्त्तमान स्व कर्म जहाति । तद्यथा-तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमान स्व [तक्ष]कर्म जहाति । एव युक्त यदाज्ञा पुरुषार्थ वर्तमान स्वमर्थं जहात् , उपगुध्यापत्यार्थं वर्तमान स्वमर्थं जहात् ॥ ननु चोक्त राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयन प्राप्नोति, औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रं स्येति ? ॥ नैष दोष । जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति य परार्थविरोधी स्वार्थस्त जहाति । तद्यथा-तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमान स्व तक्षकर्म जहाति, न तु हिंक्रितश्रुतितद्वृत्तकण्डूयितानि । न चायमर्थ परार्थविरोधी विशेषेण नाम, तस्मात्तत्र हास्यति ॥

अथवाऽन्वयाद्विशेषण भविष्यति । तद्यथा-‘घृतघट’, ‘तैलघट’ इति । निमित्ते

प्र] स्यार्थान्तरोपादान घटते । युक्त पुनरिति । उपात्तस्यार्थस्य त्यागाऽभावात्, अग्निर्नैर्वाप्यस्य । बाढ युक्तमिति । परार्थवृत्तित्वादेव । अत्रैव दृष्टान्तमाह-तक्षा राजकर्मणीति । यदा राज्ञा तक्षा द्रव्यादौ नियुज्यते तदा स्वक कर्म जहाति । नात्यन्तायेति । त्यागमात्रमभिसंधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते, न तु सर्वात्मना त्याग, परोपकाराय तस्योपादानात् । सर्वथा च स्वार्थत्यागे परोपकाराऽस्तपादनादनुपादानमेव प्रयोजनऽभावात्तस्य स्यादित्यर्थः । न तु हिंक्रितेति । तेषां प्राणिधर्मत्वात्तस्यागे राजकर्मणो तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः । नचायमर्थ इति । वाक्येपि राजार्थस्य विशेषणत्वात्कस्तस्य त्रसौ विशेष इति चेत् । वाक्ये स्वविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ

उ] विभक्त्यभावात् । अभेदान्वयस्तु बाधित एव, अनुभवबाधितश्चेत्यभिमान । उपात्त स्येति । अर्थापादनस्येव तस्यागस्याप्यतन्मते वचन गिनाऽशक्यत्वादिति भावः । परार्थवृत्ति-वादेव-परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिर्विषयत्वादेव । ‘नात्यन्ताये’ त्यव्ययम् । त्यागमात्रमिति । स्वार्थविशेष्यत्वरूपाशस्य त्यागेन तथा व्यपहार इति भावः । विषयनाऽपि शब्दशक्यति विस्तरेण मञ्जूपाया निरूपितम् । परोपकारायेति । परस्य-पुरुषादेरितरसंबन्धव्यवच्छेदरूपोपसारायेत्यर्थः । हिंक्रितादीनां राजकर्मणोपकारकत्वाद्विषय उपन्यासस्तत्राह-तेषामिति । प्राणायामे त्व तस्यागा दिति भावः । भाष्य-न चायमर्थ परार्थविरोधीति । राजपदेन परार्थस्य पुरुषपरार्थस्यास्फन्दने तद्विशेषणत्वेन राजरूपार्थोपस्थितौ राजरूपोऽर्थ स्वतो न विरोधी, किं तु स्वगत विशेष्यत्वमेव विरोधि, अतस्तत्र हास्यति किं तु स्वगत विशेष्यत्वमेव विरोधिभूत त्यजतीत्यर्थः । तद्धनयन्व्याचष्ट-विशेषण नामेति । अन्यथा विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भावः । अमुमेवार्थं शङ्कोतराभ्यां

१ कचिज् । २ ‘स्पृचेति’ । ३ स्थाव’ । ४ ‘नहि’ । ५ विशेषणता’ ।

[चौऽपि] घृते तैले वान्वयाद्विशेषणं भवति—अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति ॥
 त्रिषम उपन्यास । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अह् । हि
 भवानग्नौ निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चैर्न प्रक्षालयन् न गस्यते स विशेष ॥ यथा
 तर्हि महिकापुटं चम्पकपुटं इति । निष्क्रीणांस्त्वपि सुमनः स्वन्वयाद्विशेषणं

प्र] सामर्थ्याऽविधान । कृतातुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रगानार्थस्योपकारात्स्वविशेषण
 प्रतिपत्तां सामर्थ्यहानि । अन्वयादिति । राजशब्द स्वार्थानिमित्त पुरुषार्थे
 विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति, न च तन्निमित्तं विशयदर्शनं निवर्त्तने पुरूपे ।
 यथाऽग्निसन्धजनितपाकज्वलादिनिवृत्तिर्घटेऽग्निसंयोगे निवृत्तेऽपि न भवतीत्यर्थः ।
 विशेषणमिति । विशयः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः । महिकापुटं इति । आमोदा-

उ.] विशदयति—वाक्येऽपि । स्वविशेषणेति । इदमुपलक्षणं, सङ्ख्याविशेषमवन्ध
 प्रतीत्यप्रतीत्यौ । एव पुरुषपदमपीतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलम्, अतो
 न भाषाया इत्याद्यन्वयस्तत्र । अत्रायं भावः—पशनां तत्तद्विषयताविशिष्टैर्न शक्तिः,
 अत एव बोधे विषयतानियमः । एव च राजपदादेः राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि-
 शेष्यत्वावच्छिन्न स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वाद्यत्याग इत्येवावता जहत्स्वार्थत्वमिति ।
 अत्र च बीज समुदायशक्तिः । एव चावयवगणिसहकृन्समुदायशक्त्या विशिष्टैको-
 पस्थितिरिति तद्वत् । भाष्ये—अयं वाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यतीति । विशेषण-
 विशेषकः । इतरव्यावर्तक इत्यर्थः । तस्यावटे—राजशब्द इति । वाक्येऽष्टस्वजन्यो-
 पस्थितविषयार्थनिमित्तं विशेषः राजसवन्धवत् पुरुषपदजोपस्थितिविषये पुरुषे
 आधाय पुरुषं तद्विशिष्टेन पुरुषपदेनोपस्थितिविषयं कृत्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थत्व
 स्वजन्योपस्थितिविषयत्वं जहाति तद्वान्यनिष्पन्नकृतावित्यर्थः । अयं हि वाक्या
 हृतेर्निष्पत्तिं मन्यते । न च तन्निमित्तमिति । एव च राजशब्दात्तदर्थप्रतीत्यभावेऽपि
 तच्छब्दान्वयमात्रेण वाक्ये यावद्विशेषणविशिष्टं पुरुषं सन्दात्प्रतीतिस्तान् शस्त्रै-
 र्वाणामुपस्थितिरित्यनुमानापुरूपपदस्य तथा शक्तिर्ग्रह इति भावः । विशेषः पुरुष-
 गत इति । राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विषयो भविष्यति न निवर्त्त्यत
 इत्यर्थः । एव च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिविषयवाऽभावेन जहत्स्वार्थत्वमिति
 बोध्यम् । यथा पुष्पाणामभावेऽपि गन्धान्वयमात्रेण पूर्वतनो पुष्पसत्तामनुभाय मान्द्रि-
 पुट इत्यादिव्यवहारस्तथा कृतौ राजपदस्यार्थाऽभावेऽपि वाक्येऽसार्थकराजशब्द-
 वर्णानुपूर्वसत्त्वमात्रेण वाक्ये नथा राजसम्बन्धवत् पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तदेहापि
 राजसवन्धवत् पुरुषस्यैव पुरुषपदप्रतीतिरित्यर्थः । तत्तादृश्यमात्रेणैवार्थवत्त्व-
 प्रतीत्याऽऽत्वायपीति न दोषः] । भाष्ये—अयं वेति । समाभिज्याहृतपदार्थनिरूपित-

१ कचिन्न । २ 'चान्वया' । ३ 'क्षालयन्' । ४ इत पर 'यथा पुष्पाणा'मित्यादि
 'नदोष' इत्यन्तं पाठे लिखितपुस्तकेषु । ५ अयं पाठे विशेषणमित्यत्र पूर्वं दृश्यते ।

भवति-अयं महिकापुट, अयं चम्पकपुट इति ॥ अथ वा समर्थाधिकारीय वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेद, ससर्गो वा ॥ अपर आह-भेदससर्गो वा सामर्थ्यमिति ॥ कः पुनर्भेद ससर्गो वा ? ॥ इह 'राज्ञ' इत्युक्ते सर्वं स्व प्रसक्तम् 'पुरुष' इत्युक्ते सर्वं स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते राजा पुरुष निवर्तयत्यन्येभ्य स्वामिभ्यः, पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः स्वैभ्यः ।

प्र] न्याद्विशेषावगतिरिति भावः । वृत्तौ क्रियत इति । यदि च वृत्तौ भेदससर्गो न स्यात् तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्, तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्मैल्यर्थः । तत्र भेदससर्गाऽविनाभावित्वादनुमीयमानससर्गं सामर्थ्यम्, ससर्गा वा भेदाऽविनाभाव्यनुमेयभेदः, उभौ वा योगपक्षनाश्रयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं स्वमिति । 'राज्ञ' इति श्रुत्या सबन्धिमात्रस्याक्षेपात् । सर्वं स्वामीति । यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यप्रमाणान्तरेण प्रतिपन्न तदपेक्षयैतदुच्यते । अन्यथा 'पुरुष' इत्युक्तास्तीति प्रतीतिः ।

उ] ससर्गतद्वितीरिक्तभेदतदुभयवान् योऽर्थः समासेन प्रत्यागम्यते । तादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राणाविषयतापर्यग्राह्यम् । अन्वयवदिति पक्षे पुरुषपदं राजसबन्धवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकम् । इह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः ।

सामर्थ्यमेव न स्वादिति । अन्यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च, राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेति पक्षान् पुरुषोऽश्वश्च राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि स्यात् । अतः एकार्थीभावरूपस्वाभाविकं सामर्थ्यमाध्यायतापीदमवश्यं वक्तव्यम्- 'भेदससर्गवद्वेदवाधाः दृष्ट्योपस्थाप्यते' इति, तदाह-तदात्मकत्वादिति । एव च भेदससर्गवदर्थप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थः । तत्र शुक्तिरुक्तैव । तत्र भेद इति । स्ववसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजससर्गव्याप्यः । एव दृष्ट्युपस्थाप्यराजसबन्धपक्षकिंगतराजसबन्धो राजभिन्नस्वामिरभेदव्याप्य इति भावः । एव च भेदव्यक्तिबोधे सा राजससर्गवत्यपीति तद्वती व्यतिरपि शुद्धैव । एवमितरजापीति तात्पर्यम् । उभौ वा योगपक्षेनेति । अयं भावः-उच्चरीत्योभयौ समनियतत्वेन विनागमनाविरह इति । एव च मदवदर्थप्रत्यायकं च सामर्थ्यम् । न च ससर्गवतोपि प्रत्ययेनाऽसम्भो लक्षणस्येति वाच्यम् । तद्व्याप्यत्वात्तद्वतोपि प्रत्ययनाऽदोषात् । लक्षणस्यावधारणार्थत्वात् । ससर्गवदर्थप्रत्यायनत्वं वा सामर्थ्यम् । भेदवत् प्रतीतिस्तथाप्यत्वात् । तेनोच्चरीत्या नासम्भवं । एतत्कृशपरिहाराणाऽपरणोभयगर्भसामर्थ्यलक्षणमुक्तम् । 'सर्वं वाच्यं सावधारणमिति' यावदाद्यर्थे नेति तद्वत् । 'सर्वं सः प्रसक्तमिति' भाष्यस्य 'प्रसक्तं सर्वं स्व वानपि प्रयुज्यत इति' शेषः । पुरुषस्य स्वामिनि नित्यसाक्षात्त्ववाधानादाह-यदेति । तत्र भद्रपक्षे इति । भद्रघन्ति

१ वार्तिकमिदमित्यन्यः । २ राजपुरुष इत्युक्तः ।

एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति काम जहानु, न जातुचि-
त्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्वजहत्स्वार्थं वृत्तिः ॥

प्र] स्यात्, न तु स्वामिमात्राक्षप तत्र भेदपक्षे राजा पुरुष स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्य
स्वार्थं जहाति । पुरुषस्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति । ततश्च
कृतस्वार्थस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः । अकृतस्वार्थस्य निवृत्ती वृत्तिरेव न स्यात् ।
एव समर्गोपि योज्यम् । उभयत इति । उभयस्मिन् परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः ।

उ] मानर्थ्यलक्षणपक्ष इत्यर्थः । स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्यतीति राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेत्या-
दाविव भार्यादिमग्न्यन्धवपत्तयुपस्थापकत्वाज्जित्येत्यर्थः । स्वार्थं जहातीति । राजपदं
व्यतिविशेषोपस्थितौ तात्पर्यग्राहकभूत्वा वाक्यप्रसिद्धस्वार्थं त्यजतीत्यर्थः । एतावदेव
परार्थमिच्छाकत्वमिति भावः । निवर्तयतीति । राज्ञः पुरुषोऽध्वेधेत्यादावदाविरुप-
स्वान्तरनिवृत्तिस्वामिन्धवपत्तयुपस्थापकश्च राजपदस्य निवर्तयतीत्यर्थः । इदं
दृष्टान्तार्थम् । यथा विशेषणवेनानन्विनोपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्तयति,
एव राजा विशरणवेनाऽनन्वित एव पुरुष स्वाम्यन्तरभ्यो निवर्तयिष्यतीति भावः ।
भवतु राजार्थं स्वेति । योनकताभात्रेण चारिताप्यात्राजपदात्तदनुपस्थितिरेव निवृत्तिरि-
त्यर्थः । वृत्तिरेव न स्यादिति । अथैवत्वाभावेनमुपन्तत्याभावादिति भावः । एव समर्गो
पीति । समर्गवदितलक्षणपक्षेऽपीत्यर्थः । भेदस्य तथाप्यत्वात्स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्ये-
त्यादि बोध्यम् । भाष्ये—अन्येभ्य स्वामिभ्यो निवर्तयतीत्युक्त्या स्वस्वरूपस्वामिनो
न निवर्तयतीत्यर्थलभात्ससर्गो बोधितः । एतेन कः पुनर्भेदः ससर्गो वैनि प्रश्ने
भेदप्रतिपादनपि ससर्गोऽप्रतिपादनाभ्यूनतेत्यशस्तम् । किं चाऽन्येभ्य स्वामिभ्यो
निवर्तयतीत्यनेनाऽन्यस्वामिसमन्धनिवृत्त पुरुष बोधविषयीकरोतीत्यर्थकेन भेदादे-
शान्दयोधाऽविषयत्व सूचयति । 'पुरुषो राजानमन्येभ्य' इति दृष्टान्तार्थम् । इतोपि
तयोर्गोधाऽविषयस्य बोध्यम् । नहि राज्ञि तद्वदतससर्गभाजनं कस्यापि समनमिति
दिक् । स्वार्थं जहातीति । 'उपसर्जनपदं मिनि दोषः । यस्तु भेदसर्गौ समास-
वाच्याविति, तन्न भेदप्रसारकबोधाननुभावान् । किं च वृत्तिवर्तनयादे जहत्स्वार्थत्वं
वृत्तेष्वुत्पादयितुमेव शक्यं । तत्र ससर्गस्य समासवान्यत्वे तत्र प्रणिगित्वेन
पूर्वपदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वमात्रं एव स्यात् । उच्यतेत्या भाष्याक्षर-
स्कारान्निरोधाच्च । तस्माद्वेदान्तिमते तत्त्वमस्यादिवाक्यादावखण्ड्यार्थबोध इव उच्यते
बोधः । अयमेव चेमासीमात्रः । तन्नये वाक्ये पदेषु तत्त्वन्वयप्रशन्ननिवृत्तिप्रत्यये
आन्वादिप्रवृत्तिरिति सुषियो विभावयन्तु । इमौ भेदससर्गौ द्वन्द्वेपि भामृविशेषस्यैव
प्रधाने । बहुव्रीह्यापि सन्निधत्वेन व्यतिविशेषस्यैव भानमित्याभाति । राजपुरुष-
योरन व्यवच्छिन्नत्वात् उभयतो व्यवच्छिन्नमन्यजास्तीत्यत आह—उभयस्मिन्निति ।

युक्त पुनरिदं यदज्ञहृत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात् ? ॥ बाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके,—मिक्षुकोणं द्वितीयां भिक्षां ममास्त्वैव पूर्वा न जहाति, सचया यैव प्रवर्तते ॥ ननु चोक्तम्—‘उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति’ ॥ कस्या पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति ? ॥ प्रथमायाः ॥ न प्रथमासमर्थो राजा ॥ पञ्चास्तद्धि प्राप्नोति ॥ न पृष्टीसमर्थं पुरुषः ॥ प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति ॥ ननु चोक्तम्—‘न प्रथमासमर्थो राजे’ति ॥ अभिहितं सोऽथोन्तर्भूतं प्रातिपदिकार्थं सम्पद्यते । तत्र प्रातिपदिकार्थं

प्र] युक्तं पुनरिति । स्वमर्थमज्ञहृत्स्वार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः । सचयायेति । एव शब्दोपि क्वचिद्विषय एवार्थः, क्वचिदनैवार्थ इत्यर्थः । कस्या इति । एस्या विभक्तश्च गुणप्रधानभूतस्याऽर्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रथमः । प्रथमाया इति । प्रधानानुविधायिनाहुणाना प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्त्येति भावः । न प्रथमासमर्थ इति । प्रथमाद्विवचनं उपशमाने सवन्धाऽसप्रत्ययाहुणप्रधानभाव एव न प्रतीयते । पञ्चान्तर्हीति । सवन्धस्य प्रत्यान्यत्वात्तस्य चोभयाऽधिष्ठानत्वान् । न पृष्टीति । यदि पृष्टीद्विरचनं स्यात् तदा द्वयोरपि समकर्तृत्वेन सवन्धन्तरापेक्षया सवन्धः प्रतीयेत । अभिहित इति । क्वचिदर्थोऽभिहितोपि ना-तर्भूतः, यथा राज्ञ इति पञ्च सवन्धोऽभिहितो न पञ्चचिदन्तर्भावः स्यात् । क्वचिदन्तर्भूतोपि नाभिहितः, यथा राजसख इति तत्पुरुष राज्ञा सखाऽऽनैत्ययमर्थोऽन्तर्भवति न त्वभिधीयते । तथा क्वचिदर्थोऽभिहितोन्तर्भूतो ‘ऽपि’त्यथा पञ्चतीनि कर्ताऽभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः, न त्वमो प्रातिपदिकार्थः

उ] सार्वविभक्तिरत्वात्सप्रत्यये तसिरित्यर्थः । एव च शब्दार्थस्य नियन्त्रात्सवयोऽनुपपन्न इत्यत आह—एवमिति । राजनिष्ठविशेष्यताया धत्यायेपि पुरुषनिष्ठविशेष्यता निरूपितविशेष्यताया राजपदार्थनास्वीकार एव सन्तय इति भावः । एत न स्वार्थमात्रोपस्थित्या न कृतार्थम्, किं त्वितरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयती यत्र पञ्चे, ‘जहृद’यसौ नात्यन्ताये’ति पञ्चे च परार्थमिधानमित्यस्य परार्थान्वितस्वार्थमिधानमित्यर्थः । मध्यमयोस्तु परार्थतात्पर्यग्राहकत्वमिति निरूप्यते । इतर आशयान्भिन्नं दाहते भाष्ये—ननु चेति । कस्या अपि भवतु द्वे अपि वा पर्यायेण भवेता किं प्रश्नेनेत्यत आह—एवयेति । गुणप्रधानभूतस्येति । परस्पर’मित्यादि । ननु प्रथमाया को हेतुरत आह—प्रधानेति । सवन्धन्तरापेक्षयेति । न तु राजनिष्ठपुरुषापेक्ष इति भावः । न क्वचिदन्तर्भावमिति । न राजसख इत्यादौ बहुव्रीह्यर्थ इव वाचकशब्द विना नियमेन प्रतीतिविषयो नापि तित्तेनैव कर्तव्यं प्रकृत्यर्थे गुणभूत इत्यर्थः । गुणभावादन्तर्भूत इति । धात्वर्थत्वात्तन्तर्भूत

१ ‘पुनरिदं’ । २ ‘माराय’ । ३ कश्चिज् । ४ समर्थत्वत्वात् ।

५ ‘क्वचिदं’ । ६ ‘भिहितो’ । ७ तिर्ज्यम् ।

प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचन प्राप्नोति ॥३॥ सद्वातस्यैकाध्यानावयव
सद्वात सुपुपत्ति ॥३॥ सद्वातस्यैकचमथं । तेनावयवसद्वात सुपुपत्तिर्न
भविष्यति ॥ ४॥ परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमेके ॥ ५॥ परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमेक
प्र] इति त्रयमुपात्तम् । तत्र सबन्धोऽभिहितोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थ सपन्न
इति व्यतिरेकाऽभावात्प्रथमाद्विवचन प्राप्नोति । सद्वातस्येति । इह राजपुरुष
शब्दाभावात्तद्विभक्तयोत्पत्तव्यम् । तेन च सद्वातेनयवार्थोपप्लुत एकवचनस्या-
पुक्तो विशिष्टोऽर्थ प्रतिपाद्यत इति तदाश्रयमेकवचन प्रवर्तते, न तु गुणभूतावयव
मर्यादाश्रयं द्विवचनमित्यर्थः । परस्परेति । व्यपेक्षेवाऽत्र सामर्थ्यम्, न त्वेकार्थी
उ] इत्यर्थः । अभिहितोऽन्तर्भूत इति । प्रथमा प्राप्नोतीत्युक्तान्नापि प्रथमापत्तिर्ब्रम
स्यादतः 'प्रातिपदिकार्थ' इत्युक्तमिति भावः । व्यतिरेकाऽभावादिति । पृथग्भावे
हेतुर्नृत्तः । पृथगुपस्थितिनिबन्धनतासमिक्कपिपयताया अमानादित्यर्थः । एवं च
राजपुरुष इत्यादिजनैः स्वस्वामिभावादर्थः इत्यादौ घटघटत्वाद्यो समवायस्यैव
प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैः, विभक्तयर्थस्यैव च प्रायः ससर्गताया भानमिति
बोध्यम् । सद्वातस्यैकार्थत्वेपि अत्रादिरादिसद्वातशब्दिवचन स्यादत आह—इहेति ।
अवयवार्थोपप्लुत इति । शास्त्रकृतमतयोपस्थितार्थस्याग्रे, तद्विधायानिरिक्तशक्ति
कल्पने च मानाऽभावादिति भावः । तत्र यथावयवार्थस्तत्तद्विशेष्यवान्निष्ठ एव
नानापि विनयपण्यन तस्या विनय्यताया आन्तर्दनात्तस्या अपि विशेषणनैर्नैव
प्रतीतिर्न तु स्वस्वपेक्षेति न विनयपण्यनत्व इति तापर्यम् । वाक्ये तु प्रत्येकपदज-
नोपकाले राजादिगतविशेष्यताया स्वस्वपेक्षैव भानमिति विनयपण्यन्ययो भवत्येवे
ति बोध्यम् । विशिष्टोऽर्थ इति । विशिष्टस्यैकोपस्थितिविपत्त्यादित्यर्थः । इयम
जहन्त्वार्थां गृत्तिवर्तननादिनस्तद्वर्तनवादिनश्च तुभ्यां, जहन्त्वार्थां तु गृत्तिवचन-
वादिन एव । इत्यवर्तनवादिनस्त्वलक्षणानि निरवयवानि पश्यतीति मने उभयोरपि
कदाप्यर्थाऽभावेन त्यक्तस्वार्थेत्यर्थः जहन्त्वार्थापदप्रयोगोप्यसंगतः । मावयवानीति
मने कृतशर्षेस्स्यागे मानाऽभावेनाऽनहत्स्वार्थत्वा गृत्तिवर्तनवादिनस्तु यदर्थस्तदक्षी
कारस्तदुचमेव । अत्राहिणोरयन्तराग्निपदे तु जहन्स्वार्थवेति बोध्यम् । एकार्थीभा-
वस्यापि व्यपेक्षापूर्वत्वावयवस्य पश्चान्तरत्वमन आह—व्यपेक्षेवेति । एकार्थी-
भाववादिनोपि राजपुरुषपदयो परस्पर विनय बोधाऽनवकत्वमूलकाज्ञासरत्वे एव
तदुल्लाप्यवर्णनां विशिष्टशक्तिकल्पनम् । व्यपेक्षावादिनस्त्वाज्ञावशादेव तद्वानम् ।
न तु विशिष्टोपस्थापकशक्तिव्यपेक्षेति भावः । ननु शब्दयोरचेतनत्वात्स्वतो
व्यपेक्षाऽभावः । एवमर्थस्यापि । उर्वे आरोपेण सेति चेत्, शब्देऽप्यारोप स्यादत
१ राजपुरुषान् । २ गृत्तिर्गति । ३ 'अभावादिनि' । ४ 'त्वयो' । ५ 'न्याशवि' । ६ कचिन्न ।

इच्छन्ति॥ का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा ?॥ न ब्रूमः शब्दयोरिति ॥ किं तर्हि ?॥
अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राज्ञा पुरुषमपेक्षते-ममायमिति, पुरुषोऽपि
राजानमपेक्षते,-अहमस्येति । तयोरभिसम्बन्धस्य पृथी वाचिका भवति।तथैव
कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ॥

प्र.]भाव इत्याहुः । का पुनरिति । स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः परस्पर-
व्यपेक्षा न संभवतीति प्रथ. । अर्थयोरिति । प्रमानुगता व्यपेक्षामर्थे समारोप्य
शब्दा सक्रियन्ते । ममायमिति । दानादिक्रियानिमित्त एव स्वाम्यमुपजायते ।
अहमस्येति । पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्त स्वत्वोत्पाद । क्रियाकारकयोरिति ।
कारकशब्देनाऽन शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते । क्रियाद्रव्ययोरभिसंन्धनिमित्तान-
च्छक्तिरेवाऽभिसंन्ध । तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः ।अथ वा कारकशब्देन
शक्तिरेवोच्यते । शक्तेश्च वाचिका द्वितीया । सामर्थ्यात्क्रियाकारकसंबन्धस्याप्य-
वगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम् ।

उ.]आहु-स्वं स्वमिति । 'एतदर्थं क' इत्येव शब्दविषयाकाङ्क्षा प्रमानुर्नत्वन्नपि
शब्दान्तरविषया । अर्थे ज्ञाने तु 'वोस्यान्वयार्थ' इत्याकाङ्क्षा प्रमानुरिति भावः ।
नन्वन्वययोरन्यार्थान्तरजिज्ञासाऽऽकाङ्क्षा,सा च प्रमानुगता नार्थगतैत्यत आह-
प्रमानुगतामिति । तस्याथ तदुपस्थापिनार्थे एकारोपो न तु गुणभूते शब्द इति
भावः । अर्थबोधोत्तरमेवाऽस्यान्वयार्थः क इति जिज्ञासोदयात् । तत्र पष्ठुपात्तार्थं
तद्विच्छारोप । 'अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत' इति व्यवहारात् । अपरस्त्वानाङ्क्षा-
विषयत्वात्साकाङ्क्ष इति बोध्यम् । दानादीति । दानं-वेननादे । स्वाम्यमिन्वम्य
'पुरये' इति शेषः । भाष्ये-पृथी वाचिकेति । समाप्ते त्वाराङ्क्षावशादेवै तद्बोधो,
वाक्यतुल्याराङ्क्षाया एवात्र सत्त्वात् । विद्वद्विभक्तिराहित्येपि भेदगन्धबोध इति
भावः । विशेषणविशेष्यभावाद्वा वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्तिः, न तु सा
विशिष्टोपस्थितिनियामिवेति बोध्यम् । आराङ्क्षयापि राजार्थपुरुषार्थयोः संबन्धे
इदं शक्तमिति शक्तिप्रज्ञात्र विशिष्टोपस्थितिरत्र पक्षे । अयमपि वृत्तिवर्तनवाच्येन
देशिन एव पक्षो न तु नित्यशब्दवादिन इति बोध्यम् । वाक्ये त्वाराङ्क्षितस्याऽस्य
विभक्तिशब्दवान्यत्वम्।न च संबन्धसंबन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षालभ्य,अनवस्थापने-
रिति दिक् । भाष्ये-क्रियाकारकयोरभिसंन्धस्येति । शक्तिः सम्बन्धबोधोभयमपि
विभक्तिशक्त्यं, पठमिन्वेनमात्रादपि पदवर्त्मिकेति बोधात्संबन्धस्य धातुवर्जत्वा-
ऽसंभवात् । अत एव पठमिन्शुक्ते क्रियाविशेषायाङ्क्षेति भावः । शक्ति
रेवाभिसंबन्ध इति । इदं चिन्त्यम् । पठमिन्मात्राणि संबन्धबोधवन्ताया

अथ यैद्येवैकार्यभावात् सामर्थ्यमयापि व्यपेक्षा सामर्थ्यम्, किं गतमेत
 दियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूय सूत्र कर्तव्यम् ? ॥ गतमि
 त्याह ॥ कथम् ? ॥ समोऽयमर्थशब्देन सह समास । स चोपसर्ग । उप
 सर्गाश्च पुनरेवमात्मका - 'यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्द प्रयुज्यते तत्र क्रिया
 विशपमाहुः' । न चेह कश्चिन्क्रियावाची शब्द प्रयुज्यते, येन सम सा
 मर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतदन्तर्गम्यम् - 'नूनमत्र कश्चित्प्रयोगार्हं शब्दो न
 प्रयुज्यते येन सम सामर्थ्यमिति । तद्यथा - धूम दृष्ट्वा - 'अग्निरत्र' इति
 गम्यते, त्रिविष्टन्धक च दृष्ट्वा 'परिव्राजक' इति ॥ पुनरसौ प्रयोगार्हं शब्दो
 न प्रयुज्यते ? ॥ [उच्यते] ॥ सङ्गतार्थं समर्थं, ससृष्टार्थं समर्थं, सप्रेक्षितार्थं
 समर्थं, सबद्धार्थं समर्थमिति ॥ तद्यथा तावदेकार्यभावात् सामर्थ्यन्तर्देव
 विग्रह करिष्यते - सङ्गतार्थं समर्थं, ससृष्टार्थं समर्थं इति । तद्यथा - 'मङ्गल
 घृत' 'सङ्गतं सेह' मिल्युच्यते, एकीभूतमिति गम्यते । ससृष्टार्थं समर्थं

प्र] अथ यद्येवेति । यद्यस्मात्सूत्राद्विवक्षितानि सामर्थ्यस्य सप्रत्ययस्तदा युक्ता
 ऽनुक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः । स चोपसर्ग इति तेन तस्य द्रव्यवाचिना
 ऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपन्न इति सशब्दोपात्तनायोग्या त्रियाभिष्यते इत्यर्थः ।
 सङ्गतार्थं ससृष्टार्थमिति - तुल्यार्थधानुनिर्देशः । सप्रेक्षितार्थं सबद्धार्थमिति

उ] एव भावाभिप्रेतवस्य तदभरस्वरस्येन लभात्, लक्षणाया मानाभावाच्चाभाष्या
 न्नरस्येन द्विरुक्तस्यानुरलम्भाच्च । अथ वै तीत्यपि न, कारकशब्देन शक्तरक्तौ
 क्रियाकारकशक्तयोरभिसम्बन्धत्वेन्यर्थलभेपि भाष्यत शक्तर्वायम्वाऽलम्भात् । नापि
 शक्तिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिकति यत्किञ्चिदेतन् । भाष्ये - अध यद्येवेति । ननु
 पूर्वं परार्थाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्तं, भेदमसर्गावेति च तत्स्थमधुनैकार्यभावाव्यपे
 न्नोरेवोच्यते इति चेत् न, तेषामेकार्यभावरूपदार्थ्यवादिनि तात्पर्यान् । स चोप
 सर्ग इति । यद्यप्यनुपसर्गो अपि प्रादय सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् ।
 क्रियाविशेषम् - क्रियावत् विज्ञेयम् । येन सम इति । यदर्थेन समोऽर्थस्य
 सामर्थ्यमित्यर्थः । तस्मात्तदर्थान्तर्भावोऽनानुमीयते इति भावः । इत्यमेव
 शाक्यार्थिवादौ गतिः । ननु प्रकान्तार्थद्वयावगमकत्वे पृष्टेऽर्थचतुष्टयकथनमनुपयोगी
 त्यत आह - तुल्यार्थेति । ननु गमिष्योरेवेति तद्व्याप्त्योस्तुल्यार्थत्व न दृष्टमत
 आह - पर्यायेति । पूर्वत्र तुल्यार्थधानुनिर्देशद्वारा पर्यायत्वम्, इह तु धात्वोस्तुल्य
 र्थत्वाऽभावेपि समुदाययो पर्यायत्वमित्यर्थः । पर्यायोपादानं च तदर्धशङ्काय । पर
 स्परमसृष्टार्थोन्निर्देशेन, न पृथगुपस्थितिरित्येकाकार्यभावपदार्थ स्पष्टमेवनेनोक्तः ।

१ 'यद्येकार्य' । २ कचिच्च । ३ कचिच्च । ४ 'सप्रक्षितार्थ' । कचिच्च नैदम् ।

इति । [तद्यथा]—‘ससृष्टोऽग्नि’ रित्युच्यते, एकीभूत इति गम्यते ॥

यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यन्तर्देव विग्रह करिष्यते—सप्रेक्षितार्थ समर्थ
सबद्धार्थ समर्थ इति ॥ क पुनरिह सबद्धार्थ १॥ [व्यतिपन्न]॥ सबद्ध
इत्युच्यते यो रज्ज्वाऽयमा वा^१ कीले व्यतिपत्तो भवति ॥ नावश्य बध्नाति
व्यतिपन्न एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ अहानावपि वर्तते । तद्यथा—मबद्धा
विमौ दम्यावित्युच्येते यावन्व्योन्म न जहीत ॥ अथ वा भवति चैवजातीयकेषु
बध्नातिवर्तते । तद्यथा ‘अस्ति नो गर्भं सवन्ध’ ‘अग्नि नो वत्सै सवन्ध’
इति ॥ [सयोगे इत्यर्थः] ॥ अथैतस्मिन् व्यपेक्षया सामर्थ्य योऽभावेऽर्थार्थभाव

प्र] पदार्थानिर्देश । व्यतिपन्न ऐवेति । रज्ज्वादिनिमित्त सल्लपो व्यतिपन्न । पृवजार्ता
पक्षेऽस्ति । व्यपेक्षायुक्तमित्यर्थः । अस्ति न इति । सत्यामपि हानौ विद्यादि
कृतापेक्षाया सवन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । यदि रज्ज्वादेऽर्थ-
भावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत्सङ्ख्याविशेषोपसर्पनविशेषणादीना प्रसङ्गात्तद-
भावो वचनेन प्रतिपाद्यो, वाक्येन च वर्तय्य, समानार्थस्य वाक्यस्याऽनिरूप्यत्वम् ।
तदेव शब्दस्य स्वाभाविक रूप कदाचिन्नित्यदर्शनाध्ययनानुगम्यते, कदाचिदबुध
वाक्यार्थं कार्यदर्शनाश्रयेण । कार्यपक्षे तु बहवो वार्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या
इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि—निष्प्रीशाम्बिगारथो घृतघटो गुडधाना वेशचूट
सुवर्णालङ्कारो द्विदश सप्तपण गौरखर इत्यादिषु कान्तयुक्तपूर्णमिश्रसप्तानविकार

उ] व्यतिषद्गोऽन न कर्मव्यतिहार इत्याय—रज्ज्वादीति । भावे—अहमाविति ।
अहानि—परस्पर विना शब्दबोधाननस्त्वमेवेति बोध्यम् । अन्तरङ्गाकाङ्क्षावशादिति
तात्पर्यम् । यथा च व सयोस्तयोरन्याऽसन्धस्तथाऽनयोर्विशेषणसवन्धो विशेषण
सजातीयविशेषणसवन्धश्च नैति सूचितम् । ननु सबद्धाविभावित्यर्थं कपास्थिति
विषयवनेन सबद्धत्वम् न च व प्रकृते । निबोधस्थिति विषयत्वं हि व्यपेक्षा, तत्र
तु हानिरस्त्येवेत्यत आह—अथ वा भवति चैवमिति । तथाचष्ट मयामपि
हानाविति । निबोधस्थिति विषयत्वे इत्यर्थः । एवमुक्तयो म्प्राप्तत्वं कृत्वा व्यपेक्षा
पक्ष दूषयति—भाष्य—अथैतस्मिन्निति । सङ्ख्याविशेषति । अ सुचर इत्यादी ।
वचनेनेति । सविशेषणाना गुत्तिर्नैत्यादिना । ननु विभाषाधिकारादाचार्यस्यायमव
पक्षोऽभिप्रेतो लक्ष्यतेऽत आह—तदेवमिति । नानादिगेषाऽविधान नित्यताश्र
येण । विभाषाधिकारश्च वाऽशब्दाश्रयेण । तत्पक्षेऽर्थस्यापि शास्त्रेऽगम्यत्वेनैकार्थी
भावस्य वैकल्पिकत्व बोधयितु सूत्रमावश्यकमिति भावः । कार्यपक्षे तु बहवो
वार्ता धर्मा इति । वाक्यादुत्तिर्निष्पद्यते इति यादिना वाक्ये श्रूयमाणान्तादीना

१ कचिन्न । २ यथात्यर्थ । ३ कीलन वा । ४ उच्यते । ५ ‘इ’ इति ।

कृतो विशेष म वक्तव्य ॥ ॥ तत्र नानाकारकाधिघातयुष्मदस्मदादेशप्रति
पेव ॥ ॥ तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षाया सामर्थ्यं [संति] नानाकारकाधिघातयुष्म
प्र]मुत्प्रययलेषो, वाप्स्तानिबिण्णिभिघायित्व च वचनप्रतिपाद्यम् । नित्यदर्शने
त्वेकार्थीभावकृत् एवाय विशेष इति न निश्चितप्रतिपादनीयम् । एवं व्यपेक्षा
सामर्थ्य दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति-तत्र नानाकारकादिति ।

उ]शास्त्र विना लोपाऽसम्बो, वीप्सादिवोदासम्बध्येति भावः । नित्यदर्शने त्विति ।
एकार्थीभाववादिनाऽर्थानां स्वाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपादनाश्रित्यदर्शनशब्देनैका-
र्थीभावदर्शनमन्योन्यते इत्याहुः । वस्तुनस्तु निरादिपूर्वपदानां क्रान्तादर्थवृत्तितया
एवमर्थानां नैकार्थीभावकृत् विशेषवत्त्वमप्यत्र एव न कृतत्वितोपेयु भाष्ये नैतेषामुक्तिः ।
'निरादय क्रान्ताग्रथे' इत्यादीनां क्रान्ताग्रथं वर्तमाना निरादय इत्यर्थः । एव
चौत्तार्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदार्थबोधरूपद्वयप्रयोगः सिद्धः । अत एव
'सख्ययाव्यये'ति सूत्रे समामेनाऽभिहितत्वापुनर्यस्य मुचाऽभाव इति भाष्य उक्तम् ।
सुपर्यथ जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते । किं चैकार्थीभावो नामकोपस्थितिस्तत्कृतत्वं न
क्रान्तादिलापस्य मङ्गलविशयप्रतीती हि पृथगुपस्थापकपददानं कारणमिति
तत्रान्यभावस्तु कृतो भवत्यत्र । अन्यथा घट घटपदोविचारौ घटत्वादिरपि
सङ्ख्यावत्त्वेनोपस्थित्युपपत्तिः । एव द्वन्द्वे चकाराऽप्रयोगोप्यत इति एवमथ समामेन
चार्थगभिहितत्वादप्रयोगः, समामेन सत्त्वभूतस्य विशेष्यनयाऽभिधानेप्यनरत्वं
भूतस्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । पृथगुपस्थितयोरैव समुच्च
यस्य चद्योत्यत्वेन तत्प्रयोग इति तस्यापि तत्कृतत्वम् । लोकपि पृथग्गतयोरैव-
देशत्वे समूपादिव्यवहारान् । 'चार्थे द्वन्द्व' इति तु सांख्याच्चाऽर्थन्वारोपेण नैवमिति
दिक् । ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृतविशेषस्य वक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेपि
निघातयुष्मदस्मदादेशोदाहरणविषयैकार्थीभावाऽभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ
निष्ठेति देवदत्तो गच्छ त्वमि'त्यादौ भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिपक्षो वक्तव्य स्यात् ।
व्यपेक्षावादे तु न दाप्य तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नवाक्ये सामर्थ्याऽभावान् ।
एव राज्ञो गांध्याश्च पुरुषश्चेत्यर्थे राज्ञो गवा गोद्याऽद्यपुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य
वक्तु शक्यतया युगपत्प्रतीतपुरुषद्वन्द्वौ प्राप्नुवन्तानां च स्वरत्वं स्यादिति तत्प्रतिपक्षो
वाच्यः । व्यपेक्षावादे तु न, राज्ञिभिरेव व्यपेक्षा न गवेति वक्तु शक्यत्वादिति
पूर्वपक्षे व्यपेक्षानादेपिदमवश्यं वाच्यमि'त्याह भाष्य-तत्र नानाकारकादिति ।
तत्र-पक्षद्वयपि । इदमेवभिन्नेन व्याचष्टे-ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरतीति ।
सर्वथा पक्षद्वयेपीत्यर्थः । भाष्य-तत्र चेति पाठे-तत्र-एकार्थीभावे। चाव्यपेक्षा

दस्मदादेशा प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निघानं-अथ दण्डो हरा-
नेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघात प्राप्नोति ॥ युष्मदस्म-
दादेशा-ओदन पंच तव भविष्यति । ओदन पंच मम भविष्यति । अस्त्योद-
नस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा बौद्धावाद्य प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ किमुच्यते-नानाकारकादिति, यदा तेनेवासज्य ह्रियते ? ॥ नापि
ब्रूम-अन्येनासज्य ह्रियत इति ॥ किं तर्हि ? ॥ शब्दप्रमाणका वयम् ।
यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सनामाह-‘अथ दण्ड’ ।
अस्तीति गम्यते । स दण्ड कर्ता भूवाऽन्येन शब्देनाभिसवध्यमान करण

प्र] नानाशब्द पृथग्भाववचन । तत्र भिन्नाया क्रियाया य-कारक तत्रानाकारकम् ।
यथा-अथ दण्डो हरानेनेति दण्डोऽस्तिक्रियाया कर्ता, न तु हरनिक्रियाया । तथा
नाना भिन्नमन्यत्कारक यस्य तदपि नानाकारकम् । य-शौर्चे-ओदन पंच तव भवि-
ष्यतीति । अत्र पचेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तम्, तत् पचेत्यतस्मात्तरस्य युष्मदा-
देशो न भवति । कश्चित् ‘पचौदन तत्र भविष्यतीति पाठः । ओदनस्य पचनिक्रिया
प्रति कारकव, न तु भवतिक्रिया प्रेतीति नानाकारकव भिन्नक्रियापक्षवा-कारक-
त्वस्य । अस्ति दण्डस्येति । अनेनेतिपदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात् ।
अस्त्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविन प्रतिपादनादित्यर्थः ।

तेनेवासज्येति । ततश्च दण्डस्य हरण प्रति कारकत्वाभास्ति नानाकारकत्वमिति
प्रश्नः । अथ दण्डोऽस्तीति । यत्रान्यत्क्रियापद न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव
प्रतीयते । ततोऽस्तिनक्रियाया दण्डस्य कर्तृ वाङ्मव-वैव नानाकारकत्वमित्यर्थः ।

उ] याम् । तत्रैतस्मिन्प्रपेक्षाग्रामिति । तत्र-एतार्थीभावे । एतस्मिन्-व्यपेक्षा
सामर्थ्यं चे यर्थः । हरनेनानाप्रकारानेन-कारकापरत्वाऽभावादाह नानाशब्द इति ।
पृथग्भावेति । पृथङ्क्रियावचन इत्यर्थः । भावशब्द क्रियापर तदाह-भिन्नाया
क्रियाया इति । निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इत्यर्थः । अथ दण्ड’ इत्यत्र निघात
विषय हरणक्रिया तद्विज्ञाऽस्तिक्रिया तत्कारक दण्डः । अत्र पचे ओदन पचेत्या-
देरनुदाहरणवमादाङ्गाह-तथा नानेति । अन्यत्-युष्मदस्मद्विज्ञा-कारक यस्य
पचेत्यादेरित्यर्थः । प्रतिषेधवचनारम्भे तत्रादेशाऽभावात्प्रादयनि-अत्र पचेरिति ।
कश्चित्तिवति । युष्मदस्मत्साध्यभवनक्रियाभिन्नपण्यादिक्रियाकारक-प्रादोदनादि नाना
कारकमिति भावः । ननु हरणे कारणमात्रापेक्षत्वेन न दण्डेन व्यपेक्षेत्यत्राह-
अनेनेति पदेनेति । अत एवाऽस्ति सर्पिष्पिज्ञनेन पय इत्यादौ पत्वम् । पचौदन
मित्यत्र सप्तम्याऽभावात्कथं व्यपेक्षेत्यत्र आह-भाविन इति । ‘ओदन पचे’ति पाठे-

१ ‘निघात’ । २ ‘पचौदन तव’ । ३ ‘वाचाया’ । ४ ‘यथा’ । ५ ‘यामिति भिन्नक्रया’ ।

संपद्यते । तद्यथा-कश्चिन्कचिन्पृच्छति-‘क देवदत्त’ इति । ॥ तस्याया-
चष्टे-‘असौ वृक्षे’ इति ॥ कर्तरस्मिन् १॥ ‘यस्मिष्टर्ता’ति । स वृक्षोऽधिकरण
भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसवध्यमानः कर्ता संपद्यते ॥२॥ प्रचये समासप्रति-
पेधे ॥३॥ प्रचये समासस्यप्रतिपेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाऽथश्च पुरेपश्चेति राज-
रावाश्चपुरया इति ॥४॥ समर्थतराणां वा ॥५॥ समर्थतराणां वा पदानां
समासो भविष्यति ॥ कानि पुन समर्थतराणि १ ॥ यानि द्वन्द्वभावीनि ॥
कुत एतन् १ ॥ एषा ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा-‘समर्थतरोय माण

प्र.]कदेवदत्त इति । यदा वद्वष पुरया दूरस्था भवन्ति तर्ह्येन प्रश्नोत्तरे । यस्तिष्ठ-
तीति । यदाऽन्ये निपातिना गृह्या, एकस्त्वर्ध्वस्तदा विशिष्टराज्याधिकरणत्वेन देव-
दत्त प्रतिपाद्यते । प्रचय इति । अनेकस्मिन्सवन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः । तत्र
गो राज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरयाभ्यामपि । तत्र युगपद्गो द्वन्द्वतत्पुरुषां प्राप्नुत । पूर्वं
वा तत्पुरुष, पश्चाद्वन्द्व । विप्रतिपेधाऽभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था, भिन्नसमुदाय-
विषयत्वान्तरादयस्य । तत्र पशून्तत्पुरुषे सन्ति-‘गौरतद्वितलुको’ति दृच्
प्राप्नोति । अर्थश्च भिद्यते । राजगवाश्चपुरया इत्युच्यमानेऽश्वपुरया राजा संन्यधौ न
प्रतीयते । समर्थतराणां वेति । शक्ततराणामित्यर्थः । एषा ह्याशुतरा इति । प्रथमा

७]प्योदनद्वारिका पविनापि व्यपेक्षेति बोध्यम् । अर्थयोरार्थोक्तौ व्यपेक्षेति तात्पर्यम् ।
एकस्त्वर्ध्व इति । तिष्ठतेऽर्ध्वदेरासयोर्गोप्यर्थ इति भावः । भाष्ये-प्रचयेति । व्यपेक्ष-
वादेपि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायस्यावयवानालिङ्गितस्य निरूपयि-
तुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्त्येवेति तन्मतेऽप्यय दोषस्तदवश्य इति भावः ।
ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिपेधेपीतरेतरयोगे स दुर्बार
इत्यत आह-अनेकस्मिन्निति । प्रचय आधिक्यमिति भावः । ननु युगपदेकस्यानेक
मन्वन्धानुपपत्ते रय युगपत्समामद्वयप्रमहोऽत आह-तत्रेतिःगो राज्ञापि । समु-
दायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षया, समुदायैकार्थ्यभावेऽवयवैकार्थ्यभावस्य च दुर्निवार-
त्वादिति भावः । अश्वादिभिश्च साहित्यसत्त्वादेव स इति बोध्यम् । पूर्वं वा तत्पुरुष
इति । प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावादिति भावः । ननु परत्वाद्वन्द्व एव भविष्यतीति न
शोपोऽत आह-विप्रतिपेधेति । आशङ्करीयैवेऽप्यविरोधमुपपादयति-भिन्नसमुदा-
येति । दृजिति । तथा च खीन्वे वीस्यान् । किं च द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषेऽवन्ने वैकल्पि-
कत्वेन ‘राजगौश्चपुरया’इत्यपीष्यते, तत्र स्यादिति भावः । समर्थतराणामिति भाष्य
नैकार्थ्यभावपर, तत्र तत्तत्तमाऽयोगादत आह-शक्तेति । समर्थतरत्वे आशुतरत्वं
हेतु, तत्त्वमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति-प्रथमेत्यादिना । आशुतरग्रन्थ इति

१ कचित् । २ इति कचित् । ३ ‘प्रतीतिः’ । ४ ‘अर्थारोपाक’ । ५ ‘त्वेनाप्य’ ।

वकोऽध्ययनायेत्युच्यते 'आशुतरग्रन्थ' इति गम्यते ॥ अपर आह—“समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति ॥ कानि पुनः समर्थतराणि ॥ यानि द्वन्द्वभावीनि ॥ कुत एतत् ॥ समानविभक्तीन्येतानि, अन्यविभक्ती राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन् आतरि पितृष्यपुत्रे च” ॥ ॥ समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥ * ॥ समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राजसामर्थ्यं भवति, नावयवेन ॥ अपर आह ॥ ~ ॥ समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् ॥ * ॥ समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति ॥ कुत एतत् ॥ समुदायसामर्थ्यादेव ॥ अस्मिन्पक्षे 'वे'त्येतद्व्यमर्थितं भवति ॥ एतच्च समर्थितम् ॥ कथम् ? ॥ नैव वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति ॥ किं तर्हि ? ॥ गो. राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरषाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य-

प्र.] प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमाना न सिद्धिद्वारा बस्तवपेक्षते, पट्टी तु बाह्यसंबन्ध-पेक्षत्वाद्बहिरङ्गा । तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तं पूर्वं द्वन्द्वो भवति । 'अभिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति द्वन्द्वे कर्तव्ये पट्टीसमासस्याऽसिद्धत्वात् । आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तव्यो ग्रन्थ आशुतर उच्यते । एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षाया मेकार्थभावे च प्रयासन्नतर कारणमित्यर्थः । समुदायसामर्थ्यादिति । समुदाय-द्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति तेनैव राजसामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः । अपर आहति । अत्र पक्ष समुदायसामर्थ्यं समर्थतरत्वे हेतुः । समुदाय-सबन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमान सबन्धोऽस्तीति तदपेक्षं प्रकर्षप्रत्ययः । अस्मिन्पक्ष इति । एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति, इह अन्यत्रान्यो हेतुः । एतच्चेति । सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वाजां गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्य वाक्यवदः

उ] बहुनीहि । एव आशुतरार्थप्राप्तिमत्त्वमेव शङ्कतरत्वं बोध्यम् । तुल्येति । तुल्य-जातीयं पथमं सट्टियेव । र्थभावे व्यपेक्षाया वा कल्पनात्पूर्वं द्वन्द्वे ततः पट्टी-तत्पुरष इत्यर्थः । नावयवेनेति । प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेपि साक्षात्तेत्यर्थः । एव च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात्पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति भावः । ननु द्वन्द्वं समुदायेनेव तदवयवयोश्चदेनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्य-सत्त्वात्समुदायस्यापि पट्टीतत्पुरषसङ्गा स्यादिति टन्प्रसङ्ग इति चेन्न । 'नावयवेने'-त्यस्याऽश्वपुरषमापेक्षेणेति शेषेणाऽदोषात् । तदेव स्पुष्टं व्याख्यानान्तरव्याजेनाह-अपर आहति । राजा समुदायनक सामर्थ्यात्तरपो वैयर्थ्यमाशङ्क्यह-समुदायेति । इत्यस्यार्थस्येति । विशेषणसापेक्षत्वेनैव विशेष्यान्तरसापेक्षत्वमसामर्थ्यप्रयो-
१ इदं क्वचित् । २ 'एतानि हि समानविभक्त्योति' । ३ माप्यमिदमन्ये । ४ 'एतस्मिन्' ।

मापेक्षस्यापि समास ॥=॥ आख्यात साध्यकारकविशेषण वाक्यम् ॥*॥
 आख्यात साध्य मकारक मकारविशेषण वाक्यस्य भवतीति वक्त-
 व्यम् ॥ साध्यम्-‘उच्चै पठति’ ‘नञ्चै पठति’ ॥ सकारकम्-‘ओदन
 पचति’ ॥ सकारकविशेषणम्-‘ओदन मृदुं विदद पचति’ ॥ सक्रिया
 विशेषणं च ॥=॥ सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । सुष्टु पचति दृष्टु पचतीति ॥
 अपर आह-‘आख्यात सविशेषण मित्येव । सर्वाणि ह्येतानि त्रिधाविशेषणानि ॥

प्र] प्रतिपादक । आख्यातमिति । नानाकाराभिधानादिनिगुत्तये, क्वचित् प्रगुत्तय
 व समानवाक्य निपातयुग्मद्वयमशङ्का वक्ष्यन्ते । तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं
 गन्त्य परिभाष्यत । अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येक समुदायानि चाधीयन्त यथा
 उपलब्धं प्रवेष्टव्यम् । ‘अद्वयवद्गुणव्याप्यता’ति । आख्यातमिति वक्तव्यं निग-
 त्यते, लक्षणविधानसामर्थ्यात् । तथा च ‘सिद्धिर्दृष्टिः’ इत्यत्र वक्ष्यन्ते-सिद्धिर्दृष्टि-
 र्वेधानर्थक्यं च समानवाक्याधिकारादिति । पचति भवतीत्यादौ सत्यपि साध्य
 साधनभावे आख्यातयोर्द्विगन्तमानवाक्यवाऽभावाज्जिज्ञासाऽप्रमत्तात् । उच्चैरिति ।
 यद्यप्यव्यय कारक विशेषणं च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम् । तथा च वक्ष्यन्ते-
 ‘अत आह सविशेषणमित्येवं हि । सक्रियाविशेषणं चेति । प्रत्यासत्त्या कारक-
 स्यैव विशेषणं तद्वदने, न तु त्रियाया इति भावः । आख्यानेन च त्रियाप्रधा-
 नत्वं ह्यन्य इयनिवन्त्यपि देवदत्तेन तत्रित्वमिति न्यायिषु वाक्यैव सिद्ध्यति ।

उ] उक्तम् । एव चेद पक्षद्वयेऽप्यनावश्यकमिति भावः । भाष्य-प्रधानमत्रेति । अव्यय
 सख्यया तत्र सन्तुष्टस्य सत्यावस्थाध्रयणात्तस्य प्राधान्यमिति भावः । वाक्यलक्षण
 करणस्याऽसंगतिमात्राद्वाह-नानेति । क्वचिदिति । ‘नथास्तित्ति दूले’ इत्यादौ ।
 लन ह्यनामध्याज प्राप्नोति । यथा कथाचत्सामर्थ्यग्रहणे तु-‘अथ दण्डो ह्यनाने’त्या-
 दावपि स्यादिति भावः । लोकेकेति । ‘सुतिवन्तचरा वाक्य’मित्यादि । लक्षण
 विधानेति । निष्क्रियत्वाभावाऽभावस्य लोकेषु यत्तिसिद्धत्वादिति भावः । अव्यय
 ग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्कत-यद्यप्यव्ययमिति । स्वर्गच्छता’त्यादौ कारकम् ।
 ‘उच्चै पठतीत्यत्र विशेषण । त्रियाविशेषणत्वाद्वापि कर्मत्वं च । ‘सविशेषण’
 मिनेव क्रियाविशेषणेपि सिध्यतीत्यत्र आह-प्रत्यामस्येति । यद्यपि
 कारकत्वादप्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति तत्त्वमिति
 बोध्यम् । त्रियाप्रधानत्वमिति । लक्षणावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् । ‘देवदत्तो गत’
 इत्यादौ त्वलौकिकत्वात् इति भावः । गन्तव्यत्वात् पुनरप्यनुपपत्तिस्तद्वत्त्वव्ययन
 आह-एकशब्द इति । एकस्य पदस्य वाक्यशक्त्या प्रयोगनाऽभावात्-बहुव्रीहि-
 १ ‘पठतीति’ । २ ‘मृदुविददमोदन’ । ३ क्वचित् । ४ ‘क्वचित्प्रदृ’ । ५ ‘भवति पचती’ ।

॥*॥ एकतिङ् ॥*॥ एकतिङ्वाक्यसङ्ग भवतीति वक्तव्यम् ।
ब्रूहि ब्रूहि ॥*॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मददेशा ॥*॥ 'समानवाक्ये
प्र] एकतिङिति । एकशब्द समानवचनो, न तु सङ्ख्यावाची । बहुव्रीहिधायम् ।

उ] रिति । एक तिङन्त यत्र समुदाये इत्यर्थः । परे त्वाख्यायान सविशेषण वाक्यमिति
लक्षणं तिङ्निङ् इति सूत्रेऽतिद्वहणं कुर्वत सूत्रकारस्याभिमत लौकिकमेव पचति
भयतीत्येतत्साधारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे साक्षात्तत्वं लब्धम् ।
तत्राख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते । तेन त्वया शयितव्यमित्यादेः सङ्ग्रहः । 'सवि-
शेषण'मित्यस्य साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थः । तेन 'नष्टास्ति
एति कूल' इत्यादौ 'नया' इत्यादेः समानवाक्यस्थलसिद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्याभरकोशे
कारकान्वितक्रियावाचकं सुबन्तचय तिङन्तचय मुसिङन्तचयान्येतन् वाक्यमित्यु-
क्तम्—'सुसिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विते'त्यनेन । तत्र बाह्यवद्बोधार्थं ।
कारकं च तिङन्तवाक्यं, तद्वतिरिक्तपदवाक्यं वेत्यन्वयः । एकारयः तत्त्ववारणाय—
सुबन्तचयेत्यादि । एतत्समानार्थं क्रमेण ख्यातमित्यादीति स्पष्टमेव । एतदेवैवोद्देश्यं नै-
व विधेयस्त्वगर्भमेकवाक्यलक्षणं बोध्यम् । तदुक्तं हरिणा—'माकाङ्क्षावयत्र भेदे
परमाकाङ्क्षाशब्दकम् । क्रियाप्रधानं गुणपदेकार्थं वाक्यमुच्यते' इति । वाक्य-
मित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः 'अर्थव्यादेकं वाक्यं साक्षात्' चेद्विभागे स्यादिति जै-
मिनिसूत्रात् । अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति सीमासङ्को-
टोपः । यत्तु कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं, तत्प्रमादात् । यदप्याख्यातमित्यत्रैक-
त्वविवक्षा कृत्वा पचति भवतीत्यत्र वाक्यत्ववारणं तेन कृतम् । तदपि न आ-
ख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेति प्रागुक्तभाष्यरीत्यैकत्वविशया फलभावात् ।
किंच 'व्यक्तिपक्षे न ब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मणमहत्वा कृत्वा स्यादिति भाष्यो-
क्त्याये नानैकरूपविवक्षायामेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्वं बोधितं स्यान्नाख्यातान्तर-
स्येति दोषात् । किं चानर्थैकत्वविवक्षया समरूपशाख्यातद्वित्वे पचति करोति चेत्यादौ
तद्वारणेपि विशेषणमादाय तद्वित्वे वारणमशक्यं, सविशेषणे आख्याते एतत्त्व-
संरक्षान् । अनेन च 'ब्रूहि ब्रूही'त्यस्याप्यसङ्ग्रहः । विशेषणानुपादानेन सविशेषण-
त्वाभावात् । वाक्यत्वफलं तु 'मया किंचिद्वक्तव्य'मिति प्रश्नोत्तरे । अत्रा'नन्त्य-
स्यापि प्रमादशङ्कयो रित्यनेन वाक्यस्य टे ह्यसिद्धिः अतः स्वशास्त्रपरिमापित-
लक्षणमाह—एकतिङिति । यत्तु कैयटेन ब्रूहिब्रूहीतिभाष्योदाहरणं देवदत्तति शेष-
पुरणेन व्याख्यातम्, तच्च, पूर्वलक्षणेनैव सिद्धे । द्वि प्रयोगस्य भाष्ये व्यर्थत्वा-
पत्तेश्च । एतेन पूर्वलक्षणे एकत्वापिपक्षाशङ्कावारणेनैकत्वविवक्षाबोधनार्थमिदं

१ 'ब्रूहि' ब्रूहि देवदत्त' । 'ब्रूहि देवदत्त' । २ 'तमद्वाक्य' । ३ 'स्यासङ्ग' ।

इति प्रकृत्य निघातयुग्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ नाना-
वाक्येषु मा भूयैश्चिधातादय इति । अयं दण्डो हरानेन । ओदन पचं तव
भविष्यति । ओदन पचं मम भविष्यति ॥ ८ ॥ योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥ ९ ॥
चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामस्तत्र च स्वः, ग्रामो मम च स्वम् ॥
किमर्थमिदमुच्यते । यदाद्यन्यास एव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते ? ॥ इद-
मद्याऽपूर्वं क्रियते वाक्यसज्ञा, समानवाक्याधिकारश्च । तद्विषयं विजानीयात्-

प्र] ब्रूहिब्रूहीति । ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघात सिध्यति ।

उ] लक्षणांतरमुक्तमित्यष्टमे कैयटोक्तमपास्तम् । उच्यप्यत्रऽप्र इत्यादौ पूर्वरूपाय
द्वित्येऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति एवञ्च ब्रूहि ब्रूहीत्यत्र कथमेकनिष्ठत्वं तद्यायेमानु
पूर्वीरनिष्ठन्तवत्समुदायो वाक्यमित्यर्थः । बहुव्रीहिसमासात् । तेन पचनीत्येतन्मा-
त्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैवाऽतिष्ठ इति प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । अतः
एव भगवतैरनिष्ठुं वाक्यमित्यत्र चशब्दो वाच्यो वा नोक्तः, भिन्नविपर्ययात् ।
एकविपर्यये हि सोऽवश्यं वक्तव्यः स्यात् । दृग्ने हि भगवतस्तथा शैली । तस्मा-
दाद्यलक्षणं वाक्यस्य देरित्येतच्छास्त्रलोकाधारणम् । अत एव 'पच पच च देव-
दत्ते'त्यादौ हुतो भवत्येव । एकतिष्ठित्येतन्मात्रोक्तं तत्रापीदमेवेति भ्रमः स्यात्तदर्थमि-
दम् । समानवाक्ये इत्येतद्विषयः, क्वचित् भुतविषय चैकनिष्ठिनि । अत एव ब्रूहि
ब्रूहीत्युदाहरणसङ्गतिः । अत एव 'तिष्ठतिष्ठ' इति सूत्रे भाष्ये—'समानवाक्याधिका-
रादतिष्ठहणनर्थक्य'मिति वार्तिकस्यास्यावसरे 'न च समानवाक्ये द्वे तिष्ठन्ते स्त'
इति उक्तम् । तेनैकनिष्ठिनि यदुनीहिरिति च सूचितम् । स्पष्टध्यायमर्थोऽप्रेऽत्र
भार्थपीत्यनुपदमेव स्फुटीभविव्यतीत्याहुः । समानवाक्ये इति । समानशब्द-
एकपर्यायः । एवविधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यर्थः । चादिभिर्योग इति । 'न
चवाहे'ति सूत्रे समानवाक्ये इत्यस्य सवन्धो नेत्यर्थः इति कश्चित्तत्त्वः । 'यथान्यास-
एव चादिभि'रित्युत्तरभाष्याऽसद्गते । किं च तव मते भिन्नवाक्येपि निषेधप्रवृत्ति-
रन्यस्य फलं वाच्यम् । तत्रादेशप्राप्तभावेन निषेधस्यैव धैर्यध्यात् । तस्माद्युग्मदा-
द्यादेशप्रतिषेध इत्येवार्थः । किमर्थमिदमिति । इदं—प्रतिषेधवचनमाख्यातं सा-
ध्यनेत्यादिवाक्यलक्षणं च द्विभर्ममिति प्रश्नः । अत एवोत्तरप्रश्ने वाक्यसंज्ञेत्युक्ति-
संगच्छते । वाक्यसंज्ञेति । 'एकतिष्ठ'त्येषा । तद्विषयमिति । इदमसमर्थेऽप्राप्ता-
वपूर्वविधायकमिव चादियोगेपि तदपवादन्याऽपूर्वविधायकम्, न त्वधिकार इति
भ्राम्येनैकमनिवारणायैदमन्वाख्यातमित्यर्थः । 'न चवाहे'त्यारम्भसामर्थ्यान्नैरमित्य-
न्वाख्यानतात्पर्यम् । एवमेकतिष्ठिति वाक्यलक्षणस्यैवोक्तौ तावत् सर्वत्र वाक्यस्य
देरित्यादावपीदमेव वाक्यलक्षणमेति भ्राम्येत्तत् प्रतीदमपि वाक्यलक्षणं शास्त्र-

१ 'वाक्ये' । २ भूतजिति' । ३ 'पचोदन' । ४ 'पचोदण' । ५ क्वचित् । ६ 'यथान्यास' ।

सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्य सुहृद्वाऽन्वाचष्टे 'चादिभिर्योगे यथा
न्यासमेव भवती'ति । सा चावश्यं वाक्यसज्ञा वक्तव्या, समानवाक्याधि-
कारश्च वक्तव्य ॥१॥ समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसङ्ख्यानमस-
मर्थत्वान् ॥ ॥ समर्थनिघाते हि सति समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसङ्ख्यान-
कन्येव स्थान् ॥ समानाधिकरणे-पटवे ते दास्यामि, गृध्रे ते दास्यामि ॥
समानाधिकरणे ॥ युक्तयुक्ते-नद्यामिष्टति बूले, वृक्षस्य लम्पते शार्ङ्गायाम्
शालीना ते ओदनं ददामि । शालीना मे ओदनं ददाति ॥

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? ॥ 'असमर्थत्वान्' ॥

॥ ॥ रात्रिगरीश्वरे द्विसमासप्रसङ्गे द्विपक्षीभावात् ॥ ॥ राजगङ्गीक्षरि

प्र] समर्थनिघाते हीति । निघात उपलक्षणम् । ननु युग्मद्वयमादेशः अपि गृह्यन्ते ।
पटवे ते इति । अत्र 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति वाचनिसमत्तामर्थ्य-
मिति, जगति समानवाक्याधिकारे युग्मद्वयमादेशो न स्यात् । युक्तयुक्तेषु
साक्षात्सामर्थ्याऽभावात्कार्यं न स्यात् । 'नद्या' इत्यादि कारस्त्रिशेषणं विज्ञेयम् ।

उ] शास्त्रीयत इत्येवाभ्यानायाऽऽद्य लक्षणम् । 'समानवाक्य' इत्यत्रैकतिङित्येष उदा-
हरणेन चान्यत्राप्यस्याश्रयणं सूचितम् । 'चादिभिर्योगे' इत्याद्यायुपलक्षणम् । एतच्च
इदमप्याऽपूर्वं त्रियने वाक्यमज्ञा समानवाक्याधिकारश्च तद्वैषम्यमिदमेव सूचितम् ।
इदं यद्वयं क्रियते तद्वयमित्यर्थस्य स्वरगतं प्रतीतेरित्यम् । विरूपते-इत्यस्य
व्याप्तीत्यर्थः । एव च 'समानवाक्य' इत्यधिकारपरम् । एकतिङित्यत्र चान्न वाक्य-
पदार्थः । आद्यलक्षणेनाऽयं दण्डो हराऽनेनेत्यस्यापि वाक्यरयान्न निघातापत्तिः ।
अयं दण्डोऽस्तीत्यस्यापि अनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वारा हरतित्रियादिशेषणत्वात् ।
पचौदनं तव भविष्यतीत्यत्र हेतुहेतुमद्भावेनान्वयात्तवगन्त्रिया प्रति गत्य विशेष-
णवादास्य वमिति भावः । सा चावश्यमिति । वाक्यसज्ञाफलमयं दण्डो हरानेने-
त्युक्तम् । समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये-समर्थनिघाते हीति । निघाते
अयुक्ता 'पटवे ते' इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह-उपलक्षणमिति । कार्यं न
म्यादिति । तिष्ठति लम्बन इत्यादी निघातो न स्यात्, 'शालीना न' इत्यादौ
युग्मदाद्यादेशश्च न स्यादित्यर्थः । नन्वाग्यात सविशेषणमिति वाक्यलक्षणं 'नद्या
मिष्टति बूले' इत्यादौ नास्तानि कथमत्र निघात इत्यत्र आह-नद्या इत्यादीति ।
तथा च 'सकारकविशेषणमारयान'मिति लक्षणेन न शेष इति भावः । वस्तुतः
एकतिङित्ति लक्षणेनात्र न शेष इति बोध्यम् । एव च तत्पररूपे समर्थपरिभाषो
पस्थिते फलाऽभावेनैवार्थाभाससामर्थ्यग्रहणे न कश्चिदप्येव इति तात्पर्यम् । अर्थः

१ कश्चिज्ज । २ समानाधिकरण । ३ 'युक्तयुक्ते' । ४ शाला । ५ 'ददाति' ।

द्विसमासप्रसङ्गः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'द्विपक्षीमावात्' । द्वे द्वय पक्षौ-राज्ञो
 गो क्षीरमिति ॥ किमुच्यते 'द्विसमासप्रसङ्गः' इति, यावता सुप्सुपेति
 वैर्त्तते ॥ द्विसमासप्रसङ्गः इति नैव विज्ञायते-द्वयो सुबन्तयो
 समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्गः इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ द्विप्रकारस्य समासस्य
 प्रसङ्गो-द्विसमासप्रसङ्गः इति ॥ राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति ॥ नै चैव
 भवितव्यम् ? ॥ भवितव्यं च यत्तद्वाक्यं भवति-गो क्षीरं गोक्षीरम्, राज्ञो
 गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति-राज्ञो गो क्षीरमिति,
 तदा न भवितव्यं, तदा च प्राप्नोति ॥ तदा कस्माच्च भवति ? ॥ ॥ निरु
 तु राजविशिष्टाया गो क्षरणं नामर्यात् ॥ ॥ सिद्धमेतन् ॥ कथम् ? ॥ ['राजं
 विशिष्टाया गो क्षीरेण नामर्यात्'] राजविशिष्टाया गा क्षीरेण सह समासो
 भवति, न केवलाया ॥ किं घञ्-यमेतन् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमान
 सस्यते ? ॥ ययैऽवाय गञि यसते, न [र्च] क्षीरमात्रेण सन्तोषं करोति पृथ
 प्र] राजगोक्षीर इति । राज्ञो या गोस्तस्या क्षीरमित्येवमस्मिन्नत्र राजगोक्षीरमित्यपि
 प्राप्नोति । किमुच्यते इति । द्वयो पञ्चन्तयो समामप्रसङ्ग इत्यर्थं मत्वा पर्यनु
 ३३ । सुप्सुपति । सङ्क्षयानां विवक्षितत्वान्ममुदायस्य चाऽमुपन्तत्वाच्चास्ति समास
 प्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरोऽभिप्रायः प्रकृतयनि-नेवमिति । द्वयो समामयो समहारो
 द्विसमासः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिपेद' इति त्वाच्चाऽभारः । अमुमेवार्थं दृष्टान्तरेण
 व्यक्ताकरोति-द्विप्रकारस्येति । एवमस्मिन्नत्रार्थे कदाचिदत्र गवीक्षीरं कदाचिदत्र
 गोक्षीरमिति गन्तेत्यर्थः । भवितव्यं चेति । अत्रान्तरे इत्यर्थः । तथा च गवाज
 निष्ठं क्षीरं राजस्त्वामिदमिति प्रतीयते । गौर्गु राजविशिष्टं न प्रतीयते ।
 राजविशिष्टाया इति । ततश्च गा पूर्वं राज्ञा सम्बन्धः पञ्चाक्षरार्थः ।
 उ] भेदेन समामद्वयस्येष्टत्वाच्चमापत्तिरत आह-राज्ञो येति । अर्थविरापे आपत्ति
 रिति भावः । इयमावापत्तिः सर्वपक्षेति चेति बोध्यम् । द्वौ समामावित्यर्थः प्रभानुप
 पत्तिरत आह-द्वयोरिति । उक्ताथ त्वान्वापत्तेरयमेवार्थः इति भावः । ननु मख्या
 विवक्षायामपि समुदायस्यैकत्वादस्यैव प्रसङ्गोऽत आह-समुदायस्येति । प्रत्ययप्रहण
 परिभाषयेत्यर्थः । अमुमेवति । केचिन्तु-द्विप्रकारः समासो द्विसमास इति शास्त्र
 पार्थिवदितान्म उभयपदयोपिसमासं भाष्यतात्पर्यम् । एव च पात्रादिभ्यः न कस्य
 भिन्याहुः । अत्रान्तरे तस्याऽपीष्टत्वादित्यपि प्राप्नोतीत्यमगममित्यत आह-एक
 स्मिन्निति । गो पूर्वमिति । येन क्रमेण सवन्धस्तत्कमेणैव समामनाम्नप्रवृत्ति
 रिति भावः । युगात्सम्बन्धनदीकृतापि भाष्ये-नेव चेति परिहारान्नमित्याह-
 १ 'यदा' । २ 'न तदा द्विसमासप्रसङ्गः इति नैवम्' ॥ ३ 'नैव' । ४ इत परम्- 'अमाम
 र्यात्' ॥ कथममामर्थः ॥ 'मापेअमसमर्थवद्भवतानि' पा० १० । ५ लुप्तम् । ६ क्वचित् ।

राजन्यपि यत्तत्ते, राज्ञो या गीस्तस्या बन्ध्वीरमिति ॥ नैव वा पुनरत्र गो
राजानमपेक्षमाणाया क्षीरेण सह समास प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥
असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

कथं तद्दि गो क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति ? ॥
प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास ॥

अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकार क्रियते ? ॥*॥ पदविधौ समर्थ
वचन वर्णाश्रये शास्त्र आनन्तर्यविज्ञानात् ॥*॥ पदविधौ समर्थाधिकार क्रियते ।
वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति । 'तिष्ठतु दक्षिण
त्व शाकेन' 'निष्ठतु कुमारी च्छत्र हर देवदत्ते ति ॥*॥ समर्थाधिकारस्य विधेय

प्र] नैव वति । सत्यपि गोरुभाभ्या सम्बन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद्गो
क्षीरेण समासो न भवति, राज्ञा तु भवति, राजापेक्षया गो प्रधानात् । एतदुक्त
भवति—महत्कष्ट श्रित इत्यत्रैवास्त्यर्थस्य विचारितत्वात् पुनश्चोदनीय 'राजगवीक्षीर
द्विसमासप्रसङ्ग' इति । समर्थाधिकार इति । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषाप्यवि
कारशब्देनोक्तः । विनियोगो ह्यधिकारः । स च परिभाषायामप्यस्ति । तथा च
कुर्वी कर्तुं चेत्यत्र वक्ष्यते—'अधिकारो नाम त्रिप्रकार' इति । अत्र पदग्रहण
स्याक्षेपः । 'समर्थो विधि'रित्येव वक्तव्यम् । आनन्तर्यमात्र इति । विनापि साम
र्थ्येनैत्यर्थः । तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति । दीर्घादिति नित्यस्तुम्भवति । यस्तु
पदान्ताद्वेति विकल्पितः स पदविधित्वादसामर्थ्यं न भवतीत्याहुः । अन्य तु
पदाद्वैत्येव दीर्घेण पदे त्रिदोष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वेऽन्तग्रहणात्पदास्तुतो विप्रकर्षो
विज्ञायते—पदान्तस्य दीर्घस्य तुम्भवति, न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति पदविधि
त्वाऽभावादसत्यपि सामर्थ्यं वा तुम्भवतीत्याहुः । समर्थाधिकारस्यान्ते । 'विधि'.

उ] सत्यपि सापेक्षमुपसर्जनमसमर्थमित्यद्वीकृत्य परिहारः पुनरुक्तमित्यत आह—
पूतदुक्तमिति । महत्कष्ट श्रित इत्यत्रेति । 'राजगवाश्चपुरा इयत्र चेत्यपि
योष्यम् । न च यत्र विधिरित्यत्र 'परमगार्ह्यपण' इत्यादौ परमगार्ह्येति समासै
कदेशगार्ह्यशब्दात् फगुक्तिर्भाष्योच्चाऽमङ्गता स्यात्, गार्ह्यस्य परमगपेक्षत्वादिति
वाच्यम् । तत्रैकोपस्थितिर्विषयत्वेनेतरसामान्यत्वरूपसापेक्षत्वाऽभावात् । 'सविशेष
णानां वृत्तिन'ल्लन सविशेषणत्वमप्यामहात्म्यविशेषणवत्त्वमेवेति न दोषः ।
विनियोगः—शास्त्रान्तर उपस्थितिः । नित्यस्तुमिति । असति पदग्रहणऽत्रापि
समर्थपरिभाषोपस्थितौ प्रकृते तु प्र स्यादिनि भावः । इत्याहु रिति । अत्राहं चि
वीन त्वेनार्थमात्रस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति प३ कुमारी छादयन्तीत्याऽऽमाने

सामानाधिकरण्याजिद्वेदानर्थक्यम् ॥ २ ॥ समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन सामानाधि-
करणः ॥ किं च विधेयम् ? ॥ समासः ॥ यावद्भ्यात्—‘समर्थः समासः’ इति
तावत्—‘समर्थः पदविधि’रिति । न च ‘राजपुरुष’ इत्येतस्याभवस्थायां सम-
र्थाधिकारेण किञ्चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा । समर्थाधिकारस्य विधेय-
सामानाधिकरण्याजिद्वेदोऽनर्थकः ॥ २ ॥ सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् ॥ ॥
सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [‘समर्थानामिति वचनात्’] । ‘समर्थानां पदानां
विधिर्भवती’ति वक्तव्यम् ॥ एवमपि व्येकयोर्न प्राप्नोति ॥ ॥ एकशेषनिर्देशा-

प्र.] शब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः, तस्य पदमध्यन्धी समासादिरर्थो वाच्यः ।
तत्सामानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तम् । तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिव-
र्तितत्वात्ममर्थवचनेन न किञ्चित्कस्यमित्यर्थः । तथा हि—समर्थानां स समास
स समर्थ एव । योऽप्यसमर्थानां भागो राह पुरषो देवदत्तस्येत्यादौ सोऽपि नियमा-
ऽभावाजिह्वल एव । तस्याऽसमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किञ्चिद्विद्यते ।
निष्पन्नत्वाद्गणान्तरेण सात्त्विकव्यवस्थापनाच्च । ‘अकिञ्चित्पूर्वाण’मित्यादयोऽप्यसमर्था
भ्रममासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्धमप्येव भवति । सिद्धं रिति । वचना
व्याख्यानादित्यर्थः । समर्थपदसम्बन्धित्वात्पदविधिरुपचारान्तरसमर्थशब्देनोच्यते ।
इतरस्तु पाठोऽयमिति मत्वाह—एवमपीति । यथा ‘पशुना यजेत’ति गुणेषु संख्या

उ] न स्यादिति । अन्ये त्विति । तुम्बिवावन्तग्रहण साक्षात्पदोद्देश्यविधावेव समर्थ
परिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिवाचनार्थमिति भावः । एवमन्यत्रा
ऽपि पदान्तग्रहणेषूच्यम् । कर्मसाधन इति । भावसाधने तु समासाद्यसंग्रह
स्यात्, तद्विधिभिः पदकर्मविधानाऽभावादित्याहुः । नन्वसमर्थानां समासनिवृत्तिरेव
तत्फलमत आह—तत्रेति । नहि समासनिष्ठसामर्थ्यबोधनेन स निवर्तयितुं शक्य
इति भावः । ननु तस्य सात्त्विकनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह—लक्षणाग्न्येति ।
न च तत्तद्वृत्तौ प्राप्तसात्त्विकस्य समासादेर्लोकसिद्धसामर्थ्याऽभाववैतोऽसात्त्विकनेन
बोध्यत इति न दोष इति वान्यम् । प्रकारान्तरेणैव सार्थक्यसंभवेन जानस्या-
ऽसात्त्विकसंपादनपेक्षया समासाद्यप्राप्त्युपपादनस्यैवोचितत्वादिति भावः । गुणेऽस्ति ।
ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु नियमनार्थमिदं शास्त्रमिति ग्रहं समार्थानि
बहुदेश्यगततया संख्याया अविवक्षैव स्यादिति चेन्न । ‘यूपांश्छिनत्ति’ ‘अग्नीनाद-
धीते’ति बहुदेश्येषु अपि एकवचनेनैव प्रयोगोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वमत्या-
विवक्षेति तात्पर्यम् । मूले तु सङ्ख्याविवक्षामात्रे दृष्टान्त उक्त इति ध्येयम् । ‘एव-
मपि व्येकयोर्न प्राप्नोती’त्युत्तरं भाष्ये—‘शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्षया कृतं

धिररणेरूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वात् ॥३॥ समानाधिकरणेरूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
वीर पुरुषो वीरपुरुष ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'असमर्थत्वात्' ॥
कथमसामर्थ्यम् ? ॥३॥ द्रव्य पदार्थ इति चेत् ॥३॥ यदि द्रव्य पदार्थो, न
भवति तदा सामर्थ्यम् । 'भेदाऽभावात्' । अथ हि गुण पदार्थः, भवति तदा
सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्व गुणः, अन्यो हि पुरुषत्वम् ॥ नाऽन्यत्वं
मस्तीतीयता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोम्यश्चाऽधेन्यश्च । न चै

४] रिति । भेदाऽभेदविवक्षासंभवे सति यदन्त्यगामभेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमया निर्देशा
कृत इत्यर्थः । समानाधिकरणेष्विति । कचिदाचार्या द्रव्य पदार्थं प्रतिपन्ना,
त्रैविद्याकृतिम् । गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते । यथा—'यस्य गुणस्य भावा'दिति ।
'ससर्गिभेदक पञ्चम्यापारं प्रतीयते । गुणश्च परतत्त्वात्तस्य शास्त्रं दद्या
कृतम्' ॥ इति गुणलक्षणयोगान्तरतः द्रव्ये पदार्थं 'वीर पुरुष' इत्येताभ्यां द्रव्यमेक-
मभिधीयते न तु वीरत्व पुरुषत्वं च । तत्र भेदाऽभावे भेदाधिष्ठानस्य ससर्गस्येहा
ऽसंभवादसति सामर्थ्यं समासो न प्राप्नोतीति वचनम् । अथ हि गुण इति ।
वीरत्व पुरुषत्वैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदपूर्वकं ससर्गोऽस्तीति
भावः । नाप्यन्यमिति । उपकारविवक्षायां सामर्थ्यम्, नाप्यन्यमात्रेणत्यर्थः ।

५] पक्षान्तेन ममाम इति भावः । अन्तर्भवताति । सर्वस्यापि निमित्तत्वस्य सवन्ध
त्वानपावादित्यर्थः । नन्वेवमपि लक्षणमनर्त्तरीकृत्य स्पष्टप्रतिपत्तये घट्येवोचितं
यतो भाष्ये उच्यते—'यादृच्छिकीति । तदभिप्रायमाह—भेदेति । लक्षणयाऽभेदवि-
वक्षा अन्यथा भेदविवक्षेत्यर्थः । सर्वविभक्त्येना योगपदं प्रयोगाऽसंभवादिनि भावः ।
प्रतिपन्ना—सर्वशब्दान्यन्वयं गृहातवन्तः । अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय
उच्यते । अत एव रूपादिशब्दसंग्रहः । आकृतिमिति । आकृतिशब्देन प्रवृत्ति
निमित्तमुच्यते । नन्वेव भाष्ये—कथमथ हि गुण इत्युक्तमत आह—गुणशब्देनेति ।
ससर्गिभेदकमिति । स्वससर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थः । सव्यापारमिति ।
नविययशक्तिग्रहेण स्वाश्रयोपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यर्थः । स्वाच्छिन्नत्वेन सकल-
व्यक्त्युपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यर्थो वा । इत्येतान्यामिति । पदद्वयेन शुद्धद्रव्य
विशेषस्योपस्थितिरित्यर्थः । भेदाधिष्ठानस्येति । अन्यथा घटो घट इत्यापि स्यादिति
भावः । पदार्थानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावरूपससर्गो एव हि सामर्थ्यमिति
तात्पर्यम् । एकव्यक्तिगतमिति । तत्तद्विशेषणव्यतिरेकभेदात्तथाविशेष्यविशेषण
भावलक्षणमसर्गोऽस्तीति भावः । विशेषणत्वादि सवन्धविनिर्णयमेवत्यत्र तु न मानं
मिति तात्पर्यम् । उपकारेति । विशेष्यविशेषणभावेनाऽन्यद्व्यरूपोपकारित्यर्थः ।

तैस्त्येतावता सामर्थ्यं भवति॥ को वा विशेषो यदुक्ते पदार्थे सामर्थ्यं स्याद्व्य-
च न स्यात्?॥एष विशेषः । एक तयोरधिकरणम् । अन्यश्च धीरत्व गुण ,अन्य
पुरपक्षम् ॥ द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदान्सामर्थ्यं भविष्यति ॥ अश-
क्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकार प्रतिज्ञातुम् ॥ ननु चाभ्य-
न्तरोऽसौ भवति॥ यद्यप्यभ्यन्तरो, न तु गम्यते । नहि 'गुड' इत्युक्ते मधु-
रत्व गम्यते, 'शृङ्गवेर'मिति वा कटुकत्वम्॥ गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो
गुणस्य द्रव्यकृत उपकार प्रतिज्ञातुम् ॥ अथ गुणपदार्थिक प्रति-
जानीते ॥ द्रव्यपदार्थिकोऽपि कस्माच्च प्रतिजानीते ?॥ एवमनयो सामर्थ्य-
'स्याद्वा न वा ॥ इ च तावदित् स्यात्-समानाधिकरणेनेति ? ॥ यत्र स्य

प्र]एक तयोरिति । ततस्तद्वारेणास्ति विशेषणविशेष्यभावः । द्रव्यपदार्थिकस्या-
पीति । एकमपि द्रव्य भिन्नगुणससर्गाद्वेदकार्यं लभतः । अशक्य इति । भेदहता
विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनाऽवाच्यत्वादित्यर्थः । ननु चेति । द्रव्यस्य गुण-
नित्यसंबन्धादित्यर्थः । यद्यपीति । अनविधीयमानोऽपि सनिधिनैव परिच्छेदहेतुत्वा-
दभ्यन्तरः । न तु गम्यत इति । शब्देन नो-यत इत्यर्थः । गुणपदाधिकरणा-
पीति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्व नाश्रीयत इत्यर्थः । अथाऽवाच्यस्याप्युपकारकत्व-
माश्रयते तदा पक्षद्वयमपि साम्यम् । इ च तावदिति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्व-
नाश्रीयते इत्यर्थः । यत्र सर्वमिति । समानमेकमधिकरणमभिधेय तस्य तेन पया

उ]अन्यथा देवदत्ताश्वयोरपि कर्मधारयप्रयोगक सामर्थ्यं स्यादिति भावः । भद-
कार्यम्-परस्परविशेषणविशेष्यभावस्वरूपम् । द्रव्यस्येति । एव च स्मर्यमाणगुणकृत
भेदमादाय विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमानः । न-व-अभ्यन्तरत्वेऽपि विधीयमानोपि स्यादत-
आह-अनभिधीति । सनिधिना स्पृतिमात्रेण । शब्देनेति । शब्दभावादभ्यन्त-
रस्यापि तस्य विशेष्यविशेषणभावेन प्रतीतिप्रयोगकृता नेत्यर्थः । अयं भाव-द्रव्येण
नित्यसंबन्धिनोबहुवो गुणा नहि सर्वथा सर्वदा स्मरणमनुभूयते इति शब्द-नन्या-
पस्थितिं विना भेदतत्त्व वस्तुमशक्यमिति । यद्यवाच्यस्येति । गुणवार्द्धि-
द्रव्यस्याऽवाच्यत्वेन तद्वारक सामर्थ्यं ऋकु न शक्यामिति भावः । अथाऽवाच्यस्ये-
ति । एव रीत्या द्रव्यवादिनः प्रगतिनिमित्तमपि उपकारक भविष्यतीति भावः ।
द्रव्यवादे गुणस्याऽवाच्यत्वं नाम शक्यविषयत्वम् । शक्यतावच्छेदके शक्यभावात्
गुणवादे द्रव्यमप्यवमिति तात्पर्यम् । भाष्ये-प्रतिजानीते इति । समानाधि-
करण्यो समास मिति शेषः । न प्रतिजानीत इति । प्रतिजानीत एवेत्यर्थः । इति
एवमाशयमनानानः प्रतियन्दीमात्राचार्यसिद्धिरित्याह-एवमनयोरिति । असामर्थ्या

समानम्—‘इन्द्र शत्रु पुच्छूत पुरन्दर’ ‘कन्दु कोष्ठ कुसूल’ इति ॥
 नैवजातीयकानां समासेन भवितव्य, प्रत्ययेन बोधत्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥
 ॥*॥ अर्थगत्यैर्यं शब्दप्रयोगः ॥*॥ ‘अर्थं सप्रत्याययिष्यामीति शब्दे’ प्रयु-
 ज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेन न भवितव्यम् ॥ किं
 कारणम् ? ॥ ‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—‘भृत्य
 भरणीय’ इति ? ॥ नैतौ समानार्थौ । एकोऽत्र शक्यार्थे कृत्य, अपरोऽर्हार्थे ।
 शक्यो-भर्तुं भृत्य । अर्हति भृतिं भरणीय । भृत्यो भरणीयो भृत्य-
 भरणीय इति ॥ यदि नर्हि यत्र किञ्चित्समानं कश्चिच्च विशेषस्तत्र भवितव्यं
 मिहापि तर्हि प्राप्नोति—दर्शनीयायां माता दर्शनीयामातेति । अत्रापि
 किञ्चित्समानं कश्चिच्च विशेषः ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ सद्भावाऽन्यभावाः ॥

प्र] येनेत्यर्थं इति मन्यते । ततश्च यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमप्येकं वाच्यं च तत्रैव स्यादि-
 त्यर्थः । कथं पुनरत्र विशेषणविशेष्यभावः ? । उच्यते—कचित्प्रति कयाचित्सङ्गता
 सोऽर्थः प्रसिद्धोऽन्यथा त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वम्, इतरस्य तु विशेष्य-
 त्वम् । नैवजातीयकानामिति । युगपत्प्रयोगऽभावात्सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः ।
 भृत्यभरणीय इति । अस्ति चायं शिष्टप्रयोग इति भावः । नैताविति । उपाधि-
 भेदाद्विजातीयवित्यर्थः । दर्शनीयायां मातेति । यदि सति भेदे किञ्चित्समानमाश्रित्य

उ] तस्मात्सामानाधिकरण्येनैव एवेत्यादयेनाह—‘च’ चेति । समानाधिकरणेनेति । विशेषणं
 विशेष्येण समानाधिकरणेनेतीत्यर्थः । सर्वसाम्ये भेदनिवन्धनविशेषणविशेष्यभावः,
 सामानाधिकरण्यं च सर्वथा दुरुपपादमित्यत आह—अभिधेयं यस्मैति । वाच्यपर्यायो
 ऽधिकरणशब्द इत्यर्थः । वाच्यं चेति । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयभूतमित्यर्थः ।
 विशेषणत्वमिति । परि-‘दृष्टकत्वमित्यर्थः । ‘विशेषण विशेष्येणे’निसून परिच्छेद्य
 परिच्छेदकभाव एव विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमानः । ‘एवजातीयकानां’-
 मिति भाध्यस्य पर्यायाणामित्यर्थस्तदाह—युगपदिति । सामर्थ्याऽभावाच्चेति ।
 भेदनिवन्धनविशेषणविशेष्यभावरूपस्य तन्मूलकार्थ्यभावरूपस्य च सामर्थ्यस्याऽ-
 भावादित्यर्थः । विषयतात्पर्यविशेषणत्वाद्येव तत्र निविष्टमिति भावः । भाष्य—प्रत्य-
 येन बोधत्तव्यमिति । पर्यायाणां सहप्रयोगे आराह्णविरहान्नोधेन भवितव्यं
 मित्यर्थः । प्रत्ययशब्दो ज्ञातपर इति बोध्यम् । शिष्टेति । तथा चाऽविगीत साधुव
 भाष्यस्य तर्हि शब्देन सूचितम् । उपाधीति । कर्मरूपार्थसाम्यपि शक्यत्वाद्धर-
 ण्योपाधिभेदादित्यर्थः । भृत्यभरणीयवदेव वीरपुरुषादिरप्युदाहरणमिति भावः ।
 यदि सति भेदे इति । अथ पूर्वपक्षोऽधिकरणशब्दस्य पदार्थपरत्वमाश्रित्य । तत्पक्षेपि

१ ‘कुसूल कोष्ठ’ । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ ‘शब्दा प्रयुज्यन्ते’ ।

४ ‘अपरोऽर्हः’ । ५ कश्चित् । ६ ‘निमित्तमायेकमेव’ । ७ ‘अन्यदा’ ।

न क्वचित्सद्भावादन्यभावौ न स्तः, उच्यते चेद् सामानाधिकरणेनेति, तत्र प्रकरणं गतिर्विज्ञास्यते-यत्र साधीय सामानाधिकरण्यम् ॥ क्व च साधीय सामानाधिकरण्यम् ? ॥ यत्र सर्वं समानं सद्भावादन्यभावौ, द्रव्यं च ॥

अथ वा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाधीयते यत्समान भवति, न च भवति। न चैत समान इच्छिदपि न भवति॥ अथ वा यावद्भूयात्-समान प्रव्येणेति, तावत्-समानाधिकरणेनेति। द्रव्य हि लोके 'अधिकरण'मित्युपचर्यते। तद्यथा-'एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्'। 'एकस्मिन्नाधिकरणे व्युदितम्'। तथा व्याकरणे 'विप्रतिषिद्ध चानाधिकरणवाचि'। अद्रव्यवाचीति गम्यते॥

प्र] समासः क्रियते तदा यथा वारपुरुष इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमाश्रित्य
 समासः क्रियते तथाऽत्रापि सत्ता समानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु परत्वादप
 वादत्वाद्वाऽत्र नृणो
 प्राप्नोति विधेः न्यत्वे
 सारपदलक्षणश्च

इत्यर्थः । न चैतदिति । सत्तायाः सर्वत्र भावाम्यभिचाराऽभावाच्चासौ समानत्वेना-
श्रियते । पूर्वं परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयणोक्तः । उत्तर-
स्तु सर्वसाधारण्यात्सत्तायाः समानव्यपदेशः प्रति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः ।
अथ चेति । “अधिकरणशब्दोभिधेयवाची”ति पर्यनुयोगो, “द्रव्यवाची”ति समाधानम् ।
दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः । अभिधेयस्य तु सत्तायाः समानत्वात्समानत्व-

उ] शब्दी नान्यपदार्थ । किं तर्हि ? अर्थ एव । तथा च समानमधिकरण पदार्थो यस्याध्वन्यत्वेनाधेयत्वेन वा स समानाधिकरणस्ततस्तद्वाचके लक्षणेत्याशयेन । अत एव न ध्वन्यमागतृतीयसमावानाऽमङ्गतिरित्याहुः । अनभिधीयमानमपीति । आक्षिप्तमित्यर्थः । शक्तिग्रहाऽविषय इत्यर्थो वा । समासः प्राप्तोतीति । कर्म धारय इत्यर्थः । भाष्ये—कश्चिच्च विशेष इति । दर्शनीयत्व मातृत्व चेत्यर्थः । सत्तान्म्यत्वे इति । पदार्थवाचिभावशब्देन न कर्मधारय, किन्तु त्वादर्थवाचकेन भावशब्देन षष्ठीनत्पुरुष इति भावः । भाष्ये—न कश्चिदिति । तयो केवलान्वयि त्वादिति भावः । व्यभिचाराभावादिति । एव च समानाधिकरणपदव्यावर्त्याऽलम् इति भावः । नासौ समानत्वेनेति । समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । समानत्वमिति । समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः । अभिधेयवाचीति । अभिधेयत्ववद्वाच्येभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते । द्रव्यवाचीति । समानशब्दश्च कत्ववद्वाची सूत्रे । अभिधेयस्य त्विति वाच्यस्य त्वित्यर्थः । तच्च धर्मो वा,

१ 'न भवति च' । २ 'व्युदितमिति' । ३ 'समानाविसरणे नेति' ।

४ 'इयं लिह' । ५ 'बद्धाच्याभि' ।

एवमपीदमवश्य कर्तव्यम्—‘समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती’ति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ‘सैपि कालक, यत्तु पीतकमियेवमर्थम्’ ॥ यदि ‘समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती’त्युच्यते ‘सपिप्पीयते’ ‘यत्तुप्पियत’ इत्यत्र पत्र न प्राप्नोति ॥ अधात्वभिहितमियेव तत् ॥ एवं च कृत्वा ॥[*॥ समानाधिकरणेनूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वात् ॥] ॥ समानाधिकरणेनूपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । वीर पुरुषो वीरपुरुष इति ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘असमर्थत्वात्’ ? ॥ न वा वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘वचनप्रामाण्यात्’ ॥ वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् ? ॥ ‘समानमध्यमध्यमवीराख्ये’ति ॥ -॥ लुप्ताख्यातेषु च ॥*॥ लुप्ताख्यातेषु चोपसङ्ख्यानकर्तव्यम् । निष्कौशादि निर्वाणसि ।

प्र] स्यात् । व्युदितमिति । विवाद कृत इत्यर्थः । सपि कालकमिति । इमुसौ सामर्थ्य इति क्वनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति ‘वीरपुरुष’ इति समानाधिकरणसमासो न स्यादित्यर्थः । अधात्वभिहितमिति । धातुसहचरित प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः । तेनाभिहित कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः ।

न चेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं वाच्यत इत्यर्थः । नौर पचसि त्यादौ तु धात्वभिहितेऽनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाऽभाव मन्यते । लुप्ताख्यातेषु चेति । वचनप्रामाण्यादित्यस्योपपीवनार्थमिदं वार्तिकम् । भाष्यकारस्तु प्रपञ्चार्थमुपसङ्ख्यान प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापद

उ] श्रव्यं वेत्यन्यत् । तस्य च सतया समानत्वमस्त्येव । तत्पक्षे समानशब्दो नैकपर्याय इति भावः । पुनः पूर्वपक्षयति प्रकारान्तरेण भाष्ये—एवमपीदमिति ।

कर्मादेर्धात्वभिहितत्वाऽभावादाह—धातुसहचरित इति । क्लृप्तमोरिति सूत्रस्य भाष्यरीत्या निष्ठा कर्मादियेतत्वे तु यथाधृतमेव भाष्यं सम्पत् । एवं च वीर पचसित्यादौ वक्ष्यमाणदोषदाद्वैव नेति बोध्यम् । ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथमित्यन आह—वचनेति । समानाधिकरणसमासप्रकरणे एतद्वचनाऽप्रतिज्ञायित इत्यर्थः । ननु वीर पचसित्यादौ धात्वभिहिते चारितार्थ्यात्क्व ज्ञापकत्वमत आह—वीर इति । बहुलग्रहणस्याप्यनभिधानमूलकत्वादनभिधानादित्येव सारम् । वार्तिकपाठे एकस्यैव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसङ्ख्याने तन्निषेधे च तात्पर्यमत आह—भाष्यकारस्त्विति । वाक्यभेदेनेति । आख्यातस्य । आख्यातपदस्य तिङन्तप्रसिद्धेराह—आख्यातेति । क्रियाशेषकत्वसाम्येन गौण्या वृत्त्येत्यर्थः ।

१ ‘वच्यम्’ । २ इदं वार्तिकमित्यन्ये । ३ इदं लुप्ता स्यात् ।

४ ‘समासोऽपि न’ । ५ ‘धात्वभिहित’ ।

‘लुप्ताख्यातेषु च’*॥ किम्?॥ ‘वचनप्रामाण्या’दित्येव॥ किं वचनप्रामाण्यम्?॥
 ‘कुगतिप्रादय’ इति॥ अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम्?॥ सुराजा
 अतिराजेति ॥ न ऋमो ‘वृत्तिसूत्रवचनप्रामाण्या’दिति ॥ किं तर्हि?॥ वार्तिक
 कारवचनप्रामाण्यादिति ॥ ‘सिद्ध ॥ कौटुस्ततिदुर्गतिवचनान्’— प्रादय
 चार्थे” इति ॥ तदर्थगतेर्वा ॥२॥ तदर्थगतेर्वा पुन सिद्धमेतत् ॥ किमिदं
 तदर्थगतेरिति? ॥ तस्यार्थस्तदर्थ, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति ।
 यथार्थस्य कोशाभ्या सामर्थ्यं स निसोच्यते॥अथ वा सोऽर्थस्तदर्थ, तदर्थस्य

स्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्यथ । तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्य
 योऽर्थः संप्रतीयते नि शब्देन क्रियाविषयं तस्याऽर्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्वारेण
 पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोः सामर्थ्यादित्यर्थः । सोऽर्थ इति । निस एवायं इतिविषये क्रान्त-
 उ] असामर्थ्यं मन्यते इति । साक्षादन्वयाऽभावेनेत्यर्थः । भाष्ये—सुराजाऽतिराजेति ।
 दुष्कुलमाकलार इत्यादेरप्युपलक्षणम् । एतेन ‘प्रादय’ इति बहुवचनं ज्ञापकमित्य-

स्वीयवचसं कथं प्रमाणत्वेनाश्रयणमिति भाष्ये ‘वार्तिके’त्याद्यनुपपन्नमिति वान्यम् ।
 अन्योयं वार्तिककारो वार्तिककारान्तरीयेतद्वचनं प्रमाणान्तरत्वेनाश्रयणीत्यदोषात् ।
 नन्वन्यशब्दस्याधोऽन्येन कथं वक्तव्यं इति ‘निसोच्यत’ इत्यसङ्गतमेव आह—
 संप्रतीयते इति । एव च ‘निसोच्यत’ इत्यस्य क्रियाविषयनिसश्च नाक्षिप्यत
 इत्यर्थ इति भावः । तदाह—नि शब्देनेति । ननु शक्त्यभावे कथं प्रतीयते इति
 आह—आक्षिप्तत्वादिति । भाष्ये—तस्यार्थ इति । चान्तशब्दस्यार्थ इत्यर्थः ।
 तत्राऽन्यशब्दार्थस्याऽन्येन शक्त्या बोधनाऽसम्भवात् ‘उच्यत’ इत्यस्याक्षिप्यत
 इत्यर्थ इति भावः । आक्षिप्तस्यापि शब्देऽन्वयबोधे भानं भवतीति भावः । तदं
 सहमान आह—अथ वा सोऽर्थ इति । तदाह—निस एवेति । तत्र सशय-

१ इदं वार्तिकमित्यन्ये । भाष्यमित्यन्ये । २ ‘वृत्ति सूत्र’ । ३ ‘वार्तिकवचन’

४ ‘कुगतिप्रादय’ इत्यत्रेदं वार्तिकम् । ५ ‘प्रतीयते’ ।

गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । योऽर्थं कौशाम्या समर्थं स निसोच्यते ॥

अथ यत्र बहुना समासप्रसङ्गं किं नत्र द्वयोर्द्वयो समासो भवति, आहोस्विदविशेषेण ? ॥ कश्चात्र विशेष ? ॥ २॥ समासो द्वयोर्द्वयोश्च द्वन्द्वः नैरग्रहणम् ॥ २॥ समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्वन्द्वेऽनेकग्रहणं कर्तव्यम् । 'चार्थे द्वन्द्वो नेक'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्— प्रसन्न्यग्रोधखदिरपलाशा'इति ॥ नैव दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयो समासो भविष्यति ॥ २॥ द्वयोर्द्वयो समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् ॥ ॥ द्वयोर्द्वयो समास इति चत् । तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहुषु द्वित्वाभावात्' । न बहुषु द्वित्वमस्ति ॥ [किञ्च] नावश्यमेव

प्र [लक्षणोऽर्थ इति प्रदर्शयति] अथ यत्रेति यत्र विशिष्टं पूर्वपदोत्तरपदे उपात्तं यथा द्वितीयाधिते'ति, तत्र नास्ति बहुना प्रसङ्गः । यत्र तु विशेषो नोपास्य, 'अनेकमन्यपदार्थे' 'चार्थे द्वन्द्व' इति तत्र सन्देहः । यदि मुष्पुपति वर्तत ततो विवक्षितत्वात् न त्वाम्भ्यामा द्वयोर्द्वयो समासेन भवितव्यम् अथ निश्चयं तेनो यावतामन्यपदार्थे चार्थे यौ वृत्तस्यावता भाव्यम् । नन्वनेकग्रहणाद्बहुनामपि भाव्यम्, अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । अनेकग्रहणमुपमर्शनसन्नार्थं स्याच्चित्रगुरित्वाद्यौ हस्तार्थम् । यदा त्वेकविभक्तित्वेदोषसर्जनसन्ना सिध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं मुष्पुपेत्यस्य निरुत्यर्थं विज्ञायते । तेन बहुना समासः सिध्यति । बहुषु द्वित्वाभावादिति । ननु बहुषु द्वौ विद्यते, तद्यथा—'एषा ब्राह्मणानां द्वावानये'ति, तत्र बहुषूपनान्तषु प्रसन्न्यग्रोधयोरेवा द्वन्द्वमज्ञा । खदिरपलाशयोर्द्वितीया । पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति । नैव दोषः । यद्यपि बहुषु द्वौ स्तत्स्थानेषु चतुर्षु सहविवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोऽर्था इति द्वयोश्चाथे रस्यसम्भवात्,

उ [विषय दर्शयति—यत्रेति] विवक्षितत्वादिति । सुबन्तत्वस्य प्रत्येकमेव समासे रित्यपि बोध्यम् । अनेकस्योपमर्शनत्वे पूर्वनिपातो न फलमित्यत आह—चित्रगुरिति । मुष्पुपेत्यस्येति । तृतीयान्तमिच्छौ तात्पर्यम् । श्रथमान् तु वर्तन एवेति बोध्यम् । तेन बहुनामिति । भाष्यं त्वनेकग्रहणाऽभावः भत्वा कृत्वाचिन्तया प्रसन्नमिति बोध्यम् । भाष्ये—'द्वन्द्वेऽनेकग्रहण'मित्युपलक्षणं बहुव्रीहिरपि । बहुषु द्वित्वाभावादिति । बहुषु बुद्धित्वेषु तदवयवयोर्द्वित्वाऽभावादित्यर्थः । त्रिषुने द्विषुनत्वव्यवहाराऽभावात् । एव च 'द्वयो समास' इति त्वदुक्तिरसंगतेति भावः । ननु मास्तु तयोर्द्वित्वमन्याऽसन्निधाने यौ वस्तुतो द्वित्ववन्तौ तथो समास इति तदर्थः । एवमेव 'शते पञ्चाश'दित्युक्तिः । अन्याऽसन्निधाने ये पञ्चाशत्त्ववन्तस्ते शते सन्तीति तदर्थ इति शङ्कने—नन्विति । समापत्त—यद्यपीति । एकैकस्य

१ कचिन्न । २ 'द्वयोश्चेत्' । ३ 'दर्शयति' । ४ 'चार्थे च' । ५ 'भवितव्यम्' ।

विग्रह कर्तव्य — द्रक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति ॥ किं तर्हि ? ॥ एव
विग्रह करिष्यते—द्रक्षश्च न्यग्रोधश्च पुक्ष्मन्यग्रोधौ, खदिरश्च पलाशश्च खदिर
पलाशौ, द्रक्षन्त्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च—द्रक्षन्त्यग्रोधखदिरपलाशा इति ॥
होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिद्ध्यन्ति । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति ॥
न चैतदेव भवितव्यम् ? ॥ भवितव्यं च, यदेव विग्रह क्रियते—होता च
पोता च—होतापोतारी नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारी, होतापोतारी च नेष्टो
द्गातारी च—होतापोतानेष्टोद्गातारं इति।होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिद्ध्यन्ति ॥
॥४॥ रामानाम्प्रतिषेधश्च ॥४॥समासान्तस्य च प्रतिषेधो यत्तव्य । वाक्च
क्खुरदपदमिति । वाक्चक्खुरदपदमिति प्राप्नोति ॥ नैव दोष । अत्रापि परेण
परेण सह समासो भविष्यति । स्तुक्च इपश्च स्तुग्दपद, स्वक्च स्तुग्दपद च
एवस्तुग्दपदम् । वाक्च स्वक्स्तुग्दपद च वाक्स्वक्स्तुग्दपदमिति ॥

होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सिद्ध्यन्ति ॥

इह च—सुसूक्ष्मजटकेनेन मुनेनाजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयो
प्र]समासभाव नास्तीति एतदनेन प्रणिपायत।एव विग्रह इति । द्वयोर्द्वयो सह
विषया भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थ । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा
बहुना समासस्तदा सर्वान्त उत्तरपदे परत एकस्यैवान्वभविष्यति, द्वयोर्द्वयोस्तु
समासे क्रियमाणे एक वर्णयित्वा सर्वेषामानका भाष्यम् । अत्र च भाष्यकारवचन
प्रमाण्याबुद्धानृशब्दस्य दीर्घ । अन्यथा नप्रादिग्रहणस्य नियमार्थलाज स्यात् ॥
समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसज्ञाया प्रतिद्वन्द्व समासान्त प्राप्नोती
त्यर्थ । यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानकादेशवत्समासान्तेन भाष्यन्तथापि
बहुना समासाऽभावादेकसमासान्तता न कदाचित्प्राप्नोतीति चाशते । सुसूक्ष्म

उ]चत्वार इति । अनेकस्य चार्थवृत्तित्वे समासविधानादेकैकस्य चतुरवयव
समूहोऽर्थः । तत्र द्वयो सरत्वेपि तयोरितरस्य सापेक्षतयाऽसामर्थ्याज्ज्ञ तयो समास
इति भाव । बहुषु द्वित्वाऽभावात्तदन्तर्गतद्वयोस्त समनियत सामर्थ्याभावादिनि
भाष्यार्थः । द्वयोर्द्वयो सहेति । अयेषामनुद्धिस्थत्वाज्ज्ञ तयो सापेक्षतेनि भाव ॥
सर्वान्तइति । तत्प्रमासीयसर्वान्त इत्यर्थ । तत्रैवोत्तरपदशब्दस्य स्वरिति भाव ॥
नियमार्थवादिनि । तज्जग्रहणेनैव सिद्धे नप्रादिग्रहणमुणादिव्युपत्ताना चेष्टप्रा
दीनामेवेति नियमार्थमिति भाव । अयमनौणादिकनृन्तृनन्यतरान्त इति भाष्या
शय । इदं 'एवुल्लुची' 'नृ' इति सूत्रमाध्यविरुद्धम् । भाष्ये— इति प्राप्नो
ती त्यस्य—इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः । समासान्तेन भाष्यमिति । तथा च तस्यष्टतया

१ 'नचेद भवितव्य' । २ 'करिष्यते' । ३ इति अचिन्न । ४ 'स्तर्हि न' ।

५ 'समासान्तस्य' । ६ 'परेण सह' । ७ एव तर्हि' । ८ 'मुनेना' ।

वृत्तौ न सिध्यति' ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण ॥~॥ अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपद-
प्रसङ्ग ॥~॥ यद्यविशेषेण,—बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्ग ॥ तत्र को दोषः ? ॥
॥~॥ तत्र स्वरसमासान्तपुवद्भावेपु दोषः ॥~॥ तत्र स्वरसमासान्तपुवद्भावेपु
दोषो भवति । स्वर-पूर्वशालाप्रियं अपरशालाप्रियं । स्वरः ॥ समासान्त-
पञ्चगवप्रियं पञ्चनोवप्रियं । समासान्तः ॥ पुवद्भाव-खादरेतरशम्यम् ॥

प्र] जटकेगेनेति। सुष्ठु सूक्ष्मा जट्या केशा अस्येति विग्रहः । यश्चनेकग्रहणं न क्रियते,
त्रियमाणं चोपसर्जनसंज्ञार्थं विज्ञायते, सुप्सुपेति चानुवर्तते, तदाऽत्र बहुना बहुव्री-
हिर्न प्राप्नोति। पूर्वशालाप्रिय इति । यदा बहुना बहुव्रीहिसंज्ञा, तदा पूर्वपदप्रकृति-
स्वरेण पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिष्टादमन्तानामित्यायुदात्तः स्यात्, यदा तु द्वयोरेव
बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति पञ्चस्तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समामे
कृते समासान्तोदात्तत्वे च पूर्वशाला प्रियाऽस्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृति-
स्वरेण शालाशब्दाकार उदात्तः सिध्यति । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते 'तद्धितायोत्तर-
पदसमाहारः' इति तत्पुरपेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः ? एव तर्हि परस्तादयं
परिहारो वक्ष्यत इति न तावदत्राश्रितः । पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ
समासान्तो न प्राप्नोति । यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पञ्चस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः
पञ्चगवः, तत् प्रियमस्येति रूपं सिध्यति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरी इतरा

उ] तत्रनिर्णयार्थमोऽनर्थक इति भावः । सुष्ठु सूक्ष्मा इति भाव्यप्रामाण्याजटशब्दो
ऽदन्तः पुल्लिङ्गो घनपर्यायो जटापर्यायो वा । सज्ञाछन्दसोरभावेपि सूक्ष्मशब्दस्यो
त्तरपदपरत्वाऽभावेऽपि बहुलग्रहणादुभयत्रापि ह्रस्वः इति वक्षितं, तत्र, त्वे वैभ्यस्य
वैयर्थ्यापत्तः । एतेन 'पञ्चयो गभिर्णय' इत्यादावनुत्तरपदेपि बहुलग्रहणादनेन ह्रस्वः
इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । अन्वार्थेति सूत्रे 'अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्ववक्तव्यं पञ्चयो
गभिर्णय इत्यर्थः' इति भाव्यमुपादाय 'व्यत्ययो बहुल' इति दीर्घस्य ह्रस्वः इति
कैयटोक्तेश्च । यद्यपि पूर्वं पूर्वं कर्मधारय कृत्वा बहुव्रीहि क्रियते तथापि सुशब्द-
स्वरो न निष्यतीत्यर्थः । यद्यपि सूक्ष्मा जट्या सूक्ष्मजट्या, तादृशाश्च ते केशाश्च
सूक्ष्मजटुकेशाः, सुष्ठु सूक्ष्मजटुकेशा अस्येति बहुव्रीहौ द्विपदसमासेपि सिध्यति
स्वरश्च, तथापि अत्र पञ्चे सौष्टवस्य शब्दमर्यादया सूक्ष्मविशेषणना न लभ्येतेति
अनेकपद एव ॥ एष्टव्यः । नन्वसुम्यामिन्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापर्याया स्वराऽसिद्धेश्च ।
इष्यते तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण सुशब्दस्वर इति दिक् । भाष्ये—अस्तु तर्ह्यिति ।
द्वन्द्वादिविधायकयोरनेकग्रहणसामर्थ्यात् सुवित्येव वर्तते सुपेति निवृत्तमिति भावः ।
अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकपदसमासत्वश्रुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । समासान्त

रौरचेतरशम्यम् ॥ ॥ न वावयवतत्पुरुषत्वात् ॥ ॥ न वेप दोष ॥ किं कारणम् ? ॥
 'अवयवतत्पुरुषत्वात्' । अवयवोऽत्र तत्पुरुषसञ्ज्ञस्तदाश्रयो समासान्तपुव-
 द्भावो भविष्यति ॥ स्वरः कथम् ? ॥ ॥ ॥ तस्यान्तोदात्तत्व विप्रतिषेधात्
 ॥ ॥ [तस्यान्तोदात्तत्व विप्रतिषेधात्] । अन्तोदात्तत्व कियता पूर्वपदप्रकृति-
 स्वर इति, अन्तोदात्तत्व भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैव युक्तो विप्रतिषेध ।
 'विप्रतिषेधे पर' मित्युच्यते । पूर्वं चान्तोदात्तत्वम्, परं पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् ॥ न परविप्रतिषेधं ब्रूम ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्तरङ्गविप्रतिषेधम् ॥

प्र] शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुवद्भावो विधीयमानः खादिरी-
 शब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्या इतरशम्येति
 समासे कृते खादिरी इतरशम्याऽस्यति बहुव्रीहौ सिध्यति पुवद्भावः । न वेति ।
 कश्चिन्नयाणा पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्विनाशोत्तरपदेति तत्पुरुषः ।
 भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसञ्ज्ञयोरेकसङ्गाधिकारेऽपि नास्ति विरोधः । खादिरे-
 तरशम्यमित्यत्र पुवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशम्याऽस्येति द्विपदी
 बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः । विकारे च ग्रन्थविधानाद्बुद्धिनिमित्तस्यति
 प्रतिषेधो नास्ति । स्वरः कथमिति । पूर्वशालाप्रिय इत्याशयपवादाद्बहुव्रीहि-
 स्वरः प्राप्नोति । विप्रतिषेधादिति । विरोधमान विप्रतिषेधशब्देनाऽन्वोच्यते । हेतु-
 स्त्वनन्तरङ्गत्व, निमित्तस्वरवलीयस्त्व च । इतरस्तु विप्रतिषेधमूल परस्वमनेन हेतुत्वैवो-
 क्तमिति मत्वाह-नैव युक्त इति । अन्तरङ्गेति । 'अनुदात्त पदमेकनर्ज'मिति
 ध्वननाद्वयोः स्वरयोरसम्भवारुक्षान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाभावादवयव-

उ] इति । गौरतद्धितेति टच् । पञ्चगवमिति । टच् रामासमञ्जसत्वेनाऽनाराज्योत्तर-
 पदत्वाऽभावात्स्त्रीत्वाऽभावः । तदेतरा शम्येति । पूर्वं कर्मधारयगर्भस्तु न कृतः,
 इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तः । एव च भाष्ये 'पुनर्भाव' इति दोषोपलक्षणम्, इतरा-
 शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरपि दोषो बोध्यः । शम्यापेक्षया द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि प्रथमा
 निर्दिष्टत्वेऽपि 'इतरे'त्यस्य सर्वनामत्वादिनि वदन्ति । कश्चिद्बहुव्रीहौ कृते तत्पु-
 रषः, कश्चित्तत्पुरुषे बहुव्रीहिरिति विषयविवेकं दर्शयति-कश्चिदिति । आकटारीय-
 त्याद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोः कथं समावेश इत्यत्र आह-भिन्नोति । एका समुदायस्था-
 ऽपराऽवयवस्येति भिन्नविषयत्वमिति भावः । भाष्ये-अन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति ।
 अन्तरङ्गत्वश्रृणुविरोधमित्यर्थः । ननु द्वयोरपि सम्भवः कथं विरोधोऽत आह-अनु-
 दात्त पदमिति । न-वन्तोदात्तं प्रति बहुव्रीहिस्वरस्यापवादत्वात्कथमन्तरङ्गत्व-
 तत्राह-रुक्षान्तरेति । बहुव्रीचनन्तरभावितात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य समासान्तर-

॥२॥ निमित्तिस्वरवलीयस्त्वाद्वा ॥३॥ अथ वा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो
बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ किं पुनर्निमित्तम्, को वा निमित्तो ? ॥ बहुव्राहि
निमित्तम्, तत्पुरुषो निमित्तो ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्—‘निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो
बलीया’निति ? ॥ न वक्तव्यम् ॥२॥ एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापय निमित्ति
स्वरवलीयस्त्वस्य ॥२॥ यदयं युक्तारोद्यादिव्येकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापय
त्याचार्यो ‘निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीया’निति ॥ क पुनरर्हति युक्ता
रोद्यादिव्येकशितिपाच्छब्दं पठितुम्। एष किल नाम पठ्यते—एक शिति एक
शिति एकशिति पादो यस्येति । तच्च न । एव विग्रहं करिष्यते—एक
शितिरेषु त इमे एकशितयः, एकशितयः पादा यस्येति एकैशितिपादिति ॥
अथाप्येष विग्रहं म्रियते—एक शितिरेकशिति, एकशिति पादो यस्येति,
एवमपि नार्थं पाठेन । ‘इगन्ते द्विगा’वित्येष स्वरौऽत्र बाधको भविष्यति ॥
अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति—‘सुसूक्ष्मजटकेनेन सुनेता
जिनवाससा । समन्तशितिरग्रेणेति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ ‘तस्यान्तोदात्तत्वं

प्र] भ्रतत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहतुराश्रीयत इत्यर्थः । अन्तरङ्गोपि सतिशिष्टेन बहिरङ्गे
णापि स्वरणं बाध्यत इत्यनैकान्तिकमन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह—निमित्तिस्वर
बलीयस्त्वादिति । सति बहुव्राह्मै तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति वक्तुं
ब्रूहिर्निमित्तवम् । एकशितिपादिति युक्तारोद्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थं पाठः ।
एकशब्दश्च क्तन्तत्वात्स्वाङ्गशिष्टमिति बाधुदात्तः । तत्र त्रिपदे बहुव्राह्मै कृतं
द्वयोश्च तत्पुरुषे कृते वृत्तीर्हौ प्रकृत्यनिसिद्ध आद्युदात्तव ज्ञापनार्थं पाठः संपद्यते ।
क पुनरिति । सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठ्ये न ज्ञापक इत्यर्थः ।
निमित्तिस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं, न तु ज्ञापकमिदम् ।

ड] प्राप्तत्वरूप क्तान्तरप्राप्तत्वम् । एव च बहुव्रीहियतसमासत्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वस्य
बाधवादोपपत्तिः, न तु पश्चात्प्राप्ततत्पुरुषप्रयुक्तस्यत्यर्थः । अपवादोपि यच्चन्यत्रे’ति न्याया
दिति भावः । अन्तरङ्गत्वमिति । समासद्वये कृते तदनन्तरं स्वरद्वयप्रवृत्तिरित्यभि
मानः । वास्तवसमाधानं तु सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वमेव । तदेव सञ्चान्तरेण पठितं—
निमित्तिस्वगति । अनैकान्तिकमिति । पूर्वमेव बहुव्राहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्त्य
भावेनान्तरङ्गपरिभाषाविषयाऽभाव इत्यत्र तात्पर्यमस्य बोध्यम् । स्वाङ्गशिष्टमिति ।
इदमभ्युपतिपत्तेर्ये बोध्यम् । द्वयोस्तत्पुरुष इति । ‘तद्धिताधात्तरपदे’त्यनेनेत्यर्थः ।
आचार्येण पठिते कथं पाठ्यभाव उक्त इत्यतस्तत्पर्यमाह—सर्वथेति । विग्रहद्वयेपी

१ निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वर’ । २ सपञ्चत’ ।

३ कचिच्च । ४ ‘सुतेना’ ।

विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैष दोषः । नेदं बहु-
 व्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारम्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ यस्य यस्य बहु-
 व्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तद्वृक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रति-
 षेधेन ॥ ननु चास्याप्यस्ति ॥ किम् ? ॥ 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मिति ॥
 बहुलवचनान्न भविष्यति ॥ अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा
 प्राप्नोति—'अधिकपष्टिवर्ष' इति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्र-
 तिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैष दोषः । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष
 स्वरो दाधेको भविष्यति ॥ यस्तर्हि नेगन्त-~'अधिकशतवर्ष' इति ॥ इह
 चाप्यधिकपष्टिवर्ष इति समामान्तः प्राप्नोति 'इर्व' प्रकरणे सङ्ख्याया
 स्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यान निस्त्रिंशत्तर्था'मिति ॥ नैष दोषः । अप्यपदेरित्येवं तत् ॥

प्र.] नेदमिति । यद्यपूर्ववचनं कियेत—'बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवती'ति, ततोऽत्र
 स्यादोषः । दिक्सङ्ख्ययोस्तत्परपदे तत्पुरुषो विधीयत इति दोषाऽभावः । बहुल-
 वचनादिति । समुदायस्य वृत्तावयववस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणं विना बहुलवचनान्न
 प्रवर्तते । अधिकपष्टिवर्ष इति । निपदे बहुव्रीही कृते अधिकग्रहणं चाऽलुकी-
 त्यधिरशब्दस्य सङ्ख्यासंज्ञात्वात्तद्विद्यार्थोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासा

उ.] अर्थ भाष्ये—एवं किल नामंति । तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहीति कारेणारस्योदात्त व
 प्राप्त, तद्वायेनैकारोदात्तवाय स शब्द पठ्यते इत्यर्थः । नच न युक्तम् । विग्रहा
 न्नरकरणात् । तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीह्यवपि तद्विद्यार्थेति तत्पुरुषसमाससमाया द्विगु-
 त्वमित्याशयेन भाष्ये आह—इगन्ते द्विगा'विति । पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरविधायकमे
 तत् । अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाचनिक्यनेन कृतेति मत्वाह—अस्य तर्हीत्यादि
 भाष्ये—नेदमिति । 'न वाऽवयवस्तत्पुरुषत्वा'दित्येतत् । बहुलवचनान्निति । क्वचि
 दन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । अनेन चैतत्प्रपञ्चभूताना, पूर्वलिपातनियमार्थाना व
 बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति सूच्यते । अन्यथा तेषां सर्वं भवेत् । एतेन मह
 म्वष्ट श्रित इति प्रतीकमभ्युपगमात् तत्पुरुषे सन्महदिति द्वयोः समासपर कैयट
 परास्तः । नच त्रयाणामेकार्थीभावेऽपि द्वयोर्निष्कुर्यैकार्थीभावाभावात्क्वचि विशेष
 पणमित्यस्य प्राप्तिः, तद्विद्यार्थेति तु सामर्थ्यात्प्रवर्तन इति वान्यम् । निष्कुर्यै
 कार्थीभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्येष मानाऽभावादिने दिक् । विशेषलक्षणं विनेति
 तच्च 'तद्विद्यार्थ'त्यादि । विशेषलक्षणाऽभावोऽत्रापि नुत्य इत्यत आह—अधिक
 ग्रहणं चेति । अधिकपष्टिवर्षेति । अधिरशतवर्षेऽपि इव प्रात्या स्वरे विशेष
 इति भावः । सङ्ख्येयपरेण बहुव्रीही दोषः स्यादेवेत्यत आह—अर्थाति । पष्टिशब्द
 न्याऽजहृद्विद्वत्त्वमेकवचनान्तं च मत्वाह—अधिका पष्टिवर्षाण्यस्येति । अधिका

किं पुनः कारणम्—‘अव्ययादेरित्येवं तत्’ ? ॥ इह मा भूत्—गोत्रिंशत् गो-
चत्वारिंशदिति । बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति ‘संख्ययाव्ययासन्नादूराधिक-
सङ्ख्याः सङ्ख्येये’ इति । न सङ्ख्यां सङ्ख्येये वर्तयिष्यामः ॥ कथम् ? ॥
एवं विग्रहः करिष्यते—अधिका पटिर्वर्षाणामस्येति ॥ यथा तर्हि स योगः
प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण प्राप्नोति । कथं च स योगः प्रत्याख्यायते ? ॥
‘अशिष्यः सङ्ख्योत्तरपद संख्येयाऽर्थाभिधायित्वात्’ इति ॥ प्रत्याख्याते तस्मि-
न्योगे सङ्ख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः करिष्यते—अधिका पटि-
र्वर्षाण्यस्येति ॥ सर्वथा वयमधिकपटिर्वर्षाञ्च मुच्यामहे ॥ कथम् ? ॥ यावता

प्र.] ऽन्तोऽतत्त्व प्राप्नोतीत्यर्थः । अधिकशब्दः कञ्जन्तत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहिसंज्ञा
सर्हसि । अधिकपटिर्वर्षेऽपि दोष इति भावः । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य
तद्विधार्थोत्तरपदेति तत्पुरुष परत्वाद्वाधित्वा सङ्ख्ययाव्ययेति बहुव्रीहे प्राप्नोति ।
तन्मर्थं बहुव्रीहौ सङ्ख्येय इति उच्यते । न सङ्ख्यामिति । ‘अधिकपटि-
र्वर्षः’ इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्यविकन्याय आश्रीयते । तैनाधिका पटिर्वर्षा-
ण्यस्येति वाक्यमेव भवति । पूर्वेणेति । अधिका पटिर्वर्षा वर्षाणामिति वर्षेऽपि
मङ्गल्येयेषु अनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहि प्राप्नोति । संख्येयगतित्वाच्च बहुव्रीहे-
न्मन्त्रिबन्धनो ङजपीति दोषः । बहुव्रीहिगर्भश्च पुनर्वयस्त्विन्यभिधेने बहुव्रीहि
प्राप्नोति । प्रत्याख्यात इति । अव्यविकन्यायेन चाधिका पटिर्वर्षाणामस्येति
वाक्यमेव भविष्यति । अव्यविकन्यायमन्नाह—सर्वधेति । अव्यविकन्यायाभ्रये

१.] पटिर्वर्षाणामिति । यद्यपि अधिका पटिर्वर्षा वर्षाणामिति विग्रहे स्थितेऽपि सङ्ख्येये-
निसूत्रे पूर्वेण बहुव्रीहि प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते, तथापि संख्येये सङ्ख्याया अग्रत्या
ङ्चोऽप्राप्त्या प्रयोजनाऽभाव इति वक्तुं शक्यमित्याशयेन भाष्ये—‘यथा तर्हि स योगः
प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण’ लुक् । ‘यथा तदे’ति क्वचित्पाठः । स योगः—
सङ्ख्ययाव्ययेति योगः । ङजपीति । तन्प्रत्याख्याने संख्येये वर्तनानबहुव्रीहेरित्यर्था-
त्स्यादेव ङजिति भावः । तर्हि वर्षोत्तरपदत्वं कथं तत्राह—बहुव्रीहिगर्भ इति ।
एवं चाधिकपटिर्वर्ष इति प्रयोगो दुर्बार एवाऽधिकपटिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहे वाक्याङ्गी-
कारेपीति भावः । तत्सङ्ख्येय इति भाष्ये—प्रत्याख्याते तस्मिन्नेति । अधिका
पटिर्वर्षाण्यस्येति । अत्राऽवान्तरबहुव्रीहेस्तु न, संख्येयस्यान्यपदार्थाऽभावादिनि
भावः । नन्वाधिका पटिर्वर्षा वर्षाणामित्यस्याऽपि विशमानन्नाङ्क्यं दोषपरिहार
इत्यत आह—अव्यविकेति । यथाश्रुतग्राहिण्योच्यमित्याह—अव्यविकन्यायम
मत्वाहेति । भाष्ये—‘अधिकपटिर्वर्षाञ्च मुच्यामहे’ इति पाठः । ईदृशाऽनिष्ट
स्यादित्यर्थः । क्वचित्त्वाधिकपटिर्वर्षाञ्च मुच्यामहे इति पाठः । तदाऽधिक

स च योग प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्मि-अधिका पट्टिर्वर्षाणामस्येति ।
यत्तु तदुक्तम्-‘अधिकपट्टिर्वर्षो ॥ सिद्ध्यती’ति, स सिद्धो भवति ॥ कथम् ? ॥
यावता स च योग प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्मि-अधिका पट्टिर्वर्षाण्य
स्येति ॥ अधिकशतवर्षस्तु ॥ सिद्ध्यति ॥ कर्तव्योऽत्र यत्न ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्ज
लिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुखामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २।१।२ ॥

सुबिति किमर्थम् ? ॥ करोष्यटन् ॥ नतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भवि

प्र] गाह-यत्तु तदुक्तमिति। उक्तिविषये दशादीनामपि श्लोकयोरिति निर्देशात्सङ्ख्या
नमात्रं नृनिस्वात्सख्येयस्याऽन्यपदार्थत्वात्स योग प्रत्याख्यायते । अधिकशत
वर्षस्त्विति। अधिक शत वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति
तात्पर्ये समाप्तान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, आद्युदात्तत्वं चेत्त्यतः । कर्तव्योऽत्र यत्न इति ।
युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्द आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्यः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुनरैयट
कृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुखामन्त्रिते पराङ्गवत् । सुबिति किमर्थमिति । आमन्त्रितस्य पदत्वा
त्तस्मिन् परतो विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधेर्वात्समर्थपरिभाषोपस्थान-
सिद्ध्यन्तस्य न भविष्यति । तथा हि-व्यधिररणस्य तिङन्तस्य वास्तवसामर्थ्य-
ममानाधिकरणस्य तु वाचनिकम्, अनिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं पञ्चामन्त्रित
कारकवचनमिति, तेनैव, चेतिङन्तस्य सिद्धो निरासः। क्रियमाणे च सुवग्रहणे तीक्ष्णया
सूच्या सीव्यजित्पादौ सुषन्तसमुदायस्याऽप्राप्तिरित्यव्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः। करोष्य
दक्षितिः । अथावभिहितमिति सापवादत्वाच्चास्ति वाचनिरसामर्थ्यम् । पीष्णे

उ] पट्टिर्वर्षविषयादनिष्टरूपाञ्च मुच्यामह इत्यर्थः । अधिका पट्टिर्वर्षाणामस्येति ।
अधिका पट्टिर्वर्षा वर्षाणां तानि अस्येत्यर्थः । ‘आ दशम्य सङ्ख्या सख्येये’ इति
नियमात्तद्विषये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथं प्रत्याख्यानं तत्राह-वृत्तिविषय इति। अधिका
पट्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहेऽवान्तरान्यपदार्थाभावाद्नेरस्मिन्स्यस्याऽप्राप्तौ तद्योगप्रत्या
ख्यानेऽपि पट्टिर्वर्षः सिद्धः । विग्रहान्तरे तु वाच्यमेव । एव सूत्रारम्भे अधिका
पट्टिर्वर्षाणामस्येति बहुव्रीहिर्गर्भे बहुव्रीहौ सरयेयं वर्तमानसङ्ख्यानन्तबहुव्रीहेरित्यर्थान्न
डच् । विग्रहान्तरे तु वाच्यमेवेत्यधिकपट्टिर्वर्षः सिद्ध इति भाष्याशयः । एव च
द्वन्द्वबहुव्रीहिविषयेऽविशेषेणेति पक्षः स्थितः । इति शिवभट्टमुनसतीगर्भजनानामेश
भविरचिते व्याकरणमाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

सुखामन्त्रिते। व्यधिकरणस्येति । उपानामन्त्रितानन्वयिन इत्यर्थः । यथा

प्यति॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥ इदं तर्हि
 पीड्ये पीड्यमान ॥ इदं चाप्युदाहरणम्-करोष्यन् ॥ ननु चोक्तम्—
 'असामर्थ्यादत्र न भविष्येति । कथमसामर्थ्यम् ? । 'समानाधिकरणमसमर्थ-
 वद्भवती'ति ॥ नैष दोषः । 'अधात्वभिहित'मित्येव तत् ॥

॥*॥ आमन्त्रितस्य पराङ्मन्त्रितस्य ध्वामन्त्रितकारकवचनम् ॥*॥
 [आमन्त्रितस्य पराङ्मन्त्रितस्य पराङ्मन्त्रितकारकवचनं कर्त्तव्यम्] । आम-
 न्त्रितस्य पराङ्मन्त्रितस्य पञ्चमन्त्रितकारकं च पराङ्मन्त्रितवतीति वक्तव्यम् ।
 पञ्चमन्त्रितवत्-मन्त्राणां राजन्, मन्त्रार्थानां राजन् ॥ आमन्त्रितकारकम्-

[पीड्ये पीड्यमानेति । पीड्यमानं त्वदीयया पीडयाऽहं पीडय इत्यस्मि सामर्थ्यम् ।
 अथवा सशोधनपदं त्रियाया एव विशेषकमित्यस्ति सामर्थ्यम् । तथा च- 'ब्रजानि
 देवदत्ते'ति निघातो भवति । पी-य इति तास्यनुदात्तेदिनि त्सार्धधातुवस्यानुदात्त-
 त्वम्, यक उदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यत्र उदात्त । 'पीड्यमाने'त्य-
 स्य पदादुत्तरस्य निघातः । अधात्वभिहितमिति । सर्वं नाम धातुजमिति दर्श-
 नेन सर्वं कालकमिति यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यत्र क्रिया प्रगतिनिमित्तं, स्फुटा
 च धातुप्रत्ययेन कर्त्तादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते । यदप्युक्तं 'वचनान्तरेणाति-
 व्यभिचिन्तिवार्त' इति । तदपि न युक्तम् । नहि सूत्रकारो वार्तिककारस्य वचनेनाति-
 व्यभिचिन्तिवार्तणं मन्यते । आमन्त्रितस्येति । आमन्त्रिते यो विधीयते स आमन्त्रित-
 सवन्धी भवताति पठानिर्देशः । आमन्त्रितकारकमिति । आमन्त्रिते या धातु-

उ] हे पीड्यमान त्व-ऽहं अहं पा-य इत्यर्थः त्व-य पा-यमानेत्यादाविति भावः ।
 वाचनिकमिति । 'समानाधिकरणमसमर्थवद्'दिति । युतयन्तरमप्याह-अतिशयातीति ।
 'क्षेत्रेणाम्' इत्यादाविति भावः । आप्यास्त्राद्य एव प्रश्लाशय उपलक्ष्यते ।
 सुबन्तसमुदायस्येति । तस्याऽमुबन्तत्वादिनि भावः । भाष्ये-नैतदस्तीति
 शङ्किता । नैष दोषोऽधात्वभिहितमिति च सिद्धान्त्येऽदेहीति तत्त्वम् । एकाधौ
 भावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्याऽप्राप्त्युत्पत्तिरित्याहुः । सिद्धान्तमन्त्रितयो-
 परस्परमन्त्राऽभावादसामर्थ्यमन्यत आह-त्वदीययेति । पी-यमानपदार्थविशेषण-
 भूतपीडाकरणरूपेण तद्वाग सामर्थ्यमिति भावः । साक्षादपि सामर्थ्यं दर्शयितु-
 माह-अथवेति । तथा च ब्रजानांति । वस्तुन साक्षात्परस्परान्वयाऽभावेपि
 'नयास्तिष्ठति कूठे' इत्यादाविव निघातसिद्धिरत्रास्त्येवति बोध्यम् । एकार उदात्त-
 इति । पराङ्मन्त्रितं तु पीड्ये इति पीड्यरेकार उदात्त स्यादिति भावः । स्फुटा
 चेति । क्रियाप्रगतिनिमित्तत्वे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् । मन्यते इति ।

१ 'पीड्यमाना' । २ 'भविष्यतीति' । ३ 'सुप्त स्यात्' । ४ 'वचिन्ति' । ५ 'सिद्धान्ति' । ६ 'वारण' ।

कुण्डे' नाऽऽत्तु॥ नारुयत्र विशेष सति च पराङ्गवद्भावेऽपति वा॥ इदं तर्हि-
 परशुना वृश्न ॥*॥ तन्निमित्तग्रहण वा ॥*॥ तन्निमित्तग्रहण वा कर्त-
 व्यम् । आमन्त्रितनिमित्त परस्वाङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । मद्राणां राजन् ॥
 तच्चावश्यमन्यतरदत्तव्यम् ॥*॥ अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्ग ॥*॥ अनुच्य
 माने होतैस्मिन्मुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भाव प्रमज्येत । अस्यापि प्रसज्येत,-
 क्षत्रेणाग्रे स्वायु मरभस्व, मित्रेणाग्रे मित्रघेये यतस्व॥ किं पुनरत्र व्याय ?॥
 प्र] वाच्या क्रिया तस्या कारकमित्यर्थे । नास्त्यग्रेति । कुण्डशब्दो 'नटिवपयस्यानि
 सन्तस्ये'त्याशुनात् । आमन्त्रितस्य पदापरस्य निघात । सत्यपि पराङ्गवद्भावे
 सुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्च निवेदाऽभाव । परशुनेति । परशुशब्द
 आहूपरपो खनिशम्या ङिङ्हेति कुप्रत्ययाऽन्तोदात्त । तन्निमित्तग्रहण वेति ।
 वाशब्दो विकल्पे । तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वा पराङ्गवद्भवनीयर्थे । मद्रा-
 णां राजश्रिति । मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यस्ति तन्निमित्तत्वम् । भृत्यदेशनिमित्ता
 हि राजता । क्षत्रेणाग्रे इति । क्षत्रामन्त्रयोरारुण्यतवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वाद्वा
 मन्त्रित प्रति निमित्तत्वाऽभाव । क्रियाद्वारक तु व्यपेक्षालक्षण सामर्थ्यमस्तीति
 स्यात्पराङ्गवद्भाव । इह वचनेनाऽतिप्रसङ्ग निरस्ते पूर्वसूत्र एवार्थीभाव एव सामर्थ्य
 माधिनम् । अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाभीयेत । किं पुनरत्रेति । गुर-
 उ] अत्र वार्तिकस्य वक्ष्यमाणन्याऽत्र पूर्वपक्षसिद्धान्त्येकदेशिनोस्तद्विज्ञानाच्चत्यपि
 बोध्यम् । एतेन वार्तिकानामपि वाक्यैर्गदेश-न्यायेन सूत्रतात्पर्यविषयताया पस्पशया
 भाष्ये 'वर्णितत्वेनेद चिन्त्यमित्यपास्तम् । आमन्त्रितस्येति पशुनुपपन्नराह-भाम-
 त्रिते इति । कुण्डशब्द इति । न च यदाऽऽश्रिते पादादौ वर्तते यदा वा
 जीवति पत्नौ जारजवानी कुण्डशब्द शुद्धिस्ततश्च स्वरभेदेऽस्त्येवनि वाच्यम् ।
 पादादावेवविषययोगाऽभावान्, वृथादित्वेन कुण्डशब्दमात्रम्याद्युदात्तवाच्यनि भाष्या-
 शय । तस्यामन्त्रितस्येति । आमन्त्रितार्थस्येयर्थ । त प्रवृत्तिनिमित्तस्येति याव-
 त् । क्रियाद्वारक त्विति । व्यपेक्षावादे 'इदं भर्वा मृत्तिरूपे'त्यादा समासापत्ते-
 रिद चिन्त्यम् । भाष्यस्य तु समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तदननुगतां च तात्पर्यम् ।
 समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्या अत्राऽयोगात् । अत एव भो देव
 दत्त भगो देवदत्तन्यादां पराङ्गवत्त्व नेति बोध्यम् । पञ्चममन्त्रितकारकस्य, तन्नि-
 मित्तवर्त्य चाऽभावात् 'कृतेन मित्रावरणावृतावृथा'वित्यत्र कृतेनेत्यस्याऽऽनशाये-
 त्ति क्रियान्वयेनामन्त्रितकृतारुवावित्यर्थनिमित्तत्वाऽभावाच्च पराङ्गवत्त्वम् । मित्राव-
 रणावित्यस्य तु कृतस्य वर्द्धयितारवित्यर्थककृतारुवावित्येनत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतवर्धन

१ 'वचिज्ज' । २ 'अथवा तन्निमित्तग्रहण कर्तव्य' । ३ 'त्वेतस्मिन्'
 ४ 'प्राप्नोति' । ५ 'तद्वाचि' । ६ 'तन्निमित्तस्य' ।

तन्निमित्तप्रवृत्तमेव ज्याय । इदमपि सिद्धं भवति-गोषु स्वामिन्, अंशेषु
न्यामिन् । एतद्धि नैव पञ्चमन्तम् नाप्यामन्वितकारकम् ॥२॥ सुबन्तस्य परा
वद्भावे समानाधिकरणस्योपसङ्ख्यानमनन्तरत्वात् ॥३॥ सुबन्तस्य पराङ्ग
वद्भावे समानाधिकरणस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या लीव्यन्,
तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् ॥ किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति? ॥ 'अनन्तरत्वात्' ॥
ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति ॥-॥ स्वरऽवधारणाच्च ॥४॥
स्वरऽवधारणाच्च न सिद्ध्यति । स्वरऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये ॥५॥
परमपि नञ्दैति ॥६॥ परमपि नञ्दैति पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र] अपचमनादित्य प्रयोजनापेक्ष प्रथम । गोषु स्वामिजिति । स्वामीश्वरेण शेषवष्टी
वैश्ये मममीविधानादस्ति कारकत्वम् । निमित्तत्वं नु पूर्वोक्तन्यायेनाऽस्ति । सुब
न्तस्येति । क्रियमाणेऽपि सुब्रह्मण सुबन्तसमुदायस्याऽसुबन्तत्वात्पूर्वस्य च परण
व्यवधानाच्च प्राप्नोति । किं पुनरिति । व्यवहितस्यापि परत्वसमवापरस्य वा
पराङ्गवद्भावाशमन्त्रितानुप्रवेष्टादव्यवधानाद्भविष्यतीति प्रथम । अनन्तरत्वादिति ।
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपपन्नानभिर्दिष्टप्रवृत्तस्यानन्तर्यार्थवादप्राप्ति
रित्यर्थः । स्वरऽवधारणाच्चैति । प्रमिडे हि लीङ्गिणे अनन्तर्ये स्वरं विधीयमानं
पराङ्गवद्भावो विधायक न तु पराङ्गवद्भाव एव कार्ये पराङ्गवद्भावनैवानन्तर्यं
समाधत्ते स्वामिनि त्रियाविरोधादनिदेशान्नराऽभावाच्च । यथोक्त हरिणा- ब्रह्मणा
ऽग्रहणा ब्रह्मणाऽभाव इत्यादि । अमति तु स्वरप्रवृत्ते विषयभेदाङ्गक्षणे भिद्यत इति
परस्य अनन्तर्यव्यपदेशो कर्तव्ये पराङ्गवद्भाव कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यत

उ] प्रतः कर्तव्यता मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्धं दृष्टं पराङ्गवद्भाव छादसत्त्वात्तानि
बोध्यम् । उपक्रमस्यमाश्रय तु पूर्वपञ्चाश्वार्थमाश्रयम् । तन्वेद्यार्थमावस्थानस्यैव
ममर्थस्य सिद्धान्तितया कथमत्र पराङ्गवद्भाव तदुपस्थितिरित्यत्र आह- इहेति । एव
च सुब्रह्मण म्पर्यमिति तत्त्वमागुरुलाघवमिति । गुरुपदेन गुरुत्वपरेण लाघवपदस्य
इदं । सुब्रह्मणपि कृत्त दोषवारणाय यत्र कार्ये इति गौरवमिदमेतत्परं वार्तिकं
। मयाह- त्रियमाण इति । सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वादिति । अनेन सुसुपेन्यादौ
। निर्दिष्टं कृत्वविवक्षाया अनिरूप्यमतिविषयवदर्थयति । भाष्ये- 'स्वरऽवधारणाच्च' इति
। वार्तिकलङ्घनमवधारयति- ननु चेते । प्रसिद्ध इति । सिद्ध इत्यर्थः । ब्रह्मणा
। ऽङ्गिति । अगुदिदिति ब्रह्मणकालाश्रयाऽग्रहणे ब्रह्मणकालाश्रयाऽभाव इत्यर्थः । यथा
। नत्र वाक्यार्थबोधान् प्राक्कथ्य लक्ष्यमस्कारकताया वस्तुमशस्यवेनाऽप्रवृत्तिस्तथा
। ऽन स्वरं ब्रह्मणा स्वस्मन्यप्रवृत्तिरिति भव । विषयभेदादिति । अत एव

आ ते' पितर्मरुता सुप्रमेनु । प्रैति' त्वा दुहितदिव । वृणीष्व दुहितदिव ॥
 ॥२॥ अव्ययप्रतिपेधश्च ॥२॥ अव्ययाना च प्रतिपेधो वक्तव्य । उच्चैरधीयान ।
 नीचैरधीयान ॥ - ॥ अव्ययीभावस्य ॥२॥ अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् ।
 इह मा भून्-उपाग्व्यधीयान, प्रत्येग्व्यधीयान ॥ अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रि-
 यते? ॥२॥ स्वरेवधारणं सुबलोपार्थम् ॥२॥ स्वरेऽवधारणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं?]
 'सुबलोपायम्' । सुबलोपो मा भूदिति परशुना वृश्चन् ॥२॥ न वा सुवन्तं वा
 न्तत्वात् ॥२॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम्? ॥ 'सुवन्तं कान्तत्वात्' । सुवन्तं कान्त

प्र.] न च स्वरायमानन्तरं स्वरशब्देनोच्यते, मुख्यार्थसमवे गौणार्थग्रहणाऽयोगात् ।
 न च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषाद्वयमादेशविधा-
 येनोपतिष्ठते । 'गोतो गिर' 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्याद्याभ्युपस्थानदर्शनात् ।
 पितर्मरुतामिति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तम् । तस्मान्पर मरतामित्येत-
 दप्यनुदात्तमेव भवति । उच्चैरिति । उच्चैर्नाचै शब्दौ स्वरदिध्वन्तोदात्तौ पठितौ । अधि-
 करणशक्तिप्राप्त्या च तन्निमित्तसद्भावः । अनव्ययीभावस्येति । प्रतिपेधप्रतिपेधा-
 द्विधिर्भवति । एतच्च 'लुङ्गुष्वस्वरोपधारा प्रयोजन'मित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्य-
 कारणेन । अन्यथा कार्यान्तरेऽव्ययत्वाऽभावादवक्तव्यमेतत्सर्वम् । परशुना वृश्चन्निति
 वृधन्निति प्रातिपदिकम् । न चाऽप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकज्ञानिपेक्षो,
 'न विराडुज्यौ'रिति नलोपप्रतिपेधाज्ञापनात् । तत्राऽगतिस्वरग्रहणं पराङ्मन्त्रावेन
 प्रातिपदिकानुपवेशान् 'मुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति मुपो लुक् प्रत्यय्येन । स्वर-
 ग्रहणे तु सति सुबुद्धिं कर्तव्यं पराङ्मन्त्रावाऽभावः । सुवन्तं कान्त इति । पराङ्म-
 न्त्रावनिषयत्वात्पराङ्मन्त्राव उच्यते । 'पराङ्मन्त्र' इत्यत्र आमन्त्रित सनिधात्वात्पर-
 शब्देन दृश्यते । तच्च सुप्रमेनेति सुप्रमेकार्य एव पराङ्मन्त्रावोऽन्तरत्वाच्च ॥

उ] 'वप्रययान्तात्त्वप्रत्ययसिद्धिः । गौणार्थसिद्धिः । एतेन परम्परया स्वरस्य कर्तव्यत्वम-
 स्त्यव्ययपान्तम् । साक्षात्स्वरे कर्तव्ये शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् । आदेश-
 विधानेवेति । 'पृष्टी स्थाने' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यभिमानः । एव च तन्निमित्तग्रहणेन
 निमित्तव्यावृत्तिमिदं, सुप्रमेनेन समानाविररणे अस्तिज्ञा च सुप्रमेण न
 कार्यमिति भाष्यादाय । उत्तरं तु सुबिन्ध्यधिकारसूत्रं कर्तव्यमिति बोध्यम् ।
 स्वरादिष्विति । एतच्चेनेनैव स्वरेणानयोरवस्थितिराभ्या परस्पाष्टमिति निघातध्वेनि-
 भावः । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरणं कान्तोदात्तत्वसिद्धं स्वरादिध्वन्तोदात्तपाठं निर्मथं
 इति चिन्त्यम् । पराङ्मन्त्रावविषयत्वादिति । अन्यथा 'सुवन्तं कान्त' इत्यनेनान-
 न्वयापत्तिरिति भावः । पराङ्मन्त्रावो यस्य स पूर्वशब्दस्तेनोच्यते इति कश्चित्

१ कश्चित् । २ 'अव्ययीभावस्य नेति' । ३ लुक् । ४ 'मेव स्यात्' । ५ 'वदिति'

पराङ्मद्भावो भवति ॥२॥ प्रातिपदिकैकान्तस्तु मुञ्जोपे ॥२॥ प्रातिपदिकै-
कान्तस्तु भवति मुञ्जोपे कृते ॥ प्रत्ययलक्षणेन मुबन्तैकान्तता स्यात् ,
तस्मात्स्वरप्रधारण न कर्तव्यं सुबलोपार्थं प्रातिपदिकस्थाया. सुपो लुगुच्यते।
तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—पत्वणत्वे मा भूतामिति ।
कूपे सिञ्चन् । चर्मं नमस्त्रिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे

१] प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । प्रातिपदिकैकान्त इति। अस्याभिप्रायः—आमन्त्रिते परतो
यामुबन्त तत्परस्याऽवैक्यवति, पर चात्र मुञ्जोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तद्व-
त्वा'मुञ्जोपे प्राप्नोत्येव । प्रत्ययलक्षणेनेति । प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रित-
व्यपदेशस्य तेन मुबन्तैकान्तत्वमिन्त्यर्थः । विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रित प्रत्यासत्त्या
परशब्देन संबन्धन इति मुबन्तादवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकादवद्भाव
इत्यर्थः । प्रातिपदिकस्थाया इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्सु'शब्दस्य स्त्री
लिङ्गत्वम् । कूपे सिञ्चन्निति । पराङ्मद्भावे सन्त्यैकपद्यात्सकारस्य पदादि'वाऽभावा
त्यन्वप्रसङ्गः । चर्मं नमस्त्रिति । सति पराङ्मद्भावे समानपदत्वाण्णत्वं स्यात् ।

उ] अन्तरङ्गादिति । सूत्रम्यपरशब्देन वाच्यवृत्त्योपपत्त्यादित्यर्थः । प्रातिपदिक
मेवेति । एवोऽप्यर्थः । परस्मिन्प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवयवत्वस्याप्यापत्ति
रिति भावः । प्रत्ययलक्षणेन मुबन्तत्वे स्वन प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वमपि
स्यादन् आह—प्रत्ययो निमित्तमिति । तेन मुबन्तैकान्तत्वमिति । अत्र प्राति
पदिकत्वस्य वस्तुगम्या सत्त्वेपि सूत्रेऽनुदेयत्वाच्च तदतिदेशेन तदवयवत्वव्यवहार
इति भावः । विशेषणत्वेनापीति । पराङ्मद्भावस्येत्यर्थः । सङ्गभ्यते इति ।
वाच्यतया गृह्यन् इत्यर्थः । न च मुन्निधोरित्यादौ तथयोर्विहितस्य मुट् प्रत्ययाव
यवत्वव'प्रकृतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति वान्यम् , अवयवावयवाद्गत्यादौ शरीरा-
वयवत्वस्य लोकसिद्धत्वात्पुपत्तेः । प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवमुबन्तावयवो न तद
वयवो भवति । नहि हस्तावयवक'शरीरावयवोऽङ्गिर्हस्तावयव इति भावः । भाष्य
कारेति। 'मुप' इत्यत्र विभक्तिर्विदाविशेष्य तदा न्यायत एव स्त्रीत्वमिति कश्चित् ।
तन्ना औङ् इयामिन्यादौ नित्यस्त्रीत्वेन नदीत्वाय स्वन स्त्रीलिङ्गत्वस्यैव न्यायत्वात्।
समानपदत्वादिति । अतिदेशेन परावयवतया विशिष्टस्याऽस्त्वङ्गत्वे बोधिने स्वाध
यस्य सस्त्वङ्गत्वस्याऽतिदिश्यमानधर्मविद्भूतया तत्प्रयुक्तगत्वप्रतिबन्धाऽभाव इति
भावः । नन्वस्मदुक्तीत्या विरोधोऽस्त्वेत्यन आह—यच्चेहेति । पूर्वस्य पराङ्मद्भावा-
वोक्तस्तेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रत्यय पूर्वनिष्ठस्वाधयनिवृत्तावपि परस्मिन्
पूर्वनिष्ठकार्यप्रत्ययौ परनिष्ठस्वाधयनिवृत्तौ च मानाऽभावादिति भावः । किं चामन्त्रिते

सिञ्चन्निति स्वाश्रय पदादित्वं भविष्यति॥ चर्म नमन्निति,—‘पूर्वपदात्सज्ञाय
मग’ इत्येतस्माच्चिद्यमग्न भविष्यति ॥ अनु च समास एवेतद्भवति पूर्व
पदमुत्तरपदमिति ॥ ‘ने’त्याह । अविशेषेणैवेतद्भवति—पूर्वं पद पूर्वपदम् ।
उत्तर पदमुत्तरपदमिति ॥ [सुधामन्त्रिते] ॥

प्राक्कारात्समासः ॥ २।१।३ ॥

प्राग्वचन किमर्थम् ? ॥—॥ प्राग्वचन समोसमज्ञाऽनिरुदयर्थम् ॥४॥

प्राग्वचन क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ ‘समाससन्ज्ञाऽनिरुदयर्थम्’] ॥

प्र] स्वाश्रयमिति । विरोधाऽभावादतिदेशेन स्वाश्रय पदादित्वं न द्वाप्यते । यथेहाम
श्रितस्य कार्यं शब्देन चोच्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तत्सहितस्य भवतु सकारस्य
यत्स्वाश्रय पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते । न चानातिदेशिक कार्यमस्तीति स्वाश्रय
भवत्येव । यथा ‘नमते दण्ड स्वयमेवे’त्यत्र शप् । पूर्वपदात्सज्ञायामिति । पराङ्ग-
वद्भावात्सत्यपि निमित्तनिमित्तिनो समानपदस्थत्वे पूर्वपदात्सज्ञायामिति नियमाद्
नाऽसज्ञाया णत्व न भविष्यतीत्यर्थः । अनु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयव
एव रुढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति । व्याप्तिन्यायाश्रयाद्न यौगिक पूर्व
पदशब्दो गृह्यत इत्यर्थः । एष स्वरग्रहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्थीयस्य ह्रस्वस्य
न कर्तव्यम् । परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेऽपि विषयभेदानुक्षणस्याऽवर्तनात् पूर्वस्य
पराङ्गवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥ [सुधामन्त्रिते] ॥

प्राक्कारात् । प्राग्वचनमिति । अत्रान्वित्वयोतर्नाशेपहारेणावधेरप्याशेषः ।
समास इत्येष स्वरितत्वादधिष्मरीऽस्तु, यथा प्रत्यय इति अनवकाशत्वाच्च समास
सज्ञाया राहान्तरं समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः । सज्ञाऽनिरुदयर्थमिति । समास
उ] परे पूर्वं प्रत्यासत्त्या आमन्त्रितरूपपराङ्गवत्कार्यभागिति उक्त आमन्त्रितत्ववैयर्थ्य
प्रयुक्ताऽज्ञास्यार्थातिदेश एव लभ्यते न पवणत्वयोस्तद्धनयत्नाह—शब्दमेति । आम
न्त्रितशब्देनेत्यर्थः । यथा नमत इति । अन्तर्भावितप्यर्थाऽत्र नमि । ‘न दुहे’ति
कर्मवत्त्वाश्रययकि प्रतिषिद्धे कर्त्राश्रय शप् । तत्र निषेधदतिदेशाश्रया प्रगतिः । इह
तु अतिदेशास्याऽप्रगतिरेवेति यथाकथंचिदुच्यन्तनेति बोध्यम् । यद्यप्यनेन णत्वमपि
परिहृतं तथापि प्रमारान्तरेणाऽपि समाधानुमेकदेश्याह भाष्ये—चर्म नमन्निति ।
तद्धनयत्नाह—सत्यपि निमित्तत्वादि । नियमादत्रेति यद्यपि विद्वर्थत्वमेवाष्टमे
स्थापयिष्यति तथापि योगविभागेनाऽत्र नियमौपपत्तिरित्यभिमानः । समासावयव
एवेति । एवं च नियमेन वाक्यव्याप्तिः कर्तुमशक्येति भावः । भाष्ये—अविशे
षेणेति एकदेश्युक्तिः, अष्टमे रुढयोरेवानयोर्ग्रहणस्य सिद्धान्तविरुद्धमाणत्वात्, अखण्ड

१ ‘समास एतद्भवति’ । २ ‘णैतद्भवति’ । ३ इति क्वचित् । ४ समासे’ति
क्वचित् । ५ स्ता स्यात् । ६ ‘योतका’ ।

समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यादिति। अक्रियमाणे हि प्राग्वचने अनवकाशा
अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञा बाधेरन्, ता मा बाधियतेति प्राग्वचनं
त्रिषते॥ अथ क्रियमाणेपि हि प्राग्वचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावादयः
संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ? ॥ क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञा-
यामेता अत्रयवसंज्ञा आरम्भन्ते । तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ॥
समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भवति ॥ सावकाशा समाससंज्ञा ॥
कोऽवकाशः ? ॥ विस्पष्टादीन्वकाशः । विस्पष्टं पटु विस्पष्टपटुः । व्यक्तं

प्र.] मज्ञाया संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्
पर्याय स्यात् । सत्यां समाससंज्ञायामिति । स्वरितत्वादेवाधिकारे लब्धे प्राक्-
क्यादित्युपादानसामर्थ्यात्प्रग्रहणमावर्तते । तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति,
समासा सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेश सिध्यति । अवयवसंज्ञा इति।
समाससमूहपेक्षया कस्यचित्समासस्य काचित्संज्ञेत्येवमुक्तम् । समाससंज्ञा-
ऽपीति । तन्धान्तरेणापि यत्र समावेश सिध्यति । विस्पष्टपटुरिति । विस्पष्टं
पटुरिति विग्रहः । विस्पष्टादयः प्रगतिनिमित्तस्य पाठवार्त्तविशेषणानि न तु द्रव्य-
स्येति विस्पष्टमिति न्युपसक्तम् । अत्रैव मुख्य सामानाधिकरण्यं नास्तीति तत्पु-
रुषाऽभावः । यथा दीप इत्येतत्क्षणमधिमारश्च तथा सह सुपेत्यपीति समाससंज्ञा

उ] पदस्यैव तत्र समानपदेन प्रहणाच्च उक्तयुतयैव तु णत्ववारण बोध्यम् । एव च
स्वरप्रहणमपि व्यर्थमिति बोध्यम् ॥ [सुवामञ्जिते] ॥

प्राक्क्या। अवधिष्यतीतेति । अत्र करणे ल्युङ्कर्तुं करणत्वविरक्त्या बोध्यः ।
द्यौतकाशेपेत्यर्थः । पर्याय स्यादिति । अधिकारलब्धसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वा-
दित्याशयः । अनेन अग्रिमग्रन्थ एकदेशिनोक्तिरिति सूचितम् । भाष्ये-सत्यां
समाससंज्ञायामिति । प्राक्पदोपादानेऽस्याऽधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यं
तथा तत्साहित्येनाऽऽमा विधानाद्बचनात्समावेशः । नन्वेवमपि पर्यायः प्राप्नोति
कथं समावेश इति चेत्तत्राह-स्वरितत्वादेवेति । ग्रन्थय इत्यादिषु । अन्यथा
'समासः सह सुपेत्येकमेव पठेदिति भावः । अधुनाऽधिकारत्वाऽभावेपि समावेशः
शङ्कते भाष्ये-समाससंज्ञापीति । प्रागग्रहणाऽभावे 'समानः सह सुपेत्येव सर्वत्र
समाससंज्ञाविधिः । सह सुपेत्यस्य च स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्र सवन्धोपि। अव्ययी-
भावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तमसंज्ञस्य चाऽभाव इत्यभिमानः । अत एव 'विस्पष्टपटुद्वयो-
ऽवकाश' इत्यग्रिमभाष्यं सङ्गच्छते। स ह्यव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तो विषय इति भावः ।
मुन्य सामानाधिकरण्यं नास्तीति । विशेषण विशेष्येणेत्यत्रोभयोपादानसामर्थ्येन

पटुं व्यक्तपटु ॥ नैपोऽस्त्यैवकाश । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते—‘येनैवाव
यवकार्यं भवति तेनेव समुदायकार्यमपि भवती’ति । येनैव चात्रावयवकार्यं
स्वर क्रियते, तेनेव समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति—विस्पष्टादीनि गुण
वचनेषु इति ॥ इदं तर्हि—काकतालीयम्, अजाकुपाणीयम् ॥ एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्ति क्रियते, तेनैव समुदाय
कार्यं समाससज्ञा भविष्यति—‘समासाच्च तद्विषया’दिति ॥ इदं तर्हि पुनाराज
पुनर्गव ॥ अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसज्ञा वक्तव्या, तत्पुरुषाश्रय समासान्तो
यथा स्यात् ॥ इदं तर्हि—पुनराधेयम् ॥ अत्राप्यवश्यं गतिसज्ञा वक्तव्या, ‘गति

प्र] प्रवर्तते । अवकाश निराकर्तुमाह—एषा हीति । शीले स्वभावे भवा वृत्ति शैली ।
अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वर । समुदायकार्यं—समाससज्ञा । वृद्धपुमारीवर
न्यायेनान्तरेणापि सह सुपेत्येतस्य लक्षणम् सिद्ध्यति । काकतालीयमिति । ‘समा
साच्चतद्विषया दिति भूतसमासानुवादेन च्छविधानाद्विशेषलक्षणाऽभावाच्चेवार्थस्या
न्यपदार्थत्वेपि भत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावा
द्बहुव्रीहेरभावात्सह सुपेत्येनेनैवात्र समास कार्य । तत्र काकतालशब्दौ द्रव्यसह
चरिताया क्रियाया वसते । काकस्यागमनमिव चैत्रस्यायमन, तालस्य पतनमि
दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थ । तत्र समास । ततस्तेन तालेन पतता य
काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवार्थ । तत्र च च्छप्रत्यय । अत्रा
पीति । पूर्ववज्ज्ञापनेन समाससिद्धि । पुनाराज इति । ‘अ’निति योगविभाग
तत्पुरुषसज्ञा विनाऽपि रूपसिद्धि मन्यते । तत्पुरुषाश्रय इति । पुनर्गवीति दीर्घवृत्ते
वैष्टव्य । तत्राप्यय प्रवृद्धादिभिरिति वा, मयूरव्यसनादित्वाद्वा तत्पुरुष । पुन
राधेयमिति । विशेषणार्थाऽदर्शनात्समाससज्ञामेव मन्यते । अत्रापीति । ततश्च

उ] शब्दजन्यबोधविशेषयोर्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति भाव ।
इति चेदन्देशाऽन्वयोऽपि व्युत्पत्तिर्विचित्र्यादिति तापर्यम् । अवयवकार्यमिति
समासविशेषप्रयुक्त स्वर इत्यर्थ । अन्तरेणापीति । समासाधिकारे स्वरविधाना
दिति भाव । भूतसमासेति । गिद्धसमासेत्यर्थ । इवार्थस्येति । इवशब्दोपमा
नवनिरूपकोपमेयरूपार्थस्य समासवाच्यस्येत्यर्थ । तद्वद्भ्यनि—उपमानशब्दस्योप
मेयवृत्तिचादिति । माध्यं—येनैवावयवकार्यमिति—कर्मधारय । काकतालीयमि
त्यत्राऽवयवरूपच्छप्रत्ययस्य कार्यमित्यर्थ । तत्र काकतालत्यादि पञ्चमे व्याख्या
स्यते । दीर्घार्थ इति । पुनाराज इत्यत्रापि योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वेनाऽप्रामाण
तया टनेष्टव्य इति बोध्यम् । पुनर्गव पुनाराज इत्युपात्तोदाहरणमादायैव भाष्य

१ वचिन्ना २ ‘नैपोऽवकाश’ ३ ‘भवति’ ४ ‘येनैवात्रा’ ५ ‘कार्यं समा’ ६ ‘दीर्घार्थ’ ।

कारकोपपङ्क्तु'दित्येव स्वरो यथा स्यात् ॥ इदं तर्हि—'पुनरुत्स्यूत वासा
देयम्' ॥ अत्राप्यवश्य गतिसज्ञा वक्तव्या, 'गतिर्गता'विति निघातो यथा
स्यात् । यदि तैश्चास्ति 'पुनश्चनसौ छन्दसी'ति । सति तस्मिन्नेनैव सिद्धम् ।
इवमप्येका सज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन समय ॥[अनुवृत्तिं क्रियेत ।]॥
रयानि प्रसयेत । तस्मान्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ [प्राग्जरात्] ॥

] 'कुगतिप्रदय' इति तत्पुरुष । तत्र 'यतोऽनाव' इति धयशब्दस्याद्युदात्तवापुनरा
वयशब्दकार उदात्त । गतिसज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुत्स्यूत
मिति । पुन शब्दस्य गतिमज्ञाया मत्या याथेय्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्, असत्या तु
समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाऽभावाद्गतिसज्ञाया अभावात्समाससर्गाया एव भाव
मन्यते । अत्रापीति । असत्या गतिमज्ञाया समासान्तोदात्तत्वं स्यात्, सत्या तु
'गतिरनन्तर' इत्यत्रानन्तरग्रहणसामर्थ्यात्थायादिस्वर बाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृति
स्वर उदात्तो भवति । पुन शब्दस्य तु शेषनिघात परत्वाद्वाधित्वा गतिर्गताविति
निघातो भवति । यदि तैश्चास्तीति । छन्दसि स्वरव्यत्ययविधानाच्चावश्य कर्तव्य

४] प्रकृतिरिदं चिन्त्यम् । एकार उदात्त इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणल्यर्थ । निघात
परत्वाद्वाधित्वेति । एव च भाष्यस्य निर्देष्टव्यमिति, शेषनिघातनैव तत्फलसिद्धे
रिति चिन्त्यम् । 'गतिर्गताविति निघातो यथा स्या'दिति भाष्ये । यद्युच्छ
ब्दस्य प्रकृतिस्वरे प्रकृतिरिदं वादन्तोदात्तत्वे वा शेषनिघातनापि गतिश्चति सूत्रस्य
वयनीकरीत्या, अनत्यकैयदरीत्या च पुन शब्देऽनुदात्तत्वं सिद्धमिति तत्फल
मिदं यऽवश्य गतिसज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । गतिश्च नि सूत्र 'पुनरुत्स्यूत
शब्द प्रकृतिरिदं वादन्तोदात्त' इत्युक्तम्, इह 'उच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर'
इत्युक्तम् । तथापि 'पुनरुत्स्यूत'मित्यादावसमाने पुन शब्दस्य निघातरूप
फलत्र साऽवश्य वाचा, समस्तपुनरुत्स्यूतशब्दस्तु सुपेतिमूत्रेण समासा
दन्तोदात्त एवेति भाष्याभिप्राय । नव नित्यसमासत्वात्कथं वाक्यसम्भव इति
वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येन छन्दसत्त्वादेव समाने गतित्वाऽभावेन गतिसमास
स्यात्त्राऽप्रकृत । अत एवोत्तरसूत्रे सुपेत्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरणं वक्ष्यति भग
वान् । अत एव समासाऽर्थो गतीति स्वरार्था वा गतिसन्नि भाष्ये नोक्तम् । ननु
छन्दसि पुन शब्दस्य गतित्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयार्थो समाससज्ञा
माऽवकाशः, तत्र गतिमज्ञाऽभावेन गतिसमासाऽप्रकृतेरत आह—मायाया त्विति ।
चिन्त्यमेतत् । 'पुनश्चनसौ छन्दसी'ति गतिसज्ञाविधायवार्तिकविरोधात्, लोके

१ यदीदं ना । २ वचिन्न । ३ 'वक्तव्यम्' । ४ 'समाससज्ञामेव मन्यते' ।

५ 'निपल्लवा' । ६ 'गति' । ७ 'गतिश्च' (१४६०) इत्यनेदम् ।

सह सुपा ॥ २।१।४ ॥

सहवचन किमथम्? ॥ * ॥ सहवचन पृथगसमासार्थम् ॥ * ॥ सहग्रहण क्रियते ॥
[किं प्रयोजनं? ॥ 'पृथगसमासार्थम्'] । सहभूतयोरेव समाससज्ञा यथास्यादेकैकस
समाससज्ञा मा भूदिति ॥ किं च स्यात्, - यथेकैकस्य समामसज्ञा स्यात्? ॥

प्र] मिति भाव । भाषाया तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुन शब्दस्य गतिसज्ञा वक्त
व्या । काटके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोऽन्तोदात्त पठ्यते । तत्र स्वरव्यत्ययो बोद्धव्य
प्ररूढादेराकृतिगणत्वाद्वा । ननु सह सुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति- 'यस्य समासस्या
न्याय्यक्षणे नास्ति इदं तस्य लक्षण भविष्यतीति । अत्र किमिति समाससज्ञा
अवकाशो निराक्रियते ? । एव मन्यते । असंयुक्तविधानात्सर्वार्थत्व समाससज्ञाय
न तु कतिपयविषयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिराक्रिया । [प्राक्काटारात्] ।

सह ॥ सहवचनमिति सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति वृद्धो यूनेति यथेति प्रथ
एकैकस्येति । यथा पुत्रेण सहागत' इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरगमनेन सबन्ध
एव समामसज्ञापि प्रत्येक स्यात् । सहग्रहणे त्वैका समाससज्ञा सहभूतयोर्मथति

उ] समस्तपुनराधेयशब्दाऽनभिधानेन समामान्तोदात्तस्यैव तत्र स्वीकारेण वा भाष्यो
पपत्तेः । सति हि तस्मिन्तेनैव सिद्धमित्यत्रत्यभाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक् । ए
सह सुपेत्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिने तावतापि पर्याय एव प्राप्नोतीति
न समावेश इत्याह भाष्ये- 'पूर्वमप्येकासजेतीति । तस्मात्प्राग्वचन कर्तव्यमिति
सिद्धान्ताशयैरुक्त एव । एव च नित्यत्वमशानिराक्रियेति शङ्का, तत्समाधा
च कैयटोक्तमसगतमेव, पूर्वपक्षिणोऽज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तेनाऽवकाश
निराकरणेपि सिद्धान्तिनोऽक्षत । अवकाशप्रदर्शनेन तदखण्डन तु समाधानान्तर
सम्भवादनादरेण । किञ्च शापकेन विस्पष्टपटु वाक्यतालीयमित्यादौ समासे परेणो
तस्मादेव शापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाश उक्तप्राय इति सुधियं
विभावयन्तु । एव मन्यतेऽसंयुक्तविधानादिति । विपूर्वकधान करणे शङ्के 'स
सुपे'त्यनेन समास इत्यस्याऽसंयुक्तकरणात्तत्सज्ञायां सर्वार्थत्व न तु सहसुपेत्येत
न्मात्रोदाहरणविषयत्वमिन्त्यर्थः । एव च तत्तद्विषयसमामसज्ञायां अनवकाशत्वात्ताभि
समावेश इत्यभिमान । नन्वेवविधिनिर्दलविचारकरण भाष्येऽनुचितमत आह-
न्यायव्युत्पादनायेति । [प्राक्काटारात्] ॥

सह सुपा । सहग्रहणे विति । तत्प्रागर्थ्या समास इत्येकत्वस्य विवक्षणा
सहभूतस्यैव सङ्गेति भाव । ननु यद्यपि अन्येक समासत्वे अन्ययान्तरत्वात्प्रत्येक
न प्रातिपदिकत्व तथापि समासस्य समुदायानात्मकतया समाराग्रहणस्य बावयनि

[इ 'ऋक्पाद' इति समामान्तः प्रसज्येत । इह 'राजाश्च' इति च द्वौ स्वरौ
याताम् ॥ कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति ? ॥ 'प्रत्येकं वाक्यपरि-
णामासिर्दृष्टे'ति । तद्यथा-वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥ ननु चायमप्यस्ति
ऽष्टान्तः- 'समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा- 'गर्गा. शत दण्ड्यन्ता'-
मेति, अर्धिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति ।
प्रत्येतस्मिन्दष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते, इहापि 'सह'ग्रहणं कर्तव्यम् ।
अथ तत्रान्तरेण 'प्रत्येक'मिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः, इहापि नार्थः
नह्यग्रहणेन ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति घनसहग्रहणं करोति-तस्यैतत्प्रयोजनम्-
२.] किञ्च स्यादिति । भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा, कार्ये दोषाऽभावात् । कृत्तद्धितसमासा-
धेत्यत्र सूत्रे समासश्च समासधेत्येकशेष आश्रयिष्यते, वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा-
नेवृत्त्यर्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समासग्रहणं
स्यात् । एकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिरनियमार्यो भविष्यतीति न कश्चि-
दोषो भवति । 'समासाच्च तद्विपक्षा'दित्यत्र प्रातिपदिकविचारत्वात्समाससमूहस्य च
प्रातिपदिकत्वात्समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते, अनभिधानात् । एकैकस्मान्छप्रत्ययो
न भविष्यतीति भावः । ऋक्पाद इति । 'ऋक्पाद' इति स्यात् । राजाश्च इति ।
यद्यप्यत्र समासान्तः प्राप्नोति, तथापि एषभेदाऽभावात्स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्तः ।
ऋक्पादेऽपि स्वरद्वयप्रसङ्गो बोद्धव्यः । कथं च कृत्वैति । एकार्थभावे समासविधाना-
त्समुदायस्यैव च विशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्परतन्त्र-
त्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैव हि द्विवचनवत्समाससंज्ञा भविष्यति, अन्वय-
३.] वर्तकनियमार्थत्वं नोपपद्यते, किन्तु विध्यर्थत्वमेव स्यादत आह-कृत्तद्धितेति । एक-
शेषे त्विति । समुदायस्यैवार्थाभावेनार्थवत्त्वात्प्राप्नोति नियमार्थं तदिति भावः । 'वाक-
तालीय'मित्यादौ प्रत्येकद्वयन्ययोत्पत्तिरपि दोषो नेत्याह-समासाच्चेति । ननु समुदाये
समासत्वाभावोऽन आह-प्रातिपदिकत्वादिति । तत्सामर्थ्यात्समानपदं तत्समूहपर-
मिति भावः । एकत्वं न विवक्ष्यत इति । प्रातिपदिकदित्यनेनाऽन्वयादिति भावः ।
ननु तद्विरोधात्प्रातिपदिकादित्यस्याऽसक्यत्वं एव स्यादन आह-अनभिधानाद्वेति ।
एव च लक्षानुरोधादेव समासपदं तन्ममूहपरमिति भावः । समुदायस्यैवेति ।
अत्रगवेभ्यः समुदायोऽतिरिक्तोपीति भावः । इदं चिन्त्यम्, सुबन्तं समर्थं समर्थेन
सुनन्तेन सह समस्यत इत्यर्थेन प्रत्येकं तस्य तस्य च संग्राह्यभावात्समुदाये संस्कार्य-
त्वस्य दुर्लभत्वात् । किं च समुदायद्विवचनदृष्टान्तोऽयुक्तः, वैषम्यात्, समुदायसंज्ञया-

१ वचिनः । २ 'समुदायस्य च' । ३ 'न्यात्पर' ।

४ 'मग्रमन्त्राद' । ५ 'समुदायस्य द्विव' ।

‘योगाङ्ग यथा विज्ञायेत’ । सति च योगाङ्गे योगविभाग. करिष्यते-‘सह’ । सह सुप्समैस्यते॥ केन [सह] ?॥ समर्थेन ॥ अनुव्यचलत् अनुप्राविशत् ॥

प्र] सज्ञाविज्ञानाद्वेति भाव । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह-प्रत्येकमिति । एतच्च वृद्धि वार्तिके व्याख्यात, तत् एवानुगन्तव्यम् । सत्येतस्मिन्निति । पञ्चद्वयेऽपि स्थिते साम ध्यात्वन्तिकैश्चित्पक्ष आधीयते । तत्र भयोगसज्ञावत्समाससज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य समर्थविष्यति । अथ न्यायद्योतनायेह सहप्रहण क्रियते, वृद्धि गुणसज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येक गुण वृद्धिसज्ञे भवनस्तदेहापि पूर्वोक्ता सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससज्ञा भविष्यतीति नार्थ सहप्रहणेन । योगाङ्गमिति । योगावयव इत्यर्थः । केनेति । मुपा चेन्नापौ योगविभागेनेति प्रश्न । समर्थेनेति । योगविभागात्तिष्ठन्तेन सह सुप समासो भवति । योगविभागश्चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति सर्वत्र समासो न भवति । अनुव्यचल दिति । सुबिति सङ्ख्याया विवक्षितत्वान्पूर्वं वै समास पश्चादनो । तत्र समास सज्ञाया सत्या शाकल्यप्रतिपेक्षाशङ्कादेशो भवति । समासान्तोदात्तत्वं न भवति निवृत्तिः इति निष्ठातेन पञ्चितत्वादिति केचिदाहुः । तत्राऽनोर्गतिर्गतागिनि निधान, विशब्द उदात्त । उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोनुदात्तत्वेत्यकार स्वरित । एवत्वं नुप्राविशदिति प्रयोजनभावान्नाध्यक्षारेण उदाहरणमवच्छेद्य स्यात् । तस्मात्सति

उ] वयवानामननुप्राहात् । अन्वर्थसज्ञाविज्ञानाद्वेतीति । वस्तुन समसन सक्षेप इत्यन्वर्थ । नचाऽसावनेकस्यैव, एरस्यापि विस्तृतस्य सक्षेपदर्शनात् । अतोऽन्वर्थत्वेन कथमेतदर्थलाभ इति विन्त्यम् । तस्माद्गर्गदण्डनन्यायसत्त्वात्तथैकैकस्य प्राप्ति । लक्ष्याऽनुसाराच्च तस्यैव न्यायास्याश्रयणमिति सिद्धान्तिन एतं प्रश्न । इतरो लक्ष्यानुसारमज्ञात्वा न्यायमात्राश्रयणेन सहप्रहणमिन्याह-प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनादिति । आदिना ‘भालादीना च’ नि ज्ञापकमप्रह । अत्रापि गर्गदण्डन न्यायाश्रयणे लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम् । योगावयव इति । योगोऽनाऽऽध्यायी । यद्यपि योगविभागाऽभावेऽप्यवयववयवस्य समुदायावयवत्वन्यायेनाश ध्याव्यवयवत्वमस्येव तथापि साक्षादवयवत्वमेवात्र विवक्षितं तच्च योगविभागमन्तरेण न सम्भवतीति बोध्यम् । सङ्ख्याया विवक्षितत्वादिति । सुबन्तत्वादे प्रत्येक समासत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । ‘अनुव्यचल’ इत्यत्र समाससज्ञाया फल दर्शयति-शाकलेति । अन्यथा पक्षे यणोऽश्रयणमपि स्यादित्यर्थः । स्वरस्तु न फलमित्याह-समामान्तोदात्तत्वमिति । केचिन्मतमिदस्वर दर्शयति-तत्राऽनोरिति । केचिन्मतदूषणमाह-एव चेति । अवक्तव्यमिति । समासाऽनमास्यो स्वरे रूपे

१ लस। २ ‘मुप्सह’ । ३ ‘त्वथित्ववि’ । ४ ‘भविष्य’ । ५ ‘शाकल्य’ । ६ ‘एवचाऽनु’ । ७ ‘एव’ ।

तत 'सुपा' । सुपा च सह सुप्तमस्यते । अधिकारश्च लक्षण च । यस्य समासस्याऽन्यलक्षण नास्ति इदं तस्य लक्षण भविष्यति । 'पुनरस्यून वासो देयम्' 'पुनरिर्नष्कृतो रथ' इति ॥२॥ इवेन विभक्त्यगेप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च ॥३॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम् । वाससीद्वय । कन्येद्वय ॥ [सह सुपा] ॥

प्र] शिष्टान्वात्समासान्नोदात्तत्वेनाऽत्र भाव्यमित्यपरः । तत्र निष्कृत्वस्वीकृत्वात्प्रातिपदिक त्वेपि सुबनुत्पत्ति । अन्ये त्वाहु - वचनप्रहणादुक्तध्वन्येकत्वादपि प्रथमा स्यात् । क्वलयाश्च प्रकृते प्रयोगाऽभावाद्भविष्यमत्र प्रथमैकवचनेन । तस्य तु हल्प्रदादि लोप क्रियते । अत्र एवैकपद्यादमनुप्राविशद्वदत्तस्याम एतन्तरमामश्रितमिति निघानप्रतिषेध समाससजाया प्रयोजनमन्ववनि निवृत्तनिघानवादिन आहु ।

अधिकारश्चेति द्वेवदत्त पचनीनि विदोपगसमासनिर्गत्याऽतिष्ठित्यादात्तर पदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भाव । लक्षण चेति । ननु सहेति योग विभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्मुपेत्यस्य लक्षणत्रे नास्ति प्रयोजनम् । नैप दोष । योगविभाग कनिषयतिष्ठन्विषय एव । एतच्चाऽस्मादेव भाष्याद्विज्ञायते । पुनरस्यून तमिति । पुन शब्दस्याऽमत्यमपि गतिसजाया परादिच्छन्दमि बहुलमिति उद आहु ।

उ] चाऽविशेषादित्यर्थ । एकादेशस्य सर्वभोदात्तवादिनि भाव । 'अनुव्यचल दित्यत्र नित्यग्रधरण विशेष । अत्र च नित्यसमास इति तापर्यम् । मत्तिशिष्टवा दिति । वाक्येऽपि निघानप्रगृह्येत्तुनरनात्कृतया समासस्वरस्य सतिशिष्टव मित्यर्थ । तिष्ठेत्त्वस्येति । सुपा यद्यपि स्वप्रकृत्यर्थनिगोष्यगतसङ्ख्याभिधायित्व मुखर्गस्तथापि व्याप्रातिपदिकदिनि मूलस्थभाष्यप्रामाण्येन तिष्ठापि क्रिया गत्या कत्रादिमन्धादाशोपेनन्मरुत्याया एव भनमिति सिद्धान्ते इदम् । वचनप्रहणादिति । प्रातिपदिकार्थमूनस्थान्मस्यार्थकादिन्यर्थ । केवलायाश्चेति । प्रतिपदिकसन्नामत्वेनाऽस्यापि प्रकृतिवमिति भाव । हल्प्रदादिलोप इति । योग विभागस्येति तद्व्यर्थतया छन्दमि तद्विषये एवेन समासप्रगृह्यतिरिति भाव । एतन् प्रकृतीरन्विताः समासे ननेप व्यादित्यपस्तम् । सुप्तपत्तिस्वीकारे समनिर्माह- अतएवेति । अन्येति वक्तव्यं चिदीन तु पचनिकम्पमिन्यादावेव सति बहुवचनादे रापत्ति । तस्माद्वचनप्रहणन सङ्ख्याप्रगृह्यतिनिमित्तमनामेव ग्रहण न त्वेवविधानम् । किंचैयामैकपय प्रागुक्ते निघानप्रतिषेध च न मानमिति । अत्तिष्ठित्यादाविति । तत्राऽतिष्ठित्यस्यानवकृत्यमर्थयोरिति मूलस्थभाष्यप्रामाण्येन समासविदोपणतया सम र्थनेत्यनेनैवोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्याऽनन्वयेन च चिन्त्यमेतत् । ननु पुन -

अव्ययीभावः ॥ २।१।५ ॥

किमर्थं महती सज्ञा क्रियते? ॥ अन्वर्थसज्ञा यथा विज्ञायेत-अनव्ययमव्यय भवतीत्यव्ययीभाव । अव्ययीभावोव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ अन्वयं विभक्तिसमोपसमृद्धिव्यञ्जार्थाभावात्प्रत्ययासंप्रतिशब्द-
प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंपत्ति

माकल्यान्तवचनेषु ॥ २।१।६ ॥

इह कस्मात् भवति-सुमन्त्रा सुमन्त्रा, सपुत्र सच्छात्र इति । समृद्धौ साकल्य इति च प्राप्नोति? ॥ नैव दोषः । इह कश्चिदसमास पूर्वपदार्थप्रधानः ।

प्र] शब्दत्व समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते । अथ वा ऋढेऽन्तोदात्तपठ्यने तदभिप्रायेण पुन शब्दस्य गतिर्त्वाऽभावादिसमुदाहरणम् । इवेनेति । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात्समासे सिद्धे वार्थान्तरविधानार्थं वचनम् । वासमी इवेति । वासं शब्दो वन्नेर्षिदित्यनुप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । समासादुरपञ्चस्य सौरव्ययादिति लृकः । वन्ने इति । 'रन्त्या राजन्यमनुष्याणा'मिति पिन्सूत्रपैयस्सन्त्याशब्दोऽन्तस्वरितः ।

अव्ययी । किमर्थमिति । लघ्वार्थत्वात्तत्ताकरणात्प्राधान्येन नञा कर्तव्येति प्रश्नः । अन्वर्थसंज्ञेति । घृहत्सज्ञाकरणेन निश्चिदव्ययकार्यं प्राप्यत, अनव्ययमव्ययमिति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः । न वक्तव्यमिति । तदकरणे 'लुङ्मुलस्वरोपचारा प्रयोजन'मिति कथं परिगणनं क्रियत इति चेत्, इह तु क्रियताम्, अन्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यरिपयमव्ययत्वमनुमास्यत इत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यत्वव्ययीभावस्य प्रायिकं, न तदन्वर्थसंज्ञा सून्यते । सूत्रप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम् । उन्मत्तगर्भमिह्यादावग्यपदार्थस्य प्रैधानता । [अव्ययीभावः] ॥

अव्ययम् । इह कस्मादिति । समुदायस्य संस्कारत्वात्प्राधान्यात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । अस्ति चान समुदायात्समृद्धिसाम्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः । सपुत्र इति । अत्र गार्हपत्यं प्रतीयते, 'सपुत्रो भोक्तुमागत' इति प्रथमे पुत्रा अप्यनेनानीना, न त्रिस्तपश्चिद्वेदेन इति सप्रत्ययात् । इह कश्चिदिति । बाहुल्याभि

उ] शब्दस्य गतिर्त्वात्तु गतीत्येव सिद्धम्, तदभावे तु अनेन समानेऽपि तत्पुरुषत्वाभावात्तिरनन्तर इति लृच्छब्दस्य स्वराऽनापत्तिरत आह-पुन शब्दस्येति । छन्दसि सर्वविधीना वैष्ण्विपत्वादिति भावः । मन्यत इति सूचितामरचिसाह-
रः । ऋढेऽन्तोदात्त इति । अव्ययादितिलुगिति । तदन्तस्याथन्ययत्वादिति भावः ॥

अव्ययीभावः । चिप्रययेन क्वचिदेव कार्येऽव्ययत्वारोपयोग्यतात्तरार्थलाभः । न तदन्वर्थेति । शब्दतोऽलाभादिति भावः । प्रायिकत्वमेव दर्शयति-सूपेसादि । अव्ययविसमुदायस्येति । अर्गदण्डनन्यायेन सुपा सहितमव्यय विभक्त्यर्थादिषु

१ 'स्याऽगनित्वा' । २ 'सूने' । ३ 'वरणीये' । ४ वचिच । ५ 'पदार्थप्रधानता' ।

कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधान । कश्चिदन्यपदार्थप्रधान । कश्चिदुभयपदार्थप्रधान ॥
पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । अन्यपदार्थप्रधानो
बहुव्रीहि । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्य गम्यते ॥

अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ अव्ययार्था इमे
निर्दिश्यन्ते- एतेष्वर्थेषु यदव्यय वर्तते तमुच्यन्ते सह समस्यत' इति ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ २।१।७ ॥

असादृश्य इति किमर्थम्? यथा दबदत्तस्तथा यशदत्त इति ॥ असादृश्य

प्र] प्रायः नैतदुच्यते कश्चिदन्यथापि दर्शनात्-अर्द्धपिप्पलीत्यादौ। अन्यतमप्राधान्यसम्भव
अन्वयसंज्ञाविज्ञानान्-पूर्वपदार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावमज्ञा भवति। वचनसामर्थ्यात्
पूर्वपदार्थप्राधान्याऽसम्भवपि सूप्रति उन्मत्तगन्तमित्यादौ प्रवर्तत एव। अथ वेति ।
अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरत्वात्तत्सर्व विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र यदोत्तरपदार्था
वच्छिन्ना समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषिणा भवन्ति तदाऽव्यय समृद्ध्यादीना
वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति। मुमद्रा' इत्यत्र तु मद्रगब्ध एव समृद्धिविशिष्ट
मर्थमाह मुशब्दस्तु समृद्धिद्योतकौ, न तु वाचकः । सपुन इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्य
योगस्य वाचकः न तु नाकन्यस्य । तत्तु प्रकरणादिसहितान्मुशायान्प्रतीयते ॥

यथाऽस्मादृश्ये । असादृश्य इति किमर्थमिति । सापेक्षत्वादसामर्थ्यं वृत्ति

ठ] वृत्तमानमव्ययीभावमजकमिति वचनव्यतयेत्यर्थः । अन्वयसंज्ञाविज्ञानादिति ।
प्राचीनोक्तनहासंज्ञाकरणेन तत्समतोऽथाऽव्यस्य समत इति भावः । अव्ययस्य श्रुत
त्वादिति । श्रुतत्वरूपान्तरगत्यादित्यर्थः । सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथम सन्न्य पश्चात्प्रकरण
रूपेणेत्येव युक्तमिति भावः । प्रतिपिपादयिषित इति । 'विशेष्यतये'ति शेषः । तदु
क्तम्-उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । द्योतकत्वपक्षे तु द्योत्यार्थस्य समभिव्याहृतार्थ
विशेषणत्वमेवेति भावः । तदाह-समृद्ध्यादीनां वाचकमिति । निपातानां द्योत
कत्वं, वाचकत्वं च, रक्ष्यातुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः । वाचक इति । पुनरहित
इति सहायविशेष्यरञ्चोपादिति भावः । ननु साकल्ययेति । सन्नृणमती'त्यादौ तु
तुल्ययोगस्य कारणेन इति प्रथममेव सन्नृणमतीति बोधात्साकल्यबोधकता सह
शब्दम्यति भावः । अपदिश'मित्यादीन्यस्तत्रान्येवाऽव्ययानि दिशोर्मथ्यादिवाचकानी
त्याशयेन भगवता योगविभागो न्याऽकारि । [अव्यय विभक्ति] ॥

यथाऽसा । 'यथाशब्द मुच्यन्तेन समस्यते, सादृश्ये द्योत्ये नेति सूत्रार्थः ।
'यथाशक्ती'त्याद्युदाहरणम् । यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः, सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेन समासा
ऽभावात् । अतः पृच्छति असादृश्य इति किमर्थमिति । अत एव सूत्रं किमर्थ
१ 'त्तरपदार्थ' । २ वचिन्ना । ३ उपमेये सापेक्षत्वात्, असामर्थ्यम्-अतः समासाऽप्राप्तिरेव ।

इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति॥ किं कारणं? यथेन्द्र्य प्रकारवचने थाल्, स च सादृश्ये वर्तते॥ नैष दोषः । अथ यथाशब्दोऽस्ये वाच्युत्पन्न प्रातिपदिकं वीप्सावाचि । अस्ति प्रकारवचने थाल् । तत्र येदं व्युत्पन्न प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् ॥ अथ य प्रकारवचने

॥] सादृश्य एव चापूर्वप्राप्तनिषेधश्च, प्रश्नोऽस्मिन्कारणत्रयम्॥ यथा देवदत्त इति । समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेय प्रतिनित्यमापेक्षत्वात्समास प्राप्नोति । स च सादृश्य इति । 'प्रकार'शब्दस्य सादृश्यार्थकत्वात् प्रसारे व्युत्पादितस्य यथोक्तशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः । अस्येवेति । अर्थवत्सूत्रात् ॥] मिनि न प्रश्नः । पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं तदर्थोऽर्थकान्वादिति समाप्तार्थम् । सापेक्षत्वादिति । उपमानत्वेन युक्त्युपमेये साक्षाद्बलवदिति भावः । वृत्तिरिति । शक्तिरित्यर्थः । एव च उदाहरणाऽप्रसिद्धिरिति भावः । पूर्वप्राप्तीति । अनन्तरत्वात् । एव च पूरणं तत्र समाप्तो दुर्वार इति व्यावर्त्याऽप्रसिद्धिरिति भावः । समुदायस्य चेति । यद्धर्मवान्देवदत्त इत्यर्थकस्य 'यथादेवदत्त' इति समुदायस्येत्यर्थः । ये ॥ देवदत्तसादृश्यवान्यज्ञदत्त इति बोधवदन्ति, तेषां 'प्रधानस्य सादृश्यस्य सापेक्षत्वा'दित्येवाल, 'समुदायस्ये'त्युक्तेर्वैयर्थ्यम् । मम तु केवलप्रधानार्थस्याऽसापेक्षत्वात्तथोक्तिः । नित्यसापेक्षत्वादिति । प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वाशित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः । 'नित्यसापेक्षं सर्वं समस्यत' इति भाष्ये क्वास्तीति चिन्त्यम् । 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मित्यादिषु गमकत्वादिति, 'किमोदन शालीना'मित्यादानामिवत्येव समर्थमूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र 'यथाशब्द उपमानत्वं योनयतीत्यभियुक्तोक्तस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याऽभावेऽपि द्विमुनीत्यादिवत्समासप्राप्तिः, तदभावे हि प्रसिद्धत्वादन्त्येव ग्रहणं स्यादिति तात्पर्यम् । सादृश्यार्थकत्वादिति । सादृश्यप्रयोजकभेदधर्माव्यवस्थादिति भावः । अत एव आतिवधायके सूत्रानुक्त- 'सामान्यस्य भेदको विशेष-प्रसार' इति । वचनपदस्वारस्यात् तद्वाचकता । एव च 'यथा देवदत्त इत्यादी यद्धर्मवान्देवदत्तस्तद्धर्मवान्यज्ञदत्त इति बोधे यत्तया तस्य धर्मस्यैक्येऽवगमने-उपमानोपमेयत्वस्याऽवगतिरिति 'सादृश्ये वर्तते' इत्यस्य उपमानोपमेयत्वयोक्तम् इत्यर्थः । ईदृशसादृश्ययोनकस्यापि ग्रहणेऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम् । सादृश्यस्य याप्रत्ययवाच्यत्वे तु यत्तदृशो देवदत्तस्तदृशो यज्ञदत्त इत्येव बोधः स्यान्नतु देवदत्तयज्ञदत्तयो सादृश्यबोध इति दिक् । सादृश्ये वृत्तिरिति । सादृश्ये एव वृत्तिरित्यर्थः । एव च सूत्रं व्यर्थमिति भावः । अर्थवृत्ति-यथाशब्दस्य वृत्तिः । सादृश्य एव-न त्वसादृश्ये इति तत्पद व्यर्थमिन्वर्थः । १ 'यथेन्द्र्य' । २ 'वाची' । ३ 'तदव्युत्पन्न' । ४ कचिन्न । ५ 'तद्वाचकता' ।

थास्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति, पूर्वेण प्राप्नोति—‘सादृश्यसपत्नी’ति ? ॥
प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ [यथाऽसादृश्ये] ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ २।१।९ ॥

‘सु’विति वर्तमाने पुन सुग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ‘अव्यय’मित्येव तद्वभूत्.

प्र] रम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्मानोऽवगम्यते। वीप्सावाचीति । वीप्साग्रहणमुप-
लक्षणं तेन मीर्यनापदार्थानतिगती अपि यथार्थं । तस्येदमिति । सूत्रेऽस्मिन्नि-
त्यर्थः । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति। ‘यथाऽर्थे यदव्यय’मिति पूर्वेणैव सिद्धे समाने
सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य । [यथाऽसादृश्ये] ॥

सुप्रतिना । सुविति वर्तमान इति। ‘सुचामन्त्रित’इत्यत्र । अव्ययमित्ये-
वमिति । अव्ययग्रहणमम्बद्धमभूदित्यर्थः । यावदवधारणे इत्यत्र यावन्छब्दोऽव्यय-
मेव सगृहीत । तथा च यावन्त्यमन्त्राणीन्यन्यव्ययेन वाक्यं प्रदर्शयते । अन्यथा नित्य-
समासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । स्वरादीनां च दोषामन्यमहर्दिवामन्त्राणिरिति वृत्तिविषये
सत्त्वप्रधानतादर्शनान्मान्नावति श्रुतिरविच्छेदोऽत अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् ॥

उ] वत्सूत्रारम्भादिति। ‘बहुपदव’ इत्याद्यर्थं बहुपूर्वं इत्येव कर्तव्यमिति भावः ।
हृदरो गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धत्वाऽसार्वत्रिकत्वात्तद्व्याशयः ।
भाष्ये ‘इद’मित्यस्य एतत्सूत्रीयमिति वान्योऽर्थः । तद्धनयन् व्याचष्टे—सूत्रेऽस्मिन्निति ।
इदमुपलक्षणं ‘यथाशक्ती’ति प्रयोगे चेत्यप्यर्थः । तत्र ‘यथाशक्ती’ति प्रयोगे सादृश्य-
वाचिन एव ग्रहणं कुतो नेति शङ्कते—अथ य इति । तस्य—तदन्तस्य । सादृश्य-
तस्य वान्यमेनाऽस्तु शक्तिमादृश्यमित्यादिरेवार्थोऽस्तु एतत्तत्र च माऽस्तु इति
भावः । अव्युपपन्नशब्दसत्त्वे मानमपश्यतोऽर्थघटित साधुत्वमित्यजानतश्च शङ्केयम् ।
‘ग्रहणसूत्रे प्रसारवचनथालन्तस्य ग्रहण’मिति तु न शङ्कार्थः, असादृश्य इत्यस्य
सूत्रे श्रवणात्, ‘पूर्वेण प्राप्नोति, सामर्थ्याच्च’ेत्यस्याऽसंगतेश्च। नन्वेव समासो न
स्यादत्र साह-पूर्वेणेति । सादृश्यसपत्नीति । यथार्थत्वेन तु न प्राप्तिरुक्ता, भूत-
गृहताऽव्ययेन तेन समासाऽभावात् । अत एव पञ्चान्छब्देन न तेन सूत्रेण समासः ।
उत्तरमाह—प्रतिषेधेति । प्रतिषेधयुक्तसूत्रारम्भेत्यर्थः । एतदर्थमेव सूत्रमावश्य-
कम् । ‘यथार्थे यदव्यय’मिति कैयटस्तु चिन्त्य, तेनाऽत्राऽप्राप्तेरुक्तत्वात् । उपक्रम-
भाष्यतस्तर्धेव लभान् । [यथाऽसादृश्ये] ॥

सुप्रतिना मा । नन्वव्ययग्रहणं ‘यावदवधारणे’ इत्यत्रैव निवृत्तमयोग्यत्वादिति
चेन्नेत्याह—यावदिति । ‘यावन्त्यावधारणे’ इत्यत्रैव निवृत्तमयोग्यत्वादिति ।

सुम्मात्रे यथा स्यात्—मापप्रति सूपप्रति ओदनप्रति ॥ [सुप्रतिना] ।

अक्षशलाकासङ्ख्या. परिणा ॥ २।२।१० ॥

॥ ॥ अक्षद्वयस्तृतीयान्ता परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तदयथाद्योतने ॥*॥
अक्षद्वयस्तृतीयान्ता परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम् । 'पूर्वोक्तस्य
यथा न तत्' । 'अयथाद्योतने' । अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षणेद न तथा वृत्त
यथा पूर्वमिति,—अक्षपरि शलाकापरि ॥*॥ अक्षशलाकायोर्वैकवचनान्तयो ॥*॥
अक्षशलाकायोर्वैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अक्षाम्यां
वृत्तम्, अक्षेष्टमिति ॥*॥ कितव्यवहारे च ॥*॥ कितव्यवहार इति वक्त
व्यम् । इह मा भूत्—अक्षणेद न तथा वृत्त, शकटेन यथा पूर्वमिति ॥

॥ ॥ अक्षद्वयस्तृतीयान्ता पूर्वाक्तस्य तथा न तत् ।

नितव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकायो ॥*॥

प्र] अक्षशलाका। तृतीयान्ता इति। विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तम्। न्यायाच्चातन्
सिद्धप्रति । अक्षदीना वर्तनक्रियाया कर्तृत्वादित्यर्थ । पूर्वोक्त। येति । पूर्ववृत्तस्ये
त्यर्थ । अनेमार्थत्वाद्धानूना नियतविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते । तदेव
'यथा न त'दिति तच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थे तु वची तच्छब्देन
परामर्शोऽसंबद्ध स्यात् । अयथाद्योतर्त्त इति । जयशले अक्षदीनामेकरूप
यद्वर्तन तद्विपरीत पराजये यद्वर्तन तद्यदा परिणा द्योत्यने तथा समास ।
एकवचनान्तयोरिति । समासे द्वित्वाभनवगमादेः यस्यान्यनिरपेक्षत्वादनंतरत्न
त्वादवगतिमभवाभ्यामप्रमेतदित्याहुः । यदुक्तम्—'अभेदेकत्वसङ्ख्या उत्तौ गम्यन्'

उ] मात्रावहीति । तथा च दिवादीनादिभिरव्ययैरेव प्रतिना समास स्यादित्यर्थ ।

अक्षशलाकाविभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति । विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासार्थमित्यर्थ
कर्तृत्वादिति । वर्तनक्रिया च कृतान्तभूता, गुडधाना इत्यादी मिश्रणक्रियावदिति
भाव । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति । पूर्ववृत्तस्य जयस्य सयन्धि यथा वर्तनमभूत्
सप्रति चैतद्वर्तन तथा न भवति तदा समास इत्यर्थ । 'पूर्वोक्तस्य यथे'ति भाष्य
स्येति भाव । वचिरिहेति । एतद्भाष्यप्रयोगे इत्यर्थ । तदेव—वर्तनमेव । तस्यैव
फलितार्थमाह भाष्ये—अयथाद्योतन इति । अयथाशब्दो विपरीत्ये—विपरीतत्व
द्योतने इत्यर्थ । परानयद्योतने इति यावत् । पराजय इति । पद्याना मध्ये एनेन
विपरीतवर्तनेऽय प्रयोग । तदा च परानय एव भवनीत्याशय । तदेतद्गुणय

१ 'सुम्मात्रे' । २ 'अक्षद्वयस्तृतीयान्ता पूर्वाक्तस्य यथा न तत्' इत्येव वार्तिकपाठ
व्यति । ३ 'सो ये' । ४ वचिन्न । ५ 'एकत्वेऽक्षशलाकायो' पा० । ६ 'अक्षद
वस्तृतीयान्ता परिणा' इत्यादिपूर्वरीत्या वक्षितपठ्यने । ६ 'अयथाजातीयकेद्योत्य इति ।

विभाषाऽपपरिवहिरञ्चः पञ्चम्या ॥ २१।२१-२२ ॥

[॥२॥ विभयेति योगविभाग ॥२॥विभाष्येति] योगविभाग कर्तव्य ।
'विभाषे'त्ययमधिकार । तत - 'अपपरिवहिरञ्चः पञ्चम्ये'ति ॥

॥२॥पञ्चमीग्रहण शक्यमर्कतुम्॥२॥ कथम्॥ सुबन्तेनेति वर्तते । एतच्च
कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते । तत्राऽन्तर्गतापि पञ्चमीग्रहण पञ्चम्य
न्तेनैव समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्, -बहि शब्देन योगे
पञ्चमी न विधीयते, तत्रापि यथा स्वात्-बहिर्ग्राम बहिर्ग्रामात् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि पञ्चमीग्रहणेयावता बहि शब्देन योगे पञ्चमी न विधी-
यते कथमिवैतत्स्थितिः ? ॥ पञ्चमीग्रहणमामर्श्यात् ॥ [विभाषाऽपपरि] ।

प्र] इति, तद्वाहुन्याभिप्रायण । किञ्चल्यवहार इति।पञ्चिका नाम द्यूत पञ्चमिरक्षै,
शालाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे एकहया पतन्ति तदा पातयिता जयति ।
अन्यथा तु पाते पराधीयत ॥ [अक्षशलाका] ॥

विभाषा । योगविभाग इति। अन्यथेहेवास्त्योपयोग आशङ्क्येता योगविभागे
व देशरो गम्यते । अपपरिशब्दे परस्परसाहचर्याद्वर्णनार्थं प्रज्ञेयैते । तौ च
कर्मप्रवचनायौ । तद्योगे पञ्चम्येव विहिता । बहियोगेपि 'बहियोगे चोपसत्स्यान'
मिति विहिता । अक्षरपदलक्षणं च विहिता । प्राप्तप्राप्त इत्यादौ तु समासो न
भविष्यति। पूर्वपदार्थप्राप्त्या एव सति समवेऽप्यधीमास्य विधानादिभ्यभिप्राये
णाह-पञ्चमीग्रहणमिति । एतैश्चेति । वक्ष्यमाणाऽऽन्तेक्षया बहुवचननिर्देशः ।

उ] न्वक्ष्यति-पञ्चिका नाम द्यूतमिति। तद्विषय एव चात्र प्रथम इष्यत । यद्यपि
द्वयोक्त्याणामन्यथा पातेपि परानय एव, तथापि तत्र नेष्यतऽत आह भाष्ये-पृक्
वचनान्तयोरिति । न्यायप्राप्तमेतदिति । वस्तुनस्तु 'भवद्विरामवमरप्रदानाय
वन्मि न', वन्वोरगार वन्परमित्यादौविषय प्रकरणादिनाऽऽश्वनैवानेकार्थाविगमे
समासवारणाय अश्वनैकाऽऽश्वनोद्ये एव च साधुवाय वचनमावश्यकम् । अमेदैक
त्वेति । अमार्थं प्रागुक्त । [अक्षशलाका] ॥

विभाषाऽप । कर्मप्रवचनायोरपि अपपर्यो लभवाऽऽश्वनादौ कर्मप्रवचनीय
योरपञ्चम्यन्तेनापि समासप्रमत्तावाह-वर्णनार्थाविति । उपसत्प्राप्तमिति ।
तच्च बहिर्ग्रामादित्यादिसिद्धय तत्राऽप्यावश्यकमिति भावः । विहितेति । 'कर्तव्यं'
नि शेषः । अन्यथाऽस्त्योभ्यमङ्गवानस्य सप्तम्यायमाणन्वादेव सिद्धबहुवचनसंगता
स्यात् । अत्र एव भाष्यमसौऽपि 'बहि शब्देन पञ्चमी न विधीयते' इत्याह ।

१ लुप्त स्यात् । २ भाष्यमिदमित्यन्ये ।

३ 'पञ्चम्यन्तेन समासो' । ४ अपि क्वचित् । ५ 'मेवैतत्' ।

वाराणस्यप्यापता । तत्र प्रकृपंगतिर्विज्ञायते-‘साधीयो यस्यायाम्’ इति ।
साधीयश्च गद्याया, न वारणस्या ॥ [यस्य चायाम्]

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २।१।१७ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ एवकारार्थश्चकार ॥ २ ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव ॥ क मा भूत् ॥
परम तिष्ठद्गु ॥ * ॥ तिष्ठद्गु कालविशेषे ॥ * ॥ तिष्ठद्गु कालविशेषे इति वक्त-
व्यम् । तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन्काले स तिष्ठद्गु । बहद्गु ॥ * ॥ खलेयवादीनि प्रथ-
मान्तान्यन्यपदार्थे ॥ * ॥ खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यस्त
इति वक्तव्यम् । खलेयवम् खलेयुसम् । लूनपवम् [लूनमानयनम्] ।
पूनयवम् । पूषमानपवम् ॥ [तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च]

प्र] प्रकृपंगतिर्विज्ञाने । प्रकृष्टाऽप्रकृष्टसत्त्वौ च प्रकृष्टस्य कायण सम्यग्धा, नेतरस्य ॥

तिष्ठद्गु किमर्थं इति । समुच्चैनव्यस्याऽभावात्प्रश्न । एवकारार्थं इति ।
अनेकार्थवाप्तिगतानामिति भाव । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थ्यभावविषयाणि
भवन्ति, न तु शब्दान्तरेणैकार्थ्यभाव प्रणिपद्यन्त इत्यर्थ । बहद्गु इति । अन्य
कालविशेषप्रतिपत्तिप्रदर्शनार्थमुपशेष । खलेयवादीनामिति । अव्यतिरिक्त एव
प्रातिपदिकार्थे एषा प्रयोग कर्तव्यो, नान्यत्रेति भाव । अन्यपदार्थं इति । न

उ] गद्याया आयाम इत्यर्थेऽत्र समास स्यात् । ‘वाराणसी’ शब्देन च तदायामो लक्ष्य,
मुल्यायनाऽन्वयवाधान् । एव च गद्याऽऽयामसदृशो वाराणस्यायाम इति बोध इति
वाच्यम् । एव च वाराणसीशब्देन मुल्यायनेनानुना समामोऽस्तु, गद्याशब्द एव लक्षण
याऽऽयामे वर्तनाम् । एव च प्रागुक्त एकार्थेऽनुवाराणमि गङ्गेने स्यादिति भाव । भाष्ये-
तत्र प्रकृपंगतिरिति । शब्दशक्तिस्त्वाभाष्यात्पमानवाचनेनैवात्र समास इति भाव ।

तिष्ठद्गु । शब्दान्तरेणैकार्थ्यभावमिति । प्रकरणादेकार्थ्यभावविषय समास-
मिन्यर्थ । तदूनयन्नाह भाष्ये-परम तिष्ठद्गुति । ध्वनिन वेद इति । ‘आ ति
ष्ठद्गु उपपन्नप्रा’मिति । भिन्नपदमेव, पदव्याधान्वयादिति लुगिति बोध्यम् ।
तिष्ठद्गु कालविशेष इत्युक्तत्वादहद्गु इत्यमगतमन आह-अस्य कालविशेषेति ।
वार्तिकमुपलक्षणमिति भाव । कालेऽन्यपदार्थे समास । ननु व्यतिरिक्त प्रातिपदि-
कार्थे कत्र प्रथमान्तान्येव प्रयोज्यानीत्यन आह-अव्यतिरिक्त एवेति । भेदाऽन्वया
ऽयोगे इत्यर्थ । ‘खलेयवादीन्यन्यपदार्थे समस्यन्तेतानि च समस्तानि प्रथमान्तान्येव
प्रयोक्तव्यानी’त्यर्थो वार्तिकस्येति बोध्यम् । ननु तिष्ठद्गुदीनामपि कालरूपान्यपदार्थ
एव वृत्ते किं विशेषोक्तयेत्यन आह-न काल एवापि त्विति । स्वाम्यादावपीत्यर्थ ।

१ विज्ञास्यते । २ भाष्यमित्यन्ये । ३ कचिच्च । ४ ‘परमति’ ।

५ ‘विशेषेण’ । ६ ‘पूत’ । ७ ‘र्थ उ’ ।

पारे मध्ये पठ्या वा ॥ २।१।२८ ॥

वाचन किमर्थम् ? ॥ विभाषा समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—पार गङ्गाया इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—अव्ययीभावेन मुक्ते पष्ठीसमासो यथा स्यात्—गङ्गापारमिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा, पष्ठीसमासोपि तावुभौ वचनाद्भविष्यत ॥

अत उत्तर पठति ॥ १ ॥ पारे मध्ये पञ्चा वाचनम् ॥ * ॥ पारे मध्ये पञ्चा वेति वक्तव्यम् ॥ १ ॥ अवचने हि पष्ठीसमासाऽभावो यथैकदेशि प्रधाने ॥ ॥ अक्रियमाणे हि वाचने पष्ठीसमास स्याऽभाव स्यात् ॥ 'यथैकदेशिप्रधाने' । स तथा—एकदेशिसमासेन मुक्ते पष्ठीसमासो न भवति ॥ किं पुन कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते पष्ठीसमासो न भवति ? ॥ समाससंज्ञिताना वृत्तिर्विभाषा, वृत्तिविषये नित्योऽपवाद ॥

प्र] माल एवाऽपि त्वन्यत्रापीत्यर्थ ॥ [तिष्ठद्रु] ॥

पारे । वाचनमिति । महाविभाषयैव च वाच्यस्य पष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः । इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं स्ववाचा वा जल्पयितुं स्वाशयम् प्रकाशयन्नाह—विभाषेति । अयमपीति । पष्ठीसमास प्राप्तोऽव्ययीभाव आरभ्यते, स नित्य बाधक प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे पष्ठीसमास सिध्यति, सोऽपि विरुद्धेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः । अत उत्तरमिति । एतस्मात्पञ्चादुपरीत्यर्थः । वक्तव्यमिति । 'कृत्याश्चे'त्यावश्यकं कृत्य । एकदेशिप्रधान इति । ननु 'पूर्वकाय' इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेश प्रधानम्, न त्वेकदेशी । एव तर्हि—एकदेशिनोऽनूयमानत्वादप्राधान्य, समासस्य तु विधेयत्वात्प्राधान्यम् । तत्रैकदेशिन प्रधानमिति पष्ठीसमासेन समास उच्यते । अथ वा प्रधान्येन निमित्तत्वं लक्ष्यत इति घट्टग्रीहावपि न

उ] पारे मध्ये । स्ववाचेति । जल्पनापेक्षया करणे तृतीया । सिद्धान्ती उभयत्रापि स्वपदार्थः । पुनर्यदि मा प्रैक्षति तदा स्वाशयं वक्ष्यामी याशयेनेति भावः । विकल्पेन बाधक इति । वृत्तिवर्तनवादिना विधेयसंज्ञाविशेषण विभाषा अधिकारः । तत्र यत्र सङ्ज्ञान्तरागतिस्तत्र साऽभ्यनुज्ञायते, यत्र न तत्र वाच्यमेवेत्यभिप्रायः । एतस्मादिति । एतस्माद्वाचन किमर्थमिति पूर्वपञ्चादुपरि तदुत्तर काले तत्समाधानभूतं वार्तिकं पठनीत्यर्थः । सूत्रमारेण चाग्रहणस्य कृतत्वाद् वक्तव्यमित्यमङ्गतमित्यत आह—आवश्यकं कृत्य इति । समास उच्यते इति ।

१ 'प्रेक्षति' । २ 'वृत्तिवर्तन' ।

इह पुनर्वाचने क्रियमाणे एकया वृत्तिविभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषा
 उपवाद ॥ २० ॥ एकारान्तनिपातन च ॥ २१ ॥ एकारान्तनिपातन च कर्तव्यम् ।
 पारगङ्गमिति ॥ न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम् ॥ भवत्सिद्ध यदा
 सप्तमी, यदा त्यन्या विभक्त्यस्तदा न सिध्यति ॥ [पारे मध्ये] ॥

नदीभिश्च ॥ २१।२० ॥

॥ २० ॥ नदीभिः सङ्ख्यासमासेऽन्यदर्थे प्रतिषेध ॥ २१ ॥ नदीभिः सङ्ख्या-

प्र] शेष । समासतद्धितानामिति । तुल्यन्यायत्वादिचाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टा ।
 इह वाक्यनाभिधाने प्राप्त वृत्तिरारम्भमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन
 वाक्यस्य पञ्चऽनुज्ञान क्रियते । तत्राप्रवादोपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो
 वाक्यस्यैवानुज्ञान करोतानि उत्तमस्य नित्येन बाधन माव्यम् । तत्र वामहणेनो
 त्सगापि पक्षेऽन्यनुज्ञायत इति त्रैलोक्य सिध्दात । एकमेति । विभाषयेत्यर्थ ।
 अपरयेति । इदमेव वाचनमुदाश्रितोऽन्यनरस्यामित्यन्यतरस्याङ्गण च शापकम्-
 'यत्रोत्सर्गापवादी वृत्तिषु विभाषा तत्राप्रवादेन मुञ्च उत्सर्गो न भवतीति । सप्तम्या
 अलुकेति । तत्पुरुष कृतीति बहुलप्रवृत्तादिति भाव । यदा त्वन्या इति । 'पारे
 गङ्गादागन' इत्यादौ सप्तम्यर्थाऽभावात्तत्तम्यभाव ॥ [पारे मध्ये] ॥

नदीभिश्च । अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोप विधी

उ] एकदेशिन प्रधाने-विधीयमाने एकदेशिपन्तिसमुदायस्य विधीयमाने समासे
 इत्यर्थ इति भाव । भाष्य-वृत्तिविभाषेति । वृत्ति-एकाकीभाव । ध्य भाव-
 अपपरी इत्यादौ समास इत्यनुक्तम् समर्थ इति च परिभाषेनोपस्थितम् । तत्र
 लोकसिद्धेकार्थीभाव इति क नेति शानुमसमर्थाना बालना स्फुट बोधनाय तत्र
 तत्र सूने समासादिसङ्गादिवदेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमापि विधयम् । विभाषाप्रवृत्त च
 सामर्थ्येनैव सवध्यते व्याख्यानात् । सामर्थ्ये समासविकल्पाऽविष्टश्च 'सुबन्त धिना
 दिभि सहोच्चार्यमाण वा समर्थ भवति समर्थ च समाससप्त भवतीतीत्यर्थ ।
 निषेधसूत्रेणपि समासनिषेध सन्निधागसिष्टन्यास न सामर्थ्यनिषेधोऽपि, सामर्थ्यस्यैव
 वा निषेध । इह पुनर्वाचन तु सामर्थ्यादेकार्थीभाव एव सज्ञाया विकल्पबोधक
 मिति तद्वनयग्राह-वृत्तिरारम्भमाणाति । वाक्यस्य-वाक्यविषयव्यपेक्षया ।
 वृत्तिषु-एकार्थीभावविषयषु । विभाषेति । महाविभाषया विकल्पितावित्यर्थ । न
 भवताति । महाविभाषा विशेषणाभूतसामर्थ्येनैव सवध्यत इति ज्ञायत इति
 तावयम् । सप्तम्यर्थाऽभावादिति । गङ्गाया पारादिति हि तत्रार्थे । [पारे मध्ये] ॥

नदीभिश्च । भाष्ये-अन्यपदार्थ इति । समाहारानिरिक्त इत्यर्थ । तद्वनय

१ नित्यो । २ इति । ३ मात्रेति । ४ 'परिभाषोप' । ५ 'स्फुटबोध' ।

समासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वीरावतीको देशः । त्रीरावतीको देशः ।
'नदीभिः सह्ये'ति प्राप्नोति ॥

न वक्तव्यः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थः
प्रधानः, कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थः
प्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो
बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ॥

ननु च यद्येनोच्यते स तस्याऽर्थो भवति, अत्र चे घयमेताभ्या

प्र]यमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति 'नदीभिः'रिति वार्तिकारम्भः ।
न वक्तव्य इति, -भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे । पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाभरणः
शदुपाधीना पूर्वाचार्याः सत्ता व्यधिपतः तदुपाधीनामेवेता भवन्ति । न चात्रेति ।
द्वीरावतीक इत्यादौ । ननु पञ्चनद द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थः
प्राधान्यं नास्ति । समाहारो ह्यत्र समासार्थः । स च यदि समाहरणः समाहार इति
भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम्, अथ समाह्रियत इति समाहारस्तथापि द्वे यमुने
समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्टः उत्तरपदार्थः प्रधानम् । नैष दोषः ।
समाह्रियमाणार्थः समाहारः । तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे 'के द्वे' इत्यानाङ्गाया
यदा 'यमुने' इत्युच्यते, तदोत्तरपदार्थस्य विशेषणत्व, विशेष्यत्व च पूर्वपदार्थस्य
अथवा वृत्तिविषये ध्यात्वा सङ्ख्यानमात्रे वर्तन्त इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्राये-
द्वियमुनशब्दो वर्तत इति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् । इदानीं चोदरोऽन्यपदार्थः
माक्षिपति-ननु चेति । अयं भावः -द्वीरावतीक इति देशविशेषोऽभिधीयते । स च
पूर्वोत्तरपदयोः सहितयोरर्थः इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते । ततः पूर्वपदार्थत्वा

उ]ज्ञाह-द्विगोरिवेति । समाहारद्विगोरिवेत्यर्थः । परस्यापि बहुव्रीहेरनवनाशत्वाद्वाच्यः
सामान्यचिन्तापक्षे बाधकः स्यादिति भावः । ननु पूर्वपदार्थप्राधान्ये एवाव्ययीभावः
इत्यत्र ॥ मानमन आह-पूर्वाचार्येति । गुरुसंज्ञया प्रकृताऽर्थज्ञानं दर्शयति-बहु
पाधीनामिति । उपाधिव्याऽत्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव । एव च तत्कृतमहासंज्ञाऽऽ
चार्येण व्यवहारात्तदुक्तार्थाऽस्याऽनुमत इति ज्ञायत इति भावः । समाह्रियमाणार्थः
समाहार इति । समाहारशब्दः कर्मव्युत्पन्न एवेत्यर्थः । तदोत्तरपदार्थस्येति ।
ननु परिच्छेदस्वरूपः विशेषणत्व, परिच्छेद्यस्वरूपः विशेष्यत्व यद्यपि तत्रायाति
तथापि निषेधताविशेषरूपः तत्पूर्वपदार्थस्य दुर्लभम्, गुणद्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्य
त्वान् । पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादौ च प्राधान्यं निषेधताविशेषरूपविशेष्यत्वमेव
विवक्षितम्, अन्यत्र सर्वत्र तस्यैव समवास्तित्यरुचेराह-अथवेति । इदमपि प्रौढिवादः ।

पदाम्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्याम ॥ एतदेव न जानीम—यद्येनोच्यते
च तस्यार्थ इति ॥ अपि चान्यपदार्थप्रधानता न वक्ष्येत—चित्रगु शबल-
पुरिति ॥ किं कारणम् ? ॥ अत्रापि हि यद्यमेताभ्या शब्दाम्यामेतमर्थमु-
च्यमानं पश्याम ॥ यद्यप्यत्रैताभ्या पदाम्यामेवोऽर्थ उच्यते, अन्यपदार्थोऽपि तु
गम्यते, तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्यन्यप-
दार्थोऽत्र गम्यते, स्वपदार्थोऽपि तु गम्यते, तत्र स्वपदार्थाश्रयोऽव्ययीभाव प्राप्नोति ॥
एव तर्हीदमिदं सप्रधार्यम्—अव्ययीभाव नियता बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहि

प्र] दशस्य तस्य च प्राधान्यात्प्राप्नोत्यव्ययीभाव । एतदेवेति—सिद्धान्तवादी । अस्या-
भिप्राय—समासेनान्यपदार्थं प्रतीयते, नतु पूर्वपदोत्तरपदाभ्याम् । तयोरन्वय्यतिरेका-
भ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथाहि—द्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्न सख्येयमान-
माह, न देशम्, इरावतीशब्दोऽपि नदीविशेषमाह, न देशमिति द्विशब्दो देशस्या
ऽवावक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते । अपि चेति । त्वत्पश्याभ्युपगमो
दोषज्ञानित्यर्थः । चोदकश्चोद्यमुद्भावित परिहरति—यद्यर्थास्ति । स एव परस्य चोद्य
मापादयति—इहापीति,—प्राप्नोतीत्यन्तम् । अयमभिप्राय—पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण
समासाऽभावात्तयोरेव समुदितयोर्देशोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ
इति प्राप्नोत्येवाऽव्ययीभाव । एव तर्हीति । पुरस्तादपवादस्यापनान द्विगुमेव
बाधते, बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्वाच्यते । शेषग्रहणं तत्र ग्रन्थाख्यातम् । त्रिका
उ] पञ्चनदीमूहस्य पञ्चतोऽत्यन्तभेदाऽभावात्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि वक्तुं शक्यम् ।
अत्र तु न तत्सम्भवाऽपीति भाष्याशन इति तत्त्वम् ।

द्वाभ्यामप्यसाविति । इयमपि रीतिर्द्वियमुनमित्यादौ वक्तुं युक्ता । भाष्ये एतदेवे-
ति । यद्येनोच्यते इत्यादिन्यायेन यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तम् एतदेव न जानीम—
अत्र न पश्याम इत्यश्रयार्थः । तदेवाह—समासेनेति ॥

दोषज्ञानिति । त्वद्रीत्या चित्रम्वादावपि समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीनेर्वास्तव-
मनुव्रीहावप्यन्यपदार्थप्रधान्यं भव्यतेत्यर्थः । भाष्ये—अन्यपदार्थोऽपि त्विति । विग्रह-
वाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्येह समासेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । मिद्धान्त्युक्तिर्वा
ऽसमत्वात् 'इहापि तर्हीति' भाष्ये 'तर्ही'शब्द एवमर्थः । तद्वनयन्नाह—स एव पर
स्येति । केचित्तु देशस्याऽन्यपदार्थत्वेऽपि तद्देशस्वरूपे त्रीरावनीरूपस्वपदार्थस्याप्य-
न्तर्भावात्तस्यैव त्रिपदार्थानातरेकेणान्यपदार्थघटकतया पूर्वपदार्थस्य समाहारं इव
यथा कथंचित्प्रधानत्वसत्त्वाद्बहुव्रीहोऽव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाहुः । शेषग्रहणं चेति ।

१ 'अन्यपदार्थानां न' । २ 'अन्यपदार्थो न' । ३ 'प्रकल्पेन' । ४ 'यद्यप्येताभ्या
शब्दाभ्या' । ५ 'कचित्' । ६ 'तत्र च' । ७ 'प्रधानत्वात्' ।

भविष्यति विप्रतिपेधेन ॥ भवेदेकसङ्गाधिकारे सिद्धम्, परकार्यत्वे तु न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभाव प्राप्नोति, परकार्यत्वाच्च बहुव्रीहि ॥ परकार्यत्वे च न दोष ॥ २ ॥ नदीभिः सङ्ख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः ॥ स चावश्यं वक्तव्यः । 'सर्वमेकनदीतरे' ॥ [नदीभिश्च] ॥

द्विगुश्च ॥ २।१।२३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि १ ॥ ॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ता

प्र] देशो वा शेषः । एकनदीतर इति । यदि समाहारग्रहणं न क्रियते तदा 'पुरस्तादपवादा' इत्यनेन श्रवणेनाऽयं समास 'पूर्वकार्त्तिके'ति समास बाधेत, समाहारेऽपवादादिति स्यात् । ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनो 'नदीपौर्णमास्याप्रहायणीभ्यः' इति वा ट् प्राप्नोति नपुंसकत्वं चायस्तु 'गोदावर्याश्च नद्याश्च' इत्यसमासान्तं सोऽप्रत्ययवत्त्वत्र योगविभागेन क्रियते, रा चेष्टमसिद्धयर्थे ई तत्पुरुषे प्रयोगाऽदर्शनादेकनदात्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावे ॥ पत्रनदमित्येव भवत्येव । एतापूपावत्समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः । [नदी] ।

उ] अन्यथाऽनयो पदयोरुक्तसमाससत्त्वाद्बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः । भाष्ये—भवेदेकसङ्गाधिकार इति । 'भाष्यविशेषचिन्ताया'मिति शेषः । परकार्यत्वे तु न सिध्यतीति तत्र हि पाठे पूर्व्याऽनवकाशया बाधे प्राप्ते परविधानार्थमिदम् । एवञ्च समाहारो द्विगुः, सामर्थ्यादव्ययीभावश्चेत्येष्टव्यम् । एव च पुरस्तादपवादस्याऽभावान्न द्विगुः स्यादित्याहुः—नदीभिः सङ्ख्यायाः समाहार इति । पर कार्य'मिति पाठे द्विगो परत्राव्ययीभावप्रकरणं कार्यमित्यर्थः । एव च द्विगुविषये न दोषः, अन्यपक्षार्थे प्राप्तिरेव नैति भावः । स चावश्यमिति । 'एता सङ्ग'नि पाठे वि 'समाहार' इत्यस्य बाध्यमित्यर्थः । भाष्ये तत्फलमाह—सर्वमेकनदीतरे इति । तदभावे 'पुरस्तादिति न्यायेन 'पूर्वकार्त्तिके'ति बाधित्वाऽनवकाशव्ययीभावः स्यात् । तथा च तात्पर्यं सर्वं त्वं, नपुंसकत्वं चात्र स्यादिति भावः । सर्वमेकनदीतरे इति कस्यचित् शेष इति बहुव । तूधातोस्तर इति रूपम् । 'तीर' इति कचित्पाठः । भवत्येवेति । 'नदीपौर्णमासीति ट' इति शेषः । एतापूरीवत्समाहारेति । नवययमपूपत्यारोपेणेत्यर्थः । भवतीत्याहुरिति । अत्राऽऽचिन्तय तद्वदन विवक्षायाः मानाऽभाव इति ॥ [नदीभिश्च] ॥

द्विगुश्च । पात्रादित्वादिति । वस्तुन उत्तरपदावयवत्वपक्षो नास्त्येव, 'अन्त' इति सूत्रं

१ इदं भाष्यमित्यन्ते । 'भाव' इत्यन्तं वार्तिकं सुप्त, 'वक्तव्य' इत्यन्तं च तथाख्यानमिन्वन्य । २ 'नदीतीरे' । ३ क्वचित् । ४ 'इत्यस्यार्थः' ।

प्रयोजनम् ॥ * ॥ द्विगोस्तत्पुरुषवे समासान्ता प्रयोजयन्ति-पञ्चगव दशगव ।
पञ्चराज दशराजम् ॥ [द्विगुश्च] ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २।१।२४ ॥

॥ * ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ श्रितादिषु गमि
गाम्यादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । ग्राम गमी ग्रामगमी, ग्राम गाभी ग्राम
गामी ॥ * ॥ श्रितादिभिरिहोद्दिने द्वितीयासमासवचनानर्थक्य, बहुव्रीहिकुत्त्वान् ॥ * ॥
श्रितादिभिरिहोद्दिने द्वितीयाया समासवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥

[] द्विगुः समासान्ता इति । यद्यपि टज्जवावेव तत्पुरुषनिवन्धनो-पञ्चगव बहु-
गमिति, तथापि प्रकृतिभेदाद्बहुवचननिर्देशः । पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपद-
वाऽभावात्प्रीत्याभावः । यद्यनु 'समासाद्योत्तरपदान्ता समासान्ता' इति पक्ष-
तदा तु पानादिस्वात्प्रीत्याभावः । [द्विगुश्च] ॥

द्वितीया । गमिगाम्यादीनामिति । औणादिमानामन्येषा च सप्रत्ययमुभयो
रुपादानाम् । ग्रामगमीति 'गत्यर्थकर्मणी'त्यत्र द्वितीयाप्रहणमपवादविषयेऽपि विधा-
र्यमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवतीति पक्षः । प्रतिरेव नास्तीति ये तस्या 'अक्रे-
नो'रिति प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वोऽपरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्या । माध्यकारेण तु
गत्यर्थसूत्रस्य ग्रन्थाख्यानान्कृतप्रयोगं पश्येव्यन्त इति तद्दर्शने सौत्रं पठानिषेधः ।
श्रितादिभिरिति । यः कष्ट श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहियैव विवक्षितार्था

[] व्याख्याविरोधादिति 'समासान्ता' इति सूत्रे सन्देहदुशेखरे रुष्ट निरूपितमस्माभिः ।

द्वितीया श्रिता । गमिशब्दो गमेरिनिरित्यौणादिकः । गमीति रुद्धि-
बाहुल्यम् । अन्येषा चेति । समासासेत्युपसङ्ख्यानदीनामित्यर्थः । ओदनं बुभुक्षु
ओदनं बुभुक्षुरित्युदाहरणम् । उभयोरपि उणादिप्रत्ययान्तत्वेन कथमुभयोरुपादानेना-
ऽन्येषा चेत्यर्थोत्पन्न इति विन्यस्तम् । तस्मादादिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन व्याख्याना-
नेत्यर्थः ।

तु स्पष्टार्थमेवेति परे । पूर्वोपरैति । 'गत्यर्थः'
। नास्तीत्यन्तो गत्यर्थसूत्रस्य । 'अक्रेनो-
। नास्तीति वदन्तो येऽत्र सूत्रे तस्या प्रतिषेधं

'गणयान्तं ते' इत्यन्वयः । सौत्र इति । 'अक्रेनो'रिति सूत्रविहित इत्यर्थः । एव च
'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्यो ग्रन्थो नृत्तिकृतो माध्यविरुद्धोऽपीति तात्पर्यम् ।

माध्य-महीने द्वितीयेति । महीनवाचकद्वितीयान्तस्येत्यर्थः । विवक्षितार्था
ऋगादिति । कष्टकर्मकश्रयणकर्तृत्वविशिष्टोऽर्थः उभाभ्यामपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
बहुव्रीहौ श्रितादीनां पूर्वनिपातः स्यादिति तु न शङ्क्य, तत्प्रकरणादित्यत्वादिति

विशेषविहितेन । अथ न सामान्यविहितः ॥ यदुच्यते—‘बहुव्रीहिकृतत्वा’
दिति । एतदयुक्तम् । अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च ॥
किं शब्दकृतोऽथाऽर्थकृतः ? ॥ शब्दकृतश्चाऽर्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत्—
बहुव्रीहौ सति कषा भवितव्य, तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् ॥ अर्थकृत-
तत्पुरुषे सति रुदादीनां च कर्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गं—आरूढो वृष

प्र] विशेषविहितेनेति । श्रिताद्युपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम् । अथ
नेति । ‘कष्ट श्रित’ इति स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वाच्चास्ति
सामान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतश्चार्थो न शब्दसंस्कारे निमित्त, किन्तु
एव । यदुच्यते इति । अर्थभेदादित्थनादिप्रहणं कृतमिति भावः । ननु ‘कष्टश्रित’
इति समासप्रयोगे लोके विप्रह्वयाख्याऽप्रयोगात्तात्पर्याऽभेदादस्ति बहुव्रीहिकृतत्वमि-
त्याशङ्क्याह—अस्ति खल्वपीति । पूर्वोक्तेन न्यायेनाऽर्थस्वरूपस्वरेषु नि-
वृणोति—किमिति । बहुव्रीहाविति । ‘शेषादिभाषे’त्यनेन कष्टश्रितक इति । त-
इति । कष्टश्रित इत्यादौ । रुदादीनामिति । आदिशब्दः प्रसारे । तेन गत्यर्थादयो
पृथगन्ते । धात्वर्थस्यानपवर्गं इति । सर्वस्य धात्वर्थस्याऽनिष्ठितत्वेऽपि तदेकदे-
भूतत्वाश्रयेणारोहणमिवायिनिष्ठे एव उभयोरुच्यते इति शब्दशक्तित्वाभावादिदम्

च] ‘फलं न भिद्यते’ इति कैयटाशयचिन्त्य । स्वपदार्थे तत्पुरुषेति । स्वपदार्थप्रधा-
विप्रह इत्यर्थः । बहुव्रीहेस्तु नैवविधे विप्रहे, किन्तु कष्ट श्रितमनेनेति विप्रहे
एव च विषयभेदात् सामान्यविहितत्व बहुव्रीहेरिति भावः । ननु कष्ट श्रित
बहुव्रीहिविप्रहार्थोऽप्यन्तर्भूत इत्यत आह—अन्तर्भूतश्चार्थ इति । अर्थभेदादिति
एव च सूत्रसार्थन्यायदीयज्ञापकत्वमप्यसङ्गमिति भावः । लोके विप्रहेति
समासप्रयोगे कर्तव्ये लोके विप्रह्वयान्यस्याऽप्रयोगात्तत्पुरुषत्वप्रह्वयव्रीहेत्वाऽनवगम-
दिति भावः । अर्थद्वयबोधेऽप्याह—तात्पर्येत्यादि । एतच्च ज्ञापकत्वादिनोऽपवाद-
वादिनश्च तण्डनायाऽस्ति खल्वपीत्यादि सिद्धान्तिनो गन्ध इति भावः ।

भाष्ये—बहुव्रीहौ सतीति । तस्मिन्नेव सतीत्यर्थः । तत्पुरुषे सतीति । तस्मिन्
सतीत्यर्थः । न भवितव्यमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न भवितव्यमि-
त्यर्थः । तत्पुरुषारम्भे ‘वा जातादिवि’त्यस्याऽभवाद्भ्रमगत इत्यादि—
बहुव्रीहाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न कदापि कप् । तदनारम्भे तु
‘जातादिवि’त्यारम्भात्पक्षे बहुव्रीहावपि पूर्वपदप्रतिस्वरसत्त्वान्तसन्नियोगेनापि कच्
पत्तिरिति भावः । कैयटोक्तोदाहरणे समामद्वयेऽपि पूर्वपदप्रतिस्वरसत्त्वात्कपं
वैमर्त्यनृत्वाच्च न विशेष इति चिन्त्यम् । भाष्ये—अर्थकृत इति । अर्थभेदे सत्ये

देवदत्त इति। बहुव्रीहौ व्यपवृत्ते कर्मणि भवति—भारुदो वृक्षो देवदत्तेनेति॥
 अन्यथाजातीयक सत्त्वपि प्रत्यक्षेणार्थऽसप्रत्ययोऽन्यथाजातीयक सवन्धात्।
 [अत्र सत्त्वा राजसत्त्व । समन्धादेतद्वन्तव्य—नून राजाऽप्यस्य सत्त्वेति ॥
 उभय सत्त्वपीड्यते—स्वस्ति सोमसत्त्वा, 'पुनरहि गवांसत्त्वेति ॥

खट्वा क्षपे ॥ २।१।२५ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ खट्वा रूढो जातम ॥ क्षेप इत्युच्यते क क्षपो नाम ? ॥
 प्रधीत्य आत्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीर्मतोऽन्यथा करोति
 न उच्यते—'खट्वा रूढोऽय जातम । नाऽतिव्रतवानिति' ॥ [खट्वा क्षपे] ॥
 अत्यन्तसयोगे च ॥ २।१।२८ ॥

२] मिधीयते। यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नवोच्यते तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्न
 वोन्यते । व्यपवृत्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः । यथा 'भुक्
 ओदन' इति भुजिज्याया समाप्तौ प्रयुज्यते । मेदान्तरमप्याह—अन्यथेति ।
 प्रत्यक्षेणति । शब्दादव्यवधानेनत्यर्थः । अव्यवधानोपलक्षणं वा प्रत्यक्षस्य । ज्ञापक
 फलमपि निराकर्तुमाह—उभयमिति । सोमसत्त्वति । बहुव्रीहत्वात्समासान्ताऽ
 भावः । गवांसत्त्व इति । तत्पुरुषवात्समासान्तस्तत्पुरुषे वृत्ति बहुलमिति, यस्या
 आनीय इति वा यस्या अलुक् ॥ [द्वितीया श्रिता] ।

खट्वा । 'खट्वा रूढ' इत्यत्र अपहतोर्जर्मस्याऽनिर्वेशात्, क्रियाकारकसम्बन्ध
 शानास्तीत्याह
 गृहस्थाश्रम
 दण करोती
 [खट्वाक्षे] ॥

उ] कनाऽपरस्य न गतार्थेति भावः । धात्वर्थस्यानपवगे इति। सर्वधात्वर्थोऽसमाप्तौ
 धात्वर्थो विष्ट एव कर्तरि एतदेकस्य भूतत्वाश्रयण को भवति तत्पुरुषे । बहुव्रीहौ
 तु सर्वधात्वर्थसमाप्तौ धात्वर्थो नाविष्ट कर्मण्येव स इति । वशय इत्यर्थः । अन्यथा
 जातीय इति । शब्दत्वात्प्रान्त इत्यर्थः । अन्यथाजातीयक सम्प्रन्धादिति । आनु
 मानिक इत्यर्थः । न च राज्ञः सत्त्वाऽस्वनि विग्रहे बहुव्रीहि स्यादत आह—उभय
 सत्त्वपीडति । [द्वितीया श्रिता] ॥

खट्वा । अधीत्य आत्वा चर्यते ॥ [खट्वा क्षपे] ।

अत्यन्तम । ननु काला' इत्यस्याऽभावेऽत्र तन्मात्रो न स्यादत आह—काला

१ इति क्वचित् । २ जानीय । ३ सत्त्व इति ।

४ क्वचित् । ५ 'अनु' ।

शङ्खलाखण्डो देवदत्त इति ॥ कथं पुनर्गुणवचनेन समासं दृश्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् ? ॥ इह 'तृतीया तद्वृत्ताथन गुणेने'तीयता सिद्धम्, सोऽयमेव सिद्धे मतिं यद्वचनग्रहणं करोति तस्य तत्प्रयोजनम्—एव यथा विज्ञायेत—'गुणमुक्त्यता गुणवचनेने'ति ॥ कथं पुनरयं गुणवचनं सन् द्रव्यवचनं संपद्यते ? ॥ आरभ्यते तत्र मनुजलोच—'गुणवचनेभ्यो मनुषो लुं गिति । सद्यथा—शुक्लगुणं शुक्लं, कृष्णगुणं कृष्णं । एव—खण्डगुणं खण्डः ॥ यद्येव नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्खलायाः खण्डेन सामर्थ्याभासामर्थ्या

प्र] गोभिर्वपायानिति । गोसबन्धिदध्याद्युपयोगाद्वपवरवमिति तत्कृतत्वमिति । वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भवति । यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते,—यथा 'शुक्लं पट' इति शुक्लशब्दः, स गुणवचनः । वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासंबन्धिः निश्चितं द्रव्यमाहेति नाऽसौ गुणवचनः । किं पुनरिति । 'दत्ता जायते' 'पृथग्पाठ्य'मित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो नैष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद्गुणवचनो न भवतीति प्रश्नः । गुणेनेति । अर्थेन च समासाऽसंबन्धनवचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद्भूतकालपरिग्रहोद्गुणमुक्त्यता सऽगुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । कथं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दस्य नान्यस्योपसादर्थपरित्यागनाऽर्थान्तराभिधानं न सम्भवतीति प्रश्नः । आरभ्य इति । अर्थभेदेन शब्दभेदान्, सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञाया । एतत्त्व वाऽने

उ] न तु तत्कृतत्वप्रतीतिरिति तार्थपर्यम् । भाष्ये—धान्येन धनधान्यमिति । धान्यं हेतुना धनवत्त्वात्तत्कृतत्वमत्रापीति भावः । शङ्खलाखण्डो देवदत्त इति । शङ्खलकृतखण्डगुणको देवदत्त इत्यर्थः । भूतकालेति । बाहुल्यमात्रं कर्तरि त्सुष्टिर्भावः । 'गुणमुक्त्यते'ति व्याचष्टे—संप्रतिरिति । तत्र च केवलगुणवाचकत्वेनाऽप्रसिद्धस्य यथा शुक्लादेः । पार्थक्येन गुणवाचिनो विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि, यथा पद्मादेः । भाष्ये—गुणवचनेभ्यो मनुष इति । तत्रापि धर्ममात्रं गुण इति भावः यद्वेदमर्शाद्यद्य उपलक्षणम् । नन्वर्थभेदेन शब्दव्ये मनुषो लोपा व्यधाऽत आह अर्थभेदेनेति । नन्वेव 'गुणमुक्त्यते'त्युक्तं गुणवचनत्वमनुपपन्नमन आह—साऽप्येति । अनेकशक्तीति । प्रकरणादित्यतस्तच्छब्दगुणोऽयं इति भावः । भाष्ये यद्येव नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति । एव—गुणवचनेनेत्यस्याऽत्र करणे । अयं भावः—'तृतीयान्तं गुणवचनेन समस्यत' इत्युक्ते गुणस्य जन्यत्वानियमेन तृतीयान्तार्थं तदुत्पत्तिप्रयोजकत्वेन च प्रत्यासत्त्या तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनैव तृतीयान्तं समासो भविष्यतीति द्वाभ्युक्ते पदद्वयेनाऽपि श्रुत्यादौ न भविष्यतीति ।

१ वचिच । २ 'तद्वृत्ताथन' । ३ 'भविष्यति' । ४ 'ग्रहणात्' । ५ 'अने'ति वचिच

चात्रं न भविष्यति, - दत्ता पदुर्ध्वतेन पदुरिति । तस्माच्चार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन ॥

॥ ॥ तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थमर्थगतिर्वचनान् ॥ १ ॥ तृतीया-
समासेऽर्थग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् १ ॥ 'अर्थगतिर्वचनान्' । अन्तरे-
णापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति ॥ २ ॥ निदिश्यमिति चेत्तृतीयावनिदेशोऽपि ॥ ३ ॥
अथैवमपि निर्देश कर्तव्य इति चेत्तृतीयावनिदेशोऽपि कर्तव्य स्यात् । 'तृतीया
तदर्थकृतार्थेन गुणवचनेन' इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् १ ॥ न वक्तव्यम् ॥
नायमर्थनिर्देश ॥ किं तर्हि ॥ योगाद्भिमिदं निदिश्यते । सति च योगाद्दे योग
वेभाग करिष्यते - 'तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन' । [तृतीया तत्कृतेन गुण-
वचनेन] समस्यते ॥ तत - अथेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थ
वर्त्तनार्थं हिरण्यार्थं । पूर्वसदृशसमोनाथं त्वर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति ॥

प्र [शक्तियोगात्प्रयोगभेदेनाऽनेकार्थसम्बन्ध इति भावः । भवति ह्येति । अव्यतिरिक्त
कृत्यान्तरद्वयप्रतीयमानसमासाद्योन्तर्भूतकरोति । क्रियाद्वारकमिति भावः । 'दत्ता पदु' रि-
त्यत्र तु विपर्ययादमानार्थात्समासाऽभावः । अर्थगतिरिति । तत्कृतस्याऽर्थस्याऽव्य-
भिचारादित्यर्थः । निर्देशमिति चेदिति । सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विन्ययार्थसु-
पादानमित्यर्थः । योगविभाग इति । तत्कृतानि तृतीयायाभ्यां दसौ लुक् । अर्थेन नि-
पृथग्पदमिति वाक्यभेदः सपद्यते । न कर्तव्यमिति । अर्थशब्देन समासार्थमिति

३ [तृतीयाऽत्र सूत्रे न हेतुः, उत्तरसूत्रे निपुणश्च ग्रहणतः । एव च तृतीयान्तगुण-
वचनयोः साक्षात्सामर्थ्याऽसम्भवेन क्रियाद्वारकं तद्वाक्यम् । एव च यतो वक्ष्य भुक्तऽ-
त्तं पदुरित्यर्थके 'दत्ता पदु' रित्यादावपि स्यादत आह - अव्यतिरिक्तकरपेति । गुण-
वचनतृतीयान्तयोः समभिव्याहारे उच्यते । तत्प्रतीतिरिति भावः । अन्तरवत्त्वेऽय-
मेव हेतुः । अत एव समासार्थान्तर्भूतत्वम् । राजसख इत्यादावन्तर्भूतस्याऽप्रना-
यमानत्वान् - 'प्रतीयमाने' ति । उक्तन्यायसिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तयेऽभ्यु-
पगम्य तत्राऽर्थग्रहणं व्यर्थमाह वार्तिककार - 'तृतीयासमास' इति । नायमर्थनिर्देश-
श्च इति । उभयत्राऽप्यर्थपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धिरिति भावः । योगविभाग-
श्च इति । योगविभागफलक इत्यर्थः । तदाह - वाक्यभेदः सपद्यत इति । भाष्ये -
धान्यार्थ इति । अत्राऽप्येत इत्यर्थः प्रयोजनम्, अर्थनमर्थ - प्रार्थना वा । करण-
तृतीयासमास इति हरदत्तादयः । तत्र । 'कर्तृकरण' इत्येव सिद्धवान् । तस्मा-
दन्तर्भूतार्थाऽर्थशब्देन सह प्रकृत्यादित्वप्रयुक्ततावान्तस्य सामान्यः । प्रथमार्थे च
तृतीया । यदा धान्येन कृतोऽर्थ इति विग्रह इति ब्रवीत् । अर्थशब्देन समासार्थ-

१ 'प्रातिपद' । २ 'तत्कृतग्रह' । ३ 'कर्तव्यवत्' । ४ 'निर्देशो विज्ञायते' ।
५ 'मिति विज्ञायते' । ६ 'कृतगुण' । ७ 'स्य' । ८ 'वचिज' । ९ 'तृतीययास' ।

पूर्वसदृशसमोनार्थकलङ्घनिपुणमिश्ररूपे ॥ २।१।३१ ॥

॥*॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसङ्ख्यानम् ॥ - ॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मासावरोऽयं, सवत्सरावरोऽयम् ॥ ॥*॥ सदृशग्रहण उक्तम् ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमामवचनात्' 'फलपर्यमिति चे

प्र] भावै । 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'ति लक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणम् । कुकुमलोहितोदीन्यप्यत्रोदाहरणोनीति करोतिक्रिया तत्रावस्थापेक्ष्येति खण्डादीनां सम्भवदपि धातुवाच्यक्रियारूपस्य भाष्यकारेण नोक्तम् । [तृतीया सङ्कृतायेन] ॥

पूर्व । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहाऽर्थग्रहणमूनेनाभिसंबन्धमान तदर्थानां निकृतादीनां समास स्थापयति । पूर्वसूत्रे त्विदृत्यमर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अर्थप्रधानत्वाद्भिर्देशस्योनार्थानामन्तरेणार्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात् । सदृशग्रहण उक्तमिति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्देतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा

उ] मिति । पञ्चान्तरार्थमर्थग्रहणमात्रकमित्यभिप्रेतसूत्रं वक्ष्यति कैयटः । सत्त्वे इत्यादि । इदं गुणपचनशब्दस्यैव लक्षणमिति गुणपदेन धर्ममात्रं, तदुपसर्जनप्रत्ययवाचिनाऽयं समास इति बोध्यम् । खण्डस्य तल्लक्षितत्वाऽभ्यावाच्च । नोक्तमिति । स्वव्यर्थस्यैव तत् प्रतीतिरिति भावः ॥ [तृतीया सङ्कृता] ॥

पूर्वमदृश । अर्थग्रहणमूनेनेति । अत एवोनार्थरूपलङ्घनमिति स्वरविधायकसूत्रेऽर्थग्रहणं चरितार्थम् । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयंतत्सूत्रविहितसमासस्यैव ग्रहणम् । समसदृशयोः पृथगुपादानाच्चाऽनेनैव सम्बन्ध इति बोध्यम् । अर्थप्रधानत्वाद्भिर्देशस्येति । ऊनशब्दोऽर्थपरः, अर्थेन समासाऽसमराच्च तद्वाचिनां ग्रहणं, तच्चाऽविशेषात्सर्वेषामिति भावः । केचित्तु मापेण कृतो विकल इत्यर्थं मापविकल इति पूर्वेणैव सिद्धम् । 'ऊनार्थे'ति सूत्रेऽर्थग्रहणं तु 'ध्यानार्थ' इत्यादावन्तोदात्तत्वायेति स्पष्टमेव दृश्यादौ । तत्र समासोऽपि पूर्वसूत्रस्थाऽर्थग्रहणान्सिद्धः । एव च मापविकल्यदौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेत्येव भाष्याशयः । अत एव समर्थसूत्रे भाष्ये 'तृतीया तत्कृते'ति सूत्रस्थोपादानविकल इत्युदाहरणं दत्तामित्याहुः । अवरस्येति । न च कैयटरीत्योनार्थत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम्, 'चैत्रादवर पान्गुन' इत्यादौ पूर्वशब्दसमानार्थताया अपि अवरशब्दस्य दर्शनात् । 'सदृशग्रहणे' उक्तमिति भाष्यकारैवचनमित्यभिप्रेत्याह-हेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्देतुहेतु-वार्तिककारोच्चारणं, तस्य च कालस्तस्य संप्रेक्षितत्वान्मनसि स्थापितत्वादित्यर्थः । कारणशालं कार्य उपचर्य प्रयोग इति तात्पर्यम् । वार्तिककारवचनमिदमित्येव वाच्यम् । एतेन युक्तं

१ भाष्यमित्यन्ये । वार्तिकत्वे तु व्याख्येया ॥ २ 'सदृशप्रतिरूपयो' । (६-२-११) इत्यत्रोक्तः । ३ 'मित्यर्थ' । ४ 'लोहितादिरप्यत्रोदाहरण' । ५ 'इति पूर्वेण' । ६ 'वच' ।

तृतीयासमामवचनानर्थक्यमिति ॥ [पूर्वसदृश] ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २।१।३२ ॥

॥*॥ कर्तृकरणे कृता क्तेन ॥*॥ कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहत । मखनिर्भिन्न । दाघ्रलनम् । परशुच्छिन्नम् ॥ कृता क्तेनेति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत् । दाघ्रेण लनवान् परशुना छिन्नवान् ॥ तत्तहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । ॥ ॥ बहुलवचनात्सिद्धम् ॥-॥ [कर्तृकरणे] ॥

प्र] भूतनिर्देशः । 'सदृशप्रतिरूपयो सा' इत्यत्र वक्ष्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशप्रहणमनर्थकं, मात्रा सदृशो मानृसदृश इति 'पूर्वसदृशेति समासे कृते 'तत्पुरुषे तुन्यार्थनृताय'ति प्रकृतिस्वरो भविष्यति । अयोन्यते-तुन्यार्थयोगे पञ्चपि पञ्च विधीयते, ततश्च मानृ सदृशो मानृमस इति यदा पष्ठीसमास क्रियते, तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशप्रहणम् । तथा च दास्या सदृश इत्याक्षौषे पञ्चा अलुकि स्वर सिध्यति, तदा तृतीयासमासे सदृशप्रहणं न कर्तव्यम् । पष्ठीसमासेनैव स्वररूपयो सिध्यत्वात् । अयोन्यते-हेतुतृतीयार्थमिह सदृशप्रहणं विद्या सदृशो विद्यासदृश इति, तदपि न, संबन्धमात्रविवक्षाया पष्ठीनैमासेन स्वररूपयो पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वान्निर्दिष्टत्वात् ॥ [पूर्वसदृश] ॥

कर्तृकरणे । बहुलवचनादिति । अयं भावः-क्तेत्युच्यमाने घनादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समामो न प्राप्नोति । तस्माद्बहुलप्रहणमेवाव्याप्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीयः ॥

उ] मिति भावः । तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति । अन्ययान्नोदात्तत्वं भ्यादित्यर्थः ।

नन्वनाऽनभिधानात्पष्ठीसमास एव भाऽन्वित्यत आह-तथा च दास्या इति । सिद्धत्वादिति । न च 'मनस सज्ञाया'मित्यलुकि 'मनसासदृश' इति सिध्यर्थमिदं न्यायव्यक्तमिति वाच्यम्, तत्कृतत्वनैव सिद्धत्वात् अनाभधानेन तत्र समासाऽभावाच्च । ईदृशसंज्ञाया मानाऽभावाच्च निदिक् । संबन्धमात्रविवक्षापामिति । अनेन-अवश्यं तृतीयासमामो वक्तव्यो यत्र पञ्चार्था नाम्नि भोक्तृनमदृश इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र पष्ठी श्रूयते दास्या संज्ञा इत्याद्यर्थमिति 'सदृशप्रतिरूपयो' रिति सूत्रशयस्य भाष्यमेकदेशेऽनुक्तिरिति सूचयति, तत्रापि पञ्चार्थस्य समवात् । प्रतिपदोत्तपरिभाषया 'तुन्याय रिति तृतीयान्तनैवेतत्समापप्रवृत्तश्च । पूर्वसूत्रेण वेति । 'उपादानविकल' इतिवदिनि भावः ॥ [पूर्वसदृश] ॥

कर्तृकरणे कृता । कृता क्तेनेति । भाष्ये-कृति क्स्थोपरश्च विशेषणमिति ज्ञेयम् । 'कृते'त्यस्य स्थाने 'क्तेने'ति वक्तव्यं, कृतेनि व्यर्थमिति वाऽर्थः । ननु-लाघवात्क्तेनेति युक्तमत आह-अयं भाव इति ॥ [कर्तृकरणे] ॥

१ क्वचित् । २ 'लन' । ३ 'च्छिन्न' । ४ भाष्यमिदमित्यन्यो । ५ 'सेनैव' । ६ 'भाति' ।

कृत्यैरधिकार्यवचने ॥ २।१।३३ ॥

॥ ॥ कृत्यैरधिकार्यवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ ॥ कृत्यैरधिकार्यवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् । वृत्तोपेक्ष्य, घनघात्यम् ॥ साधन कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् ॥ अथ वा 'साधन कृता समस्यते' इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'पादहारकाद्यर्थम्' । पादाभ्यां हियते पादहारक । गले चोप्यते गलेचोपक ॥ [कृत्यैरधिकार्य] ॥

अन्नेन दयञ्जनम् ॥ २।१।३४ ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २।१।३५ ॥

प्र] कृत्यैरधि । स्तुतिनिन्दापरत्वात्त्रिषोदाश्रयस्य कर्तृकरणयोगीशत्वात्पूर्वेणाऽप्राप्त समासोऽनेन विधीयत इति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः । तथा च काकपीता नदीत्यत्राऽकृत्यैरधिकार्यवचने समासो दृश्यते । कृत्यैरिति । ततश्च नेद नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । वृत्तोपेक्ष्यमिति । अपररूपत्वात्काष्ठमेतद्भुतेन ज्वालनीयमित्यर्थः । घनघात्यमिति । घनेनाऽयं प्रभृतिना घात्यस्य काठिय प्रतिपाद्यत । साधन कृतेति । बहुलग्रहणसहितसूत्रसदर्भापेक्षो विरूप । पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी । हारक इति । कृत्यत्युने बहुलमिति बहुलग्रहणार्थकर्मणि ण्वुल् । चोपक इति । चुपेर्धन्तस्य कर्मणि ण्वुल् ।

अन्नेन भक्ष्येण । तुल्यन्यायत्वाद्युपगमसूत्रद्वयस्य विचारः । 'दध्योदन' इत्यादी

उ] कृत्यैर । स्तुतिनिन्देति । काकपेयेत्यादी कारकर्तृकपानकर्म नदीनि बोधेऽल्पान्मस्त्वपूर्णान्मस्त्वादिना निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्यात्त्रिषोदाश्रयस्य निष्प्रयोजनत्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भावः । केचिदाहुरिति । कर्तृत्वादेन्तृतीया प्रयोजनत्ववत्समासप्रयोजनत्वस्याऽपि सभवादित्यदृष्टिः । तदाह—अन्ये त्विति । ननु 'कृत्यैरधिकार्यवचन' इति नियमार्थं स्यादत आह—काकपीतेति । नेद नियमार्थमिति । कृत्यैरधिकार्यवचन एव त्वेव नियमार्थं नेदमित्यर्थः । भाष्ये—अन्यत्रापि—स्तुतिनिन्दाफलस्वरूपाविकार्यवचनत्वाभावेऽपि । सूत्रसदर्थेति । 'कर्तृकरणे' 'कृत्यैरित्येतत्सूत्रद्वयस्येत्यर्थः । बहुलग्रहणसहितमिदं वा कर्तृकं तत्सहितसूत्रसन्दर्भो वेति तात्पर्यम् । बहुलग्रहणं त्वत्रापि कर्तृकमेव, परशुना छिन्नं वा'मित्याद्यर्थम् । पादाभ्यामित्यस्य कर्तृकरणतृतीयान्तत्वे यथान्यानेपि सिध्यतीत्यत आह—अपादाने पञ्चमीति । पादयोर्हियमाणमङ्गीराद्यपेक्षयाऽवधित्वेनापादानत्वम् । गलेचोपक इति । हलन्त्यादिति, तत्पुरुषे कृतीनि, अमूर्धमन्तकादिति वाऽलुक् । गले माद प्रापणीय इत्यर्थः ॥ [कृत्यैरधि] ॥

अन्नेन व्यञ्जनात् अनेनापि करणतृतीययेव समासः, शब्दशक्तिस्वभावात्, करण

१ 'इति च वक्तव्य' । २ 'प्रज्वाल' । 'प्रज्वल' ।

॥*॥ अक्षेण व्यञ्जन भक्ष्येण मिथ्रीकरणमित्यसमर्थसमास [कारकाणा
क्रियासमर्थत्वात्] ॥ ॥ 'अक्षेण व्यञ्जन' 'भक्ष्येण मिथ्रीकरण'मित्यसमर्थ-
समासोऽयं द्रष्टव्य ॥ किं कारणम् ? ॥ कारकाणां क्रियासमर्थत्वात् ॥ कार-
काणां क्रियायां सामर्थ्यमस्ति, न तेषामन्योऽन्येन । तद्यथा—निश्चयण्या द्वाभ्या
काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं, न तेषामन्योन्येन ॥ एव तर्ह्यहाऽयम्—अक्षेण व्यञ्जन'
'भक्ष्येण मिथ्रीकरण'मिति, न चास्ति सामर्थ्यम्, तत्र वचनासमासो
न विध्यति ॥ ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेज्ज्ञानाकारकाणां प्रतिषेध ॥ ॥ वचन-
प्रामाण्यादिति चेज्ज्ञानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्य । तिष्ठतु दध्ना ओदनो
र्देवदत्तेन भुज्यत इति ॥ ॥ सिद्ध तु समानाधिकरणाधिकारे कस्तृतीयापूर्वपद
उत्तरपदलोपश्च ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ समानाधिकरणाधिकारे वक्त-
व्यम्—'कान्तस्तृतीयापूर्वपदं समस्यते नुपा, उत्तरपदस्य च लोपो भवती'
ते । दध्नापसिक्तं दध्युपसिक्तं । दध्युपसिक्तं ओदनो दध्योदन । गुडेन
सृष्टा—गुडसमृष्टा, गुडससृष्टा धाना—गुडधाना ॥ ॥*॥ पष्ठीसमासश्च
युक्तपूर्णान्त ॥ ॥ पष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तं समस्यते, उत्तरपदस्य च लोपो

प्र] क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते यथा 'वष्टभ्रित' इति । क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां
परस्परमन्वयो नास्तीति मत्वाह—अक्षेणेति । किं कारणमिति । समासादुपसेकादिक्रिया
वगमास्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः । क्रियेति । तस्याश्च वाचको नास्तीति
तदभावात् सामर्थ्याभावः । निश्चयण्या इति । निश्चयणीशब्देन समुदायवृत्तिना
उपचारात्सौपानफलकान्यभिधीर्यन्ते । द्वाभ्यामिति । कर्त्वाभ्यामित्यर्थः । एव-
मसामर्थ्यं प्रणिपादिने आचार्यदेशीय आह—एवन्तर्हीति । नानाकारकाणां
मिति । भिन्नक्रियापेक्षया] कारकाणामित्यर्थः । तिष्ठतु दध्नेति । दध्ना ध्रियता
जीवत्वित्यर्थः । तत्र दध्ना करणत्वम् । एव सूत्रन्यास दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीय
न्यास दर्शयति—सिद्धं त्विति । उत्तरपदलोपप्रसङ्गेनाऽन्वदव्याह—पष्ठीस

उ] इत्यनुस्त्वैत्यभिप्रायेणाऽनामर्थ्याशङ्का । द्रव्याणामिति । कारकविभक्तयन्तवान्यत्वे
इति भान । फलकानीति । आरोहणाऽवरोहणोपयोगितिर्यक्काशानीत्यर्थः । भाष्ये—
निश्चयण्या इति,—जातावेकवचनम् । दध्नाति सहयोगनृतीयायामुक्तरीत्या करण-
तृतीयाऽभावात्समासाऽप्राप्तेराह—जीवत्विति । सिद्धं त्विति । वार्तिकारम्भेऽपि
दामीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बोध्यः । एवञ्च सूत्रारम्भेण समफलता । तच्च
वार्तिक 'विशेषण'मित्येव सिद्धे समासे पूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थं कर्तव्यम् ।

१ वचिना २ इदवार्तिकखण्ड पृथक्चेनित्पठन्ति । ३ क्रियायां सामर्थ्यात् 'समर्थत्वात्' ।

४ 'वेदितव्य' । ५ 'सन्नति' । ६ 'अन्येने देवदत्तेन' । ७ 'पूर्वपद' । ८ 'न्यून्यन्ते' ।

वक्तव्य । अध्वाना युक्तोऽथयुक्त, अथयुक्तो रथोऽथरथ । दध्न पूर्णो दधि
पूर्ण, दधिपूर्णो घटो दधिघट ॥ तत्तर्हीदं बह्वं वक्तव्य १ ॥ ॥ नवाऽसमासे
ऽदर्शनात् ॥ ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असमासेऽदर्शनात्' ।
यद्यसमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते तल्लोपैरम्भ प्रयोजयति । न चाऽसमासे
उपसिक्तशब्द, ससृष्टशब्दो, युक्तशब्द, पूर्णशब्दो वा दृश्यते ॥ कथं तर्हि
मामर्थ्यं गम्यते ? ॥ ॥ ॥ युक्तार्थसप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥ ॥ दध्ना युक्तार्थता
सप्रतीयते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते—दध्ना युक्तार्थता सप्रतीयत इति ? ॥ ॥ सप्रत्य
याच्च तदर्थाध्यवसानम् ॥ ॥ सप्रत्ययाच्च तदर्थाऽध्यवसीयते ॥ अवश्य चैतदेव
विज्ञेयम् ॥ ॥ सप्रतीयमानार्थलोपेण न वस्था ॥ ॥ यो हि मन्यते सप्रतीयमानार्थानां
शब्दानां लोपो भवतीत्यनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । 'दधी'युक्ते बहवोऽर्था

प्र] मासश्चेति । अध्वानामिति —सबन्धविवक्षया पटी । तथा 'दध्न' इति । अस
मासेऽदर्शनादिति । असमासो वाक्य, तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते । अध्वाना
रथोऽथरथ, दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि सबन्धप्रती
त्यैव युक्तार्थानामाक्षेपात् । दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु शब्दान्तरमेव तत्समानार्थम्,
न तु दधिघट इत्येतत्स्यैतद्वान्यम् । अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्था लोपारम्भो,—यथा
ऽमिचिदधि पञ्चति । इह तु लोपान्वाख्येन प्रयोजनाऽभावः । युक्तार्थसप्रत्ययादिति ।
युक्तप्रहण योऽयक्रियोफलक्षणमित्युपसर्गादयोऽपि गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति—'दध्योदन
इत्युक्तं दध्न सस्कारकलमोदनस्य च सस्कार्यत्वप्रतीयते, न चोपसर्कमन्तरेण सस्कार्य
सस्कारकभावोऽस्तीति सामर्थ्यादुपसर्कप्रतीतिः । सप्रत्ययाच्चेति । सर्वलोकव्यवहारसिद्धत्
दिनिभावं । अन एव न प्रतिज्ञातार्थकदेशो हेतुः । तदर्थाध्यवसानमिति । सवेहरहित

उ] सबन्धविवक्षायामिति । कर्तुं करणस्य वा सबन्धत्वेन विवक्षायामित्यर्थः ।
युक्तार्थानामाक्षेपादिति । सबन्धत्वेन सबन्धस्यैवाऽन भानादिति भावः । तदर्थ
घटितस्य सबन्धत्वे त्वन्तरात्वात्तृतीयैव स्यादिति भावः । भाष्ये—दध्ना
युक्तार्थता सप्रतीयत इति । दध्नति पदं वाक्येन युक्तो याऽर्थ उपसर्कक्रियादिरूप
स्तदर्थता तस्य प्रतीयत इत्यर्थः । वाक्येपि वाक्यैकदेशन्यायेन दध्नैत्यस्यैव सोऽर्थ
इति बोध्यम् । नन्वध्यवसान सप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च हेतुसाध्ययोरविशेष
इत्यत आह—सर्वलोकव्यवहारेति । अर्थविशिष्टं ज्ञानं प्रतिज्ञातोऽर्थः, तदेकदेशो
ज्ञानं हेतुरित्यर्थः । निश्चय इत्यस्यैव विवरण—सदेहरहित इति । दधीयुक्ते
सप्रत्यय इति । अथ च प्रत्यय आनुमानिको वाक्यैकदेशन्यायेन वै । प्रकारान्तरे

१ इति । २ 'तर्हि लोपारम्भः । ३ 'यात्सामर्थ्यम् । ४ 'सोऽर्था ।

५ 'नवस्था लोपेऽस्य । ६ 'विवक्षाया' । ७ 'दित्यर्थः' ।

गम्यन्ते,—मन्दकमुत्तरक निलीनरमिति । तद्वाचिना शब्दाना लोपो वक्तव्य स्यात् । तथा 'गुड' इत्युक्ते मधुरशब्दस्य, शृङ्गैर्वैरमिति च कटुकशब्दस्य । अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोग बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचे पाणिनिहारैश्च । तद्वाचिना शब्दाना लोपो वक्तव्य स्यात् ॥ [अञ्जन । मत्स्येण] ॥

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ २।१।३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति ? ॥ एव भवितुमर्हति—
[ग्राह्यणार्थं पय , ग्राह्यणार्थं सूप , ग्राह्यणार्था यवाण्] ॥

॥*॥ चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥*॥ 'चतुर्थी तदर्थ-
मात्रेण चेन्मर्थप्रसङ्ग' । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समास प्राप्नो-
ति । अनेनापि समास प्राप्नोति—रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूञ्जलमिति ॥

प्र] तदर्थनिश्चय इत्यर्थः । मन्दकमिति । मन्दपानम् । उत्तरकमिति । परिपक्वा-
वस्थोपरि घनभावः । निलीनकमिति । परिपक्वावस्थायाम् भ्रष्टम् । एषा च विशेषाणा-
सम्बाद्धीत्युक्ते सप्रत्ययः । अक्षिनिकोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणा-
र्थवत्सायाश्चरितार्थत्वाद्यथा शब्दाना प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपत्यर्थः ।

चतुर्थी। 'चतुर्थी चाशिपीति या हितयोगे चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति,
समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुः । पाणिनीय तु लक्षणमिदं विना पुनरुक्ति-
च दृष्टा, पूर्वाचान्यासे त्वव्याप्तिं मत्वा विचारं क्रियते—किं चतुर्थ्यन्तस्येति ।
विशेषाऽमुपादानादोषदर्शनाच्च प्रश्नः । इतः स्ववचनेनैव दोषमभिधापयितुमाह—
एव भवितुमर्हतीति । सर्वप्रसङ्ग इति । असत्यपि प्रवृत्तिविकारभाव इत्यर्थः ।

उ] गेति । चेष्टयेत्यर्थः । चरितार्थत्वादिति शब्दप्रयोगकार्यस्य बोधस्य प्रकारान्त-
रेण सपक्षवादिति भावः ॥ [अञ्जेन] ॥

चतुर्थी तद्वा समासादाशिषोऽनवगमादिति । एव चाऽनभिधानान् समासो नेति
भावः । यत्तु—'आशिषि आशीविषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते,
न च अनावुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध' इति । तन्न । समासतोऽपि
'अभ्यासलोप' इत्यादावुद्देश्यत्वादिप्रतीतिः । वस्तुतस्तु आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थका-
प्रातिपदिकात्तद्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीति तदर्थार्थद्वयोरपि क्रियान्वयेन
परस्परमसामर्थ्यात्समासस्तोच न । एव चैतज्ज्ञापनसिद्धैव हितयोगे चतुर्थीति
तात्पर्यम् । अतिव्याप्ति—'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ । पुनरुक्ति—वलिरक्षितग्रहणस्य ।
अव्याप्ति—अनुपासे । स्ववचनेनैवेति । स्वशब्देनाऽत्र पूर्वपक्षी । सर्वनाम्ना

१ 'तद्वाचिना' । २ 'वैरमित्युक्ते कटुक' । ३ 'कटुकशब्द' । ४ 'अन्तरेण
खवपि' । ५ वचिञ् । ६ 'चेत्समासप्रसङ्ग' । ७ 'सह प्रसङ्गो भवति' ।

किं कारणम् ? ॥ 'अविशेषात्' । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते—'एवजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवती'ति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्व प्रसङ्गः ॥ ॥ बलिरक्षिताभ्यां चानर्थक वचनम् ॥ ॥ बलिरक्षिताभ्यां च समाम वचनमनर्थकम् । यो हि महाराजाय बलिः स महाराजायो भवति, तत्र 'तदर्थ' इत्येव सिद्धम् ॥ यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते इत्येतत्लक्षणं क्रियते ? ॥ ॥ विकृतिः प्रकृत्येति चेदध्यासादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥ ॥ 'विकृतिः प्रकृत्येति चेदध्यासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः, श्वश्रूः सुरं, हस्तिविधेति ॥ ॥ ॥ अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥ ॥ अर्थशब्देन नित्य समासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम् ॥ 'किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते' इत्येवोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः ? ॥ 'ने'त्याह । सर्वधाऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? विप्रहो मा भूदिति ॥ ॥ सर्वलिङ्गता च ॥ ॥ सर्वलिङ्गता च वक्तव्याः ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्थं सूपः, ब्राह्मणार्थं पवागूरिति ॥ किमर्थेन नित्यसमास उच्यते इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या ? ॥

प्र] यो हीति । देयस्य बले संप्रदानार्थताऽस्तीति तादर्थ्याश्रयः समासः सिद्धः । इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यते—यदि पुनरिति । अश्वघास इति । तादर्थ्यं मग्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभावः । श्वश्रूः सुरमिति । 'विभाषा सेनासुरे'ति नपुंसकत्वम् । हस्तिविधेति । विधा—हस्त्यश्वः, माषादि । अर्थेनेति । महाविभाषायां काराद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । किं विकृतिरिति । तदनन्तरमभिधानादस्यैव लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते । नेत्याहेति । ध्यानन्तर्यं सामर्थ्याऽभावे सत्यकारणमित्यर्थः । सर्वलिङ्गता चेति । परबह्विहमिति पुस्त्वमेव प्राप्नोति, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता विज्ञेयेति दर्शयति—ब्राह्मणार्थमिति । किमर्थेनेति । पूर्ववत्प्रभप्रतिवचने । इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयसूत्रं समर्थयितुं चोदकमुखेनाह—

उ] बुद्धिस्थपरामर्शत्वादिति भावः । 'तद्वचनेनैवे'ति युक्तं पाठः । ध्यानन्तर्यमिति । सर्वन्यासेषु वचनारम्भस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्ये सति तत्र कारणमित्यर्थः । 'सामर्थ्याऽभावे' इति वचित्पाठः । तदा न्यासान्तरेऽकर्तव्यतायोग्यत्वाऽभावे इत्यर्थो बोध्यः । परबह्विहमिति पुंस्त्वमिति । परस्योत्तरपदार्थस्य प्रधानत्वात्तद्वदेव लिङ्गं समानेऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः, नतु सूत्रस्याऽत्र विषय इति बोध्यः, तस्य पूर्वपदार्थप्रधानं कदेशिसमासविषयकत्वात् । तद्वदस्यनि भगवान् 'अर्थशब्दोऽयं पुंलिङ्गः' इत्यादि । अभिधेयवशेनेति । समुदायार्थनिष्पितविशेष्यतावदर्थवशेनेत्यर्थः । भाष्ये—समास

१ तादर्थ्येन । २ 'योऽपि' । ३ 'क्रियते' ।

४ 'अर्थशब्देन' । ५ वचिन् । ६ 'तदर्थ्या' । ७ 'कर्तव्यता' ।

‘नेत्याह । सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या ॥ किं कारणम् ? ॥ यावताऽर्थशब्दोऽयं
 पुंलिङ्गः, उत्तरपदार्थप्रधानश्चैतत्पुरष तेन पुंलिङ्गस्यैव समासस्याभिधान
 म्यात्, स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् ॥ तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृति प्रकृ
 त्येति वक्तव्यम् । ‘अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । ‘अर्थेन नित्य-
 समासो वक्तव्यः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या’ ॥ न वक्तव्यम् । यत्तावदुच्यते—‘वि
 कृति प्रकृत्येति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—‘वि
 कृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समन्यते’ इति,—यद्यं बलिरक्षितग्रहणं करोति ॥
 तत्कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनाऽर्थ
 प्रधाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह सम
 न्यते न तदर्थमात्रेण, ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति ॥ यदप्युच्यते—
 ‘अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यमिति ॥ न कर्तव्यम् । अश्वघासादय
 पृष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्वि^२ यदर्थं भवत्ययमपि तत्राभिसम्बन्धो
 भवति—तस्येदं मिति । तद्यथा—गुरोरिव—गुर्वर्थमिति ॥ ननु च स्वरभेदो
 भवति—चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वररवेन भवितव्यः, पृष्ठासमासे
 सति पुनरन्तोदात्तत्वेन ॥ नास्ति भेदः । चतुर्थीसमासेऽपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव
 भवितव्यम् ॥ कथम् ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—‘विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता
 प्रकृतिस्वरा भवति, न चतुर्थीमात्र’मिति यद्यं चतुर्थी तदर्थे’ अर्थ ‘केचै’
 त्वर्थग्रहणं कप्रहणं च करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यथाजातीय

प्र] तत्तर्हीति । यद्यमिति । यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासं न्यास्य बलिरक्षित
 ग्रहणं न कुर्यात्, तादर्थ्यस्य सम्भवात्तदर्थग्रहणं न समासस्य सिद्धत्वात् । अय
 मपीति । तादर्थ्यं सम्बन्धविशेषः । विशेषे च सामान्यं सम्भवतीति तन्मात्रविवक्षाया
 पृष्ठी प्रवर्तनं एवेति भावः । अथवाऽश्वानां घाम इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु

व] स्वाभिधानमिति । समासार्थस्येत्यर्थः । तन्मात्रेति । सम्बन्धत्वमात्रेत्यर्थः ।
 इदमेव युक्तं, गुरोरिव गुर्वर्थमित्यत्राऽस्यैव प्रकारस्य सम्भवान् । भाष्ये—गुरोरिव
 गुर्वर्थमिति । पृष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्यं एव, भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ।

भाष्ये—अर्थं के चेति । न च कप्रहणं हितार्थं तत्राऽतादर्थ्येऽपि हितयोगं चे’ति
 चतुर्थीविधानादिति वान्यम्, ज्ञापकप्रमाण्यप्रामाण्येनाऽत्रापि तदर्थं इत्यस्य सम्ब
 न्धेनाऽदोषात् । न च रक्षितार्थः, तत्र तादर्थ्यं चतुर्थ्या एव मत्त्वान् । नृत्त्युक्तं
 सप्रदानचतुर्थी ॥ न, तत्त्वस्थोपपादयितुमशक्यत्वात् । भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधाना

१ ‘यावत्’ति वचिन्ना । २ वचिन्ना । ३ ‘मपि कर्तव्यं, न कर्तव्यं’ । ४ ‘वक्तव्यं’ ।
 ५ ‘तस्याभि’ । ६ ‘तस्येदं’ । ७ ‘स्वरे भेदो’ । ८ ‘मासे सत्यपि’ ।

कानां प्रकृतिस्वरत्वेऽर्थग्रहणेन कप्रहणेन चार्थस्तथाजातीप्रकानां प्रकृति-
स्वरत्वम् । यदि च विकृतिव्यत्ययान्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रन्ततोऽर्थ-
ग्रहणं कप्रहणं चाऽर्थवद्भवति ॥ यदप्युच्यते—‘अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः’
इति । न वक्तव्यः । सार्थप्रत्ययः करिष्यते ॥ किं कृतं भवति ? ॥ नै चैव
हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥

यदि सार्थप्रत्ययः क्रियते, इत्सङ्गा न प्राप्नोति ॥ अद्यापि कथंचिद्विस्तंश
स्यादेवमपि श्रयथे ऊर्वर्थम्—‘अङ्गस्ये’तीयङ्गवङ्गौ स्याताम् ॥ एवं तर्हि
बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ किं कृतं भवति ? ॥ भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो

प्र.]तादर्थ्यम् । रन्धनस्याप्यादयस्त्वनभिधानात्पृष्ठीसमासा न भवन्ति । यूपदार्वा-
दिषु ‘चतुर्थी तदर्थे’ति स्वरसिद्ध्यर्थं तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते, न
संबन्धसामान्यमिति पृष्ठीसमासाऽभावः । सार्थविति । ‘तदर्थं विकृते’रिस्थान्
‘तदर्थं सार्थं’विति क्रियते । तादर्थ्येन चतुर्थी विभक्तिराश्लिष्यते, तस्मै हितमित्यती
वाऽनुवर्तते । तेन चतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्येऽभिधेये सार्थप्रत्ययो भवति । सकारः पद-
त्वाय । तेन राजार्यं भवदर्थमित्यादी नलोपादीनि भवन्ति । पकारोऽनुदात्तार्थः ।
तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीति ‘अर्थ’ इति स्वरार्थं सूत्रं न वर्तव्यं भवति ।

न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्विद्वान्तस्वात्प्रतिपदिकत्वात्सुब्लुक् भवितव्यमिति
विग्रहाऽभावः । अद्यापीति । ‘आदिर्निट्ठङवप्प प्रत्ययस्ये’ति संहितया सूत्रपाठे

उ.]त्संप्रदानत्वाऽभावरूपनाच्च । रन्धनस्याप्यादयस्त्वनभिधानादिति। अत एवो-
पक्रमस्य भाष्यं सङ्गच्छते । ननु यूपदार्वादौ अपि अश्वघासादिवत्संबन्धसामान्य-
विवक्षाया पृष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वमपि स्यादत आह—यूपदार्वादिविति । तादर्थ्य-
मेवेति । तादर्थ्यरूपः संबन्धविशेष एवैतर्था । नन्वेवमश्वघासादौ चतुर्थीसमास
एवास्तु, बलिरक्षितग्रहण, तज्ज्ञापितं प्रकृतिविकृतिग्रहण च साऽस्तु, पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ भाष्योक्तरीत्या न भविष्यति, ‘रन्धनाय स्थाली’त्यादौ चतुर्थीसमासवद-
यमपि अनभिधानं भविष्यतीति चेन्न, ‘रन्धनाय स्थाली’त्यादौ पञ्चैव न,
तादर्थ्यत्वेनैव तत्र संबन्धस्य प्रतीतिः । एव च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्या-
वश्यकत्वादिति भाष्याश्रयात्। कैयटे ‘ऽनभिधाना’दित्यस्य पञ्चनभिधानादित्येवार्थः ।

भाष्ये—इत्सङ्गा न प्राप्नोतीति। आद्यसत्वारस्येत्यर्थः । भवति वै कश्चिदिति ।
एवं च वैकटिकेऽपि बहुव्रीहौ यथाऽन्यत्रापि क्वचिदस्वपदत्वम्, एवमत्रापि ब्राह्मणो-
ऽर्थः प्रयोजनमुपकार्यत्वेन यस्येति प्रयोजनवान्यर्थशब्देन विग्रहः, ननु चतुर्थ्य-
न्तेन विग्रहः—‘ब्राह्मणायाऽर्थमुपकारोऽस्ये’तीति भावः । तद्वनयज्ञाह—अत्र चेति ।

१‘न चैव’ नैव हि । २‘अर्थ’ । ३‘भवति चैव कश्चि’ । ४‘समर्थविभक्ति’ । ५‘पृष्ठीस’ ।

बहुव्रीहिः । तद्यथा—शोभनं सुखमस्याः सुमुखीति ॥ नैवं शक्यम् । इह हि महदर्थमित्यात्वकपी प्रसज्येयाताम् ॥ एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते ॥ किं कृतं भवति ? ॥ न चैवं हि कदाचिदादेशेन विग्रहो-
भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥
न वक्तव्यम् । योगविभाग करिष्यते—‘चतुर्थी’ । चतुर्थी सुबन्तेन सह
समस्यते ॥ ततः—‘तदर्थार्थे’ । तदर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति ॥

इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति—छात्राय खचितं, छात्राय स्वदितमिति ॥
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते, न चतुर्थीमात्र’-
मिति यदयं हितसुखग्रहण करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यथाजातीय-
कानां समासे हितसुखग्रहणेनाऽर्थस्तथाजातीयकानां समासः ॥ यदि च ताद-
र्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते, न चतुर्थीमात्रन्ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति ॥
इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति—यूपाय दारु यूपदारु-
रथायै दारु रथदारु ॥ ॥२॥ बावचनम् ॥२॥ वा च विधास्यते ॥ इहापि
तर्हि विभाषा प्राप्नोति—ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति ॥ एवं तद्व्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति—‘प्रकृतिविकृत्योर्थः समासस्तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वाऽर्थशब्द आदेशो
भवति, अन्यत्र नित्य इति,—यदयं बलिरक्षितग्रहण करोति ॥ एवं तर्हि—

प्र.] समारस्यापि कृतृत्वस्य निर्देशादिति भावः । शोभनमिति । ‘सु’शब्दपर्यायेण
शोभनशब्देन विग्रहः, मुदाब्दस्य त्वसत्त्ववाचित्वात्तेन नास्ति विग्रहः । अत्र च
ब्राह्मणयाऽर्थोऽस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम् । ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येत्येवं समाना-
धिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव । अत्र चाऽर्थशब्द प्रयोजनवाची । एव तर्हीति ।
‘ब्राह्मणाय पय’ इति समासे कृते पय शब्दस्य स्थानेऽर्थशब्द आदेशः क्रियते । तेन
ब्राह्मणपय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति । चतुर्थ्याश्च समाने निरुक्तत्वादादेशेना-
ऽर्थशब्देन विग्रहाऽभावः । अर्थविशेषाऽभिव्यक्तये चैव पय शब्दस्य प्रयोगः । इहा
पीति । यदि ‘चतुर्थी’त्येतावत्समासलक्षणं क्रियेतेत्यर्थः । वा चेति । महाविभाषया

उ.] प्रयोजनवाचीति । उपसर्गत्वेन हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता । ‘प्रयोजकवाची’ नि
पाठे यद्ब्राह्मण्यं पयस्तस्य ब्राह्मण प्रयोजको भवतीति भावः । भाष्ये—यदयं
हितेति । ‘हितयोगे चे’ति वार्तिमात्तयोगे चतुर्थीति भावः । न च सुखग्रहणस्य
न ज्ञापकत्व, तद्योगे चतुर्थ्यभावादिति वाच्यम्, ‘हितयोगे चे’ति चेन सुखयोगेपि-
सेनि भाष्याशयात् । भाष्ये—उक्तार्यानामिति । न च तादर्थ्यस्य चतुर्थ्यो-

१ ‘इहापि’ । २ ‘न चैवं कश्चिदा’ । ३ ‘न हि कश्चिदा’ । ४ कश्चित् ।

४ ‘तदर्थार्थः’ । ५ ‘तदर्थस्योत्तर’ । ६ नैवं शक्यम् । इह हि तर्हि ।

‘उदकार्थं वीधेध’,—स्थानिवद्भावादुदभाव प्राप्नोति । तस्मान्नैव शक्यम् ॥
न चेदेवम् ‘अथैन नित्यसमासो वक्तव्य’ ‘सर्वलिङ्गता च’ ॥ नैव दोष । इदं
तावदय प्रष्टव्य—अथेह ‘ब्राह्मणेभ्य’ इति केपा चतुर्थी ? ॥ तादर्थ्य इत्याह ॥
यदि तादर्थ्यं चतुर्थी, अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्—‘उक्तार्थानामप्रयोग’
इति ॥ समासोऽपि तद्धि न प्राप्नोति ॥ वचनात्ममासो भविष्यति ॥ यदप्युच्यते—
‘सर्वलिङ्गता वक्तव्ये’ति ॥ न वक्तव्या । ‘लिङ्गमक्षिप्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य’ ॥

पञ्चमी भयेन ॥ २१।३७ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते—‘पञ्चमी भयेनेति’ ॥ ४ ॥ भयभीतभीतिभीमि ॥ ॥
भयभीतभीतिभीमिभिरिति वक्तव्यम् ॥ वृकैर्द्वयवृकभयम् ॥ वृकैर्द्वीत वृकभीत ।
वृकैर्द्वीतिसिद्धं कभीति । वृकैर्द्वीतिसिद्धं कभीरिति ॥ ४ ॥ भयैर्निर्गतजुगुप्सु [भार्तभीतिमा]
भि ॥ *भयनिर्गन्तुगुप्सुभिरिति वक्तव्या वृकभय, ग्रामनिर्गत, अभर्मजुगुप्सु ॥

सप्तमी शौण्डेः ॥ २१।३९ ॥

॥ ॥ शौण्डादिभि ॥ ॥ शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा

प्र] ऽर्थादेशोऽपि विरूप्यते । तेन यूपार्थं दार यूपदाविति द्विरूप्य भवति ।
यद्यप्यमिति । कुबराया बलि कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरभितप्रहण
शापरु प्रकृति विनाशभावादन्वय नित्योऽर्थादेशस्तदर्थस्व भवतीति । उदकार्थं
इति । यदि वीधशब्दस्याऽर्थादेश क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावमन्यौदनेति
पक्षे उदकशब्दस्योदादेश प्राप्नोति । समासोऽपीति । चतुर्थ्यन्तस्याऽर्थशब्देन
समासो विधीयते न चेत्तयोर्गोपपन्न भाव इति भाव । वचनादिति । असत्यपि
लौकिके पुनरप्रयोग प्रक्रियाया यौगपद्यमस्येवेत्यर्थ । लिङ्गमिति । ततश्च ‘पर
वलिङ्ग मित्यस्य लक्षणस्याऽभावात्लौकिकप्रयोगात्प्रयात्सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थ ॥

पञ्चमी । भयेनति स्वरूपग्रहणादव्याप्ति मत्वा वार्तिकारम्भ । श्लाख्यानादर्थ
ग्रहणे तु वृकभयस्त्वास इत्यादावपि प्रसङ्ग । [पञ्चमी भयेन] ॥

सप्तमी । शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमिति । बहुवचनमर्थग्रहण सति

उ] तत्त्वेप्याश्रयबोधकाऽर्थशब्दस्य कथमुक्तार्थकत्वमिति वान्यम्, सम्बन्धेन द्वितीय
सम्बन्धाभेदेनैव तन्मात्रस्याऽनुपपत्ते । वचनादिति । चतुर्थी तदर्थार्थति वच
नात् । लक्षणस्याऽभावादिति । परस्योत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानवद्विन्न समास
स्येति लक्षणस्याऽभावादित्यर्थ । यद्वा—एकदेशिसमासविषयकतया तस्यानाऽभावा
त्प्रत्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थ । [चतुर्थी तदर्थार्थ] ॥

सप्तमी । अर्थग्रहणे सतीति । अर्थग्रहणद्वारा पर्यायार्थ स्यादित्यर्थ । भाष्ये—

१ विवध । २ वचिन्न । ३ ‘इह तावदय’ । ४ ‘वृकाद्वय वृकभय’ । ५ ‘लौके’ ।

स्यात्-अक्षधूर्तं स्त्रीधूर्तं । अक्षकितव स्त्रीकितव इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥
न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते ॥ [सप्तमी] ॥

ध्वाह्णेण क्षेपे ॥ २।१।४२ ॥

॥ ॥ ध्वाह्णेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ ॥ ध्वाह्णेण क्षेपेऽर्थाग्रहणं कर्तव्यम् । इहा-
पि यथा स्यात्-तीर्थकाक इति ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम ? ॥
यथा 'तीर्थे काका न चिर स्थातारो भवन्त्येव यो गुरुकुलानि गत्वा
न चिर तिष्ठति स उच्यते 'तीर्थकाक' इति ॥ [ध्वाह्णेण] ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ २।१।४३ ॥

॥ * ॥ कृत्यैर्निर्यागे यद्ग्रहणम् ॥ ॥ कृत्येनियोगे, यत्प्रत्यये चेति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्-पूर्वाह्णेगेथ साम, प्रातरप्येयोऽनुवाक इति ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इह यद्यस्य नियोगत
कार्यभृणं तस्य तन्नवति, तत्र ऋण इत्येव सिद्धम् ॥ यद्ग्रहणं च कर्तव्यम् ।
इह सा भूत्-पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति ॥ [कृत्ये] ॥

प्र]पर्यायार्थं वा स्याद्बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सन्नप्यसगृहात
त्वादकिञ्चिन्कर स्यादिति भावः । बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीना
साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानान् ।
यथा छत्रिणो गच्छन्तीति भावः । उत्त्यन्तर्भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोऽक्षादीनामाधार-
भवः । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ।

ध्वाह्णेण । आधारार्थमात्रावगमाल्लेपाऽमभव म वा पृच्छति-रु इति ।
उपमानोपमयभावेन कार्येष्वभिरत्वात्क्षेप समासात्प्रानत इत्यर्थः ॥

कृत्यैर्ऋणे । पूर्वाह्णेगेथमिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुल'मित्यलुक् । यद्यस्येति ।

बहुवचनेति । 'गणपाठसहकृता'दिनि क्षेपः । साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां
धूर्तादीनां शौण्डशब्दस्य च तेनाऽभिधानादित्यन्वयः । यथेति । शब्दछत्रिषु छत्रि
त्वारोपेण तत्र प्रयोग इति भावः । एव 'कारेभ्यो दधी'त्यादावपि दध्युपधातकत्व
माग्न्येन सर्वेषु कारकत्वारोपात्प्रयोग इति बोध्यम् । कारकस्य शौण्डादिभि
सामर्थ्याऽयोगादाह-वृत्त्यन्तरिति । यदि तु यद्धारक यस्य कारकत्व तदन्वयद्वारव
तस्य क्रियान्वय इत्यङ्गीक्रियते तदा साक्षादपि सामर्थ्यमस्त्येवेति बोध्यम् । अन्त-
शब्दोऽत्रेति । मध्यरूपाधिरूपे इत्यर्थः । 'वनान्त' इत्युदाहरणम् । वनवर्तिमध्ये
इत्यर्थस्तत्र । यस्तु विवरणशक्तिमात्रात्तिस्तेनाव्ययीभाव एव, अन्तर्षणमिति यथा ।

क्षेपे ॥ २।१।४७ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ अवतसेनकुलस्थित त एतन् ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम ? ॥ यथा अवतसेनकुल न चिर स्थातारो भवन्ति, एवं कार्याण्यारम्य यो न चिर तिष्ठति स उच्यते—‘अवतसेनकुलस्थित त एतन्’ इति ॥ ‘क्षेपे सप्तम्यन्त कान्तेन सह समस्यत इत्युच्यते’ तत्र ते सगतिक्तेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति ॥ १ ॥ क्षेपे सगतिकर्तृकारकसमासे उक्तम् ॥ [क्षेपे सगतिकसकारकसमास उक्त] ॥ किमुक्तम् ? ॥ ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ २।१।४८ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ ॥ १ ॥ [चकार] एवमर्थः ॥ १ ॥ पात्रेसमितादय एव ॥ क मा भूत् ? ॥ परम पात्रे समिता इति ॥ [पात्रेसमिता] ॥

पूर्वकालैकसर्वजररपुराणनयकेयलाः समानाधिकरणेन ॥ २।१।४९ ॥

इह कस्मादप्ययीभावो न भवति—एका नदी एकनदी । ‘नदीभिः सह्ये’ति प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । इह कश्चित्समास पूर्वपदार्थप्रधान कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधान, कश्चिदप्यपदार्थप्रधान, कश्चिदुभयपदार्थप्रधान । पूर्वपदार्थप्रधानोऽप्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तु पुरः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यगम्यते ॥ अथ वाऽप्ययीभावः क्रियता, तत्पुरुषो वेति, तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिपेधेन ॥

प्र] अवश्यमर्तव्यत्वसामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्रीणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन कश्चिद्ग्रहणादित्यर्थः ॥ [कृत्यैर्ऋणे] ॥

क्षेपे । अवतसेनकुलेति । चापैलादिति भावः । [क्षेपे] ॥

पात्रेपरम पात्रेसमिता इति।वैयधिकरणेऽपि विस्पष्टपदुत्तरमुपेति समास प्राप्नोति। परममिति त्रियाविशेषणम्। ‘परमा पात्रेसमिता’ इति तु पाठो उभावान् पूर्व । एतद्व्यतिरेकसङ्गेन नदीभिधेत्यत्रोक्त वस्तु स्मारयितुमाह—इह कस्मादिति । न चात्रेति । एतत्त्वविशेषणाज्ज्ञान प्राधान्येन प्रतीयते । शिष्टं भाष्य

उ] आधारपिवक्षायामिति । आधारत्वविनक्षयामित्यर्थः ॥ [सप्तमी शीर्ण्ड] ॥

कृत्यैर्ऋ । माथ्ये—नियोगे इति । आवश्यक इत्यर्थः । गौणस्याप्यर्थस्येति । ऋणग्रहणमावश्यमोपलक्षणमित्यर्थः । यद्ग्रहणं चेति । यद्ग्रहणं त्वित्यर्थः ॥

पूर्वकाले । भाष्ये—इह कस्मादिति।समाहारद्विगोरिवाऽस्यापि वाचसामान्य चिन्तया वाच स्यादिति प्रथ । एकत्वविशेषणादिति । एकत्वेन विशिष्टस्य

१ ‘तवैतत्’ । २ ‘क्षेपे उक्त’ । ३ छलः । ४ ‘परमपात्रे’ ‘परमा पात्रे’ ।

५ ‘भिधेति’ । ६ ‘य इति’ । ७ ‘चापल्या’ ।

भवेदेकसज्ञाधिकारे मिद्ध परकार्यत्वे तु न सिद्ध्यति। आरम्भसामर्थ्याच्चाऽव्ययीभावः प्राप्नोति, परकार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति॥ परकार्यत्वे च न दोषः॥ कथम्?॥ [१॥ नैदीमि समाहारेऽव्ययीभावः॥] नैदीमि समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः। स चावश्यं वक्तव्यः। सर्वमेकनैदीतः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम्॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २।१।५१ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः?॥ समाङ्पूर्वाद्धरते कर्मसाधनो धञ्-समाह्रियते समाहार इति॥ यदि कर्मसाधनं, पञ्च कुमार्यं समाहृता पञ्चकुमारिणां कुमारि, - शास्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वश्च न प्राप्नोति। 'द्विगुरेकवचन' मियेतच्च वक्तव्यम्॥ एव तर्हि भावसाधनो भविष्यति-समाहारेण समा

प्र]तर्जय व्याख्यातम्। ह्युपाध्यायर्जयपुनर्कैवटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम्। २।१।२ ॥

तद्वितार्थः। समाहार इति कोऽयमिति। किं भावसाधनोऽयं कर्मसाधनः। तत्र भावसाधने द्रव्यस्थानयनादिकं न प्राप्नोति। समुद्गरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्वितार्थप्रगुणनं समासस्य मिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति। कर्मसाधनपक्षे तु उपसर्जनह्रस्वश्च॥ प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमित्यतश्च वक्तव्यं भवतामि प्रश्नः।

कर्मसाधन इति। द्रव्यस्थानं कार्यसंबन्धदर्शनादिति भावः। सज्ञाप्रगुणश्च धन्विधौ प्रत्याख्यातामत्यसन्त्यामपि धनं भवति। यदीति। कुमार्यस्य प्राधान्या समासशब्दश्च प्रथमानिदशाऽभानाद्ब्रह्माऽप्रसक्तः। यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं मिद्धं पञ्चसद्वीति तु न सिद्ध्यति। अत्र हि वाऽऽर्बन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम्। पक्षे हि स्त्रीत्वम्। तत्र स्त्रीत्वे ह्रस्वत्वे सति पञ्चसद्वीति सिद्ध्यति ['स्त्रीत्वे तु नपुंसकसर्वनत्वादह्रस्वत्वेऽनदन्तत्वान्दीवभावापत्तयश्चा इति स्यात्]। द्विगुरिति।

उ]विशेषणवादित्यर्थः। नक्षत्रं नदी प्रवाहः नत्वेकत्वेनेत्यर्थः। विप्रतिपधेनति। एकशब्दानिरिक्तसङ्ख्याशब्देऽव्ययीभावस्य चरितार्थ्यभावात् भावः। समाहारे इति॥ च नात्रेति भावः॥ इति शिष्यभट्टसतसतागर्भननागाजी महकृते भाष्यप्रदीपेऽप्युक्ते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम्॥ २।१।२।

तद्वितार्थः। इयेतच्च वक्तव्यमिति। समाह्रियमाणं प्रधानानां बहुत्वादिति भावः। कुमार्यस्य प्राधान्यं दिति। एव च प्रधानत्वेन नानाक्रियासम्बन्धयोग्यं तथा नानाविभक्त्युपत्तरेकविमर्शति नोपसर्जनत्वमिति भावः। पक्षे स्त्रीत्वमिति। एव च स्त्रीत्वेऽप्यनुसर्जनत्वादह्रस्वत्वेऽनदन्तत्वान्दीवभावात् 'पञ्चसद्वी' इति स्यादिति

१ कार्यत्वे तु । २ एत स्यात् । ३ इदं वार्तिकमित्यन्ये । ४ इति । ५ दित्यर्थः ।

हार ॥ अथ भावसाधने सति किमभिधीयते ? ॥ यत्तदौत्तराधर्मम् ॥
 क पुनर्गवा समाहार ? ॥ यत्तदर्जनं क्रयण भिक्षणमपहरण वा ॥ यद्येव
 विशिष्टेषु प्लेपु, गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ॥ एव तर्हि समभ्याशीकरण
 समाहार ॥ एवमपि पञ्चग्रामी पण्णगरी त्रिपुरीति न सिध्यति ॥ किं कार
 णम् ? ॥ समेकत्ववाची, आडाभिमुख्ये वर्तते, हरतिदेशान्तरप्रापणे ॥ नाव
 श्य हरतिदेशान्तरप्रापणे एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ सादृश्येऽपि वर्तते ।
 तद्यथा—मातुरनुहरति पितुरनुहरतीति ॥ अथ वा पञ्चग्रामी पण्णगरी

प्र] अनेकार्थत्वात्समासस्येति भावः । अथेति । लोके समाहार एकप्रदेशे सघटन
 मुच्यते । तस्य पञ्चग्राम्यादावसम्भवं इति भावः । यत्तदिति । पञ्चग्राम्यादौ
 तस्य सम्भवादिति भावः । क पुनरिति । औत्तराधर्म्यस्याऽसम्भवात्प्रश्नः । यत्तदर्जनं
 मिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरण समाहार इत्यर्थो विवक्षितः ।
 तत्राऽर्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम् । तच्च क्रियादिना भवतीति तस्मिन्देशे
 कृतं । यद्योक्तमप्रतिपद्यमानं पर आह—यद्येवमिति । गोपिवति । नानास्थामिकानां
 मर्जनाऽभावमाह । समभ्याशीकरणमिति । समीपीकरणमित्यर्थः । एवम
 पीति । ग्रामादीनां नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाऽभाव इति भावः । यदाऽ-
 ग्रामशब्दो देशविशेषवाची तदाऽयं दोषः । पुरुषवाचिनि तु न दोषः । तेषां समीप-
 करणसम्भवात् । समेकत्ववाचीति । भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापण
 समाहारः । स च ग्रामादीनां नास्तीति भावः । नावश्यमिति । ततश्च ग्रामादीनां

अ] तात्पर्यम् । अचित्तु मूल एवेदं दृश्यते । परे तु नाऽत्र नपुसकह्रस्वप्रप्तिः, एत
 द्वाप्यग्रामाभ्येनास्यार्द्धादित्वेन पुस्त्वस्यापि स्त्रीकारात् । 'पञ्चकुमारि' रित्यत्र विसर्गो
 लेखकप्रमादोऽत्र । अत्र एव 'स नपुसक'मिति शब्दः 'विभाषा नृशे'ति सूत्रे 'लिङ्ग
 शिष्य'मित्यादिना प्रत्याहृतात्मम् । व्यभिचारदर्शनात्तत्र कार्यमिति तदाशयः । अन्यथा
 सङ्ख्यादेरपि लोकाश्रयत्वाद्नैव तत्कस्य नेत्यलम् । बुद्ध्या—हस्तादेवत्करणभूतया ।
 एकस्यां क्रियायां—क्रियारूपे वस्तुनि । समीपीकरण—सघटनमित्यर्थः । अर्जनं
 निमित्तत्वादिति बहुव्रीहिः, अर्जने हि 'एतावन्मयेदमर्जितं मिथेयक्रियायां सघटन
 भवतीति भावः । अर्जनं—स्वस्वत्वावसानात्ताकरणम् । भाष्य—विशिष्टेष्विति ।
 विवक्षार्थं विशिष्यं स्थापितेष्वित्यर्थः । तत्र औत्तराधर्म्यमिति भावः । समीपीकरण
 मित्यर्थ इति । तच्चैकदेशे क्रियायां, बुद्धौ चेत्यन्यत् । एकवर्गीकरणेनेति पल
 रूपे हेतौ तृतीया । आभिमुख्यार्थाऽऽडा वर्गीकरणे लब्धम् । भाष्ये—सादृश्येपि
 वर्तते इति । एकक्रियाकारकत्वादिरूप सादृश्यमेव समाहारशब्दार्थः, अनुहरति

१ 'मृगेषु' । निश्चितम् । २ 'णपणे वर्तते' । ३ 'हरति' । ४ किमत्रैव 'य' ।

त्रिपुरीति,—नैवेदमिथैयेवावतिष्ठते। अवश्यमसौ तत किञ्चिदाकाङ्क्षति—क्रिया
गुण वा । यदाकाङ्क्षति तदेक, स च समाहार ॥ अथ तर्हि भावसाधने
सति दोष —‘पञ्चपूर्यानीयता’मिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयन न
प्राप्नोति ॥ नेप दोष । इदं तावदय प्रष्टव्य —“अथेह ‘गौरनुबन्धोऽजोऽग्नी
पोमीय’ इति कथमाकृतौ चोदिताया द्रव्ये आरम्भणाऽऽत्मनप्रोक्षणाविदास
नानि क्रियन्ते” इति ? ॥ ‘असर्भवात्’ । आकृतौ आरम्भणादीनां समवो
नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिने द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते ॥ इदमप्येष
जातीयकमेव । असर्भवाद्भावनयनस्य द्रव्यानयन भविष्यति ॥ अथ वा—
‘अव्यतिरेकाद्बुद्ध्याकृत्यो’ ॥ किं पुनर्द्विगुमज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति ? ॥ एवं
भवितुमर्हति ॥ ॥ “द्विगुसज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्धदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि ॥” ॥

प्र] मपि लभ्यादिसंश्रमणानुगमान्ममाहारमद्भावं । अथ वेति । केवलैरेव पदार्थेन
व्यवहाराऽभावादवदय क्रिया गुणो वाऽपेक्ष्यत तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति
समीपीकरणमित्यर्थ । स च समाहार इति । तन्निमित्तत्वादित्यर्थ । असर्भवा
दिति । द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थ । अथरति । पूर्वमुपायभावेनाश्यानयने पात्रस्येव
द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेश कथित । इदानीं तु वास्तवभेदाऽभावाद्बुद्धिपरिकल्पित
भेदमद्भावादिनि विशेष । किं पुनरिति । काशकुञ्ज ‘प्रत्ययोत्तरपदयो’रिति
मूल, तावद्विचारयति । पाणिनीय तु पश्चाद्विचारविष्यति । दोषस्य सुप्रतिविधान

उ] वत् । नन्वनुपूर्वकस्त्वैव तत्र शक्तिरत आह भाष्ये—अथ वेति । नैवेदमिति ।
पञ्चप्राप्तीत्यादिपदम् । ‘इय’मिति पाठे ‘उक्ति’रिति शेष । इय-येव—पञ्चप्राप्तादिमात्र
एव । असौ—प्रयोक्त, द्रष्टा वा । तत—ग्रामादित । ‘अतिरिक्त’मिति शेष । आका
ङ्क्षति—शोधयितुम् । क्रिया—नदीनारम्भवादिरूपम् । गुण—समृद्धत्वादिरूपम् ।
तत्र च बुध्योति । तत्र—क्रियायां बुद्ध्या—करणभूतया, तेषां सामीप्य सपदन क्रियत
इत्यर्थ । असर्भवादिति । जातरेवानयनान्वय, क्रिया तु तत्राऽसम्भवात्सम्बद्धे
द्रव्ये इति द्रव्यद्वारा तद्वानयनाशान् भव । तद्वानयनाह—अग्न्यानयने पात्रस्ये
वेति । ‘अग्निरानेय’ इति बोधिने शब्दाऽनुद्धपात्रस्यापि यथाऽऽनयन केवलतदा
नयनाऽनम्भवात्तदेहापानि भाव । मन्त्रपाया चेदमुपपादितम् । वास्तवभेदाभावा
दिति । द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाहित्यमाणयोरपि वास्तवभेदाऽभाव इति भाव ।

नन्वेव घटानां समाहार इति न स्यादन आह—बुद्धिपरिकल्पितेति । अतोऽयं
बुद्धिकल्पितोऽनो वास्तवभेदस्यैवाऽभाव इति भाव । अव्यतिरेकादित्यस्य व्यति-
रकमात्रस्याऽभावादित्यर्थ इति भाव । द्विगोरित्येवमविधानात्कथं प्रत्ययो द्विगु

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रमिद्धिः ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥
द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे । प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा ।
तदेतदेतरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्योणि न प्रकल्पन्ते ॥

एव तर्हि 'अर्थे' इति वक्ष्यामि ॥ * ॥ अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्ति-
बहुव्रीहिवत् ॥ * ॥ अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । द्वैमातुर । द्वैमातुर ।
पाञ्चनापिति ॥ किं कारणम् ? ॥ द्विगुनोक्तत्वात् । 'बहुव्रीहिवत्' । तद्यथा-
चित्रगु शयलगुरिति, - बहुव्रीहिणोक्तत्वाम्प्रत्ययस्य मत्वर्थो न भवति ॥

प्र.] लादाह-एवमिति द्विगु[संज्ञा]निमित्ते इति । पञ्चमु कर्पोरेषु सस्कृत इति समासे
राति प्रातिपदिकत्वात्प्रत्ययेन भाव्य, प्रत्यय च परतो द्विगुरिति तरेतराश्रय । पञ्च
गावो धनमस्येत्यत्रापि 'पदद्वयस्य तत्पुरपे कृते बहुव्रीहि कियते' इति पञ्चाश्रयेण
तरेतराश्रयोद्भावनम् । 'धन'शब्दस्योत्तरपदत्वे सति पूर्वयो पदयो समासेन भवि,
तस्य सति च पदद्वयस्य समासे बहुव्रीहिणा, तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वेन ।
मुमुषेति सङ्ख्याया विवक्षितत्वाग्रयाणा पदाना बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति
मन्यते । यदा चनेरमहणापदजनयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रय
दोष । अथ याऽय भाव - समास इत्यन्वयसङ्गत्य, समसन समाम - सङ्क्षेप । स
चाऽनक्षिताना क्रियते । यदि च पूर्वं बहुव्रीहि प्रवर्तते तदा सक्षिप्तत्वादिकायीभावा-
स्मिन्पर सङ्क्षेप क्रियते । तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहि कर्तव्यस्तत्र चेतरेत-
राश्रयत्वम् । पाणिनीयलक्षण निरूपयितुमाह-एव तर्हीति । तद्धितार्थं-तद्धिताभि-
धेये अनुगम एव तद्धिते द्विगुरिति नामस्यन्योन्याश्रयत्वमिति भाव । अर्थे चेदिति ।
यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समान क्रियतेतदा समासेन तद्धितस्याऽर्थस्याभिहितत्वात्प्र-
त्ययव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थोऽभावान् 'पाञ्चनापिति' रित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति । समास
उ] निमित्तोऽन आह-एवमिति । द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्तत्वात्तद्धितत्वमिति

तद्धिताभिधेय इति । तत्र वाच्ये समास इत्यर्थः । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थो
ऽभावादिति । वाचकप्रत्ययस्थले स आवश्यक इति भाव । द्वितीय दोषमुद्धर्तुमाह-
परनिमित्तेत्यादि । पाणि ॥ द्विगुरिति । 'द्विगो परस्य तद्धितस्य लु गिति

१ 'द्विगुनिमित्ते' । २ च क्वचिज् । ३ 'तदेवमितरे' । ४ क्वचिज् । ५ 'पत्ति
द्विगुनोक्तत्वाद्वहुव्रीहिवत्' - इति तु गौडा पठन्ति । ६ 'तस्यार्थ' ।

एव तर्हि 'समासतद्धितविधा'विति वक्ष्यामि॥*॥समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससज्ञाऽभावः ॥*॥ समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समास-सज्ञा न प्राप्नोति ॥ इदं न्यत्र ? ॥ स्वरे । पञ्चारत्ति दशारत्ति । 'इगन्ते द्विगा विधेय स्वरो न प्राप्नोति ॥ ॥ सिद्ध तु प्रत्ययोत्तरपदयोधति वचनात् ॥-॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ 'प्रत्ययोत्तरपदयोधेति वचनात्' । 'प्रत्ययोत्तर पदयोर्द्विगुसज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तम्- द्विगुसज्ञा प्रत्ययोत्तर पदयोधेदितरेतराश्रयवादाप्रतिनिद्धिरिति ॥ नैव दोषः । इतरेतराश्रयमत्रमेतद्विहितम् । सवांणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि- 'सिद्ध तु नित्य शब्दत्वा'दिति ॥ नेदं तु त्वयमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि सज्ञा नित्या ॥ एव तर्हि भाविनी सज्ञा विज्ञास्यते । सद्यथा—कश्चित्कचित्चन्तुवात्रमाह- 'अस्य सूत्रस्य शाटक वये'ति । स पश्यति— 'यदि शाटको, न वातप्योऽथ वातप्यो, न शाटक, शाटको वातप्यश्चेति विप्रतिषिद्ध [भवति] । भाविनी खल्वस्य सज्ञाऽभिप्रेता । स मन्ये वातप्यो यस्मिन्नुते 'शाटक'इत्येतद्भवती'ति॥

प्र] तद्धितविधाविति । न्यासद्वये दोषदर्शनाभ्यासान्तरमाश्रीयते । समासे विधीयमाने तद्धिते च दिक्मुख्ये सुपा सह समस्येते' इति लक्षणाश्रयाज्ञास्तीतरेतराश्रय-दोषः, परनिमित्ताऽनपेक्षणात्तद्विषये प्रागेव समासविधानादिति भावः । अन्यत्रेति । यथा स्वरे पराश्रयद्वावो विधीयमानः पत्वणत्वयोर्न भवत्येव स्वरे द्विगुसज्ञा न स्यात् । 'इगन्ते'ति च लक्षणं समाहारद्विगौ सावकाशम् । यानि तु द्विगोर्लुगन-पत्ये'इत्यादीनि तेषु वचनमामर्थाद्विगुसज्ञा प्रवर्तत इत्यभिप्रायेणाऽन्यत्र सावकाशो स्वरे दोष उक्तः । पञ्चारत्तिरिति । पञ्चारत्त्रय प्रमाणमस्वति 'प्रमाणे लो द्विगो नित्य'मिति मात्रचो लुक् । सिद्ध त्विति । पाञ्चनापिति पञ्चगवयन इति व्यस्थितानामेव शब्दानामनुष्ठानं क्रियते । नत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवति नास्ति दोषः । नहि सज्ञेति । प्रत्ययसज्ञासंबद्ध, समाससज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्याऽयं समासः क्रियते, न च प्रत्ययसमाससज्ञे लोके स्तः । एव तर्हि । प्रत्ययो-त्तरपदयोरिति विषयसप्तमी, न तु परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम् । पाणिनीय

उ] सूत्रार्थे समाहारद्विगो परस्य तद्धितस्य लुगर्थमिदमपि सावकाशमेव, अर्धविशेषा सप्रत्ययेऽनभिनिमित्तादपीति वार्तिकात् । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थे तु तत्र दोषस्य वाऽभाव इति चिन्त्यम् । प्रत्ययसज्ञासम्बद्धमिति । प्रत्ययशब्देनोपादानादिति भावः । लोके स्त इति । नित्यत्वेपि सज्ञाना तदीयसङ्केतग्रहस्य शास्त्रनिरपेक्ष लोकेऽस्तत्त्वमिति भावः । माध्वे—एते सज्ञे इति । उत्तरपदशब्दोऽपि समाससज्ञा

१ कचिच्च । २ 'सज्ञा चेति व' । ३ 'वान्व्य शाटकश्चेति' । ४ 'इति च स्थिता' ।

एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याऽभिनिवृत्तस्य 'प्रत्यय' 'उत्तरपद' मिति चैते सजे भविष्यत ॥ अथ वा पुनरस्तु—'अर्थे' इति ॥ ननु चोक्तम् 'अथ चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिव'दिति ॥ नैष दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ स्यादर्थेऽपि वर्तते । तद्यथा—'दारार्थं घणमहे' । 'धनार्थं भिक्षामहे' । दारा न स्युर्धनानि न स्युरिति । एवमिहापि तद्धिताथ द्विगुर्भवति । तद्धित स्यादिति ॥ ॥ द्विगोर्वा लुग्वचनज्ञापक तद्धितोत्पत्तेः ॥ ॥ अथ वा यद्वय 'द्विगोर्लुग्नपत्ये' इति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुक् शास्ति यऽज्ञापयत्याचार्य — 'उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित' इति ॥

॥ ॥ समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थमय तद्धितार्थेन कृतत्वात् ॥ ॥ समाहार समूह इत्यभिधेयविशेषात्तदर्थः । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तद्धितार्थेन कृतत्वात्' । 'तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भवति ॥ यदि 'तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भवति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ॥ उत्पद्यता, लुग्वचनं ॥ लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति ॥ कानि ? ॥ पञ्चपूरी, दशपूरी— अपरिमाणविस्तीर्णकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगव दशगवम्,— गोरस्तद्धितलुकीति टान् प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥ अविशेषेण 'द्विगोर्लुग्नपत्ये' इत्युक्ता 'अपरिमाणविस्तीर्णकम्बल्येभ्यः समाहारे' इति वक्ष्यामि । तन्निय

प्र] समर्थः तद्धितमाह—अथ चेति । तद्धितश्चासावर्थः प्रयोजनं तस्मिन् धर्मेऽप्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः । स्यादिति प्रार्थनेऽल्लिङ् । अत्रापि पक्षे खरे द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतात्याह—द्विगोर्बन्ति । अभिधेयवचनेऽप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्तीत्यर्थः । समाहारसमूहयोरिति, स्वरूपपदार्थस्त्वाद्विज्ञातत्वादेकशेषाऽभावः । अविशेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थः ।

प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । यथा पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति । अपरिमाणेति । 'न तद्धितलुकि' 'अतद्धितलुकी'त्यप्यास्य सूत्रद्वयपि समाहारग्रहणं क्रियते, 'समाहार

उ] निमित्तस्त्वात्संज्ञेति भावः । द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकमिति । एव 'तद्धितार्थे विषयभूत' इत्यर्थेन च सिध्यति । न चात्र पक्षोऽर्थग्रहणं व्यर्थं, 'तद्धिते विषयभूत' इत्येव वक्तुं युक्तत्वादिति वाच्यम्, खरे दोषप्रसङ्गात् । वस्तुगो ज्ञापकेनऽयमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यम् । भिन्नार्थत्वे हेतु — 'स्वरूपे'त्यादि । समाहार एव तद्धितलुकीति । नियमस्य सञ्जातीयापेक्षत्वात् । तेन 'पञ्चगवचन' इत्यादी

१ 'दारार्थं घटामहे' 'दारार्थं भिक्षामहे' । 'धनार्थं भिक्षा' । 'दारार्थं' । 'दारार्थं भिक्षा' । २ 'भवतीति' । 'भवतीत्युच्यते तद्धित' । ३ ॥ ॥ अपरिमाणविस्तीर्णकम्बल्येभ्यः समाहारे ॥ ॥ इति वार्तिकमत्र लुप्तं स्यात् ।

मार्थं भविष्यति—‘समाहार एव नान्यत्रे’ति॥—॥ गोरक्षरो द्विगो समाहारे॥*॥
 अविशेषेण ‘गोष्ठ्यभवती’त्युक्त्वा ‘द्विगो. समाहारे’ इति वक्ष्यामि,—नञि
 यमार्थं भविष्यति ‘समाहार एव नान्यत्रे’ति ॥*॥ अभिधानार्थं तु ॥*॥
 अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाऽभिधानं यथा स्यात्,
 तद्विधेयं न मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ तद्वितोत्पत्तिं प्रसज्येत ॥
 उत्पद्यता, लुक्भवति ॥ लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति ॥ सर्वाणि परिहृतानि ॥
 न सर्वाणि परिहृतानि,—पञ्चकुमारि दशकुमारि । लुक्प्रदितलुकी’ति द्विगो
 लुक्प्रसज्येत ॥ ॥ ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्त्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥*॥ द्वन्द्व
 तत्पुरुषयोस्त्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः । बाणदण्डप्रिय । छत्रोपानहप्रिय ।
 पञ्चगवप्रिय । दशगवप्रिय ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ समुदायवृत्तावधयवाना
 मा कदाचिद्वृत्तिर्भूदिति ॥ तच्च हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इह द्वे

प्र] एव तद्वितलुकि द्विगोसमाहारे भवतो नान्यत्रे’त नियमविधानाच्चास्ति दोषः ।
 अविशेषेणेति । ‘गो’रित्येकं सूत्रं कियते । गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य ट्जभवति,
 प्राद्यणगद इति । नतो ‘द्विगो समाहार’ इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः ।
 अभिधानार्थं चिति । समानेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात्तद्वितेन मा
 भूदित्यर्थः । समाहारेणेति । समाहारेऽभिधेये द्विगुरित्यभिधानं यथा स्यात् ।
 एव चाऽभिधाने समानेनोत्तत्वात्तद्वितो नोत्पद्यते । तद्विधेयमेति । ‘तद्विधेयं
 द्विगु’रित्यभिधानं मा भूदित्यर्थः । एवमभिधाने हि तद्वितं स्यात् । अर्थशब्दस्य
 स्यादर्थत्वाच्चापराद्धा । उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह—द्वन्द्वेति । बाणदण्डप्रिय
 इति । बाण दण्ड प्रिये अस्य, पञ्च गव प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते
 उत्तरपदे परतो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नोति, नित्यौ तु वक्तव्यौ ।
 अन्यथा समासाऽभावपक्षे समासान्तो न स्यात् । ‘जातिरप्राणिना मिति चान्न
 समाहारद्वन्द्वः । यदि त्वितरेतरयोगेऽप्यत्र द्वन्द्वं स्यात्तदा कार्ये नैव भेदः स्यात् ।

उ] ट्जसिद्धिरिति भावः । भाष्ये—द्विगो समाहार इति । अनवयवभूतद्विगोर्ध्वसमा
 हार एवेत्यर्थः । तेन ‘पञ्चगवधन’मित्यस्य सिद्धिः । समाहारेणेति । समाहारेण
 समाहारशब्दप्रतिपादनाभिधानं विधानं यथा स्यादित्यर्थः । एव तद्विधेयं—तद्वि
 धेयशब्दप्रतिपादनेत्यर्थः । तत्पल्लितमाह—समाहाराऽभिधेय इति । एव च समा
 हारशब्देनैव समानेनापि तस्य पुस्त्येनैव बोधः । नपुसकत्वातिदेशात् नारयुक्त
 कार्यमात्रमिति बोध्यम् । तदा कार्यं नैव भेदः स्यादिति । स्वरे भेदस्य सत्त्वा
 त्त्वमर्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वाच्च चिन्त्यमेतत् । क्वचित्तु रूपे नैव भेदः स्यादिति

१२६ भाष्यमित्यन्ये । वार्तिकमित्यन्ये । २ क्वचित्त्वा ३ ‘सर्वाणि पुनः’ ४ ‘चिदप्यह’ ।

पक्षो,—वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्च । यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः ।
यदाऽवृत्तिः पक्षस्तदा सर्वेषामवृत्तिः ॥३॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो-
नमात्रवचनम् ॥३॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो समासो वक्तव्यः । [द्वौ
मासौ जैतस्य यस्य स] द्विमासजात त्रिमासश्चात ॥ किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति । सुप्सुपेति धत्तंते ॥ एव तर्हीद स्यात्—द्वौ मासौ द्विमास, द्विमास
प्र] समुदायवृत्ताविति । बहुव्रीहवित्यर्थः । वृत्तिपक्ष इति । एकार्थीभाव इत्यर्थः ।
न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽन्यवयोर्युक्तः, विरोधादित्यर्थः । यदाऽवृत्ति-
रिति । द्वन्द्वतत्पुरुषभाविना पदानां यदा व्योश्चालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न
भवतीत्यर्थः । द्विगोरिति । द्विगोर्निष्पत्तय इत्यर्थः । द्वौ मासौ जातस्येति ।
‘काला परिमाणिने’ति त्रिपदे समास इष्यते । स च ‘सुप्सुपे’ति सख्याया विवक्षित-
त्वात् प्राप्नोति । तस्मिन् च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समास म्रियते,
कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरो यथा स्यात् । बहुजात इत्यत्र च समासान्तः ।
द्वौ मासौ द्विमासमिति,—समाहारे द्विगु । ‘पात्रादिभ्यः प्रतिषेध’ इति स्त्रीत्वा-
त् उ] पाठः । क्वचित्तु कार्येणैवेति पाठः । स्वरूपकार्येणैव भेदो न तु रूपेणेत्यर्थः ।
भाष्ये—अवयवानामिति । द्वन्द्वतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थः । तदभावोऽवयवयोरिति ।
न चैकार्थीभावेऽपि विभाषावृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्तु, तस्य सर्वत्र सामर्थ्यं
नैव सम्बन्धस्य क्लृप्ततया सगासेनाऽसम्बन्धात् । नन्वेव द्वन्द्वयोग्यपदयोर्निष्कृत्य
वार्थान्तर्भावैर्कार्थीभावे मानाऽभावः, पदत्रयस्यैव तथैकार्थीभावकरणत्वात् । एवञ्च
द्वन्द्वो दुर्गमः । इदं वचनं तु प्रत्याख्यातम् । ‘वाये’ इति सूत्रं तु धवखदिरा-
वित्यादौ चरितार्थम् । किं चैव द्वौ मुनी वदं । त्रिणौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वयोर-
व्ययीभावापत्तिः । तथा च स्वरे दोषः । एव द्विजिसतिप्रया भस्येति शैषिकबहु-
व्रीहौ ‘सङ्ख्ययाऽव्यये’त्यवान्तरबहुव्रीह्यापत्तौ बहुव्रीहौ सङ्ख्येय’ इति उक्तं पाति, सुच-
श्रवणानपत्तिश्चेति चेन्न । निष्कृत्यैकार्थीभावस्यैव समासादिनिमित्तत्वे मानाऽभा-
वान्, समासान्तरं लनभिधानाच्चति अधिक्यष्टिवर्षप्रसङ्गेन समर्थसूत्रशेषे भाष्ये
ध्वनितम् । द्वन्द्वोऽपि बहुव्रीह्यवयव एव, न द्वन्द्वानयव इति ‘होतृपोतृनेष्टोद्गातार-
इति भाष्येण ध्वनितम् । नव्यान् तत्र प्रसाद एवेति दिक् । भाष्ये—परिमाणेनेति ।
परिमाणिनाचोत्तरपदेनेत्यर्थः । समासपदं च सामर्थ्यात्तत्पुरुषपरम् । एव च
नेन करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्धये त्रयाणां तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः । न
द्विगोरन्येन समासाऽभावाद्द्विगो समास इत्ययुक्तमसाद्—द्विगोरिति । ‘निष्पत्तये-
इति पाठः । ‘निष्पत्ता’विति पाठे, निष्पादने कर्त्तव्य इत्यर्थः । तदुपपादयति—

१ ‘पक्षोऽवृत्तिः’ = ‘यदा सऽवृत्तिपक्षः’ । २ अयं पाठः क्वचित् । ३ ‘सार्थ्य’ ।

चातस्येति ॥ नैव शक्यम् । स्वरे हि^१ दोष स्यात् । द्विमासजात इति
 ॥प्रोति । द्विमासजात इति चेप्यते ॥ बह्वजातश्च न सिध्यति । बह्वजात
 ति प्राप्नोति ॥ नै चैव भवितव्यम् ? ॥ भवितव्य च यदा समाहारे द्विगु ।
 ॥ह्वजातस्तु न सिध्यति॥किमुच्यते 'परिमाणिने'ति, न पुनरन्यत्रापि पञ्चगव
 ॥प्रेय दशगवप्रिय ? ॥*॥ अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धि ॥३॥
 अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसर्गः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपद
 प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तरपदे' इति द्विगुर्भविष्यति ॥

॥*॥ सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध ॥*॥सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञाया मत्वर्थे प्रति
 षेधो वक्तव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ पञ्चखट्वा दशखट्वा । 'द्विगो'रितीकारो
 मा भूत् । पञ्चगु दशगु ,—'गोरसद्वितल्लुकी'ति टन्मा भूदिति॥ [तद्विताधी] ॥

प्र] भाव । स्वरे हि^१ दोष इति । समासान्तोदात्तत्वेन जाताऽकार उदात्त स्यादि
 त्यर्थः । अन्यत्रेति । 'पञ्चगवधन' इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वयो समासान्तादि
 कार्यसिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुन समास क्रियते । एतेन पूर्वोक्त इतरे
 तराधयदोषोऽपि परिहृत । सर्वत्रेति । यद्यर्थशब्द स्यादर्थे यदि वाऽभिधेयवचनो,
 शापकाश्च तद्वितोत्पत्तिस्तदा मनुपस्तद्वितत्वात्तदर्थेऽयमेव समास स्यात्तु
 बहुव्रीहि , अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रगवादिरवकाशः । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । पञ्चखट्वेति । पञ्च खट्वा यस्या विद्यन्त इति यदि द्विगु स्यात्तदा
 'वाऽऽनन्तं क्रिया भाष्यत' इति पक्षे द्विगोरिति क्षीप्राप्नोति पक्षे च ननुमक्तवम् ।
 पञ्चगुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टन्प्राप्नोति । नन्वस्मिन् समागे सति मनुप श्रवण

द] द्वौ मासाविति । भाष्ये—बह्वजातश्चेति । 'न सङ्ख्यादे समाहार' इति तत्र
 समासान्तनिषेधादिति भावः । एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । बहुव्रीहिसमास
 कृतेकार्थीभावे सत्येव तत्पुरुषभाविषदमात्रयो पृथगेकार्थीभावाऽभावेऽपि समास
 क्रियत इत्यर्थः । ॥ च पृथगेकार्थीभावाऽभावेऽपि वृत्तिश्चदोत्तरपदग्रहण व्यर्थम् ,
 अतिप्रसङ्गस्तन्नभिधानादेव त्वयेव मयापि धारणीय इति वाच्यम् , द्विगुसंज्ञार्थ
 त्वान् । तत्फलं तु 'द्विमासप्रिय' इत्यादौ काल्यन्तद्विगुत्वप्रयुक्तं पूर्वपदप्रवृत्तिस्वर
 इति दिक् । एतेनेति । त्रिपदबहुव्रीहिसत्त्वेनेत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—उत्तरपद
 प्रसिद्धमिति । अशेषत्वादिति । अनुक्तममास शेष इति भावः । त्रिकत शेषे
 तु परत्वाद्बहुव्रीहिसिद्धिरिति बोध्यम् । एव तर्हीति । केचित्तु तद्विताधेय
 इत्यर्थः । तद्वितोत्पत्तिज्ञापक सनातीयापेक्षत्वात्प्राग्दीव्यतीयविषयमेव । किं चैतत्पक्षे

१ 'नैव भवितव्य' । २ 'सङ्गृह' । ३ 'उत्तरपदप्रसिद्धे' । ४ 'मत्वर्थप्रति' ।

५ 'पक्षेषु मत्वर्थे द्वि' । ६ हि वचिब । ७ 'वागव' । ८ 'तत्पुरुषे' ।

सङ्ख्यापूर्वा द्विगु ॥ २।१।५२ ॥

किमनेन्तरे योगे य सङ्ख्यापूर्वं स द्विगुसङ्ग, आहोस्वित्पूर्वमात्रे ? ॥
किं चात ? ॥ यद्यनेन्तरे योगे । एकशब्दो,— द्विगो'रितीकारो न प्राप्नोति ॥

अथ पूर्वमात्रे—एकभिक्षा—अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्यनन्तरे ॥ कथमेक
शब्दो ? ॥ ईकारान्तेन समासो भविष्यति—एका शब्दो एकशब्दो ॥
इह तर्हि—एकापूर्वो, 'द्विगोरि'ताकारो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे ॥

प्र] प्रसज्यत । न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति, 'ग्राम्हीव्यत इत्याधिकारात् । एष तर्हि
दोषोपपन्नः भाष्यम् । मनुषो लुग्वक्तव्य' इति दोष । तल्लुकि च ङी'समासानौ
प्रतिषेधादेव न भविष्यत । पञ्च आत्मा यस्या सा पञ्चाट्स्त्वत्र तु ङी'प्राप्नोति ॥

सङ्ख्या पू । इह कचिदवयवोऽपेक्ष्यते यत्र तदुच्यते—'अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वै नि, कचित्तु समुदायो, यथा—'नान्त पाद'मिति पाठे सहिताभि
कारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेध क्रियते। तत सन्देहान् पृच्छति—किमनन्तर
इति । पूर्वमात्र इति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुष
एव गृह्यते । अन्यथा द्विगुनि व्याकरणस्ये'त्यव्ययीभावस्यापि द्विगुसङ्गः स्यात् ।
ततश्चेगन्तौ द्विगविति स्वर प्रसज्येत । एकशब्दोति । एक शब्द इति पूर्वकाले
ति समास । शब्दशब्दश्चाऽकारान्तोऽस्ति, तस्यैव कनि कृते 'शान्क' इत्येव रूप
सम्भवति । एकभिक्षेति । भिक्षशब्दो घञन्तोऽस्ति । तथा च 'भिक्षद न प्रशक्ष्ये'
दिति प्रयोग । तत्रैको भिक्ष इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वो
पेक्षानाङी'प्रसज्येत । यथा जनाना पद जनपद इति समास कृते समासार्थस्य
पुस्तवमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते । ईकारान्तेनेति । शब्दशब्दाज्जातिलभ्ये

उ] क्वाक्यतया स्यादर्थान्वेपि प्राप्तस्याऽनभिधानादनुपपत्ति स्यादिति सम्भावनायामपि
लिङ् । तन्मूलमेव मनु'सूत्रे मत्वथ द्विगवन्मतदितवन्मतुरपि स्यादित्याशङ्क्य
'द्विगोर्मत्वर्थतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो, यदि तत्रास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध
इति, सति तस्मिन्नेव सिद्ध'मित्युक्तम् । प्रत्ययप्रतिषेधारम्भेऽपि शब्दबोध्यार्थतय
इदमावश्यकमिति तदाशय । तद्वचनाभिप्रायेण चार्त्रतयोरापादनमिति भाष्याशय
इत्याहु । त्यत्र तु ङी'प्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भाव । 'न तद्धितलुकी -
ति निषेधस्तु अपरिमाणान्तादिविषय इति तात्पर्यम् । पञ्चकुमारि'रित्यादौ ङी'पो
लुक्प्राप्तिरपि बोध्या ॥ [तद्धितार्थोत्तरपद] ॥

सङ्ख्यापूर्वो द्विगु । तत सन्देहादिति । व्याप्तिन्यायानन्तर्यन्याययोर्द्वयोरपि
शब्दे आश्रयणादिनि भाव । इहापि स्त्रीत्वमिति । 'एकभिक्ष' इति तु नेष्यत

कथमेकभिक्षा ? ॥ टावन्तेन सह समासो भविष्यति—एकभिक्षा एक भिक्षा ।
इदं तर्हि—सप्तपथ — इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वर प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यन-
न्तरे ॥ कथमेकापूषी ? ॥ समाहार इत्येव सिद्धम् ॥ क पुनरत्र समा-
हार ? ॥ यत्तद्गान सभ्रमो वा ॥ इह तर्हि—पञ्चहोतार दशहोतार,—
'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरा न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि—पूर्वमात्रे ॥ कथं सप्त-
पथ ? ॥ 'अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीना छन्दसो'त्येवमेतत्सिद्धम् ॥
अथ वा पुनरस्त्वनन्तरे ॥ कथं पञ्चहोतार दशहोतार ? ॥ 'आद्युदात्त-
प्रकरणे विचोदासादीना छन्दसो'त्येव सिद्धम् ॥ [सङ्ग्रहपूर्वा] ॥

२] नीपि कृत इति भावः । एकापूषीति । एकश्चासात्पूषधेनि पूर्ववत्समासः । अत्र
द्वेगुवे सप्तकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्येन इति द्विगोरितिनीसार भिद्यति
तान्यथा । केवलश्चाऽपूषशब्दः पुंसि वर्तते इति जानितृश्रुणोः क्षीनान्ति । टावन्ते
गतिः । भिक्षाशब्देन समासे कृत 'यन' इत्यधिकारान्धीवभाव इत्यर्थः । भिक्षा
शब्दश्च 'गुरोध हल'इति स्त्रिया व्युत्पाद्यते । 'वायन्त' इत्यनेन पक्षे न्युसक्तत्वं न
भवति, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । यत्राऽऽपौ ह्रस्वत्वं क्रियते पञ्चखट्व पञ्चखट्वी
यादौ, तत्रैव वा स्त्रीन्व विधीयते । भिक्षाशब्देन त्वनभिधानात्ममासो न भवतीति
मन्यते । अन्यथा तत्रकभिक्षाति स्यात् । सप्तपथ इति । 'द्विकसङ्ख्या मशया
मेति समासः । क पुनरिति । अनेकविषयत्वान्ममाहारस्य एकस्य तद-
सम्भवात्प्रत्ययः । यत्तदिति । एतन्मात्रपूषः त्रिविक्रुपणो दददनेरिति मन्यते ।
गान शब्दानि शयाद्वा महत्त्वाद्वा अनेकस्मिन्मय सभ्रमः स एकस्मिन्मपि कर्तव्यो
रवति । अथवेति । पूर्वत्राऽपरितोपेणैतदुच्यते । भाषायामपि सप्तपिनाब्दोऽन्तोदात्त

॥ एवति भावः । इति कृत इति । 'एकशब्द' इति लिप्यन एवति भावः ।
शा-छो'रिति सूत्रे परिगणितव्यवस्थितविभाषास्वस्याऽनुत्पत्त्यादरवेराह—यत्रापौ
स्वत्वमिति । 'स न्युसक्त'मिति प्रकरणात्समाहारद्विगुविषये एव तत्प्रगतिरिति
भावः । ननु 'भिक्ष'शब्देन समासः वक्ष्यमाणरीत्या समाहारविवक्षाया एकभिणी'
यपि स्यादत आह—भिक्षाशब्देन त्वनभिधानादिति । अत्र गान चिन्त्यम् ।

[क पुनरिति । अनेकविषयत्वान्ममाहारस्य एकस्य तदसम्भवात्प्रत्ययः] । दददनेक
मेति । अवयवगतप्रदुत्वम्याऽवयविन्यासापादौणः समाहारोऽत्रापि सुलभ इति
भावः । कर्तव्यो भवतीति । 'एकापूषी क्रियते'त्यादौ प्रनिग्रहीतेति भावः ।
पञ्चखट्वेऽप्युपसङ्ख्यानद्वयेन स्वरभिदे साम्यशब्दा वारयन्ति—पूर्वत्रापरितोपणेति ।
अन्तोदात्त इष्यते इति । अत्र वीथ चिन्त्यम् । किं च प्रदृष्टादिगणपाठेन लोक-

१ 'इह सप्तपथ' । २ परादिच्छन्दसि (६-२-१९९) इत्यत्रेदम् । ३ कचिन्न ।

४ 'न भूताधिक' (६-२-१९) इत्यत्रेदम् । ५ अथ पाठ इह कचिन्नास्ति ।

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥२।१।५३॥[पापौणके कुत्सितैः ॥२।१।५४॥]

किमुदाहरणम् ? ॥ वैयाकरणसूचिः ॥ किं व्याकरणं कुत्सित
माहोस्विद्वैयाकरणः ? ॥ वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि
कुत्सितं भवति ॥ [कुत्सितानि] ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २।१।५५ ॥

‘उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि? किं यदेवोपमानं तदेवोप

प्र.]इष्यते। प्रकृतिस्वरपूर्वपदश्च स्यात्। अत एवैकशाटीत्यादावपि द्विगुस्वराऽभाव
कुत्सितानि। किं व्याकरणमिति। अयं भाग -शब्दप्रगतिनिमित्तकुत्सितायाम्
समास इष्यते, ‘वैयाकरणश्चौर’ इत्यादौ ना भूदिति। तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वा
ज्ञास्ति कुत्सा, नाऽपि तदधीयानस्य। वैयाकरण इति। यः पृष्ठो निष्प्रतिभत्वात्
त्वपूचयति ‘अहो गगनं निर्मल’मिति, प्रश्नं विस्मारयितुं, स निष्फलव्याकरणा
ऽव्यथनत्वात्कुत्सितं। तत्स्थमपीति। आश्रयदोषादाधितस्याऽपि निष्फलत्वात्कुत्सा

उपमानानि। कानीति। सूत्राऽनुरोधेन बहुवचनं कृतम्। किं यदेवोप
मानमिति। अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद्बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाऽभावात्
देववचननिर्देशः। ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषये संदेहाऽभावात्प्रधाऽनुपपत्ति
अयं भावः-‘शस्त्रीय्यामा देवदत्ते’ति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं

उ.]प्यन्तोदात्तत्वं सुसाधमिति योध्यम्। ‘प्रकृतिस्वरपूर्वपद’ इति बहुमीहि। केचित्
पक्षयो साम्येऽपि पूर्वमात्र इति पक्षस्य फलऽभावाद्बहुप्रतिविदेयत्वाच्च नादर इत्याहुः
कुत्सितानि। इष्यत इति। तथैव लक्ष्यदर्शनात्प्रत्यासत्तयेति भावः
चोर इति। यथा स्वसूचनेन व्याकरणाऽव्यथनस्य निर्फलत्वं प्रतीकते न तत्र
चौर्येणेति भावः। नापि तदधीयानस्येति। एवं च प्रगतिनिमित्तकुत्साऽभावादि
नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये ‘किं व्याकरण’मित्यादि प्रश्न इति भावः। आश्रय
दोषादिति। स चाऽप्रतिभवम्। अयं च निष्फलत्वे हेतुः ॥ [कुत्सितानि] ॥

उपमानानि सामान्या। उपमानत्वं-साधारणधर्महेतुकरिच्छेदकरणत्वं, तद्व
तस्य। रुडत्वात्। तच्चोपमेयसा मह्यम्। तत्रोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो, भेदो वा
‘रावण इव रावण’ ‘चन्द्र इव मुख’मित्युभयत्रापि द्वयशब्ददर्शनात्। तत्र यत्
सर्वथाऽभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र तद्वतभूयोधर्मपरिच्छेदत्वरूपोपमेयत्वाऽ
संभवः। अत एव सर्वथा भेदेऽपि नेत्याशयेन पृच्छति भाष्ये-कानि पुनरिति
उपमेयात्सर्वथाऽभिज्ञानि, सर्वथा मिज्ञानि वेत्यर्थः। साधारणधर्मरूपेणाऽभेदस्तत्त
द्रूपेण भेद इति त्वसौ न जानाति। तदेवाह-किं यदेवेति। एवकारेण तयोरत्यन्ता

१ कचिन्नेदं पठ्यते। २ ‘किं यदेवोपमेयमाहोस्विदन्वदुपमानमन्यदुपमेयम्’

मेयमाहोस्विदन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयम् ? ॥ किं चात ? ॥ यदि यदेवोपमान तदेवोपमेयं, क इहोपमार्थ — 'गौरिव गौरिति ? ॥ अथाऽन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थ — 'गौरिवाश्व' इति ॥ एव तर्हि यत्र

॥] तदा तद्वारेण शस्त्रीदेवस्तयोस्त्वानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविभिन्नत्वात्तद्वारकस्तयोरभेद इति 'यदेवोपमान तदेवोपमेय' इत्यभ्युपगतं भवति । न चैतद्युक्तं, शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अपाऽऽधारभेदाच्चामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थो श्यामगुणयोभेदज्ञाऽस्ति तद्वारक उपमानोपमेयभाव इति । किंचात इति । स्ववाचाऽभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनाऽन्यस्पर्शात्सामान्यमुखेन द्रव्याऽवसात्रादिति भावः । गौरिवाश्व इति । अत्यन्त

उ] भेद सूचितः । एवमन्यदेवेत्यनेनाऽन्यन्तभेदः सूचितः । कर्मकरणरूपाऽर्थभेदेऽपि द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकस्य गौरिव गौरिति प्रयोगस्य दर्शनात्सर्वत्र तथैव निमिति प्रश्नः । के इहोपमार्थ इति भाष्ये — उपमानोपमेयत्वबोधनेवादिशब्दप्रयोगः किं फलं, कर्मकरण(त्व)रूपोपमानोपमेयत्वबोवस्यैकप्राऽसम्भवादित्यर्थः । द्वितीयोपमानव्यवच्छेदार्थत्वे तु नोपमानत्वादिव्यवहारः । किञ्च 'गौमहो गौरित्वादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसम्भवेनाऽवाचकेन प्रयोगोऽभवत्, सादृश्यस्याऽभेदेऽप्यङ्गीकारेण नाऽस्याऽऽन्तरत्वमिति भावः । उपमानोपमेयभावप्रतीत्यानुपमा, तदभावेऽनन्वय इति बोधम् । अत्र पक्षेऽस्य बोधाहरणत्वेन तत्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वथे वादिघटितप्रयोगस्य बोधनस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमानोदाहरणाऽसम्भवं, प्रकृतसूनवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् । गौरिवाश्व इति । अथ भावः — सर्वथा भेदे तत्त्विकारे इदमुदाहरणं वाच्यम्, तच्चाऽयुक्तं, साधारणधर्ममूलकोपमानोपमेयभावाऽप्रतीतेरिति वचितुम् । 'एकत्वविषये सदेहाभावा'दिति पाठः — एकत्वरूपे विषये सदेहविषयत्वाऽभावादित्यर्थः । 'अत्र भावः' इत्यादिप्रत्येभोच्यमानो भावः कथं भाष्याभरस्वरससिद्धः । किञ्च 'शस्त्रीश्यामे'त्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावाऽसम्भवस्य च भाष्येऽनुक्तोक्तस्य निर्दलेति बहुश्रुता विचारयन्तु । वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । तेन कस्यचिद्विशेषस्याऽनभिधानादिति भावः । श्यामत्वमात्रप्रतीतेः श्यामापदेनैवोपपत्तेः । एव चोपमाप्रयोजनीभूतसाधारणधर्म आश्रयभेदेऽप्येक इति तयोरैक्यशङ्का, 'अनेक' इति मतधर्मभेदात्तद्वेदशङ्केति [तात्पर्यम्] । स्ववाचेति करणम् । स्वशब्देन शाङ्कनाप्रयोजककर्ता ॥ प्रश्नं बोध्यः । शब्देनासत्पदादिति । कैयटकृतप्रश्नव्याख्यानेऽस्थोपयोगवित्त्वं, साधारणधर्मस्य शोत्वस्यैक्येन गौरिवेत्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्यानादेशोपपत्तः । वेचिष्यारूपानपूर्वपक्षे तत्रैव व्याख्योचिता । अत्यन्तेति । अस्याशयः

१ अथान्यदेवोपमेयमन्यदुपमान, क इहो । 'अथाप्यन्यदुपमानमन्यदेवो' । २ तभेदः ।

किञ्चित्सामान्य कश्चित् विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवत ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥
नहि ॥ कथमनुच्यमान गत्यते ? ॥ मान हि नामाऽनिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपा-
दीयते—‘अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति । तस्मीपे यच्चाऽत्यन्ताय मिमिति तदु-

प्र] भेदविवक्षायामिदमुच्यते । यदा त्वत्त्वस्य जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायदमुच्यते तदा
भवत्येवोपमानोपमेयभावः । किञ्चित्सामान्यमिति । श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोप-
धीयते, गुणजातेरेकत्वादभेदोऽपीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । यथोपवर्णितं वचनं
विना कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः । इतरो निर्बचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुं
माह—न हीति । मान हीति । यथा प्रस्थादि । तेन हि साकल्येन मेयं परि-
च्छिद्यते । तस्मीप इति । मानस्य समीप इत्यर्थः । परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं
परिकल्प्यते, न त्वत्र मुख्यं सामीप्यमस्ति । ‘उपमानानां’ति निपातनात्तत्पुरुषः ।

उ] उक्त एव । यदातिथिति । इदमपि कैयटोत्पत्तपूर्वपञ्चव्याख्यानं चिन्त्य, श्यामत्व-
जाड्यस्याप्येकत्वेनाऽनेकत्वेन वा तदाऽऽपमानोपमेयभावाऽऽसम्भवादिति । भाष्ये—एव
तर्हि यत्र किञ्चिदिति । शब्दोपात्तप्रत्यक्षधर्मेण शस्त्रीत्वदेवदत्तत्वादिना भेदः,
श्यामत्वादिसाधारणधर्मेण चाऽभेद इत्यर्थः । ननु गुणानामाश्रयभेदाद्वेदेन क्व
तेषां सामान्यत्वमिष्यत आह—श्यामत्वस्याधारेति । भेदोपधाश्रीयते इति । भेदे
यद्यप्याधीयत इत्यर्थः । तथापीति शेषः । गुणजातेरिति । गुणत्वव्याप्यत्वात्
रित्यर्थः । एव च श्यामगुणस्य भेदेऽपि श्यामत्वेनैक्यात्सामान्यत्वसाधारणधर्मनिति
ध्वनितम् । अत्र सिद्धान्तपक्षे तु ‘घन इव श्यामो देवदत्त इत्यादेरिवचनितप्रयोग-
स्य सम्भवेन ‘गारिव गौ रित्यादावुपमानत्वाद्यप्रतीत्याऽनन्वय इति बोध्यम् ।

भाष्ये—मान हीति । अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन जापस्त्व हि तत्त्वम् । यथा
प्रस्थाद्यज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापकः, न तथोपमानम् । गौहिं
गवयं कतिभिश्चिदमरं तत्रैतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह—साकल्येनेति ।
एव च तदत्यन्ताऽभेदेनैव परिच्छेदेनाऽन्वेति, ‘प्रश्नो व्रीहि’ रित्यादौ परिच्छेद-
तद्रूपारोपात् । भेदेनैव वा—प्रश्नोऽस्य परिमाणं मित्यादौ । तदुक्तं भाष्ये—‘अत्यन्ता-
येति । इदमव्ययम् । अत्यन्तिकाऽभेदेनाऽऽत्यन्तिकभेदेन वा तान्यपरिच्छिन्नान्तः,
इदं तु भेदाऽभेदाभ्यामिति विशेषः । चन्द्रेण तु—‘मित्यादावप्याथापमाप्रतीताव-
स्त्येव भेदाऽभेदप्रतीतिरिति बोध्यम् । परिच्छेदवशादिति । तत्तत्तन्म्यादिति
भावः । अव्ययीभावे बहुवचनाऽऽसङ्गतेराह—निपातनादिति । हीनार्थोपशब्देन
कर्मधारयस्य सुलभं वम् । भाष्ये—समीपशब्देन हीनत्वमेवोपलक्ष्यते । ‘उपोऽधिके-
चे’त्यादावुपस्य हीनार्थत्वदर्शनादित्यन्ये । अपेक्षानिमित्तक इति । निरूपमा-

पमान-‘गोरिव गवय’ इति । गौनिर्ज्ञातो, गवयोऽनिर्ज्ञातः ॥

काम तर्ह्यमेवेव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद्वीरनिर्ज्ञातः, तेन कर्तव्यं स्याद्वचय इव गोरिति ॥ बाढ कर्तव्यम् ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् ? ॥ शस्त्रीश्यामा ॥ क्व पुनर्य श्यामाशब्दे वर्तते ? ॥ शक्यामित्याह ॥ केन तर्ह्येदानीं देवदत्ताऽभिधीयते ॥ ममासेन ॥

■] अव्ययीभावे ह्येतद्रूपं न स्यात् । काम तर्हीति । न तत्र व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः । बाढमिति । अनेशानिमित्तकं पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न बध्निदोष इति भावः ।

किं पुनरिति । अयं भावः—यदा शस्त्रीशब्दः शक्यामेव वर्तते श्यामशब्दोपि तस्यामेव तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति । अथ श्यामा शब्दो देवदत्ताया वर्तते, तदा वैयधिकरण्यात्समासाऽप्रमत्तः । वचनसामर्थ्यात्सामान्येण चपला मृगचपलेनि पुबद्भावो न प्राप्नोति ।

शस्त्रीश्यामेति । साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थगतिः शब्दः ‘सामान्यवचन’शब्देन वचनग्रहणाद्भावे, यथा गुणवचनशब्देन गुणोपमर्जनव्यवहारी । क्व पुनरिति । उभयथा दीपदर्शनात्प्रश्नः । केन तर्ह्येति । पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानगतिं च तद्यतिरिक्तं शब्दान्तराऽभावात्प्रश्नः । समासेनेति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्याऽन्यपदार्थः

■] अनेशानिमित्तक इत्यर्थः । पितापुत्रादीति । ज्ञानप्रदं वाद्यं पुत्राणामपि पितृत्व-न्यवहारस्तद्विषयोऽत्र दृष्टान्तः । जातिस्मरत्वे नन्मान्तरविषयो वा ।

किं पुनरिति । अत्यन्तभेदऽभेदयोरुपमानत्वाऽभावात्प्रश्नः । क्व पुनरिति प्रश्ने वैयटोक्तो भावः उच्यते इति केचित् । न प्राप्नोतीति । उभयोरपि पदयोरकार्यं गतित्वादिनि भावः । वैयधिकरण्यादिति । सादृश्यसंबन्धेन शक्या श्यामा वा यदेवदत्तायामन्वयेन सामर्थ्येऽपि वैयधिकरण्यमित्यर्थः । अत्र हि ‘समानाधिकरणे’ति वर्तते । इदमुपलक्षणं, सामान्यवचनत्वाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । समान विभक्तिकत्वमुपमानोपमेययोर्न स्यादित्यपि बोध्यम् । पुबद्भाव इति । सामानाधिकरण्यनिमित्तककर्मधारयत्वनिमित्तक इत्यर्थः । साधारणधर्मविशिष्टेति । अनेन सामान्यवचनस्य समर्थनमुपमेयदेवदत्ताऽभिधानं च । ‘तस्यामेवोभयं वर्तते’ इति वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरण्यम् । इदं तात्पर्यमजानानं शृच्छति भाष्ये—

■ पुनरिति । एकदेशेन उत्तरम्—शक्यामिति । समुदायेन नदभिधानोपपत्तेः केनेति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह—पूर्वपदेति । अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाऽभाव इत्यर्थः । नन्वन्यपदार्थग्रहणाऽभावाच्च समासस्थोपमेयवृत्तितेत्यत्र आह—स्वाभावि

यद्येवं 'शस्त्रीश्यामो देवदत्त' इति न सिद्ध्यति ॥ 'उपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वः
भविष्यति ॥ यदि तद्धुपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति, 'तित्तिरि-
कल्माषी' 'कुम्भकपाललोहिनी',—अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति ॥

एवमर्हि शल्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, देवदत्तायां श्यामाशब्दः ॥ एवमपि
गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवः शब्दयां गुणाः—तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति ॥ अनि

प्र.] ग्रहणमन्तरेणाऽप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिः समास उपमेयस्य
वाचक इत्यर्थः । यद्येवमिति । गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात्स्त्रीलिङ्गेन श्यामा-
शब्देन समासे कृते रूपस्याऽसिद्धिः । उपसर्जनस्येति । अप्राधान्यादुपसर्जन-
त्वं मन्यते । समासवान्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम् । यदि तर्हीति । ह्रस्वविधौ
कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते, न तु लौकिकमपि, 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्ष्णसंप्र-
त्यय' इति न्यायादौ किं ग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च 'तित्तिरिक्कल्माषी' 'कुम्भकपाललोहिनी'-
त्यनोपमानस्य पुनपुनरुल्लिखत्वात्समासात्प्राक् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति । समासे कृते-
ऽनुपसर्जनाधिकारान्टीण्डो^१ प्रतिषेधः प्राप्नोति । सत्यपि वा ङीप् सतिशिष्टत्वा-
दुपमानस्वरं वाधित्वा ङीप्स्वरः प्राप्नोति । एवं तर्हीति । ततः पूर्वोक्तदोषा-
ऽभावः । 'शस्त्रीश्यामो देवदत्त' इति श्यामशब्दस्य देवदत्तगतिरिति तित्तिरिक्कल्माषी
ति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयगतिना समासविधागात् । एवमपीति । श्यामाशब्दस्य

उ] कृत्वादिति । वस्तुनोऽतिरिक्तत्वाऽभावेपि बुद्धिरपि तत् कश्चित्तोऽतिरिक्तोऽस्येवेति
भावः । अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति । अश्वकर्णादिर्यथा जातिविशेषस्येत्यर्थः ।
'अश्वकर्णादिर्जातिविशेषस्येवे'ति कश्चित्पाठः । स्त्रीलिङ्गेनेति । एतेन पुंलिङ्गश्यामशब्देन
समासे रूपसिद्धिरिति नाशङ्क्यमिति भावः । कृत्रिममेवेति । लौकिकसमानाधिकरण-
मिति बोध्यम् । 'सामान्यवचन' इत्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्छ्यामाशब्दो न तथेति भावः ।

ननु लौकिकमपीति । केवललौकिकमित्यर्थः । दोषप्रसङ्गादिति । आचार-
व्यजन्तप्रकृतिक 'कुमारी' शब्दादौ ह्रस्वप्रसङ्गादित्यर्थः । पुनपुंसकेति । तित्तिरिः—
पुमान्, कुम्भकपालं—झीवम् । स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति । तत्समानाधिकरणकल्माष-
लोहितयोरप्यस्त्रीत्वादिति भावः । 'ङीण्डोपोः—'अन्यतो ङीप्' 'वर्णादनुदात्ता'दिति
विहितयोः । सत्यपि वेति । 'वर्णादनुदात्ता'दित्याद्यवनुपसर्जनत्वस्य तदन्तविशेषण-
त्वात्समासोत्तरमिति भावः । अत एव 'ज्येष्ठा च शल्ये'त्यादिसिद्धिः । उप-
मानस्वरः—पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ङीप्स्वरः—अन्तोदात्तः । एवं च 'तित्तिरिक्कल्माषी'-
त्यत्रैव दोष इति भावः । भाष्यस्य तु नाऽत्र स्वरसः । 'ज्येष्ठे'त्यादि त्वार्पम् ।
ननु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्तायभिधायकत्वात्कथं गुणाऽनिर्देश इत्यत

१ 'गुणी नि' । 'गुणे न नि' । २ 'अप्रसिद्धिः' । ३ 'मुच्यते' । ४ 'ङीण्डोपोः' ।

दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सप्रत्यय । तद्यदा—‘चन्द्रमुखी देव-
दत्ते’ति । बहवश्चन्द्रे गुणा , या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥ एवमपि
‘समानाधिकरणेने’ति वचन्ते । व्यधिकरणत्वासमासो न प्राप्नोति ॥ किं हि
वचनात् भवति ? ॥ यद्यपि तावद्वचनात्ममास स्यादिह [तु] खलु मृगीव
चपला मृगचपला,—समानाधिकरणलक्षणं पुबद्भावो न प्राप्नोति ॥ एव तर्हि
तस्यामेवोभय वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभय वर्तत इति । इतरथाहि^२

प्र] देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छ्रीगणो गुणो न निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुण
निमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । चन्द्रमुक्ताति । अयं भावः—यत्राऽनिर्दिष्टोपि
गुणो रूढव्यवहारवशादुपमाननिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतं सन्निधानादुपमान
कथं न स्पष्टयति । किं हि वचनादिति । दुर्बलं प्रकरणं श्रुत्या बाध्यत इत्यर्थः ।
पुबद्भाव इति । ‘पुवत्कर्मधारयनातीयदेशीयत्वि’त्यनेन । नन्वस्त्रीपूर्वपदस्य विव-
धित्वान्मृगशीरादिवन्मृगचपलति भविष्यति । यद्यप्यन्वत्स्त्रियाश्चापत्यमन्यत्पुम-
सुधापि पुबद्भावेन स्त्रीप्रत्यये निरुक्ते णस्ति स्त्रीचलश्लगविशेषाऽवगतिः । प्रकरणादि-
वशात् स्त्रीचलप्रतिपत्तौ जानिमात्रोपाशनेपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति । मा च बहि-
रपत्वात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । एव तर्हि प्रनिपत्तिगौरवप्रसवादेतदत्र
भाष्यकारेण नाश्रितं, गत्यन्तरसम्भावम् । तद्दर्शयति—एव तर्हि^३ति । शस्त्रीसादृश्या

उ] आह—शस्त्रीगतौ गुण इति । ‘सादृश्यमतिरिक्तं पदार्थं’ इति मननेन एव च
श्यामाशङ्कस्य सामान्यवचनत्वाऽभाव इत्यपि बोध्यम् । अनियतगुणनिमित्तेति ।
समर्गनिधनं प्रतीयमानसादृश्येत्यर्थः । ‘उपमाननिमित्तत्वेने’ति पाठः । ‘उपमान
निमित्तत्वेने’ति पाठे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वेनत्यर्थः । कथं न स्पष्टयतीति ।
उपस्थितत्वेन प्रत्यासत्त्या चेत्यर्थः । एव च ‘भाष्याब्धिं क्वातिगम्भीर’ इत्यत्र मयूर-
व्यसकादिसमास एव । उच्यतेत्या सामान्यप्रयोगसत्त्वनोपमितसमासाऽप्राप्तः ।
‘चन्द्रमुखी’त्यत्र बहुव्रीहौ ‘स्वाङ्गाद्योपसर्जन’दिति धीप्-भाष्ये—समानाधिकरण-
लक्षण इति । पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसम्बन्धनोत्तरपदार्थेऽन्वयनं व्यधिकरणत्वादिनि-
भावः । पुवत्कर्मधारयेति । एतन् चपलशब्दस्य प्रियादित्वान्मृगीशब्दस्य जानि-
शब्दत्वाच्च कथमत्र पुवत्त्वमित्यपास्तम् । अस्त्रीपूर्वपदस्येति । जानिमात्रविव-
क्षया मृगशब्देन समास इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । प्रकरणादिसारेक्षप्रदाने
त्वेन नृत्तम् । मृगीव चपलति विग्रहे त्वव्यविकन्यायाद्वाक्यमेवमिति भावः ।
ननु ‘शस्त्री’शब्दस्य कथं देवदत्तार्थां प्रतिरत आह—सादृश्यादिति । तथाचट—
सादृश्यनिमित्तादिति । तत्रयोनकमाधारणधर्मत्वाभिनिमित्तादित्यर्थः । पारच्छदक

बह्वपेक्षं स्यात् ॥ यदि तावदेव विग्रह क्रियते-शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति,-
शरुया श्यामेयेतदपेक्ष्य स्यात् ॥ अथाप्येव विग्रह क्रियते-यथा
शस्त्री श्यामा तद्वदिव देवदत्तेति,—एवमपि देवदत्ताया 'श्यामे'त्येतदपेक्ष्य
स्यात् ॥ एवमपि गुणोऽनिदिष्टो भवति । बहवश्च शस्या गुणा-तीक्ष्णो
सूक्ष्मा पृथुरिति ॥ अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सप्रत्यय ।
तद्यथा-'चन्द्रमुखो देवदत्ते'ति । बहवश्चन्द्रे गुणा, -या चासौ त्रिपदसंज्ञता

प्र] देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते, सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारात्, यथा 'गार्वाहीन' इति ।
पूर्वावस्थाश्रयेण च शरुया उपमानवाचित्वमवसेयम् । यदि तावदिति । यदा
श्यामाशब्दो देवदत्ताया वर्तते शस्त्रीशब्द ग्रन्थामेव, तदा शस्त्रीगत श्यामत्वमनेक
गुणसम्भवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् ।
अथापीति । यदा शरुयामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव, तदा
देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्याग्रतिरस्ति
येनोभयगत श्यामत्व प्रतिपादयेत् । अत्रापि दोषमाह-एवमपीति । यदा शस्त्री
सादृश्यादेवदत्ताया शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा क गुणमाश्रित्य तयो सादृश्यमाश्रयतामि

३] श्यामशब्दस्य भिन्ना परिच्छेदा श्यामा देवदत्तति बोध (एतच्च मञ्जुपाया विस्त-
रेण प्रपञ्चितम्) पूर्वावस्थेति । यद्यपि पुनस्त्वानुरोधाद्वाक्येभ्यमेदान्वय आवश्यको,
उत्तौ, इत्ते प्राक् यत्र सामानाधिकरण्या तत्रैव पुनस्त्वप्रवृत्तेस्तथापि यदा केवलस्य
प्रयोगस्तदा तद्वचन(त्व)मियमिमान् । परं तूपमानानीत्यस्य तत्त्वेन बोधकानीत्यर्थः ।
इवशब्दसमभिध्याहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकत्व, उत्तौ तु समासशक्तिबलद्वित्यु-
पमानवाचित्वाऽभावशङ्कैव निर्दला, इवशब्दश्च स्वसमभिध्याहृते उपमानत्वद्योतकः ।
शस्त्रीपदस्य तत्सदृशपरत्वंमिवो द्योतयतीति तु न युक्तं, द्योत्यार्थे समभिध्याहृत
पदार्थविदीपणताया एव स्वभावसिद्धत्वान् । अत एव निच्यतरवादीना द्योतकता
पक्षस्य 'प्रवृत्त्यर्थविशेषणते'ति शब्देनोन्नेहो भाष्य इत्याहुः । उपमानिमित्तमिति ।
उपमा-सादृश्य, तन्निमित्त-शस्त्रीगत देवदत्तागत वा श्यामत्व, प्रतिपादयितु-
स्तत्तद्वचनेन बोधयितुमित्यर्थः । उभयत्र श्यामत्वप्रसारनबोधस्तत्र न स्यादिति
भावः । इदं च दृश्ये लिङ्भेदादिस्पोषणादपणप्रस्तावे काव्यप्रकाशतद्दीकादौ
स्पष्टम् । उपमानतावच्छेदमारोपेणाऽभेदान्वयादेवोपमानोपमेययो सामानविभक्तित्व
नियमः । अपेक्ष्य स्या'दिति भाष्यस्य तत्त्वेन बोधार्थमित्येवार्थः । 'तस्यामेवे'ति सिद्धान्त
पक्षेऽपि शङ्कते-एवमपीति भाष्योऽशस्या श्यामगुणाऽनिदेशादिति भव । तदाह-क
गुणमिति । शस्या तीक्ष्णत्वादिवहुगुणसत्त्वादिति भावः । उत्तरयति-अनिर्दिश्य

१ 'करिष्यते' । 'स्यान्' । २ 'करिष्यते' । ३ 'न निर्दि' । ४ 'गुणो निर्दि' । ५ 'तीक्ष्ण सूक्ष्म' ।

मा गम्यते ॥ २ ॥ उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभावात्सामान्यवचनाऽप्र-
सिद्धिः ॥ २ ॥ [उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभावात्सामान्यवचना-
ऽप्रसिद्धिः ।] उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभावात्सामान्यवचन-
स्याऽप्रसिद्धिः स्यात् । शङ्खीश्यामा । श्यामाशब्दोऽयं शङ्खीशब्देनाऽभिसंबध्य-
मानो विशेषवचनं सपद्यते । तत्र 'सामान्यवचनं रिति समासो न
प्राप्नोति ॥ २ ॥ न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचन-
प्रसिद्धिः ॥ २ ॥ न चोप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'श्यामत्वस्योभयत्र
भावात्' । उभयत्रैवाऽत्र श्यामत्वमस्ति - शङ्खया, देवदत्ताया च । 'तद्वाचक-
त्वाच्च शब्दस्य' । तद्वाचकश्चाऽत्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते ॥ किं वाचकः ? ॥
उभयवाचकः । श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्य-
वचनं प्रसिद्धम् । सामान्यवचने प्रसिद्धे 'सामान्यवचनं रिति समासो भवि-
ष्यति ॥ न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो यद्गुणं सामान्यमाह, द्वयोरपि
प सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव ॥ अथ वा 'सामान्यवचनै'रि-
युज्यते । सर्वत्र शब्दोऽन्येन शब्देनाऽभिसंबध्यमानो विशेषवचनं सपद्यते ।

प्र] न्यर्थः । उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यानम् । यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरपि परिहारोऽस्ति
'थापि ह्रस्वलोप्रयस्वरपुबद्वावाऽसिद्ध्या पूर्व पक्षद्वयं परिहृत्याऽयं पक्ष आश्रितः ।
उपमानसमास इति । 'शङ्खीश्यामा देवदत्त'त्यत्र शङ्खीशब्दसामेधौ श्यामाशब्द-
प्रयुज्यमानः शङ्खीशब्दः श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति न च शङ्खीशब्दो गुण आश्रयान्तरे
स्ति इति सामान्यवचनत्वाऽभाव इत्यर्थः । न वेति । शङ्खीशब्दोपादानसामर्थ्यात्,

[मानस्यापीति । यत्राऽन्यदपि बहुगुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशं कश्चिदेव गुण-
मीयते तत्रोपमेये श्रुतस्तद्व्यादिना कथमुपमानं न सम्भवत्यत इति भावः । तद्वनय-
नस्यति - 'श्यामशब्दः शङ्खीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचन' इत्यादि । एष परि-
हार इति । 'इतरथा हि बहुष्वेभ्य स्यादित्युक्तदोषस्तत्पर्य' । पुबद्वावासिद्ध्यति । उभ-
यस्य 'श्यामत्वप्रकारकत्वेवाऽसिद्ध्यात्यपि बोध्यम् । पदार्थद्वयानुपमानत्वोक्तावपि
सामान्यवचनत्वाऽहानिरिति शङ्कते माध्ये - उपमानसमास इति । 'न च शङ्खीश्व'
त्युपलक्षणम् - उपमानोपमेय इत्यर्थः । माध्ये शङ्खीशब्देनैव्यपुलक्षणमुपमयेन
मेवस्यापि । शङ्खीशब्दोपादानेति । उपमानशब्दोपादानेति क्वचित्पाठः । अत्रमेव
रुक् । अयं भावः - शस्यादीनामुपमानत्वेनोपादानादुपमेयसापेक्षत्वेन श्यामाशब्द उप-
मेयाया वर्तते, तस्य च तन्त्रेणोपमानेऽप्यन्वयः । एव चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन तस्य

१ कचिन्न । २ 'श्यामेति' । ३ 'शब्देन संबध्य' । ४ 'तत्र' । 'नत्वस्य' ।

५ 'चनत्व' । ६ 'चनत्वे' । ७ 'च' । ८ च कचिन्न ।

त एव विज्ञास्याम - 'प्रागभिसम्बन्धाच्च सामान्यवचन' इति ॥

उपमितं व्याघ्रादिभि सामान्याऽप्रयोगे ॥ २।१।१६ ॥

सामान्याऽप्रयोग इति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत् - 'पुरयोऽय व्याघ्र इव शूर', 'पुरुषोऽय व्याघ्र इव बलवान्' ॥ * ॥ सामान्याऽप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् ॥ * ॥ इह कस्माच्च भवति - पुरयोऽय व्याघ्र इव शूर, पुरुषोऽय व्याघ्र इव बलवान् ? ॥ 'असामर्थ्यात्' ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमपमर्थं भवती'ति ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत् 'सामान्याऽप्रयोगे' इति प्रतिपेक्ष्य शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति वै प्रधानस्यै सापेक्षस्यापि सामा' इति ॥

प्र] इयामगुणसन्निधानाच्च यादृश शैल्या इयामत्वमन्यरित्क्षण तादृश देवदत्ताया इति सप्रत्ययादुभयमाधारण इयामन्व भवति सामान्यमिति न कश्चिदोप । तत्र सात्त्व सामान्यमुच्यते, गुणो वा द्विवृत्तिभिर्घोऽप्यभिन्नत्वेन विवक्षित सामान्यम् । सर्वश्चेति । शब्दान्तरसम्बन्धे सर्वं शब्दो विशेषप्राचित्र्य-सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनप्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराऽभिसम्बन्धात्समासहपाद्यास्य शब्द सामान्यवचन स गृह्यते, केवलञ्च इयामाशब्द इयामगुणविक्षिप्त स्त्रीत्वयुक्त इव्य मानमाहति साप्रतिनाऽभाव भूतपूर्वगत्याथयणात्सिद्धमिष्टम् ॥ [उपमानानि] ॥

उपमित व्याघ्रा । पुरयोऽय व्याघ्र इव शूर इति । उपमानप्रतिपादनपरमेतत् । वैयधिकरण्यादेर्नाऽन ममासम्याऽप्रसङ्ग । यदा तु व्याघ्रशब्द शौर्यादे पुरुषार्थ

उ] सामान्यवचनत्वमिति भाव । नन्वेवमपि तयोर्गुणयोराध्यभेदाद्भेदेन सामान्यस्यो भयदृश्येन धर्मस्य न वाच्यमेतदत आह - यादृशमिति । सहजमूलकाऽभेदाध्यवसायेन सामान्यवचनतेति भाव । सादृश्यमिति । सादृश्यमूलकाऽभेदमापन्न इयामन्व मित्यर्थ । गुणो वेति । त्रियादेरप्युपलक्षणमेतत् । अभिन्नत्वेन विवक्षित इति । श्लेषमूलकाऽभेदाध्यवसानादित्यर्थ । 'अभेदेने'ति वक्षित्वा । भाष्येऽप्युभयराचक इत्यनेन श्लेषमूलकमभेदाध्यवसानमुभयत्राऽन्वयश्च दर्शित । अन्यथा वाचकताया वस्तुतोऽनन्यामगुणनिरूपिनाया सत्त्वन 'न चावश्य मित्यादिप्रन्योऽसङ्गत एव स्यात् । अथ यदुक्तसामान्यवचनस्यैव ग्रहणेपि न क्षतिरित्याह - अथ वेति । अत एवाऽऽद्यपक्षयो इयामापदस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाह । सामान्यवचनप्रहणति । सामान्यवचनपदेत्यर्थ । समामरूपादिति । उदमुपपत्त्यै वाक्यस्यापीति दिन् ॥

उपमित व्याघ्रा । उपमानप्रतिपादनेति । उपमानप्रतिपादनेत्यर्थ । एतत् - इत्यपि वाक्यम् । वैयधिकरण्यादेवेति । व्याघ्रस्यवाऽर्थादृश्यसम्बन्धनाऽन्वय इत्यभिमान । यदा त्विति । वाक्येऽपीति भाव । इवशब्दस्तु तत्रतोऽ

१ इद भाष्यमित्यन्या । वार्त्तिमित्यन्ये । २ 'प्रधानम्याऽपि सापेक्षस्य' । ३ शस्त्रीश्या ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'राजपुरुषोऽभिरूप.' 'राजपुरुषो दर्शनीय.'-
—अत्र वृत्ति सिद्धा भवति ॥ [उपमित व्याघ्रा] ।

चिशेषण विशेप्येण चटुलम् ॥ २।१।५८ ॥

॥*॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेषणत्वादुपसर्जनाऽप्र-
सेदि ॥*॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेषणत्वादुपसर्जन-
याऽप्रसिद्धि । कृष्णतिला इति,—कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाऽभिसवधयमानो
[] एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासन भाष्यम् । तत्र यदा प्रकरणादि-
शाश्रित्यतयाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याऽप्रयोगे सति समास । यदा ॥
[] गान्तरव्यवच्छेदय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोग 'पुरुषो व्याघ्र एव शूर'
इति, तदा समासाऽभावाय सामान्याऽप्रयोगग्रहणम् । भवति वै प्रधानस्येति ।
न्यायसिद्ध एवाऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवाऽनेकोपकारकोपकार्यत्वाऽविरोधा-
त्समासस्य सिद्धत्वान् ॥ [उपमित व्याघ्रा] ॥

विशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोरिति,—उभयापक्षेय पट्टी । नित्यसापेक्षत्वा-
द्योभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति । विशेषणविशेष्याभिमनयोर्द्वयोर्द्वे-
उ] मानत्वशेनक इति बोध्यम् । इदमेव युक्तं, पूर्वसूत्रोक्तभाष्यस्वरसान्, समान-
विभक्तित्वनिश्चयाच्च । साधारणगुणवचनेति । 'भाष्यान्धि कानिगम्भीर' इत्यादौ
तु मयूरव्यसकादित्वात्समास । भाष्ये—भवति वै प्रधानस्यापीति । न च पूर्व
सूत्रस्थभाष्यरीत्या व्याघ्रेणापि शूरपदार्थाऽन्वयाद्विशेषणमप्यत्र सापेक्ष, यथा व्याघ्र
शूर एव पुरुष इति प्रतीति । अत एवोपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदादेर्दोषत्वम् अन्य-
तरलिङ्गस्य साधारणधर्मन्योभाभ्या भिन्नलिङ्गाभ्यामन्वयाऽयोग्यत्वं हि तद्वीजमिति
वाच्यम्, उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मार्थे नित्यसापेक्षत्वेनाऽशेषान् ।
साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वं हि तत्त्वम् । तच्च तत्त्वेन शून्यस्यैव । यद्यपि
साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदकत्वमेवोपमेयत्वमित्युपमेयमपि नित्यसापेक्षम् । इदमपि
तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । तथापि आपकपर भाष्यमेकदेश्युक्ति । प्रधानस्य
सापेक्षस्य उचित्तु कैयटोक्तन्यायादेवा 'असामर्थ्या'दित्यस्योभयोर्पीतरसापेक्षत्वेना-
ऽसामर्थ्यादित्यर्थः । 'शङ्खीश्यामे'त्यादौ पूर्वोत्तरपदयो परस्परसापेक्षत्व नाऽसामर्थ्य-
प्रयोजकमिति न दोष । यद्यपि लिङ्गवचनभेदेऽप्यभेदान्वयो 'वेश प्रमाण'
मित्यादौ दृष्टस्तथापि लिङ्गभेदादीना दूषकतावीच सहृदयोद्देश एवेति स्पष्टमलङ्कार-
तत्त्वविदाम् । अनेकोपकारकोपकार्यत्वम्—अनेकविशेषणविशेष्यत्वम् ॥

विशेषणं वि । भाष्ये—उभयविशेषणत्वादिति । उभयोर्विशेषणत्वादित्यर्थः ।

१ 'दुभयविशे' । २ तच्चिन् । ३ 'सर्जनत्वस्या' ।

विशेषणवचनः संपद्यते, नथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते, तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्ययोरभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याऽप्रसिद्धिः ॥

॥*॥नयाऽन्यतरस्य प्रधानभावोत्तद्विशेषकत्वाच्चाऽपरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः ॥*॥ न वैप दोषः॥किं कारणम् ?॥ 'अन्यतरस्य प्रधानभावात्' । अन्यतरदत्र प्रधानम् ॥ 'तद्विशेषकत्वाच्चाऽपरस्य' । तद्विशेषकं चाऽपरम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चाऽपरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । यदाऽस्य तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति, कृष्णो विशेषकत्वेन, तदा तिला प्रधान, कृष्णो विशेषणम् ॥ कौम तद्विधानेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता

प्र.]रूप्यमद्वावात्समाससिद्धावध्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः । कृष्णशब्द इति । कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिल्यदिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति । तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्वेव नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम् । एव तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्व, कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयम् ।

नवेति । अन्यतरस्य । द्रव्यस्यैवेत्यर्थः । अपरस्येति । गुणस्यैवेत्यर्थः । यदाऽस्य तिला इति । ते हि द्रव्यरूपत्वात्क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमाना

उ.]कयोरुभयो, विशेषणविशेष्ययो । अत्रोभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीति समामेनोद्देश्यविधेयभाव इत्यनादेयम् । ननु विशेषणविशेष्ययोरिति पृथी नोपसर्जनाऽप्रसिद्धिरित्यपेक्षया, विशेषणे उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्त्वात्, नाप्युभयानपेक्षया, सविशेषणतया समासानापत्तेरत आह-उभयापेक्षेयमित्यादि । ननु विशेषणविशेष्ययोरुभयं चेद्विशेषण विशेष्य च तदोभयोरप्युपसर्जनत्वादुपसर्जनाऽप्रसिद्धिरिति दूषणाऽसक्तितरत आह-अनियत इति । न्यावरत्यव्यावर्तकभाव एव विशेषणविशेष्यभाव, स च परस्परमुभयोरित्यव्यवस्थेति शङ्कार्थ इति भावः । 'उपसर्जनाऽप्रसिद्धि'रित्यस्योपसर्जननियमाऽसिद्धिरित्यर्थो भाष्ये । द्रव्यमात्र-कृष्णगुणं सर्वं द्रव्यम् । तिलशब्दो विशेषणमिति । परिच्छेदकबोधक इत्यर्थः । परिच्छेदपरिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः । अन्यतराऽपरशब्दयोः सर्वप्रतिपादकत्वादनियमरहादवम्य इत्यत आह-द्रव्यस्यैवेत्यर्थः इत्यादि । द्रव्यस्यैवानयनादिक्रियासंभवेन तस्यैव क्रियान्वयौचित्येन तस्यैव विषयताविशेषरूपं विशेष्यत्वमिति भावः । एतदेव धनयितु प्रधानपदं भाष्ये उपात्तम् । तदेव चाऽत्र विशेष्यविशेषणभावशब्देन गृह्यते न तु परिच्छेदपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वम् । एतदेव धनय-आह-ते हीति । 'यदा' 'तदा' शब्दो भाष्ये यतस्तत इत्यर्थकाविनि भावः । प्राधा-
१ 'लक्षा' । २ 'प्रधानत्वात्' । ३ 'विशेष्यत्वा' । ४ 'विशेषणत्वेन' । ५ 'विशेषणकत्वेन' । ६ 'एव' ।

भवन्ति तिला विशेषणत्वेन, तेन कर्तव्य 'तिलकृष्णा' इति ॥ न कर्तव्यम् ।
 नह्य द्वन्द्व-तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न खल्वपि षष्ठीसमास-तिलानां कृष्णा
 [तिलकृष्णा] इति ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वविमौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपद्वर्येभ्येते,
 न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपद्वर्यमानयोः किञ्चिदपि प्रयो
 प्र] प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते । कृष्णस्तु गुणत्वाद् व्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषण
 तिलानां सपद्यते । इतरो यथोक्तन्यायमनुद्धा विवक्षामात्रनिग्रन्धनन्वमनेन विशेष-
 णविशेष्यभावस्य प्रतिपादिन, विवक्षयाश्च स्वातन्त्र्यादुनियमाप्रयोगाऽनियम
 इति मन्यमानः पृच्छति-काम तर्हीति । नह्ययमिति । नहि गुणद्रव्यवाचिनो
 द्वन्द्व उपपद्यते । गुणश्चनस्य द्रव्यपक्षबादसामर्थ्याद्द्रव्येण सहविवक्षाया अस्
 म्भवान् । यदि तु द्वन्द्व स्यात्स्यादेव तिलकृष्ण' इति प्रयोगः । न खल्वपीति ।
 गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिनि भावः । प्रधानशब्दाविति । प्रथमान्तावित्यर्थः ।
 अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्व कथितम् । एकस्मिन्नर्थे इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्व
 कथितम् । द्वन्द्वे हि सर्वपदार्थानां प्राधान्याच्चास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेऽवस्था
 नम् । एतच्चाऽवयवार्थापक्षयोक्तम् । समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मि

उ] न्येनेत्यस्य-तेनैवेत्यर्थः । विवक्षामात्रेति । प्रदा-तदाशब्दौ विवक्षिता' इति शब्दश्च
 भाष्यस्थोऽशब्दे विपरीतप्रतिपत्तौ च धातुम् । विशेषणविशेष्यभावस्येति ।
 परिच्छेदपरिच्छेदभावस्येत्यर्थः । प्रतिपादितमित्यस्य 'इति च बुद्धु'ति शेषः ।
 स्वातन्त्र्यादिति । 'प्रयोक्तु'रिति शेषः । द्रव्येण सहविवक्षाया इति । साक्षाद्द्रव्यव
 क्रियायामनन्वयादिति भावः । यदि त्विति । ननु सोऽस्तीति ॥ तथाप्रयोग इति
 भावः । भाष्ये विपरीतविशेषणविशेष्यभावविवर्धनं नति नाऽनेन समासे तथाप्रयोगः,
 समानान्तरेणापि नेत्युक्तम् । भाष्ये-तिलानां कृष्णा इति । कृष्णा(५)वयवा इत्यर्थः ।
 निषेधादिति । एवमेतदुत्तरं तिलकृष्ण' इति भाष्ये क्वचिद्दृश्यमानोऽपाठ
 इति बोध्यम् । एव च ॥ द्वन्द्वषष्ठीसमासार्थावित् प्रतीयते, नापि तत्र साधु च,
 किं समेद प्रतीयते, तत्रापि न साधु वमिति सर्वथा तद्रूपाऽभाव एवेति भाष्यार्थः ।
 पूर्वधानेन विपरीतविशेषणविशेष्यभावाऽसंभव स्पष्टयति-किं तर्हीत्यादिना ।
 द्रव्यस्यैव प्राधान्याऽस्तीति प्राधान्यशब्दावित्यसद्वन्मन्याशब्दाह-प्रथमान्ताविति ।
 तत्र वाक्याथ यन्मुख्यविशेष्य तदभिनार्यन्त्वादितीयप्रथमान्तमपि प्रधानत्वेनोक्त
 मित्यर्थः । इदं 'प्रथमान्तेन रिग्रह' इति पक्षे । 'परिनिष्ठतविमतया समास' इति
 पक्षे समानपि भिन्नान्तावित्यर्थः । तदुननन्नाह-अनेनेति । एतच्चावयवाधेति ।
 विग्रहान्ताभिप्रायेणेत्यर्थः । समाने तु द्वन्द्वेऽप्येकार्यभावसत्त्वाद्भयोरेकार्यवृत्तित्व

जनमस्ति, तत्र प्रयोगादेतद्वन्तव्य—‘नूनमत्रान्यतरत्प्रधान, तद्विशेषक चापर’
मिति । तत्र त्वेतावान् सन्देह—किं प्रधान, किं विशेषणमिति । स चापि
क सन्देहो, यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा—खञ्ज कुञ्ज ‘खञ्जकुञ्ज’ इति ।
यत्र ह्यन्यतरद्रव्यमन्यतरो गुणस्तत्र यद्रव्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा—‘शुक्ल
मालभेत’ ‘कृष्णमालभेतेति’ । न पिष्टपिण्डीमालम्ब्य कृती भवति, अवश्य तद्गुण
द्रव्यमाकाङ्क्षति ॥ कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावकस्मिन्नर्थे युगपदवर्ण्यते—

प्र] जर्थे सर्वेषां पदार्थाणां वृत्तिरस्त्येवाप्रधानशब्दयोरिति । परस्परविशेषणत्वेना
नुपकारकयो स्वतन्त्रयोरित्यर्थः । यत्रोभाविति । द्वयोरपि गुणत्वाद्व्यव्यव
धानेन क्रियासाधनत्वाऽविशेषादिति भावः । यत्र ह्यन्यतरद्रव्यमिति । ‘तत्र नास्ति
सन्देहः’ इति वाक्यशेषः । यद्रव्यमिति । साक्षात्क्रियासाधनवादिति भावः ।

ननु तिलशब्दो जातिवाची न द्रव्यवाची । तत्र जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाच्चित्वाच्चिदं
द्रव्यवाचीरुच्यते, तदा कृष्णशब्दोऽपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्व्यवचनं आपद्यत
इति नाऽनयो कश्चिद्विशेषः । नैव दोषः । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाज्जातिर्द्रव्यं न
जहाति । नच शब्देन द्रव्याव्यतिरेको जाते प्रस्थाप्यते । नहि भवति ‘शास्त्र
कृतस्य गौ’रिति, किं तर्हि ? । ‘गौ शाकल्य’ इति । तस्माज्जात्यात्मनमेव
द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनाऽवस्थाप्यते । गुणा पुनरुपायिनश्च
ऽपायिनश्च, ‘पटस्य शुक्ल’ इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्स्वशब्देन गुणा प्रस्थाप्यन्त
इति गुणात्मनस्त्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति ।
एतद्व्याख्याश्रयेण वैदिकव्यवहार निदर्शनायोपन्यस्यति—तद्यथेति । ‘श्वत छागमाल

उ] मस्यैवेत्याह—समुदायार्थापेक्षायामिति । भाष्ये—युगपदुपवर्ण्यते—प्रयुज्यते ।
परस्परेति । ‘प्रथमान्तयो’रिति शेषः । भाष्ये—यत्रोभौ गुणशब्दाविति । क्रियाया
अपि उपलक्षणमेतत् । अत एव ‘सचकृञ्चा’वित्यत्र ‘खञ्ज’स्यस्य क्रियात्वेऽपि न क्षति
रित्याहुः । ‘कुञ्जवामन’ इति वैचल्यगुणोदाहरणं तत्प्रधानविशेष्यताख्यविषयताव
दित्यर्थः । न च शब्देनेति । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकनेत्यर्थः । शब्देन जातेर्द्रव्यव्य
तिरेकाऽप्रतीतौ हेतु—उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशमत्यागं तथा गुणानां व्यतिरेकप्रतीतौ
हेतु—उपायित्वाऽपायित्वम् । उपायाऽपायाऽनुत्पत्तिविनाशौ द्रव्ये सत्येव । भाष्ये—
अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षतीति । ‘सनिहिपदोपात्त छागदी’ति शेषः । तद्गुणं
द्रव्यविशेषमवश्यमपेक्षते, तदभावे गुणमात्रेण शास्त्रार्थसिद्धिं न मन्यते इति द्रव्य
प्रधानमित्यर्थः । भाष्यस्थवाक्यमपि छागपदघटितमेवेत्याशयेनाह—श्वेत छागमिति ।
एव चाऽमुकदीक्षित, देवदत्तसोमयाचीत्यादयो श्लोके प्रयुज्यमाना अप्यसाधव इति

१ ‘खञ्जकुञ्ज’ । २ ‘कुञ्जखञ्ज’ । ३ ‘व्यत्यासश्च कश्चित्’ । ४ ‘तीत्यव’ । ५ ‘वचिन्नः’ । ६ ‘दुपह’ ।

वृक्ष शिशपेति ? ॥ नैतयोरावश्यक समावेश । न ह्यवृक्ष शिशपान्ति ॥

प्र] भेते'ति चोदनाया श्रुताऽभावे कृष्णच्छाया आलभ्यते, छायाऽभावे तु शुक्रस्य द्रव्यान्तरस्यालम्भो नास्ति । कथं तर्हीति । द्वयोरपि जानिषब्दत्वाद्द्रव्यवाचिन्वात्प्रधानत्वात्तस्यान्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्न । नैतयोरिति । आवश्यकमस्मिन्नन्ती-त्यर्थोऽदित्वादच्यन्वय । अयं भाव — यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिशपेति, तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रकान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याऽव्यभिचाराद्वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम् । यदा तु प्रथम सामान्यमुपक्रम्यते वृक्ष' इति, तदा तद्विशेषणाय शिशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिशपावृक्ष' इत्येव भाव्यम् । अत्र केचिदाहु — शिशपाया अपि फलव्यवच्छेदाद्योपादीयमानो वृक्ष किमिति विशेषण न भवति, ननश्च भविष्य वृक्षशिशपे'त्यपीति । तदयुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद्दूरतः प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव । शिशपात्वं तु स्वल्पविषयत्वात्पश्चाद्गृहणाच्च शुद्धादिगुणरूपत्वाद्विशेषणमेवेति नाम्नि प्रयोगस्याऽनियमः । तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादे प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षोऽऽभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियत इति न्यायोऽवद आहु । न ह्यवृक्ष इति । ननु

उ] बोध्यम् । एव च कृष्णोपक्रमेण वाक्ये विशेष्यभूता एव तिल्य कृष्णगुणमाश्रयान्तरे-भ्यो निवर्तयन्तीति 'न तिलानां परिच्छेदकत्वहानि । एतेन विशेषणताव्यविषयताव-देव परिच्छेदक भेदक चेत्यपास्तम् । 'राजपुरुष' इत्यादी च विशेष्यस्याऽपि पुरुषस्य शक्तिभेदकत्वदर्शनादिति दिक् । शिशपावृक्षयोरपि सामान्यविशेषवाचित्वेन विशेष्य विशेषणभावमाशङ्क्याह — द्वयोरिति । नास्त्यन्यतररयेति । वृक्षस्येत्यर्थः । भाष्ये — आवश्य-क इत्यस्य 'नियत इत्यर्थः । काश्चित्कस्त्वस्येवेति भावः । तत्रोपपादयति — यदा प्रथमत एवेति । यदा तु प्रथममिति । अनेन च न केवलं गुणद्रव्यसमभिव्याहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमियेव नियमः, किं तु व्याप्यव्यापकनातिसमभिव्याहारे व्यापकस्य विशेष्यत्वमिरयपीति बोध्यते । वृक्षप्राधान्ये हेतुद्वयः, — प्रथमत उपलम्भादिति, महाविषयत्वादिति च । महाविषयत्वमेवोपपादयति — व्यापकत्वादिति । विशेष्यत्वमेवेति । विषयताविशेषरूपमित्यर्थः । फलव्यवच्छेदाय वृक्षशब्द इत्यपि नेत्याह — तथा चेति । वृक्षविशेषस्य खदिरादे प्रतिनिधिर्बुधो भवति, ननु तद्वृक्षाऽभावे नदीयफलद्युपादानमित्यन्वयः । 'वृक्षविशेष खदिरादे'रिति पाङ्क पाठः । 'वृक्षाऽ-भावे फले'त्यादिश्च । एव च फलं न वृक्षसमतया तदर्थं इति तात्पर्यम् । तदाह — भाष्ये — न ह्यवृक्ष इति । तथा च शिशपोपक्रमे वृक्षपदप्रयोगो नेति भावः । शिशपा तु वृक्षोऽस्त्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येव शिशपाप्रयोग इति बोध्यम् ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ २।१।५८ ॥

अथ किमर्थमुत्तरग्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते, न 'विशेषणं' विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धम् ? ॥ * ॥ बहुलवचनस्याऽनृत्नत्वादुत्तरानुक्रमणसामर्थ्यम्

प्र] फलमस्त्येव । नैतदस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्वहिरङ्गत्वादृशवसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात् । 'विशेषणं विशेष्येणे'ति द्वयोरुपादानं विस्पष्टार्थम् । ससन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतरस्याऽऽशेषात् । बहुलग्रहणाच्च 'तक्षक सर्प' 'लोहितस्तक्षक' इत्यादौ समासाऽभावः । [विशेषण] ॥

पूर्वा । अथ किमर्थमिति । एतत्सूत्राद्युत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः । 'पूर्वकाले'त्ययं तु योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थः । 'दिक्संरूप' इति सहाया नियमार्थः । 'कुलितानी'ति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजनगुणम् । यत्र तु प्रयोजनाऽभावः 'पूर्वापरप्रथमे'त्यादौ तस्यायमाक्षेपः, पूर्वैर्नैव समा

उ] वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति । एतेन 'लुब्धोगाऽप्रदधाना'दिति सूत्रस्वरसेन शिंशपादिशब्दानामपि फले मुख्यतया शिंशपात्व वृक्षत्वव्यभिचारीति 'न ह्यवृक्ष' इति भाष्यमसङ्गतमित्यपास्तम् । लुप प्रत्याख्यानोऽपि वृक्षसंबन्धित्वेनैव तद्विधात् । आदौ हि शिंशपाशब्दादवृक्षस्यैव प्रतीतिः । पश्चात्-ससन्धित्वेन फलस्यैत्याशयात् । मन्वन्तरङ्गत्वेऽपि फलार्थकत्ववारणाच्च वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति, तत्र च द्रव्यवाचित्वेन विशेष्यत्वाऽनियमात्प्रयोगाऽनियमो भविष्यत्येवेति चेन्न, 'न ह्यवृक्ष शिंशपा',—प्रसिद्धोऽस्तीति भाष्यार्थात् । एव च फलरूपार्थस्याऽप्रसिद्धत्वाद्भिना प्रकरणादिकं तदुपस्थित्यनुदयेन तद्व्यवर्तनविशेषणोपादानाऽभाव इति तात्पर्यात् । एव च सामान्यविशेषवाचकपदसमभिव्याहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वम् । यत्र तूभयोरपि परस्परपक्षेयं सामान्यत्वं विशेषत्व च तत्राऽनियम एव, यथा 'ब्राह्मण देवदत्तो देवदत्तब्राह्मण' इति । मनु विशेषणविशेष्ययोः ससन्धिकत्वादभ्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं द्वयोरपि परस्परव्यभिचारित्व एव यथा स्यादित्येतदर्थम् । अत एव 'तक्षक सर्प' इत्यादौ न तक्षकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचाराऽभावात् । ध्वनित चेद वृत्तौ । तत्कथं शिंशपावृक्षे समास इत्यत्र आह—द्वयोरेपादानमिति । भाष्यप्रामाण्यात्स्पष्टार्थमेव तदित्यर्थः । 'तक्षकी नागवर्द्धक्यो'रिति कोशतक्षकत्वस्याऽपि सर्पत्वव्यभिचाराच्च । बहुलग्रहणाच्च तक्षक सर्प इति । अत्र समासाऽभावे प्रमाणं विचार्य भाष्याहृष्टं बहुधुने ॥ [विशेषण] ॥

पूर्वापर । भाष्ये—उत्तरत्र—विशेषणं विशेष्येणेत्युत्तरम् । एवमादि—'पूर्वापरे'—त्यादि । तदाह—एतत्सूत्राद्युत्तरेत्यादि । 'उत्तरत्रे'त्यस्य फलमाह—पूर्वकालेत्यय

॥॥ अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमण क्रियते ॥ यद्यकृत्स्नं, यदनेन
कृतमकृतं तत् ॥ एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति, कृत्स्न च कारक च साधक
च निर्वर्तक च । यच्चाऽनेन कृतं सुकृतं तत् ॥ किमर्थं तद्वेवमाद्यनुक्रमण

[प्र]सस्य सिद्धत्वात् । बहुलवचनस्याऽकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नप्रतिपत्तिविषयत्वादि
त्यर्थः । नहि मन्दबुद्धयो बहुलप्रहणमात्रेण समासाऽमसाविषयविवेकमवगन्तु
क्षमा इत्यर्थः । इतरो यद्योत्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याऽव्यापकत्वमकृ-
त्स्नत्व मत्वा चोदयति—यद्यकृत्स्नमिति । ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनमिति
भावः । कृत्स्नं चेति,—पर्यायोपादानं लौकिक्या वाचोपुत्तया सामर्थ्याऽविधानप्रति-
पादनार्थं, यथा स्वामी प्रभुरीश्वरो भगवानिति । चतुर्भि रशब्दश्चत्वारो बहुलशब्दार्था
इति क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादयं स गहीना इत्यत्र आहुः । तेन कृष्णसर्प
इत्यादौ नित्यं समासः । ‘रामो जामदग्न्य’ इत्यादावसमासः । नीलमुपल नीलोत्प-
लमित्यादौ विकल्पः । सुमूढमजटनेशादावयवसमामाऽभावः । अन्ये त्वाहुः—‘कृत्स्न’
मिति । सर्ववृत्त्य सङ्गादकृत्स्नत्वमित्यर्थः । केन रूपेण व्यापकत्वमित्याह—
कारकमिति । कुर्वदपि न विपर्ययणं करोतीत्याह—साधकमिति । न च कस्यचि-
द्वर्जनेन प्रवर्तकमित्याह—निर्वर्तकमिति । अथ वा साधकं पारम्पयेण स्यात्, वर्णो
पदेश इव प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारस्तेत्याह—निर्वर्तकमिति । साक्षात्कार्यं

उ]च्यति । ऊह्यमिति । दिग्मसङ्क्षेपे इति नियमात् तद्विनियमार्थं व्यावश्यकम् ।
इवार्यघटिनेऽर्थे समासस्य क्षण्ये—उपमानानीति । ‘सामान्यवचनैरेवेति नियमार्थं
मिदमित्यन्ये । उपमितमिति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति बोध्यम् । यत्र तु
प्रयोजनाऽभाव इति । वारिकादिव्याग्रास्तये बहुलप्रहणानुत्तरेत्राप्यावश्यकत्वेन तेनैव
गुणादिसमभिव्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः । भाष्ये एवमादीत्यादि
शब्द प्रकारे इति बोध्यम् । उत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति । उत्तरत्रैवमाद्यनु-
क्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः । ‘सूत्रकृत्वा दर्शित’मिति शेषः । अव्यापकत्वमिति ।
कृत्स्नपदं कृत्स्नविषयपरमिति भावः । भाष्ये—यदनेन कृतमिति । प्रवृत्त्यादिक-
त्तत्त्वं विषयाऽव्यापकत्वाभिप्रायप्रयोजनमित्यर्थः । सामर्थ्याविधातेति । बहुलप्रहण-
घटितवचनस्य प्रशसार्थमित्यर्थः । तत्प्रयोजनं शङ्कितुसन्नाह । तेन तदाग्रहशान्ती
व्यर्थशालशेषाऽभावः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । व्याख्यानतरमाह—चतुर्भिरिति ।
चत्वार—‘क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेवेत्येवरा । अत्र
पक्षे कृष्णादिशब्दै रशब्दमर्यादयैतदर्थ्याऽगमादस्त्वेराह—अन्ये चिति । कारक-
मितीति । प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थः । साधकमितीति । यथायोग्यं

क्रियते ? ॥ उदाहरणभूयस्त्वात् । ते^१ खल्वपि विधेयः सुपरिगृहीता भवन्ति
येषु लक्षणं प्रपञ्च्य । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारक
भवति ॥ अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्—‘बहुलम्’, ‘अन्तरस्याम्’,
‘उभयथा’ ‘वा’ ‘एकेषामिति । सर्ववेदपारिषदं^२ होदं शास्त्रम् । तत्र नैक
पन्थाः शक्य आस्थानुम् ॥ [पूर्वापर] ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २।२।५९ ॥

श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराहृतिगणः ॥*॥ श्रेण्यादिषु = ध्वन्यवचनम्

प्र.] निष्पादयतीत्यर्थः । उदाहरणभूयस्त्वादिति । विभाषा गुणेऽस्त्रिया^३मिति पञ्चमी ।
अस्यैव लक्षणस्य भूयास्तुदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः । केवलमिति । केवलेन
लक्षणेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नाऽऽधारयति । केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षण-
रहितेन प्रतिपदपाठवन्ताश्चस्य गौरवप्रमदः । व्यवस्थितविभाषैव कम्मात्माधीयते किं
बहुलप्रहणेनेत्याह—अवश्यमिति । वैदिकव्यवहाराऽनुसरणाय सर्वं शब्दैरिह
व्यवहार इत्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । परिषद इव पारिषदं, साधारणमित्यर्थः ।
‘पत्राव्युपरिषदश्च’त्वान् । अन्येत्वाहु—पारिषद—परिषत्परिचारक उच्यते ॥
च परिषाधारण इति पारिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते । सर्ववेदाज्ञत्वादस्य सर्व-
वेदसाधारणं लक्षणं बहुलप्रहणोपेनं क्रियते । आनुवक्तिनो लौकिकशब्दसंस्कार
इति वेदप्रहण कृतम् ॥ [पूर्वापर] ॥

उ.] शारकमित्यर्थः । निर्वर्तकं । सर्वविषयाऽऽप्यागेन साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः ।

विभाषा गुणेति । प्रयोजनस्याऽपि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः । भाष्ये-
ते^४ खल्वपीति । यद्विधिविषये लक्षणं—सामान्यशास्त्रं, प्रपञ्चस्तस्यैव विधेयशास्त्रेण
उदाहरणप्रदर्शनं, ते विधयो मन्दाऽमन्दबुद्धिभिः सर्वैरपि सम्यक् ज्ञातुं शक्यत्वा-
त्सुपरिगृहीता भवन्तीत्यर्थः । एवं च प्रपञ्चार्थमिदं शास्त्रमिति भावः । केवलं
नेति । उदाहरणप्रपञ्चपरविशेषमूत्ररहितेन बहुलपदघटितसामान्यसूत्रेणेत्यर्थः ।
प्रपञ्चेनेति । सामान्यलक्षणरहितप्रपञ्चपरविशेषमूत्रेणेत्यर्थः । भाष्ये—अवश्यं खल्व-
पीति । अवश्यं विरुद्धाऽर्थमशब्दप्रयोगे कर्तव्ये पर्यायेषु लाघवगौरवविचारा
ऽभावाद्भेदे नानाशब्दैर्व्यवहारदर्शनाच्च वेदाज्ञत्वमस्यैवेति ध्वनयितुं वेदव्यवहारे
नानाशब्दैर्व्यवहार इत्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह—सर्ववेदपारिषदं हीति । हिषार्थः^५
तत्र नैकः पन्था इति । ‘तत्रावेदव्यवहारे’त्यर्थस्य बहुलप्रहणसिद्धस्यान्यविभाषादिसन्द-
र्भात्प्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तदुदाहरणानि च वेदेषु बहूनीति ध्वनयितुमेव
लोकवेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिषदत्वोक्तिरिति परे ॥ [पूर्वापर] ॥

१ इदं वार्तिकमित्यन्ये । २ ‘एते’ । ३ ‘विषया’ । ४ ‘खल्वस्मा’ । ५ ‘वचिञ्’ ।

६ ‘शक्यते’ । ‘शक्योऽय’ । ७ वार्तिकमिति परे । ८ ‘पाठ्यच्छ’ ।

॥२॥ श्रेण्यादिषु च्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणि कृताः । यदा हि श्रेणय एव किञ्चित्क्रियन्ते तदा मा भूदिति ॥

अन्यत्राप्य च्यर्थग्रहणे च्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति, तदिह न तथा ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्यत्र पूर्वं च्यन्तकार्यं परं च्यर्थकार्यम्, इह पुनः पूर्वं च्यर्थकार्यं परं च्यन्तकार्यमिति ॥ [श्रेण्यादयः] ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनाऽनञ् ॥ २।१।६० ॥

॥२॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम् ॥२॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृति ग्रहणं कर्तव्यम् इह मा भूत्-सिद्ध चाभुक्त चेति ॥२॥ अनजिति च ॥३॥ अनजिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्-कर्तव्यमकृतमिति ॥

प्र.] श्रेण्यादयः । श्रेण्यादय इति । अत्र एवात्राऽऽदिशब्दे व्यवस्थावाची, कृतादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकाशवाची । प्रयोगदर्शनाच्चोदाहरणस्थानीया कतिपये इति वारं प्रदर्शिता । एकशिल्पपण्याश्रयेण जीविना सह-श्रेणिः । तत्र यदा पृथक्स्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्याद्यदा तु श्रेणीस्थानामैव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह-श्रेण्यादिष्वित्यादि । अन्यत्रेति । 'साक्षात्प्रवृत्तीनि चे'त्यत्र 'च्यर्थवचन'मित्युक्ता च्यन्तप्रतिषेध उक्तः, इह तु कस्मान्न कृत इति प्रथम् । अन्यत्र पूर्वमिति । 'साक्षात्कृत्ये'त्यत्र च्यन्तत्वे मतिं निन्य विकल्पिनगनिसंज्ञाप्रसङ्गे परत्वादिरूप स्यादिति तत्र च्यन्तप्रतिषेध क्रियते । तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति । इह तु 'श्रेणीकृता' इति परत्वाच्चित्यो गतिसमास सिध्यतीति नार्थ इह च्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ [श्रेण्यादयः] ॥

क्तेन नञ्विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवान्युपात्तस्तदानिव्याप्तिपरि हारायाह-नञ्विशिष्ट इति । समानत्वन्वर्थरूपाभ्याः बोद्धव्यम् । गौरवमप्यस्मिन्पक्ष इत्याह-अनजिति चेति । न विद्यते नन्यस्मिन्पूर्वपदे तदनञ्, तच्च प्रत्यासत्त्या

३.] श्रेण्यादयः । यद्यपि वृत्त्यादौ श्रेण्यादय कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृतादि राकृतिगण एवेति बोधयितुं भाष्ये-श्रेण्यादय इति । एकशिल्पेति । एकशिल्पाश्रयेण, एकपण्याश्रयेण नेत्यर्थः । तत्र यदेति । एकशिल्पाद्यजीविसद्व्ययं तद्वत्करणमित्यर्थः । दण्डनादिरूपकरणम् । तद्योग्यरूपकरणमवरोधादीति यावत् । तदुक्तं भाष्ये-किञ्चिन् क्रियन्ते इति । किञ्चिदर्थविशिष्टा क्रियन्ते इत्यर्थः । परत्वाच्चित्य इति । ऊर्यादिवृत्तीनि च्यन्तस्य गतित्वादिति भावः ॥ [श्रेण्यादयः] ॥

क्तेन नञ् । अवधारणेति । नञैव विशिष्टेन नाऽन्वेनेत्येवमित्यर्थः । आधिक्यवाचीति । नन्यधेनेत्यर्थः । अर्थरूपाभ्यामिति । एति गन्धनि जहानि जिहीत-

॥ * ॥ नुडिडधिकेन च ॥ १ ॥ नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्य । इहापि यथा
 स्वाग्र-अक्षिताऽनक्षितेन जीवति । छिष्टाऽछिष्टितेनेति ॥ किमुच्यते 'समान
 प्रकृतिग्रहण कर्तव्य'मिति, यदा नन्विशिष्टेनेत्युच्यते, न चात्र नन्कृत एव
 विशेषः ? ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रकृतिवृत्तोऽपि । अथ विशिष्टशब्दोऽस्त्येवावधारणे
 वर्तते । तद्यथा- 'देवदत्तयज्ञदत्तावाद्यावभिरूपो दर्शनीयो पक्षवन्तौ । देव
 दत्तस्तु यज्ञदत्तारस्वाध्यायेन विशिष्टः' । स्वाध्यायेनैवेति गम्यते । अन्ये
 गुणा समा भवन्ति ॥ अस्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा- 'देवदत्तयज्ञदत्ता
 वाद्यावभिरूपो दर्शनीयो पक्षवन्तौ । देवदत्तस्तु यज्ञदत्तारस्वाध्यायेन
 विशिष्टः' । स्वाध्यायेनाऽधिकः । अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति ॥ तद्यथा
 वावद्वधारणे विशिष्टशब्दग्रहण नैवाऽर्थः समानप्रकृतिग्रहणेन, नेह भवि
 ष्यति-सिद्ध चाभुक्त चेति । नाऽप्यनजिति प्रतिषेधेन, नेह भविष्यति-कर्तव्य
 मकृतमिति ॥ नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति । यदाधिक्ये

प्र] कान्तमेवैह गृह्यते । तदयमर्थः-आधिन्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने
 'कर्तव्यमकृत'मित्यत्रापि समासप्रभञ्ज । समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि
 समासो न निवारितः । ततश्चाऽन-ग्रहण कान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति । अत्र
 धारणसहिताधिक्यवचनेष्वप्याप्तिरिति तत्परिहारायाह-नुडिडधिकेन चेति ।
 यद्यपि नुडिडौ तद्वक्तौ तथापि श्रुतिभेदेनैवत्वादवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निरा
 करणात्तदधिकस्याऽप्राप्तिरिति भावः । नुडिडग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति चिह्नं
 चिह्नमित्यत्र गुणधिकस्यापि समासो भवतीति कश्चिदहं-अर्थभेदमपूर्वतो
 विकारस्याप्युपलक्षणमिति 'च्छानाच्छित'मित्यत्र 'शास्त्रोरन्यतरस्या'मितीत्येव कृतं
 तदधिरेनापि समासो भवति । 'त्रातात्राण'मित्यादौ तु नत्वस्याऽसिद्धत्वात्तदवत्त्वाऽ
 भावः । तद्यथेति । यदा समसप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदाऽवधारणे विशिष्टशब्दः ।
 स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाद्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे निशिष्टशब्दः ।
 तद्यथेति । इह केन सननेति सिद्धे निशिष्टग्रहणस्य अवधारणमधिक्यगति स्यात् ।

उ] योर्व्यावृत्तये उभयोपादानम् । भाष्ये-प्रतिषेधो वक्तव्य इति । प्रतिषेधपटित
 बहुव्रीहिरूप चान्तविशेषणमित्यर्थः । कान्तत्वाभावे तत्कर्तव्यम् । अन्यपदार्थश्च
 उपस्थितश्चान्त एवेति तत्रागम इति भावः । तदयमर्थः इति । 'अनजिति प्रतिषेधो
 वक्तव्य' इति भाष्यस्यायमर्थः इत्यर्थः । ततश्चानजिति । अत्र धारणसहिताधिक्यपरत्वे
 तु तत्र कर्तव्यं भवतीति भावः । अर्थभेदमिति । तत्कारी विकार इति चिन्त्यम् ।
 समसप्रधारणेति । समशोभ्येऽन्यतरस्य सप्रधारणा-गुणाधिक्यं प्रतिपादयिषि

१ वचिज । २ 'जीवतीति' । ३ 'असमानप्रकृति' । ४ 'छिष्टाच्छिष्ट' ।

विशिष्टशब्दस्तदा समामप्रकृतिग्रहण कर्तव्यमिह माभूत्-सिद्ध चाभुक्त
चेति । अनप्रति च प्रतिपेधो वक्तव्य । इह मा भूत्-कर्तव्यमकृतमिति ॥
नुडिडधिकेनापि तु तदा समास सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं
मत्या समानप्रकृतिग्रहण चोद्यते ॥

॥५॥ अवधारण नन्य चैन्नुडिडिशिष्टेन न प्रकृतेत ।

वध चेदधिकविवक्षा, कार्यं तुन्यप्रकृतिरेनेति ॥५॥

॥५॥ कृताऽपकृतादीना चोपसङ्ख्यानम् ॥५॥ कृतापकृतादीना चोपसङ्ख्यानं
कर्तव्यम् । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् ॥५॥ सिद्ध तु क्तन
विसमासावनन् ॥५॥ सिद्धमेतन् ॥ कथम् ? ॥ ['चेन विसमासावनन्'] ॥
चान्तेन क्रियाविसमासावनन्प्रान्त समस्यत इति वक्तव्यम् ॥५॥ गतप्रत्या-
गतादीना चोपसङ्ख्यानम् ॥ ॥ गतप्रत्यागतादीना चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥
गतप्रत्यागतम् । यार्तानुयातम् । पुट्यपुटिका । क्रयाकयिका । कलाफलिका ।
मानोन्मानिका ॥ ['चेन नन्'] ॥

प्र] गुरुलघवानादरे त्वाधिक्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्यते इति द्वैतोपपत्ति ।

अवधारणं नन्य चेदिति । पूर्वोक्त एवार्थ आर्याया तगृहीत । 'अन'निपे-
तरसूने कृतमेवेति आर्याया कर्तव्यत्वेन नोक्तम् । इदानीमप्यव्याप्त्यव्याप्तिपरि-
हाय न्यासान्तरमप्याह-सिद्ध त्विति । विसमासि-असमासि । कृताऽकृतमित्यत्रै-
कदेशेकरणाऽकरणाभ्या करणस्याऽसमाप्तिर्गम्यते इति समास । 'कृताऽपकृत'मित्यत्रा-
प्यसमाप्तिर्गम्यते यत्कृत तदेवाऽपकृत-विरूप कृतमित्यर्थावगमात् । एव भुक्त-
विभुक्तमिति यद्वक्त तद्विभुक्त-विरूप भुक्तमभुक्तमिति वाऽधा, विशब्दस्य प्रनिपेधा-
र्थवान् । भुक्ते विभुक्तं चैकदेशद्वारक भोजनकार्गऽकरणाद्वा बोद्धव्यम् । 'मिद्धम-
भुक्त' 'कर्तव्यमकृत'मित्यत्र प्रनिपेधमात्रावगमाद्विसमास्यभावाऽसमासाऽभाव ।

६.] तमित्यर्थ । अवधारणे । तत्रम आविष्टे इत्यर्थ । भाष्ये-साप्यनञितीति । ननैव
विशिष्टेन चान्तेन सुवन्त भगम्यत इत्युक्ते चान्तप्रकृतिकमेव तदभ्यत इति भाव ।
समासो न प्राप्नोतीति । तस्मात्कर्तव्यमिति भावः । इदानीमप्यव्याप्त्यव्याप्ति-
तीति । अव्याप्तिः-कृतापकृतादौ, अतिव्याप्तिः, -'सिद्धमभुक्त' 'कर्तव्यमकृत'-
मित्यादौ प्रागुक्ता । कैयटे द्वावप्यपिशब्दौ प्रशिक्षौ, फलाऽभावात् । विरूप कृत-
मिति । असमास्यैव विरूपत्व, मन्त्रे तत्क्रियात्याग्यच तस्या विरूपत्वमिति भाव ।
अभुक्तमिति वाऽर्थ इति । एवमपकृतमित्यस्याऽकृतमिति वाऽर्थ इत्यपि बोध्यम् ।
सिद्धमभुक्तमिति । अत्रारब्धस्याऽसमाप्तिर्गम्यत इति न दोष इति भाव । यत्सर्वधेति ।

१ 'विज्ञा' । २ 'वान्य' । ३ 'कृतादीनानुप' । ४ लुप्त । ५ 'चेन' । ६ 'पातानुपान' । ७ 'मन्यात्य' ।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥

॥ ~ ॥ अयुक्तोऽय निदृश ॥ ॥ 'समानाधिकरणेने'ति वर्त्तते, क प्रसङ्गो यद्यपि करणान्तर समास स्यात् ? ॥ एव तर्हि ज्ञापयन्याचार्यो- 'यथाजातीयकमुत्तर पद तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रसो जनम् ? ॥ 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण भवतो'त्येव परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥ [युवा खलति] ॥

वर्णो वर्णेन ॥ २।१।६८ ॥

इदं विचार्यते-वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात्-कृष्णेन सारङ्ग कृष्ण

प्र] यत्सर्वथा वक्तव्यं तदाह-गतप्रत्यागतादीनां चेति । कथिकेत्यादावल्प इति कप्रत्यय । तदन्तश्च स्वभावात्कचित् स्त्रिया वर्तते । न याकथिकस्यान्येषामपीति दीर्घः ।

युवा खल । अयुक्त इति । पुंलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपन्न इत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञाप्यते । तेन युवतिर्नरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः । नन्वे-तयोरापि विरुद्धवयोवाचित्वाज्ञास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैष दोषः । जरत्या युवतिधर्मोप-गम्याद्युवतेर्गो जरतीधर्मसद्भावात्तद्वपारोपात् । युवतिशब्दस्यैव पूर्वं निपातार्थमिदम्, अनिगमो हि गुणशङ्कत्वात्स्यात् । 'जरङ्गि' इत्यपि पाठः शिष्या आचार्येण घोषिता इति 'युग्मपरस्मिन्'पि भवति ॥ [युवा खलति] ॥

वर्णो वर्णेन । इदमिति । बुद्ध्या परामृष्टं नस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परा

उ] अयं भावः-मूनस्थनन्विगणितपद लक्षणया विसमाप्तिरन्वयेत्यर्थपरं व्याख्येयमिति सूत्रेणैव सिध्यतीति नुडिङ्गधिकनेत्यपि न कर्त्तव्यम्, तदाधिक्येपि विसमाप्ति वचनत्वाऽक्षतरिति । भाष्ये-गतप्रत्यागतमिति । गतं गमनं, तदात्मनमेव प्रत्या गमनं तथोच्यते । यस्तु ग्रामान्तरं प्रति निर्गत्य तमग्राप्यं मध्यत एव निजतल दीयगमनप्रत्यागमने एकत्वेन तथा व्यवहितेते । यातमनुयात-तदानीमेव पुनर्गमना यातानुयातम् ॥ [चनेन नन्] ॥

युवा खलति । भाष्ये-यथाजातीयकमिति । स्त्रीलिङ्गशब्दरूपमित्यर्थः । किमे-तस्येति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धमिति प्रश्नः । 'सा एतज्ज्ञापकसिद्धौ'त्युत्तरम् यद्यपि 'मुत्त न-द्र' इत्यादौ भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं दृश्यते, तथापि सर्वत्र, किं तु सप्रतिपक्षस्थले एव । तदप्येकस्य नियतलिङ्गल एवेति भाष्याभिप्रायः तद्वपारोपादिति । नन्वेव पुस्तकस्याप्यारोपोऽस्तु किं ज्ञापनेन, असंगतं च तर्हि चेज्ज । उभयारोपे गौरवाद्भयानुरोधेन भाष्यग्राह्याप्येन ह्युत्तरपरिभाषाज्ञापनस्यैवैवित्याक्षेपः । जरङ्गिरित्यपीति । अत्र मानं निन्त्यम् । युवजरञ्जिति बहुल ग्रहणेनाऽपि मुसाधम् ॥ [युवा खलति] ॥

१ भाष्यमित्यन्ये । २ 'तर्ह्येतज्ज्ञापय' ।

यद्यवर्ण एतेशब्दोऽस्ति॥ननु चायमस्ति—आ इत एत ,[कृष्णेने एत]कृष्णेतो लोहितेतै इति ॥ नाऽर्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावद्वयं कर्मणि स , 'तृतीया कर्मणी'त्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथैपि कर्तरि, परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम् ॥ अथ समानाधिकरण ॥*॥ समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणम् ॥*॥ समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहण कर्तव्यम् । 'वर्णो वर्णेन' इति वक्तव्यम् । एक वर्णग्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत्—परमशुक्ल परमकृष्ण इति । द्वितीय वर्णग्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत्—कृष्णविला इति॥एक वर्णग्रहण मनर्थकम् ॥ [अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य वाऽवर्णे]अन्यतरत्र कस्माच्च भवति ?॥

प्र]त्यर्थ । तेन 'कृष्णेत' इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । कृष्णेनेति सहयोगे, इत्यभूतलक्षणे वा तृतीया, अनेन च समास । वर्णग्रहणाच्च हिनेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । हिमेनेति हेतौ तृतीया, तत्कृतार्थेति समास । कृत्स्वरस्तु नास्ति, उणादीनामभ्युपगमत्वात्, अकारकत्वाद्वा हिमस्य । यद्यवर्ण इति । वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीति भाव । इतर पराऽभिप्रायमनुद्धा सता प्रतिपादयितुमाह—ननु चेति । कृष्णेत इति । 'ओमादोद्धे'ति पररूपम् । तृतीया कर्मणीति । 'अनेत' इति प्रतिषेध आनन्तर्यान्मध्यपवादा इति वा 'तस्य ह्ये तुल्यार्थे'त्यस्यैव बाध इत्यभिप्राय । परत्वादिति । कृष्णेन अश्वादिना करणेन इत आगत 'कृष्णेन' इत्यत्र—'अनेत' इति प्रतिषेध पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं उ.]अनेनैव समास' इति ग्रन्थ कैयटे दृश्यते, सोऽग्रन्थ । एतशब्दस्य कृष्णघटित-वर्णसमुदागवदर्थरत्वेन साहित्यस्य आपकत्वस्य चाऽत्यन्तमेदंनियतत्वेन सहयोग तृतीयाया, इत्यभूततृतीयायाश्चाऽप्राप्ते । कृष्णसारङ्गोक्तरीत्या सिद्धे उक्तयोगाभावाच्चेति केचित् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीति । पूर्वपदस्य हिमशब्दस्य वर्णवाचित्वा-ऽभावाग्निषेधाऽप्राप्त्येत्यर्थ । 'अनेते वर्ण' इति प्रथमान्तम् । नन्वत्र 'वर्णो वर्णेने'ति न प्राप्नोति, हिमस्य वर्णत्वाऽभावादत आह—हेतौ तृतीयेति । जनकत्वमान्यादेतुपद कर्तृपलक्षण, कृतद्वारक च सामर्थ्यमिति भाव । तदाह—तत्कृतार्थेनेति समास इति । अकारकत्वाद्देति । कृतद्वारकसामर्थ्ये एव समाससत्त्वेनैतपदार्थे प्रत्यकारकत्वा दित्यर्थ । भाष्ये—द्वितीयेनेति । रागम्यन्तेनेत्यर्थ । अनेते वर्णो वर्णे इतिसूत्र पाठ्य मिति भाव । अनेत इत्यस्याऽसमर्थसमासत्वेन वा न क्षतिरिति ॥

भाष्ये—यद्यन्तर्भावेन सूचित तदभावमाह—प्रयोजको नास्तीति । 'तृतीया कर्म-णी'त्यादिप्रवृत्तरिति भाव । नन्वेत इति 'तृतीया कर्मणी'त्यस्यापि निषेध स्यादत आह—आनन्तर्यादित्यादि । 'अनेत' इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधत्वात्कृत्स्वरस्य १ 'एत शब्दो' । २ 'तेन' । ३ 'अथ कर्तरि' । ४ 'अथ पाठ क्वचिच्चा' । ५ 'चा वर्णे' । ६ 'वर्ण-स्यावर्णे(वा)' । ७ 'तृतीया, तदाऽनेनैव समास' । ८ 'स्वरो भवति' । ९ 'तृतीया तत्कृतार्थे' ।

‘लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैवे’ति ॥ एव सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति—समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् ॥ यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् ॥ सामान्येन मम तृतीयाममासो भविष्यति ‘तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेने’ति ॥ अवश्य वर्णेन प्रतिपद समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ॥ क्व च तेन न सिध्यति ? शुक्रवभ्रु, हरितवभ्रुरिति ॥ तथा चै सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति—समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् ॥ अथेदानीं समानाधिकरण सामान्येन सिद्धं स्यात् ॥ वादं सिद्धं ॥ कथम् ? ॥ ‘विशेषण विशेष्येण बहुल’मिति ॥ एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये, स्वरविधावेव, प्रतिपदोक्तस्याऽभावात् । तस्मात्समानाधि-

प्र] बाधनोऽस्तु अथ कृस्वर इति विचारे परत्वात् कृस्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः । कृस्वरमपि बाधिका याथादिस्वरेणऽत्र भाव्य, विशेषाऽभावात् भाष्यकारेणैकलोकोक्तम् । अथ वा परत्वात्—उत्कृष्टत्वात्, कस्याऽन्तर-प्राप्तत्वाच्च कृस्वर याथादिस्वर इत्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । ‘वर्णो वर्णेने’-नि य समास स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणाऽपि प्रदीप्यते, तेनाऽ-तिप्रसक्तो न भविष्यतीत्यर्थः । शुक्रवभ्रुरिति । शुक्रो हरित शुक्रो वा । वभ्रु कपि-ल । तत तत्कृतत्वाऽभावात् शुक्लेन वभ्रुभिनि तृतीया सहयोग इत्यभूतलक्षणे वा

उ] च पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽपवादत्वात् परत्वादित्यसङ्गतं तत्राह—अनेत इति प्रतिपद्य इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधक किम्प्रतिषेधोऽथ कृस्वर इत्यन्वयः । विशेषा-भावात्तिवति । एतद्वचनस्याऽन्तोदात्तवादिति भावः । ‘निषेधाच्च बलीयास’ इति न्यायमभिप्रेत्याह—अथ वेति । कस्यान्तरप्राप्तत्वादिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरा-ऽपवादकृस्वराऽपवादत्वादित्यर्थः । भाष्ये—द्विवर्णग्रहणमिति । ‘अनेत इति प्रतिषेध’ इत्यनुपपज्यते । आचार्यदेशीयः प्रकृतमूनसत्ताश्रयणेन प्रतिपदोक्तपरि-भाषया सिद्धिमाधिन्यैकवर्णग्रहणाऽकरणेन पञ्चयो साम्यदर्शयति भाष्ये—एक वर्ण-ग्रहणमिति । अन्यतरत्र कस्मादिति । अवर्णस्य वर्णे, वर्णस्य वा अवर्णे कस्माच्च भवतीत्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः । अथ तृतीयासमासवादी स्वमने एषवसाह—सामान्येन ममेति । इतर आह—अवश्य वर्णेति । यद्यपि हेतुतृतीयान्तेन समा-सार्थं ‘वृष्णसारज्ञ’ इत्याद्यर्थमेवावश्यकं तथापि स्पष्टत्वाय यत्र कृतद्वारकगामर्थं स्याऽमभवस्तदर्थमिदमिहाह—शुक्रवभ्रुरिति । सहयोगे तृतीयत्येव न्याय्यम् । स एव पुन पृच्छति—अथेदानीमिति । सिद्धान्त्याह—वादमिति । एवमपीति । एव

करण इत्येव पक्षो ज्यायान् ॥*॥ समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनाना पर पर विप्रतिपेधेन ॥*॥ समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनाना पर पर भवति विप्रतिपेधेन । प्रधानाना प्रधानम्, उपसर्जनानामुपसर्जनम् । प्रधानाना तावत्प्रधान—‘वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमान’मित्यस्यावकाश—गोवृन्दारक, अश्ववृन्दारक । पोययुवतीनामवकाश—इभ्ययुवति, आह्वयुवति । इहोभय प्राप्नोति—भागयुवति, वृन्दारकयुवति । प्रधानाना पर प्रधान भवति विप्रतिपेधेन ॥ उपसर्जनाना परमुपसर्जनम् । ‘सम्महत्परमो समोऽकृष्टा’ इत्यस्यावकाश—सङ्गव सदध । ‘कृत्यतुल्याया भजात्या’ इत्यस्यावकाश—तुल्यश्चेत, तुल्यकृष्ण । इहोभय प्राप्नोति—तुल्यसन्, तुल्यमहान् । उपसर्जनानापरमुपसर्जन भवति विप्रतिपेधेन ॥

॥*॥ समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहि ॥*॥ समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन ॥ समानाधिकरणसमासस्याऽवकाश—वीर पुरो प्रोक्तव्या । तस्मादिति । एतस्सूत्रानामभ्यासवादित्यर्थः । प्रधानोपसर्जनाना मिति । प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लभ्यन्ते, उपसर्जनशब्देन समासशास्त्र प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते ॥

समानाधिकरणसमासादिति । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहि कश्चिन् कर्मधारय सर्वधनाद्यर्थे’ इति वार्तिकशारेणेष्टिरूपेण पठितम् । भाष्यकारस्तु न्याय उ]चेत्यर्थः । इदं सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यम् । क्वचिद्विशेषणविशेष्य भावे कानचारा प्रधानोपसर्जनत्वेऽयवस्थिते । तत्राह—प्रधानग्रहणेनेति । तदयमर्थ—पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयो सह समाससहाप्रसङ्गे परसूत्रोपात्त प्रधान प्रथम भवति, पूर्वसूत्रोपात्त प्रधानमुपसर्जनम् । तादृशोपसर्जनयो समासप्रसङ्गे परशाब्दोपात्तमुपसर्जनमुपसर्जनम्, पूर्वसूत्रोपात्तमुपसर्जन प्रधानमिति । भाष्ये—‘इभ्ययुवति शक्ययुवति’रिति पाठ, स चिन्त्य । तयोरजातित्वात् । ‘इभ्ययुवतिरश्वयुवति’रिति पाठस्तुचित इति केचित् । भाष्यप्रामाण्यात्तयोरपि जातिवाचित्वम्, अत एव जातेरर्त्ता’तिसूत्रेऽयोपधादित्यस्य ‘इभ्या क्षत्रिये’ति प्रत्युदाहरण भाष्य दत्तम् । हस्तिपक्षानिधम्यपदेनोच्यते । ‘अर्थ’ति पाठ । अर्थ्या ब्राह्मण इत्यन्ये । वृन्दारकयुवतिरिति । वृन्दारकशब्दो देवनातिवाचीत्याहुः । भाष्ये—‘इत्येतुल्ये’त्यस्या वमागप्रदर्शनावसरे ‘तुल्यमश इत्यपपाठ । ‘तुल्यश्चेत तुल्यकृष्ण’ इत्येव पाठ पाठ । न्यायव्युत्पादनायेति । प्रत्यासरथादिन्यायेत्यर्थः । विप्रतिपेधप्रकरणादिष्टि

१ कश्चिन् । २ ‘इभ्ययुवति’ । ३ ‘आर्य’ ‘वार्थ’ । ‘अश्व’ । ४ तुल्ययुवति । ‘तुल्यमहान्’ । ५ ‘वैमिति’ । ६ कश्चिन् । ७ ‘अय्येति’ ।

वारपुरप । बहुव्रीहिरवकाश-कण्ठकाल । इहोभय प्राप्नोति-वारपुरपको
ग्राम । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥ कदा चिन्मधारय सर्वधनाद्यर्थ
॥-॥ कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहे ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सर्वधनाद्यर्थ' ।
सर्वधना । सर्वशीजी । सर्वकेशी नट । गोरखरवदरण्यम् । गौरमृगवदरण्यम् ।
कृष्णसर्पवान्वल्मीकि । लोहितशालिमान् ग्राम ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ कर्म
धारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थयैरभिधानं यथा स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥

प्र] व्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्व रूपमिवा इष्टिपता स्थापयिष्यति-ग्रन्थासत्ते
सामर्थ्यस्य बलत्वाधारेण । कण्ठकाल इति । व्यधिकरणानां बहुव्रीहि सप्तम्य
नस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यत । वारपुरपक इति । बहुव्रीहिसहाया सप्त्या
पूर्वपदप्रकृतिस्वर, पात्रिकश्च कस्मान्मान्तो भवति । बहुव्रीहिसहाया शेषग्रहण
ग्रन्थाख्याने विप्रतिषेधश्चिन्त्यने । कदाचिदिति । विषयविशेषनिर्देशाय 'क्वचि'-
दिति वक्तव्ये 'कदाचिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्न कालविशेषो निर्दिष्ट इति
नन्ति वस्तुभेद । सर्वधनीति । सर्वाणि धनान्यस्यन्यर्थविवक्षायां कर्मधारये कृते
मवर्धय इति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इयुक्तं भवति । किं प्रयोजन
मिति । 'सर्वधनाद्यर्थ'मिति मन्वर्थयैरहितस्य सर्वधनशब्दम्योपादानात्तस्य च
कवलस्याऽन्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगाऽदर्शनाच्च स्वपदार्थं बहुव्रीहैरप्रमात्कर्मधारय
स्याऽनुक्तसिद्धत्वाग्रह । कर्मधारयप्रकृतिभिरिति । मत्वर्थान्प्रकृति सर्वधन

उ] एतच्च कथं लभ्यामिष्यत आह-ग्रन्थासत्तेरिति । ज्ञाप्यते इति । शेषत्वाऽभावा
दिति भावः । शेषग्रहणे प्रत्याख्याते इति । तथासत्येव 'कण्ठकाल' इति तद
वकाशो युज्यते इति भावः । नहि ज्ञापकसिद्धे सावकाशञ्च गृहीत्वा सूत्रेण विप्रति
षेधो युक्तो विचारयितुमिष्यमिमान् । अयं ग्रन्थः प्रीत्य नहि निरुक्त शेषे एक
सद्व्यतिकारे च तत्रग्रन्थाख्यानमस्ति । व्यधिकरणसमासस्यान्यन्यविषयनासूचनाय
तस्यावश्यकत्वाच्चेति केचित् । कदाचिदित्यनेन समासद्वयस्त्वंविषयत्वमाशङ्क्याह-
विषयविशेषेति । नास्ति वस्तु भेद इति । क्वचिदित्यतो नाऽर्थभेद इत्यर्थः ।
भाष्ये-सर्वधनाद्यर्थ इति । सर्वधनादिप्रकृतिकर्मवर्थायार्थमित्यर्थः । प्रयोजनस्यो
क्तवान् किमप्रयोजनमिति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह-सर्वधनेति । 'प्रयोगाऽदर्शना-
त्त्वमिति चरहित पाठः । वाक्यालङ्कारे वा च । कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति ।
'कदाचित्कर्मधारय' इति पूर्वविप्रतिषेधानुत्तावपि सिद्धत्वादित्यर्थः । मन्वर्थय
प्रकृतिरिति षष्ठात्पुरप । भाष्ये-मन्वर्थयैरभिधानमिति । अन्यदस्तदर्थमभिधानं
यथा म्यादित्यर्थः । तस्या स्वाभाधिकत्वादिति । बहुव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन

‘बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य’ ॥ यद्युक्तत्वे हेतु कर्मधारयेणाऽप्युक्तत्वात्
प्राप्नोति ॥ न खल्वपि सज्ञाश्रयो मत्वर्थीय ॥ किं तर्हि ? ॥ अर्थाश्रय ।
स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वाच्च भवत्येव कर्मधारयेणोक्तत्वाच्च भविष्यति ॥

एव तर्हिदं स्यात्—सर्वाणि धनानि—सर्वधनानि, सर्वधनान्यस्य सन्ति—
सर्वधनाति ॥ नैव शक्यम् । नित्यमेव सति कर्मधारय स्यात्तत्र यदुक्त-
‘कदाचित्कर्मधारय’ इति, एतदयुक्तम् ॥ एव तर्हि भवति वै किञ्चि
द्वाचायां कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति—‘कार्या’ शब्दा’ इति, नद्विद पठित

प्र] शब्दो धर्तृकेऽनुकूलो न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः । बहुव्रीहिणेति । सर्वाणि धनान्य
स्येति विवक्षाया यदि बहुव्रीहि क्रियते तदा तनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न
स्यात्, कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्याऽनुकत्वात्प्रत्यय सिध्यतीत्यर्थः ।
यद्युक्तत्वमिति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधा-
रय क्रियते तदा तेनापि मत्वर्थ उच्यते एव । नहि बहुव्रीहिकर्मधारयसज्ञाभेद
मात्रेण स्वरव्यवस्थानुपपत्तयोर्यस्याऽभिधानव्यवस्था युज्यते, तस्या स्वाभाविक-
त्वादिति भावः । एव तर्हिंति । अनपेक्षिताऽन्यपदार्थे स्वपदार्थे कर्मधारय कृत्वा
मत्वर्थीयोऽर्थान्तरे विधास्यत इत्यर्थः । नित्यमेव सतीति । यथा पूर्वं विषयभेद
विवक्षया कदाचिदित्युक्तं तथाऽत्र सकलविषयव्याप्त्यपेक्षया सर्वत्रति वक्तव्ये नित्य
मित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृतिः[भि] कर्मधारय
स्यादिति कदाचिद्ब्रह्मण विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्यं भवति । इदानीमन्यथा
मत्वर्थीयोपत्तिमाह—एव तर्हिंति । भवतीति । एवजातीयक वस्त्वित्यर्थः । किं
तदित्याह—आचार्या इति । अथ वा पठित्वया भवति क्रियाया कर्त्री भवति । ‘कार्या’

उ] कर्मधारयविधानात्तदर्थस्तनोक्त एवेति भावः । मत्वर्थीयोर्धाऽन्तर इति । अन्य
पदार्थरूपे मत्वर्थे इत्यर्थः । न वक्तव्यमिति । वक्तुमर्हमित्यर्थः । क्वचित्तु ‘न
कर्तव्यमिति पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः, तदर्थस्य विषयविशेषनिर्देशत्वस्याऽभावादिति
भावः । अन्यथा—ग्रन्थान्तरेण । मत्वर्थीयोपत्तिः,—तज्जियमम् । वस्त्वित्यर्थः
इति । ‘भवति वै किञ्चि’दिति भाष्यस्य,—एवजातीयक किञ्चिद्वचनं भवति खल्वि-
त्यर्थः । ‘किं नातीय’मित्यादौ तत्राया ‘कार्या’ शब्दा’ इति शब्दात्ताव तज्जातीयमित्युक्त-
म् । ‘कार्या’ शब्दा’ इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत आह—आचार्या
कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्तीति । घटारूपकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति मुख्य
पठन्तीत्यर्थः । पट्यमानवचनात्तस्मात्—कार्या’ शब्दा’ इति । अथवा पठित्रिये-
ति । आचार्यकर्तृकविचित्कर्मकार्यवद्बुद्धिकरणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृक भवन

१ इदं धार्तिकमित्यन्ये । २ ‘विधानाऽनभिधानव्यवस्था’ । ३ क्वचित् । ४ ‘कार्यत्वबुद्धि’ ।

‘समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहि कर्तव्य, कदाचित्कर्मधारय सर्वधना-
 धर्य’ इति ॥ यदुच्यते-‘समानाधिरुणसमासाद्बहुव्रीहिभवति विप्रतिषेधे
 नेति । नेप युक्तो विप्रतिषेध । अन्तरङ्ग कर्मधारय ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥
 स्वपदार्थे कर्मधारयोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहि ॥ अस्तु विभाषा कर्मधारयो यदा
 न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ एवमपि यद्यत्र कदाचिन्कर्मधारयो
 भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मन्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वथाऽयमेवमर्थो
 यत्त-‘कर्मधारयप्रकृतिभिर्मन्वर्थीयैरभिधानं मा भूदिति ॥ एव नहि नेद

प्र] शब्दा’ इति दर्शने लक्षणादवज्ञानानामर्थव्यवस्था ततोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिसत्ता
 तत्पर्यं तत्प्रत्यायनं न तु कर्मधारयस्यातत्र सर्वाणि धनान्यस्यत्यर्थविवक्षायां पूर्व
 विप्रतिषेधेन कर्मधारयं त्रियमाणोऽन्यपदार्थं नाभिधत्त इति तदभिधानायाऽय
 मन्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थः । विप्रतिषेधोपपन्नयनायाह-नेप युक्त इति । स्वपदार्थ इति ।
 ‘मध्यमध्यमवाराश्च’ति स्वपदार्थमात्राश्रयणविधानादयपदार्थनाश्रयणादिति भावः ।

इतरो विषयविशेष बहुव्रीहिं साधयति-अस्त्विति । ययोर्नेन प्रकारेणान्तरङ्गत्व
 कर्मधारयस्य भवन्वित्यर्थः । विभाषति । नाऽत्र महाविभाषा विवक्षिता तथा हि
 पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते न वेकार्थीभावे सजाया भाषाऽभावौ क्रियन् । तस्मा द्वि
 भाषा कर्मधारय’ इत्यस्यादमर्थ-विकल्पित कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात् ।
 स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तन्त नान्यपदार्थे । अतुक्तं भवति-अनपेक्षितान्यपदार्थे स्वपदार्थ
 मात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारय पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां वारपुरुष’ इत्यादौ
 बहुव्रीहि सिद्ध्यति । एवमपीति । पूर्वमनपेक्षितोऽन्यपदार्थं यदि कर्मधारय
 क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां ‘वीरपुरुषवान् ग्राम’ इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः ।

व] मित्यर्थः । इद्यन्तमुपपाद्य प्रश्नोपयुक्तमाह-तद्वदिति । ‘कारा शब्दा’ इति
 वक्तव्यबहुव्रीहौ पठितमित्यर्थः । तदाशयमाह-कारा शब्दा इति दर्शने इति ।
 तत्प्रत्यायनम्-तत्प्रत्यायनसामर्थ्यम् । नन्वेव वीर पुरुष’ इत्यादावन्तरङ्गत्वा
 त्कर्मधारय एव स्यात्तु बहिरक्षो वारपुरुषक’ इति बहुव्रीहिरित्य आह भाष्ये-
 अस्तु विभाषेति । तदाशयमाह-नात्रेत्यादिना । बहुव्रीहिं सिध्यतीति ।
 अपवादत्वादिति भावः । भाष्ये-इतिरियमित्यनेन मदुक्तं तदर्थयति-
 प्रथममेवेति । वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव, न तु कर्मधारयो
 सारमित्यर्थः । इदमेवार्थः पठ्यते न कर्मधारयान्मन्वर्थीय’ इति । भाष्य-अतपे
 नेति । द्रव्येणेत्यर्थः । ‘अन्येन यन्न न किञ्चित्पाठः । भाषेण-तत्परिमितस्वरूपेण ।
 शतसहस्रमिति । वस्त्राणि, गावेभ्यः । कुशलपदेनेति । पर्वतीया कुशलैरेव

तस्य योगस्योदाहरण 'विप्रतिषेधे पर'मिति॥ किं तर्हि ? ॥ इष्टिरिय पठितः
'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्ट' । कदाचित्कर्मधारय सर्वधनाद्यर्थः
इति ॥ यदीष्टि पठिता, नाथोऽनेन । इह हि सर्वं मनुष्या अन्तेनाऽन्येन
महतो महतोऽर्थानाङ्गुलिः । एकेन मापेन शतमहम् । एकेन कुडाले
पदेन खारीसहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मन्थीषेरभिधानमस्तु, बहु
व्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति, लघुवात्॥ कथं सर्वधनी सर्वधनी सर्व
केशी नट इति ? ॥ इतिप्रकरणे सर्वादेरिति वक्ष्यामि । तच्चावश्य वक्तव्य
हनो बाधनार्थम् ॥ कथं—गौरसरवदरण्यम्, गौरमृगवदरण्यम्, कृष्णसर्पवान्
वत्सीरु, लोहितशालिमान् ग्राम ? ॥ अस्यत्र विशेष । जाल्याऽत्राभि
सन्नय क्रियते, कृष्णमर्पा नाम सर्पजाति, साऽस्मिन्वत्सीरुकेऽस्ति ॥ यदा

प्र] इष्टिरियमिति। वीरपुरुषादौ प्रथममवान्यपदार्थविवक्षा कार्या 'सर्वधनी'त्यादौ तु
पश्चादिति विवक्षानियम इष्टिरिदमे प्रतिपादन इत्यर्थः । नाथोऽनेनेति । न्याय
सिद्धवादिनि भाव । यदि कर्मधारयात्मवर्तीय क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमा
धिय कर्मधारय कर्तव्य, तयामव पदार्थानामन्यत्र गुणभावमात्रस्य मन्वर्थाय
उपायन इति प्रतिपत्तिर्गौरवप्रसङ्ग । यदा तु पूर्वमेवाऽन्यपदार्थविवक्षा तदा वर्ति
पदार्थानां तत्र गुणभाव एवाधीयत इति प्रतिपत्तिलाघव भवति । अन्ये तु शब्द
लाघव मन्यन्ते। बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थ प्रतिपादयति, कर्मधारयस्तु मन्वर्थाय
सहित इति शब्दगौरवप्रसङ्ग । एतच्च शब्दगौरव तया प्रयोगदर्शनादत्रैव विषय
आधीयत इति तत्रनस्पत्यादिषु न प्रमत्तनीयम् । सर्वादेरिति। ततश्चात्र वचना
गचन नाधीयत इति कर्मधारय कृत इति कर्तव्य इत्यर्थः । हनो बाधनार्थम्

उ] भूकर्पण कृत्वा सम्य सपादयन्तीति तत्रगहारासारेणेदम्। प्रतिपत्तिर्गौरवेति।
एकस्य निरुद्धयो प्राधान्यगुणत्वयोराज्यणमेव प्रतिपत्तिर्गौरवमित्याहुः । अन्ये तु
शब्दलाघवमिति । इदमेव भाष्यस्वरससिद्ध मतम्, एकस्यार्थस्य प्रतिपादनाय
प्रतिपत्तिरपेक्षाया गरीयान् शब्दो बोधको, बहुव्रीही रूप इति भाव । न प्रम
त्तनीयमिति । अत्र इष्टिरियेव सम्यक्। एव च 'यदीष्टि पठ्यत नाथाऽनेने'त्यादि
'इत्येव तदा मवती'त्यन्तग्रन्थ आचार्यदेशीयस्येति भाव । किंच वक्ष्यमाणयुक्तिभि
सर्वधनी'त्यादिप्रयोगमाचनेष्यसु न इति 'प्रययम्था'का'दिनिस्तृन्स्थभाष्यप्रयोगा
ऽमङ्गलि, मम तु 'सर्वधनाद्यर्थ' इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वञ्च दोष । कर्मधारयपद
च नन्तमासस्यायुक्तक्षणात् । ध्वनित चेद 'र कृत' इति सूत्रे भाष्ये । ततश्चात्र

१ अपेन यत्रेन महतोऽर्थान् । २ 'कुडालेन' । ३ 'केशी नट' ।
४ सर्वादेरिति व' । ५ 'गौरव' । ६ 'बाधनार्थ इति' ।

हन्तगेण जातिं तद्वताऽभिसवन्धं त्रियते, 'कृष्णसर्पो बन्मीक' इत्येवं तदा भवति ॥*॥ पूर्वपदानि शये आतिशायिनाऽहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः ॥*॥ पूर्वपदातिशयविवक्षायामातिशायिकादहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन ॥ किं प्रयोनम् ? ॥ 'सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः' ॥ आतिशायिकस्यावकाशः — पटुतरं पटुतरम् । बहुव्रीहेरवकाशः — चित्रगुः शरलगुः । इहोभयं प्राप्नोति — सूक्ष्मवस्त्रं तरः । तादृशद्वयतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन ॥ नैपयुक्तो विप्रतिपेधः । 'विप्रतिपेधे परं मित्युच्यते । पूर्वञ्च बहुव्रीहिः, परं आतिशायिकम् ॥ इत्यादीं परशब्दः — विप्रतिपेधे परं यद्विधं तद्वैताति ॥ एवमप्ययुक्तम् । अन्तरङ्ग आतिशायिकम् ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ व्याप्राप्तिपदिकादातिशायिकं सुवन्तानां बहुव्रीहिः ॥ आतिशायिकोऽपि नाऽन्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ समर्थाः तद्विधं उत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुवन्तेन ॥ एवमप्यन्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ स्वपदार्थं आतिशायिकोऽन्यपदार्थं बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ स्वपदार्थमातिशायिको भवति, न चाऽन्तरङ्गः प्रतियोगिनः स्पष्टा भवति ॥

२] मिति । योऽपीष्टिमारभते तत्रापि कर्मशरणादुन्वाधनायानरवति वक्तव्यमिन्वर्थः । नात्राऽप्रेति । जानिश्वाऽहन् कर्मशरणे न प्रनायनः । यदा हस्तिः । विधिष्टगुणन रज्यं तद्वत्ताया विवक्षितायामिन्वर्थः । पूर्वपदातिशय इति । आनन्देन मू नाणि रज्यमत्यन्तविवक्षायामुभयप्रसन्नं पूर्वं बहुव्रीहिरप्यने ततो बहुव्रीहिः प्रत्ययः । अन्वकारस्तु विप्रतिपेधं प्रत्यापत्त्या पूर्ववदुन्वयस्य सामर्थ्याश्रयणं दूयदिवेष्टिव स्थपयिष्यति । व्याप्राप्तिपदिकादिति । ननु प्रकर्षे आतिशायिकं प्रकर्षश्च सनात्ताऽर्थस्य भवति । ततश्च पदततोपपत्त्यम् । एवं तर्थाधिशरमानमाश्रित्यैव दुक्तम् । अत्र एवोच्यते — समर्था इति । सुवन्तेनैति । — हेतो नृतीया । सुवन्तं पदेन प्रकर्षानुभवाविशयं सामर्थ्यमर्थस्य नात्ययेत्यर्थः । आतिशायिकस्य प्रतियोगि वस्त्वन्तरङ्गपेक्षया बहुव्रीहिणा साम्यं प्रतिपाद्य सर्वथाऽनुपपत्तिं प्रतिपदयितुमाह —

३] उच्यते । 'सर्वादे'रिति वचनमामर्थ्यात् । भाष्य — कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । आतिशयस्योरनेश्वरप्रेषणं तदुक्तम् । भाष्य — पूर्वपदातिशय इति । तदर्थं निशय इत्यर्थः । समामार्थस्य — लिङ्सङ्गज्ञाकाङ्क्षारहितस्य । समर्थादिति । 'ममर्थं पदविधि'रित्युक्तेरिति भावः । सुवन्तेन पदेनति । ननु हेतुना लिङ्सङ्गज्ञादिभिः परिसमाप्तमर्थस्य प्रकर्षादिमवधारणमर्थमिति भावः । नान्यथेति । केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः । प्रतियोगिवस्त्वन्तरङ्गपेक्षयेति । हेतो नृतीयम् । तद्वतोपेक्षणादिति । वक्ष्याणि सोऽप्यविषयस्पर्शया तद्वन्तमपेक्षन्त इति भाष्याः शरणम् । बहुव्रीह्यातिशायिकयोर्युगपत्प्रातिविषये तद्वन्तमपेक्ष्य वक्ष्याणां सौम्य

१ 'इत्येव' । २ 'पूर्वपदानि शये आतिशायि' । ३ क्वचित् । ४ सत्ताया' । ५ पदाद्वोप' ।

नैव चाऽत्राऽऽतिशायिक प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथं
मसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तम्
पेक्षन्ते, तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धां भवति ॥ ननु चाऽयमा
तिशायिक एवमात्मक सत्या व्यपपेक्षाया विधीयते ॥ सत्यमेवमात्मको,
या च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्या सत्या भवितव्यम् ॥

का च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः ? ॥ या हि प्रतिशेधेन
प्रति व्यपेक्षा । या हि तद्वन्तं प्रति, न तस्या भवितव्यम् ॥ बहुव्रीहिरपि
तर्हि न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यादेव ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥
'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता
चाऽभिसम्बन्धः ॥ एव तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिषेधे परं

प्र] नैव चेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः । अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति
तद्वतोऽपेक्षणम् । सत्यामिति । ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षाया प्रत्ययो भवत्येव तद्व-
दपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः । वस्त्राणीति । अतिशयानानि वस्त्राभ्यानि
शय्यमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः । एव सापेक्षत्वाद्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तर-
त्वमाह—एवन्तर्हीति । नार्थोनेनेति । इष्ट्या विनाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

उ] गुणविषया स्पर्द्धोदिति । अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि, अस्यास्मादिति
शयेन सूक्ष्माणीति विवक्षाया किलाऽतिशायिस्वबहुव्रीहोरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या । तत्र
वस्त्रद्वारा सूक्ष्मशब्दस्य तद्वत्सापेक्षत्वादातिशायिकाऽप्रसक्तिरित्युक्तो विप्रतिषेध-
इति भावः । एव च परम्परया सौक्ष्म्यगुणविषयप्रकर्षस्य विशेषणस्यैव सापेक्षत्व-
मित्युक्तं भवति । वचनप्रामाण्यादातशायिकस्तत्र भविष्यत्येवेति मन्यमानं चाहुते
भाष्ये—ननु चेति । या हि तद्वन्तमिति । न सा नियतेति भावः । एकत्वामिकयो-
रपि स्पर्द्धादर्शनादिति बोध्यम् । अतिशयानानीति । अन्याभिभवकर्तृणि प्रकर्षं
युक्तानीत्यर्थः । अतिशयमानानि । अभिभूयमानानीत्यर्थः । अतिशेतिरभिभव-
भाष्ये—'तद्वता चाऽभिसम्बन्ध' इत्यनेन हि—प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्व-
रूपं तरपोऽप्राप्तिबीजं स्मारितम् । अर्थान्तरत्वम्—इष्टिरूपत्वम् । क्वचित्स्वर्थत्व-
मिति पाठस्तत्राऽप्ययमर्थः । भाष्ये—किं तर्हीति । एव च तत्सामर्थ्यात्सापेक्ष-
त्वेऽपि बहुव्रीहितद्विताविति भावः । कथमिति । वस्त्रान्तराण्य वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धां,
तद्वता चाऽभिसम्बन्ध इति येषां बहुव्रीहितद्वितयोरप्राप्त्युपपादिका युक्तिरप्य-
तया युक्त्या द्वयोरप्यप्राप्ते कथमानर्थक्यमिति प्रश्नः । समाधत्ते यदाहीतीत्यन्ये ।
'यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धां मिति पाठः । 'तद्वता चाऽभिसम्बन्ध' इति

मिति ॥ किं तद्दि ? ॥ इष्टिरिय पठिता 'पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहु
रीहिरिष्ट सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ' इति ॥ यदीष्टिरिय पठिता, नार्थोऽनेन ॥ कथ
रूपा युक्तिरुक्ता—'वस्त्रान्तराणां च वस्त्रान्तरेयुगपत्स्पर्द्धां तद्वताऽभिसम्बन्ध,
इति ॥ यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरेयुगपत्स्पर्द्धां तद्वताऽभिसम्बन्ध क्रियते
नेष्यतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिवद्बहुव्रीहेरातिशायिक ॥ न तर्हीदानीमिद
भवति—'सूक्ष्मतरवस्त्र' इति ? ॥ भवति यदाऽन्तरेण तद्वन्त वस्त्राणां वस्त्रो
त्तरेयुगपत्स्पर्द्धां भवति निष्यतिद्वन्द्वस्तदाऽतिशायिक ॥ कथ पुनरन्यस्य
कर्पेणाऽन्यस्य प्रकर्षं स्यात् ? ॥ नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यप्रकर्षणं भवितव्यम् ।
तैवाप्य द्रव्येषु यतते—'वस्त्राणि मे स्युरिति, एव गुणेष्वपि यतते—
सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति ॥ नाऽऽतिशायिक प्राप्नोति ॥ किं कार-

र] वैषा युक्तिरिति । सा नाश्रायत इत्यर्थः । कथ तर्चाश्रायन इत्याह—यदा हीति ।
अन्यपदार्थमात्रविषयाया बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिक क्रियते । अतिशयमात्र
वेवशायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहि । नतश्च 'मून्मनरवस्त्र' इत्यपि सिद्ध्यति ।
तौ ॥ सत्यामेतन्न सिद्ध्यति । यदुक्तं बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिक क्रियते' इति,
नाह—कथ पुनरिति । अनिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहे प्रत्यये क्रियमाणे
लगतसौऽन्यप्रकर्षे कथमन्यपदार्थप्रकर्षं स्यादित्यर्थः । अत्रोत्तर—नवान्यस्येति ।
तत्रैव यत प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षोऽभावादन्यगत एव प्रकर्ष
गभीरयते । यथोक्तम्—'द्रव्यस्यान्यपदार्थस्य य उपदीयते गुणः । भेदको व्यप
शाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते' । इति । एक एवासी प्रकर्ष इत्यर्थः । यद्यप्यत्रा

र] च । इष्टौ तु सत्यामिति । तस्मादिष्टदुर्गति भाष्याभिप्राय इति भावः । तर्ही
एनीमिति । तर्हीदानीमित्यर्थः । इष्टारम्भे इति यावत् । इदं न भवति—
त न सिध्यति । भवति—सिद्ध्यति । कुतस्तत्राह—यदति,—इति भाष्याश्रयार्थः ।

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्षं इति । यतः प्रत्ययस्तदर्थप्रकर्षस्तत्प्रत्ययानमितम् ।
तत्र च सौक्ष्म्यप्रकर्षे प्रत्यये क्रियमाणऽन्यपदार्थप्रकर्षोऽभावात्कथं तत्प्रतिपादक
मुदायात्प्रत्ययः । प्रकर्षद्वयप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यम् । न च सौक्ष्म्यप्रकर्ष
वान्यपदार्थप्रकर्षः, अन्यदीयस्याऽन्यदीयत्वाऽयोगादिति भावः । एक एवासा
वेति । गुणप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थः । स च क्वचिप्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षः,
तथा—'शुक्लतर' इत्यादौ । क्वचित्सहचरितगुणप्रकर्षा, यथा—'गोतर' इत्यादौ ।
क्वचित्द्विधोपपन्नगुणप्रकर्षा, यथा प्रवृत्ता । नैवाऽन्यस्येति भाष्येणापि पृथग्द्रव्य
वर्षाऽभाव एव प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् । भाष्ये—वस्त्राणि मे स्युरिति । वस्त्रस्य

णम् ? ॥ 'गुणवचना'दित्युच्यते न च समामो गुणवचन ॥ समासोपि गुणवचन ॥ कथम् ? ॥ 'अजहत्स्वार्था वृत्ति'रिति ॥ अथ अहत्स्वार्थाया गु दोष एव ॥ अहत्स्वार्थाया च न दोष । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञान मपि । तद्यथा—'शुक्लवाससमानय' 'लोहितोष्णीषा प्रचरन्ती'ति, तद्गुण आ नीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥ उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहैर्बहुधा तरादर्थ ॥*॥ उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहैर्भवति विप्रतिष धेन ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'बह्वाक्ष्यतरादर्थ' । बह्वाक्ष्यतर । बहुसुकुमारतर ।

क पुनरत्र विज्ञेयो—बहुव्रीहैर्वाऽऽतिशायिक स्यादतिशायिकान्तेन व बहुव्रीहि ॥ स्वरकपोर्विज्ञेय । यद्यत्राऽऽतिशायिकाद्बहुव्रीहि स्यात्—बहुधा तर—एव स्वर प्रसज्येत बह्वाक्ष्यतर इति चेप्यते । 'बह्वाक्ष्यकतर' इति ॥ प्रामोति, 'बह्वाक्ष्यतरक' इति चेप्यते ॥*॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपाथिका दीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ ॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपाथिका

प्र] ध्यान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथाभूत सम्भवति तत्र तथाभूत आधीयते गुणवचनादिति । नात्राजादी गुणवचनदेवेति बोद्धव्य, तरपोऽत्र प्रकृतत्वात् तस्माद्गुणस्यैव प्रकर्ष सम्भवति न प्रत्यस्येत्याश्रित्यननुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति तत्र सूक्ष्माऽर्थस्य विद्यमानत्वात् प्रकर्षसम्भव । बह्वाक्ष्यतर इति । यद्यत्र बहुव्रीहि कृत्वा आतिशायिक म्रियते तदा 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूव्री'त्यन्तोदात्तत्वमाद्यशब्दा ऽन्तरस्य स्याद्रेफान्तरस्य वेध्यते । अयमर्था न्यार्यासिद्धौ यदि समासात्प्रकर्षप्रत्य उत्पद्यते तदा किं बहुत्वगुणाधप्र प्रकर्ष उत आकात्वाधप्र प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्त

उ] द्रव्यत्वात्तत्र प्रकर्षाऽभावेन तरन्न कृत । सूक्ष्मतराणीति । सूक्ष्मत्वस्य गुणत्वा तत्र प्रकर्षसम्भवेन बहुव्रीहैरुत्पन्नान्यातिशायिकेन परम्परसम्प्रदायस्य सत्यैव प्रकर्ष उच्यत इति भाव । तथापि यत्रेति । साक्षात्स्वगतगुणप्रकर्ष, स्वसम्बन्धि पदार्थगतगुणप्रकर्षो वा उभयमपि द्रव्यप्रकर्षरूप भवत्येवेति भाव । भाष्ये—गुण वचनादिति । गुणोपसर्जनगुणबोधमात्रप्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्ष, तत्सहचरितगुण प्रकर्ष वा प्रत्यय उच्यत इत्यर्थ । गुणग्रहण धर्ममात्रपरम् । समासोपि गुण वचन इति । सूक्ष्मत्वविशिष्टवस्त्रविशिष्टपुरुषवचनत्वादिति भाव । अन्यपदार्थे रुटतया गुणवचनत्व नेत्याशयेन पृच्छति—कथमिति । उत्तरयति—अजहत्स्वार्थेति । एवं चावयवाथापस्कृतान्यपदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनाद्गुणवचनत्वम् । प्रवृत्ति निमित्तगहचरितगुणप्रकर्ष इव प्रवृत्तिनिमित्तविशेषणविशेषणगुणप्रकर्षोऽपि तदुपपत्ति निमित्तम् । च 'गोतर' इत्यादाववाच्यगतोपि यदि निमित्त किं वक्तव्य विशेषण

निामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः
गङ्गापार्थिवः । कुतपवामा सौश्रुत कुतपसोश्रुत । अजापण्यस्तौल्वलि
नातौल्वलि । यष्टिप्रधानो मोद्वल्यो यष्टिमोद्वल्य ॥ [वर्णो वर्णेन] ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २।१।७१ ॥

॥*॥ चतुष्पाजति ॥ *॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत-
लाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ [चतुष्पादो गर्भिण्या] ॥

मयूरव्यसकादयश्च ॥ २।१।७२ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ *॥ [चमैर] एवकारार्थः ॥*॥ मयूरव्यसकादय

]मिति सदेह स्यात् । तस्मात्पूर्वे प्ररूपस्य त्रिवक्ष, पञ्चादन्यपदार्थस्य । शाक-
भोजीति । शाकभोजित्वात्तन्माह्वर्यात्तद्व्यपदेशाच्चार्थः उत्तरपदलोपेनेत्याहुः ।

चतुष्पा । चतुष्पाज्जातिरिति । केचिज्जातिप्रक्षणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये
अहुः-शब्दान्तरसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरवत्त्वाद्वाह्यन्ते
तु कालाद्यादयो भौगिका शब्दान्तरसन्निधानाश्चतुष्पाज्जातिविषया ॥

मयूरव्यस । मयूर इव व्यसको यूर्त, छात्र इव व्यसक, काम्बोज इव
एव इत्युपमानसमासापवादोऽयं समास प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपद
हतिस्वरवाधनार्थ इत्याहुः । इति कैयटीने महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथम
वै तृतीयमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

]विशेषणतया वाच्यस्येति भावः । अथेति । तत्र हि उपमर्जनपदानामर्थाऽभावेपि
गणपदेन समुदायेन वस्तुनस्तादृशगुणोपलक्षितव्यक्तेरेव बोधो न तु गुणाना
न्वयमिति भावः । जहत्स्वार्थाया च न दोष इति । अवयवानामर्थाऽभावेपि
हुणविशिष्टाया व्यक्तेरानयनादि यथाऽवाच्यत्वेपि, तथा तद्वत्प्ररूपे प्रत्यय, गौतर
आदाववाच्यत्वाद्दोषादिप्ररूप इवेति भावः । मन्देह स्यादिति । प्ररूपणादिना
व्यसम्भवादिद चिन्त्यम् । नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहुरिति । अत्राऽहविबीन
'शाकभोजिपार्थिव' इत्यादिप्रयोगव्यवृत्तये वार्तिकभावव्यवहितिः ॥ [वर्णो वर्णेन] ॥

चतुष्पादो । भाष्ये- 'वक्तव्य'मित्यस्य व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानप्रसार
येति-केचिदित्यादिना । शब्दान्तरेति । 'चतुष्पाद्वचनाश्चतुष्पाद्विपत्रा' इत्येव
३ । 'जति'रित्यस्य विच्छिन्नत्वादनन्तरद्व्यवहारभावस्य च सर्वज्ञानाद्वचन
गदपरमिति तत्त्वम् ॥ [चतुष्पादो] ॥

मयूर । मयूर इव व्यसक इति । केचित्त विशेषणसमाने गुणवचनवाच्यस-
त्वं पूर्वनिषेधे प्राप्ते इदमित्याहुः । तत्र । 'उपमानानी'ति सूत्रमभाष्यकैयट-

एव ॥ क मा भूत् ? परमो मयूरव्यसक इति ॥ [मयूरव्यसकादयश्च] ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥ २११॥ ३ ॥

अर्द्धं नपुसकम् ॥ २।२।२ ॥

इह कस्माच्च भवति—ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति ? ॥ अर्द्धशब्दस्य नपुसक-
लिङ्गस्येदं ग्रहणं, पुंलिङ्गश्चात्रायमर्द्धशब्द ॥ क पुनरयं नपुसकलिङ्ग, क
पुंलिङ्ग ? ॥ समप्रविभागे नपुसकलिङ्ग, अवयवाची पुंलिङ्ग ॥ ॥
कस्माच्च भवति—‘अर्द्धं पिप्पलीना’मिति ? ॥ न वा भवति—अर्द्धपिप्पली
इति ? ॥ भवति । यदा खण्डसमुच्चय—अर्द्धपिप्पली चाऽर्द्धपिप्पली चाऽर्द्ध

प्र] अर्द्धं नपु । नपुसकस्याऽन्यवस्थितत्वात्कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्ग
विशेषाऽनवधारणात्कृतमपि नपुसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति—
इहेति । क पुनरिति । नपुसकत्वाधारणहतावयवै प्रथ । अवयववाची पुंलिङ्ग
इति । नियमेन नपुसकलिङ्गो न भवतीत्येवपरमेतत् । अवयववाची त्वभिधाय
वशात्तर्पलिङ्ग । तथा च प्रयोगो दृश्यते—‘अपूपाद्धं मया भक्षितं’ ‘दन्तार्द्धमास्पात्

उ’रीत्या तस्य ‘येन नाप्राप्ति न्यायेन विशेषणसमासवाचकत्वात्’ इति । नागोजीभट्ट
कृते भाष्यप्रदीपोक्ष्यते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिक । पादश्च समाप्त ॥

अर्द्धं । सूत्रे ‘नपुसक मित्युक्तिरहं ‘कस्मादिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यादाङ्ग्राह-
नपुसकस्येति । सूत्रे नपुसकग्रहणं किमर्द्धशब्दस्याऽर्थविशेषप्रतिपत्तये, उत
समासगतरूपविशेषप्रतिपत्तये ? । नाद्य इत्याह—अन्यवस्थितत्वादिति ।
नपुसकत्वस्याऽपूपाद्धमित्यादावन्यपदाथपि दर्शनादिति भाव । नात्य इत्याह—
कृते चेति । तस्य नपुसकत्वलक्षणविशेषानवसायेन तत्कृतरूपविशेषाऽभावादिति
भाव । अधिकरणस्याकाशस्य निर्वातवाग्रश्चानुपपत्तराह—नपुसकवेति ।
कस्मिन्नर्थे पुस्त्ववाचक इति भाष्याक्षरार्थः । पुंलिङ्ग एवेति भ्रम वारयति—नियमे
नेति । नपुसकग्रहणं ज्ञापकमिति । निर्देशेन नपुसकत्वमात्रे लब्धेऽपि निय-
नपुसकत्वलाभाय तस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा ‘अपूपाद्धं’ ‘दन्तार्द्धं’ मित्यादावस-
माशवाचिन्यपि एकदेशिसमास स्यादिति चिन्तयेतत् । परे ॥ ‘समप्रविभागे
नपुसकलिङ्ग’ इत्यस्य—नपुसकलिङ्गोऽपीत्यर्थः । अत एवैवोद्धेच इमिति सूत्रयोर्भाष्ये
‘एचो ह्रस्वविधानेऽर्द्धकारार्द्धकारौ प्राप्नुत’ इति शङ्काया नैव लोके नापि वेदेऽर्द्ध
एकारोऽर्द्ध ओकारो वाऽस्तीत्युत्तरपरभाष्ये समाविभागविषयेऽपि पुंलिङ्ग प्रयुक्त ।
अवयववाची तु पुंलिङ्ग एव । अपूपाद्धमिति—समप्रविभाग एव । अन्यत्राऽपु

१ परम । २ अर्द्धशब्दस्येदं नपु । ३ ‘धात्राऽर्द्ध’ ।

पिप्पली चाऽर्द्धपिप्पल्य इति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—अर्द्धं पिप्पलीनामिति,
तदा न भवितव्यम् ॥ तदा कस्मात् न भवति ? ॥ एकाधिकरण इति वर्तते ॥
न तर्हीदानीमिदं भवति—‘अर्द्धराशि रिति ? ॥ भवति । एकमेवेदमधिकरण
भवति योऽसौ राशिनाम् ॥ [अर्द्धं नपुमकम्] ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ २।२।३ ॥

अन्यतरस्याद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अन्यतरस्या समासो यथा स्यात्,
समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—‘द्वितीय भिक्षाया’ इति ॥ न तदस्ति
प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, स्या वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयो-
जनम्,—एकदेशिसमासेन मुक्ते पठ्योसमासोऽपि यथा स्यात्—‘भिक्षाद्वितीय’-
मिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अथमपि विभाषा, पठ्योसमासोऽपि ।
तानुभौ वचनाद्भवति ॥ अत उत्तर पठनि—॥ ॥ द्वितीयादीनां विभाषा

‘गणित’मिति। तदत्र नपुमकग्रहणाद्यस्मिन्नर्थविरोधे नियमनं नपुमकत्वं तदर्थगति-
रित्येवमन्वय आधीयते, तत्रैवार्थे नपुमकाऽप्यभिचारात् । ‘अर्द्ध’मिति निर्देशा-
देव नपुमकत्वे लब्धे नपुमकग्रहणं जायते निर्देशेषु लिङ्गाऽविवक्षिता । यदा त्वेत-
दिति । अर्थश्चाऽत्र भिद्यत एव । समासे च कृते ‘अर्द्धपिप्पली’त्येव स्यात्, पूर्व-
पदार्थस्य च प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात् । अर्द्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणाऽ
सर्ववयववानां च बहुत्वादिकत्वाऽभावः मन्यते । एकमेवेति । शब्दादेकम्यवाऽ

‘अर्द्ध’ इत्येव । ‘परवलिङ्ग’मिति सूत्रे भाष्येऽप्येतत्प्रश्नमिन्नुत्तरसूत्रे स्फुटं करिष्यते ।
अन्यतरस्याद्ग्रहणाऽपकर्षेण योगविभागेन वा एकदेशिसमासविशेषे पठ्योसमास-
सूत्र-
सूत्रोऽपीष्ट एव । एव चारम्भप्रत्यारम्भतयोः समफलता । नपुमकग्रहणं तु सूत्रेऽपि
निर्देशे लिङ्गाऽविवक्षिता स्थापकमिन्याहुः । भाष्ये—अर्द्धं पिप्पलीनामिति । द्वा-
नां पिप्पलीनामर्द्धमित्यर्थः । न च समासे एकत्वसङ्ख्यायामौसर्गिकत्वात्कथमत्र समासा-
पादनम्, एकत्वस्यापि तत्राऽभानात्तु द्विपिप्पलीवेनानेकपिप्पलीबोधसम्भव इति
शङ्काय । इतरोऽर्द्धपदार्थस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन समासे बहुवचने मत्वा
पृच्छति—न वा भवतीति । अर्थाऽन्तरे भवति न त्वेतदर्थं इत्याह पर—भवति
यदेत्यादिना । अर्थश्चात्रेति । दशानां पिप्पलीनामर्द्धं, पञ्चान्यत्रार्थं, पिप्पलीना-
प्रत्येकमर्दानि बहूनीति तत्रार्थः । भाष्ये—‘तदा न भवितव्य’मित्यस्य—‘अनेन
रूपेण न भवितव्य’मित्यर्थस्तमभिप्रेत्याह—अर्द्धपिप्पलीयेव स्यादिति । यद्यप्यर्द्ध-
पदार्था बहवस्तथाप्यर्द्धशब्देनैकत्वावच्छेदसमुदास्येव भानादिनि भावः । तदा
कस्माद्येति । समासं कुतो नेत्यर्थः । तिरोहितनेदस्येति । तिरोहितावनव

प्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाऽभावस्य ॥ * ॥ द्वितीया
दीना विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्] ॥ 'ज्ञप
कौथम्' ॥ किं ज्ञाप्यते ? ॥ पुनज्ज्ञापय याचार्य — 'अवयवविधौ सामान्य
विधिर्न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ भिनत्तिं छिन्नेतीति ।
भ्रमि कृते दश भवेतीति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । शब्दादेश इत्यत्रापि
करिष्यन्ते ॥ तत्तद्दि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥
ह प्रकृतम् ? ॥ 'कर्तरि श'बिति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्ट पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेदर्थः ॥
'रुधादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'श'बिति प्रथमाया पृष्ठी प्रकल्पयित्वाति—'तस्मा
प्र] यस्य तिरोहितभेदस्याऽवगमान् ॥ [अर्द्धं नपुंसकम्] ॥

द्वितीयनृत्तः । अन्यतरस्याद्ग्रहणस्य पक्षे पृष्ठीसमासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापक
नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः । यद्यपि 'पारसंध्ये' इत्यत्राऽयमपि
ज्ञापितस्तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते । अवयवविधान इति । सामान्याश्रयसमूह
ऽपेक्षया प्रतिनियतो विशेष एरुदेशो भवतीति विशेषविषय विधानमवयवविधान
शब्देनोक्तम् । किमेतस्येति । न्यायादेव विशेषविधि सामान्यविधेर्याधक इति
मत्वा पृच्छति । भिनत्तीति । विरोधादेकफलत्वाच्च बाध्यबाधकभावः । २६ ।
भिन्नदेशावादिरोधाऽभावो, विवरणाना चानर्थकप्रादेरुपलब्धत्वाऽभावः । वार्तिककार
मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाऽभावे बाध्यबाधकभावः नैच्छति । तथा चाह
'श्रम्यदुजकृषु नानादेशादुत्सर्गप्रतिषेध' इति । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधे
सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमनुपगच्छति । अर्थाऽभिधाने साहाय्यप्रति
उ] भेदस्येत्यर्थः । समूहः समूहिभ्यो भिन्नोऽपीति भावः । [अर्द्धं नपुंसकम्] ॥

द्वितीयनृत्तः । नान्तरीयकतयेति । तत्सिद्ध्यनुगुणतया ज्ञापकत्वमस्येति भावः ।
स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते इति । वारद्वयज्ञापनं दृढसंस्मरणजननद्वारा शीघ्रस्मरण
येत्यर्थः । विनिगमनाविरहादिदमपि ज्ञापकमिति भावः । सामान्येऽवयवभावाद्दश-
सामान्याश्रयसमूहेति । पृष्ठीत्यादिना सामान्यशास्त्रेण विहितेत्यर्थः । प्रतिनियत
इति । 'अर्द्धं मित्यादिशास्त्रेण विहितः । भाष्ये—अवयवविधाविति । तद्विषये
नोत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थः । न्यायादिति । येन नाप्राप्तिन्यायादित्यर्थः । विरोधादि
त्यादि । तदुभयमरवे हि बाध्यबाधकभावः । प्रकृते चोभयोरप्यभावात्तदभाव इति
वार्तिकमतेनेदं प्रयोजनमुक्तमित्यन्वयः । भाष्यकारस्त्विति । 'सत्यपि मम्मवे
बाधनं भवती'ति तदुक्तमिति भावः । नन्वीदृशं दधिदानं तददानस्य निवर्तक
इष्टं, तत्र ह्यस्मिन्नास्ति, न च सा प्रकृते इत्यत्र आह—अर्थऽभिधाने इति । प्रति-

दित्युत्तरस्येति ॥ प्रत्ययविधिरय, ■ च प्रत्ययविधौ पञ्चम्य प्रकल्पिका भवन्ति ॥ नाप्यप्रत्ययविधिः । विहित प्रत्यय प्रकृतश्चाऽनुवर्तते ॥ एव तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो—‘यत्रोत्सर्गापवाद विभाषा तत्रापवादो न भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ ‘दिक्पूर्वपदान्दीप्’ । प्राद्युखी प्राद्युखौ । प्रत्यद्युखी प्रत्यद्युखा । ङीपा मुक्ते ङाप् न भवति ॥

नेतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—दिक्पूर्वपदान्दीपोऽनुदात्तत्वा ङीप्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीप्विषयान्ङोप्प्रसङ्ग इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘अर्द्धपिप्पली’ ‘अर्द्धदोशातर्द्धा’ । एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति ॥ ‘उन्मत्तगद्ग’ ‘लोहितगद्गम्’ । अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति ॥ दाक्षि ह्लाक्षि । इषा मुक्तेऽन भवति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते,—उपगो रपत्यमौपगव,—तद्वित्तेन मुक्ते उपगवपत्यमिति न सिध्यति ॥ अस्यत्र विशेषः प—द्वे ह्यत्र विभाषे,—‘देवप्रज्ञिशोचिष्ठाक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्या’

प्र]पत्तावेकफलऽनयोरस्ति । प्राङ्गर्हाति । अस्वान्पूर्वपदाद्’त्यनौ ङीष्ठी विधा वेत्यनुगतिः । नेतदस्तीति ।—वार्त्तिकारस्य मनमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम् । यद्यपूर्वा ङाविधीयत तदा प्राङ्गुल्फ प्राङ्गुल्फ’स्यादावपि स्यात् । ङीप एव त्वनुदात्तत्वविधाने ङीपोऽत्र प्रतिपिद्धवाद्योऽभावः । तद्व निग स्वरः ७]रति—प्रति । वस्तुनो भाष्यनय विरोधाऽभाव टवैकफलचाऽभावपि बाध इति निरपितमाकट्यरसूत्रे भाष्य । शवादेशा श्यञादय इति । तत्र श्रमादेशाच्चाच्छव निवर्तयति, निरवादस्यादय परो, रमागमवर्दिनि भावः । भाष्ये—यत्रोत्सर्गापवादमिति । ‘यत्रोत्सर्गापवाद महाविभाषाविकल्पित तत्र ति पाठान्तरम् । ‘अस्वान्पूर्वपदाद्’त्यनौ ङीष्ठीविधा वेत्यनुगतिरिति पाठः । उत्सर्गापवादयोरनयोरपि वैकल्पिकत्वं दर्शयितुं ङीष्ठीविधावित्युक्तम् । वार्त्तिकारस्येति । यदि त्वमयोगोपधादित्याद्यनुवर्त्याऽपूर्वा ङीष्ठीविधीयते तदा प्रयोजनं भवत्येवंन्यवमुक्तम् । इत्यादावपि स्यादिति । ‘असयोगोपधादित्याद्यनुगतौ प्रतिपात्तगौरवमिति वार्त्तिकारस्य इति भावः । ङीप एव त्वनुदात्तत्वविधाने इति । ङीगदेशाद्वारेत्यर्थः । ‘नित्ये स्वरमात्रविधाने’ इत्याद्यापि स्वरमात्रपञ्चैकदेशावधाने इत्यर्थः । नित्यञ्च वाग्रहणाऽननुगते । तदनुगतौ हि पञ्चे ङीष्ध्रवण स्यादेवेति भावः । भाष्ये—इदं तर्हि प्रयोजनमर्द्धपिप्पलीत्यादि । ‘परवर्त्ति’मिति सूत्रस्य भाष्येणैव विरुध्यते । तत्र हि—‘एकदेशिसमासो नारप्स्यते । कथमर्द्धपिप्पलीति ? ।

१ ‘त एवा’ । २ ‘उत्सर्गापवादो न’ । ३ कचिन्न । ४ हि कचिन्न । ५ ङीपिति कचिन्दम् । ६ ‘प्रत्यगजघने’ । ‘ग्रामजघने’ । ७ ‘पल्लवे ङीगदेशे’ ।

‘समर्थानां प्रथमाद्दे’ति च । तत्रैकया वृत्तिविभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषाऽपवादः ॥ क्रियमाणेऽपि चै अन्यतरस्याद्ग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘पूरणगुणेनेति प्रतिषेधात् ॥ नैतत्पूरणान्तम्, अतस्तत्पर्यवपन्नम् ॥ एतदपि पूरणान्तमेव ॥ कथम् ? ॥ पूरणं नामार्थस्तमाह सीधशब्दः, अत्र पूरणम् । योऽपौ पूरणान्तोत्स्वार्थे भागेऽन्, सोऽपि पूरणमेव ॥ एव तद्वन्वतरस्याद्ग्रहणसामर्थ्या षष्ठीसमासो भविष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २११४ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ ॥ चर्कोरेऽनुत्कर्णार्थः ॥ ५ ॥ किमनुकृष्यते ? ॥ ‘अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अन्यतरस्यासमासा यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—‘जीविका प्राप्त’ इति ॥ नैतद्वस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा यथा वाक्यमपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात्—‘जीविकाप्राप्त’ इति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, अयमप्युच्यते, द्वितीयासमासोऽपि, तदुभयवचनाद्भविष्यति ॥ एव तर्हि नाऽयमनुकर्षणार्थश्चकार ॥ किं तर्हि ? ॥

प्र] मानविधाने नास्ति सामान्यविशेषविधिर्वम् । वृत्तिविषय इति । एकार्थीभावविषय इत्यर्थः । नैतद्विधिः । ‘पूरणगुणे’त्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणद्वितीयाभावः । अनैतद्विधिः । ‘पूरणद्वागतीयाद’न्निति स्वार्थिकेनाऽना व्यवहितमित्यर्थः । एतदपीति । ‘पूरणगुणसुहिताथे’त्यत्राऽर्थशब्दस्य अन्येकसम्बन्धान् पूरणार्थग्रहणं न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः ॥ [द्वितीयतृतीय] ॥

उ] समानाधिकरणो भविष्यति—अर्धं वासी पिप्पली चिति । न चैकदशममासारम्भे षष्ठासमासस्य तेन बाधो भवति, अन्यथा षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति । इष्यते षष्ठीसमासोऽपि—‘अपूर्णाद् मया भक्षितं’ ‘लब्धं मया ग्रामार्धं’मिति । एव पिप्पल्यर्धमित्यपि भवितव्यमित्युक्तम् । तस्माद्यथाश्रुतमूनमते एकदेश्युक्तिरियम् । उन्मत्तगर्हम् । अव्ययीभावेनेति । यद्यपि वाक्येन सज्ञानवगमात्सोऽव्ययीभावो नित्यसमाससदृशस्तद्वत्समासाऽन्युनायकवाक्याऽभावात्तथापि वापदं तत्र सम्बन्धत एव । अत एव वाक्यं भवत्येव । अत एव ‘सहाया निनि समासविषयेऽपि’ ‘वाप्यामश्नौ वाप्यश्न’ इति वाक्यं भाष्यायुक्तं सन्नञ्ज इति भावः । पूरणाधिकारेति । पूरणशब्दस्य स्वरितत्वादिन्यभिमानः । ‘पर्यवपन्न’शब्दो व्याचष्ट—अत्र व्यवहितमिति । स्वरभेदः प्राप्तमिति यावत् । ननु तदधिकारेति । एव च सूत्रे विनिगमनाविरहा

१ ‘पूरणेनेति’ । २ ‘पूरणान्तं स्वार्थे’ । ३ ‘पूरणं भवति’ । ४ लुप्तं स्यात् ।

५ भाष्यमिदमित्यन्यम् । ६ ‘समासो यथा’ । ७ विहितव’ ।

अथमनेन विधीयते—‘प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह’ समस्येते अत्र च भवति प्राप्तापन्नयो रिति। प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका। आपन्ना जीविकमापन्नजीविका॥

काला. परिमाणिना ॥ २।२।५ ॥

किंप्रधानोऽय समास ? ॥ उत्तरपदार्थप्रधान ॥ यद्युत्तरपदार्थप्रधान मधर्मणाऽनेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्बर्तिनी विभक्तिस्तथा समासेऽपि श्रवणं भवति । तद्यथा—राज्ञः पुरो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये षष्ठी, समासे प्रथमा, केनेतदेष

प्र] प्राप्तापन्नेः अत्र च भवतीति । चकारेण समुच्चयार्थेनाऽकारप्रशङ्कोनुमीयते। सोऽत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रवृत्ताप्रयो न भवति। यद्वा समाहारद्वन्द्वे हूने विषयमपत्नी-अकारादेशपेक्षं क्रियते भुवि चानुवर्तनान् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधानादुपसर्जनसंज्ञा भवति, सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा । प्राप्ता जीविकामिति । लिङ्-विशिष्टपरिभाषया ‘प्राप्ता’शब्दस्य समासः । [प्राप्तापन्ने च] ॥

काला । इह वृत्तिवाक्ययोः समानाऽयं न्यायः मानो जातस्य’ति च वाक्ये जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यम्, समासे तु सामन्तातो दृश्यतामत्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धाऽवगमान् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैषम्यं च लक्ष्यत इति भत्वा प्रच्छति—किंप्रधान इति । योऽसाविति ।—षष्ठीनिवृत्तौ न्यायवधन । सम्बन्धस्य

उ] द्वाभ्यामप्राप्त्याच्चाऽन्त्ययान्तानां केवल्यना च द्वितीयादीनां ग्रहणम् । भिक्षा मन्थिद्वित्वसङ्ग्राहपूरणमित्यर्थः । भाष्ये—एवमर्हति । अन्यतरस्यामित्येतस्मात्पूरणेति प्रतिषेधो नेति भावः । [द्वितीयनृतीय] ॥

प्राप्तापन्ने च। अयमप्युच्यत इत्यादि । उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेष विहितत्वादित्यर्थः । द्वितीययेत्यत्र प्रत्यये उद्देशाऽसन्निधानं, चकारेण व्यवधानं चेति भावेनाह—सौत्रत्वाच्चेति । सूत्रारम्भेति । ‘द्वितीयाश्रिते त्यत्र मिद्ध एतस्मात्पूर्यादिति भावः । लिङ्गविशिष्टेति । एकादशस्य पूर्वान्तत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

काला ५ । तत्पुरुषे प्रायः उत्तरपदार्थप्राधान्यात्प्रधानुपपत्तिमाशङ्क्याह—इहति । प्राधान्यमिति । एव च समानाऽर्थत्वमत्र इति भावः । ननु चित्रगुरित्वादिवत्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेकार्थभावकृतं स्यात्तत्राह—अन्योत्तरेति । तद्वैषम्यं च भाष्योक्तम् । किं च वाक्यविपरीतविशेषणविशेष्यभावो नैकार्थ्यभावसाध्यः, अत एव तस्य एकार्थ्यभावकृतविशेषेषु भाष्ये गणनाऽभावः । किंप्रधानोय समास इति समासपदं विग्रहपरमपि । उत्तरपदार्थप्रधान इत्युत्तरमप्युपपत्तिधारणम् । न च विग्रहेऽपि जानस्य प्राज्ञेन्ये ‘जातस्य मास’ इति पश्यनुप

भवति ? ॥ योऽसौ मासजातयोरभिसंबन्धः समासे सं निवर्तते । अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः । तत्रै‘प्रातिपदिकार्थं प्रथमे’ति प्रथमा

प्र] चान्तर्भावादनुद्भव एव निवृत्तिः । अभिहित इति ।—प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम् । अनुद्भूतोपि सम्बन्धो गुणभावेन समासाऽभिधेयवादभिहित इत्युच्यते । तत्राऽभिरिहोपि कश्चिदन्तर्भावमिति, यथा ‘राज्ञः पुत्र’ इत्यत्र वाक्ये पञ्च सम्बन्धोऽभिधीयते न तु कचिदन्तर्भावमुपयानि । रात्रसखादी च बहुव्रीहयस्याऽन्तर्भावोऽभि, न त्वभिधानमि युभयोपादानाय । इह परिमाण जानस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परि

उ] पत्ति, विशिष्टादेन पटोपिधानादिति वाच्य, तृतिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य तृतर्ययोधकत्वविवक्षया विशेष्यविशेष्यभावपरीक्षेऽपि पूर्वज्ञान सकाराऽनिरुत । अन्यथा समासे जानप्राशान्येन विशेषणविभक्तिपञ्चापादनस्य भाग्येऽसंगत्यापत्तेः । मम तु न दाप, विग्रहेऽपि तस्यैव प्रार्थान्येन तस्थितिवन्मसादपि न दापयन्तात् । तदुत्तरपट्टेऽव तत्र मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीतिवन्मसामे विशिष्टोत्तरपट्टा तन्मम्भेव इत्याशयान् । सम्बन्धस्याऽशेषत्वात् पट्टी‘उत्तरम् । भाग्ये-येवासायन्तर्वैतिनीतिः । ‘उत्तरपट्ट’ इति शेष । योन्मात्रिति । परिच्छेदपरिच्छेदकत्वत्प । समासे इति । पट्टीप्रयोजको न भवतीत्यर्थः । तदाह-अभिहित इति । पट्टप्रयुक्तौ निमित्तमिदम्, समासेनाऽभिहितो यत-अनन्वाऽन्तर्भूतः । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह-प्रातिपदिकार्थ इति । (हि) यनोऽभिहित, अत एव प्रातिपदिकार्थः संपन्न इत्यर्थः । अन्यथा ‘पञ्चनी’त्यादा कर्ताऽभिधीयमानो गुणभूतत्वाद् अन्तर्भूतोपीति तत्रापि प्रथमा स्यादत इदमुक्तम् । अतभिहितसम्बन्ध एव पट्टीति तात्पर्यम् । अन्तर्भावादिति । सम्बन्धविविधपट्टीपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः । अनुद्भव एवेति । पृथगुपस्थितिविषयसम्बन्धकत्वमनुद्भवः । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति । पट्टीप्रतिग्रन्थद्वारेत्यर्थः । ननु ‘पञ्च’ इत्यादौ तत्त्वेनाभिधीयमान कर्मादिरुमभिहितमि नुच्यते नैव तथा, सम्बन्धत्वेनाऽभानादन आह-गुणभावेनेति । सम्बन्धाभिधानमेव भवतीत्यर्थः । सम्बन्धविविधपट्टीपस्थितिविषयत्वमेव गुणभाव इत्याहुः । न तु कचिदन्तर्भावमिति । न सम्बन्धविविधपट्टीपस्थितौ विषयो

१ कश्चिज् १२ ‘तत्रापि’ । ३ पूर्वैति । तृतर्ययोधकत्वविवक्षान् पूर्व जानस्य जाने विशेषणवत्पमस्कारस्याऽनिवृत्तेरित्यर्थः । ४ प्राधान्येन-विशेष्यत्वेन । तस्यैव-जानस्यैव । तत्स्थितमिति । पट्टीस्थितित्यर्थः । ५ जानमस्काराऽनिवृत्तरिति भावः । ६ जातोत्तरेत्यर्थः । तत्र-वाक्ये । ७ परिच्छेदपरिच्छेदरुमावेत्यर्थः । ८ मासविशेषणकप्रतीतिसम्भव इत्यर्थः । अतो जानात्स्थितोरपि मासाद्विशेषण-बोधिना पट्टी कस्माज्ज्ञेति समाहितम् ।

भवत्यति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—मासज्ञातस्येति ? ॥ भवति बाह्यम-
र्थमभिसर्गमीक्ष्य पृष्टी ॥ ५ ॥ कालस्य येन समासस्तस्याऽपरिमाणिवादिनिर्देश ॥ ५ ॥
कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी । तस्याऽपरिमाणित्वादिनिर्देश । अगमको
निर्देशोऽनिर्देश । नहि जातस्य मास परिमाणम् ॥ कस्य तर्हि ? ॥ त्रिश-
द्रात्रस्य ॥ तद्यथा 'द्रोणो बद्धराणा देवदत्तस्ये'ति,—न देवदत्तस्य द्रोण परि-
माणम् ॥ कस्य तर्हि ? ॥ बद्धराणाम् ॥ ५ ॥ सिद्धं तु कालपरिमाण यस्य स

प्र]माणिन एव पृष्टी कर्तव्या—यमो जातस्ये'ति । सामस्य जान इति ह्यभिधीयमाने
विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयते । तत्र यथा चिन्ना गावो दस्येति वाक्यं यद्यपि गवा प्रधान्य
तथापि चिन्नगुरिति श्रुतावप्रधान्यमेव, तथेहापि उक्तिवाक्ययो परिमाणित प्राधा-
न्याऽप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वभावाभ्याद्धवत् । भवति बाह्यमितिः परिमाणपरिमाणि-
मन्वन्ध एव समासेऽन्तर्भूत, न तु बाह्यमन्वन्धपेक्षो 'मामजातस्य बल्ल'मित्यादि
रपि सम्बन्ध इत्यर्थः । नहि जातस्येति । तस्य हि दिग्गदि परिमाण, न तु
मास, नाऽपि तत्सत्ताया माम परिमाणम्, सत्ताया नित्यत्वान् । नाऽपि जन्म
क्रियाया, तस्या एन्द्रक्षणभावित्वान्मामन सवन्धाऽसम्भवात् । त्रिशद्रात्रस्येति ।
ननु त्रिशद्रात्र एव मामो नाऽपर इति भेदाऽभावाद्भुक्तमेतत् । नप दोष ।
काले जातस्य मासेन परिनिष्ठगते । तथा हि—'क्रियान् कालोऽस्य जातस्ये'ति
प्रश्ने 'मास' इत्यादि प्रतिवचनम् । स च परिच्छिद्यमानश्चिद्रात्रात्मक एव सप-

उ.] भवतीत्यर्थः । उभयो पृथुगुपस्थितयोरेव सम्बन्धसम्भवादिति भावः । विवक्षि-
तोऽर्थ इति । 'क्रियान्कालोऽस्य जातस्ये'ति प्रश्ने 'जातस्य माम' इत्युत्तरेणैवाकाङ्क्षा-
गन्तिर्न तु 'मासस्य जान' इत्युत्तरेणिति न एव विवक्षितोऽर्थः, स च न तत्
प्रतीयत इति भावः । मासनाम इति समासस्य त्वार्थमुत्तरत्वं बोध्यम् ।
नन्वेव विप्रदे पृष्टीममापनैव सिद्धौ मूत्र व्यर्थम्, उत्तर तु तत्रैव समाप्यार्थमेवति
चेत्, न, एतद्वाच्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यबोधका-
देव पृष्टीनि स्वीकारात्, अवयवावयविनो समभिव्याहारे यथाऽवयववाचकादेव ।
तत्राऽर्थे 'जातमास' इत्यनिश्चिनित्यस्य सूनम् । शब्दशक्तिस्वभावादिनि ।
यद्यपि एतद्वाच्यत्तद्वहतीति सूत्रमाप्याह तृतीयोपदर्शके विप्रहवाक्येऽपि तस-
मानैव विप्रवनेति लभ्यते तथाऽप्यत्र चान्यपदमर्थबोधाय प्रयुज्यतन्त्रवाक्यपर-
मिति बोध्यम् । माध्येष्येवमेव । सत्ताया नित्यत्वादिति । नित्यत्वमत्र परिच्छेदक-
काल्यधिकालम्यायित्वं बोध्यम् । इत्यभिप्रायेणेति । जानसम्बन्धी कालो मास
इत्यभिप्रायः । भाष्ये—बद्धराणामिति । देवदत्तसम्बन्धिवद्दराणामित्यर्थः ।

कालस्तेन ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['कालपरिमाणं यस्य ॥ कालस्तेन'] । कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन सहैकमस्यत इति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्त—“कालस्य येन समासस्तस्याऽपरिमाणात्वादिनिर्देशः” इति ॥ क पुनर्भवान्कालं मन्वाह—‘कालस्य येन समासस्तस्याऽपरिमाणात्वादिनिर्देशः’ इति ? ॥ येन मूर्त्तीनामुपचयाश्चाऽपचयाश्च लक्ष्यन्ते त कालमित्याहुः । तस्यैव कया चित्क्रियया पुन

प्र] यत् इत्यभिप्रायार्णतदुक्तम् । एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति—तद्यथेति । सिद्धं त्विति । कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते । यस्य जातादे सन्नन्विन कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादि समस्यते । अथ वा कालशब्देन मानादि कालविशेष उच्यते, स काल परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तद्यस्य सम्बन्धि तेन स कालो मासादि समस्यत इत्यर्थः । क पुनरिति । यदि नित्य एको विभु कालस्तदा तस्य भेदाऽभावात्परिच्छेदकत्वाऽसमव । अयोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्वेद भिन्नस्य जातमपि प्रति परिच्छेदस्त्वमस्त्येव । येन मूर्त्तीनामिति । तद्वृत्तलना प्रवृत्तीना कदाचिदुपचयः, अन्यदा त्वपचयः । स प्रत्ययान्तराऽविशेषेपि यत्कृतः स काल इत्यर्थः । यद्यपि तस्यैकत्वात्प्रत्ययमृशदिविभाग इत्याह—तस्यैवेति । परो

उ] कालशब्देनेति । कालपरिमाणं मिति पट्टितत्वरूप । अत्र व्याख्याने कालं कथं कालपदार्थयो स्वरसत ऐक्यं प्रतीयमानं भज्येतेत्यत आह—अथवेति । अत्र पक्षे ‘कालपरिमाणं’ मिति बहुमीहि । तद्यथेति । तत्—कालसामान्यं । जातमपि मतीति । जननक्रिया परिच्छेदद्वारेत्यर्थः । तस्मिन्नेति । पदार्थानामनन्यथासिद्धरूपेक्षयाऽनुमेयः काल इति भाष्याशय इति भावः । प्रत्ययान्तरम्—कारणान्तरम् । तस्यैकत्वादिति । अखण्डकालाभिप्रायमिदम् । वस्तुतस्तु एकत्वे तस्य कार्यवैविध्यं नियामकत्वानुपपत्तिरिति भाष्योक्तलक्षणानुपपत्त्या ‘क्षणवाररूपः कालः’ इति युक्तम् । क्षणानां चाश्विनाशित्वात्प्रथमहरादिविभाग इति चावतरणं युक्तं कैयटेऽपि । नित्य—प्रवाहनिव्यतया, एक—समूहरूपेण, विभु—क्षणस्य विभुत्वात्, तस्य समूहस्यैकत्वादित्यर्थः इत्यन्ये । इत्याहेति । इति हेतुराहेत्यर्थः । भाष्ये—तस्यैवेति । बुद्धिविषयलक्षणसमूहस्येत्यर्थः । क्रिययेति । क्रियासमूहेनेत्यर्थः । नन्वोपाधिभेदेऽपरमार्थता स्यादत आह—परोपाधिकं नृवेति । व्यवहारमात्रस्योपाधिकत्वाद्यवद्वाधः प्रामाण्यमन्वीकार्यमिति भावः । तत्रार्थे रूढसम्मतमाह—तथाचेति । तस्य—क्षणसमूहरूपकालस्य, आत्मा—स्वरूप, धर्मन्तराध्वयं—धर्मी सूर्यस्तद्वृत्ति

१ लक्ष । २ वचिन्न । ३ ‘जातं प्रययि’ ।

४ ‘स्यैवोपाधिकं’ ।

स्याऽहरिति च भवति, रात्रिरिति च ॥ कया क्रियया ? ॥ आदि
त्यगत्या । तथैवाऽसकृदावृत्तया 'माम्' इति भवति, 'सर्वसर'
इति च भवति ॥

यद्येव, भवति जातस्य भास परिमाणम् ॥ ॥ एकवचनद्विगोक्षोप

प्र] पाधिक एव सर्वस्य भेद । तथा चोक्त हरिणा कालमुदेरो—

'तस्यामा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रये ।

न हि भिन्नमभेदं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥

नैको न चाप्यनेकोस्ति न शुक्लो नापि चाऽसिन ।

ब्रह्मात्मा स तु ससर्गादेव रूप प्रकाशते ॥ २ ॥

ससर्गिणा तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मता ।

सभिन्नस्तैर्व्यवस्थाना कालो भेदाय कल्पते' ॥ ३ ॥

कया क्रिययेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदश्च नास्तीति प्रश्न ।
आदित्यगयेति । आदित्यादिसाधनादिभेदाद्विज्ञेय क्रिया । आख्यानेन तु सा

४] भन्तर धर्मान्तर, धर्मविशेष क्रियारूप स आश्रयो येषां ते—क्रियाधिनै । भेदै—
विशेष । बहुधा—अहरादिभेदेन । न क्वल कालस्यैव भेद औपाधिक किं तु
सर्वस्यापीत्याह—नहीति । भेदाऽभेदौ—एकत्वादेकत्वे शुक्लवक्त्राण्येव हन्यादिसर्व
मपि न कस्यचित्स्वाभाविकमित्यर्थ । तदुक्तं—नहि गौ स्वरूपेण गौ नाप्यगौ,
गोन्वाभिसम्बन्धात् गौ'रिति । किं त्वौपाधिकमेवेत्याह—ब्रह्मात्मेति । ब्रह्मपदार्थ ।
तत्तत्सर्गादेव क्त्वादिना नान्यव्यवहारविषय इत्यर्थ । एव च ब्रह्मैव कपिततत्त
तत्तत्सर्गाद्वेदाऽभेदेवत्वाऽनैकत्वशुक्लवक्त्राणां भासते इति भाव । वस्तु
तस्तु सर्वधर्मविनिर्मुक्तमिति बोध्यम् । प्रकृते आह—ससर्गिणा चिति । आदित्य
क्रियादीना य भेदा विशेषास्त एव तस्य कालस्य विशेषा अहरादिविशेषव्यवहार
हेतव इत्यर्थ । निर्भिन्नस्वरूप कालो व्यवस्थानाम्—अहरादिव्यवहाराणां भेदाय विशे
षाय कल्पन इत्यर्थ । क्रियाया एकत्वादिति । 'गच्छता त्यादिनस्तथाप्रतीतेरिति
भाव । आख्यानेन त्विति । स्वतो निम्नभेदेवत्यर्थ । अन्ये तु दिनपर्यन्त
स्थायिक्रियानुपलम्भात्प्रश्न—कयेति आदित्यगत्वेति उत्तरम् । तत्क्रियासमूहस्य
तावत्काल धारारूपेणानुस्यूतत्वादित्यर्थ इत्याहुः । ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव
कालस्य, न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्व, द्रव्यस्य हि वितस्त्याद्यव परिच्छेदकमत
आह—जातस्य जननक्रियावधिरिति । 'मामो जातस्ये'त्यस्य जननक्रियाया ऊर्ध्व

सङ्ख्यानम्॥*॥[एकवचनद्विगोश्रोपसङ्ख्यान कर्त्तव्यम्]॥ 'एकवचनान्ताना
मिति वक्तव्यम्। इह भा भूत्,—मासो जातस्य मासा जातस्येति॥द्विगोश्रोति
उक्तव्यम्।इहापि च यथा स्यात्—द्विमासजात, त्रिमासजात ॥ ॥उक्तं वा॥*॥
[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ एकवचने तावदुक्तम्—'अनभिधाना'दिति॥ द्विगो
किमुक्तम् ? ॥ 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो समासवचन'मिति ॥

प्र] निरुक्तभेदोच्यते, शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न तु तस्या भेदो नास्ति। यथैवमिति ।
जातस्य जननक्रियावविर्भासेन परिच्छिद्यते, न च मासव्यतिरिक्त कश्चिद्विद्यमानो
ऽस्ति यस्य मास परिमाण स्यात्। न च कालसामान्य परिच्छेद्य । काल एव हि
सप्तर्षिभद्राप्रमासादिभद्रव्यवहार क्रियाया परिमाण न वस्त्वन्तरस्य। अनभिधा
नादिति । समासे द्वित्वादेरनवगमान्। एतत्त्व त्वेन प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत्वात्
प्रतीयते वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च । द्वित्वादिना तु सङ्ख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद्विहरणा ।
तदुक्त हरिणा—'शौर्षिके मासजाते च परिमाण स्वभाप्रत । उपाधिभूतमा
श्रित्य सङ्ख्या भेदेन वर्तते'॥इति । उत्तरपदेनेति। तद्विधायै'त्यनेदमुक्त तदेव
शिष्यानुग्रहाय स्मारितम् । [काला परिमाणिना] ॥

उ] यस्य मासो जात इत्यर्थ इत्यभिप्राय । एव च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा जात
परिच्छेदरूपत्वमिति तात्पर्यम् । मासस्य परिच्छेद्यान्तरमुक्त निराकरोति—न च
मासेति । 'त्रिधात्रान' इति बहुमीति । पञ्चनाभवाष्टपौदरादित्वेनाऽऽहारान्तता ।
उन्मृहोऽन्यपदार्थ । समाहारद्विगौ सङ्ख्यापूर्वं रात्र इति नपुंसकतापत्ते ।
न च कालसामान्यमिति । तस्य नित्यत्वाद्विभुत्वाच्चति भाव । दण्डपक्षे तद्वारा
ऽविच्छेदेन तस्यानन्तत्वादपरिच्छेद्यत्वमिति भाव । युतयन्तरमप्याह—न वस्त्वन्त
रस्येति । एव च क्रियाद्वारेण मालपरिच्छेदरूप वाच्यमिति तद्वारा जातपरिच्छे
दरूपमेवेति भाव । ननु सङ्ख्याविशेषैरुत्वाऽवगतिरपि नैत्यत आह—एकव्य
विति । तथाभूतत्वात्—निगतपरिच्छेदरूपपरिमाणवाचिन्वात् । अन्यथा 'जात
इत्याऽन्य क्रिया-मात्र' इतिप्रश्नेऽस्योत्तरत्वं न स्यादिति भाव । न-बव सति तात्पर्ये
द्वित्वाद्यवगतिरपि स्वान्न आह—बहिरङ्गेति । द्वित्वादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वाच्चे
त्यपि बोध्यम् । शौर्षिक इति । परिमाणम्—अक्तपरिमाणवमुपाधिमाश्रित्य
सङ्ख्या,—एकव्यव, भेदेन,—तद्रूपेण, भासते इत्यर्थ । अक्तपरिमाणवाचकशब्द
स्थले तर्ज्व व्युपत्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतः समासे एकत्वमपि नैव भासते
किं तु मासत्वेनैवमासस्यैव भाव न त्वनेऽस्याऽनभिधानादिति भाष्याशय । एव

१ उम स्यात् । २ इह भाष्यमेवेत्यन्ये ।

३ वचिज । ४ 'दित्यर्थ' ।

नञ् ॥ २१२६ ॥

किंप्रधानोय समाम् १ ॥ उत्तरपदार्थप्रधान ॥ यद्युत्तरपदार्थप्रधान ,
 'अत्राद्यगमानये'त्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ अन्यपदार्थप्रधान
 प्र] नञ् । इहाऽनाद्यादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रत्ययान्त
 गुणदोषनिरूपणाय प्रश्न - किं प्रधानं इति । तत्राऽत्र पञ्चा अन्यपदार्थप्रधान
 पदार्थप्रधान्यलभ्याः सभवंति । तदा चानौ ब्राह्मणशब्दे वर्ततेऽवियन्त
 ब्राह्मण्यस्य सोऽत्राद्यग क्षत्रियादिनाऽन्यपदार्थं प्रधानम् । तदा त्वमन्मानान्य
 शक्तिर्नानाकारादिभिर्विशिष्टा - ब्राह्मणत्वेनाऽस्तु, अन्यथा तु मन्थ क्षत्रियादि
 रब्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थप्रधान । यदा तु दुरूपदशादिनाऽनाद्या
 ब्राह्मणशब्दक्षत्रिये प्रयुज्यते ब्राह्मणपदप्रधानगणित्य स्वाभाविकी नञा द्येय
 तदोत्तरपदार्थप्रधान । यद्यपीहाया न निदिष्टमन्यऽप्यभिधानशक्तित्वाभावा
 न्नयते । इन्द्रवतु स्वर्गप्रपदार्थप्रधानत्वमाहुः मन्थपदार्थप्रधानं नाङ्कितम् । एव
 पत्रयसम्भवेऽन्यप्रतिविषयपञ्चाशत्तुमाह - उत्तरपदार्थप्रधान इति । ब्राह्मण
 मात्रस्येति । इहाऽनियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विनाशः प्रवर्तते न
 तदुपपत्ताय । यदि च नञा ब्राह्मणार्थं प्रत्यक्षितं तदा सत्त्वान्ता तदर्थस्या
 उ] निदिष्टताप्रतीतिरार्थपीद बोध्यम् इदमनभिधानं समर्थं मन्त्रे उक्तमर्थार्थिभावे
 हनविशयनिरूपणावसरे । तुल्यत्वात्तदभिलक्षितमित्युक्तम् । एकवचनान्तरी
 इत्यपि प्रत्याख्यात बोध्यम् ॥ [काहा परिमाणिना] ॥

नञ् । शब्दार्थाऽवगन्तव्यव्यवसायान्तरेपि न्यायव्युत्पादनाय विचार इ
 त्यह-इहेति । प्रक्रियागतेति । तत्सङ्ख्यादिभिर्द्विदशभावहपुत्रादीदर्थं ।
 यमन्मानान्यम् - यमादी भेदः । तस्याऽमत्व-निरूपणितुमशक्यत्वं । तथाहि-
 भिक्षाभ्यां हि धर्मप्रतियोगिभ्यां स निरायः । तत्राऽमत्व स चेदामाश्रयः ।
 तृतीयादेरन्यस्य स्वाकारे चक्रकमनवम्या चते तन्त्रान्तरं स्फुटं । सामान्यत्वं च
 कलान्वयेत्वात् । तद्वृत्ति-तद्वृत्ति । एव च ब्राह्मणभित्ति इत्यर्थः फलितः ।
 दुरूपदेशः - 'यमुन्निब्रवकानो ब्राह्मण' इत्यादि । मिथ्याज्ञानम् - प्रकारान्तरण
 भ्रमः । ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्यम्, तस्य स्वाभाविकी निजतिर्मुल्यब्राह्मण्यभावा
 योन्ये इति वक्तव्या आरोपिततद्वृत्तायोनको नभ्युक्तं भवति । यद्यपीहति ।
 इह सूत्रेऽत्रार्थे तत्पुरुषमज्ञानं न निदिष्टमित्यर्थः । यदि च नञेति । यदि नञा
 ब्राह्मणार्थं प्रतिषिध्यते - स्वार्थप्रतिषेधरूपाऽभवतिविशिष्टी बोध्यते - तदाऽभावप्रतियोगी

१ 'ऽब्राह्मणशब्दादिना' । २ 'पदार्थप्रधान' । ३ 'र्थं प्रधानम्' ।

४ वपीत्य बोध्य' । ५ 'तन्त्रान्तरे स्फुटं सामान्यत्वं च' । ६ 'ब्राह्मणमि' ।

साहिं भविष्यति ॥ यद्यन्यपदार्थप्रधान 'अवर्पा हेमन्तः' इति हेमन्तस्य
पल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्याऽपि प्राप्नोति ॥ पूर्वपदार्थप्रधानसाहिं
भविष्यति ॥ यदि पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं ह्यस्य
पूर्वपदमिति ॥ नैष दोषः । पाठेनाऽव्ययसंज्ञा क्रियते, न च नन्समास
मत्र पठ्यते ॥ यद्यपि नन्समासो न [तत्र] पठ्यते, नञ् तु पठ्यते ॥ पाठेना
ऽव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवह्निङ्गवचनानि भवन्ति । यश्चेद्वाऽर्थोभिधीयते
न तस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ नेदं वाचनिकमलिङ्गता, असङ्ख्यता वा ॥
किं तर्हि ? ॥ स्वाभाविकमेतत् । तथाचा—'समानमीहमानानाद्याधीयानानां च

प्र.]ऽभावात्कथं प्राधान्यं स्यात्तस्मात्तद्वत्विशेषाऽवचनाज्जनर्थक एवेति ब्राह्मण
ब्राह्मणशब्दयो पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाख्यानादि साधुत्वमेवंभूतस्याऽर्थवदन
र्थकावयवस्य समासस्य स्यात् । अवर्पा इति । न चाऽत्र परवल्लिङ्गताऽस्ति । यस्मा
स्यासमेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव सौत्तः । वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहृत
एव । किञ्च नन्समासस्याऽन्यपदार्थप्रधानत्व आधीयमाणेऽपवादत्वादेन बहुमीहे
र्बाधनाद्ब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति । 'अस' 'असर्वस्मा'यिति चोत्तरपदार्थ
स्योपसर्जनत्वात्तद्वदिसर्वनामकार्याऽप्रसज्यते । 'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्यत्र संज्ञो
पसर्जनप्रतिषेधाऽभिव्यानात् । अव्ययसंज्ञेति । 'अलिङ्गमसङ्ख्यमव्यय'मित्यर्थाभ्रये
णाव्ययसंज्ञाविद्यानादिति भावः । 'पक्षान्तराधयेणाऽपि परिहारा भवन्ती'ति पाठ
माश्रित्याह—नैष दोष इति । पाठेनापीति । पाठऽभावात्समासस्य माभूदव्यय
संज्ञा, लिङ्गसङ्ख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वाच्च प्राप्नोतीत्यर्थः । नेदं वाचनिकमिति

उ.] ब्राह्मण इत्यर्थे सर्वात्मना ब्राह्मणेतरव्यावृत्तस्य नञर्थस्याऽभावात् किंनिरूपितं पां
च्छेयलक्षप्राधान्यं स्यात्, अभावप्रतियोगित्वादेः केवलान्वयित्वात् । तदेवाह
सङ्गतविशेषावचनाज्जनर्थक एवेत्यादि । नन्वनर्थकस्य साधुत्वं न स्यादत आह
अन्वाख्यानाद्धीनि । द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरिति । उपमितसमासः समानलिङ्गयं
रेवेति भावः । अब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यतीति । नहि प्रवृत्तिनिमित्त
मात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वेवार्थं समासो, न तद्वन्निष्ठेष्वित्यत्र नियामकमस्तीति
भावः । 'नञोऽस्त्यर्थाना'मिति तत्सूत्रस्थवार्तिकद्विपयविभागो कृत्यते । 'एतत्तदो
रिति सूत्रेन नन्समासग्रहणाद्विज्ञाज्जिति सूत्रविहितसमासे उपसर्जनत्वप्रयुक्तकार्य
ऽभाव इति भाष्याशय इत्यन्ये । ननु नय पाठेपि तदन्तत्वाऽभावादव्ययत्वाऽप्राप्ति
स्तर्त्राह भाष्ये—पाठेनापीति । एव च नञ पाठेनाऽव्ययतया तदर्थस्य लि
सङ्ख्यानन्वयित्वेन समासेपि तदर्थस्य प्राधान्ये स न स्यादिति भावः । भाष्ये

१ कचिच्च । २ "स्वाभाविकमलिङ्गताऽराहृता चे"ति नार्त्तिकमनं ह्युक्तं स्यात् ।

३ 'स्मायादि' । ४ 'जनस्य प्रति' । ५ 'त्वेऽसाधुत्वं स्यात्' । ६ 'रित्याह' ।

केचिदर्थमुज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भि-
 शक्यं भवितुं, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकं । तत्र किमस्माभि शक्यं
 कर्तुं—यत्र प्रत्ययसमासालिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति ।
 स्वाभाविकमेतत् ॥ [॥२॥ बोधयतो वा लिङ्गवचनानि ॥२॥] अथ वा-
 ऽऽश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो
 लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्लं वस्त्रं, शुक्लां शाटी, शुक्लं कम्बलं,
 शुक्लौ कम्बलौ, शुक्ला कम्बला इति,—यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य
 पक्षिणं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहाऽपि यदसौ द्रव्यं श्रितो
 भवति समासस्तस्य पक्षिणं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥ अथ वा

प्र] वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिरूपम् । एतदुक्तं भवति—शब्दशक्तिस्वाभावाद्सत्त्व-
 रूपमर्थं वाक्ये ननाह, समामे तु सत्त्वरूपम् । केचिदर्थवदिति । धर्माऽधर्मवशात् ।
 अथ वेति । आश्रयाऽभावस्य गुणत्वात्तद्युक्तद्रव्याऽभिधातित्वाच्च समासस्य क्षत्रिया-
 णाश्रयगते लिङ्गसङ्ख्ये भविष्यति इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव
 लिङ्गसङ्ख्यायोगः, इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः । समास इति । समासार्थ-
 इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः—यदि तावन् स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनाऽ-
 पवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमभिकमित्यादि न सिद्ध्यति । तस्य तु निर्म-
 लिकमित्यादिरवकाशः । ‘असर्वस्म’ ‘अस’ इत्यादौ च पूर्ववत्स्मादाद्यसिद्धि-
 स्यात् । आश्रयद्वारकलिङ्गसङ्ख्याभ्युपगमेऽप्यवर्था हेमन्तोऽनर्थं वीत्यादौ हेमन्ताद्या-
 धनगतेलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्यते—अथ वेति । ‘एतत्तदो मुलौप’ इत्यादाऽ

उ] नेदं वाचनिकानन्दं वचनप्रयोज्यमित्यर्थः । नैयदेऽपि प्रयोजनमिति करणे लुट् ।
 आश्रयाऽभावस्येति । आश्रयभेदस्येत्यर्थः । गुणाद्यादिति । आश्रितत्वमत्र गुण-
 चम् । तद्युक्तेति । तद्युक्तद्रव्येऽभेदेनाऽन्वयित्वादित्यर्थः । तद्वक्ष्यति—‘यदसौ द्रव्यं
 श्रितं’ इति भाष्ये । अयं भावः—भेद एव मनर्थः, तस्य चाश्रयेण गुणस्येव तादाम्य-
 सम्बन्धः । ‘अत्राश्रयः क्षत्रियः’ ‘आश्रयभेदः क्षत्रियः’ इत्युभयविधव्यवहार-
 दर्शनान् । गुणवचनानां—गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनाम्, आश्रयतः—आश्रयविशेषतो,
 लिङ्गवचनानीत्यर्थः । जान्याश्रयबोधकानां तु नियतलिङ्गवर्ततेति भावः । इह त्वाश्र-
 येति । साक्षात्लिङ्गसङ्ख्यानाश्रयत्वमेवाऽसत्त्वमिति भावः । भाष्ये—यदसौ द्रव्यं श्रित-
 इति । यद्रूपान्वयीत्यर्थः । उत्तरपदार्थप्राधान्यपरिग्रहस्तुल्यविकल्पाभिप्रायेण न
 भवतीत्याह—अत्रार्पति । अव्ययीभावस्येति । परे ॥ नन्वा स नेष्ट एव । अम-
 हितमित्यादाऽऽरोपितं संधानम्—परं सनिकर्षं,—तदभावादङ्गनाया उतौ सहितासंज्ञा-

पुनरस्तु—उत्तरपदार्थप्रधान ॥ ननु चोक्तम्—‘अत्राक्षयमानये’त्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यं—अथेह ‘राजपुरुषमानये’त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति ? ॥ अस्त्यत्र विशेष-राजा विशेषकं प्रयुज्यते तेन—विशिष्टस्यानयनं भवति ॥ इहापि तर्हि नन्विशेषकं प्रयुज्यते, तेन नन्विशेषस्यानयनं भविष्यति ॥ कः पुनरसौ ?

प्र] मत्समासग्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य । अन्येनत्तदोर्यद्वारेण मन्विधनं मुशब्दस्य लोपो विधीयमानोऽनेपो दद्यान्त्यसौ ददार्तात्यत्र कथं प्राप्नुयात् । नन्विशेषक्येति । आरोपितब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः । कः पुनरसौ इति । भावाऽभावयोर्विरोधाच्च विशिष्टो ब्राह्मणाया नोपपद्यत इति भावः । निवृत्तपदार्थक इति । निवृत्त पदार्थो मुख्य ब्राह्मण्य यस्मिन्स क्षत्रियादिरर्थः । सांन्यादिना

उ] प्रयुक्तं कार्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः इति न दोषः । अत्यन्ताऽभावार्थजननं क्रियागुणमात्रान्वयित्वेनाऽमश्विमिन्यादावसहितमित्यादावुत्तरपदार्थाऽभावाप्रतीत्याऽव्ययीभावाऽप्राप्तेः । अनसमासग्रहणात्समायादिसिद्धिरप्युच्येति तुल्यविकृत्याभिप्रायेणैव भाष्यम् । ‘अवर्षा हेमन्त’ इत्यपि प्रतियोगिरूपाश्रयगतलिङ्गादिग्रहणान्मिदम् । अभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वज्ञानायाऽऽश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात्स्वघटितसमासकत्वेनोपस्थितत्वाच्चाऽस्यैवाश्रयस्य ग्रहणम्, अन्यथा तद्दोषदूषितपक्षोर्ध्वमाश्रितैषि तद्दोषानुत्तौ भाष्यस्य निर्हृतापत्तिः, ‘अथ वा पुनरस्तुत्तरपदार्थप्रधान’ इति समसप्रत्यय पक्षान्तरकथनस्याऽसंगतिश्चति वदन्ति । ‘अनेक’मित्यादौ वचनदोषो न भाष्यदृष्टेर्वाप्ये वक्ष्यति । भाष्ये—ब्राह्मणमात्रस्येति । अभावो नञर्थः स विशेषणं चेदभावप्रतियोगी, भेदप्रतियोगी वा ब्राह्मण इति बोधस्तथासति यत्किञ्चिच्छिष्टाऽभावप्रतियोगिनस्त्वादशभेदप्रतियोगिनो वा ब्राह्मणस्यैवानयनं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘मात्र’शब्देन न शाखाचारादिहीनब्राह्मणस्य, नापि क्षत्रियादेरित्यर्थबोधनम् । राजा विशेषक इति । यद्यपि पुरुषमात्रस्यैवानयनं दृश्यते न राजविशिष्टस्य, तथापि राजमन्विधेनैव नयनं न यन्निवृत्त्यन्विधेन इति राजा पुरुषस्य विशेषक इति भावः । नन्विशेषक्येति । नञ्दोषात्तदोपपन्नब्राह्मणविशिष्टस्येत्यर्थः । कः पुनरसौ ? अभावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तं कोऽसौ नन्विशेषः उत्तरपदार्थ इत्यादाय । ननु नञर्थस्य विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः, उत भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इति । भेदे प्रतियोगी चोपस्थितब्राह्मण एवेति । नाद्यः । ब्राह्मणमात्रस्यानयनापत्तेः । नान्य इत्याह—भावाभावयोरिति । ब्राह्मणत्वब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयोरित्यर्थः । केष्वन्यप्रयोगसूचितवद्ब्रूहि सूचितमर्थमाह—निवृत्त इति ।

निवृत्तपदार्थक ॥ यदा पुनरस्य पदोऽर्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिः,
आहोस्विद्वाचनिकी ? ॥ किं चात ? ॥ यदि स्वाभाविकी, किं नन्प्रयुज्य
मान करोति ? ॥ अथ वाचनिकी, तद्वक्तव्य—‘नन्प्रयुज्यमान पदार्थां
निवर्तयतीति ॥ एव तर्हि—॥ ॥ स्वाभाविकी निवृत्तिः ॥ ॥ ननु श्रुत—‘किं नन्प्र
युज्यमान करोतीति ॥ नन्प्रयुज्यमान पदार्थं निवृत्तयति ॥ कथम् ? ॥

प्र] आरोपितप्राज्ञस्यो नन्द्योनिततदवस्थ इत्यर्थः । इदानीं ननो वाचकनन्द्योनितत्वं
पराशङ्क्याह—यदा पुनरिति । किं स्वयं निवृत्तस्य प्राज्ञपदार्थस्य ननो निवृत्ति
यौन्ये, अथ स्थितिर्यत्र ननो निवृत्तिः प्रियेने मन्त्रेणैव विषादिसामर्थ्यस्यति प्रश्नः ।

किं नवृत्तिः । प्राज्ञपदार्थस्य नन्वाऽऽराप्यतद्वत् इव दूरमन्त्रे च विद्यमानप्राज्ञप्र-
मविद्यमानप्राज्ञस्य च क्षत्रियादिरु कथनानि नास्ति ननो व्यापार इत्यर्थः । अथेति ।
नन पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याऽप्रतिद्वन्वात् पूर्वमतद्वक्तव्यमिति सोऽप्रममुपहसति ।
नन्प्रयुज्यमान इति । ननु स्वाभाविकानुनिदर्शने कथं पदार्थं ननिवर्तयत् वाच
निकनिवृत्तिर्दर्शनं ह्येनर्घुज्यत वक्तुम् । एव तर्हि पदार्थप्रत्यय एवापदारापदार्थ
एतेनोच्यते यथा सिंहमन्त्रापय । दानं सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः । अथ

] सर्वथा निवृत्तपदार्थे प्रमाणमेव न युज्यत इति आह—नन्वादिभक्तिः । आदिना
माहव्यादि । निवृत्तमुत्प्राज्ञादिशरोऽननज्ञानात् भाषाशराय । तदाह—नन्वा
निततदवस्थ इति । एवञ्चाऽऽरापनन्प्रगतिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तापय
प्राज्ञो नवृत्तिः ता परम् । उत्तरपदार्थस्य प्राज्ञान्यमप्यनद्वेति बोध्यम् । यदा पुन
रितिर्याऽस्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययत्वात्पूर्वकारोपितप्रगतिनिमित्तकार्यबोधकता
सा स्वभावविद्या, उत न वचनेन शक्त्यारोपितवत्स्य वाचक सन्मुख्यपदार्थप्रत्यय
निवर्तयतीति प्रश्नस्तद्वनयज्ञाह—इतिनामिति । किं स्वयमिति । निवृत्तस्य मुख्य
प्राज्ञपदार्थस्य प्राज्ञपदार्थस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वकारोपिततद्वद्वोधकत्वं बोध्यम् । अथ
स्थितिर्यत्र मुख्यप्राज्ञपदार्थस्य बोधनिवृत्तिस्तत्पूर्वकतद्वद्वारोपितत्वं न च शक्यम् । अथ
इत्यर्थः । ननु नम आरोपितत्वे शक्त्यापि प्राज्ञादिपदार्थोऽप्यस्य मुख्यप्राज्ञपदार्थादे
कथमन्योऽन आह—मन्त्रेणवति । नन्वाभ्यर्थोऽपि तद्विनिवृत्तिरित्यर्थः । नाम्नि नच
इति । प्रहरणादिकं च तापर्यप्राज्ञक मविध्यनीति भावः । पदार्थनिवृत्ताविति ।
पदार्थप्रत्ययनिवृत्तावित्यर्थः । स्वशक्त्यारोपितत्वबोधऽपि प्राज्ञादिपदानां स्वश
क्त्याऽर्थबोधकत्वनिवृत्तिर्वचनं विना न शक्यम् । किं च वचनेनापि तद्वक्तुंमशक्य
मित्युपहासः । भाष्ये—‘पदार्थांनिवर्तयतीत्यस्य पदार्थप्रत्ययानि’ इत्यर्थः । अमुमेवायं
शङ्कापूर्वकं दर्शयति—नन्वादिना । ननु शब्दस्य पदार्थनिवृत्तिरुत्तरवत्तत्प्राप्त्य

१‘पदार्थं नि । २‘वचिद्वा । ३‘माभ्यमित्यन्ये । ४‘निके निवृत्तिः । ५‘त्वेनयु’ । ६‘यस्योत्तर’ ।

॥ कीलप्रतिनील्वत् ॥ तद्यथा—कीलं आहन्यमानं प्रतिकीलं निहन्ति ॥ यद्येते
 क्षत्रो माहात्म्य स्यात्—न जातु चिद्राजानो हस्त्यश्च विभ्रयुर्नेयेव रात्रावो
 नृयु ॥ एव तर्हि स्वाभाविकी निवृत्ति ॥ ननु चोक्त—‘किं नञ्प्रयुज्यमान
 करोती’ति ॥ ननिमित्ता तूपलब्धि ॥ तद्यथा—स्वमन्धकारे द्रव्याणां सम
 स्थितानां प्रदीपनिमित्त दर्शनम् । नर्च तेषां प्रदीपो निर्वर्तको भवति ॥

अ] मनार्थ—केवलं ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यमान प्रसिद्धिवशान्मुख्य एव ब्राह्मणाथ प्रत्य
 मादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयत । यथा ‘प्रति
 घृत’ इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन्केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थान
 न गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोऽपेक्ष्यते तथेह नन् । पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय
 उपचारादुच्यते । कथं पुन स्वहेतोरतत्पद्यमान पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यत
 इत्याह—कीलप्रतिकीलवदिति । यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्खन्यते तथा
 क्षत्रिये साहस्यदिनिमित्तोरग्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः ।
 इतरी यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञा निवर्त्यत इति ज्ञात्वा पर्यनुपपन्ने-
 यद्येतदिति । प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुज्जीरज्ञ तु तदर्थं हस्त्यश्वादि विभीर
 मित्यर्थः । इदानीमभिप्राय स्पष्टयितुमाह—एव तर्हीति । नञ्निमित्तेति । क्षत्रि
 यादौ साहस्यनिमित्ताधारोपित ब्राह्मण्य न तु तत्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यत

उ] निवृत्तिकरत्नमप्यनुपपन्नम्, किं चैवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्यादित्यत आह—
 भयमेवार्थ इति । निवृत्तपदार्थकतेति । निवृत्तमुख्यप्रगतिनिमित्तप्रत्यायकत्वं
 स्यादऽऽरोपितप्रगतिनिमित्तकप्रत्यायकतेत्यर्थः । पुनर्दाढ्यायोकमेव स्मारयति—पदार्थ
 शब्देनेति । ब्राह्मणप्रत्ययस्य । मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यर्थः । अनेन द्योतकानां
 प्रसिद्धाऽर्थशक्त्यनुद्बोधपूर्वकमर्थान्तराशङ्कयुद्बोधकत्वं स्वभाव इति बोधितम् ।
 तच्छक्त्यनुद्बोधेनैव तत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अभिप्रायमप्रतिपद्येति ।
 केचित्तु यदि नञ् शब्दस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वं स्यात्तदा तदर्थगत
 योद्धृत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वमपि स्थादिति भाष्याशयमाहुः । ब्राह्मण्यनिवृत्त
 र्नञाऽनभिधानात् ‘नञ्निमित्ते’त्यनुपपन्नमित्यत आह—क्षत्रियादाविति । तादृश
 ब्राह्मण्यप्रगतिनिमित्तकोऽस्माद्वोच इति भावः । अयमाशय—तत्तदर्थकः शब्दा
 भिन्ना एव। नञ्समभिव्याहारे तु तदर्थकोऽयमिति ज्ञायते, इदमेव नञो द्योतकत्वम् ।
 ‘नञ्निमित्ता तूपलब्धि रिति भाष्यस्य तत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थको नाय
 किं तु आरोपिततदर्थकोयमि-युपलब्धिर्निर्णय इत्यर्थः । तदर्थगतयोद्धृत्वादिसामर्थ्य
 निवृत्तिद्योतकता तु नास्य, स्वभावादेवेति तात्पर्यम् । आरोपितत्वस्य नञ्वान्यत्वे तु

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ ‘कीलक’ । ३ ‘कीलक’ । ४ ‘निहन्ति’ ।

५ ‘यद्येव’ । ६ ‘न तु’ । ७ ‘अत्रायमर्थ’ । ८ निमित्तप्रत्याय’ ।

यदि पुनरय निवृत्तपदार्थस्य ब्राह्मणशब्द किमर्थं प्रयुज्यते ? एव यथा विज्ञायेत—‘अस्य पदार्थो निवर्तते’ इति । ‘ने’त्युक्ते सन्देह स्यात्—‘रस्य पदार्थो निवर्तते’ इति । तत्राऽसन्देहाथो ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यते । एवं चैतत् ॥

अथ वा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते—ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्र इति ॥

प्र] इत्यर्थः । यदि पुनरिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्द प्रयुज्यते स चेन्निरुक्त किमर्थं मर्सा प्रयुज्यते । एव यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यत इत्यर्थः । सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निरुक्तिस्तस्यैवाऽसौ नञ् द्योत्यते, अवशिष्टानां तु गुणानामर्थात्मद्वावो गम्यते । गुणशब्देन चाऽत्र धर्म-

उ] मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्तिरब्राह्मणपदार्थे तदन्वयो दुरुपपाद इति तदर्थं प्रत्ययत्यागो वाच्यः । स चाऽशक्यः, शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यताहानिश्चेति दिक् । अमुमेवार्थं पुनः प्रथमप्रतिवचनाभ्यां स्पष्टीकरोति—यदि पुनरित्यादिना । स चेन्निरुक्त इति । ब्राह्मणपदशक्यं यन्मुख्यं ब्राह्मण्यं तस्य निरुक्तौ स्वशक्यस्य बोध्यस्याऽभावात्तत्प्रयोगो व्यर्थः । अशक्यबोधने तु नञ्मात्रेणापि तदर्थबोधगम्य इति भावः । प्रतिषेधविषयेति । नञो द्योतकतया ममभिः व्याहृतपदशतशुद्धीधक्यं वाच्यं, तच्च पदान्तरप्रयोगं विना न सम्भवीति न तदोपादानमिति तात्पर्यं । अस्य पदस्य मुख्योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपा निरुक्तः, गीणधोपनात् इति विज्ञायेतेति तु भाष्या अर्थः । भाष्ये—नेत्युक्ते सन्देह स्यादिति । समभिव्याहृतपदस्य बोधकत्वाऽभावात्तिरुक्तिरूपार्थस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षाया अनिरुत्तरबोधकत्वेन च तदप्रयोग एव स्यात् । नन्वस्तु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सन्देहः स्यादिति भावः । तदकारदर्शयति—कस्य पदार्थ इति । कस्य पदस्य पदार्थ इत्यर्थः । अभिधेयपर पदार्थशब्द इति तात्पर्यम् । सन्देहपदेन निर्णयाऽभावो विवक्षित इति तत्त्वम् । एव चैतदिति । एवमेवैतदित्यर्थः । लक्षणाऽप्यस्मन्नय इयमेव, यत् आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोधः । तत्र नञ्समभिव्याहारे निरुक्तमुख्यब्राह्मण्यस्य ब्राह्मणशब्दार्थ इति बुद्धे आरोपिततत्कार्यकत्वं फलनीति बोध्यम् । इदानीं प्रकारान्तरेणाऽपि नञो द्योतकत्वं व्युत्पादयति भाष्ये—अथ वा सर्व एते इति । अवशिष्टानामिति । तथा च तद्वृणप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः, निरुक्तगुणानां निरुक्तिप्रतिपादनाय च नञ्प्रयोग इत्यर्थः । अयमेव ‘एवमयः समुदाये’ इत्यादिभाष्यार्थः । एव च गुणसमुदायवन्ति शक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्याऽव कतिपयगुणाऽभावप्रतिपादको नञिति भावः ।

१ ‘दार्था’ । २ ‘एव चैतत्’ । ३ ‘ज्ञानायेति तु’ । ४ ‘बोधकस्याऽभावा’ ।

‘तप श्रुत च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणमारकम् ।

तप श्रुताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव म ’ ॥ १ ॥

तथा—‘गौर शुच्याचार पिङ्गल कपिलकेश’ इत्येतानप्येभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति॥समुदायेषु च वृत्ता शब्दा अत्रयवेऽपि वर्तन्ते । तद्यथा—पूर्वे पञ्चाला । उत्तरेपञ्चाला । तैल भुक्तम् । घृत भुक्तम् । शुक्रो नील कपिल कृष्ण इति । एवमयं समुदाये प्रवृत्तो ब्राह्मणशब्दोऽवयवेऽपि वर्तते जाति हीने गुणहीने च । गुणहीने तावत्—‘अब्राह्मणोय यस्तिष्ठन्मूत्रयति’ ‘अत्रा

प्र] मात्र पराश्रयमुच्यते । स्मृतिशास्त्राश्रयण निर्दर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणानाह—तप इति । तप चान्द्रायणादिनर्म । श्रुत—वेद्वेदशास्त्रादीनामध्ययनम् । योनि—ब्राह्मणा ब्राह्मण्या जन्म । ब्राह्मणमारकमिति । शेषपणीसमास । ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारक निमित्तमित्यर्थ । गुणसमुदायाऽभावेऽपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह—तप श्रुताभ्यामिति । अधुना श्लोत्रप्रसिद्धा—बाहुरयन तथादृष्टा—गुणानाह—गौर इति ।

पूर्वे पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपान्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्द स्वार्थ परित्यज्याऽर्थांतर वक्तु समर्थ , शब्दार्थसंबन्धस्याऽनित्यताप्रसङ्गात् । संलभिमिति । यदा सस्फारादियुक्त विशिष्टमानापरिमित समुदायमाह तत्रशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम् । शुक्र इति । स्वयमशुक्रोऽप्यवयव शुक्रावयवान्तरासादिनशुक्रसमुदायरूपारोपेण शुक्रशब्दाभिधेयस्तदेवमुदाहरणम् । स्वयं त्ववयवस्य शौनल्ये मुख्य एव शुक्रशब्द । यस्तिष्ठन्निति । तप श्रुतयोरभावाग्निन्दयाऽनाऽब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमौल्येऽवयवे समुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नना तु स्याभाविनी तप श्रुतनिवृत्तिर्योऽत्यते । न च भिन्न

उ] तप श्रुतादिसङ्ग्रहायाह—गुणशब्देनति । याननादिसङ्ग्रहायाह—निदर्शनायेति । ‘कस्मैरि चे ति समासनिषेधमाशङ्क्याह—शेषपणीसमास इति । एषा ब्राह्मणोत्पाद कलाऽभावादाह—व्यपदेशस्येति । गुणसमुदायाभाव इति । तत्र गौण प्रयोग इत्यत्र जातिपदवचनापि क्वचित्सात्पर्यग्राहक इति भाव । बाहुल्येनेति । तथा चैते गुणा व्यभिचारिण इति भाव । ‘पिङ्गलरूपि—केश’ इति भाष्ये एक पद, पिङ्गला कपिला केशा यस्येत्यर्थ । यद्वा पिङ्गल इति वर्ण । गौर इत्यस्य तु—

इत्यर्थ ।

वित्पौकिमा इत्यर्थ ।

‘पूर्वे पञ्चाला’ इत्यादि ग्रन्थ पस्पशाया व्याख्यान । भाष्ये—‘जातिहीने

१ पिङ्गलरूपिल’ । २ ‘तानभ्य’ । ३ क्वचिन्न । ४ ‘दाये ब्राह्मणशब्द प्र’ । ५ ‘क्षेपेऽत्र प्रयुज्यते ब्राह्मणशब्दो’ । ६ ‘मानेणाऽवयव’ ।

ह्यगोऽयं यस्तिष्ठन्भक्षयति' ॥ जातिहीने सन्देहादुरूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । सन्देहात्तावन्-गौर शुच्याचार पिङ्गल कपिलकेश दृष्ट्वाऽध्यवस्यति 'ब्राह्मणो-
ज्य'मिति । ततः पश्चादुपलभते नाय ब्राह्मण- 'अब्राह्मणोय'मिति । तत्र
सन्देहब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चाऽर्थस्य निवृत्तिः ॥ दुरूपदेशान्-दुर-
पदिष्टमस्य भवति, - 'अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति । स तत्र गत्वा य
पश्यति तमध्यवस्यति- 'ब्राह्मणोऽय'मिति । ततः पश्चादुपलभते नाय ब्राह्मण,
'अब्राह्मणोय'मिति [निर्ज्ञात तस्य भवति] । तत्र दुरूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो
वर्तते । जातिकृता चाऽर्थस्य निवृत्तिः ॥ अतश्च सन्देहादुरूपदेशाद्वा । न
ह्यय काल मापराशिवर्णमापणे आसीन दृष्ट्वाऽध्यवस्यति 'ब्राह्मणोय'मिति ।

प्र] विषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोरानुबन्धीयम् । द्वयोरपि समुदायविपर्ययत्वात्तदैकदेशनिवृत्ति-
सद्भावाप्रतिपादनद्वारेण । जातिहीने इति । तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रशस्ति-
रथ्ययनादिगुणसद्भावाप्रतिपादनाय । सन्देहादिति । सन्देहनिमित्तं गुण सन्देह
शब्देनोक्त । गुणैकदेशदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य सनिधिममसाय यदा प्रमाणान्तरेण
जान्यभाव प्रतिपद्यते तदा तद्व्योतनाय न न प्रयुक्तेऽब्राह्मणोयमिति । जातिकृतेति ।
जान्यभावकृतेत्यर्थः । यथा 'वर्षकृत् दुर्मिश्र'मिति । अर्थस्येति । समुदायस्ये-
त्यर्थः । अयमत्रार्थः - एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते, एकदेशान्तरसद्भावाच्च
तस्य सद्भावनोऽभिधीयते । ययैकदेशकरणऽकरणभ्यां कृताऽकृतं सद्भावं उच्यते ।
मापराशिवर्णमिति । कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत् । आपण आसीनमिति ।

उ] इत्यादि सामान्येनैकवचनम् । तेनाऽवयवेष्विनि प्रागुक्तं सामानाधिकरण्यानुप-
पन्नम् । न च भिन्नविषयत्वमिति । न न यद्विचित्रविषयनिवृत्तेर्ब्राह्मणपदेन यन्कि-
ञ्चिद्विगमरवस्य प्रतिपादनेन पूर्वात्तरपदयोरसामर्थ्यात्समासो न स्यादिति भावः ।
द्वयोरपीति । एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारा समुदायस्यैव निवृत्त्यादिप्रतिपादनादन्तरेण
सामर्थ्यमिति भावः । नञ्ममभिव्याहारे क्षुणादिगुणनिवृत्तिद्योतनद्वारा जन्मनिमित्तो
ब्राह्मणशब्द इति फलनीत्येकविषयत्वमित्यत्र नाप्यर्थम् । जात्यारोपस्य निमित्तफले
आह-तत्र स्तुत्येति । भाष्ये-दृष्ट्वाऽध्यवस्यतीति । अध्यवसायाकारो 'ब्राह्मणोऽय'-
मिति । 'तत उपलभते नाय ब्राह्मण' इति प्रत्यक्षमुच्यते । तस्य चारोपमूलकता
दर्शिता ब्राह्मणत्वाध्यवसायोत्तरलोक्त्या । अब्राह्मणोयमिति । अस्य 'तत'
इत्यादि । 'प्रयुक्ते' इति शेषः । 'अर्थैकदेशस्येति वचन्येऽर्थस्येत्युक्तमत्र आह-
अयमत्रार्थ इति । एकदेशविगमादिति । एवं चोभयप्रतिपादनायोभयप्रयोग
इति भावः । भाष्ये-दुरूपदेशादिति । अमम्यगुपदेशादिति तदर्थः । एतद्भाष्ये-

१ 'यो गच्छ न्भक्षयति' । २ 'यच्छास भक्ष' । ३ 'तत उपलभते' ।

४ 'ह्यगो' । ५ 'याच' । ६ 'ततश्च' । ७ 'इति' ।

निर्ज्ञात तस्य भवति ॥ इदं स्वल्पमपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति सगृहीत
भवति ॥ किम् ? ॥ 'अनेक'मिति ॥ किमत्र सगृहीतम् ? ॥ एतद्वचनम् ॥
कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधेन द्विवहना सप्रत्यय स्यात् ? ॥ प्रसज्याऽयं क्रिया
गुणौ ततः पश्चाच्चित्ति करोति । तद्यथा—आसेव ज्ञायय भोजय । अनेकमिति ॥
यद्यपि तावदत्रैतच्छस्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते । यत्र तु सलु पुनर्न

प्र] आचाराऽभावस्थानम् । निर्ज्ञातमिति । प्रान्तिबीजाऽभावाद्यथास्थितं वस्तुतस्तस्य
ज्ञातमिति । ब्राह्मण्यारोपाऽभावाद्ब्राह्मणशब्दस्य तत्राऽप्रयोगादब्राह्मणशब्दस्यापि
प्रयोगाऽभाव इत्यर्थः । तेदेव दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम् । इदानीं
तत्रैवोपचयमाह—इदं स्वल्पमिति । अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वं सति प्रधानगत
सङ्ख्याधयमनवनमिष्यति नान्यथेत्यर्थः । कथं पुनरिति । अनेकशब्दो यदि
बहुना वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोति अर्थस्त्वेति प्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तथाऽनेनो
जन आगत इति बहुना सप्रत्ययो न प्राप्नोति । प्रसज्यायमिति । विधायेत्यर्थः ।
निराश्रययोश्च तयोरसम्बन्धादनिमित्तसङ्ख्यद्रव्याक्षेपे सत्येति प्रतिषेधाद्बहुना प्रतीति
रित्यर्थः । एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते । पर्युदासे तु व्यादिसङ्ख्यायुक्त एवानेव
शब्दम्यार्थः । यस्माद्यादिव्येन तत्पमारोप्य प्रतिषेध्यते यथा क्षत्रियादौ शास्त्राणाम् ।
ततो यथा—अनात्मन क्षत्रियादिहृद्यते तथाऽनेकशब्देन सङ्ख्यानन्तरयुक्तः ।
यत्र तु परस्मिन् । यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं

व] अब्राह्मणोऽयं मित्युत्तर निर्ज्ञात तस्य भवता'त्यप्युत्तरादनुपयोगात् । नान्यथेति । पूर्व
पदार्थप्राधान्ये भिन्न एतस्याऽनवगतरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः । एवमन्यपदार्थ
प्राधान्येऽपि तदमिदं । एकप्रतिषेधमात्रमिति । 'एको न भोजनीय' 'एको जनो
नागत' इत्येव रूप इत्यर्थः । बहुना सप्रत्यय इति । 'एको नागत' इत्येव प्रतीति
रिति भावः । नापकात्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नन्वसमाप्तो जायत इत्यभिप्रायः । 'एकत्वं
प्रतिषेधमात्रं मिनि पाठेऽपाठः । भाष्ये—क्रियागुणाविति । गुणोदाहरणम्—'अने
कस्मिन् रूपे रस इत्यादि । 'एको न भोजनीय'ेत्येति प्रतिषेधाय प्रसजनस्य चारिताभ्यां
रूपं बहुत्वावगतिस्तत्राह—निराश्रययोरिति । गुणक्रिययोरित्यर्थः । एतच्च प्रस
ज्येति । एव च तदाश्रयेणैकदेशिनः शब्दाया तमभ्युपेत्यैव प्रसज्यप्रतिषेधपदार्थं
निर्णेतुमुत्तरमुक्तमिति भावः । तथाऽनेकशब्देनेति । आरोपितैकत्वान्नित्यर्थः ।
एवमप्युदासपक्षे बहुना प्रतीतिः सुलभैवेति भावः । तत्र द्विव्यादिनिर्णयस्तु
तात्पर्यवशादिति बोध्यम् । आरोपितैकत्ववत्त्वेनैव बोधार्थमनवनमिति ।
एवमाऽनेके इति बहुवचनमसाध्येवेति बोध्यमिति मन्त्राणां विस्तरः । यत्र तु

१ 'प्रतिषेधे' । २ 'आशय' । ३ 'गुणो वा' । ४ 'यत्र सलु न' । ५ 'यक प्र ।

पसज्येते तत्र कथम्—‘अनेकं तिष्ठतीति ? ॥ भवति चैवजातीयकानाम-
 येकस्य प्रतिषेधेन बहुना सप्रत्यय । तद्यथा—‘न न एक प्रिय’ ‘न न एक
 [ख मिति ॥ इहाऽनाह्वणत्वमनाह्वगता परत्वात्त्वतलौ प्राप्तत ॥ तत्र को
 ज्ञेय ? ॥ स्वरे हि दोष स्यात् । ‘अनाह्वणत्व’मित्येव स्वरं प्रसज्येत ।
 अनाह्वण व’मिति चेप्यते ॥*॥ नन्समासे भाववचने उक्तम् ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥
 । ‘त्वत’भ्या नन्समास पूर्वविप्रतिसिद्ध त्वतलो स्वरसिद्ध्यर्थमिति ॥

ईपदकृता ॥ २।२।७ ॥

॥*॥ ईपद्वचनेन ॥ ॥ ईपद्वचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति दुष्य
 णे इह च प्रसज्येत—ईपद्वचनं ईति, इह च न स्यात्—ईपकृता इति ॥

॥ [बहुना सप्रत्यय इति प्रथ । भवताति। अयमर्थ—आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोऽस्तु
 ई वा, धात्वर्थेन तावन्नारकस्याक्षेपोऽवश्यभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव
 त्वादियोगिसाधनाक्षेप । न न इति । ‘आवाधे चेति द्विवचनम् । शत्रो
 रणेन मुत्तेन च प्रयोक्तुरावाधा । न इति वा पट्टी । अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव
 ह्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीति । अन्यथा ‘न प्रिय मित्येव वाच्य स्यात् । तस्माद्यत्र
 तत्रैपि सामर्थ्यात्सरयान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्यविरक्षणधर्मप्रदुर्भावहेतौ
 न न भविष्यतीत्युक्तं भवति । अनाह्वणवमिति । न ब्राह्मणस्य भाव इति युग
 ङ्गावप्रतिषेधनवधविवक्षाया प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात्प्रत्यय स्यात् पुन
 सप्तविज्ञानच पश्चान्नन्सनास क्रियते तदा तत्पुरुषे नुत्थार्षे नि पूर्वपदप्रकृति
 वरणाद्युदात्त पद स्यात्, प्रत्ययस्वरध्वन इति नन्समासे नु कृते त्वतलौ कार्यौ ।
 न भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् भवति, नन्समासस्तु प्रधा
 न्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहु ॥ [नञ] ॥

ईपदकृता ईपद्वचनं इति । यज्जार्थममवेनवियागुणापेक्षया ज्ञाने प्रकर्षादि-
 णे गार्ग्यतरो गार्ग्यकप्यो गार्गपाश इति, तथेष्टदर्थेनापि योग । ईपकृता

॥ [पृथमेवेति । तत्र पूर्वं विधोपस्थित्यभावादनियतसङ्ख्याद्रव्याक्षेपाऽभावेनेको
 तिष्ठतीतिव बोधपर्यवसानादिनि भाव । न न एक मित्यत्र द्वयोर्ननो प्रवृत्ता
 गमकत्वान् प्रियस्यैकत्वमेव प्रनीयेत न बहुत्वमन आह—आवाधे इति ।
 धीति । आवाधाय अप्रतीनेस्तप्रतीतेरनुपयोग्यवति भाव । न—अस्माकमेक
 स्य न, किं त्वनेकमिति तदर्थ । एवमेको न तिष्ठतीत्यादावेकस्थितिनिषेधेऽपि अने-
 कस्थितिबोधो द्रष्टव्य । आधे—त्वतल्म्यामिति । पूर्वपदार्थप्राधान्याश्रयेण वार्तिक
 स्म, उत्तरपदार्थप्राधान्ये त्वसामर्थ्यान् पूर्वं भावप्रत्ययानुपतिरेवेति तत्सूत्रे

१ ‘अनेकमिति’ । २ ‘मित्येष’ । ३ आप्यमिदमिन्यन्ये । ४ कचिच्च ।

पृथी ॥२॥२॥८ ॥

॥*॥ कृद्योगो च ॥*॥ कृद्योगो च पृथी समस्यत इति वक्तव्यम् ।
इध्मप्रव्रेशन । पलाशशातन ॥ किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ “प्रतिपदविधान
च पृथी न समस्यते” इति वक्ष्यति। तस्याऽप्य पुरस्तादपकर्षे क्रियते॥ का पुन
पृथी प्रतिपदविधाना, का चै कृद्योगा ? ॥ सर्वा पृथी प्रतिपदविधाना शेष
लक्षणा वर्जयित्वा । ‘कर्तृकर्मणो कृती’ति तु या पृथी सा कृद्योगा ।

अ] इति । ‘गडे कड चे’त्यारन्प्रत्ययान्तत्वात्कुदन्त कडारशब्द । क्रियारश्च
सबन्धस्याऽसप्रत्ययादकुदन्त इति चेद्विदाहु । तद्युक्तम् । कृच्छब्देन हि कृत्स
कक प्रत्यय उच्यते । अथाप्युणादीनामभ्युत्पत्तिपक्षाभयणादत्र समास स्यात्तथा
पीपद्रकम् ईषदुक्त इत्यत्र न स्यात् । [ईषदकृता] ॥

पृथी । किमर्थमिति । सूत्रेणैवाऽत्र समास सिद्ध इति प्रथ । अरक
इति । अपवाद इत्यर्थ । का पुनरिति । प्रतिपदविधानार्थो अपि समासप्रतिषेध
विषये कृद्योगोऽस्ति कृद्योगोऽपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागा
ऽज्ञानादृच्छति । सर्वा पृथीति । साक्षादानुकारकविशेषोपादानेन विधानात्प्रतिपद
विधानेत्यर्थ । कृच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते । तत्र शेषवि
क्षया ‘पृथी शेष’ इत्यनेनैव सिद्धाना यस्या ‘ज्ञोऽविर्द्वयस्य करण’ इत्यादिप्रकर
समासनिवृत्त्यर्थमेवावच्छेदम् । पृथी भवत्येव-श्रूयते एव, न तु तस्या समासो भवत
त्यर्थ । समासे हि सति तस्या अभाव स्यात् । तस्मात्प्रतिपदविधानेति
वक्तव्यम् । तस्मिन्ननु यमाने ‘कृद्योगे’ति न वक्तव्यम् । अशेषविषये विधानार्थ
स्यात् ‘कर्तृकर्मणो कृती’त्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याऽभावात् सूत्रेणैव समास
उ] भाष्ये स्पष्टम् । तदाह-तत्र भावेति । [नञ्] ॥

ईषदकृतानु जातानीपदर्शान्मयाऽसमवादेशाऽसमास सिद्धोऽत्र आह-यथ
केति । ‘गोत्र चे’ति गार्ग्यस्त्वस्य जानितम् । गडेरिति । ‘कड मदे’ इति भ्रात
पठितान्तरन्यपि सिध्यति । यद्यपीति । ‘उष्णद्वयो बहुल’मिति शास्त्रारम्भात्सर्व
मौणादिकमव्युपगममिति नियम इति भाव । [ईषदकृता] ॥

पृथी । भाष्ये-वक्ष्यतीति ‘न निर्धारणे इत्यत्रे’ति शेष । उत्कर्षप्रतिद्वन्द्व्यर्थ
परमपदशब्दस्याऽनन्वयादाह-अपवाद इतीति । अपकृष्यतेऽनेनोत्सर्ग इत्यपकर्षोऽप
वाद इत्यर्थ । प्रतिषेधविषये-सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ । कारकविशेषेति । ‘कर्त
कर्मणो’रित्यवमित्यर्थ । इत्यादि प्रकरणमिति । तत्र शेष’ इत्यनुत्तरिति भाव
‘शेषलक्षण’मित्यस्य शेषमात्रलक्षणमित्यर्थ इति तात्पर्यम् । समासनिवृत्त्यर्थमे

॥*॥तत्स्थैश्च गुणै ॥*॥तत्स्थैश्च गुणै [पैर्धोगुणै] पृष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् ।
ब्राह्मणवर्ण । चन्दनगन्ध । पटहशब्द । नदीघोष ॥*॥न तु तद्विशेषणै ॥*॥

प्र]सिद्धत्वात् । प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनाऽन्यदपि वक्ष्यते-तत्स्थैरिति । तच्छब्देन सन्नि-
धानाद्गुणै एव परामृश्यते । तेनायमर्थ-स्वात्मनि ये गुणा अवस्थितास्तै सह
समास । न च स्वात्मन्यवस्थान गुणानां सम्भवति, भेदनिबन्धनत्वान्मुख्यस्या-
धाराधेयभावस्य । सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । तस्मादभिधानव्यापारपे-
क्षया तत्स्थान्वमुच्यते । इह केचिद्गुणा शब्देन द्रव्यास्त्रिष्टुष्टा एव प्रत्याप्यन्ते, न
तु द्रव्यस्पोपरञ्जत्वेन । यथा 'चन्दनस्य गन्ध' इति सर्वदा वैयधिकरण्यमेव
गुणगुणिनो, न कदाचिच्चन्दन गन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुद्धादयस्तु
गुणा कदाचिस्त्रिष्टुष्टरूपा शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्र इति । कदाचिद्द्रव्येणैक-वमा-
पन्ना 'शुक्र पट' इति । तस्माद्विविधगुणसद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादि-
गुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदाहरम् । अथ 'बलाकाया शौक्य'-
मिति समास कस्मात् भवति ? । तत्स्थ हि शौक्यम् । सर्वदा वैयधिकरण्येन
सबन्धात् । नैव दोष । शौक्यशब्देन शुद्धो गुणोभिधायने शुद्धशब्दस्य द्रव्ये
वर्तमानस्य तस्मिन्नैव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात् । न चासौ तत्स्थ ।
अभेदाऽप्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरचक-वदर्शनच्युक्तं पट इति । अर्थस्य च तत्स्थ-

ॐ]वेति । तत्तद्वातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविवक्षाऽभावज्ञापनेनाऽपि
चारितार्थ्यसमवादिदं चिन्त्यम् । किञ्च लुगभाव एव कल्प्येत । यदि त्वेतद्वार्तिक-
बलत्समासाऽभावकल्पन, तदा तदावश्यकमेव । सूत्राण्यपि तत्रानुवादायावश्यक-
नीति 'न वक्तव्यं प्रतिपदविधानेति'ति चिन्त्यम् । किञ्च तस्य वचनस्य सत्त्वे
'दिवस्त इर्यस्य' 'कृन्वोर्यप्रयोग' इत्यादि विशयेऽक्षणा देवितेत्यादौ त्वन्ते 'न लोके'ति
निषेधेन 'कर्तृकर्मणो'रिति यत्रभावेऽनेन यस्या समासनिषेधसिद्धिः । त्वद्रौत्या तु
शेषग्रहणस्य तत्र निरुत्या समास स्यादित्यपि चिन्त्यम् । तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शो
'काकस्य काष्ण्य'मित्यादावतिप्रमत्तमादाह-तच्छब्देनेति । स्वात्मनोति । स्वा-
त्मन्येवाऽभेदेनाऽवस्थिता नतु द्रव्ये इत्यर्थः । नन्वभेदस्याधाराधेयभावनियामकत्वा-
ऽभावात्तत्स्थैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते-न चेति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्थै-
रिति वक्तुं शक्यं, तथापि स न मुख्य इत्याह-मुख्यस्येति । उत्तरयनि-तस्मा-
दभिधानेति । गुणमात्रशक्तशब्दमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकै शब्दैरित्यर्थः । अन
एवाऽर्थस्य तत्स्थचमित्यग्रे वक्ष्यति । तदेवोपपादयति-इह केचिदिति । द्रव्या-
स्त्रिष्टुष्टा — भेदेनैव द्रव्यान्वयिन । तदा हि गुणगनजाति प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

न ॥ तद्विशेषणैरिति चक्षव्यम् । इह मा भूत्-घृतस्य तीव्रो गन्धः । चन्दनस्य मृदुरिति ॥ किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ 'गुणेनै'ति प्रतिषेधं चक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥ किं पुनः कारणं गुणेन नैत्युच्यते, न पुनर्गुणवचनेन नैत्युच्येत ? ॥ नैव शक्यम् । इह हि न स्यात्—'काकस्य काष्ण्यं' 'कण्टकस्य तीक्ष्ण्यं', 'बला-

प्र]त्वमाधीयत इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदाच्चास्ति नृकस्य गुणस्य तत्स्थत्वम् । 'रूपवान् पट' इत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः । नेश्श्रेणैव मत्व-धीयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमव्यावृत्तमिति 'पटरूप'मिति समासो भवत्येव । न तु तद्विशेषणैरिति । तच्छब्देन गुणा परामृश्यते । तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः । घृतस्य तीव्र इति । तीव्रो गन्धस्य विशेषणम् । 'चन्दनस्य मृदु'रिति स्पर्शस्य मृदुत्व विशेषणम् । ननु घृतस्य गन्धेन सम्बन्धो ननु तद्वत्त्वेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याऽभावात्समास्य आसिरेव नास्ति, तर्हि प्रतिषेधेन ? । एव तर्हि यदा श्वरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपजनित एव व्यतिरेके घृतस्येति पृष्ठी तदा पृष्ठीति समासप्रसङ्गः । यच्च गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याऽभावाद्गन्धशब्दस्येव तत्स्थगुणमिवायित्वात्समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते । ननु च 'तीव्र घृत' 'मृदु चन्दन'मिति सामानाधिकरण्यदर्शनात् तत्स्थत्वाऽभावात्समासाऽप्रसङ्गात्प्रतिषेधोऽनर्थकः । एव तर्हि सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं—'न तु तद्विशेषणैरिति । तत्स्थत्वाऽभावात् समास प्रतिषिध्यत एवेत्यर्थः । न पुनरिति । तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते इति

उ] उपरञ्जकम्,—स्वाभेदेन द्रव्यप्रत्यायकत्वम् । द्रव्येणैकत्वमिति । जातिविशिष्ट-गुण प्रवृत्तिनिमित्तम्, अत एव ततो भावप्रत्ययेन गुणशोधः । अर्थस्य तत्स्थत्वमिति । एवं च गुणपरस्ववाचकशब्दाऽभाववत्त्वं तात्स्थ्यमिति कल्पितम् । एव तर्हिति : 'तद्विशेषणैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थः इति भावः । तीनादि-शब्दैः समासप्रसङ्गमुत्पादयति—यच्च गन्धेति । एवं तर्ह्येति । 'तद्विशेषणैरि-त्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थात्तीनादयः शुक्रादयश्च निषेधसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भावः । भाष्ये—किमर्थमिदमिति । इदमा व्यवहितमपि 'तत्स्थ'रिति परामृश्यते, तदाह—गुणेनेति । केवलगुणेति । 'घृतस्य तीव्र' इत्याद्यपि केवल-गुणवाच्येवेति भावः । भाष्ये—घृतदेवेति । 'काकस्य काष्ण्यं'मित्याद्येव । यद्वी-दमिति । यत्किञ्चिदमित्यर्थः । सापेक्षमसमर्थमिति । इतरसापेक्षत्वेन 'शुद्धा' इत्यनेनाऽनन्वयादसामर्थ्यमित्याशयः । तद्वनयञ्चाह—शुद्धार्थेन संबन्धाऽभावा-

१ 'गन्ध' इति कचिच्च । २ 'गुणेनेति' । ३ कचिच्च । ४ 'च्यते' ।

काया शौक्य'मिति । एतदेव खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणम् ॥ यद्वीदं
ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति,—असामर्थ्याद्भ्र न भविष्यति ॥
कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ॥ द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥
तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । 'गुणेन ने'त्युच्यमाने 'तत्स्थैश्च गुणै' इति वक्त-
व्यम् । 'नस्थैश्च गुणै'रित्युच्यमाने 'न तु तद्विशेषणै' इति वक्तव्यम् ॥

न निर्वारणे ॥ २।२।१० ॥

॥ १० ॥ प्रतिपदविधाना चे ॥ * ॥ प्रतिपदविधाना चे पटी न समस्यत
इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सपिंषो ज्ञानम् , मधुनो ज्ञानमिति ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतय्यसमानाधिकरणेन ॥ २।२।११

गुणे किमुदाहरणम् ? ॥ 'ब्राह्मणस्य शुक्लाः', 'वृषलस्य कृष्णा' इति ॥
नैतदस्ति प्रयोजनम् । असामर्थ्याद्भ्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥
'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥ इदं तर्हि—'काकस्य
काक्यं', 'काटकस्य तैक्ष्यं', 'बलाकाया. दौक्ष्य'मिति ॥ इदं चाप्युदाहरणं
'ब्राह्मणस्य शुक्लाः', 'वृषलस्य कृष्णा' इति । ननु चोक्तम्—'असामर्थ्याद्भ्र
न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं भवतीति, द्रव्यमत्रापे-
प्र. } नैवलगुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः (एतदेवेति) देवन्गुण-
वाच्येवेत्यर्थः । द्रव्यमत्रेति । तत्र च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति पटीति शुद्ध्यर्थेन
सबन्धाऽभावान्ममासस्य प्रमाणाऽभावान्नाऽर्थः प्रतिषेधेन । [पटी] ॥

पूरणगुणः । 'अर्थ'शब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धाद्गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवति,
नाप्यदेष्टव्यम् । किं तर्हि ? । 'सन्वे निविशनेपैती'त्येतद्व्ययमक्षरान्तो गुणो गृह्यते ।
'ससर्गिनेदक'मित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते,मानान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि
गुणादेरेव ग्रहणं, 'कण्टकस्य तैक्ष्य'मित्यस्योदाहरणत्वात् । 'गोविशति'रित्यादौ
सङ्ख्याया समासो न निषिध्यते, 'शतसहस्रान्ताश्च निष्प्रात' 'त्रोशतान्योजनशतयो-
रुपसङ्ख्यातम्' 'सारीक्षतमपि ददाती'ति मुनिप्रथक्चङ्गापसम्, 'उत्तरपदार्थ-
प्राधान्य'मि यादेश्च मुनिप्रयोगास्त्र प्रतिषेधस्याऽनित्यत्वाद्यनपौरवादिशब्दसिद्धिः ।

उ.]दिति 'न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्य'मिति भाष्ये 'प्रतिषेधविषयप्रदर्शनार्थ'मित्यादि ।

पूरणगुणः सत्त्वे निविशत इत्यादि । वस्तुत इदं चिन्त्यमानस्याऽऽह्वारसूत्रोक्त-
गुणवदनपदार्थसमत्वान्नत्र 'वाचक सर्वलिङ्गाना'मित्युक्तत्वात्काञ्चन्य कार्थमिन्या
देत्तुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादत्र व्याख्यानात्वेवलगुणवाची सन् यो गुणिवौघक-
स्तुप्रकृतिकभाप्रत्ययान्तप्रतिपाशाना गुणप्रदेन ग्रहणम्, अर्थपदान्वयाच्च तद्वैधक-

१ वदिह । २ 'यद्वी' । ३ 'पेक्षन्ते' । ४ 'नाच' । ५ इति वचित । ६ 'गुणे स्वरू' ।

क्ष्यते दन्ता.”-इति ॥ नैष दोष । भवति वै कस्यचिदर्थोत्पकरणाद्वाऽपेक्ष्य निज्ञाति तदा श्रुति प्राप्नोति ॥ सति किमुद्वाहरणम् ? ॥ ‘ब्राह्मणस्य पश्यन्’ ‘ब्राह्मणस्य पश्यमाण’ ॥ नैतदस्ति । प्रतिपिध्यतेऽत्र पृष्ठी ‘लप्रयोगे ने’ति । या च श्रूयते, एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति । तत्राऽसामर्थ्यात् भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ ‘सापेक्षमसमर्थं भवती’ति । इत्थमत्रापेक्ष्यते ओदन ॥ इदं तर्हि—चोरस्य द्विपन्, वृषलस्य द्विपन् ॥ ननु चाऽत्रापि प्रतिपिध्यते पृष्ठी ॥ घट्टयन्त्येतत्—‘द्विष शतुर्वाचचन’मिति ॥

प्र] भवतीति । यदा प्रकरणादिवशादन्ताद्यर्थ एवाऽवसितश्रुति शुक्रादिशब्दस्तदा तदर्थोपपन्नित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद्गुणिन एव समासनिपेधेन भाव्य, न च ब्राह्मण शुक्र-गुणाधारः । नैष दोष । ‘गुण’शब्देन केवलगुणवाचिनो, गुणोपसर्पनद्रव्यवाचिनश्च व्यतिन्यायाश्रयेण शृण्वन्त इति गुणिनो गुणाधारसम्बन्धिनश्चोपपन्न समासप्रतिपेक्ष । प्रतिपिध्यतेऽत्रेति । आवर्जनवाचिपन्न्याश्रयेण ब्राह्मण पदे कर्म मन्यते । यथाऽस्य लोपकिलोकावर्जनमित्यर्थः । ततश्च ‘ब्राह्मणस्ये’ति पृष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि न भवतीत्यर्थः । चोरस्य द्विपन्निति । ‘तौ स’दित्यत्र ‘तौ’प्रहणस्योपायः

उ] शब्दमानप्रहणम् । एव च प्राधान्यगौरवादौ प्रसक्तिरेव नै । अवसितश्रुतिरिति । सामान्यशब्दस्याऽपि प्रकरणाद्विशेषमात्रोपस्थापकत्वमित्यर्थः । अनेनैतत्सूचयति—वाक्यैकदेशन्यायेन ‘शुक्रा’ इत्यस्य दन्ता शुक्रा इत्यर्थः । पृष्ठी’त्यस्य च पश्यन्त समर्थप्रवृत्तिरनुवन्तेन समस्यते इत्यर्थः । तादृशं च न ‘शुक्रा’ इति पदमित्यसामर्थ्यं तदवस्थमेव । एतदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे ‘एतदेवोदाहरण’मित्युक्तम् । अत्रत्य भाष्यत्वेकदेश्युक्तिः अनेन ‘समासशङ्कावारणायाऽवधाना यत्र क्रियत इति ‘कर्मणि चे’ति सूत्रे वदता कैयटेन ध्वनितमेतत् । अन्यथा ‘ब्राह्मणस्य ग्राम गत’ इत्यर्थे ‘ग्राम’मित्यस्य प्रकरणादिना ज्ञाने ‘गत’ इत्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन तावदर्थत्वे सामर्थ्यात्समासापत्तिरिति स्पष्ट ‘कर्मणि चे’ति सूत्रे भाष्ये । ननु ब्राह्मणस्य पश्यन्नि-पत्र ब्राह्मणस्योदन पश्यन्नियर्थाऽवगमत्राहणस्य पाकापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वाऽभावात्कर्तृत्वं श्योक्तत्वाच्च षष्ठा अप्राप्तौ प्रतिपेक्षोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—आवर्जनवाचीति । आवर्जनमङ्गीकारस्त्यागो नेत्याहुः । कर्मणि न भवतीति । शेषपश्यन्तस्य नामार्थान्वये समवति क्रियान्वयो नेति भावः । एतेन कर्मण्येव विवक्षया पृष्ठी सुलभेत्यपास्तम् । नलोकेत्येतन्निपेधविषयेऽनभिधानान्छेपत्वविनश्यैव न, भाष्यग्रामाग्यादित्यन्ये । ननु ‘द्विपोऽमित्रे’ इति विहितस्य न सत्सङ्गकत्वं ‘छट्’ इति सूत्रविहित

१ ‘वाच्यार्थम्’ । २ ‘चौर’ । ३ प्रधानादे केवलगुणबोधकत्वाऽभावादित्याशयः ४ कश्चिन्न

अव्यये किमुदाहरणम् ? ॥ 'ब्राह्मणस्योच्चै', 'वृषलस्य नीचै'रिति ॥ नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम् ॥ इदं तर्हि—'ब्राह्मणस्य कृत्वा' 'वृषलस्य कृत्वे'ति ॥ एतदपि नास्ति, प्रतिषिध्यते तत्र पट्टी 'अव्ययप्रयोगे नैति । या च श्रूयते एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति, तत्राऽसामर्थ्यात् भवति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कट ॥ इदं तर्हि—'पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय' 'पुरा वत्सोनामपाकर्तो' ॥ ननु चाऽत्रापि प्रतिषिध्यते—अव्ययमिति कृत्वा ॥ वक्ष्यन्तेतन्—'अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध' इति ॥

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ? । 'राज पाटलिपुत्रकस्य' 'शुकस्य मोराविकस्य' । 'पाणिने सूत्रकारस्य' ॥ नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति ॥

इदं तर्हि—'सपिथ पीयमानस्य', यजुष क्रियमाणस्येति' ॥ ननु चाऽत्राप्र] ससर्गात्पूर्वाद्भयोऽभिन्न दृश्येनत्पूजविहितोऽपि शता सत्पञ्च । ननु चात्रापि । 'तृ'मिति ग्रन्थाहारेण शत्रुरपि ग्रहणात् । सूर्यस्योदेतोरिति । सूर्योदयात्पूर्वमित्यर्थः । 'वृक्षस्योपरी'त्यादीन्यप्यव्यय उदाहरणानि । राज पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव, ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपात सिद्धो भवति । पट्टी समासे तु पूर्वनिपाताऽनियम स्यादिति न प्रतिषिध्यते । विशेषणमसमं च

उ] योरेव तत्सज्ञाविधानादित्याशङ्काह—तौ सविति । अस्य शत्रुर्नादेशत्वाऽभावादाह—नृनिति । अस्त्योदाहरणत्वं स्थापयति भाष्ये—वक्ष्ययेतदिति । इत्यादीन्यपीति । साहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । अन्याऽव्ययै सति सामर्थ्यं समास इष्ट एवेति भाष्याशयमाहुः । पूर्वनिपाताऽनियम स्यादिति । उपसर्गनत्वस्याऽवर्धतामाधित्य षष्ठीसमासेपि तन्निमित्तमसम्भवादुपसर्गनसहामूत्रे स्वयमपि तर्ध्वोक्तं चि—त्यमेतत् । तस्माद्विशेषणसमासाऽयत्र बाहुलकाज्ज्ञेत्येव तत्त्वमिति वक्षिन्, तत्र अर्द्धपिप्पलीलाद्यनुरोधेन तस्या अन्वर्थत्वाश्रयणमशक्यमित्याशयान् । विशेषणसमासे वचनसामर्थ्यादिति । 'पूर्वापरप्रथमचरमे'ति सूत्रे 'समाने'त्यादिवचनसामर्थ्यादित्यर्थः । एव च षष्ठीसमासे तदप्रकृतौ सानाऽभावः । न चैव बहुव्रीहिरच्छिद्येन, शेषग्रहणसामर्थ्येन तत्राऽप्यस्याऽप्रकृते । न च 'सन्दरपाचक' इत्यादौ तस्य साऽवकाशता एव तर्हि 'समाने'त्यादिसामान्यापेक्ष, यत्र समानाधिकरणानां विशेषविहित समासस्तत्रैतदप्रकृतिः । समानादेश कृदन्तेन न समासोऽनभिधानादित्य

१ मा रावीत्याह—माराविक—शुक । २ माराविद(क)स्य पा० । मारादीनि शब्ददशनीनि माराविद—शुक ।

कुगतिप्रादयः ॥ २१२१८ ॥

॥*॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः ॥०॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षः प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरः प्रति ॥*॥ व्यवहारेऽपि निषेधः ॥ ॥ व्यवहारेऽपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । आ मन्द्रैरिन्द्र हरि भिर्याहि मयूररोमभिः ॥ ॥ सिद्धः तु काङ्क्षति दुर्गतिवचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् । कथम् ? ॥ ['काङ्क्षति दुर्गतिवचनात्'] 'काङ्क्षति दुर्गतयः समस्यन्ते' इति वक्तव्यम् । कु-कुप्राह्ण कुवृषलः । कुं ॥ आङ्-आकटारः, आपि

प्र] इति । विधिविज्ञानेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भमप्याख्यायितुं नित्यः प्रतिषेधः सिद्धः इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः ॥ [नित्यः क्रीडा] ॥

कुगतिः । प्रादिग्रहणस्येहाऽगन्तर्यत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः उच्यते । प्रत्यादिविषय एवात्र निषेधः, तथा च स्वन्वो समासो भवत्येव । वृक्षः प्रतीतिः । वृक्षविद्युत्सोर्तेनयोः प्राप्तिनित्यापनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्याऽवच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः । संबन्धाभावे तु द्वितीयाऽपि न स्यात् । व्यवहारेऽपि नास्ति । व्यवहितानां पदान्तरेण प्रादीनां समासो न भवतीत्यर्थः । आ मन्द्रैरिति । 'याही त्वस्या क्रियाया द्वयोर्हपनिपातात्प्रत्ययको दध्योदनादिविव परस्पर-संबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्गः । तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्रतिषेधः उच्यते । एव पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिमुद्राव्य कान्यायन आन्मीय लक्षण करोति—सिद्धः त्विति । तेन प्रत्यादीनां न भवति । 'आ मन्द्रैरित्यत्र त्वाङ्ग्रहणेन प्राप्नो

व.] नित्यः क्रीडा । प्रतिषेधे सिद्धः इति । जीविकाविषये 'तृप्तकाभ्या'मित्यनेन 'कर्तारि चे'त्यनेन वेति भावः । नित्यप्रतिषेधः इति । प्रतिषेधवाक्येऽतिव्याप्ते व्यपेक्षया एव बोधनादिति भावः । विधि-वे ॥ जीविकाया 'कर्तारि चे'ति निषेधे प्राप्तेऽस्याऽस्मात्प्रतिषेधे नित्यमित्येतत्सामर्थ्यकम्, क्रीडायां तु विज्ञाने प्राप्तेऽस्याऽस्मात्सामर्थ्यादेव नित्यत्वः सिद्धमिति बोध्यम् । [नित्यः क्रीडा] ॥

कुगतिः । ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विशेषणात्कर्मप्रवचनीयेषु प्रात्यभावादर्थकः प्रतिषेधोऽन आह—प्रादिग्रहणस्येति । प्रत्यादिविषय एवेति । व्याख्यानादिति भावः । सामर्थ्यसद्भावादिति । वृक्षगतलक्षणत्वद्योतकत्वादिति भावः । द्वितीयापि न स्यादिति । 'कर्मप्रवचनीययुक्त' इति युक्तग्रहणादिति भावः । व्यवहितानामिति । स्वाऽन्वययोग्यार्थावचकपदशेषायां पदान्तरेण व्यवहितानामित्यर्थः । समास इति । अव्यवहितपदरित्यर्थः । सामर्थ्याऽऽभावात्प्रादीनां—याहीति । ऐकस्वर्यमिति । अव्ययपूर्वपदग्रहणस्येति मन्द्रस्य शृङ्गुदात्तत्वं न स्यादिति

जल । आङ् ॥ सु-सुवाङ्गण, सुवृषल । सुं ॥ अति-अतिवाङ्गण, अंति
 वृषल । अंति ॥ दुर्-दुर्वाङ्गण दुर्बुषले । दुर् ॥ गति प्रकारक, प्रणा
 यक, प्रसेवक, ऊरीकृत्य, उरैरीकृत्य । गति ॥ २ ॥ प्रादय चार्थ ॥ ॥
 प्रादय चार्थ समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगन आचार्य प्राचार्य । प्रान्ते
 वासी । प्रपितामह ॥ एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरेकेण पठितम्-॥ २ ॥
 स्वती पूनायाम् ॥ ॥ स्वती पूजार्थमिति वक्तव्यम् । सुराजा, अतिराजा ॥
 ॥ ३ ॥ दुर्निन्दायाम् ॥ ॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कुलम्, दुग्ध ॥
 ॥ ४ ॥ आलीपदर्थे ॥ ॥ आलीपदर्थे इति वक्तव्यम् । आकडार, आवि
 जल ॥ ५ ॥ कु पापार्थे ॥ ॥ कु पापार्थे इति वक्तव्यम् ॥ कुवाङ्गण,
 कुवृषल ॥ ॥ प्रादयो गताग्रथ प्रथमया ॥ ॥ 'प्रादयो गताग्रथे प्रथमया
 प्रतीतिरिति सामर्थ्यमेव नास्तानि वक्तव्यम् । प्रादय चार्थ इति । अगत्यर्थमिदम् ।
 अतिविषय चार्थवृत्तय प्रादय । एतदेवेति । कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितु
 सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थ । सुराजति । न पूनादिनि समासान्त
 प्रतिषेधः । उपाधौना प्रयोगविषयोपगमार्थत्वादित्यत्र समासो भवति । तेनाऽ
 निष्क्रमणेऽपि समस्यन अतिसिक्कमेव भवनेति । सुकर' इत्यादौ तूपपदममासो
 ऽस्त्येव । दुर्निन्दायामिति । प्रादिप्रहणन य समासस्तस्यापि विषयनिर्देश इत्य
 र्थान्तरेपि गतित्वात्ममासो भवति- दुष्कृत मिति । आडारपदर्थे इति । क्रियायोगे
 तु गतिवासमास - आङ्ग मिति । आ मद्र रित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मद्र
 प्रत्यगतिरवात्तत्तत्पदार्थाऽभावाच्च समासाऽभावः । कु पापार्थे इति । प्रशस्तेऽपि
 उच्यते । यद्यपि बदे आपाद्य रूप नास्ति तथापि एवनालीयके लौकिकप्रयोगे दोष
 इत्यर्थः । वदऽपि तस्याऽसाधुव्यवहानिदृष्टिः फगिम्यन्त्ये । सामर्थ्यमेव नास्तीति ।
 एकक्रियावधिरूपमानव्यग्रहणे कृत् सर्वा मृत्तिरूपे'त्यादौ समासापत्तिरिति
 भावः । दध्योदनादौ तु क्रियान्तभावेण सामर्थ्यम् । एव च वचनद्वयमपि प्रया
 ख्यातमिति बोध्यम् । वृत्तौ 'गत शब्दाऽप्रयोगे हेतुमाह-वृत्तिविषय इति ।
 पदैकदेशाग्रायेनेति भावः । प्रगत -शिष्य प्राप्त, गुरु प्राप्त, पितामहस्य पितृत्व
 प्राप्त इति चाऽर्थः । पूनाया मित्युपगमणमित्याह-उपाधानामिति । अतिसिक्क
 मेवेति । तथाप्रयोगदर्शनादिति भावः । कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्वयत्वाऽभावः । 'अर्था
 न्तरेपीत्यस्य 'समासो भवतीत्यनेनान्वयः । तत्र हेतुर्गतित्वादिति । दुष्कृत
 मिति । दुष्कृतग्रथः । अनभिधानात् भूने खलु न भवति । सत्यपीति
 अपिना वस्तुन सामर्थ्यमेव नास्तीति ध्वनितम् । अगतिवादिति । मद्रस्य क्रिया

समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्य—प्राचार्य, प्रान्तेवासी, प्रपि
तामह ॥५॥ 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' ॥ ॥ अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे
द्वितीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अतिक्रान्त खट्वाम्—अतिखट्वा, अति
माल ॥६॥ 'अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' ॥७॥ 'अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया
समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । अवक्रुष्ट कोकिलया अवकोकिलो वसन्त ॥८॥
'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ॥ 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त
इति वक्तव्यम् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन ॥९॥ 'निरादय क्रान्ताद्यर्थे
पञ्चम्या ॥१०॥ 'निरादये क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त' इति वक्तव्यम् ।
निष्क्रान्त कौशाम्या निष्कौशाम्बि । निर्वाणसि ॥ ॥ 'अव्यय प्रवृद्धा
दिभि' ॥११॥ 'अव्यये प्रवृद्धादिभि समस्यत' इति वक्तव्यम् । पुन प्रवृद्ध
वर्हिर्भवति । पुनर्गव । पुन सुखम् ॥ ॥ इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्व च ॥ ॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च
वक्तव्यम् । वाससीइव, कन्येइव ॥ [॥ अव्ययमव्ययेन ॥१२॥ 'अव्ययमव्ययेन
समस्यत' इति वक्तव्यम् । प्रप्र यज्ञपतिम्] ॥ ॥ उदात्तवता गतिमता च तिङा ॥१३॥
उदात्तवता तिङा गतिमता च [तिङ्] अव्यय समस्यत' इति वक्तव्यम् । अनु

प्र] द्वयाभिन्दा भवति, पाप तु वस्तुस्थित्या गदितमिति निन्दापापयोर्भेद । पूर्ववदुप
लभणार्थं वादीपदयऽपि समासो भवति—कालवर्णमिति । अन्ये त्वाहु—पृथिवी
वाचि पु इव्यनेवृत्तये 'कु पापार्थ' इत्युच्यते । ईषदथ तूत्तरपदे कादेशविधाना
रसमासो भवत्येव । अव्यय प्रवृद्धादिभिरिति । 'आदि शब्द प्रसारे । तन
यस्याऽव्ययस्य समासो दृश्यते तस्याऽनेन समान कार्य । 'सह सुप' त्यत्रोक्तमपि
पुनरिह स्मरणं योज्यम् । अथ वा वार्तिकगृहीतोऽर्थो योगविभागेन तत्र माधित इति
पौनस्त्याऽभाव । अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्तिङ्निष्ठा इति निष्ठात,
तत उदात्तवत्त्वाऽभावाद्गतिमतति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे इति

उ] न्याऽभावादिति भावः । ईषदर्थेपीति । अत एवोत्तरपदाधिसारे ईषदर्थे' इति को
कादेशविधानं चरितार्थम् । पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तय त्वेत्तद्वचनम् । साहचर्यं तु
न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भावः । 'सह' 'सुपे' ति शेषविभागेन सिद्धे इदं व्यर्थं
मित्यत आह—सहसुपेत्यत्रेति । एतेन निवृत्त्यर्थमिदमित्यपास्त तद्वाच्यग्रामाभ्येनेह
वार्तिकेषु नित्यपदाऽसम्बन्धादिति भावः । वस्तुतस्तत्पुरुषस्यार्थमत्र वचनानां
पाठः । अत एव 'पुनर्गव' इत्यत्र टच् । तत्र करणादतत्त्वमपि । लक्ष्यानुरोधेन च
व्यवस्थेत्याहुः । अत्र पूर्वमिति । अनुना समासात्पूर्वमित्यर्थः । त्रयाणां पदानां

व्यचलत्, अनुप्राविशत् । अनुप्याकरोति । व्यपरियन्ति ॥ [कुगति] ॥

उपपदमतिङ् ॥ २।२।१९ ॥

‘अति’दिति किमर्थम् ? ॥ कारको व्रजति, हारको व्रजति ॥*॥ अति
दिति शक्यमवलुम् ॥ - ॥ कस्मात् मयति-‘कारको व्रजति’, ‘हारको व्रजती’
ति? ॥ सुप्सुपेति वर्तते ॥ अत उत्तर पठति-॥*॥ उपपदमतिदिति तदर्थप्रतिषेध

प्र] समासान्तोदात्तत्वं भवति । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न
भवति । गतिर्गता वित्यनेनाऽनोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणाऽनुवर्तनात् ।
विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाऽभावात् । य-परियन्तीत्युदात्तत्वं उदाहरणम् ।
निपातैर्यद्यदी’ति निपातप्रतिषेधाद्य-ती-यस्य प्रत्ययस्वरणाद्युदात्तत्वात् परि
शब्दस्य ‘यन्ती’त्यनेन समासः । [कुगतिप्रादय] ॥

उपपदम् । अतिदिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समामी निषिध्यन्
तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्रायभावादनर्थक्यं प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन
तिङ्गर्थो लक्ष्यते, - तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासप्रतिषेधार्थः, तथापि तिङ्गर्थशब्द
स्तिङन्त एव भवतीत्यनर्थक्यं एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात्तिङन्त
स्यानर्थक्यं प्रतिषेध इत्यर्थः । तच्छब्देनाऽर्थशब्दसन्निधाने तिङ्गर्थ उच्यते । स

उ] मिति । गतिविशिष्टनिष्पन्ननाऽऽवयवस्य समासविधानादियर्थः । उदात्तत्वेन त्यनेन तु
न विना समासः, निघातेन तस्योदात्तत्वाऽभावादिति भावः । त-पुरुषे सुट्यार्थेति ।
समपाद इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदाऽनुदात्तस्वरणाय उदात्तस्वरितग्रहणा
ऽनुग्रहा तद्योगिपूर्वपदस्यैव ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्ये’त्यत्र ग्रहणादिति भावः । पूर्व
पदत्वाभावादिति । विनाऽचलदित्यस्य न समासः किं तु वि-विशिष्टनाऽचलदित्य
नेनाऽनोरित्याशयः । अन्यथा बहुदात्तत्वे उदात्तत्वं परत्वादकारस्य स्वरितत्वं स्या
दिति भावः । [कुगतिप्रादय] ।

उपपदमतिङ् । यदि तिङन्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थः । तिङन्त एवेति ।
कृद्भिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भावः । न च ‘मा भवान्भू’दित्यतश्चाग्रजयेऽतिङन्त
समास इत्यर्थक्यं तत्, ‘माही’त्यस्य सनीत्यर्थात्तत्रोपपदत्वमेव नित्यदोषात् ।
प्रथमार्थे मौत्री सप्तमी हि उपपदसञ्ज्ञालिङ्गम् । अतएव पञ्चावित्यादौ नोपपदत्वम् ।
‘तुमुन्वुल्’वित्यत्र तु कियार्थोपपदस्येति कार्यर्यमुपपदत्वमावश्यकमिति भाष्या
शयः । अर्थशब्दसन्निधाने इति । तिङन्तशब्दरूपाऽर्थकस्योपपदस्याऽभावादिति
भावः । ‘तिङ्गर्थ उच्यते इति । कस्य ? तिङ्गर्थस्येति भाष्येपि तिङ्गपदेन तदथा
ग्रह्य इति भावः । ‘कस्येति प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रत्यक्षद्वारा तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति

१ कचिज् । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ इति कचिज् । ४ ‘इत्यनेऽनु । = ‘तदर्थ’ ।

समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्य - प्राचार्य , प्रान्तेवासी, प्रपि
तामह ॥१॥ 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' ॥ ॥ अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे
द्वितीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अतिक्रान्त खट्वाम्-अतिखट्वा, अति
माल ॥२॥ 'अवादय कृत्यार्थे तृतीयया' ॥३॥ 'अवादय कृत्यार्थे तृतीयया
समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । अवकुष्ट कोकिल्या अवकोकिलो वसन्त ॥४॥
'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ॥ 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त'
इति वक्तव्यम् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन ॥५॥ 'निरादय क्रान्ताद्यर्थे
पञ्चम्या ॥६॥ 'निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त' इति वक्तव्यम् ।
निष्क्रान्त कौशाभ्या निष्कौशाभिव । निवारणसि ॥ ॥ 'अव्यय प्रवृद्धा
दिभि' ॥७॥ 'अव्यय प्रवृद्धादिभि समस्यत इति वक्तव्यम् । पुन प्रवृद्ध
वर्हिर्भवति । पुनर्गव । पुन सुखम् ॥ ॥ इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्व च ॥८॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च
वक्तव्यम् । वाससीइव, कन्येइव ॥ [॥ अव्ययमव्ययेन ॥९॥ 'अव्ययमव्ययेन
समस्यत' इति वक्तव्यम् । प्रप्र यज्ञपतिम् ॥१०॥ उदात्तवता गतिमता च तिङ् ॥११॥
'उदात्तवता तिङ् गतिमता च [तिङ्] अव्यय समस्यत' इति वक्तव्यम् । अनु

प्र] द्वपाभिन्दा भवति पाप तु वस्तुस्थित्या गहितमिति निन्दापापयोर्भेद । पूर्ववदुप
लभणार्थे वादीपदर्थेऽपि समासो भवति- काल्वण मिति । अन्ये त्वाहु - पृथिवी
वाचि कु इदं नेदृश्य 'कु पापार्थ' इत्युच्यते । ईपदर्थे तूत्तरपदे कादेशविधाना
त्समानो भवत्येव । अव्यय प्रवृद्धादिभिरिति । 'आदि शब्द प्रकारे । तत्र
यस्याऽव्ययस्य समासो दृश्यते तस्याऽनेन समास कार्य । 'सह सुप'त्यत्रोत्तमपि
पुनरिह स्मरणाद्योक्तम् । अथ वा वार्तिकगृहीतोऽर्थो योगविभागेन तत्र साभिन्न इति
पौनरुक्त्याऽभाव । अनुध्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्तिट् इति निघात,
तत उदात्तवत्त्वाऽभावाद्गतिमतति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणा पदाना समासे कृते
उ] त्वाऽभावादिति भाव । ईपदर्थेपीति । अत एवोत्तरपदाधिसारे ईपदर्थे' इति को
कादेशविधान चरितार्थम् । पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तय त्वेतद्वचनम् । साहचर्यं तु
न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भाव । 'सह' 'सुपे'ति योगविभागेन सिद्धे इह व्यर्थ
मित्यत आह-सहसुपेत्यत्रेति । एतेन नित्यार्थमिदमित्यपास्त तद्वाच्यप्राप्ताभ्येनेह
वार्तिकेषु नित्यपदाऽसम्बन्धादिति भाव । वस्तुतस्तत्पुरुषसंज्ञार्थमत्र वचनाना
पाठः । अत एव 'पुनर्गव' इत्यत्र टच । तत्र करणादुक्तत्वमपि । लक्ष्यानुरोधेन च
व्यवस्थेत्याहु । अत्र पूर्वमिति । अनुना समासात्पूर्वमित्यर्थ । त्रयाणा पदाना

व्यचलत्, अनुप्राविशत् । अनुव्याकरोति । यत्परियन्ति ॥ [कुगति] ॥

उपपदमतिङ् ॥ २।२।१९ ॥

‘अति’दिति किमर्थम् ? ॥ कारको व्रजति, हारको व्रजति ॥ १ ॥ अति
दिति शक्यमवक्तुम् ॥ - ॥ कस्माच्च मयति-‘कारको व्रजति’, ‘हारको व्रजती’-
ति ? ॥ सुप्पुपेति वतंते ॥ अत उत्तरं पठति - ॥ २ ॥ उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेध
प्र] समासान्तोदात्तत्वं भवति । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे’त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न
भवति । गतिर्गतावत्यनेनाऽनोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणाऽनुवर्तनात् ।
विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाऽभावात् । यत्परियन्तीत्युदात्तत्वं उदाहरणम् ।
‘निप्रातैर्यद्यदी’ति निष्ठातप्रतिषेधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणानुदात्तत्वात् ‘परि’
शब्दस्य ‘यन्ती’त्यनेन समान । [कुगतिप्रादयः] ॥

उपपदम । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते
तदा सुप्पुपेत्यधिकारतिङन्तस्य प्रायभावादनर्थक प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन
तिङ्गर्थो लक्ष्यते, - तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समाननिषेधार्थः, तथापि तिङ्गर्थशब्द-
स्तिङन्त एव भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात्तिङन्त-
स्यानर्थक प्रतिषेध इत्यर्थः । तच्छब्देनाऽर्थशब्दसन्निधाने तिङ्गर्थ उच्यते । स

मिति । गतिविशिष्टतिङन्तेनाऽव्ययस्य समासविधानादित्यर्थः । उदात्तत्वेनेत्यनेन तु
न विना समासः, निधानेन तस्योदात्तत्वाभावादिति भावः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति ।
‘समपाद’ इत्यादी पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदाऽनुदात्तत्ववारणाय उदात्तस्वरितग्रहणा-
ऽनुवर्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव ‘बहुमीहौ प्रकृत्ये’त्यत्र ग्रहणादिति भावः । पूर्व-
पदत्वाभावादिति । विनाऽचलदित्यस्य न समासः, किं तु ‘वि’विशिष्टेनाऽचलदित्य-
नेनाऽनोरित्याशयः । अन्यथा बहुदात्तत्वे उदात्तत्वेन परत्वादकारस्य स्वरितत्वं स्या-
दिति भावः । [कुगतिप्रादयः] ।

उपपदमतिङ् । यदि तिङन्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थः । तिङन्त एवेति ।
कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भावः । न च ‘मा मवान्मू’दित्येतद्व्यावृत्तयेऽतिङन्तं
समान इत्यर्थकं तत्, ‘माडी’त्यस्य सनीत्यर्थात्तत्रोपपदत्वमेव नैन्यदोषात् ।
प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी हि उपपदसंज्ञालिखम् । अतएव पञ्चावित्यादी नोपपदत्वम् ।
‘तुमुन्पुल्य’वित्यत्र तु ‘विश्वार्थोपपदस्ये’ति कार्यार्थमुपपदत्वमावदयमिति भाष्या-
शयः । अर्थशब्दसन्निधाने इति । तिङन्तशब्दस्याऽर्थस्योपपदस्याऽभावादिति
भावः । ‘तिङ्गर्थ उच्यते इति । कस्य ?, तिङ्गर्थस्ये’ति भाष्येऽपि तिङ्गपदेन तदर्थो
प्राप्य इति भावः । ‘कस्ये’ति प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रशङ्गात् तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति

१ कचिज् । २ इदं भाष्यमिन्यन्ये । ३ इति कचिज् । ४ ‘इत्यनोऽनु’ । ५ ‘नदर्थ’ ।

॥ * ॥ उपपदमतिङिति तदर्थस्याय प्रतिषेधो वैकल्य ॥ करय ? ॥ तिङर्थस्य ॥
 क पुनस्तिङर्थ ? ॥ क्रिया ॥ ॥ क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ + ॥ अथ वा
 व्यक्तमेवेद पठितव्यम्—‘उपपदमक्रिये’ति ॥ अथाऽक्रियेति किं प्रत्युदा
 ह्रियते ? ॥ कारको गत । हारको गत ॥ नैतत्क्रियावाची ॥ किन्तुहि ? ॥
 द्रव्यवाची ॥ इदं तर्हि—कारकस्य गति, कारकस्य ग्रहेत्येति ॥

प्र [तिङन्तम्यार्थोऽर्थो यस्य स—तदर्थ । कस्येति । सामान्याभिधानाद्विगपऽवधारणाय
 प्रथ । क पुनरिति । कालसाधनसङ्ख्यापुरुषविशेषप्रहरूपस्तिङर्थ । तदर्थश्च
 तिङन्त एव सम्भवति नाऽन्यत्रेति प्रथ । क्रियेति । अनेकार्थसम्भवेऽपि साध्यत्वात्क्रिया
 प्रधानम् । प्रधानं चाऽर्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यान्वयते इति भाव । क्रियाप्रतिषेधो
 वेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात्क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिरापवाय
 साक्षात् क्रियाप्रतिषेधो वर्तव्य इत्यर्थ । अत्रापि पक्षे सुवन्तस्य क्रियावाचित्वा
 ऽभावात्किञ्चित् एव प्रतिषेध इत्यह—अयेति । कारको गत इति । ‘गत’शब्द
 क्रियावाच्युपपद, तत्र तुमुञ्चुत्ताविति ण्वुल् । कर्तुं गत इत्यर्थ । अत्राऽतिङ्ग्रहणात्
 समासाऽभावोऽन्यथा ‘गतकारक’ इति स्यात् । अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो
 ण्वुल् । तत्राश्रय गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः ॥

नैतदिति । सुवन्तविशेषणमतिङ्ग्रहणम् । न चाऽत्र सुवन्तं क्रियानाचि । प्रह
 त्यर्थस्य ह्यत्र गुणभाव । प्रत्ययार्थस्य कर्तुं प्राधान्य, तस्य च द्रव्यरूपेण कृत-
 ऽभिधानम् । प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति ‘द्रव्यवाची’त्युक्तम् । अतएव ‘गत’
 शब्दस्य समासो न प्राप्नोति, तस्याऽनुपपदत्वात् । वातोश्च क्रियावाचित्वात्तदा
 श्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य प्रत्ययेन सङ्गृह्यत्वात्—पदान्तरेणैकाकी

उ [बोध्यम् । पुरुष—प्रत्ययत्वादि, उपग्रह—कर्त्रभिप्रायत्वादि । यद्यपि कर्त्रभिप्रा
 यस्य न तिङर्थस्तथापि यथार्थविज्ञोऽस्य भवत्येवेति बोध्यम् । तिङर्थ’ इत्यस्य
 तिङन्तार्थ इत्यर्थ । अनेकार्थेति । कालसाधनादिरूपेत्यर्थ । साध्यत्वादिति ।
 साधनसाध्यत्वेन शब्दप्राधान्यादित्यर्थ । ‘तिङ्ग्रहणमपनीय किञ्’पदग्रहणे लाप्य
 दर्शयति—यद्वीति । अतिङ्ग्रहणादिति । अक्रियाग्रहणाद्वेत्यपि बोध्यम् । नन्वत्र
 गतशब्दस्य सार्वप्रधानतया कथं क्रियावाचित्वमित्याशङ्क्याह—अग्रचेति । द्रव्यवा
 चित्वे प्रत्ययानुपपत्ति, क्रियानाचित्वे तु उपपदसमासो दुर्गार इति तस्याऽव्ययम
 क्रियाग्रहणमिति भाव । इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनाह—सुवन्तेति । उपपद
 विशेषणमित्यर्थ । नैतत्क्रियावाची’ति भाष्यस्य—नैतत्प्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थ ।
 नन्वेवमत्र समासो दुर्वातोऽत आह—अत्र एवेति । प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमुपपदत्व च
 गतशब्दस्य, किं तु धातोरेवेत्याह—धातोश्चेति । अन्वयोऽभावेऽपि सामर्थ्यादुपप

एतदपि द्रव्यवाचि ॥ कथम् ? ॥ 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति ॥
 एव तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेध सास्ति तज्ज्ञापयन्वाचार्योऽनयो-
 र्योग्योर्निवृत्त सुप्सुपे ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'गतिकारको-

प्र] भावाऽसम्भवात् समासस्य त्वप्रसङ्ग, धातो भुवन्तत्वाऽभावाच्चाकारकस्य गति-
 रिति । गमन गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात्क्रियावाचित्वमस्तीति भावः । एतद-
 पीति । धातुरत्र साध्यभूता क्रिया प्रत्याययति । प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियानां
 उपसंहृतक्रमरूपा सरूपरूपनामाह, 'प्रत्ययार्थश्च प्रधान'मिति यत्पुन न तत्क्रिया-
 वाचि, यत्क्रियावाचि न तत्पुनन्मिन्त्यर्थः । द्रव्यवदिति । यथा घटादेर्द्रव्यस्य
 लिङ्सङ्ख्यामाधनसकन्धत्वाद् कृदभिहितस्याऽपि भावस्वेत्यर्थः । भनयोरिति ।
 नन्वत्रैव सूत्रेऽतिङ्ग्रहणात्सुपो निगृह्यतेत्याह पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते ? । एव तर्हि
 योगविभागं क्रियते, तेन 'अति'ङिति सूत्रद्वयरोधो जायत इत्यदोषः । अतिङ्ग्रहणेन

उ] इत्यमिन्मिमानः । ननु प्रत्ययेत्यतिङ्ग्रहणसमामोऽपि न्यादत्त आह-धावर्थस्येति ।
 एव च तन्मात्रस्याऽन्येनैकार्थीभावाऽमम्भव इति भावः । वस्तुतस्तु 'नैतत् क्रिया-
 वाचो'त्यनेनाऽत्र 'तुमुन्तुल'विति ण्युत्तेन नेति बोध्यते । क्रियार्थया मिति क्लीबे
 निर्देशेन क्रियार्थया क्रियाया एव लभे पुन क्रियाग्रहणेन प्रधान्येन साध्य-
 मात्रावस्थक्रियाप्रतिपादनस्यैव ग्रहणात् । किं च क्रियाशब्देन क्रियावाचकशब्दस्य ग्रहणे
 क्रिया प्रधानभूता साध्यावस्थैवाऽत्र गृह्यते इति 'गतिकारकोपपन्न'इति सूत्रेपि
 भाष्ये स्फुटम् । अर्थग्रहणे तु गुणोभूताया अपि ग्रहणमिति पाकादियोगे कारक-
 विभक्तिहन्वसुजादीनां साधुत्व भवन्त्येवेत्याशयः । अन्यथा सिद्धान्ते कारको
 गत 'इत्य इत्यत्र समासो दुर्वारः स्यात् । किं च क्रियावाचित्वाऽभावादत्राऽप्रत्यु-
 दाहरणात्, तुमुन् न, ण्युन्तु भवतीत्यस्याऽन्याप्यत्वान् । कैयनेच्छरीति-
 स्त्वनुपसर्तनाद्येनविधि समर्थ पदेत्यादिसूत्रभाष्यविरुद्धाः । तत्र हि निष्कर्ष्य
 पार्थोभावा विनापि समासतद्धितादिप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । न चैवमपि 'कारको नञ्जनि-
 तस्य'मित्यत्र समासाऽभावाच्च तदर्थप्रतिषेध आवश्यक, अनभिधानेन तत्र तादृश-
 प्रयोगाऽभावादिनि भाष्याशयः । उपसंहृतक्रमरूपाम्-उपसंहृतक्रमत्वसमानाधि-
 करणवैवाच्यविशेषरूपाम् । प्रधानमिति । प्रत्ययार्थवैवाच्येन लिङ्गाद्यनन्वयस्य-
 प्रवृत्त्यर्थवैवाच्यस्यार्थाभिभवान्नस्य प्रधान्यमिति भावः । एव चाऽत्रापि न ण्युलिति
 तात्पर्यं भाष्यस्येति बोध्यम् । भाष्ये-एवतर्हि सिद्धे इति । तादृशप्रयोगाऽभावा-
 दतिप्रसङ्गनिरासे सिद्ध इत्यर्थः । एव तर्हि योगविभाग इति । अत्र 'अति'-
 ङिति, पूर्वसूत्रे 'गति'रिति चेत्यर्थः । अतिङ्ग्रहणेन चेति । 'अति'ङित्यस्य ग्रह-

यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति ? ॥ समर्थेन ॥ यद्येव धातूपसर्गयोरपि समास प्राप्नोति—पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति ॥ नैतदस्ति । ‘पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गण’ । साधन हि क्रिया निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेष

प्र] समासोपि बहुलग्रहणाच्चित्सुमुत्पत्तभवताति ‘सा हि तस्य धनकान’ति प्रयोग उपपन्न । उत्तरपदशब्द समासाऽवयवविशेषस्य स्मृतिरिति तत्राऽप्यदोष । यद्ये नदिति । शब्देनोत्तरपदस्याऽनुपादानात् प्रथम । समर्थेनेति । सुबिन्ध्यस्याऽनुवृत्तौ मन्या समासस्य पदविधिबान्धनमर्थपरिभाषोपस्थानात् । यद्येवमिति । ततश्चैकस्व र्यादिप्रसङ्ग, शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरूपसर्गणति । ततस्तयो सामर्थ्य मन्ति, उपसर्गार्थविशिष्टाया क्रियाया साधनेन योगान् । पूर्वं धातु साधनेनेति । ननश्च पूर्वं साधनाभिधाविप्रत्ययोत्पत्ति पश्चात्साधनमसृष्ट एव धातुरूपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयो समासाऽभाव । तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव, निङन्तेन न्वनिविति निषेधाच्च भवति । यत्र तु निङन्तन समास इष्यते स विषयो दर्शित — उदात्तवन्तेति । अभिनिर्वृत्तस्येति । अनिष्पन्नस्य विशेषा-

उ] सिद्धिरिति भाव । लङ्यानुमारेण च व्यवस्थेति बोध्यम् । तत्र सुबुत्पत्त प्राग्वि-
‘युपलक्षण लिङ्गो वक्प्रत्ययोपत्ते प्रागपीति बोध्यम् । सुबुत्पत्तेर्भवतीति । सुमुत्पत्त रन्तरमित्यर्थ । धनकान्तेति । सुप्यानुत्पत्त पूर्वं समासे कृतात्करण निङीप म्यात् । सुबन्तन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाग्निसिद्ध्यतीति भाव । यत्र सुमुत्पत्त पूर्वं समासस्तत्र स्वराऽप्रातराह—उत्तरपदशब्द इति । सुबित्यम्यति । तदननुगता वपि प्रागुक्तीत्या पदविधिवन् बोध्यम् । ‘सुपे त्यस्याऽननुगतावतिप्रमङ्गमाह भाष्ये-
पद्येवमिति । कुगतीत्यनेनेति भाव । आतडित्यनेन निङन्तस्यैव प्रतिषेध इति तापर्यम् । ऐकस्वर्यादिति । आदिनैकपद्यम् । किं च तयो समास प्रातिपदिक तथा परत्वात्सुबुत्पत्तिरेव स्याच्च तितित्यपि बोध्यम् । पूर्वं धातुरूपसर्गणति । तत्पक्षकशब्देनेत्यर्थ । पूर्वं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वाऽविशेषा न्नामर्थस्य दुर्वारवन्धन्यत आह—ततश्च पूर्वमिति । साधनमसृष्ट एवोपसर्गेण युज्यत इति क्वलेन सामर्थ्याऽभाव इति भाव । न च ‘निष्कर्ष्यैकार्थीभावो न समासादिप्रयोजक’ इत्युक्तम्, एव च विशिष्टेनैकार्थीभावेऽवयवानामपि तत्परत्वात् दुर्वार इति वाच्य तिङन्तेनैकार्थीभावाऽभावौ, अतिविति निषेधान्, तदवयवेन तु प्रत्ययार्थाऽगसृष्टन नैकार्थीभाव, साधनमसृष्टार्थस्यैवोपसर्गेण योगादित्यदोषात् । भाष्ये—साधन हि क्रिया निर्वर्तयतीति । क्रिया—तत्प्रातिपति, साध्यत्वेन प्राति

शक्यो वक्तुम् । *॥ षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिपेधेन ॥ ~ ॥ षष्ठीसमासादुप
पदसमासो भवति विप्रतिपेधेन । षष्ठीसमासस्यावकाश —राज्ञः पुरुषो राज
पुरुष । उपपदसमासस्यावकाश —स्तम्भेरम कर्णेजप । इहोभय प्राप्नोति—
कुम्भकारो नगरकार । उपपदसमासो भवति विप्रतिपेधेन *॥ न वा षष्ठीसमासो
ऽभावादुपपदसमास ॥ ॥ न चोऽर्थो विप्रतिपेधेन ॥ किं कारणम् ? ['षष्ठीसमासा

प्र] काङ्क्षाया अभावात्, अनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव सर्वमिहा
क्रिया वक्ति, उपसर्गस्तु द्योतक इति नाति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः ।

षष्ठीसमासादिति निवृत्त्याऽनित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधमद्वाव । कुम्भकार इति ।
पञ्चने प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उत्तत्वात्तत्रैवोपपदेऽणा भाव्यम् ।
अपवादविषयत्वाद्भिनीयानुत्पादान् । कृते चाऽपि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भवतीत्यस्तु
भयप्रसङ्गः । गतिरुच्यते । ततश्चोत्तरपदे विभक्त्युपरयनपेक्षणादन्तरपदादु

उत्तत्त्वबन्धाधीनत्वात् साध्यत्वेन प्रतीत्यर्थक्योपे च तेषामुपसर्गात्वादीति भावः ।
अभिनिर्मुक्तस्य । अभिनिर्मुक्तज्ञानविषयस्येत्यर्थः । अनित्यत्वस्येति । अहत्त्वस्य
त्यर्थः । नन्वेवमुपसर्गसम्बन्धप्राज्ञवल्भवाभादे न कर्मकत्वाऽभावेन कर्मणि लावयो
न स्युरत आह—अनुभूयते सुखमिति । धातुरेवेति । कवलधातुरेवत्यर्थः ।
उपसर्गस्तु द्योतक इति । त प धोतृशेषाय पथादेव सम्बध्यते इति भावः । एते
नोपसर्गाणां द्योतकत्वेऽपि तद्योत्यार्थस्य साधनमम्बधापूर्वमेव धातुना बोधनं
वदन्कत्वेन धातूपसर्गयो सामर्थ्यरत्वेन समागो दुर्गार इत्यपास्तम् । एतच्च
सुद्धादित्यत्र विस्तरणोपपादयिष्यते विपरान्या चै रित्यादी व्यादियोन्यार्थप्रतिपद
कस्येत्यर्थः, विपरान्या परत्वयोन्यस्येत्यर्थो वा ॥

वितोषमद्वाव इति । इत्यभिमान इति शेषः । अभिमानत्व चाऽस्याऽनुपपत्तेरनेव
स्फुगीकरिष्यते । ननु कर्मण्युपपदेऽण, कर्मव च विभक्त्या गम्य, तत्राऽनुपपत्ते
पूर्वं कृदन्तत्वाऽभावात्पञ्चा प्रप्तौ द्वितीययैव भाव्यमिति जातऽपि अणि तन्नि
वृत्तौ मानाऽभाव इति कुत षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह—पञ्चके इति प्रातिपदिकस्य
पदत्वाऽभावादुपपदत्वं कथमिति चिन्त्यमेतत् । सुबन्तमेवोपपदमिति 'तत्रो
पपद'मिति सूत्रे भगवान्वक्ष्यति, स्वयं च । किं च पञ्चकपक्षेपि सकलमरकशक्ति
मानर्थः समुग्धाकारेणैव प्रातिपदिकनोच्यते न तु विशिष्यति कर्मोपपदत्वप्रशुच
ऽणोऽप्राप्तिः । तन्मया करण्युपपदेपि कर्मोपपदप्रसङ्गः, तस्मादस्तुत कृत्प्रवृत्त्यर्थं
कर्मत्वमत्वेन कृदनुपपत्तावपि भावितत्वं गृहीत्वा षष्ठीप्रगतरित्येव भाष्यदात
उचितः । अन्तरङ्गत्वादिति । 'षष्ठी'ति सूत्रे 'मुपे'ति तृतीयान्तस्य सर्वधादिति

भावादुपपदसमासः । पृथीसमासस्याऽभावादुपपदसमासो भविष्यति ॥ कथम् ? ॥
 तिकारकोपपदानां कृद्धि सह समासवचनं प्राक्मुबुपत्तेरिति समासैव चनान् ॥

अथ वा विभाषा पृथीसमासो यदा न पृथीसमासमदोपपदसमासो भवि-
 ष्यति ॥ अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भूदिति ॥ कश्चात्र विशय-तेन वा स्यादनेन
 वा ? ॥ अयमस्ति विशेष-उपपदसमासो नित्यसमासः, पृथीसमासः पुन-
 र्विभाषा ॥ ननु च नित्यः समासः स नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति ॥ 'न'
 याह । नित्याधिकारे यः समासः स नित्यसमासः ॥ नैव शक्यम् । अन्यथी
 भावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्माच्चित्यः समासो नित्यसमासो

पुपदसमासो भवतीत्यर्थः । अथ वति । पृथीसमासोऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थः ।
 कश्चिकारो दोषदर्शनादाह-अनेनेति । त्वेति नित्यसमासो रित्यत्र नित्यसमासः
 ग्रहणस्याऽस्य ग्रहणं यथा स्यात् अन्तोदात्तादुत्तरपदादियत्राऽनित्यसमासग्रहणता-
 स्य ग्रहणं मा भूदिति भावः । यस्य विग्रहो नास्तीति । अन्यापि विग्रहा-
 ऽभावः, पृथीसमासेन मुक्तं पदे उपपदसमासमद्भावात् । नित्याधिकार इति ।
 नित्यशब्दस्य स्वरितप्रतिज्ञानात्प्रतिज्ञासप्रत्ययः । नैव शक्यमिति ।
 नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वात् प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । तद्वत् प्रयोजनाऽभावा

उभावा । अत एव 'नातु स्मरती'त्यादी न पृथीसमासः । अत एव च पृथीसमास-
 ऽनेकमुबन्तन न समास इति वैध्यम् । एतद्वार्तिकद्वयमपि प्रत्याचष्ट-अथवेति
 भाष्ये । 'विप्रतिषेध पर'मित्यस्य तु न प्रगतिः, युगपदुभयविहितपुष्टसमास-
 मज्ञयोः प्रगतिसम्भवेनाऽसम्भवत्प्रतिप्रतिषेधाऽभावात् । उपपदसमासो भविष्यती-
 त्यस्योपपदमिति सूत्रविहितसमासमज्ञा, तदुपपदस्य च स्यात्स्यतीत्यर्थः । अन्या-
 दशविरोधस्य तदप्रतिनिमित्तत्वे न मानमिति तत्पर्यम् । न च नित्यत्वाऽनित्यत्व-
 ज्ञानयोर्विरोधः, बोधः बोधज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वात् । एव च पृथीसमासोऽपि नित्य-
 एवैतद्विषये कलितः, तत्रोभित्ताऽभावाशान्यैर्द्विरोधवत्तद्विपरत्यागात्, नित्यं प्रा-
 त्यादिविषये तस्य ह्युक्तवत्त्वात् । 'गन्तिकारकोपपदादित्यत्र प्रकृतपारभाषाया च
 तत्प्रतिपदात्परिभाषा न प्रवर्तते इति पृथीसमासोऽपि मुबुपत्तः पूर्वमेव ।
 म्वरश्च तत्रापि समाने इत्यन्तरत्वेनेन नास्तीति भावः । परिभाषायाः सामान्यत-
 कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यन्तसमासमात्रस्य मुबुपत्तः प्राक् कृद्धिर्लाभ-
 इति बोध्यम् । कैयटे 'विचित्रसमासो रित्यादि'र्दथा स्यादित्यन्ताऽग्रन्थः, बहुषु
 पुस्तकान्वनुरम्भातां नित्यग्रहणप्रत्याख्यानान् । उत्तरपदमिति । एव चाऽग्नि-
 चिनेत्यादी विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः । [उपपदमिति] ॥

१ वचिन्न । २ 'रिति वचनान्' । ३ 'मा भूत् कश्चा' । ४ वार्तिकनित्यन्ये ।

यस्य विग्रहो नास्ति ॥ [उपपद] ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २।२।२० ॥

एवकार किमर्थ ? ॥ २ ॥ [एवकारे] नियमार्थ ॥—॥ नैतदस्ति प्रयो
जनम्। सिद्धे विधिरारम्भमाणोऽन्तरेणाऽव्यवैकार नियमार्थो भविष्यति ॥ इष्टो
ऽवधारणार्थमार्हि भविष्यति । यथैव विज्ञायेत—‘अमैवाव्ययेने’ति, मैव
विज्ञावि—‘अमाऽव्ययेनैवे’ति ॥ अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमशब्दो यदर्थो
विधि स्यात् ? ॥ अस्मीत्याह—स्वशय ब्राह्मणकुलमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोज
नम्। अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ‘अमैव तर्हि
यत्तुल्यविधानमुपपद तत्र यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधान तत्र माभू’
दिति । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्ता । अप्रादिष्वप्राप्तविधे समासप्रतिषेध
चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥ [अमैवाव्ययेन] ॥

शेषो बहुव्रीहि ॥ २।२।२३ ॥

‘शेष’ इत्युच्यते कर्षं शेषो नाम ? ॥ येषां पदानाममुक्तं समानं स

प्र] द्विप्रतिषेधो न पठितव्य ॥ [उपपदमतिङ्] ॥

अमैवाव्ययेन । यदर्थ इति । यन्निष्पत्त्यर्थो नियम स्यादित्यर्थ । स्वशय
मिति । ‘आधकरणे शैते’रित्यच् । ‘अतोऽ’मिति सोरम्भाव । अनेनाऽनव्ययेनाऽमा
समासो मा भूदित्येवमथाऽयं नियम स्यात् । अन्तरङ्गत्वादिति । अनुत्पन्न
एव सावुपपदसमामेन भाव्यं पश्चात् सुतेने समासविधानकालेऽनव्ययस्या
ऽमोऽसमवाक्यनियमान्तरे च तस्यै चरितार्थ वादिपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थ ।
अमैवेति । एवमारसामर्थ्यादमेत्यस्याऽतिराश्रीयते । ततो येन वाक्येऽनामेव केवलो
विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपद तत्र सप्तमीनिर्देशा
त्तदमा समस्यते नाऽन्यदित्यर्थ । अग्रे भोजमिति । ‘विभाषाप्रप्रथमपूर्वेष्वि’ति
द्वयो ज्ञानमुल्लेखि गनादत्र समासो न भवति । अप्रादिष्विति । यतोऽप्राप्तविभाषा

उ] अमेवा । नन्वेव वचनवैयर्थ्यमतस्तसामर्थ्यात्समुत्पत्त्यनन्तरमपि समानो
शाप्यते इत्यत आह—नियमान्तरे इति । वक्ष्यमाणे इत्यर्थ । अमेयस्यावृत्ति
रिति । चि त्यमेतत् । आरूतौ मानाऽभानात्। अर्थेन तुल्यविधानं यदुपपद तदमा
ऽव्ययेन समस्यते इत्यर्थे ‘अग्रभुक्तवेत्यत्र समानापत्तिरनव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च ।
किं च कालो भोक्तु’मित्यत्र समासापत्तिः । तस्मादमेव तुल्यविधानं यदुपपद
तदव्ययेनात नियमेन सर्वैष्टसिद्धिः । अत एव माप्ये’ऽग्रे भुक्तवेत्यमुदाहृतम् ,
अप्रादिष्वप्राप्तविधौ वात्तिवप्रत्याख्यानं च सङ्गच्छते इत्याहुः । ‘अप्राप्तविधे’रिति

१ छत्र स्यात् । २ भाष्यमिदमित्यन्ये । ३ ‘अन्तरेणैवम्’ । ‘रभ्यमाणो
ऽप्यन्तरेण’ । ४ कचिज् । ५ ‘मुपेति’ । ६ ‘वचनस्य’

शेष ॥२॥ शेषवचनं पदतश्चेत्तदभावात् ॥२॥ शेषवचनं पदतश्चेत्तत् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभावात्' । नहि सन्ति तानि पदानि येषां पदनामनुक्त-
समासः ॥२॥ अर्थतस्तर्हि ॥२॥ अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणं—येष्वर्थेषु अनुक्त-
समासः स शेषः ॥२॥ अर्थतश्चेद्विशिष्टम् ॥२॥ अर्थतश्चेद्विशिष्ट-
मेतन्नवति ॥ कुत ? ॥ पदतः । नहि सन्ति तेषां येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः ॥
॥[*त्रिकतस्तर्हि*]॥ त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः
स शेषः ॥ कस्य चानुक्तः ? ॥ प्रथमायाः ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविर-
चिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥
अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।२४ ॥

प्र]न प्रत्ययोरपत्तावप्रादीना निमित्तत्वाज्जिमित्तस्योपपदत्वात्प्रमासप्रमङ्ग । प्राप्तविभा-
षाया त्वप्रादीना प्रत्ययोरपत्तावनिमित्तत्वात्तत्तिगतावव हेतुत्वात्तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः ।
शेषो बहुव्रीहिः । पदस्याऽर्थस्य च सर्वस्वोपयुक्तत्वाच्छेषमसमाव्य पृच्छति—
शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन 'पदतः' इत्याद्यादित्वात्तसि । नहीति । सर्वेषां
सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः । नहि सन्त्यस्या इति । पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु
तत्पुरुषाऽव्ययीभावविधानम् । प्रथमाया इति । द्वितीयादीनां प्रतिपद समासविधा-
नाप्रथमाया शेषवम् । ततश्च प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात्समानाधिक-
रणानां भवति । 'कण्ठकालः' इत्यादौ 'सप्तमीविशेषणे' इति पूर्वनिपातविधाना
जहापकाद्भवति । इत्युपपत्त्यायज्यपुनर्कयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् । २।२।१।

उ.]विशेषणव्यावर्त्यमुपपादयति—प्राप्तविभाषाया त्विति । 'आमीदृष्य' इत्यनुगत्या
हि सा, तस्मिन् सन्त्येव प्रत्यय इत्याद्युक्ते प्रत्ययोरपत्तिसनियोगेनैवोपपदमंगा-
स्तीकारादिति भावः ॥

शेषो यः । उपयुक्तादन्यः शेषः । सामान्यम् । 'सह सुपे'त्यादि । विशेष-
द्वितीयादिने'त्यादि । पूर्वोत्तरति । यद्यप्यन्यपदार्थवत् पूर्वोत्तरपदार्थयोस्तद्विधान
नाऽस्मच्छब्दः तथाप्यव्ययीभावादिमहासजावलेन पूर्वाचार्यपरिगृहीतार्थस्य निमित्त-
त्वमस्येवेत्यभिप्रायः । 'विशेषण विशेष्ये'त्यादौ प्रथमाया अप्युपयुक्तत्वमित्यत
आह—द्वितीयादीनामिति । 'गताये' प्रथमये'त्यादि ॥ व्याख्यानभूतः, न स्वतन्त्र-
विधायकमिति भावः । यद्वा शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वात्प्रथमान्तगृहीतत्रिकस्य प्रति-
पदमुच्चारितस्यैव ग्रहणमिति सर्वेष्टमिदं । इति श्रीशिवभट्टसूतसतीगर्भजनागोजीभट्ट-
कृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥ २।२।१॥

पदग्रहण किमर्थम् ? ॥ [इह] अनेकमन्यार्ये' इतीप्रत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहि स्यात्—'यथा मे माता तथा मे पिता सुखात् भो' इति पदग्रहणे पुन किमभागे न दोषो न भवति ॥ अथाऽन्यग्रहण किमर्थम् ? 'अनेक पदार्थे' इतीत्युच्यमाने स्वपदार्थेपि बहुव्रीहि स्यात्—राजपुर

प्र] अनेकमन्य । अनेकग्रहणस्य वार्तिककार प्रयोजन वक्ष्यताति भाष्यकार पदग्रहणस्याऽन्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे । बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचार । पदग्रहणमिति । 'अन्यार्थ' इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्तेऽर्थान्त आधीयमानेऽन्यपदार्थो लभ्यते । वर्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे नृत्त सभवात्तत्त्वितृत्थमपि पदग्रहण नोपयुज्यत इति प्रश्न । यथा मे मातेति कथित्वेन चित्पृष्ट 'भीरुः कुलशोलादिना तव पिते'ति, स आह—'यथा मे माते'ति । एतानि पदानि 'तथा मे पिते'त्यन्यस्य वाक्यस्याऽर्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्ग अभ वा 'साही'ति कथित्वेनचिबुक्स्त प्रत्याह—'यथा मे माते'त्यादि । यथा शुद्धकुल मे माता तथा पिताऽपीत्यभिजनशुद्धिरपि ज्ञान, किं वा ज्ञान ज्ञानेनेत्यर्थं तत 'सुखात् भो' इत्येनद्वान्यार्ये वर्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाऽभावात् पदग्रहणम् । अधुनवाक्याये च पदानां उत्तिर्दृश्यते, यथा नद्यां सिङ्गानु कथि दुन्यते—'नद्यां प्राहा सन्ता'ति । तस्माच्च 'मा सासी'रिति वाक्यार्थं प्रतीयते ।

अथान्यग्रहणमिति । अन्तरङ्गत्वात्स्वपदार्थे सम से सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदाया लभ्यत इति प्रश्न । स्वपदार्थेपीति । अपिदाऽन्यपदार्थेऽपीत्यर्थे पदार्थग्रहण व्याप्तिसमाधायणार्थं स्यादिति स्वपदार्थाऽन्यपदार्थयो समास स्यात् ।

उ] अनेकम् । भाष्य प्रमोदनेऽभिप्रायमाह—अनेकेति । अन्यपदार्थो लभ्यते इति । 'अन्ये' इत्यस्य भिन्नेऽर्थे इत्यर्थे । मेदप्रतियोगी चोपस्थित स्वपदार्थ एव पर्युदासविषया च स पदार्थ एवेति भावः । वाक्यव्यावर्तकं युक्त्यन्तरमाह—वर्त्तीति । तेषां मुनन्तत्वादित्यभिमानः । एतानि पदानि । समानाधिकरणानामित्यनपेक्ष्येऽम् । वस्तुतोऽर्थपरमेतत्, 'यथा मदीया मान'त्यत्र समासप्रसङ्ग इति बोध्यम् । 'सुखात् भो' इतिपाठे आह—अथ वेति । अत्र सर्वत्राऽन्यार्थो व्यङ्ग्य इति बोध्यम् । अभिजनशुद्धिरपीत्यपिरेवायं भाष्ये 'वाक्य'शब्देन पदममृतमानम् ।

व्याप्तिममाश्रयणेति । पदार्थग्रहणमामर्थ्याव्याप्तिन्यायस्यैवानुसरण, नात रङ्गन्यायस्येत्यर्थः । राजानं पुरुषामन्यर्थे सावकाशस्त पुरुष, बहुव्रीहिरपि बहुपदैः सावकाश इति प्रथमान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहि प्राप्नोतीति तथाऽन्यर्थमन्यग्रहणम्, त्रिकतश्चात्र शेष इति भावः । भाष्ये एव देखाह—नैत

तत्पुरुष इति ॥ नेतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुष स्वपदार्थे वाधको भविष्यति ॥ भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम् । परकार्ये च ॥ न सिध्यति । अरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुष, परकार्यत्वाच्च बहुव्रीहि प्राप्नोति ॥ परकार्ये च चै न दोष, दोष इति वर्तते । अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ २॥ रायवचने उक्तम् ॥ ३॥ [शेषवचने उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र दोषवचनादोष मङ्गलासमानाधिकरणनन्वसमात्मपु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति ॥ अथेकसंज्ञाधिकारे नाथोऽन्यग्रहणेन ? ॥ एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाण ग्रन्थग्रहण यथेष्ट तत्पुरुष स्वपदार्थे बहुव्रीहि बाधते एवमन्यपदार्थेऽपि बाधेत ॥ अथाऽनेकग्रहण किमर्थम् ? ॥ अन्यपदार्थ इति श्रुत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहु

प्र] तत्पुरुष इति । बहुव्रीहिसत्त्वन्यपदार्थाऽवकाश । परकार्य बाधेति । ततश्च मङ्गलो समावेशात्परसमामान्तप्रसङ्ग । शेषवचन इति । रायग्रहणप्रत्याख्यानस्मारयति । सङ्गच्छेति । द्वारावनाको त्रैपुरुषोऽत्राश्रयगो दश इति समासविधानुसंगोऽशेषत्वाद्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति तस्मात्तत्रग्रहण न कर्तव्यम् । ततस्त्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहण कर्तव्यमिति त्वित्यम् । अक्रियमाण इति । 'नीलोत्पल सर' इत्यादि विनेषाऽनुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहि बाधेन 'कण्ठेकाठ' इत्यादिश्च व्यतिक्रान्तिरदो बहुव्रीहिरवकाश स्यात् । अन्यग्रहण तु सति स्वपदार्थे सावकाश तत्पुरुष परत्वाद्बहुव्रीहर्बाधन इति न कश्चिदोष । अथेति । एतन्निवृत्त्यर्थं तावदेकग्रहण नोपपन्नम् । पदविनिवासा मर्थे सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनकाविधानाच्च नामर्थ्यस्य । नापि बहुना समा

दस्तात्यादि । तत्पुरुष, -ममन्तधिकरणतत्पुरुष रात्रपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय एव । इतर एकदेशाह—भवेदित्यादि । स्वरसमासान्तेति । पर्यायण्यर्थ । यदा कस्म वित्स्वर, कस्यचित्त्वन्ममान्त इत्यर्थः । भाष्य—अशेषत्वाच्च भविष्यतीति । पदतोऽर्थतो वा रात्र इत्यभिमान । एतदर्थक रात्रग्रहण प्रत्याख्यानमिति । आकङ्क्षात्प्रतीकमित्यर्थः । पदतोऽर्थतश्च रात्रे द्वीरावनीके दोष, पदन एव रात्रे त्रैपुरुषकाशी दोष । समासविधायिति । 'मङ्गला यदन', 'नीलोत्पल', 'अन्यपदार्थे च संज्ञाया', 'अन्यमध्यमवाराध', 'न त्रित्व' इति भावः । पदतोऽर्थतश्च रात्रार्थकस्य तस्य प्रत्याख्याने 'परकार्य मिति पाठेऽन्यग्रहणनावश्यकमित्याह—तत इति । नीलोत्पल सर इति । इदमुत्पलस्य बहुपदबहुव्रीहि स्वपदार्थेऽपि स्यादित्यपि बोध्यम् । परिनिष्ठितविभक्त्या समासनामनामो भाष्ये—'अक्रियमाण' इत्यादिचिरिति बोध्यम् । कण्ठेकाठ इत्यादिश्चेति ।

१ च कचित् । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ 'त्वेऽपि' । ४ छुम् स्यात् ।

५ 'आकङ्क्षादेके' त्यगोक्तम् । ६ 'हे प्रति' । ७ 'कारेऽपि' । ८ बाधते ।

घोहिः स्यात्-सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात् गोमूत्रस्योपि स्यात् ॥
नैतदस्ति प्रयोजनं 'सुप्सुपे'ति वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहुनामपि
समासो यथा स्यात्-सुप्सुप्सुमज्जटकेष्वेव मुनताजितवाससा । सन्त्ये-
दितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ [॥*॥ उत्तरार्धे ॥*॥] उत्तरार्धे
चाऽनेकग्रहणं वर्तय्य- 'चार्ये द्वन्द्वः' । 'अनेक'मिति । इहापि यथा स्यात्-
'शुश्रूण्यप्रोषधवेखदिरपलाशा' इति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अ'च'पे-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'बहुनामपि समासो भवतीति, यदप्यम्-उत्तरपदे द्विगुं

प्र.] मार्यननेकग्रहणं, तद्वितार्थेत्यनेन उत्तरपदे परम समानवशाविधानाद्ग्रहणं
बहुना बहुव्रीहौ सिद्ध्यन्वादिनि प्रथम । सर्पिषोऽपि स्यादिति । अपिशब्दो विन्दुर्ध्वं
वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । ततश्च कृत्स्नासान्प्रमङ्गः । पदान्तरेण
'स्या'दित्यनेन चाऽस्य सान्धर्व्यनस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्याप्तिं करोतीत्येव
केचिद्व्याचक्षते । अन्ये त्वाहु- 'अपि पदार्थे'त्यत्राप्यर्थता विन्दादेर्निगृह्यता ।
तस्मात्स्यादिनिपदं विन्दुर्ध्वं वर्तते इति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । अतिद्वन्द्वेन च
पूर्वनेव 'सुप्सुपे'त्यस्य विन्दिञ्चवादेस्स्यापि निबन्तस्य प्राप्तिः स्यात् । नैत-
दिति । योगद्वय एवाऽतिद्वन्द्वेन सुप्सुपेत्यस्याऽप्यन्धो शापिनोऽन्यत्र सुप्सुपेत्य
मुवर्तन एवेत्यर्थः । बहुनामपीति । अन्यथा 'सुप्सुपे'नि गुणे सङ्ख्याना विवक्षित-
त्वाद्वयोरेव स्यात् । उत्तरपद इति । द्विगुग्रहणं 'तद्वितार्थे'त्यनेन विहितस्य सना-
सस्योपलक्षणम् । तेन दिशः सन्नामाधिकारणेनोत्तरपदे सन्नासावचवविशये परम
सन्नासविधानं बहुना सन्नामस्य इत्यपकनित्यर्थः । द्विगुस्तु बह्वजातादौ सावकार-

उ.] बहुपदक बहुव्रीहिविधानं सावकारमिति बहु युक्तम् । ततश्चेति । नचैकमंशाधि-
काराद्बहुव्रीहिसंज्ञा कर्मप्रवचनीत्यवधारणे पदं स्यात् । किं च कर्मप्रवचनीयमगन्तव्यं
निरवकाशत्वेन तत्रा बाधाद्बहुव्रीहिसंज्ञैव न भवत्यतीति वाच्यम्, उपपन्नमसंज्ञाया
अपि तद्विधा बाधात् । परमं त्वप्यस्य सन्नाससंज्ञायाश्चेत्यभिप्रायः । केचिदिति ।
अत्राऽऽरच्यन्तु 'स्या'दित्यनेन व्यपेक्षास्तत्त्वेऽप्येवार्थाभावाऽभावः । स्यादिति पद-
मिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेवार्थाभावः स्यादित्यभिप्रायः । अत्र व्याख्यानेऽपि एह-
संज्ञाधिकारोऽप्युक्तदोषो न, सज्योर्भिन्नप्रत्ययत्वात् । विन्दिञ्चवादिनि । अनेद्वन्द्वं
तु नावर्तते, व्याख्यानादेति भावः । योगद्वये एवति । तत्रैवाऽतिद्वन्द्वपदमवस्था-
दिति भावः । गुणे सङ्ख्याया इति । 'मुबन्त'वस्य प्रत्येवसन्नासत्वादिति तु वक्तुं
युक्तम् । 'सन्नामाविधानं चे'ति पाठे चत्वर्ये । बह्वजातादाविति । 'चत्वर्य-
परिमाणेने'ति सूत्रस्थेनोत्तरपदेन परिमाणेना द्विगो- मिद्वय इति वार्तिकेन
सिद्धे बहुना तत्पुरुषे इत्यर्थः । तदपि वचनमेतज्ज्ञापकसिद्धनेव नाऽपूर्वनिष्ठा-

१ अचिन्त । २ 'अनेकग्रहणम्' । इति केचित्प्रवृत्तिः । ३ पदेति चचित् । ४ 'नीदन्वस्य' ।

रास्ति॥तत्पुरुषोपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति॥नैष दोषः।ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते
तेन बहूनां न भविष्यति॥अत उत्तर पठति-॥॥अनेकवचनमुपसर्जनार्थम्॥
अनेकग्रहण क्रियते॥ [किं प्रयोजनम् ?]॥ उपसर्जनार्थम्'। 'प्रथमानिदिष्टं
समास उपसर्जन'मित्येनेकस्य सुप उपसर्जनसज्ञा यथा स्यात्-चित्रगु शब्दल-

चित्रगु पश्येति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुगा कृतम् । चित्रा यस्य गावश्चित्र-
प्र] चाप ज्ञापक । तत्पुरुषोऽपीति । ज्ञापकफलस्य विषयविभागाऽभावादनित्यप्रसङ्गो
नहत्कष्टं धिन इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रधानम् । ग्रहणेनेति । विशिष्टपूर्वात्तरपदानिर्देशेने-
त्यर्थः । तत्र द्वितीयान्तस्य धिनादिभिः समासविधाना प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थाना-
त्समुदायस्याऽद्वितीयान्तत्वादन तत्पुरुषाऽभावः । यथैवमिहापि सुसुपेन्यनुवर्तना-
त्कप बहूना बहुव्रीहिः । अथ ज्ञापकन सङ्ख्याविवक्षा बाध्यते तदा द्वितीयादिष्वपि
सङ्ख्याया अविवक्षा स्यात् । नैष दोषः , तत्पुरुषविधौ सुसुपेति सङ्ख्या प्रतीयते,
द्वितीयेत्यपि । द्वन्द्वबहुव्रीह्योस्तु सुसुपेत्यत्रैव सङ्ख्याप्रतीतिः । तत्र ज्ञापकनैकैव
सङ्ख्याप्रतीतिर्बाध्यते । तावता चरितार्थवाद्द्वितीयादियु सङ्ख्याया अबाधः । चित्रगु-
रिति । सत्यनेकग्रहणे सुभिव्येवाऽनुवर्तने न तु सुपेति । तन्निरूप्यार्थवात्तस्य ।
तन्त्रोत्तरपदमपि तेन प्रत्याख्यत इति समासशास्त्रे गौशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वा-
दुपसर्जनत्वाद्भ्रुस्वसिद्धिः । न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यादर्शनाद्यनेकक्रियायोगा-

उ.] शब्देन भाष्ये द्विगुग्रहणम् । 'तत्पुरुषोऽपी'त्यस्य 'काल परिमाणिने'त्येनद्विज्ञोपि
तत्पुरुष इत्यर्थः इत्यन्ये । ज्ञापकफलस्येति । सङ्ख्याऽविवक्षारूपस्येत्यर्थः । यद्वा
यथाकथंचित्सुबन्तत्वादिग्रहणरूपस्येत्यर्थः । सर्वस्याऽपि समासस्य ग्रहणेन विधाना-
दाह-विशिष्टेति । सङ्ख्याविवक्षेति । मुख्यमुत्तन्त्रपर्याप्तधिकरणग्रहण
विवक्षेत्यपि बोध्यम् । संख्याया अविवक्षेति । यथा कथंचिद्वितीया तत्प्रहणविवक्षे-
त्यपि बोध्यम् । अबाध इति । अन्यत्र मुख्यद्वितीयाद्यन्तग्रहणम्, सुसुपेऽत्र तु
ज्ञापकेन यथाकथंचित्सुबन्तग्रहणमिति तत्त्वम् । अत्र तदपि द्वन्द्वबहु-
व्रीहिविभाषके एवेष्टानुरोधान्, परिमाण्युत्तरपदकसमासविधौ चेति बोध्यम् । 'ग्रह-
णेन तत्पुरुष' 'इत्यत्र तत्पुरुषपदमन्ययीभावस्याप्युपलक्षणम् । तन्निरूप्यार्थत्वा-
दिति । इदं चिन्त्य, तदनुगतावपि द्वयोः समासाऽभावार्थं तदित्यस्याऽपि वक्तुं
शक्यत्वात्तन्निरुतिं विना सर्वेषामुपसर्जनत्वाऽसंभवो द्वयोः समासाऽल्यमर्थेने-
१ लुप्त स्यात् । २ 'मित्युपसर्जन' । ३ 'नवैत प्रयो' । ४ कविज । ५ 'पदमिति' । ६ 'अस्य' ।

गधे देहि । चित्रा अस्य गावश्चित्रगोराणय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगो स्वम् ।
चित्रा यस्य गावश्चित्रगो निधेहि । चित्रा यस्य गावो हे^१ चित्रगो इति॥ यदि
तर्हि यत कुनश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोगः क्रियते, एतदप्ये
कविभक्तियुक्त भवतीहापि प्राप्नोति—राजकुमारी तक्षकुमारी।राज्ञो या कुमारी
राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी पश्य । राज्ञो या कुमारी
राजकुमारी कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी देहि । राज्ञो या कुमारी
राजकुमारी भानय । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी स्वम् । राज्ञो या
कुमारी राजकुमारी निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि—इति ॥
एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम् । न चैनन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव राज्ञ कुमारी
पश्य राजकुमारी पश्येद्यपि भवति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथम
नुव्यमान गत्यते ? ॥ एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्त चाऽ
प्र] दनेकविभक्तिर्वेऽपि वर्तिपदानामेकविभक्तिवादित्यर्थः । यदि तर्हीति । अय
भावे —चित्रा गावोऽस्येत्यस्मिन्विप्रहवाक्ये न कस्यचिदनेकविभक्तिव तदपेक्षया
वर्तिपदानामेकविभक्तिव स्यात् । अथ यथाऽयं विद्वन्मत्स्याऽनेकविभक्तिवमाधित्य
वर्तिपदस्यैकविभक्तिव व्यवस्थाप्यते तदाऽतिप्रसङ्गः राज्ञो या कुमारी ता पश्य,तया
कृत, तैस्त्यै देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तिवादुपसर्जनहस्वत्व स्यात् ।
एकविभक्तियुक्तमेवेति । अयं भाव —नाय नियम, 'प्रथमान्तस्यैव कुमारी
शब्दस्य पट्टीसमासेन भाव्यम्' । किं तर्हि^२ । द्वितीयाद्यन्तस्यापि । ततश्च समासे
विधीयमान एकविभक्तिर्नाऽभावात् कुमारीशब्दस्योपरार्जनहस्वत्वाऽभावः । एकग्रहण
सामर्थ्यादिति । एनैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तिर्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्या

उ] व्याख्यानात्तन्निवृत्तिरिति तत्त्वम् । वृत्तिपदानामेकविभक्तिर्वादिति । 'समामासे
क्षये नि शेषः । पदपक्षयेति । 'विप्रदे यदेकविभक्तिक'मित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या विप्र
हीयपदान्तरापेक्षया यत्तादृशमिति लभ्यतेः नहि 'चित्रा गाव' इत्येतत्तयेति भावः ।
अथेति । यथाकथञ्चिन्—पर्यायेण, अन्यस्य—समासस्य समासपदार्थविशिष्टेकवि
भक्तिमित्यर्थः इति भावः । भाष्ये कुतश्चिदेव—समासार्थविप्रदे इत्युक्तिरूपहेतोः,
किञ्चित्पद समासरूपम् । अध्याहृत्येत्यस्य ज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थः । 'तदपेक्ष' इति च
शेषः । अनेनोक्तऽयं प्रत्यासत्तिमूलकत्व दर्शितम् । अत एव 'समासार्थ' इत्यादा
वुपसर्जनवेन हस्यसिद्धिः । अन्यथा विप्रहीयसहपदे विभक्तेरेवाऽभावेन तदपेक्षया
नियतविभक्तिर्नाऽभावात्तदप्राप्तिः । मम लनियतविभक्तिरसमासान्तत्वं सूचयति,
लुका विभक्तयनुपपत्तेरेवाऽन्वाख्यानाच्च । राज्ञो या कुमारीति,—प्रथमान्तेनैव समास
१ 'चित्रा' । २ 'विभक्त्या योगः' । ३ 'मारीति' । ४ 'राजकुमारि' । ५ 'तस्यै च' ।

पार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्य — चित्रगु ॥क१॥ देवदत्त इति ॥ सामान्य
 स्यैव नैहानुप्रयोगो न प्राप्नोति—[चित्रगु ॥क१॥] चित्रगु तत्, चित्रगु किञ्चित्,
 चित्रगु सर्वमिति॥सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्। तत्र चित्रग्वित्युक्ते सन्देह
 स्यात्—सर्वं वाऽविश्वं वेति । तत्रावश्य सन्देहनिवृत्त्यर्थं विशेषपार्थिना विशेषो
 ऽनुप्रयोक्तव्य —‘चित्रगु त’दिति।अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते।एतज्ज्ञात्र युक्त
 यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते, तत्र हि सर्वपश्चात्पद वर्ततेऽस्येति ॥ -॥विभक्त्यर्थो
 भिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्सङ्ख्योपचारानुपपत्ति ॥*॥ विभक्त्यर्थोभिधानेऽद्रव्यस्य

प्र]विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्यन विग्रह कार्य इत्यर्थः । सामान्यस्यैव
 तर्हीति । सामान्यस्य समासेनैवाऽभिधानात् । सामान्यमपीति । यथा विशेषो
 विशयाऽन्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशयाणां निवर्तक सद्दिशेष एव
 त्यर्थः । चित्रग्विति । लिङ्गसर्वनाम्ना नपुसकेन निर्देश सामान्यगतितामेव
 प्रकाशयितुं कृत । ‘सर्वं वाऽविश्वं’ स्वनाऽकारप्रछेप कृत । अन्यथा पर्वायप्रयोग
 स्यात् । तत्रावश्यमिति । चित्रगु सर्वं मित्युक्ते न त्वेकमेवेति विशयावगतिर्भ
 वतीत्यर्थः । अथ वेति । कृत्स्नपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगाऽसिद्धिद्विधा परिहृता च ।
 यदा तु विभक्त्यर्थं सवधादिरभिधीयते समासेन तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्मानुप्र
 योचि द्रव्य त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दोऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः । यथा पुनरन्य
 पदार्थ इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थ एव गृह्यत इत्याह—सत्र हीति । पदेन प्रकृत्यर्थो
 पसर्जन प्रत्ययाथाऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थप्रहणेन
 प्रहणमित्यर्थः । सर्वपश्चादिति—भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययनाऽपि षष्ठीसमासः ।
 अद्रव्यस्येति । असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्सङ्ख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यत

उ]समासप्रवृत्तस्तस्यापि बुद्ध्याहृतत्वमस्तीत्यत आह—लौकिके प्रयोगे इति। लोके
 सर्वेषां चित्रगुपदगम्यत्वेन तस्य सामान्यशब्दत्वमिति सामान्येनैव विग्रह कार्य
 इति विशेषशक्यं न युद्धिस्थमिति ‘यदा समास, सामान्येन तदा गति’रिति
 भाष्यार्थ इति भावः । सद्विशेष एवेति । इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भावः ।
 अविश्वमित्यस्य अमर्षमित्यर्थः । चित्रा गावो देवदत्तस्येति विग्रहेऽपि न देवदत्त
 समासशक्यं किं तर्हि, विभक्त्यर्थ एवेति भाष्ये पश्चान्तरमाह—अथवा विभक्त्यर्थ
 इति । तद्याचष्टे—कृच्छेति । गृह्यत इति स्वतन्त्र सन् समासशक्य इत्यर्थः ।
 प्रकृत्यर्थोपसर्जेन प्रत्ययार्थ इति । स च सवन्धरूपः । सासर्गिकविषयतानि
 रूपिता च तत्सत्त्वे प्रकाशतेति भावः । अव्ययेनापीति । अन्यथा ‘पूरणगुणे’ति
 निषेध स्यादित्यर्थः । ‘अव्यय’शब्देन वृद्धव्ययमेव गृह्यत इति युक्त्यन्तरमप्युक्तं
 तत्रैव मयेति दिक् । लिङ्सङ्ख्याभ्यामिति । ईदमुपलक्षणं चित्रगुर्देवदत्त इति

१ कवित्र । २ ‘सर्वं पथा’ । ३ ‘यस्ये’ । ‘वर्तत विभक्त्यर्थे इति’ । ४ ‘न ह्यक’ ।

लिङ्गसङ्ख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः । बहुयवम् । बहुयवा । बहुयव बहुयवौ
 बहुयवा इति ॥ अपर औह-॥३॥ विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्याप-
 चारानुपपत्तिः ॥ विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसङ्ख्या ताभ्या विभक्त्यर्थं
 स्योपचारोऽनुपपन्नः । बहुयव । बहुयवा । बहुयव बहुयवौ बहुयवा इति ॥
 कथं द्वैतस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् ? ॥ मिद ॥ यथा गुणव-
 चनेषु ॥३॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'यथा गुणवचनेषु' ॥ कथं गुणवचनेषु ? ॥ गुण-
 वचनेषु नम् किमुक्तम् ? ॥ गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि
 भवन्तीति । तद्यथा-शुक्र वस्त्र, शुक्रः शाटी, शुक्रः कम्बलः शुक्रो कम्बलौ
 शुक्रा कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य पलिङ्ग वचन
 च सद्रूपस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थं
 नस्य पलिङ्ग वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥ यदि तद्दि विभक्त्यर्थोऽ

प्र ॥ इत्यर्थः । अपर इति । अकारप्रभृदोऽत्र व्याख्याने नास्ति । आश्रयत इति ।
 तदा पदवधिकमन्वाख्यानं तदा शुक्रः गुणोऽस्यति मनुस्मृत्या सामान्यमात्रं पद-
 मस्ति कथं इत्येकत्वनुसक्तवाश्रयणं पदप्रयोगे प्राप्ते 'विशेषणता चाऽनात्' इति
 मूलेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि । वाक्यसंस्कारे तु
 न्यायसिद्धानि, आश्रयविशेषाश्रयणैव पदसंस्कारात् । तत्र यद्यपि चित्रगुणशब्देन नव
 न्योऽभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात्समन्वयाभिधीयते । तत्र द्विष्टवेपि सवन्धस्य प्रधान-
 त्वात्त्वामिन एवाश्रयत्व व्यवस्थाप्यते इति तद्वत्ते लिङ्गसङ्ख्या भवती न ॥ गवाभ्रयः
 यदि तर्हीति । यथा शुक्रशब्देन कदाचिद्रूप उच्यते कदाचिद्रूपी, तथा चित्रगु-
 णशब्देन कवलस्यापि सवन्धस्याभिधानं प्राप्नोति, सवन्धिन एव तु सर्वदेव्यत तत्र

उ ॥ सामानाधिकरण्येन व्यवहारो न स्यादित्यपि बोध्यम् । न्यायसिद्धानीति । अत्र
 चेदमेव भाष्यं मानम् । अन्यथा गुणवचनत्वस्य वाचनिकतया समासस्याकडार-
 सूत्रोत्पत्तीत्या गुणवचनत्वाऽभावेन वचनाऽप्रस्तावमिति । गुणवचनत्वे तु यथा
 तथाशब्दमङ्गति स्पष्टैव । अभेदोपचारादिति । आश्रयाभेदमात्रविभक्त्यर्थ एव
 चित्रगवादिपदैरुच्यते इति भावः । सवन्ध्यभिधीयत इति । विशेष्यतया आश्री-
 यते चित्रगुदेवदत्त इत्याशयित्यर्थः । ननु गवामाप सवन्धित्वात्तद्वत्लिङ्गसङ्ख्या किं
 न स्यात्, तत्राह-तत्र द्विष्टवेपीति । गवादिस्पष्टनिर्दिष्टपितृमन्धस्यैव बोधनेन
 न्यामिन एवाश्रयत्वात्तद्वत्लिङ्गसङ्ख्या एव भवत इत्यर्थः । एव च बहुव्रीहेः सामान्य-
 शब्दत्वमवेति विशेषणानामाऽनुप्रयोग आवश्यक इति भावः । ननु बहुव्रीहे
 सवन्धिपरत्वस्योचत्वेन 'यदि तर्हीति भाष्यानुयानमाशङ्क्याह-१' इति । एव च

१ 'लिङ्गसङ्ख्याभ्या विभक्त्यर्थस्याऽप्ये उपचा' । २ 'आह' । ३ 'कथमन्यस्य' ।
 ४ द्विष्ट । ५ 'भवति' । ६ 'तत्र बहु' ।

भिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससङ्ख्यश्च? ॥
 'अर्थग्रहणसामर्थ्यात्' । इहाऽनेकमन्यपदे इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे
 नाम वृत्तिः स्यात् । [पदं नाम शब्दः] शब्दो ह्येष, शब्दे ह्यसम्भवादर्थं
 कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेव सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं-
 'कृत्स्नः पदार्थो यथैऽभिधीयते सद्रव्यः सलिङ्गः ससङ्ख्यश्चे'ति ॥ यदि तर्हि
 कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते-लैङ्गा साङ्ख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति ॥
 ॥ १ ॥ उक्तं वा ॥ २ ॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ लैङ्गेषु तावदुक्तं 'सिद्धं
 तु क्षिया प्रातिपदिकैर्विशेषणस्त्वार्यं टाबादय' इति ॥ साङ्क्षेपव्युक्तम् ॥
 किमुक्तम् ? ॥ 'कर्मादीनामनुक्ता एकवादय' इति कृत्वा साङ्ख्या भवि-
 ष्यन्ति-इति ॥ प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति ? ॥ समयाद्भवति । यदि

प्र.] सिध्यतीत्यर्थः । 'कृत्स्न' इत्युक्तं तदेव कार्त्स्न्यं प्रतिपाद्यते-सद्रव्य इति । द्रव्य-
 शब्देन सत्त्वरूपोऽर्थ उच्यते । अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विभक्त्यर्थस्यैव
 प्रयानस्य ग्रहणं ।

लाभादित्यर्थः ।

न भवन्ति, एव

सिद्धं त्विति । क्षिया यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माज्जादयो भवन्तीत्यर्थः । ततश्च
 समासेनाऽभिहितेपि लीङ्गे श्रोतृशब्दादयो भवन्तीति दोषाऽभावः । कर्मादीना-
 मिति । चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्यमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैवत्वादय
 उक्तास्ततः कर्मादिगतेकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति-'चित्रगु पश्य' 'चित्र
 गुणा कृत'मिति । प्रथमेति । समासेन संख्याया अभियानात् । समयादिति ।
 परधेनि नियमार्थमारब्ध- 'न केवलं प्रकृति प्रयोक्तव्या, न च केवलं प्रत्यय'

उ] कथमभिहित' इति भाष्यस्य 'सर्वदे'त्यादिर्योऽव । द्रव्यशब्देनेति । तदेव
 दर्शितं भाष्ये 'सलिङ्ग' इत्यादिना । अर्थस्यैव लाभादिति । एतच्चार्थं प्राधान्या
 द्विभक्त्यर्थे एव ग्रहीष्यत इति भावः । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च सवन्नादिर्विभ-
 क्त्यर्थे आध्याऽभिन्न एव बुध्यन् इति तत्त्वम् । एवं च पद्मादिशब्दवक्ष्यमेव गुणि-
 पर एवाऽयं न कदाचिदपि गुणपर इति भावः । 'यदि तर्हि'त्यादि भाष्यमेकदेशिन,
 घटादिशब्देष्विव तदुपपत्तं पञ्चकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् । न प्राप्तुव-
 न्तीति । उच्चार्यानामप्रयोगादिनि भावः । कर्मादिगतेकत्वेति । साङ्ख्यादिनिर्हृषित-
 कर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकार्यगनैरत्व इत्यर्थः । समासेनेति । प्रथमा
 हि प्रातिपदिकार्यगतसङ्ख्यामात्राऽभिधायिनोति तत्सूत्राऽनुगतेमनभिहित इति
 तस्या एव विशेषणमिति भावः । नियोगत इत्यस्याऽर्थो-नियमे-
 नेति । नियमाऽभावमुपपादयति-प्रतिनियतैरेति । समयो हि सामान्यतो

१ इदं वार्तिकं स्यात् । २ वचिन्न । ३ 'येत' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ 'कत्ववि' ।

सामयिकी न नियोगत, अन्या कस्मान्न भवन्ति ? ॥ कर्मादीनामभा-
वात् ॥ पृष्टी तर्हि प्राप्नोति ? ॥ शेषलक्षणा पृष्टी, अशेषवान्न भविष्यति ॥
एवमपि व्यतिकर प्राप्नोति—एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्त, द्वयोर-
प्येववचनबहुवचने, बहुवचन्येकवचनद्विवचने ॥ अर्धतो व्यवस्था भवि-
ष्यति ॥ अथ वा सङ्ख्या नामेय परप्रधाना । सङ्ख्येयमनया विशेष्यम् ।
यदि चात्र प्रथमा न स्यात्, सङ्ख्येयमविशेषितं स्यात् ॥ अथ वा वक्ष्यत्येतत्तत्रै-
वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्—‘उन्नेष्वप्येस्त्वादपि प्रथमा यथा स्यात्’ [इति] ॥

प्र.] इति । न नियोगत इति । नियमेन । प्रतिनियतैव यदि न भवति विभक्ति-
तत्त समयपरिपालनाय द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्ति नियमकारणाऽभावादित्यर्थः ।
कर्मादीनामभावादिति । कर्मण्येव द्वितीये त्येव कर्मादिषु द्वितीयादीना नियत-
त्वात्तद्भावे तासामभावः । पृष्टी तर्हीति । कर्मादीनामभाव शेष, स चाऽत्रा-
ऽन्वीनि भावः । अशेषत्वमिति । प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधानुपयोगात्तास्ति
शेषत्वमित्यर्थः । एवमपीति । समयान् प्रथमायाभिधमाणाया वचनस्य व्यति-
करप्रपञ्चः । अर्धत इति । यथाऽन्यत्रैकत्वादिव्येकवचनादीनि दृष्टानि तथैवानापि
भवन्ति । एव हि समयश्च परिपालनो भवत्यर्थश्चाऽनुसृतः । अधदेति । असङ्ख्य-
प्रथमाविधानं च प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा चित्रगुरित्यक्तत्वविशिष्टं प्राति-
पदिकार्थं प्रतिपादयिषितं तदा विभक्त्या विनाऽपि न शक्यते प्रचामयितुमिति
प्रथमैकवचन विधायम् । एव द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः । परप्रधानेति ।

उ] विभक्ति बोधयति न प्रतिनियता काचिदिनि भावः । यदीति । यत इत्यर्थः ।
यत प्रतिनियतैव समयात् भवति तद्वन्तिसमयाऽभावादित्यर्थः । द्वितीया-
दयोपीति । अर्थाऽभावपि नियमपरिपालनाय, ‘विभक्तिश्चेत्प्रथमैवे’ति नियमा-
ऽभावादिति भावः । प्रातिपदिकेति । कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष-
इत्यर्थः । व्यतिकरो—व्यङ्गसः । अर्थाऽभावेपि समयाद्भविष्यतीत्युक्त्वाऽर्धतो व्यव-
स्थेयुक्तिरसङ्गततत्पत आह—यथान्यत्रति । विरुद्धविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादविभक्त्ये-
न्याय्यत्वमिति भावः । भाष्ये—अथवा सङ्ख्या नामेयमिति । द्वय-यद्वैशिष्ट्येन
प्रातिपदिकार्थं प्रतिपादयिषितं सा परप्रधाना—इनरपरिच्छेदिकैव । तदेवाह—
सङ्ख्येयमनया विशेष्यमिति । सत्येय-द्रव्य प्रातिपदिकार्थं, अनया—सङ्ख्याया,
विशय्य—परिच्छेदनाया बोधनायम् । एव च यावत्सङ्ख्या सङ्ख्येय तान्सङ्ख्याप्राति-
पदिका विभक्तिरुचिता । विभक्तिमत्तरा तस्या अप्रतिपत्तेरिति भावः । यदि
चात्र प्रथमा न स्यादिति । असङ्ख्येयत्वार्थः । तदाह—यदा चित्रगुरिति ।

एवमपि पट्टी प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ व्याभिचरयेव ह्ययं समाप्तो
लिङ्गसङ्ख्ये, पश्ययं पुनर्न व्यभिचरति ॥ अनिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिप
दिकार्थं सपञ्च, तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति प्रथमा भविष्यति ॥ न तर्ही
दानांमिदं भवति-चित्रगोर्देवदत्तस्येति ? ॥ भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य पट्टी ॥
परिगणनं कर्तव्यम् ॥ ॥ बहुग्राहि समानाविस्तरणानाम् ॥ ॥ समानाधिकर
णानां बहुग्रीहिर्वक्तव्यं ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ व्यधिकरणानां मा भूदिति ।
पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ॥ ॥ अव्ययानां च ॥ ॥ अव्ययानां च बहुग्रीहिर्व
क्तव्यं । उच्चैर्मुखमस्येति उच्चैर्मुखं नीचैर्मुखं ॥ ॥ सप्तम्युपमानपूर्वपदेस्यो

प्र] सङ्ख्ययप्रधानेत्यर्थः । एवमपीति । पञ्चवर्त्त्याऽत्र भावात् । व्यभिचरताति ।
लिङ्गांतरसङ्ख्यान्तरयोगोऽन्यलिङ्गसङ्ख्यापरित्यागात् । अभिहित इति । सम्बन्धस्य
प्रतिपदिकार्थरूपत्वात् पट्टवर्त्ता नास्तीत्यर्थः । सर्व एवात्र सप्तम्योऽन्तर्भूतत्वात्
ऽप्रातिपदिकार्थता गत इति मत्वा पृच्छति-न तर्हीति । भवति बाह्यमिति ।
गोभिरन्यपदार्थस्य य एवम्बन्ध स एव समाप्तेऽन्तर्भूतो न तु सर्व । बहुग्राहि
रिति । भाष्यकारेण निरुक्तं शेषो गृह्यत इत्ययमर्थः साधितः, चार्त्तिककारेण तु
वचनेन प्रतिपाद्यते । उच्चैर्मुख इति । उच्चैः शब्दस्याविस्तरणप्रधानत्वाद्द्वैविक

उ] द्वावित्यादौ यथाऽनुवादक वचनं नियमेन तथाऽप्रापीति भावः । भाष्ये-अथवा
वक्ष्यतीति । एव चोक्तपुं तैष्वसङ्करणैः सति भावः । पट्टवर्त्तस्येति । अयं भावः-
प्रथमायां समभिध्याहृतप्रातिपदिकस्य चित्रगोरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयस्वरूपस्य
बोधनसामर्थ्येऽप्यतथाभूतसर्ववर्गोवे सामर्थ्यं नेति तद्वोधाय सम्बन्धस्योक्तत्वे
ऽप्यनुवादिना पट्टवर्त्तायां प्रथमा, प्रातिपदिकार्थमानाऽभावादिति । लिङ्गान्तरेति ।
एव च पट्टवर्त्तस्य चित्रगुरित्येव रूपे बहुग्रीहाव्यभिचरितत्वेन नियमेन पट्टव
प्राप्नोतीत्यर्थः इति भावः । प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । तत्र चाऽभिहितत्वं हेतुः ।
एव च प्रातिपदिकार्थत्वात्तद्वोचिका प्रथमनि भावः । एतद्धनयितुमेवाऽभिहित
सोऽर्थः इत्युक्तम् । तेन च पट्टप्रतिबिम्बमयुक्तम्, अनभिहिते शेष एव पट्टीविधा
भावात् । अत्र एव पट्टशब्दात् पट्टा अन्यथा घन्त्वसम्बन्धस्य नियमेन
भानात् पट्टी स्यात् । 'अन्तर्भूत' इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदाश्रय
वा प्रतिपन्न इत्यर्थः । ननु पट्टा एवापत्तिः कथं, 'प्राप्तोदर' इत्यादौ
द्वितीयादीनामप्यापत्तरिति चेन्न । तपु प्राप्तोदरमेत्येव बोधस्तत्र विशेष्ये तन्नि
रूपमत्ववाधेन विज्ञापणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजनवर्त्तमादेरबोधन
तदप्राप्ते । पट्टपर्यस्य तु पट्टीप्रयोजनरूपणैव भानमियाशयात् । वचनेनति ।

१ पट्टवर्त्त पुनः । २ सपञ्च इति तज्ज्ञाप प्रातिपादः । ३ क्वचित् । ४ 'पूर्वस्योत्तर' ।

उत्तरपदलोपश्च ॥ * ॥ सप्तमीपूर्वपदस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्य , उत्तर-
पदस्य च लोपो वक्तव्य ॥ कण्ठस्थ कालोऽस्यै वण्ठकाल । उद्ग्रमुखमिव
मुक्चमस्यै उद्ग्रमुख । खरमुख ॥

॥ * ॥ समुदायविभारैपञ्चाश्व ॥ * ॥ समुदायविकारषण्वाश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्य ।
उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्य । केशोना समाहारश्चूडा अस्यै केशचूड । मुवर्ण-
[स्यै] विकारोऽण्डकारो यस्यै मुवर्णालङ्कार ॥ * ॥ प्रादिभ्यो घातुनस्यवा ॥ ॥ प्रादि-
भ्यो घातुनस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्य । उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्य । प्रपतित-
पर्णं प्रपर्णं । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः ॥ ॥ ननोऽस्त्यर्धाना चै ॥ * ॥
ननोऽस्त्यर्धाना बहुव्रीहिर्वक्तव्य । उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्य ।
[अविद्यमान पुत्रोऽस्य] अविद्यमानपुत्र अपुत्र । अविद्यमानभार्य अभार्य ॥
तत्तर्हीद्व बहु वक्तव्यम् ? ॥ ~ ॥ न वाऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञा-
ऽभावः ॥ * ॥ तत्रा वक्तव्यम् ॥ असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्माच्च
भवति-पञ्चभिर्भुक्तमभ्येति ? ॥ अनभिधानात् । तच्चाऽवश्यमनभिधान
माश्रयितव्यम् । क्रियमाणेपि वै परिगगने यत्राभिधान नास्ति न भवति तत्र

प्र] रण्यमिति वचनम् । कण्ठस्थ इति । 'सुपि स्थ इति क । अमूर्द्धमस्तका दिय-
ल्लुक् । समानेऽत्र सिद्ध वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उद्ग्रमुखमिवेति । अवयव
धर्मेण समुदायस्य व्यपदेशादुद्ग्रम्योपमानतेति उपमानपूर्वं उद्ग्रमुखशब्द उपमानो
पमैयवृत्तिवात् पदयोर्वयधिकरण्यमत्रति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च । समुदायविकार-
षण्वा इति । समुदायवियनसंबन्धे, प्रकृतिविभारसंबन्धे च या पञ्ची तदनाद्यत्पर

उ] समानाधिकरणानाम् 'अप्रथमार्थे' इति वचनाभ्या म्रिक्त शेषपक्षीयोऽर्थं प्रति
पाद्यत इत्यर्थः । शेषप्रश्न ॥ पदनाऽर्थनो वा शेषबोधक स्यात् , तत्र फलाऽभावो
दोषश्चेति वार्तिरुत्तात्पर्यम् । अमूर्ध्वेति । 'स्थे च भाषाया मिति नृ अनन्तरस्येति
न्यायेन 'तत्पुरुषे कृती त्यस्यैव बाधकमिति भावः । उत्तरपदलोपार्थमिति ।
कण्ठस्थकालनिवृत्त्यर्थमिन्त्यर्थः । मुखस्यैवोपमानत्वेनोद्ग्रमुखशब्दस्योपमानपूर्वत्व
व्यमत आह-अवयवधर्मणेति । मुखगतोपमानत्वेनोद्ग्रस्यापि व्यवहारादिति
भावः । वयधिकरण्यमिति । वाक्ये समासे च सादृश्यसम्बन्धनाऽन्वयः । इवशब्द
त्वासासंबन्धनान्वयस्यैव शोनक इत्यभिमानः । 'उपमानानो'ति सूत्रभाष्योक्त
रीत्या सामानाधिकरण्यस्यैवेत्यत्र आह-उत्तरपदेति ।

समुदायविभारवचनपदस्य पञ्चन्तस्योत्तरपदेन समास इत्यर्थभ्रन वारयति-
समुदायावयवसंबन्ध इति । भाष्य-यथा पञ्चभुक्तवन्तोऽस्येति । अनेन

१ क्वचित् । २ कालोऽस्येति । 'कण्ठस्थ काल अस्य' । ३ 'मस्येति' । ४ 'विकारस्य
पञ्चा' । ५ 'केशममा' । ६ 'लोपो वा व' । ७ 'धिकरणेषु बहु' । ८ 'श्रयणीय' ।

बहुव्रीहि । तद्यथा पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति ॥ अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्ति-
परिगणन क्रियेत तर्हि वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम् ॥ तत्कथं कर्तव्यम् ? ॥

॥ * ॥ अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥ ॥ अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् ।
'मत्वर्थे य स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-कष्ट श्रितमनेनेति ॥
॥ * ॥ तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ * ॥ एव च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थः
उपपन्नो भवति ॥ केचित्तावदाहु- 'यद्वृत्तिसूत्रे' इति । 'सङ्ख्ययाऽन्यथासत्ता
वृत्ताधिकसङ्ख्या सङ्ख्येये' इति ॥ अपर आह- 'यद्वार्तिके' इति ॥ * ॥
॥ * ॥ कर्मवचनेनाऽप्रथमाया ॥ * ॥ कर्मवचनेनाऽप्रथमाया बहुव्रीहिविषयः ।
ऊढो रथो येन ऊढरथोऽनङ्गान् । उपहृत पशू रुद्राय उपहृतपशू रुद्र ।

प्र] र्दन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । अनभिधानम-
भ्युपगम्याऽपि यदि मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणनं क्रियते तदाऽर्थपरिगणनमपि
कर्तव्यम् । वर्तनं वर्त-समासः स विद्यते यस्मिन्मध्ये स वर्ती । मत्वर्थग्रहण-
मिति । षष्ठार्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः । सङ्ख्येयेति । सङ्ख्येयस्य वाऽर्थस्य चान्य-
पदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात् । यदा त्वनेन मत्वर्थे समास-
स्तदा सार्थकमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह-अपर इति । कर्मवचनेनाऽप्रथमाया
इति । प्रथमार्थं वर्णयित्वा सर्वत्राऽन्यपदार्थं कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थः ।

उ] त्रिकत शेषः इत्यर्थेऽपि शेषग्रहणं प्रत्याख्यातं तुल्यन्यायादिति बोध्यम् । इहा-
नीमनभिधाने एतदपि 'समानाधिकरणानां मित्यादिवचनारम्भेऽन्यस्यापि कर्तव्य-
त्वमापादयति भाष्ये-अथैतस्मिन्नित्यादिना । वृत्तिपरिगणन-वृत्त्याश्रयाणां परि-
गणनम् । कष्ट श्रितमनेनेति । 'गत्यर्थे'ति वा, 'आदिर्मुर्मणी'ति वा भावे क ।
यदि कर्तरि कर्मणि वा क स्यात्तदोत्तरवचनाभ्यामत्र समासः स्यादेव ऊढरथा-
दाविधेति बोध्यम् । 'मत्वर्थे वर्तमानमनेक'मित्युक्ते सामानाधिकरण्यामपि लब्धमेवे-
ति बोध्यम् । 'तथा चोत्तरस्ये'ति वाक्यं केनचित्संख्येयेति सूत्राभिप्रायनया व्या-
ख्यातं तन्निबध्नाति भाष्ये-केचिदिति । अत्र प्रथमान्तमङ्गापदं समानाधिकरण-
नामित्युक्तवपि व्यर्थं स्यात्, द्वौ वा त्रयौ चेत्यादावेकत्रैव समुदाये द्वित्वत्रित्व-
विकल्पप्रतीतिर्यावत्तत्तत्स्वात् । एव 'द्विदशा' इत्याद्यान्वयम् । तत्र पक्षे उत्त-
रस्य योगस्य यद्वचनं करणं तस्यार्थः फलमुपपन्नमित्युक्त्यर्थः । अस्य कर्मभावा-
र्थमावश्यकत्वमभिप्रेत्य स्वयमाह-यद्वार्तिके इति । तदेव दर्शयति-कर्मवचने-
नेति । कर्मवचनेनेत्यस्यायमर्थः, -प्रथमाभिन्नविभक्त्यर्थे कर्मबोधकेन शब्देन प्रत्य-

१ गणनमपि क्रियते । २ वृत्तिः । ३ 'आहु' । ४ 'यद्वार्तिकसूत्र इति' ।

५ 'कर्मवचनेना' । ६ 'बहुव्रीहिरिति' । ७ 'रथोऽनेन' । ८ 'तस्य' ।

उद्धृत ओदन स्थाव्या—उद्धृतौदना स्थावरी॥यदि कर्मवचनेने युच्यते, [अर्थे]
कर्तृवचनेन कथम्—प्राप्तमुदकं प्राप्त प्राप्तोदको प्राप्त । आगता अतिथयो ग्राम-
मागतातिथिग्रामः ? ॥ -॥ कर्तृवचनेनापि ॥*॥ कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् ।
अप्रथमाया इति किमर्थम् ? ॥ वृष्टे देवे गत । अर्थे 'अप्रथमाया,' इत्यु-
च्यमाने इह कस्मान्न भवति—वृष्टे देवे गत पश्येति?॥ बहिरङ्गाऽत्राऽप्रथमा
॥-॥ सुवधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम्॥-॥ सुवधिकारेऽग्निक्षीरादीनामुपसङ्ख्यानं
कर्तव्यम् । अग्निक्षीरा ग्राह्यगी॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥-॥ नवाऽव्ययवान्॥*॥
नवा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अव्ययवान्' । अव्ययमेवोऽग्निशब्दो,
नैवोऽस्तेलंद् ॥ कथमन्यथत्वम् ? ॥ 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च
निपातसंज्ञा भवन्ती'ति निपातसंज्ञा । 'निपातोप्यय'मिन्दव्ययसंज्ञा ॥

अथ द्विसप्तह्यचारीति कोऽयं समास ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽस्य
विग्रह ? ॥ के सप्तह्यचारिणोऽस्येति ॥ यद्येव 'कठ' इति प्रतिवचन नोप-
पद्यते । न अन्यपृष्टेनान्यद्वारयेयम् ॥ एव तर्द्धं विग्रह करिष्यते—केषां
मनह्यचारी 'द्विसप्तह्यचारी'ति ॥ प्रतिवचन चेव नोपपद्यते, स्वरे च दोषो
म.] इदं वार्तिकमेवमुपपद्यते यदि मन्वरे बहुव्रीहिर्भवति, अन्यज्जदवक्तव्य स्यात् ।
आद्यमेव तु युक्त व्याख्यानम् । नहि वार्तिककार स्ववचनमेव शापकन्वेनोपन्य-
स्यति । ऊद्धरथ इति । रथसद कर्मवचन, ऊद्धरज्जेन सामानाधिकरण्यात् ।
बहिरङ्गेति । वर्तिपदार्थनिमित्ताऽन्तरङ्गा, वक्ष्यपदार्थापेक्ष तु बहिरङ्गेति न शृण्वते
असिद्धादिव्यर्थः । उपसर्गविभक्तीति । स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ।
प्रतिवचनमिति । वर्तिपदार्था बहुत्वमङ्ग्यायुक्ता पृथस्तन्ध्वकमङ्ग्यायुक्तेनाऽन्य-

उ] मत्स्या कर्मवाचकस्य समास इति।तेन व्याधिकरणे न दोष । अन्यथा—मन्वरे' इत्यस्याऽभावे । अवक्तव्यमिति । सूत्रेणैव निवेदिरिति भाव । 'आद्यमेव वि'त्या-
दि'रुपन्यस्यती'त्यन्न कैयटग्रन्थस्तु चिन्त्य । अस्याऽन्यवार्तिकगरीयत्वान्,
'छात्रात्पानेषु च वचनप्रामाण्या'दिति 'समर्थ'सूत्रस्ववार्तिकस्य 'वार्तिकवचन
प्रामाण्या'दिति भाष्ये व्याख्यानाच्चाएव च सर्वथा पञ्चभिर्भुक्त्वन्तोऽस्येत्यत्र समास
वारणायाऽनभिधानत्वावश्यकतया 'पञ्चभिर्भुक्त्वम्' 'वृष्टे देवे गतस्तत्र गतं
पश्ये'त्यदावप्यनभिधानमाश्रित्य वार्तिकानां, नैषग्रहणस्य च ग्रन्थास्यानमेव युक्त-
मिति भाष्याशय । 'अव्ययानां चै'त्यपि न कार्यम्, उच्चैरादीनां प्रतिविषये शक्ति-
मप्रधानत्वातीकारेण सूत्रेण सिद्धे । अन्यान्यप्यनिष्टाशेऽनभिधानमाश्रित्य ग्रन्था-

१ 'कर्मवचनेने' । २ वचिन्न । ३ 'विम्' । ४ 'क्षीरेत्युप' । ५ 'निपाता भवन्ती' ।
६ 'किं सप्तह्यचारीति बहुव्रीहिरप्रौ करवाणि न्यायेन' इति वार्तिक स्यादिति गौडा ।

भवति—किंमग्रहचारीत्येवं स्वरः प्रसभ्येत, किंमग्रहचारीति चेप्यते ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते—क मग्रहचारी किंमग्रहचारीति ॥ मवेप्रति-
वचनमुपपद्यते । स्वरं च दोषो भवति ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते—
क मग्रहचारी तव किंसमग्रहचारी त्वमिति ॥ अथ वा पुनरस्वपमेव
विग्रह—के समग्रहचारिणोऽस्येति ॥ ननु चोक्तं—‘कठ इति प्रतिवचनं नोप-
पद्यते’ इति ॥ नैव दोषः । अग्रीकरवाणिन्यायेन भविष्यति । तद्यथा—कश्चि-
त्कचिदाह—‘अग्री करवाणी’ति । [स आह] कुर्विति [१] कर्त्तर्यनुज्ञाते कर्मा-
ऽप्यनुज्ञातं भवति ॥ अथ आह—‘अग्री करिष्य’ इति । ‘क्रियता’मिति
कर्म्मण्यनुज्ञाते कर्ताऽप्यनुज्ञातो भवति । यथैव नाल्पि—के समग्रहचारिणोऽ-
स्येति, ‘कठ’ इत्युक्ते सवन्मादेतद्व्यत्यये—‘नूनमयमपि कठः’ इति ।

प्र] पदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यते इत्यर्थः । इष्टममासम्प्रापनाय दिगन्तराणि
निराकर्तुमुपन्यस्यति—एवं तर्ह्येति । प्रतिवचनमिति । ‘कयन्ता’मिति प्रतिवचनेन
मान्यं, न तु ‘कठ’ इत्यनेनेत्यर्थः । स्वरे चेति । अन्नोद्गम स्नाद्युदात्तश्चेत्यत्र
इत्यर्थः । क मग्रहचारीति । सुप्सुपेति समासं मन्यते । विशेषणविशेष्यमावाऽ-
भावानु विशेषणत्वमासी नान्ति । क मग्रहचारी तवेति । एकस्मिन्पृष्ठे एकवच-
नेन प्रतिवचनमुपपद्यते । अत्रापि पक्षे ‘कठ’ इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्रप्राप्ते ।
‘अहं कठ’ इति सामानाधिकरम्य दृश्यते इति विशेषणभावः स्यादह—अथवेति ।
अग्री करवाणिन्यायेनेति । ‘अग्री करवाणी’ति उदात्तं ननुकरानेनम् । कर्मा

उ] ग्येजानीति दिक् । ‘अग्री’ति निष्पन्नमेवेति सवा भाष्ये—सुबधिकार इति ।
अनपेक्ष्येति । लोऽप्रनातिक इति तत्त्वम् । एवं च तस्याऽनिष्पन्नत्वाप्रतिपदिक
त्वेन मुबन्तत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । अन्यपदार्थविशेषणनेति । अन्य
पदार्थो विशेष्यते विशेष्येऽवस्थाप्यतेऽनेन तात्वेन ‘कठ’ इति शब्दोत्तरं नोप-
पद्यते इत्यर्थः । दिगन्तराणि—प्रक्षरान्तराणि । विशेषणविशेष्यमावाऽभावा
त्त्विति । परिच्छेदपरिच्छेदकमात्रो विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः । वस्तुनो
विषयत्वविशेष्यत्वव्यत्ययेन तत्र तद्विविधमिति तेनाऽपि भवत्येति चिन्त्यम् ।

व्यधिकरणं प्रप्राप्तेति । ‘प्रप्रविषये’ति दोषः । अत्र हेतुमह—अहं कठ इति ।
यतोऽहमित्यनेन सामानाधिकरम्यत्वत्वेन व्यधिकरणमित्यर्थः । विशेषणभाव
मिति । प्रतिवचनानुपपत्तिरिहारव्यत्यये विशेष्यमावाऽव्यत्यये । अनुकरण-
मिति । एवं च तद्विषये न्याय इति मध्यमपदलोपी समासः । यत्पुनरुक्तमन्व
गतिवचनस्य इति । तदा ह्यन्वन्विता एव तत्रात्रने । भाष्ये—‘अग्री करवाणी’-
त्वस्याऽग्री हविः करवाणीत्यर्थः । कर्त्तर्यनुज्ञात इति । ‘कुर्व’ इत्यत्र कर्त्तारि-

१ इति वचिना २ ‘स्वरे तु’ ३ वचिना ‘प्रवह’ ४ ‘इत्युक्ते’ ५ ‘नूनं सोऽपि’ ।

एव 'कठ' इत्युक्ते सबन्धादेतदन्तव्यं स्यात् 'नूनं तेऽपि कठा' इति । न खल्वपि ते समासेनै शक्या प्रतिनिर्देशम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ॥

अथाऽर्द्धतृतीयौ इति कोऽयं समासः ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽस्यो विग्रहः ? ॥ अर्द्धं तृतीयमेवामिति ॥ कः समासार्थः ? समासार्थो नोपपद्यते । अन्यपदार्थो हि नाम स भवति, येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थः ॥ एव तर्ह्येव विग्रहः करिष्यते अर्द्धं तृतीयमनयो रिति ॥ एवमपि कः पदार्थः ? पदार्थो नोपपद्यते । किं हि तयोरेव भवति ? ॥ भवतु तर्ह्यपमेव विग्रहः—अर्द्धं तृतीयमेवामिति ॥ ननु चोक्तम्—'समासार्थो

प्र'पीति । मन्मरुत्वात्करोति क्रियायाः । एव कठ इति । नहि तत्र कठत्वेन विना तस्य कठनोपपत्तिः । तथा हि—समाने प्रश्नाणि जन्यकारी सत्रह्यकारी कथ्यते । तत्र तस्यैकचरणाप्ययनापेक्ष सत्रह्यचारित्वम् । न खल्वपीति । वर्तिपदार्थानां उपसर्जनत्वात्तदुपलभितव्याऽन्यपदार्थस्य प्राधान्यात्किं सत्रह्यचारिशब्देन समासेन तेषामभिधानाऽभावात्कठ इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनं न कदाचिद्ब्रवीन्मीत्यर्थः । यदा ॥ के सत्रह्यचारिणोऽस्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते न तु समानेन तदा 'कठ' इत्येव प्रतिवचनम् । समासार्थः इति । वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तनाऽन्यपदार्थेन भाष्यम् । इह च बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियाया च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावाद्व्यपक्षार्थो नोपपद्यते । किं हि तयोरिति । तृतीयस्य हि तदर्थमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभाषणं सन्नयो नास्ति, स्वस्वामिसवन्धे चात्राऽनभिधानाद्बहुव्रीहिर्न

उ'लोत् । एव च तापरेण प्रधानस्य कर्तुरेकानुज्ञा भवतीति भावः । कर्मापीति । कर्म कारकमित्यर्थः । तदाह—सकर्मकयादिति । इष्टान्तान्तरमप्याह भाष्ये—यथैव खल्वपीति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । नहि तेषां मिति । 'कठ' इत्यस्य कठशब्दाप्येतेन्यर्थादिति भावः । चरण—शाखा । तथा च तस्य प्रश्नस्यार्थमिदमुत्तरमिति बोध्यम् । नन्वसमानेन प्रश्न इव समासेन प्रश्नपि बहुवचनान्तमुत्तरं कुर्वी नेत्यत्र आह भाष्ये—न खल्वपीति । सत्रह्यचारिणः समानेन प्रतिनिर्देशे प्राधान्येन बोधयितुमशक्या, अतः समानेन प्रश्नः कठ' इत्युत्तरं नेत्यर्थः । प्रश्नवाक्यं यत्प्रधानं तादृशं यथास्मद्भिन्नशब्दानवर्तमानमुत्तरमिति तापरेम् । तदाह—वर्तिपदेति । 'कः समासार्थः' इति वाक्यं न कोपीत्यर्थाभिप्रायेण भगवान्विरुद्धानि—समासार्थो नोपपद्यत इति । वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादिति । बहुत्वाऽन्यथानुपपत्त्या क्रियाया वर्तिपदार्थस्याप्यन्वयादित्यर्थः । अन्यपदार्थशब्दस्याऽन्यपदस्यैव योऽर्थो न तु स्वपदस्वापीत्यर्थः इति भावः । अत्र—

१. कचिन्ना. २. 'ते शक्या समासेन'. ३. "अर्द्धतृतीयौ इति बहुव्रीहि" इति वार्तिकलुप्तम् ।

नोपपद्यते' इति ॥ नैष दोषः । ॥*॥ अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः ॥*॥
 येन अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः, 'असिद्धितीयोनुससार पाण्डव',
 'सङ्कपणद्वितीयस्य बल कृष्णस्य वर्द्धता'मिति, -द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचन
 प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः -अर्द्धं तृतीयमनयोरिति ॥ ननु चोक्त-
 'पष्ठर्थो नोपपद्यत' इति ॥ नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यं -अथेह देव
 दत्तस्य भ्राते'ति कः पञ्चमर्थ इति ? । तत्रैतत्स्यात्-पुत्रमात्रादुर्भाव इति ।
 एतच्च वार्तम् । तद्यथा-सार्थिजानामेकप्रतिश्रये उपितानाः प्रातरत्याय
 प्रतिष्ठमानाना न कश्चित्परस्परैरभिसन्धो भवति । एवञ्चातीयक भ्रातृष्व-
 नाम । अत्र चेद्युक्तं पञ्चमर्थ इत्यते, इहापि युक्तो दृश्यताम् ॥ इह तद्धि,-

प्र] भवति । समासस्यानुपपत्तिचोदनान्मूलाऽभागाद्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः । अत्र
 यवेनेति । अर्द्धस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः । समुदायायवयवानां च
 कदाचिद्भेदविशेषः, कदाचिद्धेदविशेषः । यथा- 'त्राक्षणाणां सह' 'सङ्गीभवति
 त्राक्षणा' इति । असिद्धितीय इति । द्वयोः पूरणी द्वितीयः । स च ध्यात्मकस्य
 समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद्विवचन
 प्रसङ्गः । अथेति । नयत्र स्वस्वामिभावादि सवन्धोऽस्तीति भावः । एतच्च वार्तं
 मिति । असारवाची वार्तशब्दः । मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्यजनकभाव
 सवन्धो, न तु परस्परेण सखिदित्यर्थः । अत्र चेदिति । परस्परौपचाराऽभावैपि
 यदि समानीदृशमित्यत्रेण कल्पनिः सवन्धस्तदार्द्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थाना
 दिनिमित्तं सवन्धो युक्त इत्यर्थः । इह तर्हीति । अर्द्धं तृतीयमनयोरिति द्वयो

उ] 'अर्द्धतृतीया' इत्यत्र । 'द्विवचन स्यादिति' शुनो नोक्तमत आह-समासस्येति ।
 अवयवेन विग्रह इति । अवयवावेन वाच्यमित्यर्थः । वर्तिपदार्थोऽवयव इति
 यावत् । नन्वर्द्धस्य द्वयोश्चेत्यनुपपन्नं, समुदायस्यावयवानतिरिक्ततया अर्द्धं द्वयं च
 समुदाय इत्येवोचितम्, अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति चाऽयुक्तमन आह-
 समुदायावयवानां चेति । समुदायश्चाऽयपदस्यैवावा न तु समस्यमानपदस्य ।
 स चावयवेभ्यो भिन्नोऽत्रान्यपदार्थः । अत्रयवगतबहुत्वस्य च तत्रारोपाद्बहुवचन-
 मिति भावः । द्विवचनप्रसङ्ग इति । उद्गतायवभेदस्य समुदायस्य समासार्थ
 त्वात् । तत्र बहुवचनमिमाऽत्रापि द्विवचन स्यादिति भावः । स्वस्वामीति
 साक्षात्सर्व-बोपलक्षणम् । कचिद्वार्तशब्दस्य युक्तपर्यायत्वदर्शनादाह-असारेति ।
 अनेकार्थोऽयमिति भावः । अवस्थानादिनिमित्तं इति । सर्वत्र सवन्धस्य क्रिया
 कारकभावनपूर्वकत्वमित्युभयत्रापि कल्पनिकोऽवयवायवविभावो व्यवहारनियामकः

१ कचिद्वाभावात्तत्त्वान्ये । २ मासमहाभवेरियववितेति श्रीम । ३ 'परस्परसवन्धो' ।

अद्वैततीया आनीयन्ता'मित्युक्तेऽर्द्धस्थानयन न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव
विग्रह - अर्द्धं तृतीयमेवामिति ॥ ननु चोक्तम् - 'असिद्वितीयोनुससार पाण्डव'
'मङ्गलपण्डितोऽयस्य बल कृष्णस्यै वदन्ता'मिति, - द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचन
प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । अयं तीयान्त शब्दोऽस्यैव पूरणे वर्तते अस्ति
सहायवाची । तद्य सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् - 'असिद्वितीय' । असि-
सहाय इति गम्यते ॥ एवमपि - 'अर्द्धं तृतीया' इत्येस्मिन्नेकवचन प्राप्नोति ।
एकांशां हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा - शतं यूथं वनमिति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव
विग्रह - अर्द्धं तृतीयमवयोरिति ॥ ननु चोक्तम् - 'अद्वैततीया आनीयन्ता
मित्युक्तेऽर्द्धस्थानयन न प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुण
मविज्ञानमपि । तद्यथा - 'शुक्लवाससस्मानय लोहितोष्णीषा रुविज प्रचरन्तीति
तद्गुण आनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥ अयं वा पुनरस्त्वयमेव विग्रह - अर्द्धं
तृतीयमेवामिति ॥ ननु चोक्तम् - 'एकवचनं प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । सत्त्वा
नामेव परप्रधानाः सङ्ख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्रैकवचनं स्यात्सङ्ख्येय

प्र] रेव समासार्थत्वादानयन स्यात्ताऽर्द्धस्येत्यर्थः । अस्ति सहायवाचीति । अस्त्युपल-
प्येत्यर्थः । भवति बहुव्रीहौ इति । उपलक्षणार्थसाहितयोर्द्वयोरानयनं भविष्यती-
त्यर्थः । सयोगसमवायतक्षणे सवन्धे यदा बहुव्रीहस्तदा तद्गुणमात्रज्ञानं भवति -
'शुक्लवासा' लम्बकर्ण इति । स्वस्वामिभावादिके तु सवन्धे बहुव्रीहौ तद्गुणसवि-
तनाऽभावो यथा चित्रगुरिति सन्धेयं विषयभागः । द्विवचनप्रसङ्गाद्दुष्टोऽयं पञ्च इति
न वाह - अथ वेति । सङ्ख्या नामेयमिति । अयमर्थः - अर्द्धं तृतीयमेवामिति बहुत्व
मङ्गलविशिष्टोऽन्यपदाया वाच्य उपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति
अर्थेयं प्रत्याख्यं बहुत्वम् । यथा च 'त्रिणा' इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्तं समुदायं प्रती-

उ] इति भावः । यद्वा सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽस्यपि विवक्षात्मकज्ञानविषय
पुरुषस्य चैतन्यमितिवत्पट्टीप्रयोगनिमित्तमिति भावः । नार्द्धस्येति । एव च द्विवचन
प्रसङ्गोऽपि नोदित इति बोध्यम् । माध्ये - अस्ति सहायेति । एव चैकस्यैवाऽन्यपदा-
र्थत्वं न तु अवयवसमुदायस्येति भावः । सयोगसमवायेति । एव च प्रकृते तद्गुण-
मविज्ञानमपि वक्तुमशक्यत्वाद्लोहितोष्णीषमानय इत्यादानुपलक्षणार्थसाहित्यप्रयुक्त-
वचनाऽदर्शनेन द्विवचनप्रसङ्गाच्च दुष्टोऽयं पञ्च इति भावः । अयमर्थः इति । प्राग्व्या-
ख्यात एतद्वाच्यभारार्थः । एव च विग्रह उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्याऽन्यपदा-
र्थत्वात्तादृश एव समासशक्य इति तत्प्रत्याख्यानं बहुवचनमेवेति सात्पर्यम् ।

१ नूनं मामस्य नाटकेष्वेनद्राक्ष्य मवेदिति गौडा । २ 'यथा यूथं शत' ।
३ 'प्रचरन्तीति' । ४ 'प्राप्नोति' । ५ 'अवयव' ।

मविशेषित स्यात्॥ इह तर्ह्यर्द्धतृतीया द्रोणा इति । अयं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते॥ नैप दोषः । समुदायेषु हि प्रवृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा—‘पूर्वे पञ्जाला , उत्तरे पञ्जाला , तैल भुक्त , घृत भुक्त , शुद्धो नील कैविल इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते॥ काम तर्ह्यननैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणावर्द्धाटक च तदा कर्तव्यमर्द्धतृतीया द्रोणा इति॥ न कर्तव्यम् । समुदायेऽपि हि शब्दा प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते ॥ केव्यवयवेषु [वर्तन्ते] ? योवयवस्त समुदाय न व्यभिचरति॥ क्व च समुदाय न व्यभिचरति ?॥ अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्द्धाटक पुनर्ध्वभिचरति ॥

सङ्ख्ययाऽऽयया सङ्गादूराधिकसङ्ख्या सङ्ख्येये ॥ २।२।२५ ॥

‘द्वित्रा ’ ‘त्रिचतुरा’ इति कोऽयं समास ?॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽस्य विग्रह ?॥ द्वौ वा त्रयो वेति॥ भवेद्यदा बहुनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम् । यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति॥ तदापि सिद्धम् ॥

प्र] यते भवस्तदिरपलाशा इति न तथाऽर्द्धतृतीया इत्यपीत्यर्थः । इह तर्हि इति । अर्द्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्य समुदायः स समासार्थस्तत्रार्थस्य द्रोणात्माऽभावाद्द्रोण इति नोपपद्यत इत्यर्थः । नैप दोष इति । अर्द्धेऽपि द्रोणत्वोपचारो द्रोणशब्दस्य प्राप्तिरित्यर्थः । न कर्तव्यमिति । स्वावयव एव समुदायरूपोपचारो नान्यदीयेऽवयव इत्यर्थः । अर्द्धद्रोणो द्रोणमिति । द्रोणेन विनाऽस्याऽभावादित्यर्थः । अर्द्धाटकमिति । चतुराडको द्रोणः । ततश्च विनापि द्रोणेनैराद्वयसङ्ख्यावेप्यर्द्धस्य भावः ।

सङ्ख्यया । द्वित्रा इति । बहुव्रीहिनियमितस्य उच्यते दर्शनादात्वाभावाच्च । नित्ये बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रश्न—कोऽयं समास इति । स्वाभिप्रायः प्रकाशयितुमाह—कोऽयं इति । यदि तावद्वौ त्रय एवामुन्मुक्तवानमिति तदा मैवार्थेवात् पूरणं बहुव्रीहिः सिद्धः समासान्तस्तु ङञ्जं सिध्यति, असङ्ख्ययुक्तित्वाद्बहुव्रीहिः । अथ द्वौ वा त्रयो वेति, तदा ण्ये द्विवचनप्रसङ्गः । भवेद्यदेति । विकृतो वाऽर्थ इति

उ] भाष्ये—कर्तव्यमर्द्धतृतीया इति प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये—योऽवयवस्त समुदाय न व्यभिचरतीति । यदवयवबुद्धिस्तद्बुद्धिं न व्यभिचरतीत्यर्थः । अन्यथा द्रोणाभावाद्बहुव्रीहिरूपो व्यभिचारोऽर्द्धद्रोणेष्वस्त्येवेति तदसङ्गति स्पष्टैव । अर्द्धाटक पुनर्ध्वभिचरतीत्यस्य ‘द्रोणमिति शेषः । अर्थाटक कर्तुं । द्रोणेन विनेति । द्रोणबुद्ध्या विनेत्यर्थः । द्रोणेन—द्रोणबुद्ध्या । एकाटकमद्वाचे—तद्बुद्धिसङ्ख्यावे ।

सत्यया । आत्वाभावाच्चेति । ‘द्वष्टन’ इत्यात्वस्य बहुव्रीही नियेयात्सोपि बहु

१ येष्वपि प्रवृत्तः । २ क्वचित् । ३ ‘कृष्ण इति’ । ४ ‘प्रसक्तो द्रोणशब्दो’ ।

५ ‘यदा खल्वपि’ । ६ ‘तदाऽपि सिध्यति’ । ७ ‘ऽन्यपदार्थे द्वात्’ ।

कथम् ? ॥ केचित्तावदाहु — 'अनिज्ञातेऽथे बहुवचन प्रयोक्तव्यमिति । तद्यथा कति भवत पुत्रा , कति भवतो भार्या इति ? ॥ अपर आह—द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । तथा पञ्चाधिष्ठाना वाक्त्र युक्तं बहुवचनम् ॥

अथ द्विदशा त्रिदशा इति कोऽयं समास ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥

प्र] द्वित्रशब्द कदाचिद्व्योर्वाचक कदाचित्रयाणाम् । अनिज्ञातेऽर्थे इति । वचिद्वचन मेतदित्याहु । अन्य तु न्यायसिद्ध मन्यन्ते । अयमर्थ—सशयोऽत्र वार्थो न विकल्पः , ॥ चाऽनियतसङ्ख्याविमर्शाति विमर्शविषयः बहुत्वसद्भावाद्बहुवचनम् । अर्थशब्देनाऽत्र सङ्ख्यैवोच्यते । सङ्ख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः । कति भवत इति । अन्तर्भावितपूर्वसङ्ख्या बहुत्वसङ्ख्या पृच्छन् इति बहुवचनम् । द्वौ षति । विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पथायस्थितद्वित्रित्वात्तरयस्तुसङ्कल्पनया पञ्चाधिष्ठा

उ] अहिरनिधायक इति भावः । कोऽयं मिनि भात्रस्य—निविप्रहृकोयमित्यर्थः इति तात्पर्यम् । कदाचिद्व्योर्वाचक इति । चोऽविषयवत्स्यैव विकल्पः वा शब्दो द्योतयतीत्यभिमानः । 'बहुनामानयन' मित्यस्य बहुनामानयनात्तरय इत्यर्थः इति तात्पर्यम् ।

भाष्य—पञ्चा द्वावानीयते इति । द्वावेवानयनव्यतिरिक्तं बुध्यते इति भावः । अनिज्ञाते इति । परस्पर प्रतिषेधश्चिद्वित्रिवचन इति बोधऽनिर्णीतमङ्ग्यान्वाद्बहुवचनं भवतीति भावः । तदाह केचिदिति । परस्परप्रतिषेधत्व हि वाऽर्थः । कदाचिद्व्योर्बोधः , कदाचित्रयाणामित्यनिर्णीतसङ्ख्यायार्थवत्त्वचनं बहुवचनं साध्यमिति तदाशयः । अन्ये त्विति । सशयोऽत्रिति । अनिज्ञात इत्यस्य—निश्चयेनाऽविज्ञाते इत्यर्थः इति भावः । तथा च सशयविषये इति फलितम् । अर्थशब्देनाप्रति । प्रकरणादिति भावः । अन्तर्भावितेति । सङ्ख्यान्तो वदुनीहि । अत्र एवैको द्वावित्यप्युत्तरम् । अत्रथा बहुविषयप्रश्ने नूनराऽसङ्गनिरातः भावः । विरुद्धानेकेति । विकल्पार्थ एव वा शब्दः । क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो ननु बोधविषयत्वाऽपि स इति भावः । त्रिमश—परस्परप्रतिषेधः । विरूपे इत्यत्रानिर्धारणं सशये त्वनिर्धारणमिति भेदः । बद्धा सशय एव वाऽर्थः । अनेकविषयत्वात्—अनेकविषयरूपवान् । त्रिमशस्य । सशयस्यन्यर्थः । सशयश्च च विषयनिष्ठमित्यन्यत्र निरूपितम् । पञ्चाधिष्ठानमुच्यते इति । 'वाच' इति शेषः । 'द्वित्र'शब्दान्यो बोधो नियमेन पञ्चविषय इति भावः । भाष्ये—द्विदशा इति । अत्रापि उक्तात्वाऽभावाभ्यां बहुव्रीहित्वस्य निश्चयः । द्वौ दश एषामुमुग्धानामिति विग्रहे दानुरपत्तिः , सरस्येये समासाऽवर्तमानाः । तस्माद्विग्रहविषय एवाऽत्रापि

१ अत्र वार्तिकं लुप्तमन्येयम् ।

कोऽस्य विग्रहः ? ॥ द्विर्दश द्विदशा इति ॥*॥ सङ्ख्यासमासे सुचन्तत्वात्
 ह्ययाऽप्रसिद्धिः ॥ ॥ सङ्ख्यासमासे सुचन्तत्वात्सङ्ख्येत्यप्रसिद्धिः । नहि सुच-
 न्ता सङ्ख्याऽस्ति ॥ एव तर्ह्येव विग्रहः करिष्यते—द्वौ दशतौ द्विदशा इति ।
 एवमप्यकारान्तत्वात्सङ्ख्येत्यप्रसिद्धिः । न ह्यकारान्ता सङ्ख्याऽस्ति ॥
 अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—द्विर्दश द्विदशा इति ॥ ननु चोक्तं 'सङ्ख्यासमासे
 सुचन्तत्वात्सङ्ख्येत्यप्रसिद्धिः' इति ॥*॥ नचाऽसुचन्तत्वात् [समास] ॥*॥
 न वैप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असुचन्तत्वात्' । सुचन्तत्वादिषुच्यते,
 न चात्र सुचन्तं पश्यामः ॥ किं पुनः कारणं वाक्ये सुच्यते, समासे
 तु न दृश्यते । ॥*॥ सुचभावोऽभिहितार्थत्वात्समासे ॥*॥ समासे सुचभावः ।
 किं कारणम् ? ॥ 'अभिहितार्थत्वात्' । अभिहितं सुच्यं समासं नति कृत्वा

प्र] नत्वमुच्यते । द्विर्दशेति । अयं भावः—द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते ।
 तथा हि—द्वित्वं दशसङ्ख्याया एकावन्तोपपद्यते, नाऽपि सङ्ख्यायानां दशानाम् ।
 तस्माद्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसङ्ख्या प्रतिपाद्यत इति सुचन्तेन वाक्यं
 क्रियत । अत्र दूषणमाह—सङ्ख्यासमास इति । सुचन्तस्य शब्दान्तरत्वात्सङ्ख्या
 वाचित्वं नास्तीत्यर्थः । द्वौ दशताविति । द्वौ दशतां वर्गावित्यर्थः । न चेति ।
 न हि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते, लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात् ।
 अन्वयानुमानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते । तत्र वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाऽभ्यावृत्तिः
 सङ्ख्याभिधायी द्विशब्द इति सङ्ख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव । न चात्रेति ।
 वृत्तानित्यर्थः । अभिहित इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुचर्थं प्रत्यायय-

त] प्रश्नः । तत्र स्वपदविग्रहपरित्यागेनाऽस्वपदविग्रहः कस्मादित्यत आह—अयं भावः
 इति । नापि सत्येयानामिति । तेषां बहुत्वात् । दशत्वावृत्तीति । यद्यपि क्रिया
 भ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्यते, एव च दशत्वावृत्तीत्यसङ्गतम्, तथाप्यावृत्तिविशेषा
 जन्मगणनमेवाऽत्रेति बोध्यम् । दशत्वावृत्तीत्यस्य—दशत्वावृत्तिपन्मगतत्वर्थः ।
 यद्यपि सुचन्तोऽप्यावृत्तिगतसङ्ख्याबोधकस्तथापि सङ्ख्यायां सङ्ख्येयस्य वा प्राधा-
 न्येन बोधः सङ्ख्याशब्द उच्यते । नाऽयं तथा द्वित्वसङ्ख्यावृत्तिवहुत्ववन्त इति
 प्रतीतेरित्याह—सुचन्तस्येति । शब्दान्तरत्वात्—सङ्ख्यासङ्ख्येयाऽतिरिक्तबोधक-
 त्वात् । वर्गाविति । पञ्चदशतौ वर्गौ वे'ति निपातनाद्वर्गगतद्वित्वप्रतिपादकतया
 द्विशब्दः सङ्ख्यावाचित्वर्थः । अभ्यावृत्तिसङ्ख्याभिधायीति । आवृत्तिपन्मगत
 सङ्ख्याभिधायीत्यर्थः । आवृत्तिश्च समासश्चन्येति द्विशब्दस्तद्वत्सङ्ख्यायामेव वर्तते
 इति भावः । आप्ये—सुचन्तत्वादिषुच्यते इति । त्वया 'सुचन्तत्वात्सङ्ख्येत्य

१ 'सङ्ख्येय' । २ 'दशताविति द्विदशा' । ३ 'सङ्ख्येत्यप्र' । ४ कचिच्च । ५ 'सुचोऽभाव' ।

ममामे सुप्त भविष्यति ॥ किं च भो 'सुजय' इति समास उच्यते ? ॥
न खलु 'सुजय' इत्युच्यते, गम्यते ॥ सुजय ॥ कथम् ? ॥ यावत्ता
सहजो य मह्यया सहजयते, स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थ, स चोक्त
समासेनेति कृत्वा ममामे सुप्त भविष्यति । ॥३॥ अशिष्य सहजो
तरपद सहजयवैभिनयित्वात् ॥३॥ अशिष्य सहजोत्तरपदो बहुव्रीहिः ॥

प्र.] तीत्यर्थः । इतर कार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह—किञ्च भो इति। यथा चार्थे द्वन्द्वस्य
विधानाद्वन्द्वे 'च'शब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्यपि ममाम सुप्तये विधीर्यते तदा
सुप्तोऽप्रयोगः स्वात्तान्दयेति प्रथः । न खल्विति । नहि शब्देर्याभिधानं वाच-
निक, किन्तु स्वाभ विरम् । स चेति । क्रियाभ्यामस्ति लक्षणोऽर्थः सहजयो, न तु
दत्तसहजा, नपि तन्मह्ययायुक्तः । एतच्च पूर्वमुक्तम् । वाक्ये तु सुप्तमन्तरेण
क्रियाभ्यामस्ति लक्षणमाश्रित्य प्रयोगः । नतश्चाऽस्वपदविग्रहः किरते, द्विदश
द्विदश इति । अनेनैव च न्यायेन द्वौ दशनावित्यपि विग्रहः कार्यः । न्यायसाम्यात्
प्रतीयमानत्वाद्वाक्यकारेण पुनर्न दर्शितः । तदुक्तम्—'शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु विशेषा

उ] प्रसिद्धिरित्युच्यते न च उक्ती सुप्तमस्ति तन्मात्रेणैव समास स चाऽसु-
प्त इति सहजति प्रसिद्धिरित्यर्थः । सुजयमिति । यदुत्पत्तिगणने द्विशब्दस्तामु-
त्पत्तिविशिष्टा क्रियामित्यर्थः । नहि शब्देरिति । तत्र तत्राऽर्थविशेषोपादानमपुं-
षोपनायाऽन्वात्माननिमित्तत्वाभावीयते, न तु शक्त्याधानाय । न ह्यनावना सर्वत्र
तदुपादानमावश्यकमिति भावः । भाष्ये समासेन तत्प्रतीता यीनमाह—यावत्ता
सहजो य सहजयते । सहजयत्वयोग्यो य सहजया सहजयते—गम्यते,
सहजयश्च पूर्वपदार्थसहजया प्रकृतेनोत्तरपदार्थ स च सहजयात्प सहजयत्पौ
वा, उभययापि न व्यादिमह्यय, आद्यस्येकत्वात् द्वितीयस्य दशत्ववत्त्वात् । अतः
सामर्थ्यात् क्रियातन्मरूप सोऽर्थो वाच्य इति सामर्थ्यादेव स समासेनोक्त इति
भावः । तद्वनयन्तशब्द—क्रियाभ्यामृतीति। भाष्ये—'रा च क्रियाभ्यामृत्पर्थ' इति
कर्मधारय । सहजयश्च क्रियातन्मरूपोऽर्थ इत्यर्थः । स चोक्त इति । क्रिया तज्जन्म-
रूपोऽर्थश्च समासेनोक्त इत्यर्थः । अनेन 'पञ्चतृत्वं पचनी'त्यादी क्रियोपस्ति
सुप्तायर्थ इति बोधितम् । यत्रोक्त्यादिनि वदनाऽस्यैकार्याभाववृत्तन्व नेति सूचयति ।
अद्वयगुण्यभिर्हि स, ॥ तन्मह्ययत्वमस्य । एवमन्यपदार्थादयोऽपि न तत्कृता इति
बोध्यम् । नन्वनना युक्त्या वाक्यपि सुप्तप्रयोगो न स्वादन आह—वाक्येति ।
उक्ती'दश'शब्दो दशार्थक, सामर्थ्यात् । उद्गतावयवभेदो वर्ग एव समामर्थ
इति निरूप्यतुवचनान्तवमिति भावः । अधिकविशतिर्यासामिति । किञ्चिदधिरा

१ 'सुप्त' उच्यते । २ किञ्च । किञ्च द्वि पठ्यते । ३ 'यवार्थाभि' ।

४ 'विधीरेन' । ५ 'युक्त' । ६ 'सुप्त' ।

किं कारणम् ? ॥ सङ्ख्येयवा[र्था]भिधायित्वात् । सङ्ख्येयं चार्थश्चाभिधीयते तत्रा-
ऽन्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धमधिकविज्ञाः अधिकविज्ञा इति, यत्रै-
तद्विचार्यते 'विंशत्यादयो दशद्वये वा स्युः परिमाणिनि वे'ति, इदं तु न
सिध्यति—अधिकदशा इति, यत्र नियोगतः सङ्ख्या सङ्ख्येय एव वर्तते ।

अथोपदशा इति कोऽर्थः समासः ? ॥ बहुमीदृरित्याह ॥ कोऽल-
विग्रहः ? ॥ दशानां समीपे उपदशा इति ॥ कस्य पुनः सामीप्यमर्थः ? ॥

प्र.] यद्यपि श्रुताः । वृत्तिशब्दोऽन्य एवायमर्थान्तरनियन्धनः ॥ 'इति' । सङ्ख्येयमिति ।

वाच्युपकुम्भादिषु दृष्ट इति तस्य समीपवाचित्वं नास्ति, नापि दशशब्दस्य समास-
उ.] विंशतिः सङ्ख्या यासामर्थ्यभाष्ये—चार्थश्चेति । सुजयस्तु न विशेष्य इति
स नोक्तः । सङ्ख्यानेति । द्वौ दशनौ विंशतिरिति द्वौ दशनौ परिमाणमस्य विंशति-
रित्युभयथा तदुपपत्तेरिति भावः । सङ्ख्येयवाभिधायित्वादिति । 'द्विदशा'
इत्याशयपि द्विरावृतदशत्वसङ्ख्यावन्त इत्यर्थात्सङ्ख्येयमेवाऽन्यपदार्थ इति भावः ।
'द्विना' इत्यत्रापि द्वित्र्यङ्गतरा इति बोधाद्वार्थस्य श्रुत्याम्बु । 'अधिकविज्ञा' इत्यादौ
'सर्वनामसङ्ख्ययो'रिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति न शङ्क्यं, तत्प्रकरणस्या-
ऽनित्यत्वात् । अत्र 'द्विना' इत्यत्र चार्थोऽन्यपदार्थः । 'अधिकविज्ञा' इत्यादौ च सङ्ख्येय-
मिति सर्वत्रान्यपदार्थ इत्येवं सिद्धम् । उच्यते सङ्ख्येये वर्तमानबहुव्रीहैरित्यर्थेन
सिद्धः । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाच्चेत्याशयेन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां सङ्ख्यासङ्ख्येयोम-
यपरतया सिद्धावपि दशदीनां सङ्ख्येयमात्रपरतया 'अधिकदशा' इत्यादि पूर्वण न
सिध्यतीत्याह—भवेत्सिद्धमित्यादि । यद्यपि 'बहुषु बहुवचन'मिति मूत्रे एकद्वि-
बहुशब्दानां सङ्ख्येयोमयपरता भाष्ये उक्ता तथापि सौत्रप्रयोगविषयमेव तदिति
बोध्यम् । सप्तम्येति । तथा च सन्तीति क्रियाशेषाद्ये समीपे सन्ति ते लभ्यन्ते ।
अन्यथा प्रयमान्तमेव पश्येदित्यर्थः । एवं च पूर्वपदार्थप्रचानोयमिति पूर्वण न सिद्धिरिति
भावः । समासस्य समीपिप्रचानताया उक्तत्वेन 'कस्य सामीप्यमर्थः' इत्ययुक्तमित्यत
आह—धर्मेणेति । समीपिशब्दात्प्रचानादित्वाप्यत्रियाशयः । आराच्छब्दवदि-

१ एव इति । २ वार्तिकं लुप्तम् । ३ 'समीपे दशानामुप' । ४ इति ।

उपल्य ॥ यद्येव, नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र च प्रथमानिर्दिष्ट सङ्ख्याग्रहण
 शक्यमेकतुम् ॥ ॥२॥ मवर्धे वा पूर्वस्थ विधानात् ॥ ॥अथ वा मवर्धे पूर्वो
 योगः।अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भ ॥॥ ॥कवभावावर्धवा॥॥ ॥अथ वा कवभा भूदिति॥
 दिङ्नामान्यन्तराले ॥२।२।२६॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २।२।२८ ॥
 ॥२॥ दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् ॥२॥

दिक्समाससहयोगयोश्चाऽशिष्यो बहुव्रीहि ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्त
 रालप्रधानाभिधानात्' । दिक्समासे सहयोगे चान्तराल प्रधानाभिधीयते
 तत्राम्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येव-दक्षिणपूर्वा दिक्, समानाधिक

प्र]त्येन चेत्तदाऽस्त्येवान्यपदार्थ[गतिर्व]मिति प्रश्नः । उपस्येति । आरान्छन्दवदने
 कार्यत्वात्पदशब्दस्य समीपवानर्थः । स एवाह-यद्येवमिति । यद्येवशब्दस्यैवा
 सार्वभ्य इत्यर्थः । एवमव्ययासञ्ज्ञादूराधिकग्रहण स्थापितम् । सङ्ख्याग्रहण तु न
 कर्तव्यम् 'द्विना' इत्यादौ वाऽर्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह-तत्रेति । इदानीमेतदपि
 स्थापयन्नाह-अर्थेवेति । ननु मवर्धप्रहण तत्र न करिष्यते द्विना इति सिद्धय
 इत्याह-कवभावावर्ध वेति । शेषाद्विभाषे स्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते,
 'अनेकमन्यपदार्थ' इत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते, नोतरेषु योगेषु॥[सङ्ख्याया]॥

दिङ्नामान्यन्तराले।तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः।दिक्समासमहयोग
 योरिति । 'अशिष्य' इति पूर्ववार्तिकोक्तमेत्यते । दधिग्रस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो

उ]च्यतेकार्यत्वमात्रे दृष्टान्तः । अत्र निपणत्वात्पुष्पस्य शवकश्च दृष्टव्यम् । अनएव
 तदर्थस्य विशेष्यतया भानम् । वार्थस्येति । सङ्ख्यस्योपलक्षणमेतत् । 'अनेक
 दशा इत्याद्यर्थे' इति भाष्यकृतोक्तम् । इदानीं वार्तिककार आह-मत्वर्थे इति ।
 एव च पदानामसमानाधिकारव्याप्तिना द्विदशा इत्याद्यसिद्धिरिति भावः । द्विना
 न्यथे' त्यादौ परिनिमित्तविभक्त्या समाने शेषग्रहणयोचितप्रयत्नान्तरत्वाऽभाव इत्यपि
 बोध्यम् । कवभावावर्ध वेति । अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारात्तानुक्रमनासान्तरवत्स्य
 शेषत्वस्यत्र भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिनि भावः । अनन समाने तु शेषाधिकारस्यसमामाऽ
 भावावति तापर्यम् । शेषाधिकारेति । न च 'समानाधिकरणानां'मित्यादिवार्तिक
 ग्रन्थाख्यानरीत्या शेषग्रहणमपि प्रयास्यातमत्र स्पष्ट चाङ्कारमूनादानुक्तं तन्वथ-
 मेतदपेक्षाम इति वाच्यम् । अनभिधानस्य दुर्ज्ञेयतया तदर्थमेतदर्थं च शेषग्रहण
 भावश्यकमित्याशयान् । ग्रन्थाख्यानं च प्रौढ्या । अनभिधानमपानिकगतिरिति
 तन्मूने उक्तान् ॥ [सङ्ख्याया] ॥

दिङ्नामान्य । 'तत्र तेनेदमिति मध्यपतितमूत्रमनिकम्य योगद्वयस्य सह
 विचारे कारणमाह-तुल्यन्यायचादिति । भाष्ये-सहयोगयोरिति । सहेन

१ 'कर्तुमशक्य' । २ 'अमत्वर्थोऽय' । ३ 'इत्येव' । ४ 'अचिन्न' । ५ 'मत्वर्थे वेति' ।

रणलक्षण पुवद्भावो न प्राप्नोति ॥ अथ पुनरिय सैन दक्षिणा सैव
पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षण पुवद्भाव सिद्धो भवति ॥ न
सिध्यति । भाषितपुस्कस्य पुवद्भावो न चैतौ भाषितपुस्कौ ॥

ननु च भो 'दक्षिणशब्द पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते ॥ समानायामाकृतौ
यद्भाषितपुस्कम्, आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुस्कौ । दक्षिणा पूर्वति दि
क्शब्दौ, दक्षिण पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ ॥ यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्था
प्र] यदन्तराल दिक्सा 'दक्षिणपूर्वे' लुच्यते, तत्राऽन्तरालस्यान्यनदार्भत्वात् पूर्वर्णव
सिद्ध समास । 'सपुत्र' इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय
इति नार्थ सूत्रद्वयेनेत्यर्थ । अथ पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थ ।
तत्रारब्धेऽयमर्था व्याख्यायते—अन्तराले यानि दिङ्मानानि वर्तन्ते तानि समस्यन् ।
दक्षिणादीना च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वम् । ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वति सामा
नाधिकरण्यापुवद्भाव सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणपूर्वा
शब्दयो स्वार्थ एव वृत्तिरुपगन्तव्या, ततो वैयधिकरण्यम् । ननु सामानाधिकर
ण्येऽपि विशेषणसमारा सिध्यतीति नारब्धव्यमिदम् । नैतदस्ति । पूर्वपदप्रवृत्ति
स्वरार्थ, विभाषा दिक्समास' इति विकल्पितसर्वनामसञ्ज्ञार्थं च बहुव्रीहिसञ्ज्ञैव
ष्टव्या । न सिध्यतीति । नहि सामानाधिकरण्यमात्रप्रतिषेद्ध पुवद्भाव, किं तु
भाषितपुस्कत्वनिबन्धनोपि । समानाया चाकृतौ यद्भाषितपुस्क तस्य पुवद्भाव ।
भाषितपुस्कशब्दस्य ह्यर्थे प्रवृत्तिनिमित्तक्षणोऽन्यपदार्थोऽभिधेयो न शब्द ।
दिक्शब्दाविति । विना प्रवृत्तिनिमित्तन दिग्विशेषे रद्वय प्रवृत्तावित्यर्थ ।
यदि पुनरिति । ततश्च व्यवस्थाकृतौ समानाया भाषितपुस्कत्वस्योपपत्ति । कथ

उ] योगोऽस्यति विग्रहेण 'मपुत्र' इति समास उच्यते । तत्राऽन्यपदार्थ इत्ये
वेति । सदृशशब्दस्य साहचर्यमेवार्थस्तद्वान्प्रादिस्तु समासार्थ इति भाव । 'सना
नाधिकरणना मित्यस्य 'शेष' इत्यस्य चोऽपरगमनेनेदम् । अत एव वक्ष्यति—
'मन्वर्थे वा पूर्वस्येति । नारब्धव्यमिति । कर्मकारयेणैव पुवरवमपि सिध्य
तीति भाव । बहुव्रीहिसञ्ज्ञैवेति । द्वन्द्ववारणार्थं बहुव्रीहावित्यावश्यकम् । तत्र
एतदभावे प्रतिपदोक्तस्याऽभावात् प्रतिपदोक्तत्वादर्थमेव वा इद कार्यमित्याशय ।

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । भाषित पुमान्यस्मिन्नर्थे इति व्युत्पत्तरिति
भाव । न शब्द इति । तत्र ह्यन्यपदार्थे यत्किंचिदर्थमादाय स्यादेव भाषित
पुस्कत्वमिति भाव । विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तने
त्यर्थ । यद्वा व्यक्तिमात्रबोधस्ततो रद्वयति दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्त

शब्दः स्युः ॥ कथं यानि दिगुपदिष्टानि कायाणि ? ॥ यदा दिशो व्यवस्थां
 वक्ष्यन्ति ॥ यदि हि यो यो दिशि वर्तते स सदिक्शब्दः, रमणीयादिष्वति-
 प्रसङ्गो भवति—रमणीया दिक्शोभना दिगिति ॥ अथ नतमेतत्—दिशि
 दृष्टो दिग्दृष्टः, दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः, यो दिशं न वक्ष्यमिच्छतीति, न
 रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति, पुनश्चावस्तु न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि ॥*॥
 “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुनश्चावो वक्ष्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिधेयमर्थम्” ॥*॥
 एव च कृत्वाऽस्तु—‘दिवसमाससहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधाना’दित्येव ॥
 ननु चोक्तं—‘दक्षिणपूर्वा दिक्,—समानाधिकरणलक्षणः पुनश्चावो न प्राप्नो-
 तीति ॥ नैव दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुनश्चापेन परित्यक्तम् ।

प्र.] यानीनि । यदि प्रगतिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु स्मृता तदा दिक्शब्द-
 त्वात्प्रापति । यदा दिश इति । विपर्ययात्प्रगतिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ
 दिक्शब्दस्य पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति । स्मृतेः तत्र प्रवृत्त
 इत्यर्थः । अत एवैन्द्रादयो योगिकत्वाच्च दिक्दृष्टः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ।
 अत हि वैयधिकरण्यात्पुनश्चावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं ‘सर्वनाम्न’ इति । तेनैव
 दक्षिणपूर्वैश्चाश्रयि भविष्यतीति नाधोऽनेन भूतयेत्यर्थः । [दिङ्नामान्य] ॥

उ.] तदमात्र एव वा, न तु व्यवस्थाविषय प्रगतिनिमित्तमित्यर्थः । व्यवस्थाशब्दादिति
 भाष्यस्यापि—व्यवस्थाविषयप्रगतिनिमित्तकमित्यर्थः । नहि स्वाभिधेयापेक्षा-
 धिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । दिक्शब्दानां सर्वनामत्वमवश्य-
 मेवेष्टव्यमिति तात्पर्यस्य ‘यदि पुनर्दिनशब्दा अपि व्यवस्थाशब्दा स्यु’रिति भाष्यस्य
 ‘स्मात्तर्हि भाषिणमुच्यते’मिति शेषः । दिग्वाचकपूर्वादीनां पृथ्वीमध्यभागवधिकोदया-
 चन्द्रदिर्गतादेशानुसोपाधिदिशिदिशि प्रगतिरिति भावः । व्यवस्थाकृतादिति । व्यव-
 स्थाविषयप्रगतिनिमित्ते समाने इत्यर्थः । ननु स्मर्येति । शब्दानिरुक्तप्रगतिनिमित्त-
 निरपेक्षत्वेत्यर्थः । प्रगतिनिमित्तविशेषानपेक्षद्विप्रवृत्तशब्दत्वं हि तत्त्वमिति भावः ।
 विपर्ययशब्दादिति । दिगादिस्वविषयशब्दादित्यर्थः । अस्व—‘दिक्शब्दत्व’मित्यनेना-
 ऽन्यथ । भाष्ये—यदा दिश इति । यदा दिग्गतिव्यवस्थाविषयप्रगतिनिमित्तं वक्ष्य-
 मतीत्यर्थः । आनाशवदकस्यैव दिक्पदार्थस्वीपाधिको भेदः । उपाधिश्च पृथिवी-
 मध्यं, तत्प्राप्तस्याश्च चत्वारः पर्वताः । एव च तत्रायुदयाचलमणिह्रितादिरेव
 प्रगतिनिमित्तम् । अवधिस्तु परं पृथ्वीमध्यमेकमेवाएवं च पुनस्तत्त्व सिद्धम् । दिक्श-
 ब्दत्वं च विशेषतया दिग्शोबकशब्दत्वमेवेत्यभिमानः । दिशि दृष्ट इति । दिशि
 दृष्टा दृष्ट इत्यर्थः । यो दिशमिति । दिगनिरुक्तमर्थं प्रगतिनिमित्ततयाऽपि यो

१ ‘दिगय’ । २ ‘शब्द’ इति दिशं यो न । ३ ‘प्रसङ्गो न’ । ४ ‘नाधिकरण’ पुन’ । ५ ‘न’ ।

॥ मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥॥ अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वार्थाऽर्थो
यमोरम्भ ॥*॥ क्वभावार्थे वा ॥ ॥ अथ वा कच्चा भूदिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २।२।२७ ॥

॥*॥ तृतीयास्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानादित्यो बहुव्रीहि ॥*॥ तृतीया
सप्तम्यन्तेषु चाऽशिष्यो बहुव्रीहि । किं कारणम् ? ॥ 'क्रियाभिधानात्' ।
क्रियाऽभिधीयते । तत्रा अन्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् ॥*॥ न वैकशेषप्रतिषेधा
र्थम् ॥*॥ नचाऽशिष्य ॥ किं कारणम् ? ॥ [एक शेषप्रतिषेधार्थम्] ।
एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ॥*॥ पूर्वदीर्घार्थं च ॥*॥ पूर्वदीर्घार्थं चेद
वक्तव्यम् । केशाकेशि ॥ स्यादेत प्रयोजन यदि नियोगतोऽस्याऽनेनैव दीर्घत्व

प्र] सत्र तेनेदम् । क्रियाभिधानादिति । इति ऋणाद्विवक्षार्थाकेशाम्नि
दण्डदण्डीति समासो युद्धविधायामेव भवति, सा चान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्ध
समास इत्यर्थः । न वेति । देशेषु देशेषु च गृहीत्वेदं युद्ध, दण्डैश्च दण्डैश्च
ग्रहत्वेदं युद्धमिति ग्रहणे प्रहरणे च सहविवक्षितत्वात्सरूपत्वादेरविभक्तित्वाच्चैक
शेष प्राप्ते वचनसामर्थ्यात्समूहाऽन्यथानुपपत्त्या समूहविषययाऽनया बहुव्रीहिसङ्गत्या
ऽन्यथाशया बाध्यते । पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यत वधितुम्
अन्यपदार्थपक्षत्वात्तस्य यहिरप्रत्वात् । पूर्वदीर्घार्थं चेति । 'तत्र तेन वा इदं'
मित्याकारप्रभेदेण पूर्वपदस्य दीर्घा विधायते । उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन

उ] नाश्रयत इत्यर्थः । एष च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्तिमात्रशक्ततया
वा समानायामाकृतौ भाषितपुष्कत्वाऽभाव इति भावः । सर्वनामत्वं तु भवत्येव,
पृथिवीमप्यास्तत्पर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिश एव पूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन व्यवस्था
विषयत्वाऽक्षतेरिति दिक् । भाष्ये—क्वभावार्थो वेति । शेषाधिनारस्यबहुव्री-
ह्यैव तद्विधेरेति भावः । [दिङ्नामान्यन्तराले] ॥

तत्र तेनेदम् । युद्धक्रियायामेवेति । इदं च स्वोक्तोदाहरणविशेषा
भिप्रायम् । अत एव 'वर्णावर्णि प्रयितमयश' इत्यादिप्रयोगा सङ्गच्छन्ते ।
अत एव भाष्ये—क्रियाभिवानादित्येवोक्तम् । सिद्ध समास इति ।
पूर्वसूत्रेण । अचित्तु पूर्वेणेति पाठेऽपि । सरूपत्वादिति । विरूपाणां त्वनभिधाना
त्समासो नेति भावः । समूहान्यथानुपपत्त्येति । सुसुपेत्यधिनारात्तस्या पद-
समूहसत्तत्वादिति भावः । अन्यपदार्थपक्षत्वादिति । सुबुपत्यपेक्षवादित्यपि
बोध्यम् । पूर्वदीर्घार्थं चेति भाष्ये । इतिशब्दादिदमपि लभ्यमित्येके ।

१ 'अमत्वार्थाऽय' । २ 'भावार्था वा' । ३ 'अशिष्य इत्यादि कचिन्न । ४ 'सुत
स्यात्' । ५ 'पूर्व दीर्घा' । ६ कचिन्न । ७ 'दीर्घ स्यात्' । ८ 'नामस' शा तु' ।

स्यात् । अथेदानीमन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्व, न प्रयोजन भवति ॥
॥*॥ मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥*॥ अथ वा मत्वर्थे पूर्वां योगोऽमत्व
र्थार्थोऽयमारम्भ ॥*॥ क्वमावार्थं वा ॥*॥ अथ वा कम्मा भूदिति ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २।२।२९ ॥

चार्थ इत्युच्यते, चश्चाव्यय, तेन समासस्योऽव्ययसज्ञा प्राप्नोति ॥
नैष दोष । पाठेनाऽव्ययसज्ञा क्रियते । न च [द्वन्द्वं] समासस्तत्र
पठ्यते । पाठेनाप्येवमज्ञाया सत्यामभिधेयबह्विहवचनानि भवन्ति ।
यश्चेदर्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्या योगोऽस्ति ॥ नेद वाचनिकम्—
अलिङ्गताऽसङ्ख्याता चेति किं तद्वि ? ॥ स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा—समानभीह
मानाना र्थाधीयानाना च केचिदर्थयुज्यन्तेऽपि न । न चेदानीं कश्चिदर्थवा
निति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भि शक्य भवितु, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकै ।
तत्र किमस्माभि शक्य कर्तुम्—यथास्मात्साधारणस्य लिङ्गमङ्ख्याभ्या योगो
नास्ति, समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ चाऽऽश्रयतो लिङ्गवच
नानि भविष्यन्ति । यथा गुणवचनेषु । गुणवचनाना हि शब्दानामाश्रयतो
लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्ल वस्त्र शुक्ला शब्दो, शुक्लं कम्बल,
शुक्लो कम्बलौ, शुक्ला कम्बला इति,—यस्माद् द्रव्य धितो भवति गुणस्तस्य
यद्विह वचन च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्य धितो भवति

प्र] भाष्यमिति प्रयोजनाऽभावाद्भावाऽभाव । अथेदानीमिति । एव च 'मुष्टीमुष्टी'-
त्याद भवति । आकारप्रभये तु 'मुष्टीमुष्टी' ति स्यात् । क्वमावार्थं वेति ।
'इच्छर्मव्यतिहार' इति क्वमावपञ्च सावकाश । पश्चान्तरे तु परत्वाद्वाधिवा
कप्राप्नोति । शेषग्रहणेन च शेषाधिकारी गृह्यते ननुपयुक्तादन्य ॥ [नत्र तेनेद] ॥

चाथ द्वन्द्व । चार्थ इत्युच्यत इति । यदि तु समाहारेनरेतयोगयोरित्युच्यते तदा
न दोष स्यात् । प्राक्समासादिति । वाक्ये चशब्देन शेषस्यार्थस्य लिङ्ग

उ] पश्चान्तरे द्वितित्वाख्यातपथे त्वित्यर्थ । ननुपयुक्तादिति । इत्यभिमान' इति
शेष । 'उपयुक्तादन्य शेष' इत्यर्थस्य 'शेषा'दिति सूत्रे भाष्यकर्तृव स्थापयिष्य
माणत्वात् । आवृत्त्या शेषाधिकारस्यादित्यर्थ इति पूर्वसूत्रस्य क्वमावार्थं चेति
वार्तिकाज्जायते । तस्मात्क्वमावार्थं चेति,—धर्तृकदेश्युक्ति, वैयधिकारभ्यान्पूर्वेण
न सिद्धतीति अस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेऽनेनापि क्वमाव सिध्यतीत्याशयेन ॥

७ 'पूर्वयोग' । २ 'चाऽयमा' । ३ 'स्याप्य' । ४ क्वचित् । ५ पाठेना-
ऽव्यय' । ६ 'भविष्यन्ति' । ७ 'च' । ८ च क्वचित् । ९ 'भवतीति' ।

समासस्तस्य यल्लिङ्ग वचन च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥ अथेह कस्मात्
भवति—याज्ञिकश्चाय वेयाकरणश्च, कठश्चाय बहुचश्च, ओक्थिन्श्चाय मीमास
कश्चेति १॥ शेष इति वर्तते । अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ यदि शेष इति वर्तते—

‘उपास्योत स्थूलसिक्क तूष्णीगज्ज महाहृद्ग’ ।

‘क्षीण चेदशको गन्तु मा त्वा तौप्ता कृताकृते’ ॥

प्र] सङ्गो न स्त । समासस्य तु याचकत्वात्तदर्थस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां शेष
इत्यर्थः । श्रितो भवति समास इति । ‘समास’शब्देन समासार्थवार्थ

कार्यत्वे चाऽयं दोषः । एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषमश्व भवताम
दोषाऽभावः । अशेषत्वादिति । ‘विशेषण’मित्यत्रोपयुक्तत्वादित्यर्थः । उपास्यतादय
पञ्च तीर्थविशेषास्ताश्चेत्य गन्तु शक्तत्वात्ततः कृताकृते सुकृतदुःकृते वा मा ताप्ता, न
तापयत इत्यर्थः । तीर्थस्नानप्रशसेयम् । कृतं क्षीणं सत्तापयत्यकृतं त्वनिष्टफलहेतु
त्वेन ‘कृताकृते’ इत्येतदत्रोदाहरणम् । अत्र ‘केन नन्विशेषेनान’निति समास

उ] पूर्वपक्ष्याह—पाठेनापीति । अपिना पाठेन तस्या कर्तुमशक्यत्वं सूचितम् ।
स्वरादिबाधोराकृतिगणत्वात् । अभिधेयवद्विज्ञेयवद्विज्ञादिकं वक्तव्यं, विशयस्य
चार्थस्य लिङ्गादिराहित्यात्तद्वक्तुमशक्यमिति भावः । नैव भाष्य समाहारविषयः,
तत्र नपुसकतैकवचनयोनिर्यतत्वात्, तस्मादितरेतरयोगविषयम् । तच्च तत्र
चार्थस्य विशयत्वे सङ्गच्छते नान्यथेति बोध्यम् । समुचितद्वय्याश्रये इति ।
समाहारे तु लिङ्गं वाचनिम्नमवचनमपि ‘द्वन्द्वश्चे’त्यादौ एव्यचनशब्देन योगतः
समाहारस्य निर्देशाज्ज्ञापकसिद्धमितीतरेतरयोगविषये एव पूर्वपक्षसिद्धान्ता
विनि भावः । एव चेतरेतरयोगे समाहारी इष्ट्येणाऽभेदमापन्न एवोच्यते इत्याहुः ।
चार्थसङ्गादादिति । अत एव तद्विग्रहे चारु प्रयोगः, याज्ञिकत्वसमानाधिकरण
वैयाकरणवद्वान्याज्ञिक इति बोध इति भावः । स च चाम्ये ‘च’शब्दवत्तात्समनि
समासवदिति बोध्यम् । वैयाकरणशब्दस्यैवेति । अभ्यर्हितत्वाऽक्षमाया ॥
अल्पात्तरत्वाद्याज्ञिकशब्दस्यैव स स्यादिति बोध्यम् । विशेषेति । ‘चार्थे’ इति
व्यधिकरणधर्मबोधके रावसाशम् । भाष्ये—अशेषत्वादिति । समासघटकपदबोध्य
प्रधानार्थस्यैव चार्थसम्बन्धित्वे द्वन्द्वः, प्रधानप्रधानयोरिति न्यायादित्याशयोऽत्र
गूढः । सुकृतदुःकृते इति । कृताऽकृतशब्दयोस्तयो रटिरिति भावः । नन्वन
वैयधिकरण्यात्कथं ‘केन न’नित्यस्य प्राप्तिरत आह—कर्मसामान्यं चेति । कर्म-

—इत्येतन्न सिद्ध्यति ॥ नैव दोषः । अन्यद्दि कृतमन्यदकृतम् ॥ * ॥ चार्थे
द्वन्द्ववचनेऽसमासेपि चार्थसप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग ॥ ~ ॥ चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमा-
सेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति,—

‘अहरहर्नयमानो गामश्च पुरुष पशुम् ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी ॥’ इति ॥

‘इन्द्रस्यष्टा वरुणो वायुरादित्य’ इति ॥ * ॥ भिन्नं तु युगपद-
धिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् ॥ ~ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [युगपदधिकरण-
वचने द्वन्द्ववचनात्] । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ॥
॥ * ॥ तत्र पुनश्चावप्रतिषेध ॥ * ॥ तत्रेतस्मिंल्लक्षणे पुनश्चावस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । पट्वीमृशौ । समानाधिकरणलक्षणं पुनश्चाव प्राप्नोति ॥

प्र] वानादशेषत्वाद्द्वन्द्वऽप्रसङ्ग । कर्मसामान्यं च कृताकृतयोरैकमधिकरणं भवा प्रसङ्ग ।
अन्यद्दि कृतमिति । ततश्च वैयधिकरणस्यान्तपुराणाभावाच्छेषत्वमेव । न ह्यत्रैक
कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि ? , भिन्ने कर्मणी समुच्चितं । चार्थे द्वन्द्वव-
चन इति । चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात्तस्य चाऽनिष्टऽपि विषये सद्भावादति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्मदीति । दुःखेन यो मार्गति स यथा सुराया न तृप्यति एव
यसो गवादीनयमान इत्यर्थः । तत्र नयनक्रियाया गवादीनां समुच्चयार्थासद्भावा-
दस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः । इन्द्र इति । इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद्भूम्यमानपालनक्रियायां
समुच्चयोऽस्ति । सिद्धं त्विति—न्यासान्तरेणाऽतिप्रसङ्गपरिहारः । युगपदेकैकेन शब्दे-
नाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः । ‘गामश्च’मि-
त्यादां तु परस्परनिरपेक्षा स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक्प्रत्याप्यन्त इति
युगपद्वाचित्वाऽभानाद्द्वन्द्वऽभावः । पट्वीमृशौ । एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधा-

ठ] सामान्यस्य विशेषाश्रयत्वादिति भावः । भिन्ने—धर्माधर्मलक्षणे । समुच्चितेना ता
तामिति क्रियायां समुच्चिते । केचित्तु ‘कृताऽकृते’ इत्यस्य पापपुण्ये क्रमेण कृता-
ऽकृते इत्यर्थमाहुः । अतिप्रसङ्ग इति । द्वन्द्वभङ्गाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ‘गामश्च’
पुरुष पशु’मिति वाक्येपि परस्परसाहित्यरूपे इतरतरयोगे पदानां कृतैर्द्वन्द्वसंज्ञा
स्यादिति भावः । दुःखेनेति । ऋद्येनेत्यर्थः । अल्पपात्रेन मदानुपतिर्यस्येति फलि-
तम् । सुराया इति शेषपट्वी । सुरयेत्यर्थः । ‘इन्द्रादीना’मेति भाष्ये
‘लोकानां पालका’ इत्याद्याहार्यमिति भावः । धवखदिरयोरिवाऽप्यपि सहविवक्षा
स्यास्त आह—येऽर्था इति । युगपदनुभवाऽभावादिति । परस्य स्वज्ञानसदृश-
ज्ञानममर्पणाय शब्दप्रयोग इति भावः । विप्रतिषिद्धत्वादेव, युगपदभिधानानुपपत्तौ

१ ‘सुराया’ । २ क्वचित् । ३ सुप्त । ४ ‘वरुणे इन्द्रो’ । ५ ‘गम्यमानक्रियाया’ ।

॥*॥विप्रतिपिद्धेषु चानुपपत्ति ॥*॥ विप्रतिपिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया
अनुपपत्ति । शीतोष्णो सुखदुःखे जननमरणे ॥ किं कारणम्? ॥ सुखप्रतिधा
तेन हि दुःखम्, ॥ सप्रतिघातेन च सुखम् ॥ यत्तावदुच्यते 'तत्र पुनश्चाव
प्रतिषेध' इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यम्—अथेह पुनश्चाव कस्मान्न भवति—
दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति ? । अथ मतमेतत्—'प्राक्समासाद्य
सामानाधिकरण्यं तत्र पुनश्चावो भवती'ति, इहापि न दोषो भवति ॥
यदप्युच्यते 'विप्रतिपिद्धेषु चानुपपत्ति'रिति । सर्वं एव हि शब्दा विप्रति

प्र]मात्सामानाधिकरण्यमस्ति । विप्रतिपिद्धेषु चेति । येऽर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वे
कैकेन शब्देनाऽभिधानम्, विरुद्धानां तु सहानवस्थानादयुगपदनुभावाऽभावात्सहविव
क्षाऽभावाद्युगपद्विचिता नोपपद्यत इत्यर्थः । आरापुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्ट्वा
पृच्छति—किं कारणमिति । सुखप्रतिघातेनेति । पुरादयस्तु युगपद्विरुद्धार्था
भिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते । दर्शनीया मातेति । वृत्तावेनार्थाभावेन मात्रार्थरुति
त्वादर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति । अथ मतमिति । वृत्तौ सामाना
धिकरण्यस्य व्यभिचाराऽभावाद्यादि वाक्यविषय सामानाधिकरण्यमाधीयते तदा पट्टी
मृद्यावित्पत्राणि न दोषः । लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमा
धीयते, न स्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्टयो च मृदौ चेति । विप्रतिपिद्धा इति ।
विप्रतिपिद्धार्था इत्यर्थः । परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दरभिधानात् ।

उ]प्रश्नानुपपत्तिरित आह—आरादिति । तच्च दूरसमीपयोर्वर्तते । पुरेति विरातीत
भविष्यदासन्नयोर्वर्तते । सुखप्रतिघातेनेत्यादिना सुखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिका
याश्च सामान्या दुःखजनकत्वं, दुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं
सूचितम् । एव दुःखसुखजनकसामर्थ्योर्नियमेन सुरादु राप्रतिबन्धकत्वादि च
सूचितम् । एतेन भारोत्तीर्णे गौणं सुखव्यवहार इत्यपास्तम् । पट्टीसमासे कथं
सामानाधिकरण्यमत आह—वृत्ताविति । अथ भावः—सामानाधिकरण्यं नाम विशेष
प्यतर्कब्रव्योपस्थापकत्वम् । तच्चाऽत्रापि पृथक्पूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थितेरिति ।
न दोष इति । अनर्थैव रीत्या विरूपाणामपीत्येकशेषोपि वारणीयः । द्वन्द्वारम्भं
सामर्थ्येन वाक्यीयस्य समानार्थत्वस्यैवाध्यायादिति बोध्यम् । नन्वत्र पक्षे पट्टपौ
चेत्येव वाक्यं समासार्थमिति तत्रापि सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह—लौकिक
चेति । स्वातन्त्र्येणार्थबोधाय प्रयुक्तमित्यर्थः । इदं त्वं वैकिंरुतिसमानार्थकमेवेति
भावः । शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिपिद्धत्वाऽभावादाह—विप्रतिपिद्धार्था इति । तदप्युप-
पादयति—परस्पररिति । भाष्ये—निवर्तयतीति । 'बुद्धित' इति शेषः । ननु निवृत्तौ

१ पिद्धे चा' । २ वचिन्ना ३ 'यदुच्यते' । ४ 'आरादादयस्तु' । ५ 'भावान्मा' ।

पिद्धा । इहापि ह्रस्वन्यप्रोधाविति, हुक्षशब्द प्रयुज्यमान ह्रक्षार्थं सप्र
त्याययति, न्यप्रोधाथं निवर्तयति । न्यप्रोधशब्द प्रयुज्यमानो न्यप्रोधाथं
सप्रत्याययति, ह्रक्षार्थं निवर्तयति । अथाऽत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता
दृश्यते, इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥ १॥ शब्दपूर्वापर्यप्रयोगादर्थपूर्वापर्याभिधानम् ॥
शब्दपूर्वापर्यप्रयोगादर्थपूर्वापर्यभिधानं प्रामोति ॥ अत किम् ? ॥ युगप
दधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । ह्रस्वन्यप्रोधा इति ॥ यथैव हि शब्दान्ता
पूर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम् ॥ २॥ शब्दपूर्वापर्यप्रयोगादर्थपूर्वापर्या
भिधानमिति चङ्खिवचनबहुवचनानुपपत्तिः ॥ ३॥ शब्दपूर्वापर्यप्रयोगादर्थपूर्वा-
पर्याभिधानमिति चङ्खिवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः । ह्रस्वन्यप्रोधा ह्रस्वन्यप्रोधा
इति । ह्रक्षशब्द सार्धको निवृत्तो, न्यप्रोधशब्द उपस्थितः । एकं एकार्थं,
तस्यैकार्थत्वादेरवचनं प्रामोति ॥ ४॥ विग्रहे च युगपद्वचनं आपकं युगपद्वच-

प्र] न्यप्रोधाथमिति । एकस्मिन्नर्थेऽवगत्यर्थादधान्तरस्य निवृत्तिः । इहापीति ।
विहृद्दानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधयताया अविरोधान् । तथा हि—यदा जन्ममरणयो
विहृदयोरप्येकमज्ञा सहस्रप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दान्यव तयोर्भवन्त्यव ।
इदानीं युगपद्वाचिताया असंभव प्रतिपादयति—एवमपानि । अभिधानक्रमादभिधेय
क्रमोऽवतिष्ठते, यथा गुणशुद्धी तद्विगुणाविति । ततश्च शब्दक्रमानुक्रमवदर्थवगमनात्
समवत्येकैकेनाऽनेकस्याभिधानमित्यर्थः । न्यप्रोधशब्द इति । न्यप्रोधाथं प्रतिपत्ति
काले यदि ह्रस्वार्थस्याऽनवगतिः स्यात्तदा न्यप्रोधशब्दादेकार्थत्वादेरवचनं स्यात् ।
तस्माच्चिवचनबहुवचनाऽन्यधानुपपत्त्या ह्रस्वन्यप्रोधावित्यादावेकैकेनाऽनेकार्थाभिधायी
त्यभ्युपगन्तव्यम् । एव युक्त्या युगपद्वाचिता प्रसाध्याऽऽगमेन प्रसाधयति—विग्रहे

उ] तात्पर्यं चेदपोहवादः । अपोहश्च तदितरभेदस्तद्वाच्या । न चेन्नित्तिर्तुल्यभस्यत
आह— एकस्मिन्निति । विहृद्दानामिति । नहि सहानुभवाऽसंभवः शब्दा
सहबोधे प्रतिगन्धरु इति भावः । एका भवेति । एको वाचकः शब्द इत्यर्थः ।
ननु बोधः क्रमो न वाच्यप्रतीतियौगपदविरोधीत्यत आह—अभिधानक्रमेति ।
अभिधेयक्रमः—अभिधेयज्ञानक्रमः । क्रमवदर्थवगमादिति । क्रमवतो
ऽर्थावगमस्य सत्त्वादित्यर्थः । भावे—ह्रक्षशब्द सार्धको निवृत्त इति ।
अर्थेन सह निवृत्त इत्यर्थः । स्वार्थे कः । ननु तस्य निवृत्तावपि एतेन शब्देन
समासप्रतिपदिनेन द्वौ बोधेनाविति द्विवचनं भविष्यतीति चेन्न, समासस्य
समूहे शक्त्यवपि ह्रक्षादीनामवयव एव बोधेन एकप्रतिपदिन्यन्वयबोधविषयत्वम् ।
ऽभाव इत्यभिधानात् । तस्मादिति । विनिगमनाविरहोऽनुपपत्त्यनेकार्थवमित्या
शयः । अगमेन—अज्ञादज्ञनीयप्रमादेवेदवाक्येन । एतेन 'दावे त्यादावपि द्वि

१ कचित्तः । २ भाष्यमित्यन्ये । ३ 'सार्थो निवृत्तो' । ४ च कचित्तः । ५ वाचकक्रमो' ।

नस्य ॥ ॥ विग्रहे स्वत्वपि युगपद्वचनता दृश्यते—‘द्यावा ह क्षामा’ ‘द्यावा
चिदस्मै पृथिवी सनैमेते’ इति ॥ किमेतत् ? ॥ युगपदधिकरणवचनताया
उपोद्बलकम् । विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात्, किं पुन
समासे ॥*॥ समुदायात्सिद्धम् ॥*॥समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतसमुदाया
त्सिद्धमिति?॥‘द्विवचनबहुवचनताप्रसिद्धि’रिति चोदित तस्याय परिहार ॥
॥*॥ समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य ॥ ॥ समुदायात्सिद्धमिति
चेत् । तत्र ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘एकार्थत्वात्समुदायस्य’ । एकार्था हि समु

प्र]चेति। द्यावेति। ‘द्यौ शब्दोऽद्यावापृथिव्योर्वर्तत इति तत परस्य प्रथमाद्विवच
नस्य ‘सुपा सुष्ठु’गित्याकार ‘गोत्रो णि’दिति गोशब्दस्यैकारान्तत्वोपलक्षणार्थं
त्वाणित्वाद्द्विरावादेशश्च । एव पृथिवीशब्दो दिवस्पृथिव्यौ वक्ष्यति प्रथमाद्विव
चने ‘वा छन्दमी ति पूर्वसवर्णदीर्घ । ‘सन्नमेते’ इति द्विवचनान्तेन सामानाधि
करण्यात्पृथिवी इतीति पदकार्थद्विवचनाध्यप्रदृष्टराज्ञ निबन्धस्य प्रकृतिभावस्य
विधानाच्च व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्याऽवसीयते । किमेतदिति । यथोक्तमप्रतिपद
पृच्छति। उपोद्बलकमिति। ‘उत्कृष्टबलकमुद्बलक—‘प्रत्यक्ष, तत्समीपमनुमानमुपो
द्बलकम् । भागमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् । विग्रहे किलेति । साहचर्यादि
निमित्ताधयेण वाक्येपि शब्दानामनेकार्थाभिधानित्वं गदा दृश्यते तदा समासे शतय
न्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः । युगपद्व्यवित्वाऽभाव
द्विवचनबहुवचनाऽसिद्धिर्होप परिहर्तुमाह—समुदायादिति । द्वन्द्वेन समुदायरूपो

उ]वचनाऽनुपपत्तेस्तुल्यत्वात्पूर्वस्मात्को विशेष इत्यपास्तम् । भाष्य—द्यावा इति ।
‘द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेने’ति मन्त्रस्थमिदं । ‘ह’ शब्दोऽसमासद्योतकः ।
इतरेतरापेक्षयोभयत्रापि द्विवचनम् । प्रथमे ‘ह’शब्देन द्वितीये चिदस्मै’शब्देन
व्यवधानात्समासाऽभावः । प्रधाने—द्यावापृथिव्यावित्याद्यमन्त्रार्थः । यथोक्त—सूचित
कैमुक्तिकन्यायम् । उत्कृष्टेति । एव च युगपदधिकरणवचनताया सत्त्वस्येदम
नुमानम्—अनुमापकमित्यर्थः । साहचर्यादिति। ‘द्यावाहक्षामे तिवाक्ये परस्परसाह
चर्यात् ‘द्यावाचिदस्मै पृथिवी’त्यत्र साहचयेण द्विवचनानुपपत्त्या च तथा कल्पना
धीयते चेत्किं समासे वक्तव्यमित्यर्थः । द्वन्द्वेनेति । द्वन्द्वरूपसमुदायेनोद्भूतावय
वभेद समूहरूपोऽर्थः श्लोकादिशब्दक्रमोच्चारणेन यद्यपि क्रमेण बुध्यते, तथापि
द्वन्द्वरूपैकप्रातिपदिकजन्यबोधविषयताया द्वयो सत्त्वेन द्विवचनानुपपत्तौ युगपद्व
चने मानाऽभाव इति भावः । एव सण्डनवादी स्वमने द्विवचनादिकमुपपाद्य युग
पदधिकरणवचनतावादं दूषयितुं तन्मतमनुवदति—श्लोकोपि द्वयो न्यग्रोधोपि द्वयं

१ ‘ह’ कचिज् । २ ‘नमेते’ । ३ ‘वचनाऽप्र’ । ४ ‘समुदायत्वात्सिद्ध’ ।

५ कचिज् । ६ ‘दिव पृथिवी’ ।

एषा भवन्ति । तद्यथा—‘शतं यूथ वनमिति ॥ ॥ नैकार्थ्यम् ॥*॥ नाऽय-
नेकार्थः ॥ किं तर्हि ? ॥ अर्थो बहुवचनम् । प्रश्नोऽपि अर्थो न्यग्रोधोऽपि अर्थः ।
अदि तर्हि प्रश्नोऽपि अर्थो, न्यग्रोधोऽपि अर्थः—॥*॥ तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचन-
प्रसङ्गः ॥*॥ तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाऽभावात् ॥*॥ तयोरनेका-
र्थाद्वहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तच्च ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘बहुत्वाऽभावात्’ ।
‘अत्र बहुत्वमस्ति ॥ किमुच्यते—‘बहुत्वाभावा’दिति, यदेदानीमेवाक-
प्रश्नोऽपि अर्थो न्यग्रोधोऽपि अर्थः’ इति ? । याम्यामेवात्रैको अर्थस्ताभ्यामेवा-
परोऽपि ॥ अथेवम् ॥ ॥ अन्यवाचनेनाऽन्यस्य वचनानुपपत्तिः ॥*॥ अन्य-
वाचकेन शब्देनाऽन्यस्य वचनं नोपपद्यते ॥ [यथा प्रश्नेन न्यग्रोधार्थः] ॥
॥*॥ अन्यवाचकेनैवाऽन्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्प्रश्नस्य न्यग्रोधार्थस्य
विषयः [चे] प्रश्नान्तरशब्देनाभिधानम् ॥*॥ अन्यवाचके [न शब्दे]
न्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते, तच्च ॥ किं कारणम् ? ॥

[याऽभिधायन इति द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धिः । नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयव-
नर समुदायोऽभिधेयो न तु निरोहितावयवमेव इत्यर्थः । बहुवचनप्रसङ्ग-
इति । एकैकेन युगपदनेकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् । याम्यामेवेति । नाऽत्र
चत्वारोऽर्थाः ? किं तर्हि ? द्विवचनार्थाविवर्धः । अन्यवाचकेनेति । लौकिका-
प्रयोगान्छदानामर्थावधारणं, तत्र यथा ‘पट’शब्दः पटार्थं न प्रत्याय-
यति तथा प्रश्नन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्ताविवर्धः ।
प्रश्नस्येति । प्रश्नशब्दस्य न्यग्रोधार्थवाच्यप्रोधशब्दस्य प्रश्नार्थाभिधायित्वात्स्वार्थः

उ] इति । ‘इति तव मन’मिति शेषः । यदि तर्हीति । यद्यत्र स्वीकृत्ये इत्यर्थः ।
यत्तु लघुविवरणे—‘प्रश्न-प्रश्नशब्दघटितो द्वन्द्वस्य समुदाय इत्यर्थः । अर्थः—अत्र
यवनमुदायार्थः । एव न्यग्रोधोऽपि व्याख्येय’मिति । तच्च । ‘न्यग्रोधोपी’
त्यशस्य वैयर्थ्यापत्तेः यदि तर्हीत्यादेरनुयानापत्तेश्च । ॥ च प्रागुक्ताशरमविटुपी
युगपद्वचनतावादिनोऽयं पूर्वपक्ष इति वान्यः तत्समाधानकाले पूर्वाचस्वाशयप्रकट-
नैर्नैव समानधानस्योचितत्वेन ‘याम्यामेवात्रैको अर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपी’त्यादि तत्स-
माधानपरग्रन्थाऽसङ्गते । तद्वन्वत्सारस्येन युगपदधिकरणवचनतावादिन एवैतत्पूर्व-
पक्षे सिद्धान्तित्वप्रतीतिः । ननु प्रश्नन्यग्रोधयोरभयार्थत्वमिति वदतोऽन्यवाचक-
त्वमसिद्धमत आह—लौकिकादिति । नन्वस्याऽन्यरूपत्वाऽभावेन प्रश्नस्य न्यग्रोध-
त्वादिलानुपपन्नमत आह—प्रश्नशब्दस्येति । माथ्ये ‘प्रश्न’शब्दस्य न्यग्रोधार्थत्व

१ ‘यूथ शत’ । २ ‘मेवोऽर्थः’ । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये ।

४ ‘बहुवचनम्’ । ५ त्वचिन्न । ६ ‘पट’ । ‘घट’ ।

['लक्षस्य न्यग्रोधत्वाच्चग्रोधस्य च लक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम्' ।] ॥
 लक्षस्य न्यग्रोधत्वाच्चग्रोधस्य [च] लक्षत्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति ।
 लक्षोपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोपि लक्ष ॥ कथं पुन लक्षोपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोपि
 लक्ष स्याद्यावता—“कारणाद्रूप्ये शब्दनिवेशः” १॥ ॥ कारणाद्रूप्ये शब्दनिवेश
 इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥*॥ कारणाद्रूप्ये शब्दनिवेश इति चेदेवं
 मुच्यते, तच्च । ‘तुल्यकारणत्वात्सिद्धम्’ । तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्प्र
 क्षरतीति लक्ष स्याच्चग्रोधेऽप्येतद्भवति । तथा यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोध
 लक्षेऽप्येतद्भवति ॥*॥ दर्शनं वै हंतुं ॥+॥ न च न्यग्रोधे लक्षशब्दो दृश्यते
 ॥*॥ दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥+॥ दर्शनं हंतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति,
 लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यता [न्यग्रोधेऽपि लक्षशब्दः] । तुल्यं हि कारणम् ॥
 न वै लोके एष सप्रत्ययो भवति । न हि ‘लक्ष आनीयता’मित्युक्ते न्यग्रोध
 आनीयते ॥ ॥ तद्विषय च ॥*॥ तद्विषय चेतद्द्रष्टव्यं लक्षस्य न्यग्रोधत्वम् ॥
 किं विषयम् ? ॥ द्वन्द्वविषयम् ॥ युक्तं पुनर्यस्यैतद्विषया नाम शब्दाः स्युः ॥

प्र] स्वैवाभिधानेन ‘नैस्त्यर्थान्तराभिधायित्वम् । लोकप्रसिद्धा स्वार्थान्तराभिधायित्व
 मुच्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थाविव तौ भवतः । लक्षोपि
 न्यग्रोध इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः । एव न्यग्रोधोऽपि लक्षशब्दवाच्य
 इत्यर्थः । कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुर्लोकव्यवहारीऽत्र ‘कारणशब्देन
 विवक्षितः । न च लोकव्यवहारे लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीतम् ।
 इतर शब्दप्रगतिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्पाह—कारणादिति ।
 प्रक्षरण—विस्तारेणाऽवस्थानम् । न्यग्रोहणम्—अथ शाखावस्थापनम् । इतर
 स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थः । लक्षेऽपीति । लो
 कव्यवहारे ‘लक्षन्यग्रोधो दृश्यता’मित्युभयो क्रियान्वयाद्विवचनदर्शनाच्च । तुल्यहीति ।
 तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः । तद्विषय चेति । द्वन्द्ववाचकानामेवानेकार्थाभिधा
 यित्वं न केवलनामित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । किं युक्तमेतदित्यर्थः । यावदिति ।

उ] कथमिति प्रश्नोपपादक—यावतेति । यत इत्यर्थः । तथाचष्ट—शब्दार्थावसा
 येति । शब्दार्थसंबन्धग्रहणेऽर्थः । ‘लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यत’ इत्युक्तं तत्र
 दर्शनमुपपादयति—लोकव्यवहारे लक्ष्यते । पूर्वाक्तं शब्दप्रयोगक्रमेणाऽर्थज्ञान
 क्रमाद्भयो क्रियान्वयो द्विवचनं च न स्यादित्यभिमानः । भाष्ये—तुल्यं हि कार
 णमिति । दर्शनरूपं कारणमपि तुल्यमित्यर्थस्तदाह—तुल्यो लोकेति । पुनर्भाष्ये
 शङ्कते—न वै लोक इति । किं युक्तमेतदिति । युक्तं पुनरित्यत्र काष्ठा प्रश्नो

- १ लक्ष स्यात् । २ स्ववाचकेन शब्देना । ३ ‘भवति’ । ४ ‘एतद्’ ।
 ५ ‘तीति व्युत्पत्त्या’ । ६ ‘धोऽप्ये’ । ७ ‘लक्षोऽप्ये’ । ८ इह भाष्यमित्यन्ये ।
 ९ ‘दृश्यते’ । १० क्वचित् । ११ ‘पुनर्नियत’ । १२ ‘स्वार्थाभिधानाच्चास्त्य’ ।

‘इदं युक्तम् ॥’-॥ अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥’-॥ अन्यत्रापि हि नियत-
 ‘वेषा’ शब्दा दृश्यन्ते । तत्रया—समाने रक्ते वर्णं गोलोहित इति भवति,
 ‘अथ शोण इति । समाने च काल वर्णं गौ कृष्ण इति भवति, अथो द्वेभ्य
 इति । समाने च शुक्ले वर्णं गौ श्वेत इति भवति, अथ कर्क इति ॥ यदि
 ‘तर्हि’ श्लोपि न्यग्रोधो, न्यग्रोधोपि श्लो—॥’-॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो-
 न्नोपपद्यते ॥ ॥ एकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्याऽपरस्य प्रयोगो नोपपद्यते, श्लोकेण
 न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥’-॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो नोपपद्यते इति चेदनु-
 क्तत्वात्तद्विशेषेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो नोपपद्यते
 इति चेत् । तस्य ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘अनुक्तत्वात्तद्विशेषेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोध-
 प्रयोगः’ । अनुक्तं श्लोकेण न्यग्रोधाऽर्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दं प्रयुज्यते ॥
 कथमनुक्तो, यावत्तेदावमेवोक्त—श्लोपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोपि श्लो इति ? ॥
 सहभूतावेनान्यस्यार्थमाह तु न पृथग्भूतो ॥ किं पुनः कारणं सहभूता-
 वेनावन्योन्यस्यार्थमाह तु न पृथग्भूतो ? ॥’-॥ अभिवान पुनः स्वभाविकम् ॥’-॥
 स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अथ वेह कौ चित्प्राथम्यकल्पिको श्लो न्यग्रोधो, कौ
 चेत्किमपि वा गुणेन वा, श्लो इवाथ श्लो न्यग्रोध इवाथ न्यग्रोध इति ।

१ [भिन्नरूपत्वादिप्रशक्तित्वात् । अथ शोण इति । यथाऽश्वादन्यत्र शोणादयो न
 निर्जन्ते तथा विना द्वन्द्वप्रभृतादयो न्यग्रोशादयो न भवन्तीत्यर्थः । यदि तर्हि ॥
 तु ‘तद्विषय चे’त्युक्ते कौऽस्य दीपस्याऽवसरः ? । एव मन्यते—परस्परसंस्थित्यानेन
 यत्र द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदाऽन्यतरविगमेपि सामर्थ्यद्वयनाभावो, यथा बहिसंपा-
 देतपाकजरूपादिसद्भावो निरुत्तेऽपि बहो । अनुक्तं इति । न्यग्रोधशब्दप्रयोग-
 न्तरेणेत्यर्थः । उक्तं ह्येतत्—द्वन्द्ववयवानामेवाऽनेकार्थोभिधायित्वं न केवलानां,
 यथा बहिसंस्थित्यानेन तावत् प्रवरूपं भवति न तु तद्विनिर्गतौ । सहभूतापिति ।
 तद्विनिर्गतौ परस्परशक्त्याविर्भावात् । प्राथम्यकल्पिकाविति । लोकव्यवहारे पक्षे
 शरणमात्रासदृशावसायान्मुख्यावित्यर्थः । कौ चिदिति । तत्सहचरितगुणकिया

१ [न्यग्रोध इति भावः । भिन्नरूपत्वादिति । ‘श्लो दृश्यता’मित्यादी सविभक्तिक,
 समासे निर्विभक्तिसमिल्यर्थः । भिन्नशक्तित्वादिति । तत्र भिन्नोपस्थितिजनिका
 पक्षे, समासे एकोपस्थितिजनिका सत्यर्थः । भाष्ये—श्लोकेण न्यग्रोधप्रयोग-
 इति । श्लोकेण न्यग्रोधप्रयोगस्योक्तत्वात्तद्विशेषेण न्यग्रोधप्रयोगो नोपपद्यते इत्यर्थः ।
 गणदभिधानमनुक्तिश्च विरुद्धेयान् आह—न्यग्रोधशब्देति । आरोहयति । इतर-
 विधाने एव दातव्यविर्भावो न केवलस्याप्यति भावः । ‘किमिमांशं श्लोकावेवे’ति

तत्र लक्षावियुक्ते सन्देह म्यात्—किमिमौ लक्षणेव [आहोस्विन्नप्रोधा
वेव] आहोस्विन्नप्रोधान्वयप्रोधाविति । तत्राऽसन्देहार्थं न्यप्रोधशब्द प्रयुज्यते॥
इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुरा च दुरूपपादा च । यच्चाप्यस्या
निबन्धनमुक्त—चावा ह्ये क्षामेति, तदपि चान्दसम् । तत्र सुपां सुपो
भवन्तीयेव सिद्धम् । सूत्रं च भिद्यते ॥ ययान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्त—
'चाथे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चाथसप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग ' इति ॥ नैव दोषः ।
इह 'चे द्वन्द्व' इतीयता सिद्धम् ॥ कथं पुनश्चे नाम वृत्ति स्यात् । शब्दो
दोषः ? ॥ शब्दे कौर्वाऽसमवायार्थं कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेव सिद्धे सति
यथार्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—एव यथा विज्ञास्यते—चेन कृतोर्थश्चाऽर्थ

प्र] दर्शनात्कूपारोपणादौणास्तिप्रथं । यथोक्तम्—यदि प्रक्षरसीत्यादि । सन्देह
स्यादिति । उपक्रमे सन्देहो गौणस्याप्यर्थस्य सम्भवमात्रेण । न तु मुख्यार्थसम्भवे
गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कृत सन्देहः । भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह
इयमिति । हु खेति । प्रतीतावनुपारोहान् । दुरूपपादेति । प्रमाणाऽभावात् ।
उद्भव्यवहारादि शब्दार्थावसायः । न च तत्र प्रक्षशब्दस्य प्रक्षन्यप्रोधाभिधायित्वं
दृश्यते । न च गौणार्थेन प्रक्षशब्दस्य न्यप्रोधशब्देनैव न्यप्रोधस्य प्रति
पादितत्वात् । न च लक्षन्यप्रोधावियुक्तऽर्थद्वयप्रतीतिरास्ति—यथा प्रक्षन्यप्रोधो
प्रक्षन्यप्रोधाविति । समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्तत्र परयोर्द्विवचनबहुवचनयो
रुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनाऽन्यथानुपपत्त्याऽपि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः ।
लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वाह—यथापीति । एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः ।
चेन कृतोर्थ इति । अर्थशब्दस्य सन्निधानात्तरपदलोपी समास आधीयत इत्य

४] भाष्यस्य—मुख्यो प्रश्नानित्यर्थः । तत्कृत इति । तस्मान्प्रोधप्रतीतिरेव न न्या
दतो न्यप्रोधशब्दप्रयोगः आवश्यक इति शीघ्रम् । गौणस्यान्यस्य प्रक्षन्यप्रोधावि
त्यादौ लोकव्यवहारे परस्य प्रसिद्धत्वान्मुख्यसमकक्षतया भाष्ये सन्देह उक्तः
इत्यन्ये । प्रतीताविति । समुदायेन द्वयोरुपस्थितिरित्येनाऽनुभवो न तु प्रमेक
अर्थताऽनुभव इत्यर्थः । समासस्य चानेकार्थेति । अनेकार्थबोधनत्वादित्यर्थः ।
उद्भावावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिरुभयो पर्याप्ता क्रमप्रयोगवद्विरपि पदै क्रमे
णैवैव बुद्धिः समूहात्म्यनज्ञानवदिति भावः । द्विवचनमित्यर्थः इति । अत एव
पृथिवीत्यस्य प्रगृह्यत्वोपपत्तिरिति भावः । द्वितीयबोधस्तु एकत्र क्षमापदेन अप
रत्र क्षमापदेन । अत एव 'सन्नमेते' इति द्विवचनोपपत्तिः, 'देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च

१ 'किमेतौ' । २ 'वचिष' । ३ 'धावेव' । ४ 'सिष' । ५ 'एतद' । ६ अपि
वचिष । ७ 'शब्देऽस' । 'कार्यस्याऽस' । ८ 'कृतेऽर्थे चाथे' ।

इति ॥ कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः ? ॥ समुच्चयोऽन्वाचय इतरेतरयोग समा-
हार इति ॥ समुच्चयः—लक्षश्रेत्युक्ते गम्यते एतन् [न्यग्रोधश्चेति, तथा 'न्यग्रो-
धश्चेत्युक्ते गम्यते एतत्—लक्षश्चेति] ॥ अन्वाचय—'लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते
एतत्—'सापेक्षोऽयं प्रयुज्यते' इति ॥ इतरेतरयोग—'लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते
गम्यते एतत्—'लक्षोऽपि न्यग्रोधमहायो, न्यग्रोधोऽपि लक्षमहाय' इति ॥ [प्रक्षश्च

प्र] ॥ ननु चेनार्थस्य कृतत्वमुत्पादन वा स्यात् प्रकाशन वा। तत्रोत्पादन तावन्नो-
पपद्यते, नहि शब्दैरर्था उत्पाद्यन्ते। यथोक्त—'नहि शब्दैरुक्तेन नामार्थेन भवितव्य'-
मिति । अथ प्रकाशन, तदा स एवानिप्रसङ्ग इति मवा वृच्छति—क पुनरिति ।
समुच्चय इति। यदा परस्परानिरपेक्षा पदार्था त्रियाया समुच्चयिन्ने तदा समुच्चय-
श्चाथो दया—'गामश्च पुरुष'मित्यादौ । शक्ये परस्परानपेक्षा गवादीनां नयन-
क्रियायाः संबध्यन्ते। तत्र चेन कृतोऽर्थ इत्यवधारणमर्थप्रवृत्तिसामर्थ्यादाश्रीयते—चेनैव च
प्रकाशिनोऽर्थस्तत्र द्वन्द्वः । 'गामश्च'मित्यत्र तु विनाऽपि चेन समुच्चयावगमाज्ज्ञासौ
चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्यं ह्येकक्रियाद्वारक दध्योदनादिवन्त्यादिति
नानाऽप्यसामर्थ्यात्मनपरिहारो वाच्यः । लक्षश्रेत्युक्त इति। 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्यु-
पक्रम्य यदा लक्षश्रेत्युच्यते तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वेकस्य प्रधान्य तदा
इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासयन्धाद्विज्ञकश्चतया नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमिति
अन्वाचये ममासाऽभावः । प्रधानाभिधायि पद चाऽर्थे न वर्ततेऽपि त्वप्रधानमेवेति
उ.] निष्ठत' इतिवत् । परस्परानिरपेक्षा इति । 'न्यग्रोधश्चेत्युक्ते, लक्षश्चेत्युक्ते
न्यग्रोधस्य च्छेदनान्वये लक्षपेक्षायाः अभावमात्रेण परस्परानिरपेक्षत्वमित्यर्थः ।
नन्वेतावतोक्तेऽहर्हर्नयमान इत्यादौ कथं ममासप्रसङ्गो वारितोऽन आह—तत्र
चेनेति । चेनाप्यचेनार्पाति । च विनापीत्यर्थः । इचित्तु 'विनापि चेनेत्येव
पाठः । ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात्कथं सामान्यप्राप्तिरत आह—सामर्थ्यं हीति ।
इदं तु विन्यम् । 'कृतं सर्वो मृत्तिकये'त्यादौ समासापत्तेः । किं च
क्रियाद्वारके सामर्थ्यं दध्योदनादाविव सामर्थ्यस्य द्वारभूतक्रियायाः पृथक्प्रयोगा-
ऽनापत्तिः । किं चैव सति सूत्रस्थचार्यपदविग्रहमुक्त्वा पुनर्मन्दर्धप्रक्षे समुच्चयोन्येता-
ऽऽपत्तिः, एवगमार्थेन सौत्रेण तदप्रतीतेः । किं च 'गामश्च पुरुष' पशु'मित्यत्र
सर्वत्र निरपेक्षे समुच्चयोऽपि कथं, समुच्चये एकत्र सापेक्षत्वात् । भाष्ये—लक्षश्चे-
त्युक्ते इति । 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रमोक्तौ तु न लक्षश्चेति गम्यत इति भावः ।
न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इति । 'लक्षो दृश्यता'मित्युपक्रम्य न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इत्यर्थः ।
अन्वाचये सलोपश्चेत्युक्ते इति पाठः । सापेक्षोऽयमिति । प्रधानाभूतक्रियेत्यर्थः ।
१ 'समुच्चये' । २ 'इति' । ३ 'चये' । ४ 'योगे' । ५ 'न्यग्रोधावित्युक्ते' । ६ 'चेनाऽप्यचेनाऽपि' ।

न्यग्रोधश्चेत्युक्ते] समाहारेऽपि क्रियते—लक्षन्यग्रोधमिति ॥ तत्रायमर्थे—

॥] अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाऽभावाद्बन्धाऽभावः । इतरेतरयोग परस्परापेक्षणां नैकेषामेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्योतते इति तत्र समासो भवति । समाहारेपीति । तत्रापि परस्परसहितताऽवगमात् ।

उ] तदाह—यदा त्विति । इतरस्येत्यस्य तदन्यादि । भिन्नवक्षतया—भिन्नकिञ्च न्वयितया । तत्रैव सामर्थ्याऽभावे युक्त्यन्तरमाह—अनेकस्य पदस्येति । इदं समुच्चयेपि बोध्यम् । एष च समुच्चयेऽप्यनेकस्य चार्थवृत्तित्वाऽभावात्समासपरिहार इति प्रागुक्तमसङ्गतमेवेति बोध्यम् । परस्परापेक्षाणामिति । एतेन व्यपेक्षासामर्थ्यवादे बन्धेऽनुपपत्तिरित्यपास्तम् । परस्परापेक्षित्ववादितरान्वये परस्परापेक्षित्वस्यापि व्यपेक्षात्वात् । सा च प्रकृतेस्त्येवेति भावः । एतद्विपर्ययश्च समुच्चयादौ दर्शित एव । परस्परापेक्षाणामित्यनेन समुच्चयादौ लक्ष्यमुक्तम् । अत एव भाष्ये—‘लक्षश्चल्युक्तं गम्यत एतद्व्यग्रोधश्चे’ति समुच्चयस्याकार प्रदर्शित । तेन ह्येक परसाहित्यमपेक्षते न पर इतरसाहित्यमित्युक्तम् । अपि चाऽनेन समुच्चये साहित्य विशेषणमित्युक्तम् । न्यग्रोधसहितं लक्ष इति हि तदर्थं । अतोऽपि तत्र न समासः । चार्थे प्राधान्ये एवैतत्समासप्रवृत्तेः । इतरेतरयोगस्य—‘लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यत एतत् लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि लक्षसहाय’ इत्याकार प्रदर्शित । अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेष्यतेति दर्शितम् । एष च समुच्चयान्वाच्ययोश्चकारो द्योतकः, अन्त्ययौस्तु वाचकः, तत्र तदर्थस्य विशेष्यत्वादिति बोध्यम् । तस्माद्गमश्चित्यादौ न समुच्चयः । विनिगमनाविरहेण सर्वेषां परस्परसाहित्यावगते, अहरह शब्देन तथैव प्रतीतिः । चार्थसाहित्यावगतिसद्भावेन समासप्राप्तिश्चाह । उत्तरं तु—चशब्देन साहित्य वाक्ये यत्र प्राधान्येन भासते, तृतीयं नाऽभावे च समासेन, तत्र समासशस्त्रप्रवृत्तिः । चकृतार्थं वर्तमानाऽनेकमुद्यन्तसरत्वात् । ‘गामश्च’मित्यादौ तु अहरह शब्देन साहित्यं गम्यते न तु चेनेति भाष्यार्थः । समुच्चयेऽपि शब्दबोधे एकत्रैव साहित्यं बुध्यते एकोत्तरचप्रयोगादित्यनेकमुद्यन्तस्य प्रधानभूतचार्थे तस्य भावात्समासाऽभाव इत्ययमर्थश्च भगवता समुच्चयान्वाच्यस्वरूपनिरूपणेनैव दर्शितः । अत एव सञ्चियोगादिष्टपरिभाषापि न्यायसिद्धेति भाव्यतात्पर्यम् । ‘इन्द्रस्त्वष्ट्य वरुण’ इत्यादावपि परस्परसाहित्येनैव लोकपालकैव बुध्यत इति बोध्यम् । तत्रापीति । परं त्वनुद्भूतावयवभेदमिति भावः । भाष्ये—समाहारेऽपीति पृथगाशङ्क्यम् । अत्र ‘लक्षोपि न्यग्रोधसहाय’ इत्याद्यनुकुर्यते । अनुद्भूतावयवभेदसाहित्यावगतिरिति विशेषः । अनुद्भूतावयवभेदमेव साहित्यसमाहारशब्देनोच्यते । तदाह—क्रियत इति । ‘इन्द्र’ इति शेषः । सूत्रारम्भे

इन्द्रैकवक्त्रावो न पठितव्यो भवति । समाहरैकत्वादेव सिद्धम् ॥

एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः १॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः ॥*॥

एकादीनां दशौदिभिर्द्वन्द्वः समासः ॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशति । द्विविंशति ॥*॥ सिद्धं त्वधिकान्ता सङ्ख्या मङ्गलया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्च ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम्—‘अधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्याया सह सम स्यतेऽधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति । एकाधिका विंशति—एकविंशति, अधिका विंशति—द्वाविंशति ॥ यदि समानाधिकरण—स्वरो न सिध्यति ॥ यदि तत्—‘सङ्ख्या पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवतीति, ‘इन्द्रे’ इत्येव सन् ॥ किं पुनः कारणं इन्द्र इत्येव तत् ? ॥ इह मा भूत्—शतसहस्रमिति ॥ अस्तु तर्हि इन्द्र ॥ ननु चोक्तम्—एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः इति ॥ नैष दोषः । सर्वा हि इन्द्रो विभाष्यैकवक्त्रवति ॥ यदा

प्र [इन्द्रैकवक्त्राव इति । युगपदधिकरणवचननाया इन्द्रे तु वक्तव्यं स्यात् । एकैकस्य ऽनेकार्थत्वात् । न च विषयविभागार्थोऽसौ वक्तव्यः, प्रयोगदशना द्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् । दशादिभिरिति । आदिशब्देन विंशतादयो पृथग्ने । विंशत्यादय एव चायं विचारः । दशशब्देन तु इन्द्रे न कश्चिदापि । वचनमिति । द्विवचन बहुवचन चेत्यर्थः । सिद्धं त्विति । शक्यपार्थिवान् । शतसहस्रमिति परममासः । सर्वा इति । ‘निष्पुनर्वस्वो’रित्यत्र बहु

उ [प्रयोजनान्तरमाह—तत्रायमपीति । ‘इन्द्रैकवक्त्राव’ इति ग्रन्थेन पञ्चान्तरे गोरवः प्रदर्शयत इत्याह—युगपदिति । न च विषयेति । नियमार्थमित्यर्थः । वस्तुनो ‘इन्द्रैकवक्त्र इत्यस्य सर्वा इन्द्रो विभाष्यैकवक्त्र’ इति वचनं न कार्यमित्येवार्थ इति न दोषः । न कश्चिदोप इति । एकादशदीनां नित्यबहुवचनान्तादिनि भावः । न केवला प्रकृतिरिति समयाद्वचनमित्यत्र एवाऽन आह—द्विवचनमिति । उभयोः सङ्ज्ञापरत्वे द्विवचन सङ्ज्ञायपरत्वे बहुवचनं प्राप्नोति इत्यने त्वैकवचनमिति भावः । पृथगमास इति । सहस्राणां शतमिति विग्रहः । ‘सङ्ख्याया अर्थायस्या’ इति शतस्य पूर्वनिपातः । ‘तदस्मिन्नस्मिन्’ इति सूत्रे भाष्ये ध्वनिनमेतत् । माद्रे—अस्तु तर्हि इन्द्र इत्यस्य—सोपीत्यर्थः । पूर्वमित्यन्विवति वार्तिकोक्तसदभावकपने मानाऽभावान् । तिष्पुनर्वस्वोरिति । एकविंशत्यादावितरेतरयोगस्तु न, यतः निपातानादिति बोध्यम् । इन्द्रतत्पुरुषाभ्यां स्वरभेदस्त्वित्यत्र एवेने कचिन् । परे तु

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ ‘दीना सहदशा’ । ३ इन्द्रश्च म । ४ इति ।

५ ‘यदेतन्’ । ‘यदि हि वा सङ्ख्या’ । ६ ‘पयैक’ ।

तर्ह्येकवचन तदा नपुमकलिङ्ग प्राप्नोति ॥ लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ॥ २॥ उपसर्जनस्य पूर्ववचन परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ॥ ॥ ॥ उपसर्जनस्य पूर्ववचन क्रियते । [किं प्रयोजनम् ?] 'परप्रयोग निवृत्त्यर्थं' ॥ परप्रयोगो मा भूदिति ॥ ॥ न वाऽनिष्टादर्शनात् ॥ ॥ न चेत्तत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनिष्टाऽदर्शनात्' । न हि किञ्चिदनिष्ट दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुक्ते । यदि चाऽनिष्ट प्रसज्येत ततो यत्नः स्यात् ॥ अथ यत्र द्वे पश्यन्ते भवत कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति । राज पुरुषस्य राजपुरुषस्येति ? ॥ ॥ पश्यन्तयो समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥ ॥ पश्यन्तयो समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ एव न चेदमकृत भवति 'उपसर्जनं पूर्व'मिति, अर्थश्चाऽभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ [उपसर्जनम्पूर्वम्] ॥

प्र] वचनग्रहणेनैतज्ज्ञापितम् । लिङ्गमशिष्यमिति । 'सनपुङ्गव'मिति न कर्तव्यमित्यर्थः । उपसर्जनम् । परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । वाच्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः । न चेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगसङ्करे स्थित ग्राह्यादिप्रयोगनिवारणायैव शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैव दृश्यत इति किं तल्लिङ्गस्यैव यत्ननेत्यर्थः । इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्धावयति—अथ यत्रेति । राज पुरुषस्येति । इयोरपि 'पट्टी'ति समासशास्त्रे प्रथमानिदिष्टत्वादुपसर्जनं नान् पूर्वनिपाताऽनियमप्रसङ्गः । अर्थाऽभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञाऽन्यर्थात्त्वादप्रधानस्यैव भवति । पुरुषश्चान्न राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न । भेद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । ॥ चेदमिति । अनुध्यान्तिनिराकरण्याऽऽश्रितमेवेत्यर्थः ।

उ] तत्पुरुषस्य स्वरौ न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽस्तु तर्हि द्वन्द्व इति भाष्योक्ते स्वरभेदो नेष्टः । उपक्रमे—'कोऽयं समासः ? द्वन्द्व' इति सिद्धात्युक्तं द्वन्द्व एवेत्येवाऽर्थः । सिद्धत्विति तु सिद्धात्येकदेशयुक्तिरित्याहुः । [चार्थे द्वन्द्वः] ।

उपसर्जनं पूर्वाविपर्ययप्रयोग इति । पदयोर्विपर्ययेण प्रयोग इत्यर्थः । सूत्रप्रत्याख्याने उत्तरग्रन्थानुष्ठानमाशङ्काह—इदानीमिति । न भिद्यते इति । वाक्यापेक्षयाऽप्रधानत्वरूपभेदाच्च भवतीत्यर्थः । तदाह—राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इति । व्यतिरेकोऽत्र भेदमूढसंबन्धः । एव च राजनिरूपितभेदनिबन्धनमवन्धवान् भवतीत्यर्थः । विदोषणनिष्ठ एव संबन्ध इति भावः । परे तु पट्टी मुबन्तेन समस्यत इत्युक्ते प्रत्यामत्या येन मुबन्तेन समासस्तद्विरूपितसंबन्धार्थं न्यप्येव

अल्पाक्षरम् ॥ २।२।३४ ॥

किमयं तद्वं तरनिर्देशः, आहोस्विर्दतघ्नम् ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि तद्वं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियमः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'शङ्खदुन्दुभिबीणाना'-मिति न सिध्यति । दुन्दुभिश्च शब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥ अथास्तैश्च 'मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्गदन्ति संसदि' 'प्रासादे घनपतिरामकेशवाना'मित्येतच्च सिध्यति ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्तद्वम् ॥ ननु चोक्तम्- 'द्वयोर्नियमो बहुष्वनियमः' इति । तत्र 'शङ्खदुन्दुभिबीणाना'मिति न

प्र] अल्पाक्षरम् । किमयमिति । किं तरवर्थं प्रकर्षं आश्रीयते, अथ स्वार्थे-
ऽन एव नि । ननात्तर. कृत् इति प्रश्नः । द्वयोरिति । लक्षन्यप्रोधावित्यादावेव
स्याद्यप्रोधाशब्दस्याऽन्पान्त्वात्तदपेक्षया लक्षशब्दस्यान्पाक्षरत्वात् । बहुषु तु सञ्जि-
हितेषु द्विवचनोपपदत्वाऽभावात्तरपोनुपत्तिरिति तत्राऽनियमप्रसङ्गः । ततश्च 'शङ्ख-
दुन्दुभिबीणाना'मित्यत्र दुन्दुभिश्च शब्दस्याऽपि कदाचिपूर्वनिपातः स्यात् । अतन्नेतु
तरपि दुन्दुभिश्च शब्दपेक्षयाऽन्पाक्षरत्वात्तद्वं बीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो
भवति, न तु दुन्दुभिश्च शब्दस्येति दोषाऽभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्खशब्दस्या-
ङ् । गृह्यते इति तदेव पश्यन्त प्रथमानिर्दिष्टं, न प्रधानमिति । एव चाऽर्थात्पूरणगुणेति
सूत्रस्य समानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यानप्रत्ययमेव । समानाधिकरणेन पट्टीसमाप्ता
ऽप्राप्तेः । पट्टीतिसूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणान् । अर्थाऽभेदादिति भाष्यस्याऽयमर्थः -
अर्थस्य-पुरुषस्य, राज्ञा भेदाऽभावात्-राजानिरूपितभेदनिबन्धनसंबन्धैवत्वाऽ-
भा-
वे
नि

सत्त्वाच्च । पूर्ववायाऽसिद्ध्या तयो पर्यायताया अशक्यस्वीकाराच्च ॥

अल्पाक्षरम् । तरप श्रवणद्विवाराऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह-किमिति । तन्ने तर-
निर्देशे लक्षन्यप्रोधावित्यादिसिद्ध्यर्थं यत्किंचिदपेक्षयाऽल्पाक्षरम् । अतिशयसूपात्ता-
पेक्षया, अतन्ने त्वल्पत्वमेवोपात्ताऽपेक्षयेति शोध्यम् । अत एव 'शङ्खदुन्दुभिबीणाना'-
मित्यस्य सिद्धिस्तत्पक्षे । तत्राऽन्मो युक्तः । द्वयोरित्यस्याऽविवक्षावदतिशयस्या-
ऽप्यविवक्षित्यादित्याहुः । भाष्ये-दुन्दुभिश्च शब्दस्यापीति । न चैतत्प्रत्ययभावेपि
'द्वन्द्वे पी'त्यस्य प्रत्यया दुन्दुभिश्च शब्दस्यैव पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यपिरसङ्गत इति
वाच्यम्, पूर्वयोः पूर्व द्वन्द्वे ततो बीणाशब्देन द्वन्द्वे तस्य पूर्वनिपाताऽप्राप्त्या तदुक्तेः ।
तद्वन्त्येताह-कदाचिदिति । अथातन्त्रमिति भाष्यादस्यमाह-अतन्त्रे इति । अल्पा-

१ 'उगाहोस्विद' । २ अपि क्वचिन्न । ३ 'अथवा पुनरस्तु तन्त्रं ।

४ 'अस्तु तर्गतन्त्र' । ५ 'सम्बन्धवा' । ६ 'यत्तु' ।

सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपात प्राप्नोतीति ॥ नैष दोष । यदे
तदष्टपाच्छरमिति तदव्याजिति वक्ष्यामि ॥ अथ वा पुनरस्वतत्तम् ॥ ननु
चोक्त-‘मृदङ्गशङ्खतूणवा पृथङ्मुदन्ति ससदि’ ‘प्रासादे धनपतिरामकेशवा
ना’मित्येतन्न सिध्यतीति ॥*॥ अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मुदङ्गेन
समासे ॥*॥ अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मुदङ्गेन सह समास करिष्यते ।
शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ । मृदङ्गश्च शङ्खतूणवौ च मृदङ्गशङ्खतूणवा ।
रामश्च केशवश्च रामकेशवौ । धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवा,
[‘तेषां’] धनपतिरामकेशवानामिति ॥

अथ यत्र बहूना पूर्वनिपातप्रसङ्ग किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहो
द्विवचिदोपेक्ष ? ॥*॥ अनेकप्राप्तावकस्य नियमोऽनियम शोपेत् ॥ ॥ अनेकैस्स
प्राप्तावेकस्य नियमो भवति, शेषश्चनियम । षट्मुदङ्गशङ्खा । षट्शङ्खमुदङ्ग
इति ॥*॥ ऋतुनक्षत्राणामनुपूर्व्येण रगानाक्षराणाम् ॥*॥ ऋतुनक्षत्राणामो

प्र] पात्वात्पूर्वनिपात प्राप्नोति । तन्त्रे तु तरपि पूवाच्चेन न्यायेन बहुष्वनियमादेत
द्रूप सिध्यति । यदेतदिति । तन्त्रे दोषप्रतज्ञाप्रयोगनाऽभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य
इत्यर्थः । अतन्त्रे तु तस्मिन्तरप स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् ।

शङ्खतूणवाविति । नियतद्रव्यनिर्देशाया जातिपरत्वाऽभावादेकशङ्खावाऽभावात् ।
तूर्याङ्गाणामित्यपि न भवति । शङ्खस्याऽतूर्याङ्गत्वादित्येके । तूर्याङ्गापोपजीविन
एव तूर्याङ्गत्वेन पृथग्गते । तेषां हि मुख्य तूर्याङ्गत्वमित्यपदे । अथ यत्रेति ।
यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदा रक्षणाऽऽस्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति शेषा
णामनियमेन भाव्यम् । अथ व्यक्तिभेदस्तदा पुन पुनर्भक्षणप्रवर्तना सवशा निय

उ] च्येति । परत्वादस्यैव प्रवृत्तिरिति भावः । ‘मृदङ्गशङ्खतूणवा’ इति पक्षद्वयेपि
भाष्योक्तरीत्यैव साध्यम् । अतन्त्रपक्षे त्वारोपिनाऽतिसंख्ये तरापारायणे इत्यर्थः ।
स्वरितादिति सूत्रेऽनुदात्तानामिति बहुवचननिर्देशवत् । तन्त्रे तरनिर्देशे बहुषु निय
माय भाष्ये उक्तम्-‘अष्टपाच्छरमिति वक्ष्यामीति’ । यत कुतश्चित्सर्वस्याऽप्यष्टपाच्छराणां
मर्थ्यादनिशयप्रतीतिः । एव च द्वयोरित्यशाऽभावाच्छङ्खदुन्दुभीन्यादिमिद्वि । एव
च द्वयोरित्यशत्यागपूर्वकमनिशयो विवक्षित इति तात्पर्यम् । ‘मृदङ्गे’त्यादौ त्रयाणां
समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात इति बोध्यमिति पञ्चनियतद्रव्येति । जातिप्राधान्ये
हि तदाश्रयसर्वव्यतीना विनिगमनाविरहेण नान्तरीयकत्वादोष इति भावः । तदा
लक्षणेति । एतदुदाहरणवच्छिन्नचित्त्वन्तात्यवच्छिन्न कथितप्रवृत्त्या चरितार्थत्वान्, एकस्य
युगपदवध्यवधिमद्वावाऽममवाच अन्यस्यावधित्वेनैकस्य व्यवधानाच्च पुनस्तत्रैवा

१ अपि कविज । २ ‘वक्ष्यामीति’ । ३ ‘तरनि’ । ४ ‘सहसमास’ ।
५ ‘तूणवौ च मृदङ्गश्च’ । ६ ‘राम केशवौ च धनपतिश्च’ । ७ कविज ।
८ ‘नैकस्य प्रा’ । ९ ‘त्रेपे’ । १० ‘अनेकस्य’ ।

नुपूर्व्येण समानाधराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरधमन्नावुदगयनस्थो ।
 कृत्तिकारोहिण्य ॥१॥ अभ्यर्हितम् ॥२॥ अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति
 वक्तव्यम् । मातापितरौ । श्रद्धामेधे ॥३॥ लघ्वक्षरम् ॥४॥ लघ्वक्षरं पूर्वं
 निपततीति वक्तव्यम् । कुक्षकाशम् । शरचापैम् ॥ अपर आह-सर्वत एवा
 भ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षरादपीति ॥ श्रद्धातपैसी दीक्षा
 तपैसी ॥५॥ वर्णानामनुपूर्व्येण ॥६॥ वर्णानाञ्चानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति
 वक्तव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियविन्दुद्रा ॥७॥ आनुध ज्यायस ॥८॥ भ्रातुश्च
 ज्यायस पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । युधिष्ठिरानुनी ॥९॥ सह्याया
 अनीयसै ॥१०॥ सह्याया अनीयस पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । एका
 दश द्वादश ॥११॥ धर्मादिपुत्रयम् ॥१२॥ धर्मादिपुत्रयं पूर्वं निपततीति वक्त-
 व्यम् । धर्माधो, अर्धयमौ । कामार्था, अर्थकामो । गुणवृद्धी, वृद्धिगुणी ।
 आद्यन्ती, अन्तादी ॥ [अल्पान्तरम्] ॥

सप्तमी विदोषणे बहुव्रीहौ ॥ २।२।३१ ॥

॥१॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्यारूपसङ्ख्यानम् ॥२॥ बहुव्रीहौ सर्वनाम

प्र] मेन भाष्यमिति मन्वा पृच्छत । उत्तरं तु लभ्यदर्शनवशाज्जानिपशाश्रयेण ।
 उदगयनस्थाविति । उत्तरायणस्थौ । लौकिक[प्र]योगप्रदर्शनपरमिदम् । मातापित-
 राविति । गर्भधारणादिना पित्रपेश्या मानाऽभ्यर्हिता । श्रद्धामेधे इति । सत्या
 श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम् । लघ्वक्षरादपीति । पूर्वं
 विप्रतिपेधेन । दीक्षातपसी इति । दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्व,
 स्वरूपेण वा । वर्णानामिति । वेददर्शनाश्रयेणोपसृक्तक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम् ।
 अनीयस इति । 'अर्थस्य वाचिकाया' इति शेषः । एतच्च द्वन्द्वोऽद्वन्द्वविषय
 मित्याहुः । 'श्लोक्यो'रिति तु सौत्रो निर्देशः ॥ [अल्पान्तरम्] ॥

सप्तमी । विश्वदेव इति । यदा विश्वस्य विरोष्यत्वं तदेदमुदाहरणम् ।

उ] उपपत्तरिति भावः । व्यक्तिपक्ष इति । एतदुदाहरणावच्छिन्नजनद्विलभ्यक्ति
 रूपकलपगमेदेन तेषामचारितार्थापुन पुन प्रयुत्तरस्येवेति भावः । वस्तुनो
 वाचनिकमेवेद, जातिपक्षेऽप्याहुति विनैव तज्जालाश्रयसर्वविषयकत्वाऽसम्भवात् ।
 उदगयनस्थावित्यस्याऽनुपयोगादाह-लौकिकेति । वेददर्शनेति । ब्राह्मणोऽस्य मुख
 मसी'दित्यादिवेददर्शनम् । 'अनीयस्या' इत्युचिमत आह-अर्थस्येति । एतच्चेति ।
 अत्र एव तत्पुरुषैवेकादशेत्येव । बहुव्रीहौ 'दिना' इत्यादिसिद्धित्याहुः ।

सप्तमी । यदा विश्वस्येति 'दिव' इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वमभव । विश्व देवो

१ कचित् । २ 'शरणीय' 'शरणीय' । ३ अत्र उदाहरणव्यत्यय क्वचित् ।

४ अनीयस्या । ५ 'निपातो वक्तव्य' ।

सङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ विश्वदेवे । विश्वयशः । द्विपुत्रः । द्विभार्यः ॥
अथ यत्र सङ्ख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम् ? ॥
परत्वात्सङ्ख्यायाः, -अन्यायः -यन्यायः ॥*॥ यो प्रियस्य ॥*॥ वा प्रियस्य पूर्व
निपातो भवतीति वक्तव्यम् । प्रियगुडः गुडप्रियः ॥ ॥ सप्तम्या पूर्वनिपाते
गङ्गादिभ्यः परवचनम् ॥*॥ सप्तम्या पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परा सप्तमी
भवतीति वक्तव्यम् । गङ्गुकण्ठः गङ्गुशिरः ॥ [सप्तमा वि] ॥

निष्ठा ॥ २।२।३६ ॥

॥*॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः परवचनम् ॥*॥ निष्ठायाः
पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शास्त्रं
जग्धी । पलाण्डुर्भक्षिती । मासजाता । सवत्सरजाता । सुखजाता । दुःख
जाता ॥*॥ न उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥*॥ न वा
वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं पर
भावस्य' । यद्यपि जातिकालमुखादिभ्यः परस्यां निष्ठायाः उत्तरपदस्यान्तोदा
त्तत्वं शास्त्रे तज्ज्ञापयत्याचार्यः - 'पराऽत्र निष्ठा भवती'ति ॥*॥ प्रतिषेधे [तु]
पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्मादन्तोदात्तपदेषु पाठः ॥*॥ प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति
'अकृतमितप्रतिपक्षा' इति, तस्मादाजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः ॥ [नैव
प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥*॥] न च कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेध
वचनं ज्ञापकं - 'परा निष्ठा भवतीति ॥*॥ प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥*॥ प्रहरणार्थे

प्र] विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्धं पूर्वनिपातः । द्विपुत्र इति । दिक्प्रदर्शनमेतत् । अत्र
हि विशेषणवादेव सिद्धं सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातः । तस्माद्विशुक्ल इत्याद्युदाहरणम् ।
परत्वात्सङ्ख्यायाः इति । शब्दपरविप्रतिषेधात् । एवमर्थमेव च सङ्ख्यातार्जनान्नो
रिति न श्रुतम् । [सप्तमीविशेषणे] ॥

निष्ठा । प्रतिषेधे ष्विति । 'अकृतमितप्रतिपक्षा' इति कृतादीनामन्तोदात्तत्वं
प्रतिषेधादन्तोदात्तविधानाज्ज्ञापितं परनिपातोपि न स्यादित्यर्थः । नवेति । उत्तरपदा
न्तोदात्तत्वे प्रसक्तं प्रतिषेधः कियते । यदि च परनिपातस्तत्तत्प्रसङ्गो नान्यथा ॥

उ] यस्येति विग्रहः न राज्ञाया'मिति ऋषिषेधः । द्विशुक्ल इति । द्वौ शुक्लपुणौ यस्येत्यर्थः ।
अत्र हि द्वयोर्गुणवाचित्वादनियमो विशेषणवत् । पुत्रभार्याशब्दावपि गुणवचना
विति भाष्याशयः । अन्यपुस्तकधर्ममोग्यस्त्रीत्वयोर्गुणत्वादित्यन्ये । [सप्तमी] ॥

निष्ठा । यद्यपि मिति - भाष्ये । बहुनाहौ आच्छादनभिज्जात्यादिभ्यः परमुत्तर
पदं चान्तामन्तोदात्तं, श्नादीन्वर्णित्वेति सूत्रार्थः । [निष्ठा] :

१ देवा । २ क्वचिज्ज्ञः । ३ निपातो वक्तव्यः । ४ 'भगिता' । ५ पराया । ६ न च ।

भ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यो भवत इति वक्तव्यम् । अस्युद्यत मुंसलोद्यत ।
 अस्तिपाणि दण्डपाणि ॥३॥ इन्द्रे घ्यजायदन्त विप्रतिपेधेन ॥३॥ इन्द्रे
 घीयस्मादजायदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन । 'इन्द्रे घी'त्यस्यावकाश —
 पटुगुप्तौ । 'अजायदन्त'मित्यस्यावकाश — उड्खरौ । इहोभयं प्राप्नोति—
 इन्द्राग्नी । 'अजायदन्त'मित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥३॥ उभाभ्यामन्यात्तर-
 रम् ॥३॥ उभाभ्यामन्यात्तरमित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन । 'इन्द्रे घी'त्यस्याव-
 काश — पटुगुप्तौ । 'अन्यात्तर मित्यस्यावकाश — वागृषदौ । इहोभयं प्राप्नोति-
 वागग्नी । 'अन्यात्तर'मित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥ 'अजायदन्त'मित्यस्या-
 वकाश — उड्खरौ । 'अन्यात्तर मित्यस्यावकाश — र्मे एव । इहोभयं प्राप्नोति
 वागिन्द्रो । 'अन्यात्तर मित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥ [निष्ठा] ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ २२।३८ ॥

॥३॥ कडारादय ॥ ॥ कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि यथा
 स्यान्-गडुलशाण्डित्य शाण्डित्यगडुल । खण्डवास्य । घात्यखण्ड ॥
 तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्कडारादय इति
 विज्ञास्यते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये
 पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥ २।२।२ ॥

अनभिहिते ॥ २।३।१ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहितं नाम ? ॥ 'उक्त निदिष्ट-

प्र.] कडाराः । बहुवचननिर्देशादिति । कडाराशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये
 साहचर्यशरीरेण कडाररूपगडुलादिशब्दगतगुणत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशः, यथा
 छत्रिणो यान्तीति । इत्युपाध्यायनगरपुत्रकैटवने महाभाष्यप्रकाशे द्वितीयस्याध्या-
 यस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् । द्वितीय पाद समाप्त ॥ २।२।२ ॥

अनभिहिते । प्रत्यस्त्यानवादी स्ववाचाऽनभिहितशब्दार्थमारम्भवादेन संज-
 तपनिगु पृच्छति-किमिदमिति । अभिपूर्वस्त्वावधानिर्वन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु
 वर्तने । 'अन्वामिधानीमादत्त' इत्यत्र बन्धनगृह्णते । 'अभिहितं श्लोक'इत्युच्चारण

उ] कडारा कर्म । कडाराशब्दस्येति । बहुवचनस्य मर्त्यादजहङ्गणा छत्रिण इति वदा-
 थयणीयेभ्यर्च । इति श्रीनागोजोमहविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोने द्वितीयाध्यायस्य
 द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् । पादश्च समाप्त ॥ २।२।२ ॥

अनभिहिते । स्ववाचेति । प्रयोगककर्म्येत्यर्थः । करणभूतयेत्यर्थो
 वा । स्वशब्देनाऽऽरम्भवादी । स्वरूपार्थयोः प्रसिद्धत्वेऽपि तस्याऽनेकार्थवान्निदान्त्य-

१ पूर्वापरव्यत्यय कचित् । २ 'इन्द्रे घ्यजायदन्तमुभाभ्यामन्यात्तर विप्र' ।

३ 'उड्खर' । ४ 'वागृषदौ' । ५ कचित् । ६ इदं वार्तिकमित्यन्ये ।

मभिहित'मित्यनर्थान्तरम् । यावद्भूयादनुक्ते, 'अनिर्दिष्टे' इति, तावदन
भिहिते इति ॥४॥ अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याऽभावादभि
हिते ॥५॥ अनभिहितवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यत्रापि विहि
तस्याऽभावादभिहिते' । अन्यत्राप्यभिहिते विहित न भवति ॥ कान्यत्र ? ॥
चित्रगु, शबलगु, —बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थोपो न भवति ।
गंगा, वत्सा, विदा, उर्वा, —यत्रन्यामुक्तवादपत्यार्थस्य न्याय्योपत्तिर्न
भवति । सप्तपर्णोऽष्टापदमिति, —समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचन न भवति ॥
यत्तावदुच्यते—चित्रगु शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य

प्र] इति । 'अभिहितोऽर्थ' इति प्रतिपादनमिति । हिनोतेरपि गतिप्रत्ययस्यभिहित
मिति भवति, नत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयाऽसम्भवाप्रति
पादनवचन एवाऽभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाऽभावादनर्थक सूत्रमिति
भावः । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह—उक्तमिति । प्रतिपादितमित्यर्थः । यथा 'उक्तार्थानाम
प्रयोग' इति । यावद्भूयादिति । यावत्तावच्छब्दौ निपातावभिन्नार्थत्व प्रति
पादयत । अनभिहितवचनमिति । अर्थप्रत्यायनाय लोके शब्द प्रयुज्यते, स
चाऽर्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाऽभावाच्छब्दान्तरस्य
प्रयोगेण न भाव्यम् । अक्षिनिषोचादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो न प्रयुज्यते, किं
पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे । वचनस्यामिति । वचनान्तराऽनन्तेन चेत्यर्थः ।
यज्जोस्तु लुप्तत्वादर्थोभिधानं न सम्भवति । न्याय्योपत्तिरिति । उत्सर्गं पूर्वा
चार्यप्रसिद्धा न्याय्य' उच्यते । बहुवचनोदाहरण—गार्ग्यो गार्ग्योविनि, अत्र
यजैव परदेशस्याऽवष्टब्धत्वादण उत्पत्त्यभावात् । बहुवचने ॥ यज्जोस्तुल्लभादि
रोधकाऽभावादुक्तार्थत्वाश्रयेणैवाऽणोऽनुपत्तिः प्रतिपाद्या । सप्तपर्ण इति । वात्साया
विषये द्विर्वचनमुच्यते, अस्ति चेह वीप्सा—सप्त सप्त पर्णा यस्यति । समासेन तु

उ] भिमतमर्थं तन्मुखेन व्यचयित्वा सूत्र प्रत्याख्यातुं प्रश्न इति भावः । अर्थचतु
ष्टयासम्भवादिति । तद्विषयत्वाऽसम्भवादित्यर्थः । भाष्ये—विहितस्याभावादभिहिते
इति । लौकिके प्रयोगे लघ्वानादरेण भवत्येव तथा प्रयोगो, विहितस्य तु नेत्या
शयेन तदुक्तं । न सम्भवतीति । 'ताभ्यामिति शेषः । कस्यापि तद्धितस्यान्याये
नोत्पत्त्यसम्भाव्यर्थं विशेषणमन आह—उत्सर्ग इति । विरोधकाऽभावादिति ।
परदेशरोधकाऽभावादित्यर्थः । अण इति । इदमुपपत्तिश्चमिन्न इति बोध्यम् ।
सप्तपर्णशब्दे समासे द्वित्वाऽभावात्कथं वीप्सावर्गनिस्तत्राह—समासेन विति ।
ननु सर्वथोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूत्रारम्भानुपपादनात्किं यत्तावदिति

१ 'अष्टपद इति' । २ 'भवतीति' । ३ वगतार्थः । ४ 'पादित्यर्थः' । ५ 'विरोधाऽभावा' ।

मन्वर्थाद्यो न भवतीति ॥ अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुद्विभोयते न चात्रा-
श्रिता सामानाधिकरण्यम् ॥ यदप्युच्यते—‘गर्गा वत्सा विदा उवां,—यज-
न्म्यमुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्यायोत्पत्तिर्न भवतीति ॥ समर्थानां प्रथमादे’ति
वर्तते, न चैनत्समर्थानां प्रथमम् ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वितीयमर्थमुपसङ्गा-
न्तम् ॥ यदप्युच्यते—‘सप्तर्णोऽष्टपदमिति,—समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्वि-
चन न भवतीति ॥ यदत्र दीप्सायुक्तं नाऽद् प्रयुज्यते ॥ किं पुनस्तद् ? ॥
पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य । पङ्क्ति पङ्क्तावष्टो पदानांति ॥ भ्रमर्हुजकधु
तर्हि । भ्रम्-भिनसि छिनसि । भ्रमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि रात्र भवति ॥

प्र] शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्दीप्सायां गमितत्वाद्विचनोऽभावः । आरम्भवादी दृष्टान्ते
ध्वन्यघासाध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह—यत्तावदिति । य चाऽत्रास्तिनेति ।
वर्तिपदयोरन्यपदार्थे उपसङ्गान्तत्वादस्त्यर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात्स्वार्थस्य समष्ट-
त्वादस्तिसामानाधिकरण्याऽभावः । यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिपिपादयिषिता
तदा चित्रगुणानिति भवत्येव । न चैतदिति । ‘समर्थानां प्रथमाद् त्यधिकाराद्
पत्यवद्वाचिनं पश्यन्नाप्रत्ययन भाव्य, न त्वपत्यवाचिनं । यत्रनोस्तु लुकि कृने
प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीत्यप्यन भवतीत्यर्थः । यदत्रेति । दीप्स्यमानार्थाभिधा-
यिनं पदस्य द्विचनं विधीयते । पदार्थस्य वासयायोगः, न चाऽत्र पर्वशब्दस्य
प्रयोगः । भ्रमोक्तत्वादिति । भावकर्मकर्तारो विकरणार्था इति पूर्वाचार्यदर्शनमाधि-

उ] ग्रन्थेनाऽन आह—आरम्भवादीति । तथा च तद्व्याये फल्यऽभावेन तद्व्यापसत्त्वे
न मानमित्यभिमानः । भाष्य—नचाऽत्रास्तिनेति । वर्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन समष्ट-
त्वात्पत्यत्वाऽभावेन वद्विर्भूताऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभावः इति भावः । यत्तु कैय
देनाऽस्त्यर्थस्य तत्रैवान्यपदाय एवान्तर्भूतत्वादित्युक्तं, तद्वदुपयुक्तम् बहु
ग्रीहास्त्यर्थानन्तर्भावस्य मतुप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । तत्र हि—तद्विनाथद्विचनपै
क्षया पञ्चगुरित्यादौ बहुव्राह्मेरन्तरत्वंमुक्तं—‘विशिष्टस्य पत्यर्थस्य तद्विनाथत्वाद्
‘त्रीहि इति कथम् । स्वार्थस्य
‘वर्तिपदार्थः । अत्रोप-
‘द्वितीयमर्थमुपसङ्गान्त’मित्य-

स्व—नस्यापत्यमिति मूत्रम्यद्वितीयपदवान्यमर्थमित्यर्थः इत्याशयनह—समर्थानां
मिति । नचात्रेति । ‘सप्तर्ण’शब्दस्तु तांशे वृशविजोरे हड इति भावः ।
भाष्ये—पङ्क्ति पङ्क्ताविति । अष्टपद शारिकल’मित्यमरः । पूर्वाचार्येति । स्वमने
तु विकरणं दोनका इत्यभिमानः । वस्तुनो बहुजर्कवोरपि दोनकत्वादोनकविपरे-
ष्य न्यायः । दोनकविपयेपि एदेन दोनिने उक्तार्थानामिति न्यायेनाऽपरदोनका
‘उवां इति । २ अष्टपद इति । ३ ‘पदान्यन्य’ । ४ इदं वार्तिकमित्यन्ये । ५ ‘द्विगु’ । ६ ‘वदक’ ।

बहुच्-बहुकृत बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीपदसमासे कल्पवादयो न भवन्ति ॥ अकन्-उचकै नीचकैरिति । अकचोक्त/वाक्युत्सादीनां कादयो न भवन्ति ॥ ननु च अम्यहुजकचोऽपवादस्तेऽपवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति ॥ ॥*॥ अम्यहुजकचु नान्यदेशत्वादुत्सर्गाऽप्रतिषेध ॥*॥ समानदेशोरपवादै र्नुत्सर्गाणां बाधन भवति । नानादेशत्वाच्च प्राप्नोति ॥ किं पुनरिहाऽकर्तव्योऽनभिहिताधिकार क्रियते, आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते ? ॥ इहाऽकर्तव्य क्रियते । एष एव हि न्याय्यं पक्षो यदभिहिते विहित न स्यात् ॥ ॥*॥ अनभिहितस्तु विमतर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥*॥ अनभिहितस्तु

प्र] त्वैवमुक्तम् । अप्राप्यन्यासासिद्धिमाह-नन्विति । ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताऽभावा दहेतुत्वम् । नानादेशत्वादिति । विरोधो बाधकारण न विशेषविधानमेव । धार्मिककारस्थ चेद दर्शनम् । भाष्यकारस्तु विरोधाऽभावोपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्राऽवीचत् । तद्वदान च दधिदानस्य विरोधाऽभावोपि लोके बाधक दृश्यते । तदेव श्रमादिदृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्य व्यवस्थापितम् । इदानीं सारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति-किं पुनरिति । आहोस्विदन्यत्रे ति । 'अपूर्वो द्वा वित्यभिहितपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनारम्भमादिभि रभिहिते शब्दादिनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यं सन्न क्रियत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवादाह- इहाऽकर्तव्य इति अपूर्वो द्वावित्यादी तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते । अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाऽभावः प्रयोगनवाऽभावादेव सिद्धः । इदानीं मेकत्वादानां विमतर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह-अनभिहितस्त्विति । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादेर्वहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता । तत्र यदैकत्वादीनि

उ] ऽभाव इति शीघ्रम् । भाष्यकारस्त्विति । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारम्भतो रा तस्यापवाद' इति लक्षणासारेण तद्वक्तृणाडिडन्यन्यायमूलत्वेन सत्यपि सम्भवे बाधन मिति तद्भावः । तन्मतेऽप्ययं न्यायः आवश्यकः । यथोक्त- 'समासेनाभिहितं सुअर्थ इति द्विदशा इत्यादी सुञ्जति । इदानीमिति । दृष्टान्तानामन्यथासादृ परिहारे जान इत्यर्थः । अन्यस्य त्विति । शास्त्रविहितस्येत्यर्थः । लौकिके प्रयोगे लाघवाऽनादरादिति भावः । एवमेव व्यतिलुनीन इत्यापि समावेशः । तत्र हि पूर्वमात्मनेपदं ततः स्पष्टं तत्प्रीतये व्यतिप्रयोगोपि । अपूर्वावित्यत्र द्विवचनं तु विरुद्धविमतयपेक्षयाऽनुवादकविभक्त्यन्यासिद्धत्वात्कृतम् । भाष्ये-विहितं न स्या दिति । न भवितुमर्हतात्यर्थः । 'अहं कृत्यतृच' इति आदर्हं लिङ् । एकत्वादीनामिति । सरुपावाक्यविभक्तिविधानयोरैकवाक्यत्वपक्षे एकत्वादीनां विशेष्यत्वमव

विभक्त्यर्थः ॥ क. पुनर्विमक्त्यर्थः ? ॥ एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः । ते-
नभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूव-
न्निति ॥ 'तस्मादनभिहितवचनम्' ॥ तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते ॥
अवश्यं चैतदेव विशेष्यम्- 'एकत्वादयो विभक्त्यर्था' इति ॥ ८ ॥ अभिहिते हि

प्र.] विशेषणानि, कर्मादीनि विशेष्याणि, एकैव यस्मिन् तत्र द्वितीयैरुपचरामति, तदा
कर्म द्वितीयार्थं भंग्यते । तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति, तदा गतार्थत्वादि-
तीया प्रातिरेव भास्तीति, नाथोऽनभिहिताधिसारेण । यदा तु कर्मादीनां विशेष-
णत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्व, कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयानि मदकत्वादयो
विभक्त्यर्था संपद्यन्ते । ते चाऽभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिवचनभिहिता इति
तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तत्त्वित्वात्वाय कर्मादयोऽनभिहिताधिकारः । 'कर्मणि
द्वितीये'त्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति भन्वा पृच्छन्ति-
क पुनरिति । एकत्वादय इति । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वाद्य-
पेक्ष-कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयानि, न त्वभिधेयप्रतिपादनाय । निमित्तत्वा-
येति । कर्माद्याधिनानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारम्पर्येण कर्मादीनां निमित्त-

उ.] लब्धेत्यर्थः । आदिना द्वित्वादि । तदाह-कर्मणानि । एकत्वं यदिति । एक-
त्वस्याश्रयो य-कर्मैत्यर्थः । 'द्यकनो'रिति पठ्यति भावः । परेन्द्रि चिन्त्य, द्युषि
त्यत्र सप्तमीदर्शनेन श्लोकयोरित्यस्यापि सप्तमीतीवचन्याम् । तस्मात्प्रतिपदिकार्थ-
स्यैव सति तद्वत्कर्मवशत्वाद् द्वितीयैरुपचरामित्यर्थ उच्यते । अत्र च सङ्ख्यान्तं
चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे । त्रिरूपे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थाऽस्य
सूत्रस्य, ततः कर्मण एकत्वे तदेकवचनमित्यर्थः सङ्ख्यायोपपत्त्यः । इदमेवाभिप्रायान्ते
एनन्त्ये 'कर्मण एकत्वे' इत्यादिश्रमेणार्थदर्शयिष्यन्ति भगवानित्याहुः । नार्थ इति ।
प्रधानार्थस्योक्तत्वेन विशेषणीभूतार्थानुक्तवपि तेन न्यायेनाऽपि प्रसङ्गविरहान्मात्र-
बोधनस्य प्रथमया सिद्धत्वाच्चति भावः । तदभिधानायेति । उक्तार्थानामिति
न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भावः । तेषामेवेति । तथा च सङ्ख्यायां विभक्त्यर्थत्व-
भेदभाविनमिति भावः । सप्तमीनिर्देश इति । ननु द्वितीयायाः सूत्रे श्रुतत्वा-
त्तदोक्तत्वं सप्तमी उच्यता, न त्वेकत्वापेक्षया, किं च सङ्ख्यायां प्रायेण विशेषणत्व-
स्यैव दृष्टत्वादिकवविशिष्टं कर्मणोरपेक्षार्थं उच्यते इति चेन्न, कारणस्य प्राति-
पदिकार्थत्वेन तत्र विधानाऽनुपयोगान्नुद्धनियमार्थत्वापेक्षया एकत्वविशेषणतया
विधिवद्द्वारा आर्यनियमस्यापि सिद्धिरिति विधिवाच्यं तथैवान्वय उच्यते इत्याह-
यान् । तत्र पक्षे यथा प्रातिपदिकेनोक्ते द्वितीयादयो भवन्ति तथा निदायभिहितेषु

प्रथमाऽभाव ॥३॥ यो हि मन्यते—‘कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेष्वभिहिते सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न भविष्यती’ति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति । क ? ॥ वृक्ष प्लक्ष ॥ किं कारणम् ? ॥ प्रातिपदिकेनोक्त प्रातिपदिकार्थ इति ॥ न कचिप्रातिपदिकेनाऽनुक्त प्रातिपदिकार्थ, उच्यते च प्रथमा, सा वचनाद्भविष्यति ॥ तत्रैव तु खल्वेव दोष—यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्था, ‘अभिहिते प्रथमाऽभाव’ इति प्रथमा ते न प्राप्नोति ॥ क ? ॥ पचत्योदन देवदत्त इति ॥ किं कारणम् ? ॥ तिङोक्ता एकत्वादय इति ।

प्र] भावोऽस्यैवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । अभिहित इति । यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्य, तस्य च प्रातिपदिके नैवोक्तत्वादुक्त इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति । एकत्वादीनां तु विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्तत एवेति दोषाऽभाव । प्रत्याख्यानवादाह—न कचिदिति । वचनसामर्थ्याप्रातिपदिकेनोक्तेऽपि तदर्थे प्रथमा भविष्यति । द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भविष्यन्ति । तिङोक्ता इति । अनभिहितैस्त्वाद्यभिधानाय तत्र विभक्तिविधानम् । पचतीति

उ] स्युरित्यतवर्थं स आवश्यक । ‘एकत्वादय’ इत्यस्य ते एवेत्यर्थः । एव च ‘सङ्ख्यारहितं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं’ इति पक्षः सूत्रमावश्यकमित्युक्तं भवति, तदि तरपक्षेषु च न कर्तव्यमिति । पञ्चकपक्षे सूनमावश्यकमिति बहुष्वितिसून भाष्य कैयटयो स्पष्टम् । पञ्चकपक्षे सुषा द्योतकत्वाद्वाचकद्योतक्योद्योतक्योश्च समुच्चयस्य दृष्टत्वादभ्यभिहितेऽपि स्यादतः स आवश्यकः । वस्तुतस्तु ‘एकत्वादयो विभक्त्यर्था’ इत्यस्य सूत्रे प्राधान्येन विभक्त्योत्पत्त्येन योधिता इत्यर्थः । एव ‘कर्मादयो विभक्त्यर्था’ इत्यस्यापि । यद्यपि द्योतकविषये कचिद्विषयं सुषुद्धमिति न्यायेन समावेशो दृष्टस्तथापि प्रकृते लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामिदं वाञ्छीयते । परस्परं न्यायः सूत्रोक्त-प्रधानविषय इति भावः । उक्तार्थानामिति न्यायस्य द्योतकविषयेऽपि सङ्ख्यारो दश्यते-ऽपिपरी इति सूत्रे भाष्ये । ‘अपूपौ द्वा’ नित्यादौ व्यभिचारश्च तत्रैवोक्तः । ननु प्राधा न्यादेकत्वादीनामेव निमित्तत्वं न कर्मादीनामन आह—कर्माद्याभिरितानमिति । माभूवञ्चितीति । वाक्यसमाप्ताविति शब्दः । भाष्ये—तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति । सामर्थ्यमनौत्तार्थानामप्रयोगरूपमास्वपक्षे नाय दाष इत्याह—एकत्वादीनां धिति । द्वितीयादिषु वैषम्यं दर्शयति—द्वितीयादयस्त्विति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधाना येति प्रातिपदिकार्थसूत्रे उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वाऽसम्भवेनैकत्वादिविशेषणत्वमिति भावः । कर्तुरेकत्वमिति । येऽपि क्रियायामेव तिङ्वा

अनभिहितोपकार च त्व कंरोपि, परिगणन च ॥ न क्वचित्तिदृक्त्वादीना
मनभिधानम्, उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चेहानभि-
धान-वृक्ष प्रश्न इति ॥ अत्राप्यभिधानमस्ति ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यत्येतत्-
अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्ष प्रश्न । 'अ-
स्तीति गम्यते । तवेव तु खल्वेव दोषो यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था
अभिहिते प्रथमाभाव इति, प्रथमा ते प्राप्नोति ॥ क ? ॥ 'कट करोति भीष्म
मुद्गर शोभेन दर्शनीय'मिति । कटशब्दादुत्पन्नमानया द्वितीययाऽभिहित

प्र] च कर्तुरेकत्व निष्ठाऽभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः परिगणन चेति । तिङ्
तदितिसमासोऽस्त्येनत् । अत्र च तिङाऽस्त्वैकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्र-
सङ्ग । आरम्भवादाह-न क्वचिदिति । सर्वत्र च पदमपेक्षितन्यापदमेव प्रयु-
ज्यते । उच्यते चेति । प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः । भवन्तापर इति । लङ्
इत्यर्थः । ततश्च 'वृक्ष' इत्यापि तिङैकत्वस्याऽभिधानादनवशात्तत्त्वात्तिङाभिहितऽ
प्येकत्वाद् प्रथमा भवति । एवमारम्भवादी स्वपथे दोष परिहृत्य परपथे तमुद्धा-
वयति-तवेवेति । भीष्ममिति । भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कस्य करोतिप्रिय
येमिततमन्वात्कर्मत्व, तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाऽभिहितमिति भीष्मादिभ्यो
द्वितीयाया अप्रसङ्गात्प्रथमा प्राप्नोति । आरम्भवादिनस्तु परिगणनारम्भान् कटशब्दात्

२] एवमारगतसङ्ख्यामारोप्य तत्रव तिङर्थसत्यान्वय इति वदन्ति, तयामपि
मारोपमूलनया सोक्तप्रायैवेति बोध्यम् । धर्म्यया निङर्थप्रययताया उक्तत्वेऽपि
नेनत्वविशिष्टरूपनामार्थगताया अनुक्तत्वेन तदसदतिरेव स्यात् । न च
कस्याया स्वन एकत्वेन तदारोपानपेक्षत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य कथमुक्तत्वम् ।
स्यापि साधने द्वित्वाद्यभावतुद्धिनिमित्तके तदनागते सत्त्वात् । अन्यथा पक्षत'
न्यादी द्विवचनायनापत्ति । मम नु आरोपितयाऽप्युत्तरसङ्ख्याया पूर्वसङ्ख्याया
प्राधान्य दाप । आङ्गतिगनसत्यारोपेण सहस्रदशिन चारिवत् । एव च द्वित्वाद्यभाव
त्वाद् इत्यस्य नि सत्यत्वाऽभावेन साधने एकत्वमवगमनमेव नि भाष्याशयात् । ननु
नेङ्मुषोर्गुणप्राप्तवत्कु अक्यत्वेन तिङोत्तरा इत्यसद्वृत्तमत आह भाष्ये-परिगणन
तेति । तथा च तिङ्क दन्यादिपरिगणनबोधितापवादविषयपर्यालोचनया निष्पत्ति
रन्त मुष्पनाशत इत्यर्थः । 'अस्तिर्भवन्तीपर इत्यस्य न्यायासद्वन्माह-
वत्र चेति । अक्योरेति सूत्रस्याऽन्यत्र सावकाशत्वा सामर्थ्याऽसिद्धिमाशङ्काह
पतिपदिकार्थसूत्रेणेति 'अभिहिते प्रथमाभाव' इति भाष्यस्याऽभिहिते प्रथमाया
भावस्य प्राप्तेस्त्वयाऽङ्गीकारादित्यर्थः । भीष्मादानमपि कर्मत्वान्वय प्रथमाप्रतिरत
नाह-विशेषणविशिष्टस्य कस्येति । प्रगनगतकर्मत्वोक्तं विशिष्टगनमपि तदुक्त-

१ 'धिरार त्वचकरोपि' । २ क्वचित् । ३ 'दर्शनीय शोभन' ।

कर्मैति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि प्राप्नोति ? ॥
प्रथमा ॥ तद्यथा—‘कृत कटो भीष्म उदार शोभनो दर्शनीय’ इति कतेते
रूपधर्मानेन केनाऽभिहित कर्मैति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति ॥
का तर्हि ? ॥ प्रथमा भवति ॥ नैष दोषः । न हि ममोऽनभिहिताधिकारोऽस्ति, नतपि परिगणनम् । सामर्थ्यान्मे विमत्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति । भस्ति
च सामर्थ्यम् ॥ किम् ? ॥ कर्मविशेषो वक्तव्यः ॥ अथ वा कटोपि कर्म,

प्र] एवञ्च द्वितीययाऽभिहितऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोषः ।
कर्मविशेष इति । भीष्मादियुक्तकटसंबन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्य । तत्र च यथा कट
शब्देन भीष्मवादीनामनभिधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगस्तथा द्वितीयापि
तैभ्यो भविष्यति । नह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते । अथ
वेति । यद्य करोतीत्यथाऽऽमुमिष्टतम तत्सर्वं कर्म इव्य गुणश्चान्न ह्यसौ कर्मान्न
सत्तुष्यति । तत्र करोतिक्रियाया पृथक्संवेधा कर्मत्वे प्रत्येक द्वितीयोत्पत्तिः, पश्चात्त्वे
उ] मेव, विशिष्टस्य तदपेक्षयातिरिक्त्वाऽभावादिनि शङ्कितुरभिमानः ।

आरम्भे दोषाऽभावमाह—आरम्भवादिनस्त्विति । भाष्ये—सामर्थ्यादिति ।
भीष्मादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थः । विशिष्टस्य कर्मत्वे
विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूपसामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशिष्ट
कर्मशुक्तिव्याघातः । तच्च न पटपदोत्तरद्वितीययाऽभिहितमिति भावः ।
तदाह—तत्र च यथेत्यादिना । विशिष्टगतैरुक्तकर्मत्वप्रतिपादनेच्छायामय
प्रयोगः, तद्व्यतिपादनं च मोभयन् द्वितीया विनति भावः । अत्र पक्षे भीष्मपदा
‘कर्म’वाचनान्निष्ठिनशुद्धगुणस्यैवोपस्थितिरितरस्य तद्विशिष्टप्रतीतो पश्चाद्विशिष्टस्यै
ककर्मत्वशक्तिमत्तयोपस्थितिः । तयोपरिष्ठितौ च भीष्माद्युत्तरद्वितीयाऽपि सहकारिणीति
तात्पर्यम् । तदाह—नह्यन्यथेति । ‘तद्विशिष्टत्वं कटस्ये’त्यनन्तर—‘विशिष्टस्य
‘कर्मत्व’चे’ति शेषः । यथा कट करोतीत्यत्र विशिष्टकर्मत्वं न प्रतीयते । एव ‘भीष्म
कट करोती’त्यत्रापि विभिन्नविमत्तित्वाद्विशिष्टाऽप्रतीत्या तच्च प्रतीयत इति भावः ।
पश्चादिति । तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्वं किं तु क्रियाया कर्मत्वेनान्वितयो-
र्मनसा विशेषणविशेष्यभावनबोध इति भाव इत्येके । परे तु साक्षात्पक्षधरादेरिव
द्रव्यद्वारा पक्षधरादेरपि कर्मत्वादिरम् । एव च भीष्मस्यापि पृथक्कर्मशक्तिविशि
ष्टस्यैव बोधनं भीष्मपदात् । द्रव्येणाऽभेदान्वयात् तस्या शक्त्यवधार्यबोधे विशि
ष्ट्याऽग्रहः, भीष्मकटयोर्बोधश्च विशेषणविशेष्यभावेनैव । ‘वारकाणां भाषनान्वय’
इत्यस्य च साक्षात्त्वशक्तनियामनाश्रयद्वारा वेत्यर्थोऽत्र तद्विरोधः । तदेव ध्वनयन्वैय

भीष्मादशेषि, तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् । अथवा कट एव कर्म, तस्मात्
नाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ अस्मिन् खल्वपि विशेष —
'कट करोति भीष्ममुदर शोभन दर्शनीय' मिति चै, 'कृत कगे भीष्म उदर
शोभनो दर्शनीय' इति चै करोतेरुपपद्यमान क्तोऽनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते,
कटशब्दात्पुनरुपपद्यमानया द्वितीयया यकटस्य कर्म तच्छक्यमभिधानु

प्र] क्वाक्यतया विशेषणविशेष्यभावात् । यद्यपि गुणद्रव्यौ करोतिना सबन्धस्त
यापि तमन्श्रुत्या प्रत्ययस्थाधित्वाद्भ्यस्येव क्रियान्तर उपयोक्तव्यमाणत्वादीप्सित
तमत्वात्तन्मैव कर्मसंज्ञा, न गुणस्यास्ति मन्वाह—अथ वेति । तस्मान्नाधिकरण्या
दिति । भीष्मादीना स्वयमकर्मवपि विशेष्यसंबन्धिन्यैव विभक्त्या भाष्यम् ।
तदेकयोग्यमेतत्वात् । केवलात् च प्रातिपदिकानां परधत्ति नियमादप्रयोगार्हत्वात् ।
ततो यथेश्वरमुदर स्वय निर्दना अपि तदायेन धनेन तत्फलमात्र एव गुणा
अपि । क्तप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति—अस्ति खल्वपीति । अनवयवेनेति ।
साकन्येन । सर्वमिति । भाष्नादिगुणगन्तमपीत्यर्थः । कटस्यमिति । प्रातिपदि

] आह—'क्रियाया पृथक् सर्वेषां कर्म'वे प्रत्येक द्वितीयोऽस्ति पश्चात्त्वेकवाक्य
तया विशेषणविशेष्यभावः' इति । पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः ।
अक्षरस्वारम्यात् । पृथक्कर्मवेषां कर्मत्वे' इत्यस्य च साक्षात्परम्परया वेति
शेषः । 'द्रव्यगुणयो करोतिना सबन्ध' इत्यत्रापि स एव सैव पूरणाय ।
सबन्धश्च तदर्थफलभ्रमलक्ष्यः । एतेनाऽत्र पक्षे प्रथम सर्वेषां भावनान्वयः पश्चा
त्प्राणिनैः परस्पर मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति परास्तम् । ज्ञानद्वयकल्पना
गौरवाच्चाऽननुभवाच्च पुरुषावप्यतमेति कौश्टेन शब्दस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य
स्वीकाराच्चत्याहुः । क्रियान्तरे—तद्विशेषे आसनशयनादिरूपे । ईप्सिततमम्भा
दिति । साधान् क्रियान्वयं व हीप्सिततमम् । एव करणसंज्ञापि साधनतमम्भा
द्भ्यस्यैवेत्यादि बोध्यम् । परत्विद विन्त्यम्, 'अथ न पया दापिकया धननी'त्यादौ
सर्वेषां करणत्वाऽनापत्या कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षा न तु स्वकथायामपीति स्वयमे
वोक्तवान् । 'गा पयो दीग्धी'त्याकडारसूत्रभाष्याऽनङ्गतेश्च निदिक् । अथवेति ।
सामानाधिकरण्यं नाम—अनेकस्य पदस्य विशेष्यतयैकार्यबोधकत्व, यदि भिन्न
शक्तित्व स्यात्तदा शक्तिभेदेनाऽर्थस्यापि भेदादेकार्यत्व मज्येत । तस्माद्विशेष्यसमान
शक्तिरूपेण तद्विभक्तविशेषणानामिनि नियमात्तस्मान्निविभक्तिकत्वमेव । फलभ्रमन्वा
दिभक्तसमानाधिकरण्यमपि विभक्त्युपपत्तौ नियामकमिति तदुपपादयति—ततो
यथेति । यथा मैत्रीभद्राभ्यां सधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानवासीऽलङ्कारादीन्

न हि कर्मविशेषः ॥ तवेव तु खल्वेव दोषो [यस्यै ते एकत्वादयो विभक्त्यर्थः
 'अभिहिते प्रथमाऽभावः' इति प्रथमा ते न प्राप्नोति ॥ क ? ॥ एको ह
 यद्वेव इति ॥ किं कारणम् ? ॥ प्रातिपदिकेनोक्त एकत्वादय इति ॥ कर्मादि
 यत्रपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेशः—कर्मण एकत्वे
 प्र.] कार्यगताया एव कर्मशक्त्याचिद्य द्वितीयेत्यर्थः ॥ न कर्मविशेष इति ॥ भीष्मादे-
 गुणगन्तं कर्मत्वमभिधानं न शक्यमित्यर्थः । एवं युतया प्रत्याख्यानवादी स्वस्यै
 दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह—तवैवेति । एष दोष इति । वक्ष्यमाणः । प्राति-
 पदिकेनोक्त इति । अनभिहितैकत्वादभिधानाय तव विभक्तिविधानं, तानि वैद्य
 दिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्रापि । आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषग्रामह—कर्म-
 दिव्यपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थस्तेनाप्येकवाक्यता 'बहुषु बहुवचन'-
 निष्पादे 'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनाम् अनुपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य
 विपरीतः । तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थ
 स्तस्य संपद्यते । कर्मण एकत्वे इति । नन्वेकत्वादीनां विशेषणमभिधानीयं,
 कर्मादीनाम् विशेष्यत्व, तत्र कस्मात्कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपादयते । नैव दोष-
 प्रातिपदिकार्थत्वैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिच्च द्वितीयेत्ययमपार्थो विव-

ड.] करोति एव सामानाधिकरण्याभिमतिश्च स्वशक्ति तत्रारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्वं
 समादयतीति भावः । नन्वेवमेव 'कृत् कट' इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया
 स्यादत आह भाष्ये—अस्ति खल्वपीति । भीष्मादिगुणगतमित्यस्य तद्वृत्तविशेष-
 गन्तमित्यर्थः । गुणगत कर्मत्वमिति । भाष्ये कर्मशब्दः शक्तिपर इति भावः ।
 शर्प भावः—कस्य धनोरत्यस्या प्रकृतिगतैकत्वाऽभावादन्यगने तत्राऽभिधानत्वे
 यद्यप्रकृतिवाच्यक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तिमतस्त्वंगता साऽभिधीयत इति युक्तम् ।
 द्वितीयाया प्रातिपदिकादुपस्था स्वप्रकृतिभूतप्रानिपदिकार्थकर्मत्वमातदेव बोध्यं,
 नान्यदिति । 'भीष्म कट'मित्यादौ आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिरूपदोषाऽभावा-
 देव इत्यनुपपन्नमत आह—वक्ष्यमाण इति । निवृत्तिरहिते वचनसामर्थ्यादोपरिहारेपि
 प्रकृत्यभिहिते दोषः, तथाऽनभिहितैकत्वादिकं वृद्ध इत्यादौ तस्मात्प्रातिपदिक-
 त्याह—अनभिहितैकत्वादिति । 'एक पक्षे'त्यादौ द्वितीया तु कर्मणोऽनभिहित-
 त्वादिकत्वे लक्षेपि भविष्यतीति मत्वा प्रथमाऽभावापत्तिरेव कृता । ननु कर्मादीनां
 विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीनां निमित्तत्वं कथमनस्तदुपपादयति—यस्यापीति । प्राति-
 पदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणांति । सामानाधिकरण्यासम्बन्धेनैकत्वविशिष्ट-
 कर्मशक्त्यवित्यर्थः । वाचिकेति । बोधिकेत्यर्थः । दोषकत्वपक्षस्यैवोचितत्वात्, एक-
 १ वचन । २ कोशान्तर्गतः पाठः वाचिज्ञा । ३ 'तथाऽर्थगतधर्माभावात्तदने तत्रा' ।

३ कर्मणो द्वित्वे, कर्मणो बहुत्वे इति । न चैकवादीनामेकवाद्य सन्ति । अथ
सन्ति, समापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ॥ अथ बोभय
वचना ह्येते द्रव्यं चाहर्गुणं च । यन्स्थोऽमौ गुणस्तस्यानुक्त एकवादय इति
कृत्वा प्रथमा भविष्यति । अथ वा सङ्ख्या नामेय परप्रधाना, सङ्ख्येयमनया
विशेष्यम् । यदि चाऽत्र प्रथमा न स्थान् सङ्ख्येयमविशेषित स्यात् । अथ
वा वक्ष्यति तद्य वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्—‘उक्तेष्वप्येकवादिषु प्रथमा यथा
स्यादिति । अथ वा समयोद्भविष्यति ॥ यदि सौमयिकी, न नियोगन अन्या

प्र] क्षित । ततश्च प्रतिपदिकार्यव्यतिरेकान्यप्यमेकवादीनां विक्षेपणीभूतानामभावा
देक इत्यादौ भवतोपि प्रथमा न स्यादित्यर्थः । अथ सन्तः इति । व्यतिरेकानी
त्यर्थः । तदुक्त हरिणा—‘निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते । तद्वत्स्तु
यदेकं च विभक्तिस्तत्र वर्तते । इति । यथा शतमियत्र प्रगतिनिमित्तं शतमङ्ग्या
ऽन्या, अन्या च विभक्तिवान्या प्रातिपदिकार्थगतैस्त्वमङ्ग्या तर्क इत्यत्रापि प्रगति
निमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे । एव शब्दशक्त्याश्रयणैरन्वादिभेदेनैव समा
धायाऽभेदपक्षेपि समाधातुमाह—अथ वेति । गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभि
धीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः । यथा शाक्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्या
भिधानिनं शुद्धशब्दाद्द्रव्योपसर्जनं नस्मिन्नत्र गुणे भावप्रत्ययः । यन्स्थोऽमाविति ।
यस्मिन्नत्र द्रव्यं स्थित एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यम्याऽनुक्ता एकत्वादय प्राशस्यने
ति भावः । सङ्ख्येयमविशेषितमिति । केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावा
त्ययमाया अभावे एसादिसङ्ख्यानुच्चारणात् । एव युक्त्या प्रयमोपति प्रतिपाद्य

उ] वादीनां विनोपगतयैव भानात् । एव चैकत्वविशिष्ट प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे
तदपेक्षयाऽतिरिक्त यत्रैकत्वं नृश इत्यादौ तत्रैव स्यात् त्वेक इत्यादाविद्याह—
ततश्चेति । ‘उक्तार्थानां’मित्यत्र प्रधानाऽर्थविषयत्वादेकत्वे उक्तऽपि प्रधानकर्माभि
धानाय द्वितीयादीनामेतन्मनेऽपि निहितमिति तद्वत्प्रतिपादयि । एतद्वाच्यं हरिणा
प्येवमेव व्याख्यातमित्याह—तदुक्तमिति । निमित्तम्—प्रगतिनिमित्तम् । द्वे
एकत्वे इति । द्वयोरपि तयोर्ब्राह्मणौ द्वाविम्यादाविवैकस्वर्णेनैव भानात् बोधात्तरनु-
भवविरोधौ । इयं च कन्यना शब्दशक्त्याश्रयेत्याह—एव शब्देति । अत्रापि पक्षं
प्रातिपदिकेनैकत्वावशिष्टद्रव्याभिधानादोपसर्गस्थोऽन आह—गुणोपसर्जनमिति ।
द्रव्योपसर्जनं इति । गुणगुणिनोरभेदाच्चैव पट इति सामानाधिकरण्यात् । ननु
प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तेनैव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं, किं तत्र विभक्त्ये
त्यन आह—केवलस्येति । अथ भावः—‘इद्व्यवहारान्छक्तिग्रहः, इद्व्यवहारश्च

कस्मान्न भवन्ति? ॥ कर्मादीनामभावात् ॥ पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा पृष्ठी, अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिर्कर प्राप्नोति—एकस्मिन्नपि द्विवचन बहुवचने प्राप्नोती, द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नोती, बहुत्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नोती ॥ अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥ परिगणन कर्तव्यम् ॥ ४ ॥ तिकृत द्वितसमासं परिसङ्ख्यानम् ॥ ५ ॥ तिकृतद्वितसमासे परिसङ्ख्यान कर्तव्यम् ।

प्र] वचनेन प्रतिपादयितुमाह—अथ वेति । समयादिति । ‘परध’ इत्यस्मात्प्रत्ययसंग्रह प्रकृति प्रयोक्तव्या न केवलेष्वेकरूपादित्यर्थः । कर्मादीनामिति । ‘कर्मण्येव द्वितीये’त्येव द्वितीयादीना नियतत्वात् । पृष्ठी तर्हि । कर्माद्यभाव शेष इति भावः । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधायुपयोगात्तस्य चाऽव्यतिरिक्तस्यैव सङ्गात् । अर्थतो व्यवस्थेति । सामर्थ्यादित्यर्थः । ‘एक’ इत्यत्रैकमेवैकत्व, तच्च प्रातिपदिकेनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमौ समयवशेन प्राप्यते । तत्र यथा समयवश पातितो भवत्येकवानुगुणं चाऽन्यत्र तवमिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति, तथा कर्तव्यमित्यर्थः । तदेव सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितम् ।

उ] विभक्त्यन्तेनैवति विभक्तिसमभिध्याहते गृहीताया शक्तेस्तदभावेऽनुद्वेधात्पदार्थानुपस्थित्या सङ्ख्येयमविशेषितम् । एव च पदार्थोपस्थित्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽभिहितेति विभक्त्युपपत्तिरिति । लोकाव्यवहारे प्रयुज्यमानानामेव साधूना साधुत्वान्वाख्यायकमिदं शास्त्रमिति नृद्व्यवहारे एव किं मूलमिति न शङ्क्यम् । भाष्ये—न नियोगत इति । न नियमत इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थस्याऽशेषत्वात्कच तत्र पटीत्यत आह—कर्मादीति । तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमानः । अन्यतिरिक्तस्येति । अतिरिक्तं विशिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिज्ञस्मेत्येव शरार्थः । एव च ‘कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त शेष’ इति नाऽत्र पृष्ठी, तदतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः । अर्थाऽभावेऽपि समयपरिपाठनाय विभक्तौ कथमर्थतो व्यवस्थेत्यत आह—सामर्थ्यादिति । तदेवोपपादयति—एक इत्यत्रेति । विरुद्धविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तिर्न्याय्येति भावः । पक्षद्वयेऽपि दोषाऽभावप्रतिपादनात्सङ्ख्या सुवर्ण्य इति दर्शने सूत्रं कार्यं, दर्शनान्तरेनेति स्थितम् । तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रगृहीतं बोधयितुमाह—तदेवमिति । सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति । सूत्रे प्राधान्यात्तस्या विभक्त्योत्पत्त्या, कारकं तु तद्विशेषगत्वेन तथेति दर्शनमित्यर्थः । भाष्ये—तिद्विक्रियते कट इति । न चात्र सङ्ख्याकारकयोरेकयोरप्युक्तं ‘सङ्ख्या विभक्त्यर्थ’ इति पक्षेऽपि नेदमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिद्विप्रहृष्टं व्यर्थमिति वाच्यम् । सङ्ख्याया निर्यायामेवान्वयेन कारकगतसङ्ख्याया शब्देनानभिधानादित्याशयः । एव च ‘पचत्योदन देवदत्त’ इत्यादौ ‘तिद्वोऽप्येकत्वादय’ इति प्रथमा

१ अर्थतो व्यवस्था इति कर्त्तव्यमत्र सङ्गा प्रत्यन्ये । २ कश्चित् । ३ ‘त्यर्थ’ ।

निष्-क्रियते कट । तिङ् ॥ कृत्-कृत् कट् । कृत् ॥ तद्धित-औपगव ।
कापटव । तद्धित ॥ समास-चित्रगु दाबल्लगु । समास ॥*॥ उत्सर्गं हि
प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् ॥ ॥ उत्सर्गं हि प्रातिपदिक-
सामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वचनम् ॥ क १ ॥ कट करोति भीष्ममुदार दर्श-
नीय शोभनेमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाऽभिहितं कमेति कृत्वा

प्र] औपगव इति । अपत्यापत्यवत्सत्रघस्य तद्धितेनोक्तत्वात्पृष्टी न भवति । चित्रगु
रिति । समासेन स्वस्वामिबन्धन्याऽभिधानाग्रहभावः । उत्सर्ग इति । अन-

उ] न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्यमेकदेशयुक्तिरिति यथा कथनिष्ठाख्येयमिति सूचितम् ।
तिङ्गतोरिव तद्धितसमासयोः कस्मिंश्चिद्विभक्त्य-ऽभिधानादाह-भरत्याशङ्क्यद्विदि-
तद्धितोक्तत्वादिति । तद्धितान्तोक्तत्वादित्यर्थः । नन्वेतयोः बन्धन्य प्रातिपदि-
कार्यत्वेनाऽशेषत्वात् पृष्टीप्राप्तिः । कारकप्रातिपदिकार्यव्यतिरिक्तो हि तत्र शेषः ।
न च कर्मादिव्यतिरिक्त एव शेष इत्याशङ्कते उदाहरणे । यद्वा-सचन्यो न प्रातिपदि-
कार्यः, प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयभिन्नत्वादिति वाच्यम्, घटपदादुत्पद्यमानयोः सन्धत्वा-
भावेन तत्र पश्या दुर्वारतपत्तेः । तत्र हि नैनदन्यतमेनाभिधानमिति चेत्सन्धम्,
वाक्येऽस्य सच-घस्य पश्यार्थत्व इष्टाऽप्राप्यप्रातिपदिकार्यत्वमित्यभिमानात् । किं च
'का तर्हि स्यात्' शेषत्वत्वात् पृष्टी अशेषत्वात् समयाच्च द्वितीयैव त्वग्रिमप्रस्थेन
'कट भीष्म'मित्यादावभिहितत्वादप्राप्तद्वितीयाभाधानात् परिगणनामत्येतन्वगडन
परेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतयोर्दशहरणत्वाऽभावस्थापि कपनेन तद्धितममामो
दाहरणमधिकमित्यर्थस्यापि कथनान् । अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे भाष्यप्यनयोर्
दशहरणत्व सूचितम् । न च शनेन क्रीति शन्यः, प्राप्तमुदकं य प्राप्तोदक इत्यादि
तद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यम् । प्राप्तोदक इत्यादी प्राप्तोदककर्म-दि-कारे
एव बोधः । तत्र विदेश्ये तन्निर्वाणत्वबोधेन विदेशणमादाय ता-पर्याऽवसानमिति
द्वितीयादिप्रयोजकर्मत्वादेः शब्दादबोधेन द्वितीयाद्यप्राप्तः । एव च विदेशणत्व
व्यन्यासोपि न । उपजीव्यस्यैकधर्मियेधकत्वरूपसामानाधिकरणस्य च न वाच्यः ।
'चित्रगु'रित्यादी चित्राणां गवामयमित्यादी यथा तस्य पृष्टीप्रयोगकता तथात्रापि
स्यात्, तेनैव रूपेण मानादिनि बोध्यम् एव यथा जीवनादे घातुना क्रिदोपग्राह्येने,
न तेन रूपेण शर्यशब्देनेति न तदर्थे इतरकारकान्वयः । इदं च कर्तृकर्मणोरि-
त्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । अतो न तदर्थकर्मणो विभक्तिप्राप्तियोग्यता । एवंमार्जन-
मित्यादिनिपातैरपि न तेन रूपेण क्रियाया कारकस्य चोक्तिरिति न तदन्वयिनि
विभक्तिप्रसक्तिः । अतो निपातेनाभिहितत्वाद्विभक्त्यनुपस्थितिरित्यपि चिन्त्यमेव ।

१ कचिन्न । २ 'शोभन दर्शनीयमिति' । ३ 'समासप्रहङ्गमधिक' ।

४ 'बोधेन' । ५ 'एव च सा' ।

भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति॥ क्व तर्हि स्यात् ? । षष्ठी ॥ शेषलक्षणा
 षष्ठी, अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति॥ किं कारणम् ?॥
 कर्मादीनामभावात् ॥ समयश्च कृत —‘न केवलं प्रकृति प्रयोजक्या न च
 केवलं प्रत्यय’ इति, न चान्या उत्पद्यमाना एतन्मभिसवन्धमुत्सहन्ते वक्तु
 मिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥ अथवा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि, तत्र
 कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥ अथ वा कट एव कर्म, तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मा
 दिभ्यो द्वितीया भविष्यति । तस्माच्चार्थं परिगणनेन ॥*॥ द्वयो क्रिययो
 कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्ग ॥*॥ द्वयो क्रिययो कारकेऽन्यत

॥]भिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र बहूनि प्रातिपदिकानि समाना-
 धिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया सर्वप्रातिपदि-
 कार्थगतं कर्मवमभिहितमित्यन्यभ्यो द्वितीया न स्यात् । परिगणनमन्तरेणाप्यत दोष
 परिहर्तुं प्रच्छति—क्वा तर्ह्यिति ‘अनभिहित’ इति पर्युदासे प्रगज्यप्रतिपेधे च
 दोषदर्शनात्तन्निराकरणाय दोषोद्भावनं कर्तुमाह—द्वयोरिति । प्रासाद आस्त इत्यत्र
 सृष्टिक्रियाया आसिद्धिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यम् । तच्चान्यतरेण सदप्रत्ययेन
 ध्वम्भिहितमित्यभिहिते नेति सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादग्यत्रेत्यत्रापि पक्षः
 भिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । इव्य च कारक मन्यते,
 तद्यतिरेकेण शक्तिमन्त्वादे प्रमाणाऽभावात् । न तावत्प्रत्ययश्च इव्यव्यतिरिक्तस्वरूप

उ]‘नारद इत्यथोपि स’इत्यत्रापि‘नारद इती’त्यनेन श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुवादात्तत्र
 न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यन्तम् । परिगणनफल्गमाह भाष्ये—उत्सर्गे ङीति । तथाच-
 सामान्येनेति । एकयोगक्षेमत्वादिति । एकार्थबोधकत्वस्यैव सामानाधिकरण्य
 पदार्थत्वादिति भावः । भाष्ये—कर्मादीनामभावादिति । अनभिहितकर्मादीनामभावा-
 दित्यर्थः । अन्येति । प्रथमेत्यर्थः । एतन्मभिसवन्ध—सामानाधिकरण्यरूपम् ।
 तूतरसमर्थानवच्छिन्नविशेषविशेषणभाव सामानाधिकरण्यम् । द्वितीया भवि-
 ष्यतीति । धन्याशय उक्तः । तस्माच्चार्थं इति । भीष्मादिभ्यो द्वितीयादे प्रकाश-
 न्तरेण वारणाद्यावत्प्राऽन्तरस्याऽभावाच्चाति भावः । यत्तु एतद्वलेन निपातेनाप्यभि-
 धानमिति वदन्ति । तदयुषम्, उक्तीत्या निष्कल च, विभक्त्यर्थे यदव्यय ते-
 ममासविधायकाऽसङ्गनिश्चेति दिक् । तन्निराकरणायेति । न तु परिगणनप्रत्याख्यान
 मूलकोऽयं दोषः । घन कृत्वेन परिगणनेऽपि दोषतादवस्थ्यादिति भावः । नास्तीति
 अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो नास्तीत्यर्थः । ननु क्रियाभेदे शक्तेर्भिन्न
 त्वात्सदिनेरूपितस्याभिहितत्वेपि आसिनिरूपितस्याऽभिहितत्वाऽसिद्धिरित्यत आह-

रेणाभिहिते विमन्त्रिर्न प्राप्नोति ॥ व ? ॥ प्रासादे आस्ते शयने आस्त
इति ॥ किं कारणम् ? ॥ सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा
सप्तमी न प्राप्नोति ॥ ॥ न वाऽन्यतरेणाऽनभिधानान् ॥ ॥ न वप दोष ॥
किं कारणम् ? ॥ 'अन्यतरेणाऽनभिधानात्' । अन्यतरेणाऽत्राऽनभिधानम् ।
सदिप्रत्ययेनाऽभिधानम्, आसिप्रत्ययेनाऽनभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदा
श्रया सप्तमी भविष्यति ॥ कुतो नु सर्व्वतः सत्यभिधाने चाऽनभिधाने चान
भिहितार्थया सप्तमी भविष्यति, न पुनरभिहितार्थय प्रतिषेध इति ? ॥
॥*॥ अनभिहिते हि विधानम् ॥ ॥ अनभिहिते हि सप्तमी निधीयते
नाऽभिहिते प्रतिषेध ॥ यद्यपि तावद्द्वैतच्छब्दस्य यत्तु यत्राऽन्या चाऽन्या च
न्या, यत्र तु खलु सेव क्रिया तत्र कथम्-आसने आस्ते, शयने शेत इति ?
अत्राप्यन्यत्वमस्ति ॥ कुत ? ॥ कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्रा

प्र] परिच्छेदि समुपपाद्यते । द्रव्यस्वरूपातिरिक्तेण शक्तिरूपानुपलम्भान् । प्रत्यक्षाऽप्रज्ञा
च तत्पूर्व्वस्याऽनुमानस्यापि शक्तिमद्भावावेदने नास्ति प्रज्ञा । कार्यं च द्रव्य
स्वरूपावत्तमेवति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भावाऽवगम । पर्युदास शक्ति
साधनपक्षवाधित्याह-न वेति । प्रमज्यप्रतिषेधवासाह-कुतो नु खटिवति । पर्युदास
माधित्याह-अनभिहिते इति । पर्युदासेषि दूषणमाह-यद्यपि तावदिति ।
आसन आस्त इत्यत्रैकासनक्रिया, तस्याधारिकरण त्यागऽभिहितमिति सप्तम्या
अप्राप्तिरित्यर्थ । अत्राप्यन्यत्वमिति । भिन्नपदप्रत्याय्यं भिन्न आसनक्रिये इत्यर्थ ।
एकपदोपात्त क्रियामाधनसंबन्ध भवेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते ।

उ] द्रव्य चेति । तद्यतिरेकेणति । गुणसमूहो द्रव्यमिति भाव । न(च) तावत्प्रत्यक्ष
मिति । शक्तैरतीन्द्रित्वादित्यर्थ । स्वरूपेति । शक्तिस्वरूपेत्यर्थ । अत्र एव सबन्धस्य
दुर्बलत्वात्तत्पूर्व्वकमनुमानमपि नेत्याह-तत्पूर्व्वकस्येति । ननु यथा दाहके सत्यपि
दाहादिकारणस्य कादाचित्कत्वाऽनुपपत्त्या शक्तिरवगम्यते तद्वदिहाप्यस्त्वत आह-
कार्यचेति । द्रव्यस्वरूपेति । ननु तद्यतिरेकशक्त्यावत्तमित्यर्थ । शक्तिसाधनपक्षचेति ।
एकस्यैव परस्परविरुद्धकर्तृकर्मदिव्यपदेश शक्तिं गमयति । एव चैकनिवृत्तिशक्ते
भिधाने तच्छब्दव्यन्तरस्यानुक्तत्वमेवेत्येतदाशय । पर्युदासपक्षे कुत इति प्रश्नानुपपत्तिरत
आह-प्रमज्येति । द्रव्य कारकमित्यपि बोध्यम् । एकैवासनक्रियेति । तथा च तन्नि-
रूपेणा शक्तिरप्येकैवेति भाव । प्रत्यभिज्ञार्थकत्वावगते कथमन्यत्वमन आह-भिन्न
पदेति । प्रत्यभिज्ञा तु साक्षात्त्वनिबन्धनेति भाव । नन्वमनभिहित इति सूत्र
व्यर्थमन आह-एकपदेति । अत एव गोत्राय इन्ति, कृत कटमानय भीमाद्विभेती-

सेरासि साधन, सर्वकालश्च प्रत्यय । अपरस्य बाह्य साधन, वर्तमान
कालश्च प्रत्यय ॥ किं पुनर्द्रव्य साधनमाहो स्थिरुण ? ॥ किं चात ? ॥

प्र] आसि साधनमिति । 'आसन'मित्यत्र याऽऽसिक्रिया तस्या आसिक्रिया
साधनम् । कथमेतदिति चेत् । उच्यते—आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनमुच्यते । यदि
चासनक्रियाऽऽस्ते सनिधीयते ततस्तदर्पणं तदासनमुच्यते । एव सामर्थ्यादासेरासि
कर्ता भवति । नन्वेव सत्यासनमित्यत्र याऽऽसिक्रिया साऽन्यस्या आसिक्रियाया
साधनं भवति । न त्वस्या अन्या । एव तर्ह्यर्थान्तरेऽस्य ग्रन्थस्य ताप
र्थम् । तदयमत्र परमार्थ—आसनशयनस्पर्शापादानसंप्रदानादिशब्दैरासननदिक्रिया
याम्य वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते । तत्र शतपुद्गलप्रतिपादनाय विभक्ति
रवश्योपाद्या । ततश्चासि साधनमिति साधनान्तरनिरासं कियते । शब्दव्युत्पत्तये
केवलमत्राऽऽसिक्रियोपादीयत इत्यर्थः । सर्वकालश्च प्रत्यय इति । कालवशेषानुपा
दानेन ल्युटो विधानात् । बाह्यमिति । दैवदत्तादिभ्यमित्यर्थः । किं पुनरिति ।
यदि द्रव्य साधनं तदा तदेकमेव, तच्चाभिहितमिति पूर्वात्परिहारो न सङ्गच्छते ।

उ] त्यादौ चतुर्थादय इति भावः । तथा च पदभेदकृत्तभेदमर्थे आरोप्य तन्निरपित
शक्तिभेदोऽपीत्यभिप्रायः । एकस्येत्यम्याऽर्थमात्र—आसनमित्यत्रेति । आसनत्वं
सिद्ध्यनुपपत्तिरङ्गणसामर्थ्येनाऽऽसिसाधनत्वमाह आस्यत इति । आस्ते इति स्वी
कृत्य व्याख्यान—सनिधीयत इति । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमस्तुन आसि
क्रियासंज्ञिबानमन्तरेणासनत्वायोगादासिक्रियासाधनत्वं कृत्प्रकृत्यर्थस्यासे स्वाधि
रणद्रव्यद्वारेष्टव्यम् । तदाह—एवसामर्थ्यादिति । 'कर्ता भवती'त्यस्य कारक
साधनं भवति, स्वप्रकृतिकयुद्धन्तार्थद्वारेत्यर्थः । एकस्यात्रासेरिति भाष्ये—आसि
शेतेरप्युपलक्षणम् । नन्वेव ल्युट्प्रकृतिभूताऽऽसिक्रियायास्तदन्तोपात्ता आसिक्रिया
साधनमिति भाष्योक्तं न सिद्धमित्याशङ्कते—नन्विति । केचित्तु आसनक्रिया—आस्ते
ऽस्मिन्नित्यासनमिति व्युत्पत्तिः । प्रकृतिभूत आस्तिरस्त्यर्थः । तदर्पस्यापि लोके
प्रयोगदर्शनात् । एव शेतेरपि निष्ठत्यर्थो जलशय इत्यादी । उभयत्राप्यासि
अङ्गणमुपलक्षणम् । एव च भाष्यं समक्षमेवेत्याहुः । वस्तुमात्रमिति । नौम
नादिक्रियाधिकरणत्वेन तद्वोच, किं त्वासनत्वेनेत्यर्थः । तदेवाह—अनुद्भूतशक्ति
कमिति । शब्दव्युत्पत्तये इति । अनुगेमादिवद्वा एवेत्यर्थः । अत एव पद
इत्यादी केनति कर्त्राह्वादासनमित्युक्ते न तदाकाङ्क्षा । 'अनएव आसि साधन'
मित्यस्य साधनान्तरनिरासे तात्पर्यमुक्तम् । प्रयोजनवदविचारस्य प्रकृते सङ्गति
माह—यदि द्रव्यमिति । अत्र द्रव्यमित्यस्य शतयनानिष्ठ द्रव्यमित्यर्थः । ननु दृ

यदि द्रव्य साधनं, नैतदन्यद्भवत्यभिहितान् । अथ हि गुण, साधन,
भवत्येतदन्यदभिहितात् । अन्यो हि सदिगुणोऽन्यश्चाऽऽसिगुण ॥ किं पुनः
साधनं न्याय्यम् ? ॥ गुण इत्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ एव हि कश्चित्क
चित्पृच्छति—‘क देवदत्त’ इति । स तस्मादाचष्टे—‘असौ वृक्षे’ इति ॥ कत-
रस्मिन् ? ॥ यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसव-
ध्यमानं कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुन साधने सति यत्कर्म, कर्मेव स्यात्,
यत्करणं करणमेव, यदधिकरणमधिकरणमेव ॥*॥ अनभिहितवचनमनर्थकं
प्रथमाविधानस्याऽनवकाशत्वात् ॥*॥ अनभिहितवचनमनर्थकम् ॥ किं कार-
णम् ? ॥ ‘प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्’ । अनवकाशा प्रथमा, सा वचना-
द्विष्यति ॥ सावकाशा प्रथमा ॥ कोऽवकाशः ? ॥ अकारकम्—वृक्षं वृक्ष

अ] अथ शक्ति साधनं, तदा तस्या भेदादभिहितत्वाऽनभिहितत्वसमवाद्भवति समाधा-
नमिति मन्वानस्य प्रश्नः । आधिनत्वात् शक्तिरेवाऽत्र गुणशब्देन विवक्षिता ॥ स एव
पृच्छति—किं पुनरिति । गुण इत्याहेति । अथ भावः—यदि द्रव्य साधनं स्यात्तदा
तस्यैकरूपत्वात्तस्मिन्नाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वाज्ञानार्थक्रियाकरणनिबन्धनो व्य-
पदेशभेदो न स्यादुच्यते चासाविति नानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः ॥ सूत्रं प्रत्या-
ख्यातुमाह—अनभिहितवचनमिति । ‘क्रियते कट’ ‘कृतं कट’ इत्यादिषु द्विती-
यादिनिवारणायाऽनभिहिताधिशरं क्रियते । यदि चार्थं द्वितीयादयं स्युस्तत्र प्रथमा
निरवकाशैव स्यात् । तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमैव द्वितीयादीनां आधिना भावेऽप्यनीति
नार्थोऽनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः । वृक्ष इति । न्यायपदमत्र न ध्रुयत इति विभक्त्यन्त-

उ] शब्दोपात्तस्याधिकरणेऽपि यच्छब्दोपात्तस्य कर्तृत्वं भविष्यति शब्दभेदेन भेदादत
आह—अथ भावः इति । शब्दभेदमात्रेणार्थभेदाऽसिद्धिरिति भावः । ‘वृक्षे देवदत्त-
स्तिष्ठति वृक्षं पश्ये’त्यादौ दोषाश्च । द्रव्यमिति । शक्तिरहितं शुद्धं द्रव्यमित्यर्थः ।
तद्विवक्षनेति । एकरूपत्वनिबन्धनेत्यर्थः । नानार्थक्रियेति । अर्थक्रियानिरूपित-
मिश्रकारणत्वनिबन्धन इत्यर्थः । नानाशक्तीति । एष च प्रमज्यप्रतिषेधेषु न
दोष इति ध्वनिनम् । अत्र हि पक्षे अभिहिताया शक्तौ नेत्यर्थः । तत्र या शक्तिर-
भिहिता तस्या मा भूत्प्रत्ययः, या त्वनभिहिता तद्वोधनाय स्यादेव प्रत्यय इति
बोध्यम् । सूत्रं प्रत्याख्यातुमिति । ‘एकत्वादयो विभक्त्यर्था’ इति पक्षेपीत्यर्थः ।
भाष्ये—अनवकाशत्वादिति । नन्वेव कृतं कट इत्यादावेव, न कटं करोतीत्या-
दावित्यत्र किं विनिगमवमिति चेन्न, मात्रग्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थाधिक्ये प्रथ-
माया अप्रवृत्ते । ‘कृतं’ इत्यादौ तद्वटकप्रत्ययेनाभिधानेनाधिक्याऽभाव इति भावः ।

१ ‘तस्मा आचष्टे’ । २ ‘कार्यक्रिया’ । ‘कारण’ । ३ ‘च द्विती’ । ४ ‘शुद्धद्रव्य’ ।

इति ॥ ॥ अवकाशोऽकारकमिति चेन्नऽस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानो
प्यस्ति ॥ ॥ अवकाशोऽकारकमिति चेत् । तत्र ॥ किं कारणम् ? ॥ ['अस्ति
र्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति] ॥ अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषो
ऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति ति गम्यते । 'वृक्ष' 'लृक्ष' । अस्तीति गम्यते ॥ ॥ * ॥ विप्रति
पेधाद्वा प्रथमाभाव ॥ ॥ अथ वा द्वितीयादय म्रियन्ता, प्रथमो वेति, प्रथमा
भविष्यति विप्रतिपेधेन । द्वितीयोदीनामवकाश — 'कट' करोति भीष्ममुदार
शोभन दर्शनीय'मिति । प्रथमाया अवकाश — अकारक-वृक्ष लृक्ष इति ।
हृदोभय प्राप्नोति-कृत कटो भीष्म उदार शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा
भविष्यति विप्रतिपेधेन ॥ न सिध्यति । परत्वात् पृष्टी प्राप्नोति ॥ शीपलक्षणा
पृष्टी, अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥ ॥ * ॥ कृत्प्रयोगे तु पर विधान पश्चास्तत्प्रति
पेधार्थम् ॥ ॥ * ॥ कृत्प्रयोगे तु परत्वात्पृष्टी प्राप्नोति । तत्प्रतिपेधार्थमनभिहिता
धिकार कर्तव्य । कर्तव्य कट इति ॥ स कथं कर्तव्य ? ॥ पक्षेऽवकाशो

प्र] राऽप्राप्तिं मन्यते । अस्तिर्भवन्तीपर इति । ज्ञात वस्तु पर प्रतिपादयितुं शब्द
प्रयुज्यते ज्ञान च सत इति यत्र क्रियापदान्तरस्याऽप्रयोगस्तत्रोत्सर्गत सत्ताप्रतीति
रित्यस्तीतिन्यापदानुपपन्नकर्तरि तृतीयाप्रपञ्चादनवकाश प्रथमेत्यर्थ । विप्रतिपे
धादेति । सावकाशत्वमन्युपगम्येदमुच्यते । पृष्टीति । क्रियाकारकमन्यसद्भा
वात् । भक्षोपत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरिक्तभावात् । कर्तव्य कट
इति । प्रथमा परत्वाद्वाधित्वा 'कर्तृकर्मणो कृती ति पृष्टी प्राप्नोतीति तद्वाधनार्था

उ] अस्तिर्भवन्तीपर इति । प्रथमाया अपि 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिमाहचर्येण क्रिया
योग एव प्रवृत्तरिति भाव । ज्ञान च सत इति । बुद्धिसत इत्यर्थ । अनवकाश
त्वमुक्त्वा विप्रतिपेधोपन्यासोऽसङ्गत इत्यत आह-सावकाशत्वमन्युपगम्येति ।
'नीलमिदं न रक्तमित्यादौ रक्तत्वादिनिवृत्तिपरे वाक्ये सत्ताया अनावश्यत्वा-
दस्तिर्भवन्तीपर इत्यस्याऽभावात् । साहचर्यं च सर्वत्र न व्यवस्थापकमित्यभि
मान । वैतण्डिकोक्तिरियमिति सात्यर्थम् । अनेन वस्तुनो निरवकाशत्वमेवेति
सूचितम् । उक्तीत्या तत्रापि सत्ताऽऽशेषान् । अत एव 'तिङ्गमानाधिकरणे प्रथमे ति
न्यास सङ्गच्छत इति बोध्यम् । स्पष्ट चेद प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये । भक्षोप
त्वादिति । 'अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थ सपन्न' इत्यनेनमिति सूत्रोक्त
रीत्या प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थकारकव्यतिरिक्तत्वरूपशेषत्वाऽभावादिति
भाव । पृष्टी प्राप्नोतीति । न च 'कृत्स्थाना'मिति विमर्शन पश्चान्निषेधाकथ
तदप्राप्ति । न च नात्रोभयप्राप्ति, तदधिकाराऽभावे उभयप्राप्तेरपि सत्त्वादिति

विभक्त्ययो ॥ अय हि कर्मद्वया विभक्त्यया नार्थोऽभिहिताधिकारेण ।
कर्मणि द्वितीया ॥२३॥२॥

॥*॥ समयानि कृपाहायोगे रूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ समयानि कृपाहायोगे रूप
सङ्ख्यान कर्तव्यम् । [समया] समयः । ग्रामम् । [नमया] ॥ [निकर्षा] निकर्षः । ग्रामम् ।
[निकर्षा] ॥ हायोगे—हा देवदत्तम्, हा यशदत्तम् ॥ अपर आह—॥*॥ द्वितीय
विशेषेऽभित परित समयानि कृपाहायोगे रूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ द्वितीयाविधाने
ऽभित परित समयानि कृपाहायोगे रूपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । अभित
ग्रामम् । अभित ॥ परितो ग्रामम् । परित ॥ समयः ग्रामम् । समया ॥
निकर्षः ग्रामम् । निकर्षो ॥ अपर्यधि ग्रामम् । अपर्यधि ॥ धिग्रात्मम् । धिग
वृत्तम् । धिग ॥ अपर ओह—॥*॥ 'उभयवचनो वाच्यः धिगुपवादिषु त्रिषु ।

म] अभिहिताधिकारः ॥ [अनभिहिते] ॥

कर्मणि। समयः ग्राममिति । सामीप्यबन्धे पञ्च प्राधान्या द्वितीयाविधिः ।
एव निकर्षयोगे । हाहाद सोभारितिरित तयोरे पञ्च प्रप्रेति । अभितो
ग्राममिति । 'पर्यभिध्या चेति तदित्यन्ताबभित परित सङ्ख्यानमन तवेन इत्यन
योरर्थयोर्वर्तते । तद्योगे पञ्च प्राप्नोति । भागिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिरनिरूपके
नियानेऽभित शोक्ति ओऽपीह गृहते नयोगऽपि पृथी प्राप्नोति । अपर्यधि
ग्राममिति । 'उपर्यध्यधत्त सामाप्य' इति द्विवचनम् । अधितादीऽनोपर्यधे
वर्तते इति पृथी प्राप्नोति । धिग्रात्ममिति । धिग्राध्वस्य निन्दाधन्वात्तयोदे
पञ्च प्राप्ति । हा तानत्पादी त्वन्तरत्वात्पबोधनविभक्तिरव भवति । उभयवच-

द्व] वाच्यम्, एकमूत्रपे दोषान् । योगविभागस्तु भाग्यहता वध्यते न शक्तिः
कारेण । यद्येकवाच्य इति । प्राधान्येन विभक्तिगोत्या सङ्ख्यैव कारक ॥ तद्विशेष
त्वेन तदैव मन् कार्यमित्यर्थः । एवमप्रेपि व्याख्येयम् । 'उपार्थाना'मिति न्याय
शास्त्रोक्तप्रधानार्थविषय एव कारकस्य प्राधान्येन तत्त्वे ॥ व्यर्थम् । ननु तदापि
यौक्यमभावेऽस्मि एष्टवान् कुत क इत्यादि, कियन् क इत्यादी च तद्वारण
स आवश्यक इति चेत् । आद्य विशेष्यत्वेन भावेन तस्य योऽन्वाऽसम्भवात् ।
अन्त्ये क्रिया शति तस्य विशेषणत्वेपि कपदार्थे तत्त्वाभावेन तदुत्तरद्वितीया
सोपधनाया अनववाचति दिक् । [अनभिहिते] ॥

कर्मणि। सामीप्यबन्धे इति। समयस्य चान्दस्यस्यापि सामीप्यस्य त प्रधानार्थ-
निर्गमित सबन्धवन्मपि । यथा रात्रि स्वमित्यत्र स्वत्वस्यति भावः । सामीप्य-
नन्तर्यादीनां न पञ्चार्थत्वमिति तु सममित्यव्याहृतपदार्थमित्यसानीत्यादिराम् । उपपद्ये

द्वितीयाच्चेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥४॥

उभै सर्व इत्येताभ्या तसन्ताम्यौ योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । अधिम्योगे—धिग् जात्मम् , धिग् घृणलम् ॥ उपर्यादिषु त्रिष्वच्चेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोधो ग्रामम् ॥ 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' । नै देवदत्त प्रतिभाति किं चिद् । सुभुक्षित न प्रति भाति किंचित् ॥ [कर्मणि द्वितीया] ॥

तृतीया च हो० छन्दसि ॥२॥३॥३॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ तृतीया यथा स्यात् ॥ अथ द्वितीया सिद्धौ ? ॥

अ] न पोरिति । उभयसर्वयोस्तसाविति पट्टीसमास । उभयशब्दावयवस्योभयशब्दस्यानुकरणमुभयशब्द इयुभयशब्दो गृह्यते, द्विवचनटात्विषयत्वात् उभयशब्दस्य तसन्तस्या भावान् । दृश्यते इति,—दृशिप्रदण प्रयोगानुसरणार्थम् । न देवदत्त प्रतीति । वक्ष्यते । प्रतिशब्दश्चाऽत्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृत । केनचित् किंचित्स्मृतमिति दर्शनादस्याऽनेकस्मृद्युगण्यास ॥ [कर्मणि द्वितीया] ॥

तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतत्तृतीया तृतीये सिद्धे इति प्रश्न । तृतीयेति । वैवतोदेसेनाऽग्नौ हवि प्रक्षेपो जुहोत्यर्थः, तान यवाभ्या द्वितीया प्राप्तेति तृतीया विधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्रज्ञा द्वितीया चकारेण विधीयते इति । उपरिसामीप्ये वर्तते इत्यर्थः । स बोधनेति । स बोधनविभक्तं पदा न्नराऽनपेक्षत्वादित्यर्थः । उभयसर्वइत्येताभ्यामिति भाष्यस्य—एतत्प्रकृतिकाभ्यामित्यर्थः । उभयशब्दात्ततोऽनुत्पत्त्याऽस्याऽभुक्तत्वं परिहरण्युक्तस्याऽर्थस्य वार्तिनायकत्वाभ्यन्तया दर्शयति—उभयसर्वयोरिति । ननु कृत्तिविषये पूर्वमेवादयच्च प्रवृत्तेऽभ्यप्रवृत्तिरिति न तस इत्यत आह—उभयेति । उभेति तद्वन्तौ उभयशब्दलक्षणिकमिति भावः । ननु कर्मप्रेति । अन्यथा 'कर्मप्रवचनीययुक्त' इत्येव सिद्ध स्यादित्यर्थः । [कर्मणि द्वितीया] ॥

तृतीया च । अस्योदहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हवि परस्तत्र द्वितीया, तःसमानाधिकरणयवागूशब्दादनेन तृतीयाऽपि, विरुद्धविभक्त्यर्थोऽनवरत्नत्वाच्च सामानाधिकरण्यामिति सूत्रमतम्, भाष्यमतं च । 'एव तर्हि तृतीयापि सिद्धे'त्यादेर्भाष्यस्योक्तिप्रयुक्तकृतेऽपि पूर्वपक्षुचित्वात् । ननु जुहोते ग्रीणात्यर्थत्वेऽग्निहोत्रशब्दो हवि पर तद्विशेषण यवागूरिति भावः । यद्यपि अग्नौ हविरिति चिन्त्य, पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादिभ्युक्तिविरोधात् । तस्माद्वैधे आधारे प्रक्षेप इत्येव युक्तम्, तथापि प्रकृत्याभिप्रायमेतत् । तत्र यवाग्वा कर्मत्वाद्वितीया प्राप्तेत्यर्थः । चकारेण द्वितीया

१ 'उभय सर्व' । २ क्वचित् । ३ अत्र स्थाने—'हा देवदत्त' पा० । ४ 'अथ द्वितीया सिद्धा' । [सिद्धौ] 'कथं सिद्धा' । ५ 'तयनवर' ।

सिद्धा ॥ कथम् ? ॥ 'कर्मणी'त्येव ॥ तृतीयाऽपि सिद्धा ॥ कथम् ? ॥
 'मुपा मुपो भवन्ती'त्येव ॥ अस्येतस्मिन्—'मुपा मुपो भवन्ती'ति
 तृतीयार्थोऽयमारम्भः । यवाग्वाग्निहोत्र जुहोति ॥ एव तर्हि तृतीयापि सिद्धा ॥
 कथम् ? ॥ 'कर्तृकरणयो' इत्येव ॥ अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्येव ज्योतिषि
 वर्तते । तद्यथा—'अग्निहोत्र प्रज्वलित'मिति ॥ अस्ति हविषि वर्तते ।
 यथा—'अग्निहोत्र जुहोती'ति ॥ जुहोतिश्चाऽस्येव प्रक्षेपणे वर्तते । अस्ति
 प्रीणात्यर्थे वर्तते ॥ तद्यथा सावधवागूशब्दाद्यतीया, तदाऽग्निहोत्रशब्दो
 ज्योतिषि वर्तते, जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा—'यवाग्वाऽग्निहोत्र जुहोति' ।
 अग्नि प्रीणाति ॥ यदा यवागूशब्दाद्वितीया तदाऽग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते
 जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा—'यवागूमग्निहोत्र जुहोति' । यवागू हविरग्नौ
 रक्षिपति ॥ [तृतीया च] ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥२॥३॥४॥

इह कस्माच्च भवति—किं ते चाभ्रवशालङ्कारयनानामन्तरेण गतेनेति ? ॥

[] यनेऽथ तृतीयया मा बाधीति पञ्च चकारेणाम्प्रनुज्ञायन इति प्रश्नः । अस्म्येत-
 र्मेकमिति । न हि पाणिने मूनकरणकाले कान्यायनवचनस्य भावः । अग्निहोत्र-
 नेति । अग्निज्वलित इत्यर्थः । अग्नि प्रीणातीति । अग्निपु इत्यग्नौ' इति प्रीणा-
 यर्थे जुहोति प्रयोगदर्शनात् । [तृतीया च हा] ॥

अन्तरा अन्तरेण गतेनेति । अन्तरशब्दोऽत्र विशेषवाची । 'विशेषेण ज्ञानेन

[] विधाना प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्काह—किमप्राप्तेति । प्रयोजनान्तरसिद्धये तस्यावश्यकत्वा-
 त्त्वेन स्मिन्नित्युच्यते न आह—नहीति । एव च जुडावसति तस्मिन्नुपायान्तरपर-
 नमिति भावः । 'एव तर्हि तृतीयारी'त्यादि भाष्य पूर्वपक्षमुक्तिः । अर्थभेदात्मा न
 ज्योति स्फुटत्वाद्भाष्ये नोक्तम् । अग्निपिबति बहुवचनेन सामानाधिकरण्यादगनेर-
 न्तराऽसम्भवात्प्रीणायर्थत्वमित्यर्थः । यत्तु मीमांसरा 'अग्निहोत्र'शब्दस्य कर्मनाम-
 यित्वेन तदप्रत्ययन्यायात्, 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्र दर्शपूर्णमासा' इति दर्श-
 णम् । एव च करणभूते होमे समानाधिकरणत्वाद्भिहोत्रस्य करणत्वात्—तृतीयाया
 साया पक्षे द्वितीयार्थमिदम् । यवाग्वा अपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति । तत्र
 ज्ञानुगुण, नापि भाष्यानुगुण, 'कर्मणा'त्यनुज्ज्ञे । पाणिनोयस्मृनेवचनरूपत्वेन
 मिनीयाया न्यायरूपत्वेन सद्वाधकताया अत्यन्त उचितत्वाच्च । एव च 'यवाग्वा-
 नेहोत्र जुहोती'त्यादिवाक्ये नामधेयत्वाऽभावः । अत एव यवागूमग्निहोत्रं
 होतीत्यादिसिद्धिरिति दिक् ॥ [तृतीया च] ॥

विष ॥ २ 'त्येव' ॥ ३ 'भवन्तीत्येव तृती' ॥ ४ 'यवाग्वा' । ५ 'प्रज्वलयतीति' ।
 अग्नीन्' । ६ 'पणे वर्तते' । ७ 'यथा' क्वचित् । ८ 'ज्ञानेन' । ९ 'अस्या अन्युचि' ।

‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तैस्त्वैवे’ति ॥ अथ वा यद्यपि तावदप्यन्तरेणशब्दो दृष्टाऽपचारो निपातश्चाऽनिपातश्च । अथ ॥ खल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारो निपात एव । तस्याऽस्यै कोऽन्यो द्वितीय सहायो भवितुमर्हति-अन्यदतो निपातात् । तद्यथा—‘अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थ’इति गौरेवानीयते नाथो न गर्दभ ॥ ॥ अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानवचनम् ॥ ॥ अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणं कर्त्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरात्वा मा च कमण्डलुरिति, कमण्डलोद्वितीया मा भूदिति ॥ क पुनरेताभ्यां

प्र] किं ते प्रयोजन’मिति वाच्यार्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । तृतीयान्तो लाभणिक, विभक्तिप्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः । दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचारः अनिपातस्याऽपि भावात् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दाऽप्यनिपातः षोडशन्तोऽस्ति—अन्तराया पुरि यसती’ति, तत्कथमसावदृष्टाऽपचारः ? । एव तर्हि टावन्तस्य लाभणिकत्वात्कीर्त्तनापेक्षतावाभ्यस्त्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चाऽग्रहणं मन्यते । अथ वा परस्परसाहचर्यानिपातयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् । अप्रधान इति । दुष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वादप्रधान्यं, कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात्प्रधानता । क पुनरिति । अन्तरा

ड] अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ अन्तरेणेतितृतीयान्ताऽभिप्रायेण प्रथम इत्याह—अन्तरेति । गतशब्दो ज्ञातार्थक इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्य शाब्दऽनाध्यायान्ध्यायिभिरन्यमिदम् । लाक्षणिकं वेनपरिहारे तेनैवाऽन्तरेणेत्यस्य व्याज्ज्ञाता भाष्यानुपपत्तिस्तदवस्था पूर्वस्मादविशेषश्चेत्यत आह—अथवेति । साहचर्यमेतन्न सादृश्यम् । ‘करोऽन्यं सहाय’ इति भाष्ये । ‘प्रयोगे’ इति शेषः । यथा कथं सदृशस्यैव साहाय्यत्वं तथा प्रयोगेपीति भावः ।

परस्परंति । अन्तरासाहचर्यादन्तरेणेत्यतृतीयान्तं तत्साहचर्यात्तदग्रावन्तमेवेति निपातयोरेव ग्रहणसिद्धिरिति भावः । न च परस्परसाहचर्यादनव्यययोरेव ग्रहणं भूतो नेति वाच्यम् । व्याख्यानात् । यत्तु—अव्यययोः स्वरादीं चादीं वा पाठेन परस्परसाहचर्यसमवेप्यनव्यययोः पाठऽभावात्साहचर्यस्य ननुमशङ्क्यतादिति, तत्र, उक्तभाष्येण सादृश्यस्य सहप्रयोगे नियामस्ताथा उक्तत्वात् । वस्तुतस्तु युक्तग्रहणं तत्सम्बन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षयोरेकैतयोर्ग्रहणम् । न च टावन्तोन्तराशब्दस्तथा, अनाजनदेशत्वेन परिधानीयत्वेनैव च तेन बोधादिति भाष्यशयः । अस्य गोर्द्वितीयेनेति । द्वितीयशब्दोऽत्र सहायवाची । ‘मध्ये’ इत्यर्थकेनाऽन्तरेणेत्यादिना कमण्डलोरपि योगात्प्रधानुपपत्तिरत आह—अन्तरेति । अन्तरेत्यादेर्मध्यवर्तीत्यर्थः । ननु कमण्डलोरिति । अनेदस्य सत्यपि तस्य पृष्टीप्रयोजकत्वाऽभावेन तदपवादः

१ ‘स्यैव ग्रहणमिति’ । २ ‘न दृष्टापचारयो’ । ३ ‘तस्य को’ । ४ ‘सहायो द्वितीयो’ । ५ ‘आवन्तो’ । ६ कचित् ।

कमण्डलोर्योगः ? ॥ यत्तत्त्वा चे मा चाऽन्तरा तत्कमण्डलो स्यान्म ॥
तत्तहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ कमण्डलोद्धितीया कस्माच्च भवति ? ॥
'उपपद्विभक्ते कारकविभक्तिर्वलीयसी'ति प्रथमा भविष्यति ॥ [अन्तरान्तरे] ॥

कालाध्वनोऽत्यन्तसयोगे ॥ २।३।१ ॥

॥*॥ अत्यन्तसयोगे कर्मवत्प्रथमम् ॥*॥ अत्यन्तसयोगे कालाध्वनो

प्र] न्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमभ्यवचनाभ्या युष्मदस्मदर्थस्यैवाऽवधेयोर्योगो न तु
कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्न । यत्तदिति । 'मध्ये' इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तनादवधे
एष ताभ्यां योगोऽस्ति, आधारार्थवादाधेयस्य कमण्डलो । अन्तरा तदिति ।
अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोऽन्तराशब्द प्रयुक्तो, न त्वाधाररूपमध्यवाची ।
अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रतिपादनाय चैत्र
प्रयोग । लौकिके तु प्रयोगे मध्य इत्युद्गताधारशक्तिर् मध्येऽन्तराशब्दो वर्तते ।
उपपद्विभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुपपत्ताकमण्डलो कर्तृत्वम् । तच्च तिष्ठाऽभि
हेतमिति प्रथमा कारकविभक्ति । सा चाऽन्तरा, क्रियाकारकयो सवन्धस्याऽन्त
त्वात् । उपपदार्थेन तु क्रियाद्वारक सवन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गा विभक्ति ।

॥] विभक्तिप्रयोजकत्वमपि नेति भाव । आधारार्थत्वादिति । आधारपरतन्त्रत्वा
देत्यर्थ । तस्य तत्परतन्त्रत्वे समानन्यायेनाधेयपरतन्त्र आधार इति कमण्डलोरपि
योग इति भाव । नन्वाधाररूपेति आधारशक्तिप्रधानेत्यर्थ । तत्स्थानमिति ।
अन्यथा तत्र स्थानमिति वक्तव्य स्यादिति भाव । कमण्डलुयोगेति । अत्यन्त
नेदप्रतिपादनद्वारेत्यर्थ । उद्गताधारेति । तस्य चाधेये आधाराधेयभावेनैवा
न्यये साधुर्त्वं, न तु वेनचिदमेदान्वये इति भाव । 'उपपद्विभक्त'रिति न्याय
मूलकं, न वाचनिकमिलाह-सा चेति । क्रियाद्वारक इति । सर्वत्र सवन्धस्य
शक्तिर्विक्रियाकारकभायमूलग्रत्वात्, यथा स्वत्व क्रयादिनिबन्धनमिति भाव । युक्ति
त्र तिथिला, सर्वत्र प्रथमाया एवापत्ते, युष्मदशब्देषु सत्ताकर्तृत्वस्याऽव्यभिचारान् । न
वैव सूत्राणां वयस्य, न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्म । तस्माद्वचनमेवेदम् । अत्र एव
'नमस्यति देवा'नित्यत्रानेन न्यायेन द्वितीया वक्ष्यति भाष्यकृत् । तत्र हि क्रिया-
कारकभावेनैवान्वयादित्यन्ये । ॥ च विशेषणं सवन्धस्योद्भूतनया प्रतीनेस्तत्रैव
पञ्चपवादत्वेन सम्बन्धार्थिकैव द्वितीयेति वान्यम् । प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव
इत्याशयान् । 'उपपद्विभक्ते'रिति वचनात्तु पञ्चपवादत्वमेव न प्रथमाऽपवादत्व-
मित्युत्तराशय । प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्व, क्रियाजनकत्वेऽर्थे तस्या अपि
विधानादिति बोध्यम् । तदुक्त-कमण्डलो. कर्तृत्व तिष्ठाऽभिहितमिति ।

कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'लाघर्धम्' । लादिभिरभिधानं यथा स्यात्—[लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूत्] । आस्यते मास , शस्यते क्रोश ॥ अथ वन्करण किमर्थम् ? ॥ स्वाध्वयमपि यथा स्यात्—आस्यते मासम्, शस्यते क्रोशम् । 'अकर्मकाणां भावे लो भवती'ति भावे लो यथा स्यात् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्य । प्राकृतमेवैतत्कर्म । यथा कट करोति

प्र] कालाध्वनौ । पाणिनीये सूत्रन्यासे सति 'मासमास्यते देवदत्तनेति भाव एव लादय स्युर्न तु कर्मणि । ततश्चास्यते मास , आसितो मास , आसितव्यो मास , स्वासो मास इति प्रयोगानुपत्तिरिति वार्तिकारम्भ —अत्यन्तसयोग इति । अनत्यन्तसयोगे तु अधिकरणसप्तम्यव भवति—'अमावास्याया यनत' इति । लाघर्धमिति । आदिशब्देन निष्ठादीनां ग्रहणम् । तथा चोदाहृतम् । कर्मातिदेशे नैव च मासमास्ते देवदत्त' इति द्वितीयाया सिद्धत्वाच्चाऽर्थं सूत्रेणेति भाव । स्वाध्वयमपीति । यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्य'मिति ब्राह्मणकार्याणि क्षत्रिये क्रियन्ते न तु स्वाध्वयाणि निवर्त्यन्ते, तद्वदत्रापि कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते न स्वाध्वयाणि निवर्त्यन्ते । यद्यवमन्तरेणापि वर्ति स्वाध्वयाणि कार्याणि भविष्यन्ति । नैतदस्ति । स्वाध्वयकार्यनिवृत्तये तद्रूपासङ्ग आशङ्क्येत । प्राकृतमेवेति । सः कर्मक

उ] कालाध्वनौ । लाघर्धमित्युत्तरं 'लादिभिरभिधानं यथा स्या'दिति भाष्य पाठमभिप्रत्याह—नतु कर्मणीति । 'अकर्मकधातुभिर्योग' इति तु न विधायकमिति प्रागेव निरूपितम् । लाघर्धमित्युत्तर भाष्ये पाठान्तरं—'लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भू'दिति । तत्त्वयुक्तम् प्रकारान्तरेण लप्राप्तेरभावात् । नन्विद वार्तिकं सः कर्मकाकर्मकविषयम् अकर्मकविषय वा ? । नात्र । 'मास पठति वेद देवदत्त' इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि लाघापत्तौ मास पठ्यते वेद देवदत्तनेत्यादिप्रयोगापत्तेः । नान्त्य । सङ्कोचे मानाऽभावात् । सः कर्मकार्यं 'कालाध्वनौ'रित्यस्यावश्यकत्वेन न तर्हीदानीमिदं सूत्रं कर्त्तव्य'मिति भाष्यविरोधापत्तश्चति चेत् —उच्यते। सर्वविषय वार्तिकं, सूत्रं च न कार्यमित्येव तात्पर्यम् । न च 'मास पठति वेद देवदत्तने'त्यस्याप्यापत्तिः । उभयसन्निधावन्तरङ्गे मुख्ये च द्रव्यकर्मण्येव लप्रवृत्तिरिति न दोषः । द्रव्यकर्मणोऽन्तरङ्गत्वं च घात्वन्तरार्थानङ्गस्वार्थकर्मत्वेन । वार्तिकप्रामा ण्येन 'गौणे कर्मणि दुह्यादे'रित्यादिवद्भाष्यप्रामाण्येनाऽत्राप्येवविधकर्त्तृपनाश्रयणाच्च । एव च 'प्राकृतमेवे'ति पक्षेऽपि न दोषः । अत्र पक्षे 'आस्यते मास' इति कर्मणि लो 'यत्राऽक्रियते'ति वक्ष्यमाणरीत्याऽवश्यकत्वेनाप्यनेन द्वितीया तु न, अत्यन्तसयो गस्य व्याप्तिरूपस्य घातुनोक्तत्वात् । यद्येवमिति । अकर्मणि कर्मशब्दप्रयोगेन

शकट करोतीति । एवं मन्यते—यत्र कश्चिद्विषयाकृतो विशेष उपजायते, तत्राप्य कमेति । न चेद् कश्चिद्विषयाकृतो विशेष उपजायते ॥ नैव शक्यम् । इह हि दोषे स्यान्—आदित्य पश्यति, हिमवन्त शृणोति, ग्राम गच्छतीति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म । यथा—कट करोति, शकट करोतीति ॥ यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्म 'अकर्मकाणा भावे लो भवनी'ति भावे लो न प्राप्नोति—आस्यते मास देवदत्तेनेति ? ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'अकर्मकाणा'मित्युच्यते, न च केचिन्काण्यभावादिभिरन्वयकारण एव विज्ञा-

प्र] आपनादिधात्वर्थान् आसनाशब्दाभ्यादीना धर्तृनाम्बाभाविक्रमतत्कर्मत्वार्थ । ततश्च 'नाममास्ते' इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थ । निरतवाच प्रयोगस्य कट आस्त इत्यादौ आपनमात्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तन इति अनिप्रसङ्गो नोद्भावनीय । किमर्थं तर्हि वार्तिकचारेणऽनिवेश आरब्ध इत्याह—एव मन्यते इति पत्र कश्चिदिति । यथा 'राण्डानि तुनाती'त्यादि । आदियमिति । न हि दर्शन क्रययाऽऽदित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्य कश्चिद्विशेष उत्पद्यते । कवल दर्शननिय गऽऽमुनिवृत्तमन्वादादित्य कर्म, तद्वन्मासमास्त इति मामोऽपीत्यर्थ । न च केचिदिति । यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभावनिवन्धनमपि समवयवकर्म त्व, तथापि धातुनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणापत्त्या प्रयोगान्तरे तदर्थानामेव कालादि

इ] इत्यर्थावगतावनिदेशस्वाभाव्यादेव स्वाश्रयमिद्वारति भाव । तद्वत्परसङ्ग इति । त्रिशब्दरूपस्याऽऽसङ्ग —सबन्ध, मन्त्रत्वमित्यर्थ । धात्वर्थान्ने इति । आसनपूर्वके यापने धातोरिति रित्यर्थ । नन्वनया रीत्या 'कन्मास्ते' इत्यपि स्यादन आह—नेयतत्वाच्चेति । भाष्ये एकदेशी वार्तिकाशयमाह एव मन्यते इत्यादिना । त्वूपयति—नैव शक्यमिति । पुनर्वार्तिकाश्रय आश्रय एवमपीत्याशङ्कते—पट्टि तर्हि इत्यादिना । तर्हि तद्वक्तव्य कर्मवदिति यदुक्त तदित्यर्थ । उत्तरमपि सिद्धान्ती न वक्तव्यमिति । अकर्मकाणामित्युच्यते इति । 'यत्यादिमूत्रे' इति शेष । न योगविभागेन सनातीयापेक्षनियमेन सिद्ध तत्पूर्वेऽकर्मकग्रहणात्कालादिभिर्ज त्मरतिनाऽर्थबोधकानामेव शास्त्रेऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणमिति बोध्यत इति भाव । कर्मकग्रहण नामव्याप्त्यन्ताऽविद्यमानकर्मकग्रहणार्थमेव स्यादन आह—न चेति । त्व च तदर्थोऽसम्भव इति भाव । तस्मात्तत्सामर्थ्यादिष्वेवप्रतियोगिसमर्पककर्म गन्तेन मामादीनामग्रहणं, तदाह—त एवमित्यादि । कश्चिदिति । कालादीना र्त्तवप्रयोजकस्यास्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थ । इह गतिमूत्रे निरूपितम् । पक्षपाति । अकर्मकाणा'मित्यस्य—कर्मान्वय्यर्थप्रतिपादकानामित्यर्थ इत्यभिप्राय । तथापि

स्याम —‘अचिद्ये अकर्मका’ इति ॥ अथ वा—येन कर्मणा सरमकाश्चाऽकर्म
काश्च भवन्ति तेनाऽकर्मकाणाम्, न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मक ॥ अथ वा
यत्कर्म भवति, न च भवति, तेनाऽकर्मकाणाम्, न चैतकर्म कश्चिदपि न
भवति ॥ न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् ॥ वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ॥
यत्राऽक्रिययाऽत्यन्तसयोगस्तदर्थ—क्रोश कुटिला नदी, क्रोश रमणीया घनराजि।

अपवर्गं तृतीया ॥ २।३।६ ॥

॥*॥ क्रियाऽपवर्ग ॥*॥ क्रियाऽपवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गो न
भूत—मासमयीतोऽनुवाजो, न चानेन गृहीत इति ॥ [अपवर्गे] ॥

प्र] सत्रधर्शनात्तरकर्मस्त्वाऽसम्भवात्सामर्थ्याद्विशेषाज्जीकरणमिति द्रव्यकर्मणाऽकर्म
कत्वं विहायत इत्यर्थः । अचिदिति। द्रव्य इत्यर्थः । अथ वेति। अन्तरात्त्वाद्द्रव्यकर्मणो
पहिरक्तस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्ष सवर्मेनाऽकर्मकस्यपदेशो न प्रवर्तत
इत्यर्थः । यत्र त्वन्तरात्त्वाऽसन्निधिस्तत्र कालदिनिमित्त सवर्मेकस्यपदेशो भवत्येव
‘यास्यते मास इति कर्मणि एकारो भवति । अथवा यत्कर्मैति । सभष्यभि
नाराभ्या विशेषणविशेष्यभावात् । वार्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं प्रच्छति—
न तर्हीति। क्रोश कुटिलेति। गुणेनात्रात्यन्तसयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाऽभावः ।

अपवर्गः । अपवर्गा निष्ठा । ॥ कदाचित्कनऽवाप्तौ सत्या प्रयोजनाऽभावात्
क्रियाया भवति कदाचिदशतयादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्त्तिरारम्भ —
क्रियापवर्ग इति । यद्यपि साधनापवर्ग क्रियापवर्गाऽस्ति तथापि विशेषणोपादान
उ] धातूनामिति। धातूनामन्यपदार्थत्वात् अचिकर्मस्त्वप्यकर्मकबहाने सामर्थ्याच्च
विद्यते द्रव्यकर्म येषामिति विग्रह इति भावः । अर्थानामन्यपदार्थत्वेऽपि भाष्योप
पत्तिरुक्तैवेति चिन्त्यम् । तदर्थानामेनेति । अधिकारार्थे श्रुतावपि तदर्थस्याऽत्याग
दिदमुक्तम् । द्रव्ये इति विषयसप्तमीयम् । सामर्थ्याद्द्रव्यरूपस्मररहिता इत्यर्थः इति
भावः । शिष्ट भाष्य कैयटश्च गत्यादिसूत्रे व्याख्यातौ । एतद्भाष्यस्य वस्तुवार्थोऽपि
तत्रैवोक्तः । ननु तुल्यन्यायेन कालकर्मणा सकर्मकव्यवहारस्याप्यभावे तत्र कर्मणि
त्रे न स्यादत आह—यत्र त्विति । तत्सन्निधौ तु न तेन व्यवहार इति ‘मास
पठ्यते वेद’मिति न प्रयोगः । तर्ह्यनयैव कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिमिदो सूत्र
न कार्यमिति पृच्छति भाष्ये—न तर्हीति। उत्तरयति—यत्राऽक्रिययेति। न च ‘मास
मास्ते’ इत्यादौ प्राकृतवर्मण शेषत्वविवक्षायां वष्टीयाधनार्थं तत्राप्यावदसत्त्वेन
क्रिययेति असङ्गतम् । क्रियाकारकभावेन यत्रान्ययाऽभावस्तदर्थमित्यर्थात् ॥

अपवर्गे। निष्ठा—समाप्तिः । साधनापवर्गे इति । साधनोपरमकृतक्रियायागे-

१ च कश्चित् । २ ‘भवतीति’ । ३ ‘तदर्थं वचन’ । ४ अविज्ञ ।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २।३।७ ॥

॥ १॥ त्रियामध्ये [इति चे] ॥ ॥ ॥ त्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अथ देवदत्तो भुक्ता ब्रह्मज्ञोक्ता, ब्रह्मे भोक्ता । 'कारकमध्ये' इतीत्युच्यमाने इद्वैव स्यात्—इहस्योध्यमिष्यास क्रेशादस्य विध्यति, क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । य च विध्यति यतश्च विध्येत्युभयोस्तन्मध्ये भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नाऽन्तरेण साधनं त्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । त्रियामध्य चेत्कारकमध्येमपि भवति । तत्र 'कारकमध्ये' इत्येव सिद्धम् । [सप्तमीपञ्चम्यौ] ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २।३।८ ॥

॥ १॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपुनस्तद्व्याप्तं सप्तमीपञ्चम्योऽनेपेधार्यम् ॥ १॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपुनस्तद्व्याप्तं कर्तृ प्र.] सामर्थ्याद्विशेष आधायने क्रियाया एव योऽपवर्गो, न तु साधनानामज्ञतयादि- निमित्तस्त्वनेत्यर्थः ॥ [अपवर्गं तृतीया] ॥

सप्तमी । अथ देवदत्त इति । इत्य कारक तच्चाऽऽरकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भावः । य चेति । लक्ष्यम् । यतश्चेति । प्रदेशान् । यतश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदश्च मध्यव्यपदेशमन्वाह । 'शक्ति कारक' मिति पञ्चाश्रेण वार्तिक प्रत्याचष्टे—नान्तरेण साधनमिति । शक्तिमि-यर्थः । कालभेदभिन्नभुजिक्रियाऽनुमिनशक्तिभेदश्रयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥

कर्मप्रवचनीय । यदि सामान्येन 'कर्मप्रवचनीययुक्त द्वितीये'ति लक्ष्णं क्रियने, तदा 'उभ परि विधीयते' इत्यत्र विशेषविहितत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिमि'- रिति पदमी प्राप्नोति । 'साधुर्देवदत्तो मानर प्रतीत्यत्र च 'साधुनिपुणाभ्या मिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति, तत्राऽऽनेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह—प्रत्यादिभिश्च ३.] रीत्यर्थः । क्रियाया एवेति । स्वन एवेत्यर्थः । न च फलप्राप्तावेव भवतीत्यर्थः । साधने आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनत्वमेव क्रियाया समाप्ति न क्रियापवर्गः । प्रयोजनाऽन्तर्भेन क्रियाया आत्रत्यावश्यकत्वेपि आलस्यादिना क्रियातो निवृत्ति साधनापवर्ग इति भेद इति भावः । [अपवर्गं तृतीया] ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ । प्रदेशादिति । न चेह इति सप्तम्या निर्दिष्ट इति यद्यपि तस्य स्थितिक्रियायामधिकरणत्वन्तथापि वेधक्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये 'यव' इति पञ्चमीति बोध्यम् । 'क्रेशादस्य'मित्यस्येत क्रेशादस्य विद्यमानं लक्ष्य- मित्यर्थः । तद्वनयन्नाह—कर्मापादानयोरिति । भाष्ये साधनशब्देन तद्रता शक्ति-

ज्यम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, वृक्षं परि [विद्योतते विद्युत्] वृक्षमनु
[विद्योतते विद्युत्] । साधुदेवदत्तो मातरं प्रति [साधुदेवदत्तो] मातरं परि ।
[साधुदेवदत्तो] मातरमनु ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्' ।
सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति । 'साधुनिपुणाम्यामर्चायां सप्तमी'ति सप्तमी,
'पञ्चम्यपाङ्गरिभिरिति पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थः—अप्रतेरिति न वक्तव्यं
भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ १॥ उक्तं वा ॥ २॥ किमुक्तम् ? ॥
एकत्र तावदुक्तम्—'अप्रतेरिति ॥ इतरत्रापि—यद्यपि तावदयं परिदृष्टापचारो
वर्जने चाऽवर्जने च, अयं स्वत्वपशब्दोऽष्टापचारो वर्जनार्थ एव । तस्य
कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति—अन्यदन्तो वर्जनार्थात् । तद्यथा—अस्य
गोद्वितीयेनाऽर्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः' ॥ [कर्मप्रवचनीयसु] ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ २॥ ३॥ १॥

कथमिदं विज्ञायते—यस्य चेश्वर्यमीश्वरता ईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीय-
युक्त्यादिति, आहो हि वास्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्त्यादिति ? ॥ कश्चात्र
विशेषः ॥ * ॥ यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥ यस्य चेश्वर-
वचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् ॥ अधिग्रहदत्ते पञ्चालाः ।

प्र.] लक्षणादिष्विति । तत्र पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः । शिष्टं स्पष्टम् ।

यस्मादधिः । हाऽधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामि-
वाचिनो पर्यायेण सप्तमीष्यते, अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः कियते—कथ-
मिति । तत्र यदाऽन्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते, अथ चेश्वर उच्यते
अनेनेतीश्वरवचनम्—ऐश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिनः सप्तमीत्ययमर्थो भवति । यदा यस्ये-
त्यनेनैव स्वं निर्दिश्यते यस्य संबन्धीश्वर उच्यते तत्र स्वान् सप्तमीत्युक्तं भवति । कर्तृ-

ज.] हच्यते इत्याह—शक्तिरिति । शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह—क्रियानुमितशक्तीति ।

कर्मप्र । पुनर्द्वितीयेति । 'वार्तिकेने'ति शेषः । भाष्ये—तावदुक्तमप्रतेरिति ।
तत्रत्यः प्रतिर्लङ्गणमिति सूत्रस्य प्रतिपर्यन्तानामुपलक्षणमित्यर्थः । भाष्ये—वर्जनार्थं
एवेति । तत्रैवार्थे तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः । [कर्मप्रवच] ॥

यस्मादधिकम् । अन्यतरस्यैवेति । 'अधिरीश्वरे' इति ईश्वरसंबन्धेऽप्ये-
कर्मप्रवचनीयत्वविधानेन संबन्धस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयोः कर्मप्रवचनीय-
युक्तत्वेपि 'यस्य चेश्वरवचनं'मित्यस्यावृत्तौ मानाऽभावेनाऽन्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भावः ।
तात्पर्यग्राहकाऽभावाद्भावप्रधानत्वेऽपरितुष्यन्नाह—अथवेति । प्रवृत्तिनिमित्तेनैश्वर्येण हि
ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचनशब्देनैश्वर्यमुच्यते इत्यर्थः । यद्वतमैश्वर्यं तदाचका-

आवृतास्ते तस्मिन्भवन्ति॥ सन्त्यमेवमेतत्—नित्य परिग्रहीतव्य परिग्रहीत्रधीन
भवति ॥*॥ प्रथमाऽनुपपत्तिस्तु ॥ ॥ प्रथमा नोपपद्यते॥ कुतः ? ॥*॥ पक्षो
लेभ्य ॥*॥ का तर्हि स्यात् ? ॥ पक्षीमसम्भ्यौ 'स्वामीश्वराधिपती'ति ॥
न तत्राऽधिपदं पठ्यते ॥ यद्यपि न पठ्यते, अधिरीश्वरवाची ॥ न तत्र
पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यद्य कस्य चित्पर्यायवच-
नस्य ग्रहणं करोति—'अधिपतिदायादे'ति ॥ पक्षो तर्हि प्राप्नोति ॥ शेष
लक्षणा पक्षी, अशेषत्वाच्च भविष्यति॥ द्वितीया तर्हि प्राप्नोति 'कर्मप्रवचनी

प्र [निर्देशश्चेदिति। ईशिनोऽत्र कर्तृत्वेनाऽभिमान, तेन स्वामिनः सममीत्युक्तं भवति। अव-
चनादिति । एतत्सूत्रारम्भेण विनाऽपीत्यर्थः । आधत्ता इति । स्वामिन्याधारे
पदालं स्थित्वा इत्यर्थः । ततश्चाऽधिकरणलक्षणा सममी सिद्धेत्यर्थः । सममी शौण्डे-
रिति विकल्पेन समासविधानादधिग्रहदत्त इति ग्रहदत्ताधीना इति च भवति ।
विभक्त्यर्थगुत्तित्वे त्वधेरधिग्रहदत्तमिति च भवति। सत्यमिति,—अधिकरणत्व सम-
न्यते । प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सममीविधानमवयवकं प्रथमा च स्वास्य प्राप्नोती-
ति दोषद्वयोपन्यासः । अधिरीश्वरवाचीति । स्वामीश्वरे'त्यर्थग्रहणात्पर्यायाणां
मपि ग्रहणं मन्यते । पक्षी तर्हीति । स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति ।
प्रातिपदिकार्थमाननिष्ठत्वाच्चतिरेकाऽभावात् । द्वितीया तर्हीति । अधिरीश्वर'

उ]सप्तमी। तत्रेति। तदेति पाठ उचितः । एत सूत्रेति। तदेकदेशः—यस्य वैश्वर-
वचन'मित्येतदित्यर्थः । ग्रहदत्ताधीना इति । 'अवडग्ने'त्यादिनाऽप्युत्तरपदला-
त्पः । अत एव 'परिग्रहीत्रधीन'मिति वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगोपपत्तिः । नन्वेवमधिना
ऽन्ययोभावो न स्यादत आह—विभक्त्यर्थेति । समन्यत इति । तृतीया उक्तोऽर्थः
उपपत्तियुक्त इत्यनुमोदन इत्यर्थः । अनुमोदनोक्तारमाह भाष्ये—नित्यमित्यादि। परि-
ग्रहीत्रधीनम् । परिग्रहीत्राधारकमित्यर्थः । प्रथमा चेति । भाष्ये तुद्यब्दश्चाधे इति
भावः । सूत्रारम्भे तस्य वैयर्थ्यं प्रथमानुपपत्तिश्चेति दोषद्वयमिति तृतीयो वदतीति
त्तापर्यम् । एतत्सूत्रसत्त्वे हि 'अधिरीश्वरे'इति कर्मप्रवचनीयसज्ञाविवायकं कार्यम् ।
तथा चाऽधे कर्मप्रवचनीयत्वात्तत्तद्योगस्योचरीत्या स्ववाचकोऽपि सरवाद्वितीया प्राप्नो-
तीति दोषः । एतत्सूत्राऽभावे तु ऐश्वर्यविषयोऽधे क्रियायोगाऽभावेन गन्यादिसज्ञा
बाधरूपकलाऽभावात्कर्मप्रवचनीयसज्ञाया अप्यभावेन कर्मप्रवचनाययोगाऽभावाद्द्विती-
याऽप्राप्तौ प्रथमा सिध्यताति भावः । भाष्ये 'का तर्हि स्यात्पक्षीससम्भ्य'विन्यादिरेर-
देर्युक्तिः । अधिपतिदायादेति । यस्य यो दायाद स तद्वानादिस्वामिन्या
त्त्वाभाति लोके व्यवहियत इति ईश्वरपर्यायाविभाविति भावः । व्यतिरेकाऽभावा

१ भाष्यमिदमित्यन्ये। २ 'पनिदायादेति'। ३ कचिज्। ४ 'दनप्रकार'। ५ 'येऽधे'।

ययुक्ते द्वितीये'ति ॥ सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति ॥ भवे
 षोऽधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसम्बन्ध स सप्तम्योक्त स्याद्यस्तु यत्तवधे पञ्चा
 लानां चाऽभिसम्बन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥ ॥ स्ववचनात् सिद्धम् ॥*॥
 अस्तु—'यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्ता'दिति ॥ एवमप्यन्तरेण
 वचन सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्त पञ्चालेषु आहत स तेषु भवति ॥ सत्यमे
 वमेतत्—नित्य परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति ॥ ॥ प्रथमोऽनुपपत्तिस्तु
 ॥*॥ प्रथमा तु नोपपद्यते ॥ कुत ? ॥*॥ ब्रह्मदर्शनात् ॥ ॥ का तर्हि स्यात्
 पृष्ठीसप्तम्यौ—'स्वामीश्वराधिपती'ति ॥ न तत्राऽधिशब्द पठ्यते ॥ यद्यपि
 न पठ्यतेऽधिरीश्वरवाची ॥ न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहण [भवति] ॥
 कथं ज्ञायते ? ॥ यद्यपि कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहण करोति—'अधिपति
 दायादे'ति ॥ पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति ॥ शेषलक्षणा पृष्ठी, अशेषत्वात् भविष्यति ॥
 द्वितीया तर्हि प्राप्नोति—'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्या
 प्र [इत्यधे कर्मप्रवचनीयत्वात्] सप्तम्येति । ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादैन विधी
 यमानया सप्तम्योभयगतस्य सम्बन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद्वितीया न भवतीत्यर्थः ।
 भवेदिति । 'अधिरीश्वर' इत्यनेश्वरेणेशितव्यस्याप्यौक्षेपादीक्षितव्यस्याप्यधिगा योगो
 स्तीति भावः । इदानीं द्वितीयं वाक्यार्थं दर्शयितुमाह—स्ववचनादिति । 'यस्येश्वरव
 चन'मित्यनेन स्वस्य सामीप्रकृतित्वेन वचनप्रतिपादनात् । 'स्ववचनात् सिद्ध'-
 उ] दिति । भेदसम्बन्धेनैतरान्वयित्वाऽभावादित्यर्थः । ननु ईश्वरत्वद्योतकस्येश्वरापेक्षया
 कर्मप्रवचनीयस्याऽधे कथं पञ्चालसम्बन्धद्योतकत्वं येन ततो द्वितीया स्यादत आह—
 अधिरीश्वर इत्यधेरिति । ऐश्वर्यविषयाऽर्थद्योतकस्याऽधेरिति तदर्थ इति भावः ।
 एव च परस्परप्रतियोगिकसम्बन्धस्य परस्परनिष्ठस्य तेन द्योतनादस्त्येव तत्प्राप्ति
 रिति भावः । उभयगतस्य सम्बन्धस्येति । विशेषणादुत्पन्नया पृष्ठीवेति भावः ।
 भाष्ये—अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति । अधिशोऽस्यो ब्रह्मदत्तनिष्ठ सम्बन्ध इत्यर्थः । एवम
 प्रेऽपि । चत्सुभयत्राऽपि वाक्यालङ्कारे ईशितव्यस्येति । ऐश्वर्यविषयाऽधे कर्मप्रव
 चनीयत्वमिति तदर्थः । पृष्ठी तु विशेषणादुत्पन्नाप्युभयगत सम्बन्ध सामर्थ्याद्बोध
 यति । परत्र तद्बोधकविभक्त्यभिधानात् । अत्र तु परत्राऽपि तद्बोधकविभक्तिप्राप्त्या
 विशेष्यनिष्ठसम्बन्धबोधकत्वं न विशेषणविभक्तेरिति तात्पर्यम् । द्वितीया प्रथमापवा
 दिकाऽपीत्यभिमानः । सूत्रे स्वपदानुपादाने कथं स्ववचनात्प्राप्तिरत आह—यस्येति ।
 तत्र 'द्वितीया प्राप्नोती'त्यन्तं भाष्य पूर्ववदेव व्याख्येयम् । अत्र पक्षे द्वितीयावारण

१ 'तस्याऽभिसम्बन्धस्य' । २ क्वचिज्ज्ञ । ३ 'अधेर्वात्यो' । ४ 'वचना
 स्तिद्धम्' । ५ इदं भाष्यमित्यन्ये । ६ 'पतिदायादनि' । ७ 'वाक्य' । ८ 'अधेशो' ।

अभिवन्धस्य द्वितीया न भविष्यति ॥ भवेद्योऽप्ये पञ्चालानां चाऽभिस-
 वन्ध सं सप्तम्योक्त स्याद्यस्तु स्वत्वधेनूद्भूतस्य चाऽभिसवन्धस्तत्र
 द्वितीया प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि—॥ ॥ स्ववचनात्तु सिद्धम् ॥ ॥ इति । अधि-
 स्व प्रति कर्मप्रवचनीयसजो भवतीति वक्तव्यम् ॥ एवमपि यदा प्रहृदत्तेऽ-
 धिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति ॥ [कथम् ?] ॥ ‘कर्म-
 प्रवचनीययुक्ते द्वितीये’ति ॥ ‘उपपदविभक्ते कारकविभक्तिरलीयसी’ति
 प्रथमा भविष्यति ॥ [यस्मादधिकम्] ॥

०] मियेनदप्यन्यथाव्याख्यानुमाह—एव तर्हि । अधिरोध्वर इत्यनेश्वरग्रहणमपनीय-
 यधि त्वे’ इति वक्तव्यम् । तत्र स्वमेव प्रपञ्चि कर्मप्रवचनीयसज्ज, नस्मादेवा-
 ज्ञेन सप्तमा विधीयते । तेन स्वामिन प्रत्यय कर्मप्रवचनीयत्वाऽभावात्ततो द्विती-
 याया अपभाव । तेनाऽधिपञ्चालेषु प्रहृदत्त इति सिद्धम् । ‘अधिपञ्चाले पञ्चाला’
 इत्येतदधिकरणसप्तम्या सिद्धम् । अत्र तु दोषमुद्भाव्य परिहरति—एवमपीत्यादिना
 भविष्यतीत्यन्तेन । तिष्ठन्ति मन्ति यानि म्यानादिभिर्यापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वा-
 त्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः । कर्मप्रवचनीयसज्जा अधिपञ्चालेषु प्रहृदत्त इत्यत्र
 परिणामः । यथाऽधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दक्षितं तथा ऽधिरोध्वर’ इति यस्य
 चैव प्रवचनमिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्यविषयस्य चाऽध क्रियाऽयोगाऽभावाद्वास्तु-
 परमसंज्ञानाधनाऽर्थोपि सज्ञाविधिनापुज्यते । [यस्मादधिकम्] ॥

३] याह भाष्ये—एव तर्हि । ‘स्ववचनां दिनि वार्तिकमवैतद्दोषवारकमपीति व्या-
 चष्ट इत्याह—अन्यथाव्याख्यानुमिति । भाष्ये—एवमपाति । अवे स्व प्रति कर्म-
 प्रवचनीयत्वादिनि भावः । ननु सज्ञाविधानसामर्थ्याद्वितीया प्रथमा बाधनेत्यत्र आह—
 कर्मप्रवचनीयसज्ञा त्विति । तद्योगऽपवादविधस्तस्या सप्ताया द्वितीयाविधावनु-
 पपन्नमित्यर्थः । ‘उपपदविभक्ते रिति न्यायेनेव पट्टी शेष’ इति मूने वक्ष्यमाणया
 पुष्टादिप्रधानपदात्पट्टीवारकयुक्त्याप्यत्र द्वितीया वारयितुं शक्येति बोध्यम् । यथा
 धिकरणत्वमिति । केचित्तु अधिकरणसप्तम्या सप्तम्याऽभावेन द्वितीयाया प्राप्त्य-
 भवन मूनप्रत्याख्याने तापर्थे सति न्व प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं नोपन्यस्येत् । तस्मा-
 त्स्वस्वामिभावविवक्षायाध्यायत्वाविवक्षाया सप्तम्यर्थं यस्य चेश्वरवचनमधिरोध्वर-
 नि च मूनद्वय कार्यम् । विनियमनाविरहेण च सूत्रद्वयस्योभयपार्थे तात्पर्यमि-
 त्यत्र भाष्यनात्यर्थं लभ्यते न तु प्रत्याख्याने । ‘अधिरोध्वरे’ इत्यतदीश्वरत्वे दोत्ये-
 श्वरे सोत्य इति वा व्याख्येयम् । अन्त्ये स्व प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं लभ्यते । किं चा
 अधिकरणसप्तम्या पञ्चालेषु द्वितीयावारकयुक्त्यैव पञ्चालेषु सप्तम्या प्रहृदत्तादपि

क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति॥ कया क्रियया?॥ नमि क्रियया॥ क्रियाग्रहणमपि
तत्र चोद्यते॥ ॥*॥ चेष्टायामनध्वेनि स्त्रिय गच्छत्यर्जा नयनीत्यतिप्रसङ्गः॥*॥
चेष्टायामनध्वेनि 'स्त्रियं गच्छति' 'भजा नयती'त्यतिप्रसङ्गो भवति॥*॥ सिद्धं
त्वंप्राप्तवचनान्॥*॥ सिद्धमेतत्॥ कयम्?॥ ['अमभ्यासेवचनान्']॥ 'असं-
प्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या भवत' इति वक्तव्यम्॥*॥ अञ्चनध्वानपवादः
॥*॥ एवं च कृत्वाऽनध्वनो येतदपि न वक्तव्यं भवति । सप्राप्त इति तत्कर्म-
ञ्चान गच्छतीति ॥ [गत्यर्थकर्मणि] ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ २।३।१३ ॥

॥*॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं

प्र.]न्यास्मप्रत्याख्यानयोर्नाऽस्ति फलभेद । अत एवाऽपवादविषयापि द्वितीयाविधानार्थं
'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहण प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम् ।
इदानीं सूत्रस्याऽतिव्याप्त्युदावनायाह-चेष्टायामिति । सिद्ध इति । असंप्राप्तं
वदस्तु गमनेन मप्रेष्यते तस्मिन् फर्मणौत्यर्थः । स्त्री तु सप्राप्तनि चतुर्थभावे ।
'भजा नयती'त्यत्राऽप्यजाया सप्रापणाचतुर्थभावे । अपवा नयतिर्गत्यर्थ एव न
भवति । प्रनीयते ह्यत्र गति, नयमां नयनेत्यर्थः, तस्य प्रापणवाचिरवादिन्याहुः ।
अञ्चनश्चेति । यदा त्वसप्राप्तोऽञ्वा भवति तदा भाष्यमेव चतुर्थ्या, -अञ्चने गच्छती-
ति प्रागेवोक्तम् । [गत्यर्थकर्मणि] ॥

चतुर्थी सः तादर्थ्यं इति । तच्छब्देन कार्य निर्दिश्यते । तस्मादिदं तदर्थमेति
समाप्तेन विशिष्टकार्यप्रयोजन वारणमभिधीयते । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्य-
कारणमबन्ध उच्यते 'समासकृतद्वितेषु भावप्रत्ययेन सबन्धमिधान'मिति वच-
उ.]विवक्षेत्यर्थः । अतएवेति । 'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादमर्तुं कर्मणो-
रितिषष्टीविषये कुर्यागेऽपि द्वितीयार्थमिति न व्याख्यानीयः, प्रत्याख्यानेन भिन्न-
फलत्वादित्यन्वयः । 'अप्रत्याख्यानीय'मिति पाठान्तरे तु 'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये
द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थमिति न भवति । तस्य तथात्वे हि
प्रत्याख्यानेन सह भिन्नफलत्वादिदं सूत्रमप्रत्याख्यानीयं स्यादिति योजना । एव च
भाष्यमते 'ग्रामस्य गन्ते'त्यादौ पठ्येवेति भावः । अथ वा नयतिरिति । एतच्च-
गतीत्यत्र निरूपितम् । [गत्यर्थकर्मणि] ॥

चतुर्थी । तादर्थ्यं सन्धार्यमाह-तच्छब्देनेति । कार्यप्रयोजनमिति बहुव्रीहिः ।
कार्यप्रयोजकमित्यर्थः । 'प्राश्नाय दधी'त्यादौ दधो ब्राह्मणकारणत्वाऽभावानुक्तं-
विशिष्टकार्येति । भोजनविशिष्टो ब्राह्मणस्तत्राऽपि कार्यमिति भावः । सोऽर्थो

१ इति । २ 'ग्रामनध्वनीति स्त्रिय' । ३ ह्यतः । ४ 'ध्यायमान' । ५ 'चतुर्थ्या विधाने' ।

उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यमिति ॥ किमिदं तादर्थ्यमिति ? ॥ तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् ॥ तदर्थं पुन किम् ? ॥ सर्वं भास्त्रोऽयं चतुर्थ्यन्तस्याऽर्थशब्देन सह समासः ॥ कथं चाऽत्र चतुर्थी ? ॥ अनेनैव ॥ यद्येवमितरेतराश्रय भवति ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ निर्देशोत्तरकाळ चतुर्थ्यां भवितव्य, चतुर्थ्यां च निर्देशः, तदेतदितरेतराश्रय भवति, इतरेतराश्रयाणि च [कार्योणि] न प्रकल्पन्ते ॥ तैत्तिहि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थी’ति, यद्य ‘चतुर्थी तदर्थार्थे’ति चतुर्थ्यन्तस्याऽर्थशब्देन सह समासः शास्ति ॥ न खल्वप्यवश्यं

अ] नान् । तत्र द्विष्टत्वेऽपि सबन्धस्य यथा दधी विशयणादेव भवति न विशेष्यात्, राज्ञः पुरुष इति, तथा चतुर्थी—यूपाय दार्विति । हेताविति तृतीयाऽपि दारुशब्दान्न भवति, हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात् । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाया विधानात्, इह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाऽभावान् ।

‘तस्माद्यित्युपकार्यं हि कार्यं प्रत्यवमृश्यते ।

तदर्थशब्दासबन्धे भावप्रत्यय इष्यते ॥

गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनि ।

गुणे कृतास्पदा तस्मान्कारणं नावगाहते’ ॥

किमिदमिति । तस्मा इदमिति सत्या चतुर्थ्या समासः, सति समासे

उ] यथेति बहुव्रीहिस्तु नोक्तं तत्पुरुषस्याऽन्तरङ्गत्वात् । यथा पृष्टीति । विशेषणं निष्ठतयैव सम्बन्धस्थोद्भूततया प्रतीतिरिति भावः । विभक्त्याऽभिधानेपि तिङादिभिरनभिधानादेतौ तृतीया स्यादेवेत्यत आह—प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चेति । पृष्टीविषये हेतुतृतीयाविधानादिति भावः । प्रातिपदिकार्थेति । हेतुत्वेनेतरान्वये च तृतीया भवति । एतदर्थस्य च क्वचिदर्थे तेनावयाऽभावादिति भावः । उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां सगृह्णाति—तस्मात्पीति । उपकार्यं हीति । विद्यमानमेव यत्किञ्चिदुपपन्नविशिष्टं कार्यमित्यर्थः । तेन ‘घटाय दण्ड’ इत्यादि नेत्याहुः । ‘मोक्षाय हरिं भजती’त्यादौ ‘त्रियया य’मिति सम्प्रदाने चतुर्थी बोध्या । गम्यमानविभक्तित्वादिति । ‘चतुर्थी तदर्थे’ति सूत्रेण ज्ञाप्यमानविभक्तित्वादित्यर्थः । तद्धि ज्ञापकं कार्यवाचकाच्चतुर्थ्या सत्यामेव सङ्गच्छते इति भावः । तदनुवादेनेति । तदर्थानुवादेनेत्यर्थः । नित्यशब्दत्वेनाऽन्यत्रोक्तेनाऽत्रापीतरेतराश्रयपरिहारः सुकरस्तथापि कार्यवादेऽपि परिहर्तुमाह—तत्तर्हीति । चतुर्थीविधायकमन्यद्वचनमित्यर्थः । वस्तुतः इतरेतराश्रयत्वमेव नेत्याह—न खल्वपीति । यदि

१ इति क्वचिज् । २ क्वचिज् । ३ हि क्वचिज् । ४ ‘तस्मा इ’ ।

चतुर्थ्यन्तस्यैवाऽर्थशब्देन सह समासो भवति॥किं तर्हि?॥पञ्चमन्तस्यापि भवति।
तद्यथा-गुरोरिदमुर्वधमिति॥यदि तादर्थ्य उपसङ्ख्यान क्रियते नाऽर्थ सप्रदान
ग्रहणेनायोऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपोऽध्यायार्थं स भवति, न त्र तादर्थ्य इत्येव
मिदम् ॥ भवत्य सप्रदानग्रहण कर्तव्यम् । याऽन्येन लक्षणेन सप्रदानसज्ञा
तदर्थ-‘छात्राय रुचिः, छात्राय स्वदित’मिति॥ तत्तर्ह्युपसङ्ख्यान कर्तव्यम्?॥
न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति-‘भवति हि’ तादर्थ्यं चतुर्थी’ति
यद्य ‘चतुर्थी तदर्थार्थे’ति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन शब्देन सह) समास शास्ति॥
॥२॥ ह्यपि सपद्यमाने ॥३॥ ह्यपि सपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय

प्र] तदनुवादेन चतुर्थीविधानमिना न रतराश्रयत्व मन्वा प्रश्न । पञ्चमन्तस्यापीति ।
सबन्धसामान्यविवक्षया घन्यस्येव । कृपासि । सपत्तिरभूतप्रादुर्भावं उत्पत्तिरिह
गृह्यत इति विनाराचतुर्थी । विनारम्य च प्रकृतिहपारोपानामानार्थवत्त्वम् । यच्च
रूपमुपचयने तदश्चतुर्थीति प्रकृतेर्न भवति । यद्वा तु प्रकृतेरुपादानविवक्षा तदा
३] चतुर्थीसमास विनाऽन्य समासो न स्यात् न्यादेवेन रतराश्रय । अस्ति चाऽत्र पष्ठी-
समास इत्याशय । नन्वत्र पष्ठी कथमित्यत्र आह-सबन्धसामान्येति । तादर्थ्येन
योधे चतुर्थी, सम्बन्धवेन योधे पष्ठीति भाव । पष्ठीसमासोऽप्यतद्विषये शब्द-
शचित्त्वभावानित्यसमास इत्याशयेनाह भाष्ये-गुरोरिदमिति भाष्ये-यान्येनेति ।
‘रुच्यर्थाना’मिन्यादिना । ‘कर्मणा यमभिप्रेतीति सज्ञाविधानं तु ‘दाशगोश्री सप्रदान’
इत्यर्थम्, तत्सप्रदानैक दानमिति बोधार्थं च । दानकर्मणो गवादे सप्रदानार्थ
त्वेपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाऽभावे चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियान्वयाऽनापत्तिरिति
तदन्वयार्थं चेति दिक् । भाष्ये-यद्यमिति । यद्यपि समास प्रकृतिविकृतिभाव
एव, तथापि, सज्ज्ञाप्या चतुर्थी सर्वत्रेति भाव । ह्यपि ॥ ‘सम्पत्ति’शब्देन
अभूतप्रादुर्भावरूपा उत्पत्तिरन्यत इत्याह-सम्पत्तिरिति । नन्वेव प्रकृतिविकृत्यौ
मैदसरवेनाऽभेदान्वयोऽनुभवसिद्धौ भज्येनेत्यत्र आह-विकारस्य चेति । तथा च
प्रकृतिवाचकसमानाधिकरणवात्प्राप्तप्रथमाविभक्तपवादोऽयमिति भाव । विरुद्धा
र्थकविभक्तिरहितत्वाच्च सामानाधिकरण्येनान्वय इति बोध्यम् । ननु सामानाधि-
करण्ये प्रकृतेरपि चतुर्थी स्यादत आह-यच्च रूपमिति । अपादानविवक्षेति ।
अपादानपदेन दात्ति । कर्पेष्टपत्यर्थत्वे इदम् । अत्र वदन्ति-कल्पत इत्यादे
परिणमत इत्यर्थ । परिणामश्च रूपान्तरप्राप्ति । तदेकदेशे रूपान्तरे मूत्रादेर्विकार-
स्याऽभेदेनान्वयेन ततो द्वितीयाया प्रज्ञाया तद्व्याधेन चरितार्था चतुर्थी अभेद-
विवक्षाया परत्वाप्रथमया बाध्यते । ‘यवागूर्मूत्र कल्पते’ इत्येव हि तदा ।

१ कचिन्न । २ ‘सोऽयुपाध्यायाऽया भवति’ । ३ सि कचिन्न । ४ ‘दानकदान’ ।

व्यम् । इह मा भून्-त्वां तृणं मन्य इति ॥ इति श्रीमगवत्पतञ्जलिमुनिविर-
चिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥
कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २।३।१८ ॥

॥*॥ तृतीयोविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ तृतीयाविधाने प्रकृ-
त्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याऽभिरूप । प्रकृत्या दर्शनीय ।
प्रायेण याज्ञिके । प्रायेण वैयाकरणे । भाठरोऽस्मि गोत्रेण । गोत्र्योऽस्मि
गोत्रेण । ममेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । त्रिद्रो-
णेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । साहस्रेणाऽश्वान् क्रीणाति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'त्येव सिद्धम् । इह

प्र] विभाषाऽप्राणिष्वित्यापिशलिरधातु रभ ॥ इत्युपाध्यायजैवदपुत्रकैयटकृते भाष्य-
प्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् । २।३।१८ ॥

कर्तृकरणयो । प्रकृत्याभिरूप इति । क्रियापदाऽध्वनात्कर्तृकरणयो-
रभावात्पण्यत्र प्राप्नोति । प्रायेणति । 'प्राय'शब्दो बहुर्यवाची । बहवो याज्ञिका
इत्यर्थः । तत्र प्रथमा प्राप्नोति । गोत्रेणेति । प्रथमा पृथी वाऽत्र प्राप्नोति । ममे-
नेति । द्वितीया प्राप्नोति । द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् ।
पानादिवात्स्वीत्वाऽभावः । अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेनेति । पञ्च परिमाण-
मस्य पञ्चकं सह । तत्र द्वितीया ग्राप्ता । पशून्वित्यनेनैतत्समानाधिरूपणम् ।
साहसङ्घिनोरभेदस्य विवक्षणात् । साहस्रेणेति । सहस्रपरिमाणं सह साहस्र ।

उ] स्वल्पनौकोच्यते । 'त्वां'शब्दार्थस्तु महती नौ । एव ह्यनादरो भवतीत्याहुः ।
एव 'न त्वाऽल मन्य यावद्भुङ्क्ते न धाद'मित्यस्य यत् धाद धादौयैर्विप्रैर्न भुत-
मतस्त्वामपूपरूपमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः । प्रकृत्यङ्कुरितेति । 'परावर-
योगे चे'ति वृत्तिः । अतिशयविशिष्टकृतिसत्तत्वे प्रतिपाद्ये इत्यर्थः । तदाह-यद्वा-
चिन इति । त्वा तृणमिव मन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्प्राद्वार्तिकारम्भ इति
भावः । 'आपिशलि'वाक्यनोपमानानाचकास्ततोपि तिरस्कारे चतुर्थीत्युच्यते ।

इति शिवभट्टमुत्तस्तोर्गर्भननामोजीमद्विरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीया-
ध्यायस्य तृतीय पादे प्रथममाहिकम् । २।३।१८ ॥

कर्तृकरणयो । क्रियापदेति । क्रियानध्याहारे विभक्त्यन्तरबाधनाय
वार्तिकमिति भावः । अभिरूपादिकं तु गुणो, न क्रियेति तात्पर्यम् ।
पञ्चकेनेति । प्रकृतिसम्बन्धी अभिरूप इति बोधादिति भावः । प्रथमा पृथी
वेति । गोत्राऽभिन्नगर्गापत्यमिति बोधे आद्या, सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन

१ 'न त्वा' । 'तृण त्वा' । २ क्वचिन्न । ३ 'याज्ञिक' । ४ 'वैयाकरण' । ५ 'त्वा' ।

तावत्प्रकृत्याऽभिरूप , प्रकृत्या दर्शनीय इति,—प्रकृतिरुत तस्याऽऽभिरूप्यम् ॥
 प्रायेण याज्ञिकं प्रायेण वैयाकरणं इति,—एष तत्र प्रायो येन तेऽधीयते ॥
 माठरोस्मि गोत्रेण, गार्ग्योस्मि गोत्रेणेति,—एतेनोऽह सज्ञाये ॥ समेन धावति
 विषमेष धावतीति,—इदमत्र प्रयोक्तव्य सर्वं प्रयुज्यते—समेन पथा धावति,
 विषमेष पथा धावतीति ॥ द्विद्रोणेन धान्य क्रीणाति, त्रिद्रोणेन धान्य क्रीणा-
 तीति,—तौदध्यान्ताऽऽच्छम् । द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् , द्विद्रोणेन हिर-
 ण्येन धान्य क्रीणातीति ॥ पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति,—अत्रापि तादृष्या-
 ताऽऽच्छम् । पञ्चरथं पञ्चक । पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति ॥ माहृष्येणाश्वान्
 क्रीणातीति,—सहस्रपरिमाण साहस्र, साहस्येन हिरण्येनाऽश्वान् क्रीणातीति ॥
 सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २।३।१९ ॥

प्र] 'शतमानविशानिके'त्यण्पूर्ववद् द्वितीयाप्राप्ति । प्रकृतिकृतमिति । गम्यमाना
 ऽपि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्त भवति । यथा 'प्रविश पिण्डी नियत्र ।
 च करणान्तरव्युदासाय प्रकृपरेव करणव विवक्षितम् । स्वभावेनाऽय कृनोऽभिरूपो
 न तु बह्वालङ्कारादिनेत्यर्थ । एष तत्र प्राय इति । बाहुल्यमित्यर्थ । तच्चाध्ययन-
 ५ म्य करणत्वेन विवक्षितम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वाद् द्विद्रोणपञ्चकमाहृष्यदाव्य-
 स्तान्तराये मूल्ये उपचाराद्वर्तन्त इति करणवास्तवीयासिद्धि ॥ [कर्तृकरणयो] ॥
 सहयुक्तेऽप्रधाने किमुदाहरणमिति । सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धि मन्वा प्रच्छति ।

उ] गोत्रसम्बन्धिनोऽन्ववानिति बोधेऽभ्यति भाव । मात्रशब्देनाऽगस्त्याष्टन-
 मत्तर्धपम् ॥ अत्रापीति । परिच्छेदपरिच्छेदस्योरभेदोपचारेण द्विद्रोण-
 ऽभिज्ञमित्यर्थात् । पञ्चके 'सहस्राया अतिशदन्ताया' इति कर्त्तृ । एष तत्र प्राय इति ।
 तत्रोदाहरणे एष प्रायपदार्थो—येन हेतुना तौऽधावत इत्यर्थ । तच्चाध्ययनस्येति ।
 अधीयत इति किञ्चिद्वाहार इति भाव । बहुभिरध्ययने प्रहणवारणयो सौकर्यं
 भवतीति बाहुल्य तत्वेन विवक्षितमिति बोध्यम् । एतेनाह सज्ञाये इति । अह
 'माठर' इति गोत्रेण परं सज्ञाये इत्यर्थ । अप्रयोगे हेतुमाह—प्रतीयेति । अत्र
 केचित्—एव रीत्या करणवादिभ्युत्पादने हेताविति सूत्रस्येयभूतलक्षण इत्यस्य
 च वैपर्यापति । यदि तत्र द्रव्याद्यन्यविवक्षाया सार्यक्य तर्पणादीनि प्रत्या-
 ख्यानमत्राऽसिद्धान्तवेकदेश्युक्तिरेव । सम्बन्धयामान्यविवक्षाया पट्टीपाधनार्थमप्य-
 क्त्वाचम्याहु । अनभिधानेन भगवता प्रत्याख्यानमित्यन्ये ॥ [कर्त्तृकरणयो] ॥

सहयुक्तेऽप्रधानेननु माषाणांभिव तिलनामापि वायत्रिययेभितत्वादप्राधान्यम-

२ 'करण' । ३ 'तेनाह सज्ञे' । ४ 'स्याज प्रु' । ५ 'समेन पथेति' ।
 ६ 'अत्रापि तादृष्या' । ७ 'क्रीणानि' । ८ कचिज । ९ 'कश्चिन्' ।

किमुदाहरणम्?॥ तिलैः सह मापान्वपतीति॥ नैतदस्ति । तिलैर्मिश्रीकृत्य मापा उप्यन्ते तत्र 'करणे इत्येव सिद्धम्॥ इदं तर्हि—'पुत्रेण सहागतो देवदत्त' इति । अग्रधाने कर्तारि तृतीया यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तारि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता केनाऽभिधीयते, यश्चाऽप्रधान सिद्धा तत्र 'कर्तारित्वेव तृतीया॥ इदं तर्हि [मैयोजन]—पुत्रेण सहागमन देव प्र] तिलैः सहिति । अत्र मापा उप्यमानत्वात् प्रधान कर्म । तिलास्तु तथायुक्ततया गृहगृहणीवोपरार्पणेऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्ताया तृतीयापिधि । तिलैर्मिश्रीकृत्येति । अन्तरत्वात्पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिला करणत्वं प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः । पुत्रेण सहागत इति । तितुरेवात्राऽऽगमनक्रियायां शब्द कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते । लादय इति । आदिशब्देन कादीनां ग्रहणम् । तत्रैकेन शब्देन भिन्नकृत्वाद्गुण प्रधानयोः कर्तारिभिधानाऽसम्भवात्प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यमित्य प्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकृत्वात्प्रायेण तृतीया सिद्धत्यर्थः । पुत्रेण सहागमनमिति । एतदा कर्तुरनभिहितत्वादुभयत्र तृतीयाप्रमत्ते नियमार्थमिदम्—

उ] सिद्धमत आह तथा युक्तयेति । ननु यद्व्यतिरेकविशेषणत्वमप्राधान्यमिति न दोषः । ननु वापाऽपेक्षया कर्मत्वेन मिश्रीकरणस्य च तदर्थत्वेनाऽप्रधान्यात्प्राद-विहता तृतीयेत्याशङ्क्याह—अन्तरत्वादिति । अन्तरत्वापवादनेव—पूर्वमित्यादि । पूर्वं मिश्रणक्रियासम्बन्धे तदर्थत्वमपि न स्यादिति भावः । ननु पुत्रस्येतीति । तदा सहाय्यत्वमनुमीयमान कर्तृत्वमिति तृतीयाया अप्रतिरिति भावः । एकेन शब्देन—केन । गुणप्रधानयोरिति । प्रतीयमानो वात्तक्रियापेक्षत्वेन लादशयो कर्तारित्यर्थः । भाष्ये—अप्रधाने इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तारित्यर्थः । प्रधानकर्तारित्यस्योच्चारितशब्दोप्यमित्याकर्तारित्यर्थः । तदेवाह—प्रतीयमानगमी-ति । साहित्यानुपपत्त्येत्यर्थः । 'प्रविश पिण्डी'मित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षविभक्तेर्दृष्टवादिति भावः । लादयस्तु न तथा, धातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । एवावस्थित्वादिरामानाधिकरणसाहित्यं हि पुत्रस्याप्याहृतागमनसम्बन्धज्ञान एव बोद्धुं शक्यं न त्वन्यथेति तापर्यम् । 'पपन्न बाधिके'त्युत्तरदर्शनादेवदत्त तृतीयार्थसूत्रमिति भाति, तदनिष्टमित्यत आह—त्युदेति । भाष्ये—पृथगेति । एवोभयोस्तृतीयाप्रसक्त्यभावेन नियमार्थत्वाऽनुपपत्तिरिति भावः । ननु दारीवाधनार्थमेव तर्हि दमावश्यकमत आह—सा च प्रधानेति । प्रधाने चारितार्थसम्भवादिति भावः । अवत्येवेति । अत्र वदन्ति—तृतीयावश्यो को विशेषो, यत्तृतीया-

दत्तस्येति ॥ पञ्चम्य वाचिका भविष्यति ॥ इदं सहि-पुत्रेण सह स्थूल ।
पुत्रेण सह पित्रल इति ॥ इदं चाप्युदाहरण-‘तिल-सह मापान्वपताति ॥

ननु चोक्त-‘तिलैर्मिथ्रीकृय मापा उप्यन्ते तत्र करण इत्येव सिद्धमिति ॥
भवेत्सिद्धयदा तिलैर्मिथ्रीकृयोप्येरन् । यदा भु खलु कस्य चिन्मापवीजा
ऽऽवाप उपस्थितस्तदर्थं च क्षेत्रमुपाजित तत्रान्यदपि विचिदुष्यते-‘यदि भवि
ष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति ॥ * ॥ सहयुक्तऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपद
विभक्ते कारकविभक्तिर्वैलीयस्त्वादित्यत्रापि ॥ ॥ सहयुक्तेऽप्रधानवचनमन
र्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्वैलीयस्त्वात्’ ।
अन्यत्रापि [‘उपपदविभक्ते] कारकविभक्तिर्वैलीयसी [ति प्रथमा] भवति ।
[एवमत्रापि ‘उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्वैलीयसी’ति प्रथमा भवि
ष्यति] ॥ कान्यत्र ? ॥ सा स्वामी ब्रजतीति ॥ [सहपुत्र] ॥

प्र] अग्रधान एव तृतीया भवति न तु प्रधान इति पञ्चमेति । कर्तृकर्मणो ह्यना-
त्ययेन । सा च प्रधानयोरेव कर्तृकर्मणो प्राधान्याव स्मर्यत इत्यप्रधाने कर्तारि न
भविष्यति । यदा तु कृद्गगमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं ‘भेदिका देवदत्तस्य यशदत्तस्य
काठानामिति, तदा प्रतीयाधनाय तृतीयविधानमत्रापि भास्येव । पुत्रेण सह स्थूल
इति । गुणमन्त्रधर्मादिनादपरत्वादन क्रियाया अभवात्पुत्रस्य कर्तृत्वाऽभावः ।
यदि भविष्यतीति । अनेन मिथ्रीकरणाऽभावात्तिलानां करणगाऽभावमाह । एक
क्षेत्रे च वागामहयोग काचभेदेऽप्यविरद्ध । महयुक्त इति । अग्रधानवचन
प्रधाननिवृत्त्यर्थं कियत् । प्रधानस्य चाऽन्तरत्वात्कारकविभक्तिर्भविष्यतीति नार्प
सक्तिरुत्तरयथैनाऽप्रधानवचनेनेत्यर्थः । शिष्येण महोपाध्यायस्य गौरित्यत्रापि गवा
सम्बन्धोऽन्तरत्वं इति उपाध्यायान्यत्रैव भविष्यति न तृतीया । सा स्वामी ब्रज

उ] ऽप्रधाने देवदत्तेति । एव च ‘पुत्रेण सहशगमन मित्यादे पट्टीवाधनेन तृतीयार्थं
सूत्रमवदयमिति । अन्ये तु-कृद्योगे पट्टी कृद्योगश्च तत्प्रवृत्त्यर्थान्वयमात्रेण ।
एव च शाब्दहन्त्रप्रवृत्त्यर्थान्वयिनो कर्तृकर्मणोरेव पट्टी, न पनायमाननन्तवन्धयो
रिति भाष्यावपत्तिमाहुः । क्रियाया अभावादिति । अस्तिक्रियासहवेऽपि साहित्य
घट्यभ्यान्वमेव पुत्रे प्रतीयते न तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति भावः । कारक-
विभक्तिरिति । निष्ठगादिक्रियाऽनुपज्ञास्थूल इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति भावः । सह-
योगश्च विशेष्यतया, विशेष्यगतया वेति सापत्न्यम् । अन्तरत्वादिति । तदप-
वादत्ववारणायेद वचनेनेवेति चिन्तयम् । गवा सम्बन्धोऽन्तरत्वं इति । एतान्व

१ ‘वापकाल उपस्थितस्तदर्थं’ । २ ‘उपस्थिते तद’ । ३ ‘विभक्त
वैलीय’ । ४ ‘विभक्तिर्वैलीय’ । ५ ‘अन्यत्राप्यु’ । ६ ‘भवति’ ।

येनाऽऽङ्गविकार ॥ २।३।२० ॥

इह कस्माज्ज भवति-अक्षि काणमस्येति १ ॥ ५॥ अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारश्चे
दपिनो वचनम् ॥ ५॥ अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या, तेनैव चेद्विकारेणाऽङ्गी
द्योत्यत इति वक्तव्यम् ॥ तच्चर्हि वक्तव्यम् १ ॥ न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽयं
समुदायशब्द , 'येने'ति च करणे षष्ठा तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी
द्योत्यते तस्मिन्भवितव्यम् । न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते ॥ [येनाऽऽङ्ग]॥

प्र]तीति । अत्रापि व्रजक्रियाया गवा कर्मत्वात्तन्निबन्धना द्वितीया स्वामीधर'ति
प्राप्त उपपदविभक्तौ पपासप्तम्यौ बाधिका प्रवर्तते । [सहयुक्तेऽप्रधाने] ॥

येनाङ्गविकार । अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्ध । ततो येन गुणेनाऽङ्गस्य
विकारी लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह-इह कस्मादिति । इहैव
कस्माज्जत्यर्थ । अक्षि काणमिति । 'काण निमीलने' इत्यस्य चौरादिकस्याऽचि
घनि वा रूपम् । काणगुणयोगादभेदोपचाराद्गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो
लुग्विधानाद्वाऽक्षि काणशब्देनोच्यते । तत्र काणशब्दात्तृतीया प्राप्नोति । काणेन
हि गुणेनाऽङ्गी विकारी लक्ष्यते । 'अङ्गा काण' इत्यत्र त्वक्षिशब्दान्
प्राप्नोति । अङ्गाद्विकृतादिति । अङ्गवाचिनोऽक्षिपदादेस्तृतीया भवति न तु काणादे
गुणवचनादित्यर्थ । एतावत्युच्यमानेऽक्षि काणमस्येत्यत्राऽप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोती
त्याह-तद्विकारतश्चेदिति । यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनाऽङ्गेन विकारबा-प्र
काश्यत इत्यर्थ । अङ्गशब्द इति । अङ्ग-स्य सन्तीत्यर्थआदित्वाद्-प्रत्ययान्तोऽ
नाऽङ्गशब्दो निर्दिष्ट । येने'त्यनेन विकृतमङ्ग निर्दिश्यते । न ह्यविकृतेनाऽङ्गेना
ङ्गिनो विकारो द्योतयितु शक्यते । न चैतेनेति । 'अक्षि काणमस्ये'त्यत्र काणशब्देना

उ]पित्वादिस्मान्नाविकरणाऽस्तङ्गोपाधिरपराहित्यस्य सहशब्दार्थतया पूर्वमन्वयि
ज्ञानावश्यकत्वादिति भाव । बाधित्वेति । स्वामित्वमपि गौनिहपितमेवेति
स्वामिशब्दयोगोऽपि गवामिति भाव । [सहयुक्ते] ॥

येनाङ्गविकार । अङ्गशब्दस्याऽङ्गआद्यवन्तत्वे शङ्कानुपपत्तेराह-अङ्गशब्द
इति । अप्रसिद्धत्वात् न गृह्यत इति भाव । अचि घमि वेति । उभावपि भाव
इति भाव । एरचियच् । नन्वेवं काणशब्देऽक्षिसामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत
आह-काणगुणेति । लुग्विधानादेति । इदं चिन्त्यम् । गुणगुण्युभयामिधान
समर्थे एव तत्प्रवृत्त । न ह्यङ्ग काणमिति कदाचिद्व्यति । कर्मप्रवन्त काणस्य
गुणविशिष्टाऽक्षिवाचीति परे । न प्राप्नोतीति । शब्दतोऽङ्गविकाराऽङ्गीतेरिति भाव ।
अचप्रत्ययान्त इति । अप्रसिद्धस्यापि व्याख्यानाद्गृहणमिति भाव । विकृत

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २।३।२१ ॥

॥ ॥ इत्थंभूतलक्षणे तस्ये प्रतिषेध ॥ ॥ इत्थंभूतलक्षणे तस्ये प्रति
पद्यो वक्तव्य । अपि भवान्कमण्डलुपाणि छात्रमद्राश्रीदिति ॥*॥ न वेत्थ
भूतस्य लक्षणेनाऽपृथग्भावात् ॥ ॥ न वा वक्तव्यम् ? ॥ किं कारणम् ? ॥ 'इत्थं
भूतस्य लक्षणेनाऽपृथग्भावात्' । यत्रैयम्भूतस्य पृथग्भूत लक्षणं तत्र भवित
व्यम्, न चेत्त्रैयम्भूतस्य पृथग्भूत लक्षणम् ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥
कथमनुस्यमान गस्यते ? ॥ तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिदिशति-इत्थ-

प्र] असिमानाधिरूपेणावयवी नोच्यते किं तत्रवयव एवैयम् । अवयवश्चान्ना
वयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः ॥ [येनाहविकार] ॥

इत्थंभूत । यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिममामावयवस्तदा तृतीया मा
भूदिति वचनम्-इत्थंभूतलक्षणे तस्य इति । लक्ष्यवाचिशब्दस्य इत्यर्थः । कम
ण्डलुपाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्रप्नोति । न च प्रत्यय-
लभ्येनाऽप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानियेधो, न हि मनुज्यां रिति नलोपप्रतिषेधाज्जा
पकान् । न च तृतीयाया लुक्प्रप्नोति ममामप्रातिपदिकानवयववान्, तस्या कृते

उ] मङ्गमिति । सामर्थ्यादिति भावः । न देवीपपादयति-नहीति । समुदायोऽपी द्योत्यन्
इति भाष्ये 'विकृत' इत्यादि । तस्यैव-अयवस्यैव । विकारप्रतिपत्तिरिति ।
आदीने भावः । आशीं नाप्रणीतिस्तु न तृतीयानि भित्तमिति ध्येयम् । [येनङ्ग] ॥

इत्थंभूत । इत्थंभूतलक्षणे इति । इत्थंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तस्ये
लक्ष्यवाचिपद्विहितपदस्ये सति लक्षणवाचकात्तृतीयाप्रतिपद्यो वक्तव्य इत्यर्थः ।
तदाह-यदा लक्षणवाचीति । लक्ष्यवाचिन शब्दस्य लक्ष्यवाचिन समास विना
लक्षणवाचिनस्तत्त्वत्वं न सम्भवतीत्यन अङ्-लक्ष्यवाचिसमासेति । लक्ष्यवाचि
षङ्कसमासेत्यर्थः । 'कमण्डलुपाणि'शब्दो बहुव्रीहिणा लक्ष्य-छात्रवाची तत्र पाणि
शब्दस्य लक्षणत्वाऽयोगात्प्राप्तारोप्याशह-कमण्डलुशब्दविति । इत्थंभूतलक्षणत्व
प्राप्तद्वयान्नस्य लक्षण कमण्डलुरिति भावः । बहुव्रीहौ समुदायस्य सवन्धिवेन
नवधा बोध्यः, तत्र चैतरेपश्याऽन्वर इति व्यपेक्षावदे शङ्क्यम् । तत्र हि तृती
यायामपि कमण्डलौर्ज्ञाप्यन्वेमान्वयः सुवचः । पाण्यधिकरणकमण्डलुशब्दोऽत्र
द्व्यर्थः म्यादिति भावः । ज्ञापकादिति । एतेन नलोपविषयमेव तज्ज्ञापकमित्य-
पास्तम् । 'तस्ये इत्थंभूतलक्षण' इति वार्तिकस्वारस्येनाऽवयवात्तृतीयापत्तेः प्रतीय
मानत्वात् । एतेन समुदायात्तृतीयापत्ता तात्पर्यमिति मन्द्रेष्टमपास्तम् । प्राति-
पदिकानवयवादिति । तन्मध्यपतितन्यायादङ्गत्वतद्गृहणं ग्रहणेऽपि कप्पुमादिव

१ वचिना २ 'भूतलक्षणना । ३ 'पृथग्भूतलक्षण' । ४ 'नचेह' । ५ 'लक्षण पृथग्भूत' ।

भूतस्य लक्षणमित्यभूतलक्षण, तस्मिन्नित्यभूतलक्षण इति॥ [इत्यभूत] ॥

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि ॥ २।३।२२ ॥

॥*॥ सञ्ज्ञ कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिपेधेन॥*॥ सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणी'त्ये तस्मात्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिपेधेन॥ 'सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या'मित्यस्यावकाश - मातर सजानीते, मात्रा सजानीते । कृत्प्रयोगे षष्ठा अवकाश - इध्मप्रदश्चन पलाशशातन । इहोभय प्राप्नोति-मातु सज्ञाता, पितु सज्ञातेति । षष्ठी भवति विप्रतिपेधेन ॥*॥ उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्ति ॥*॥ उपपदविभक्ते श्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिपेधेन । 'अन्यारादितरर्तेदिवच्छब्दाच्चूत्तरपदा जादियुक्ते' इत्यस्यावकाश -अन्यो देवदत्तात् । 'स्वामीधराधिपतिदायादसाक्षि- प्रतिभूप्रसूतैश्चे त्यस्यावकाश -गोपु स्वामी, गवा स्वामी । इहोभय प्राप्नोति

प्र]समास उपादानात् । लक्षणेनेति पृथग्विनति तृतीया । तथा ह्यपमिति । षष्ठी तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्र गनत्वात् । इत्यभूतस्य यलक्षण प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभाव तन तृतीया यथा कमण्डलुना छात्रमद्राक्षी'दिति । बहुव्रीहौ तु स्वार्थापसर्जना न्यपदार्थाभिधायित्वाद्धर्निपदाना नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम् । [इत्यभूतलक्षणे]॥

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्याम् । मात्रा सजानीत इति । 'सप्रतिभ्यामनाध्याने'इत्या

उ]च्छास्त्रणादयवत्वाऽनोधनादवयवत्वे मानाऽभावादिति भाव । पूर्वं लक्षणत्वाऽवि वक्ष्या प्रथमान्तत्वेन समासे जाते षष्ठा लक्षणत्वविवक्षायामत्र तृतीयापादन 'कृतपूर्वा कट'मितियदिति शीष्यम् । केचित्तु कमण्डलुपाणिशब्दादन तृतीयापत्ति । कमण्डलु पाणित्वस्यैव लक्षणत्वात्सदृशौ कमण्डलुपाणिश्चात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षण भवती'ति 'अनुलक्षण इति सूत्रे भाष्यात् । तदेवेत्यस्य-कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थ । अन्यथा 'स एवे ति वदेत् । कमण्डलुयुत्पाणिज्ञाप्यस्तदवयवीति बोध स्यात् । कमण्डलु- युक्तार्थकमण्डलुपदेन समानाधिकरणो बहुव्रीहि । अन्यथा तन्मध्यपतितन्यायेन तद्वहणेऽपि तदवयवत्व नेत्यस्यापातरमणीयत्वेन लुब्धुर्वार एव । अत एवेष्ट एका षोऽमिति सूत्रे भाष्ये-'नरमन्य' इत्यादौ समासप्रातिपदिकसञ्ज्ञोत्तर जातस्याप्यम सुपो धात्विति लुक्-अम्बिसामर्थ्याच्चेत्युक्तमित्याहु । भाष्ये-अपृथग्भावादिति । एकाधीभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डलोरुपस्थित्या तस्य लक्षणत्वेन छात्रेऽन्यथा ऽसम्भव इति भाव । तदेतद्वक्ष्यति कैयट -'नास्ति लक्षणस्य प्राधान्य'मिति । विशेषणत्वाऽनाकान्तोपस्थितिरित्यर्थ । प्रागुक्तशयाऽनभिज्ञ शङ्कते-किं वक्तव्य मिति । अनर्थे सूत्रारूढामभ्युच्चययुचिमप्याहैकदेशी भाष्ये-प्राधान्येनेति ।

सञ्ज्ञोऽन्यतः । अन्यपदार्थेन योगे स्वामिन षष्ठी स्यादत आह-भूतपूर्वेति ।

१ 'षष्ठी भवति विप्र' । २ 'उत्तरपद' ।

अन्यो गोषु स्वामी, अन्यो गवा स्वामीति । 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतेश्वे'त्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिपेधः । न ह्यत्र गावोऽन्ययुक्ता ॥ कम्नहि ? ॥ स्वामी ॥ एव तर्हि 'तुल्यार्थरतुलोपमाभ्यां तृतीया न्यतरस्या'मित्यस्यावकाशः—तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेनेति । 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतेश्वे'त्यस्यावकाशः—स एव । इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यो गोभिः स्वामी, तुल्यो गवा स्वामीति । तुल्यार्थरतुलोपमाभ्यां तृतीया न्यतरस्या'मि येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥ [सन्नोन्य] ॥

हेतौ ॥ २।३।२३ ॥

॥ ॥ निमित्तरागणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वां [विभक्त्य] प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्चिमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिच्चिमित्ते वसति ॥ किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति ॥ को हेतुर्वसति । क हेतु वसति । केन हेतुना वसति । कस्मे हतये वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हतौर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ॥ [हतौ] ॥

प्र] मनेपदम् । अन्यो गवा स्वामीति । एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगादस्त्यन्ययोगो गवानिति मन्यते । न ह्यत्र गाव इति । युक्तप्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्व तद्वाचिनः पक्षमी । न चान्न गवापेक्षमन्यत्व स्वामिनः प्रतिपाद्य व्यवचाराभावात् किं तर्हि ? पूर्वस्वाम्यपेक्षम् । कम्नहि । स्वामीति । भूतपूर्वा च स्वामी सोऽन्ययुक्त इत्यर्थः । तुल्यो गोभिः स्वामीति । गवा च स्वामी स गोभिर्नाद्यादिना धर्मेण सहस्य इत्यर्थविवक्षायामस्ति गवा पदद्वयाऽप्ययोगः । [सहोऽन्यतर] ॥

हेतौ । योग्यतामात्रयुक्तोऽव्याधितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः । निमित्तेति । असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितुं, न तु 'सर्वनाम्नस्मृताया उ] अन्ययुक्त इति । अन्यत्वप्रतियोगीत्यर्थः । पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदनामन्यो गवा स्वामी तुदाहरणार्थः । उभयप्राप्तये गवा तुल्येन च स्वामिनः सबन्धमुपपादयति—गवा य इति । [सहोऽन्यतर] ॥

हेतौ । व्यापाराऽनाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतुः—'योग्यतामात्रयुक्त' इति । व्यापाराविष्ट निग्रामात्रविषय च करण, व्यापारादेशे च क्रियाविषयत्वमेव फलोपधानमेवति ततो भेद इति भावः । न त्विति । कृत्कारवदिनि भावः ।

१ 'विपतीत्येतद्भव' । २ इति कचिज्ज । ३ 'पतीत्यस्या' । ४ 'भ्यामिन्येन' । ५ कचिज्ज ।

अपादाने पञ्चमी ॥ २।३।२८ ॥

॥ १ ॥ पञ्चमीविधाने त्यज्यलोपे कर्मण्युपसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥ पञ्चमीविधाने त्यज्यलोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते-प्रासादात्प्रेक्षते ॥ १ ॥ अधिकरणे च ॥ ॥ अधिकरणे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥ ॥ प्रश्नाख्यानयोश्च ॥ २ ॥ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ कुतो भवान् ? ॥ पाटलिपुत्रात् ॥ ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥ १ ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तर्ह्ये पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः सर्वाङ्गस्थ चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥ १ ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥ १ ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥ १ ॥ अवनप्र] येत्यत्र । तत्र प्रायग्रहणात्सर्वनाम्न प्रयमाद्वितीये न भवतीऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति । पर्यायीपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्ति प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते । [हेतौ] ॥

अपादाने । त्यज्यलोप इति । यत्र त्यज्यन्तस्याऽप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयाया प्रासादा पञ्चमी विधीयते । अधिकरणे चेति । 'त्यज्यलोप' इत्यपेक्षते । सप्तम्यपवादोऽत्र पञ्चमी । प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्यते-यत्र श्लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन 'कस्यायमश्वो' 'देवदत्तस्यायमश्व' इत्यादौ पञ्चमी न भवति । कुतो भवानिति । क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति । यदाश्रित्याऽध्वकालो परिनिष्ठयेत तत्र पञ्चमीत्यर्थः । गवीधुमत इति । गवीधुमन्नाम नगरम् । तद्युक्तात्काल इति । काले-विषये । तेन पञ्चम्यन्तायेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा पञ्चमी युक्ताऽर्थात्परे काल इत्यर्थः । अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अपठ] अन्येत्यिति मतैऽनुग्रहकाऽभावोऽरुचिबीजम् । [हेतौ] ॥

अपादानेपञ्च । ननु त्यज्यलोपविचारकस्याऽत्र धात्वोऽदर्शनात्त्यज्यलोप इत्यनङ्गत्वं मत आह-यत्रेति । कान्यैकदेशन्यायेनेति भावः । त्यज्यग्रहणं त्व उपलक्षणम् । आसनात्प्रेक्षणं इत्यस्याऽऽसने स्थित्येत्यर्थान् । तत्रेति । त्यज्यन्ताऽभावेपि गम्यमाना क्रियापैश्वर्यकर्मवादिति भावः । गम्यमानक्रियापेक्षयाऽपादानत्वं भविष्यतीत्यत आह क्रियाया इति । यदाश्रित्येति । यद्वधित्वेनाश्रित्येत्यर्थः । तत्रेति । तत्र वर्तमानादृच्छादित्यर्थः । तद्युक्तात्कालादित्युचितमत आह-कालेविषये इति । युक्तो मासादिरिति । मासादिति न्योश्चाऽवध्यवमविमद्भावः सवन्धः । चाग्रहायण्यास्तु १ त्रचिन्न । २ प्रासादात्प्रश्नः । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यर्थः । ३ त्रचिन्ना ४ 'तत' । ५ गवीधुमान्-मेढ्र इति प्रविद्धम् । तत्समीपस्य वेदानो लुप्तं नगरम् । ६ सांसार्य 'समगंजं' इति सम्प्रति प्रविद्धम् । ७ 'मते' इति । ८ 'त्यर्थ' । ९ 'त्यामत्यतिरि' ।

प्रथमा २ ॥*॥ अन्वयः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्याः । गवीधुमतः साङ्काश्य-
रत्वारि योजनानि । गवीधुमतः साङ्काश्यं चतुर्षु योजनेषु ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्? न वक्तव्यम् । अपादाने इत्येव सिद्धम् । इह ताव-
न्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षने इति, — ॥ अपञ्चमनि तत्तस्माद्दर्शनम् ॥ यद्य-
पञ्चममिति किं नोऽन्यन्तात्प्रासादमिति? ॥ मन्त्रेण वा ॥ ॥ अथ वा ॥ ॥ अन्यै-
प्रादुर्भावान् ॥ ॥ अन्यैः चान्या च प्रादुर्भवेति ॥ प्रभात्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्येति, —
इदमत्र प्रयोक्तव्यं सप्तप्रयुज्यते—कुतो भवानासाच्छतीति पाटलिपुत्राद्गच्छता-
मीति ॥ यत्तथाऽऽथकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति, — इदमत्र प्रयोक्तव्यं
सप्त प्रयुज्यते, — गवीधुमतो नि मृत् साङ्काश्यं च चारि योजनानि । कैतिक्या
आमहापणी मासे इति — इदमत्र प्रयोक्तव्यं सप्त प्रयुज्यते—कैतिक्या प्रभृत्य-

प्र] राममिति तत्तस्मादिति । दर्शनं च चतुरिति तच्चैरूपं प्राप्य विषयग्राहित्वा-
न्प्रासाददेशादपक्वस्य विषयं गच्छतीत्यर्थः । भणिरपरावटभेन भेदमात्रिन्याह-
अथ वाऽन्यान्यप्रदुर्भावादिति । शन्येऽन्यस्य तच्चैरूपस्येन्द्रियस्यो-
न्यादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रमाणान्न्या यशब्दस्य सातु वद्व्यन इदम-
त्रति । प्रतीयमानवादेऽस्य शब्दाऽप्रमाणः । कैतिक्या प्रभृतीति । तत् अरभ्ये-

उ] न तद्युक्तत्वमिति भावः । अथवा पञ्चमीति । तच्च पञ्चमा परान्तरात् न तु
कथं तत्प्रकृत्यर्थः, तस्मात्परपरावद्वरं कालेऽभिधत्त कालाच्चिन सप्तमालिख ।
आमहाप्यायार्थं परत्वं न शब्दं तत्तु मासस्येवमिति भावः । दर्शनं च चतुरिति ।
करणं युज्यते भावः । तैजोऽपमिति । अपञ्चमसामर्थ्यमनेन दर्शितम् । विषय-
ग्राहिणो नयनरमस्य सूर्यसिम्भोन्प्रासाददेशस्थपुरुषनयनादपक्वस्य यश्चिद्विषयदेश-
गच्छन्तीत्यर्थः । एव च प्रासादात्प्रेक्षते चतुः प्रासादादपक्वस्य विषयं जानते इत्यर्थः ।
प्रासादस्थपुरुषाभिर्गमनं प्रासादादिति व्यग्रहितं इति बोध्यम् । प्रासादनादय-

ध्याना
। पर
चेति ।

दर्शनक्रियेत्यर्थः । अपञ्चममिति तस्माद्दर्शनं मिति दर्शनपदेन प्रसिद्धाऽभेदता ।
कैयगेकव्याख्याने तु चतुर्षु चारिति विशेष्यं बोध्यम् । तत्र परत्वेन व्यरदान-
चिरं ज्ञानानुभवात्प्राप्तिरिति पूर्वपक्षः । तावकालं चिद्वरत्वेन चतुर्षु, द्वितीयं तु
स्पष्टमेवमिति ध्येयम् । सत्यपि द्वित्वं निमित्त्यन्तस्यैव द्वित्वपक्षे कर्मव्यतिरेकऽभा-
वेन सन्नामवद्भावाऽप्राप्तरेव शेषेण चावाव द्वन्द्वाऽप्राप्ती कथमन्यन्त्येन न्यनं गृह-
भाष्यकारेति । तं व्याकर्मन् र वपि बहलपहणाच्चित्तमनवद्भाव-

ग्रहायणी मास इति ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति,—इदमत्र प्रयोक्तव्यं
सन्न प्रयुज्यते—कार्तिकया आग्रहायणी गते मास इति ॥ अध्वन प्रथमा
च सप्तमी चेति,—इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते—गवीधुमतो नि सृत्वा यदा
चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति, तत साङ्काश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु
तत साङ्काश्यमिति ॥ [अपादाने पञ्चमी] ॥

अन्यारादितरतंदिकशब्दाश्चत्तरपञ्चाहाहियुक्ते ॥ २।३।२९ ॥

अन्यत्तरपदग्रहण किमर्थं न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् ॥ पष्ठ-
तस्यैवप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्याथ पुरस्तादपकर्ष ॥ [अन्यारा] ॥

पष्ठतस्यैवप्रत्ययेन ॥ २।३।३० ॥

अर्थग्रहण किमर्थं ? ॥ 'पञ्चतस्रप्रत्ययेने'त्युच्यमाने इहैव स्यात्—दक्षि-
णतो ग्रामस्य, उत्तरतो ग्रामस्येति । इह न स्यात्—उपरि ग्रामस्य, उपरिष्ठाद्वा
मस्येति । अर्थग्रहणे पुन क्रियमाणेऽतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति यश्चान्य

प्र] चर्थ । भाष्यकारवचनात्प्रभृतिर्योग पञ्चमी । गते मास इति । 'ततश्च 'यस्य
च भावेने'ति सिद्धा सप्तमा । च चारीति । तत्र प्रातिपदिकार्थस्याऽव्यतिरेकान्निद्धा
प्रथमा ॥ [अपादाने] ॥

अन्यारात् । तस्यायमिति । अथ सप्तम्यब्देवदत्तेनेत्यदिक्शब्दार्धमन्यत्तरपद-
ग्रहण कस्मात् विशायत ? उच्यते—दिक्शब्दसाहचर्यादन्यत्तरपदस्यापि दिक्शब्द-
स्यैव ग्रहण नान्यस्य । [अन्यारादित] ॥

पष्ठतसः । अर्थग्रहणमिति । अतस्तद्वद् प्रत्ययत्व न व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रह-
णादतस्तद्वदस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्न । पष्ठतस्रप्रत्ययेनेति । अतस्त-
उ] इत्यर्थ । कृतबीष्माद्विर्वचनस्याऽन्यस्येत्यस्य प्रादुर्भावशब्देन पट्टीसमाप्त इति परे ।
प्रभृतिपदप्रयोगपि तदर्थयोगपि वा कव्यपञ्चमीत्यत आह—भाष्यकारवचनादिति ।
'इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते' इत्यवस्थाप्रभृतिर्योगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते
इति भाव । 'न प्रयुज्यते' इत्युक्त्या प्रभृत्यर्थयोग पञ्चमीति सूचितम् । तदध्यवधि-
मादायेत्येवप्रभृतिर्योग एव प्रवर्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च
तमादायेत्यर्थ । अधिकरणत्वाऽभावात्कथं सप्तमीत्यत आह—ततश्चेति । कार्त्तिकी-
मादाय मासे गते आग्रहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भाव । तत्र प्रातीति ।
एतदर्थमेव तत साङ्काश्यमिति वाक्यभेद इति भाव । [अपादाने] ।

पञ्चतसः । तदर्थोपलक्षणमिति । गन्धमपदलोपिमभासादिति भाव । अतस्तद-
स्यार्थस्येति । व्यधिवरणपञ्चोराश्रयणाशक्यत्वे हेतु दर्शयन्नतस्तद्वद् प्रत्ययत्वव्यभिचार

ब्रह्मणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयाऽऽरभ्यते सा यथा
 स्यात् ॥ कस्यां चे नाप्राप्तायाम् ? ॥ अन्ततः पञ्चमम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥
 न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'अपादाने पञ्चमी'ति ॥
 ननु चोक्तम्-अनधिकारः स, अधिकारे हि द्वितीयापष्टीविषये प्रतिषेधः
 इति ॥ एवं तर्हि सबन्धमनुवर्तिष्यते- 'अपादाने पञ्चमी' । अन्यारादितरतः
 दिक्शब्दाच्चूत्तरपटात्ताहियुक्ते पञ्चमी । 'पञ्चमसर्थप्रत्ययेन' । अन्यारादिभि
 र्योगे पञ्चमी । 'एनपा द्वितीया' । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । 'पृथग्विना
 नानाभिस्तृतीयान्धतरस्याम्' । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते, 'अन्यारादिभिर्योगे'
 इति निवृत्तम् ॥ अथ वा-॥१॥ मण्डूककृतयोऽधिमारा ॥२॥ तद्यथा मण्डूक
 उल्लस्योऽप्युप गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥ अथ वा-॥१॥ अन्येवचनाच्चमारा
 ऽकरणात्प्रकृतस्याऽपवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसर्तस्य ॥२॥ अन्यस्या विभक्ते
 र्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याऽकरणात्प्रकृताया पञ्चम्या द्वितीयापष्टी बाधिके
 भविष्यते । ['यथोत्सर्गेण प्रसर्तस्य'] । यथोत्सर्गेण प्रसर्तस्यापवादो
 बाधको भवति ॥ अथ वा वक्ष्यते- 'अनुवर्तन्ते च नाम विधयो, न
 नानुवर्तनादेव भवन्ति ॥ किं तर्हि ? ॥ यद्वानुवर्तन्तीति ॥ [पृथग्विना] ॥
दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २।३।३५ ॥

॥१॥ दूरान्तिकाग्रेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तापञ्चमीप्रतिषेधः ॥२॥ दूरा-

प्र.] यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विरुत्पेन कार्यं न तु यस्य कस्यचिदिति भावः । अन्ततः
 इति । अवसानत इत्यर्थः । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता सशेषत्वात्पण्या विधयः,
 यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते । प्राप्त्यभावे भवेत्पष्टी । सा हि शेषनि
 बन्धना । सम्बन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबन्धमित्यर्थः । यथोत्सर्गेणति । पञ्चमी
 किमुराराधतिहार्थापीति संदिग्धा पष्टीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां पादयत इत्यर्थः ।

दूरान्ति । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थेभ्यो यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्व

उ] कार्यत्वात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थः । आशयानभिज्ञं शङ्कते भाष्ये-अस्यन्यदिति ।
 यद्यपि सबन्धानुवृत्तौ मण्डूकानुवृत्तौ वाऽनुवृत्तिसामर्थ्यादेव पञ्चम्यामपि सिद्धा
 यामन्यतरस्याद्ब्रह्मण चिन्त्यप्रयोजनं, पष्टा तु नेष्यते भाष्यकृत्वा, तथापि तद्विना
 तयोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तद्वोधनायैव तद्ब्रह्मणमिति बोध्यः । तदुनयजेवाऽवगम्येत्यादिपक्षद्वय
 माह । बाध्यते इति । इह तु तृतीया न बाध्यते [इति] चस्थानीयान्यतरस्याद्ब्रह्मणा
 दिति भावः । भाष्ये-यत्नादिति । अत्र चान्यतरस्याद्ब्रह्मण यत्रोऽस्तीति भावः ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो । भाष्ये-पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । पञ्चम्यन्तदूरा-

१ वचिन्न । २ 'अन्यादिभि' । ३ भाष्यमिदमित्यन्वे । ४ वचिन्न ।

५ 'अन्यविभक्ते' । ६ लुप्तं स्यात् । ७ 'प्रवृत्तस्या' ।

नित्काथेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तापञ्चम्या प्रतिषेधो वक्तव्यः । दूरादा
मस्य ॥*॥ नै वा तत्रापि दर्शनादर्थप्रतिषेधः ॥ ॥ अर्थक प्रतिषेधोऽप्रति
षेधः । नै वा तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्या प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि हि पञ्चमी
दृश्यते—‘दूरादावसथान्मूत्र दूरात्पादावसेचनम् ॥

दूराच्च भाव्य दस्युभ्यो दूराच्च कुपितादुरो ’ ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ २।३।३६ ॥

॥ ॥ सप्तमीविधाने कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम् ॥ ॥ सप्तमीवि
धाने कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अधीतो व्याकरणे । परि
॥ ॥ इत्यर्थः । दूरादामस्यति । पूर्वसूत्रेण पठ्यते प्रमादवति । दूरादावसथा
दिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । पूर्वसूत्रणावसथादेः पञ्चम्यापि भवति । [दूरा]॥

सप्तम्यधि । कस्येन्विषयस्येति । इत्तत्स्येत्यर्थः । अधीत इति । अधीत
मननतीत्यादिभ्य इति । अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद्विज्ञाया प्राप्नोति, यथा—कृत
दूरी कटमिति । ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते । अधिकरणविकर्ताया सिद्धि
केन कर्मविवक्षायां द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं वक्तव्यमेव वचनम् । माम
प्रधानी व्याकरणे इति काङ्क्षकर्मणा बहिरपत्वादिहाऽप्रवृत्त्यात्सप्तम्यभावः । साध्य
प्राप्नुयते चेति । साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्या सिद्धायामनर्वाऽर्थमत्र पातु

॥ ॥ नित्काथेयुक्तादित्यर्थः । सामान्यतो दूरान्तिर्कार्यशुच्यप्रतिषेधः पूर्वसूत्रस्थान्य
नरस्याप्रवृत्तस्य वैयर्थ्यापत्तिः । अत्र एवात्र वार्तिकं पञ्चमीविधानं इति
सार्थकं, दूरान्तिकाधरिति पूर्वसूत्रेण पश्याम्यस्यो प्राप्तिः । पूर्वसूत्रेण—
दूरान्तिकार्थं पश्यत्यनेन । पश्यवेति । ननु पञ्चमी अनेन निषेधादिति भावः ।
दूरादावसथादित्यनयो सामानाधिकरण्यभ्रमः निराकरोति—आवसथस्येति । दूरान्
मामस्येत्यादौ त्वनभिधानापञ्चमी नेति भावः ॥ [दूरान्तिकार्थं] ।

सप्तम्यः । ‘इन्विषयस्ये’त्यस्य इतो विषयस्यति समासः । प्रवृत्तित्वेन च म
नो विषयस्तदाह—इत्तन्तस्येति । चान्तप्रवृत्तिवन्नन्तस्येत्यर्थः । अत्र व्याकरणस्येति ।
पूर्वमविवक्षितकर्मण्यभावे कः पश्चात्कर्मसंबन्धनं कर्मणाऽनभिहितं वा द्वितीया प्राप्त
मास्य । कर्मणि च प्रत्ययान्तात् न इति अव्यविक्रान्त्यायात् । एतन् कर्मणि च प्रत्यय
व्याकरणशब्दन् प्रथममेवेति निरस्तम् । अधिकरणत्वविवक्षायामिति । अस्तीत्य
गहारेण कर्तृद्वारा व्यापाराश्रयविवक्षायामित्यर्थः । बहिरङ्गवादि । तच्चो
पादितं ‘कालाप्यनो’रित्यत्र । उभयत्राऽनेनैव सप्तम्या सिद्धायामर्वाप्रवृत्तौ तत्र

१ ‘पञ्चमीप्रति’ । २ ‘दर्शनादनर्थक प्रतिषेधः’ । ३ वचिञ् ।

४ ‘असावधीनी’ । ५ ‘क्षया’ । ६ ‘त्वाद्वाच’ ।

इह कस्मात् भवति—कृष्णा गवा सपन्नक्षोरतमेति ? ॥ विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् ॥ विभक्तमेतत् । गोम्य कृष्णा विभज्यते ॥ विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यं, न चैतन्नित्यं विभक्तम् ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गम्यते ? ॥ विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि यद्विभक्तं चाऽविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । [पञ्चमी वि] ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चाया सप्तम्यप्रते ॥ २।३।४३ ॥

॥४॥ अग्रत्यादिभिः ॥४॥ अग्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—साधुर्वैवदशो [मातर प्रीति] मातर परि । मातरमनु । [साधु] ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २।३।४४ ॥

प्रसित इत्युच्यते क प्रसितो नाम ? ॥ यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्ध ॥ कुत एतत् ? ॥ सिनोतिरयं बल्लात्थयै चर्तते—यद् इवासौ तत्र भवति ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २।३।४५ ॥

इह कस्माच्च भवति—अथ पुण्यं अथ मघा [इति] ? ॥ अधिकरण इति [] क्तत्वम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्तर्भावात् । विभक्तग्रहणमिति । सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागसद्भावात्पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्यादवधारणमाश्रयत इत्यर्थः । [पञ्चमी वि] ॥

साधुनि । अग्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्यन्तं प्रत्यादयः ॥ [साधुनिपु] ॥

प्रसितोः क प्रसित इति । किं प्रकृतं शुरु प्रसित, उत स्यते सिनोतेव ? कारकमिति प्रश्नः । यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसदृशोऽर्थो गृह्यत । बद्ध इवेति । मुख्यस्य व्यतिषद्गुरुपस्य बन्धनस्याऽभावात्साहचर्यादौगार्थपरिग्रहः ।

नक्षत्रे च । अथ पुण्य इति । पुण्येण युक्तं काल इत्यणो लुबविशेष इति लुप् । ननु परत्वादनं प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोऽयं विशिष्टः । एतत्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिसार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात् ॥ [नक्षत्रे च] ॥

उ] आह—गोमण्डलादिभिः पृथक् क्रियन्ते—भेदेन बोध्यते । अवधारणमाश्रीयत इति । 'माधुरा पाटलिपुत्रकेभ्य' इत्यादौ माधुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राणित्वेनान्तर्भावेपि शब्दोपात्ताऽऽकारापेक्षयाऽनन्तर्भावाद्दिभाग एवेति भावः ।

साधुनि । प्रतिरसीति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञामूनस्था प्रत्यादय इति भावः । प्रसितोत्सु । स्यतेरिति । यत्तिस्यतीत्ये कृतेऽस्य सितमिति । कारक—कर्मसारकम् । व्यतिषद्गो—रज्ज्वादिभिः सम्बन्धनम् । गोणार्थ—तत्परत्वरूपः । अत एव पूर्वमुत्सुकसाहचर्यादिलुचम् । 'उत्परे प्रसितसचौ' इत्यमरः ॥

नक्षत्रे च । एतत्सूत्रप्राप्तये प्रक्रियामाह—पुण्येण युक्त इति । सर्वेति ।

१ वचिन्न । २ विज्ञायते ।

वर्तते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीय
स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २।३।२।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ २।३।४६ ॥

प्रातिपदिकग्रहण किमर्थम्? उच्चैर्वाचैरित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ किं पुन
रत्र प्रथमया प्रार्थ्यते? पदवम् ॥ नैतदस्मि । पठ्याऽत्र पदत्व भविष्यति ॥
प्र] इयुगाध्यायनयपुत्रकैयट्कृत् महाभाष्यप्रदारे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे
द्वितीयमाह्निकम् । २।३।२।

प्रातिपदिकार्थः । प्रातिपदिकग्रहणमिति । एताप्रातिपदिकादिहितानां स्वा
दीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमेत्यन्तरेणापि प्रातिपादकग्रहणं प्रातिपादकाथ एव
प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । उच्चरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययाप्रथमा
न स्यात् । 'बहुषु बहुवचनं मेत्यादिनाऽस्त्वकाव्ययतायां सङ्ख्यायुक्त एव प्रातिपदि
कार्थं स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणानु यन्नासङ्गारहितऽयव्यकार्थं प्रथमा सिध्यति ।
एव वा लिङ्ग्रहणात्सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः । अत्र एव 'प्रातिपदिकार्थप्रश्न
किमर्थं मिति क्वचित्पाठः । अलिङ्गऽप्यव्यकार्थं यथा स्यादित्युत्तरम् । प्रातिपदिकार्थं
अहं भाष्यकारेण न विचारत । उन्वयव्यतिरकाभ्यां यम्य यो नालादिरर्थ
प्रदानस्तस्य सर्वस्येहाऽभिमनत्वादिचारे प्रयोगनाऽभावात् । किं पुनरिति । अथ
यादाप्सुप इति दुर्विधानादप्रथमायां श्रवणाऽभावादिति भावः । पदवमिति ।
'प्रत्ययलोपे प्रत्ययग्रहणं भिन्नि प्रथमोपस्तिनेन धन पदव प्रार्थ्यते । तन्निव वन
ड] नतश्च 'पुष्य प्रनाप्त पुष्याय रट्ठयति पुष्यस्य समीप इत्यादि प्रयोगा
नसिध्येरन्निति भावः इति सर्वं निर्मलम् ॥ [नञ्त्रे च] ॥

प्रातिपदिकार्थः । तद्वृत्तमन्तरा तदर्थं प्रथमानियमाऽल्पमान् प्रश्नाऽनुप
पत्तिरत आह ल्याविति । अन्तराणापिति । अर्थे इत्युक्त्वापि कस्यार्थे इत्या
काङ्क्षायां यत् स्वादिविधिस्तदर्थ इति ल्यावदिति भवः । तत्सत्त्वेऽपि लिङ्ग
विहितपरिभाषया व्यन्तागर्थे तावत् । उन्वययानामप्यर्थवत्त्वात्तन्निव सिद्धमत्र
आह-अस्मन्तीति । यत्तादिति । प्रातिपदिकग्रहणानन्वयार्थस्य सङ्ख्यावत्परक
वाक्यतायामपि प्रवृत्तार्थेऽनियमाश्रयणार्थनियमाश्रयणाद्वाऽपह्नादव्ययावचन
सिद्धिरिति भावः । अथवेति । प्रवृत्तमाना प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थः ।
सर्वत्र लिङ्ग प्रकृत्यर्थे इति भावः । इदं चिरत्र प्रातिपदिकार्थग्रहणाऽभावा
लिङ्गमात्रे इत्यर्थापत्तां स्वी पुमान्निशादवचनं स्यान्न रट्ठ इत्यादौ, जात्यादिरप्य
धिकस्य भानात् । तस्मादाव्याख्येयं जायसी । जात्यादिरिति । आदिनाथाश्रयः ।
प्रातिपद च प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् । यस्मिन्नर्थे इति । प्रातिपदिकार्थं प्रथमा

१ 'प्रातिपदिकार्थः' । २ 'नैवै रिति क्वचिन्न । ३ क्वचिन्न ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—ग्रामं उच्चैस्तत्र स्वम्, ग्रामं उच्चैस्ते स्वम् ॥ 'सपूर्वाया प्रथमाया विभाषे'त्येष विधिर्यया स्यात् ॥ अथ लिङ्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'स्त्री' 'पुमान्' 'नपुसक'भित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष पैवाऽत्र प्रातिपदिकार्थः ॥ इदं तर्हि 'कुमारी' 'वृक्ष' 'कुण्ड'भिति ॥

तु रत्नादिकमित्यर्थः । पष्ठ्यात्रेति । यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते । नन्वसङ्ख्येयादव्ययार्थस्य कथं पठ्यी स्यात् ? । नैव दोषः । एस्त्वार्थे नियमे पष्ठ्या सङ्ख्यायामनियमान् । प्रत्ययनियमेषु वा तुल्यतातीयापेक्षत्वात्त्रियमस्यैकत्वादिभिः परस्परस्य व्यावर्तनात् । अथ लिङ्ग्रहणमिति । सर्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गमर्थः इति प्रथमः । मानग्रहणारसंबोधने चेति सूत्रारम्भाच्चाऽधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यादिति मत्वाह—स्त्री पुमानिति । द्रव्यमत्र स्त्रीवाद्यधिकमभिधीयते । एष एवेति । यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः । स्त्रीत्वादिना च विना रथादिशब्दानां प्रयोगाऽभावः ।

कुमारीति । यिनापि स्त्रीत्वेन 'कुमारो देवदत्त' इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् स्त्रीत्व न प्रातिपदिकार्थः । वृक्ष कुण्डमिति । पुनपुसरोपलक्षणमेतत् । तदस्तद

विधानाऽभावात्तद्व्यतिरिक्तः शेष इति न लभ्यत इति भावः । नन्वसत्येति । पठ्यीविधायकस्यापि शक्योरित्यादिभिरेकवाक्यत्वादिति भावः । वस्तुनो द्वितीयादीनां विषयाऽभावः शेषः प्रातिपदिकार्थरूपः प्रथमाया विषयः सर्वत्रेति न तदपेक्षः शेष इत्याशयेनैकदेश्याह—पष्ठ्याऽत्रेति । एव चाद्यव्याख्यानेऽपि नाऽस्य भाव्यस्याऽसङ्गतिः । पर एरुदेश्याह—इदं तर्हीति । इदं सर्वमेकदेश्युक्तिरित्यग्रे स्फुटं भविष्यति । 'उच्चैर्नीचै रित्यप्येकदेश्युक्तिः', 'अव्ययादाप्सुप' इति शापका सिद्धिरिति बोध्यम् । ननु प्रातिपदिकत्वेऽप्यव्ययानां लिङ्गाऽपेक्षकत्वेन व्यभिचारात् तत्र प्रातिपदिकार्थः इत्यत आह—सत्त्वभूतेति । 'प्रातिपदिकार्थः' इत्यस्य द्वितत्त्वप्रातिपदिकार्थः इत्यथा ननु प्रातिपदेकत्वावच्छिन्नार्थे इति, असम्भवादिति भावः । अधिकविशेषेति । द्रव्यनातिभ्यामधिकेत्यर्थः । स्त्रीत्वाद्यधिकमिति । स्त्रीत्वादिसमधिकं यत्रेत्यर्थः । यमर्थमिति । अव्ययव्यतिरेकाभ्यां यस्य प्रातिपदिकस्य योऽर्थोऽवधारितः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयत्पस्तदधिकृत्यारुरथं मानग्रहणमिति भावः । द्रव्यमानाऽपेक्षयाऽधिकव्यावृत्तौ 'षट्' इत्यादावपि न स्यादिति तात्पर्यम् । न प्रातिपदिकार्थः इति । कुमारत्वस्यैव नियमेन भानात्तदर्थेना न तु लिङ्गस्येति भावः । अत्र स्त्रीत्व न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः इति तत्त्वम् ।

तदस्तदमिति । अस्य त्रिलिङ्गत्वेन प्रातिपदिकात्वस्यापि लिङ्गस्य नियमेनानुप

अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम्? ॥ 'द्रोण' 'खारी' 'आढक' 'मिन्यत्रापि यथा स्यात्' ॥

प्र] मित्येतत्तूदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुनपुनरुक्त्वेन दिना प्रयोगाऽभावा-
ज्जितस्य प्रातिपदिसार्थता ॥ 'कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जाने वर्तमान
पुंलिङ्ग इति नपुमकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात्, 'कुण्ड' इति च त्रिशमपि वर्तना
कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे । जातिरेवाऽत्र प्रातिपदिसार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये
ब्रुवन्ते । अथेति । द्रोणद्वय परिमाण एव वर्तन्त इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव
प्रथमा सिद्धेति प्रथम । द्रोण इति । यदा मानमेयमवन्धाद्रोणादौ द्रोणादयो वर्तन्ते

३] लिङ्ग्या तस्य प्रातिपदिसार्थत्वाभाव इति भावः । जातिरेवात्रेति । अत्र-प्रवृत्तसूत्रे ।
जातिग्रहणं प्रगतिनिमित्तपरम् । प्रातिपदिकार्थ-प्रातिपदिकार्थशब्देन विव-
क्षितम् । 'जाति' पदमाश्रयस्याप्युपपन्नम् । एवं च भाष्योक्तान्युदाहरणानीति
तद्भावाः । अन्तरङ्गत्वाच्च नयोरेव प्रातिपदिसार्थशब्देन ग्रहणम् । लिङ्गादीनां तु
प्रत्येकं द्यौतकसापेक्षप्रतीतिकनया बहिरङ्गत्वमिति तदाशयः । एतदेवाऽभिप्रेत्य
प्रातिपदिकार्थं सत्तेति उक्तवृत्तम् । उक्तव्याख्याद्वयं चिन्त्यमेव । अनकलिद-
त्वेपि 'स्वमोर्नपुसक' इति शब्दकालेन लिङ्ग प्रातिपदिकवाच्यत्वमर्थवत् सर्वसम्मतत्वेन
तदादिशब्दैर्वापि प्रातिपदिकार्थग्रहणं सिद्धिः । अत्र एव द्वितीयाग्रन्ते लिङ्गबोधः ।
नहि समाने प्रातिपदिसंवाच्यत्वे उदादिशब्दवाच्य प्रातिपदिकार्थशब्देन वृत्तम्, न
तदादिवाच्यमित्यत्र 'जातिरेवात्रे'त्युक्तानि लिङ्ग निमित्तमस्ति । एव चाऽलिङ्गाऽव्य-
यानि, तिङ्प्रवृत्तिनिमित्तम् । शब्दा प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि, अन्ये तु
लिङ्गाद्याधिक्यस्येति बोध्यम् । येऽपि 'गार्वाहीक' इत्यादौ गौसदृशे लक्षणा वदन्ति
तेषां मते तदेव प्रगतिनिमित्तम् । तदुत्तर'त्वं' प्रत्ययेनाभिधीयमानत्वस्यैव प्रगति-
निमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माकं तु शक्यत्वावच्छेदकारोपेणैव तत्तद्बोधैः,
पदे एव लक्षणंति वादिना राह्यं न । भाष्ये-अथ परिमाणेति । द्रोणादयो यदि
परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थवामिदिरिति प्रधाशयः । उत्तरं तु लक्षणाया
परिमेयगतिना यदा तदर्थमितीत्याह-यदा मानमेयेति ।

व्यभिचारादिति । मेप्रस्थापि द्रोणकारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधेन तद्बोधेपि परिमा-
णस्य भानात्स नियतः । परिमाणे वृत्तौ मेयार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारी स इति भावः ।
प्रातिपदिवेन नियतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिसार्थः । 'परिमाण' शब्दे च कर्मणि
ल्युट्, परिमेये इत्यर्थः इति तात्पर्यम् । एवं हि 'मिहो मागवक्' इत्यादौ सा न
स्यात्, सिंहसदृशाऽर्थस्य व्यभिचारेणऽप्रातिपदिसार्थत्वात् । तस्मान् 'द्रोण खारी
आढकमिन्यत्रापि यथा स्या' इति भाष्यस्य-विभक्त्यर्थस्य परिमाणस्य परिच्छेद्य
परिच्छेदकभावेन व्रीक्षादौ मेयेऽन्वयो यथा स्यादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थं प्रथमायाः

उ] नामार्थयोरभेद-व्यव्युत्पत्तिविरोधेन तथान्वयो न स्यात्। कैयटोदिमतेपि-इत्यत्र मेयशक्तिर्वेपि यथा स्यादिति लक्षणया भाष्यव्याख्याया आवश्यकत्वाच्च । सूत्र-भाष्यकृणो 'सिंहो माणवक' इत्यादेरज्ञानकल्पना चाऽपि । 'यदा यो नियतोपस्थितिक' ■ तदा प्रातिपदिकार्थ' इति स्वीकृत्य तदस्तरणस्यैव न्याय्यत्वं च । मञ्जु-ख्याया शाब्दबोधवैलक्षण्या सूत्रे तद्वहणम् । न च 'परिमाण प्रातिपदिसार्थ' इति तत एव तत्रभाष्ये प्रथमाविधानं व्यर्थं, द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाऽभावात् । न च तत्र मते 'द्रोणो ग्रीहिमानये'त्यपि स्यात् । प्रातिपदिसार्थ साहचर्याभासो सम्बन्धे समनविभक्तिरुनामान्तराद्येऽन्वये एव परिमाणे प्रथमाया नानुवचनत्वात् । अत एवाऽभिहिते प्रथमे'त्यादिलक्षणं समनन्तरा । मै-मते हि 'सिंहो माणवक' इति द्रोणो ग्रीहिरित्यपि लक्षणया साधु, शब्दबोधकृणवैलक्षण्याऽनावरेणाऽपि तत्र तत्र वार्त्तिकप्रसङ्गेर्द्धनादिनि न-वा । प्रगतिनिमित्त मुख्यतस्त-प्रयथेति द्वावेव प्रातिपदिकार्थशब्देनाऽत्र विवक्षितवत्यन्तरात्त्वात् । अत्र परिमाण ग्रहण ल-याथोपलक्षणमिति कैयटाशयम-वे । अत्ररे तु 'प्रातिपदिकग्रहण किमर्थ' मित्यस्य शापकारिसिद्धिरित्याशयः । तदज्ञानात् एकदेश्याह-उच्येरित्यादि । एकदेश्युक्तित्वादेन 'तिङ्गमानाधिकरणे प्रथमे'ति वार्त्तिकेन, तद्भाष्येणैतत्सूत्रस्येनाऽव्ययादाविनि सूत्रस्येन ज्ञापनादव्ययेभ्य सर्वा विभक्तय'इत्यादि भाष्येण च न विरोधः । तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तरं न क व्यमित्येव भाष्यतात्पर्यम् । एवं प्रत्याख्यातप्राय प्रातिपदिकग्रहणम् । ज्ञापनात्सर्वविभक्त्युपपत्ती प्रथमाया अपि नरत्वेन च तत्प्रयुक्तं वैसिद्धिः । तिङ्गमानाधिकरणे प्रथमे'वेति च नियमात् वार्त्तिक मनेऽपि दोषः । 'अथ लिङ्गे'त्यादे ईश कुण्ड'मितीत्यन्तस्य 'इत्यन्ये तुवत'इति मतेन कैयटोक्त एवाऽर्थः । एतद्वैलम्बं च द्रोणादिशब्दे न सिध्यति । ते हि द्रोणत्वादि प्रगतिनिमित्तका अपि श्र-वणनिष्ठमिष्य परिमाणत्वमपि बोध्यन्तीत्यभिप्रायः, अतः परिमाणग्रहणम् । न च तेषां तसिष्ठपरिमाणवबोधकत्वे प्रमाणाऽभावः । सूत्र-भाष्यप्रामाण्येनाऽनुमनादिना च तदङ्गीकारात् । तच्चोन्मानादीनामप्युपलक्षणम् । तद्धनयनुदाहरति-द्रोण स्मरती भाटकमिति । अत्र कैयटव्याख्याने, न-यव्या रयाने च भाष्येऽवयवीत्यादिपदानुपादानुपादानेन न्यूनता । नव्यव्याख्याने 'द्रोणो ग्रीहिमानये'ति प्रयोगापत्तिश्च । अनुमानिगमापुत्रबोधकचनरूपेण गौरव च । प्रातिपदिकार्थलिङ्गसाहचर्येण परिमाणस्याऽपि प्रातिपदिसार्थत्वौचित्यं च । अतएव द्वन्द्वोपपत्तिः । कैयटव्याख्याने 'यदा यो नियतोपस्थितिक' इत्याश्रित्य तदस्तरणाऽऽपत्तिश्च । जातितदाश्रययोरेव प्रातिपदिसार्थपदेन ग्रहणेन मेयपरत्वेपि सिद्धिश्च । रिं

अथ वचनग्रहण किमर्थम् १॥ इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा-
गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येक
दण्डयन्ति । स येनस्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि [सर्वाणि] समुदितानि भवन्ति
तत्रैव स्यात्-द्रोणं स्यारी आहकमिति । इह न स्यात्-कुमारी वृक्षं कुण्ड
मिति ॥ नैनदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा
गुणवृद्धिसज्ञे प्रत्येकं भवति ॥ इह तर्हि प्रयोजनम्—उक्तेष्वप्येकत्वादिषु

प्र] नश्च व्यभिचाराद्वाऽस्ति मयस्य प्रातःपादिकायत्नम् । अथ वचनग्रहणमिति ।
अर्थे कार्याऽसमवायिनिर्णयिकायादिवचनप्रमा भविष्यतीति प्रश्नः । इहेति ।
प्रथमा विधीयमानवात्प्रधानम् । न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो भवतानि यत्रतन्
नय समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् वचनग्रहणं तु प्रत्येकं सवध्यमाने वाक्यत्रये सप
थं इति न दोषो भवति । प्रत्येकमिति । प्रथमा सिद्धैव केनच नित्यमाय तद
नुवादेन प्रातिपदिसार्थादिभिरस्य मन्त्रो विधीयते, स च सन्निवृत्तिर्द्विजः ।
अथ वा न्यायद्वयसमवेत्त्यदर्शनमध्यात् प्रत्येकं वाक्यपरिममति । इति पत्र इहा
धियिष्यते इति भावः । उक्तेरपीति । जनभिहितविकाराद्बहुवचनमित्या

४] च—‘यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति सत्रैव स्यादित्यनुपदव-यम’गम’‘अवरो’ ।
नस्य हि यत्र-स्वान्विबुधुदये एतानि-समुदितानि वा-वचनं भवन्ति तत्रैव
स्यादियथाऽभरस्वारस्यन अभवत् । पदस्यैव लक्षणं नि सिद्धान्तः २०१ न हि रि
त्यस्य कैमन्तात्पाऽनुदाहरणत्वाच्च । न च श्रौतद्विद्वान्मिश्रताविमपावच्छिन्नप
दिपरिमित्रीयादिपरि-उदकश्रेणववद्विवेचनतत्त्वा-रि-उदकत्वस्यपि प्राति
पदिकत एव लभ्यते प्रथमाविधा-वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अथ वचनं समानं
धिकरणश्रेणवदेरखणश्रेणविधिरूपस्य आन्तरिकस्यैव वा प्रश्नानामित्वात् । तन्
भममानमपि लिखद्विद्विद्वान्वयैव । अत्र परिमाणमिति तु श्रेणविद्वान्मन
कार्यवाग्विर्णय, द्वौ व्याख्यानेतिवद्विद्वान् । ननु सत्यं कार्यमेतत्तु वचनं
प्रमाणं नाह-अर्थे इति । प्रातिपदिकत्वादिवाच्यतादिति । मन्त्रे तु प्रवृत्तेरधि
करणत्वविवक्षया सप्तमानि भवन्ति । ‘गर्ग’ इत्यभिचयनं शनस्य प्राग्व्यन्तदा
ग्नत्वेनचिन्तनाऽस्तु मुदाये वाक्यपरिसमाप्तिं प्रवृत्ते कथमन-ह-प्रथममिति ।

प्रथमा सिद्धैवेति-तथा व्याख्यासमान्तर-प्रधान्याऽसिद्ध्या पूर्वव्यानाऽनव-
गम भावः । नियमायेति । कर्मण्येव द्वितीय-लक्षणेनिरूपेण शतकर्मदिषु प्रथमं
वारणाय प्रातिपदिकार्थमात्रेण तत्सम-वरोधनमित्यर्थः । ननु प्रधान्याऽप्यन्ते नि-
तुनराजये विधीयमानस्यो-द्वारा-गर्ग-इति व्याख्यास्य वक्तुं गच्छन्तान् । एव एव

प्रथमा यथा स्यात्-पृष्ठे द्वौ बहव इति ॥ अथ मात्रग्रहण किमर्थम् ? ॥
एतन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात् कर्मादिविशिष्टे मा भूदिति-कटं करोति ॥
नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयस्ता कर्मादिविशिष्टे
वाधिरा भविष्यन्ति ॥ अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘न कर्मादिविशिष्टे
प्रथमा भवती’ति यद्यवबोधने प्रथमा शास्ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
अस्तर्ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ ‘सामञ्चितमिति वक्ष्यामी’ति ॥

प्र []दिनाऽस्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात्परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वादेकादिभि शब्दै
रेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यान उक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न
स्यात् । वचनग्रहणात् भवति । वचनग्रहणस्य पूर्वार्च्यप्रसिद्धाश्रयेण सङ्ख्यावाचित्वा
त्तेनाऽभिहिते वचने प्रथमा भवतीत्यर्थ सपद्यने । कर्मादिविशिष्ट इति । ‘कर्म
ण्येव द्वितीये’ति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामवियमातेषु प्रथमा स्यात् । मात्रग्रहणात्प
पधारणार्थात् भवति । तेन प्रातिपदिकार्यमात्र एव प्रथमा भवति न त्वधिककर्मादि
सङ्ख्याने । द्वितीयाद्या इति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यर्थनियम आधायिष्यत इति
भाव । अधवेति । प्रत्ययनियमपक्षेऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थ । यद्यपमिति । यदि

उ.] मागोद्देशेन विधीयमाना अपि मीमादयो गुणत्वेन व्यवहियन्तेऽन आह-अधवेति ।
नन्वनभिहिताधिकारेऽपि सङ्ख्याविधेस्तन्मध्यपतितत्वाऽभावोऽत आह-बहुष्विति ।
इहाऽधिकृतानामभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्यादे सर्वस्य प्रातिपदिकेनाऽभिहिततया
सङ्ख्याैव विशेष्यत इति भाव । ननु परिगणनाच्च दोष इत्यत आह-परिगणनस्य
चेति । वचनग्रहणादिति । एवं चान सूत्रेऽनभिहित इत्यस्याऽसम्बन्ध एवेति
भाव । मात्रग्रहणादिति । ‘मात्र’ग्रहण कुर्वत सूत्रकृत प्रत्ययनियम एवाभिप्रेत ।
न च प्रत्ययनियमेऽपि ‘प्रातिपदिकार्थ एवे’ति नियमेन कर्मादिषु तद्वारणसम्भवा
त्तद्वैयर्थ्यमपि वाच्यम् , यथा ‘कर्मण्येव द्वितीये’ति नियमेन कर्मत्वाऽभावसमाना-
धिकरणार्थान्तरस्यत्र व्यावृत्तिर्न तु तत्सानाधिकरणार्थाऽन्तरस्य । अत एव ‘गा
योत्रिध पय’ इत्यादावपादानत्वादिशब्धिबोधोऽपि द्वितीया भवति । एव च ‘कर्मणि
सत्येव द्वितीया न तु सदसत्त्वे’ इत्येव नियमागार । तथा ‘प्रातिपदिकार्थसत्त्वे
एव प्रथमा, न तु तदसत्त्वे’ इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु प्रातिपदिकार्थ
सत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति मात्रग्रहणस्यावश्यमत्वात् । न चैव सङ्ख्याधिक्येऽपि
प्रथमा न स्यात् , श्लेकयोरित्यादिभिरस्यैकवाक्यतया तदाधिन्ये प्रवृत्ते ।

अर्धनियम इति । अत्र पक्षे तु तुल्यन्यायात्सम्बोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहण
मनभिहित इति सूत्रे समयाद्वेति पक्षेण वचनग्रहण च प्रत्याख्यातमेवेति दिक् ॥

१ ‘एवमात्र एव’ । २ ‘विशिष्टेषु’ । ३ वचिच । ४ ‘अस्त्यन्य’ । ५ ‘यादय’ ।

यत्तद्दि योगविभाग करोति॥ इतरथा हि 'सम्बोधने आमन्त्रित मि येव ब्रूयात्॥

इदं तद्दि उक्तेष्वप्येकवादिषु प्रथमा यथा स्यात्-एको द्वा बहुव इति ॥
वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तमन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥ ॥प्रातिपदि
कार्थलिङपरिमाणवचनमात्रे प्रथमाल्लोके पदमात्मानाधिरूप्य उपसङ्ख्यानमभिन-
त्वान् ॥*॥ प्रातिपदिकार्थलिङपरिमाणवचनमात्रे प्रथमाल्लोके पदमात्माना-
धिरूप्ये उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वीर पुरुष इति ॥ किं पुनं कारणं न
सिध्यति ? ॥ 'अधिकृत्वान्' ॥ व्यतिरिक्तं प्रातिपदिकार्थं इति कृत्वा प्रथमा
न प्राप्नोति ॥ कथं व्यतिरिक्तं ? ॥ पुरुषे वीरवम् ॥ ॥ १ वा वाक्या

प्र] प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राभ्युपगमादधिकार्थसद्भावोऽपि प्रथमा म्दानशसम्बोधनाद्यक्य
प्रथमायाः सिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् । उक्तेऽवपाति । 'मात्र' इति सामान्य
वचनं आश्रीयते । यथा प्रात्यगमात्रं पूनयतीति । एव प्रातिपदिकार्थमात्रेऽ-
भिहितमपि एतत्वादां प्रथमा भवति । सन्ने त्साहु-गीयने अनयति मात्रा, -सङ्ख्यो-
यने । समाहारद्वन्द्वं नपुंसकवाचं ह्रस्वत्व कृतम् । तेनाऽभिहितायामपि सङ्ख्याया
प्रथमा भवति । प्रातिपदिकार्थेति । अवधारणार्थान्मात्रप्रवृत्तसम्बोधने चेति ज्ञापका
द्वाऽधिकार्थप्रतीतिः प्रथमया न भाव्यम् । अस्ति च वीर पुरुष इत्यादौ सामाना-
धिरूप्याद्विरोधविशेषभावस्याऽधिरूप्य प्रतीतिः । न च समासविधानं प्रथमो-
त्पत्तिर्ननु, द्वितीयाद्यन्तानामपि वीर पुरुषानन्तेत्यादौ ममानसद्भावात् ।

न वेति । वारप्रातिपदिकादनप्यन्यदन्तरार्थसत्तयापहितविरोधगमाभावात्स्वार्थ-
माननिष्ठा प्रथमा विधातुः । एव पुरुषशब्दादि । पथत्याकाङ्क्षादिवशाद्द्विशेषण-
विरोध्यभावव्यतिरिक्ततायमाना बहिरदत्त्वाद नरद सस्कार पूर्वप्रवृत्त बाधितु नो स

उ] सामानाधिकरण्यान्नितातयो पदसारसार्थमस्ति वात्त प्रवृत्तिनिमित्तनारेन गान-
त्वाद्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावस्य-विशेषणत्वविशेष्यत्वत्वत्वत्व । भान्-इत्य-
तिरिक्तं प्रातिपदिकार्थं इति । व्यतिरिक्तमन विरिष्ट इत्यर्थः । मयूरव्यन्तरादि-
त्वात्समा । भाष्ये-वीरत्वमिति । वीरशब्दादर्थ आद्यन्तात् । वीरत्व-वीर-
सन्वन्ध । नञिरुपनिविशेयतेति चान् । यतो वीरत्व-वीरसत्त्वेनविशेयत्व-
पुरुषेऽधिकं भावनेऽन पुरुषायाऽधिकार्थविशिष्ट इत्यर्थः । एव वीरे पुरुषन्तरिपि
विशेषणत्वमत्रिकामति बोध्यम् । तथा वीरत्व पुरुषे इत्युक्तं स्ववृत्तिनिरालम्ब-
पञ्चदो साहित्यरूपो वीरपुरुषयोर्विशेषणत्वविशेष्यत्वनिधानम् मन्त्र उक्, सोऽपि
वाक्यार्थ एव । एतदेवाभिप्रेत्य कर्त्तारव्यतिरेके इन्द्रापादन 'चाथे इन्द्र' इति मूने
भाष्ये कृतम् । एव च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीर पुरुष इति बोधः । अनपेक्षित

१ 'सम्बोधनमान' । २ 'वीर पुरुषो वीर पुरुष इति' । ३ कचिन ।

र्थवात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वाक्यार्थत्वात्' । यद्
 प्राधिक्य वाक्यार्थं ॥ अथ वा 'अभिहिते प्रथमे' येतल्लक्षण करिष्यते ॥
 ॥*॥ अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमविधि ॥*॥ अभिहितलक्षणायामनभिहिते
 [हि तर्हि] प्रथमा विधेया । वृक्षं लक्ष इति ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ किमुक्तम् ?
 'अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ती'ति [गम्यते] । वृक्षं लक्ष ।
 'अस्तीति गम्यते' इति ॥*॥ अभिहितानभिहिते हि^२ प्रथमाभाव ॥*॥ अभि
 हितानभिहिते हि प्रथमा प्राप्नोति ॥ क ? ॥ प्रासादे आस्ते शयन आम्न इति ।
 सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति ॥ एव तर्हि 'तिङ्ग
 मानाधिकरणे प्रथमे'त्येतल्लक्षण करिष्यते ॥*॥ तिङ्गमानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्र
 योगे प्रथमाविधि ॥ ॥ तिङ्गमानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया ।
 वृक्षं लक्ष ॥*॥ उक्तं पूर्वं ॥ ॥ किमुक्तम् ? ॥ अस्तिर्भवन्तीपर प्रथम

प्र] हत । अभिहित इति । तिङ्गुत्तद्धितसमासंरभिहिते कर्त्रादी प्रथमेन्यर्थ । ततश्च
 'वार पुरुष' इत्यत्राऽर्थाधिक्येऽयमभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति ।

अतिन्यासिगुद्ग्रावयिगुमाह—अभिहितः न अभिहित इति । प्रासाद आस्त इति ।
 सदिक्त्रिंशोऽसिम्बियाद्वयस्यावनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्या शक्तरभिहितत्वा
 तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोत्यर्थ । एव तर्हीति । यथा देवदत्त पचतीति ।
 'प्रासादे आस्त' इत्यादौ तु वेद्यविरण्या प्रथमाया अभाव ।

तिङोऽप्रयोग इति । न हि तिङन्तपदप्रयोगमन्तरेण तत्प्रामाणाधिरण्यसद्भावात् ।

उ] शब्दान्तगति । अनपक्षित शब्दान्तरार्थससर्गेणोपहित प्रापितो विशेषणभाव
 स्वार्थे येन तस्मादित्यर्थ । पुरुषससर्गण हि वीरार्थस्य तन्निरूपितविशेषणनेति भाव ।
 एवमिति । पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थससर्गेण तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थ । मात्रपदेना
 ऽन्तराहार्थकृतमवाधिस्य व्यावर्त्यते न तु यहिरङ्गकृतमिति भाव । भाष्ये—आधिक्य
 मिति । स्वार्थे प्यन् । वाक्यार्थं—वाक्यशक्य । निपयतानामपि शक्यत्व मन्पूपाया
 मुपपादितम् । ननु निभक्त्यत्वं अभिहितऽपि सुन्दर कः मिथ्यादौ प्रथमा स्यादत
 आह—तिङ्गुदिति । 'अभिहिते' इत्यत्र चाऽर्थनियम एवाश्रीयत इति 'उच्चै रित्यादौ
 न दोष । प्रथमा प्राप्नोतीति । परवादिति भाव । न च 'शक्तिर्गुणाश्रया तत्र
 प्रधानमनुबध्यत' इति न्यायेनाऽयं दोषो वारयितुं शक्य इति चात्रम् । निययोरन
 गुणप्रधानभावाऽनैवादित्याहु । भाष्ये—तिङ्गमानाधिरर इति । न चोच्चैरित्यादौ
 प्रथमाऽनापत्तिः, 'तिङ्गमानाधिररण प्रथमैव त्वर्थनियममात्राश्रयणाऽदोषान् । उक्तं
 पूर्वेणति । पूर्वप्रयेनेत्यर्थ । पूर्वणाचायणनि कथित । अनेनाऽनभिहितमूत्रोक्त

१ इदं वार्तिकम् । भाष्यमित्यन्ये । २ कचिन् । ३ सशक्तिन्या । ४ 'रान्वित' । ५ 'नमावादि' ।

पुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः पृक्षः । 'अस्तीति गम्यते' इति ॥
॥ ८ ॥ शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिडोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥ ८ ॥ शतृशानचोश्च
निमित्तभावात्तिडोऽभावः ॥ क ? ॥ पचत्योदनं देवदत्त इति ॥ किं कार-
णम् ? ॥ 'तयोरपवादत्वात्' । शतृशानचौ तिडपवादा । तावत्रैवाधमौ ।
न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं अपवादा अभिनिविशन्ते

प्र.] उक्तं पूर्वोक्तेति । आक्षिप्तक्रियापदपेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति । शतृशानचोश्चेति ।
देवदत्त पच-ल् इति स्थिते यावत्तिड उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्गामानाधिकरण्याऽभावात्
'प्रथमैवे'ति नियमाऽभावादेवदत्तशब्दादविशेषविहिता सर्वे स्वादय स्थिता इति
लट् स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्तौ, न
तु तिडः । तेषां तु ललादिरवकाशः । तद्विषय एव च प्रथमाया अपि । 'कर्मणि
द्वितीयैवे'त्यर्थनियमै द्वितीयादीनामत्र सद्भाव इति मन्यते । निमित्तमत्र शतृ-
शानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यम् । पूर्वं अपवादा इति । इह दर्शनद्वयम्-सर्व-
विशेषस्वीकारेण दोस्तर्गस्य प्रगतिः, कतिपयविशेषावगाहनेन वा । तत्र पूर्वस्मिन्
दर्शने-उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते, पश्चात्तद्विमुक्तं विषये

उ.] 'विप्रतिषेधाद्धे'ति वार्तिकेन सूचितम् । निङ्गमानाधिकरण्ये प्रथमाया अप्र-
थमासामानाधिकरण्ये शतृशानचोर्विधानस्य च वाक्यसत्कारे एव प्रगतिरित्याह-
देवदत्तेति । ननु 'एकवाक्यतया विधान'मिति पक्षे निङ्गमानाधिकरण्याऽभावात्
प्रथमाया इव कर्मादभावाद्दिनीयादीनामप्यभावेन द्वितीयादिगामानाधिकरण्ये विधी-
यमानशानादेरप्राप्तौ तिङ्शु जानेतु प्रथमा भविष्यतीत्यत्र आह-यावत्तिड इति ।
मित्रवाक्यतयाऽविशेषणोपशानामर्थनियम इति भावः । सर्वे स्वादयः स्थिता
इति । विनिगमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहालम्बनतुद्विविधयनया स्थिता इत्यर्थः ।

द्वितीयाद्यन्तेति । 'अप्रथमे'ति पर्युदात्तेन 'प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तममानाधिकरण्ये'
इत्यर्थेन शानादेर्विधानमिति भावः । नन्वेवमपि 'कर्मणेन द्वितीये'त्येतिनियमा
त्कथं द्वितीयादीनां स्थितिरत आह-कर्मणीति । वार्तिककारस्यऽर्थनियम
एव सम्मन इति भावः । नन्वपवादेनोत्सर्गस्य यथाऽविशेषापक्षद्वयोऽन्याम
किमयोऽन आह-इहेति । उत्सर्गशानप्रगतिर्नैव प्रकारविषयमिति भावः । द्वयमिति ।
लक्ष्मीकचक्षुःदर्शनं लक्ष्म्यचक्षुःदर्शनं चेत्यर्थः । तदेवाह-सर्वविषयस्वीकारे-
णेति । स हांवं मन्यते, -शास्त्रेण सर्वत्र प्राप्तस्य विषयविशेषेऽपवादेन निवृत्तिरिति ।

कतिपयेति । लक्ष्मीकचक्षुःको हि लक्ष्यदर्शनाप्राप्तेरुत्सर्गस्वापवादविषयातिरिक्तं
विषयं निर्गमयति । विषयविभागायेति । विविधे निधिना प्रगतिः, विविधे

पश्चादुत्सर्गः । 'प्रकल्प्य चौऽपवादविषयन्तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' । न ताव
 वत्र कदाचित्तिहादेशो भवति, अपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते ॥ पाक्षिक
 एव दोषः । कतरस्मिन्पक्षे शतृशानचोद्वैत भवति—अप्रथमा वा विधिनाथी
 यते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति ? ॥ विभक्तिनियमे चापि द्वैत भवति—विभक्ति
 नियमो वा स्यादर्थनियमो वेति ? तद्यदा तावदर्थनियमोऽप्रथमा च विधिना

प्र] उत्सर्गः । द्वितीये तु दर्शने—अपवादविषय प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते। एव पर्युदासा
 र्थनियमपक्षाश्रयेण चोदितः । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थस्य नियमे पक्षद्वयेऽपि प्रत्यय
 नियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह—पाक्षिक इति । अप्रथमा वा विधिनेति । 'अप्र
 थमे ति पर्युदासेन द्वितीयादीना यदा ग्रहणमित्यर्थः । प्रथमा वेति । प्रसज्यप्रति
 षेध आश्रीयेतेत्यर्थः । तत्रादेति । 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनाम
 नियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ श्रुत इति दोषः ।
 प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेधः प्रवर्तत इत्यर्थनियम
 पक्षे [ऽपि] न दोषः । शतृशानचोरभावात्तिद्धु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यप्रथमैवेति

४] बाधकभाष्येति विषयविभागात्त्यर्थः । पूर्वं अपवादा इति । अपवादशास्त्राणा
 मर्थः । 'अभिनिविशन्ते' इत्यस्य—बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः । ततस्तद्विषयत्वा
 ऽभावेन निर्णोते विषये उत्सर्गो बुद्धिविषयः संलक्ष्य सररूरीतीति भावः । द्वितीये
 त्वपवादशास्त्रविषय स्वयमेव त्यक्तोत्सर्गशास्त्रेण तद्विषयभिन्न लक्ष्य सररूरीति ।
 'शास्त्रप्रमियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एन वर्म' इत्यस्मादेव ज्ञायते इति बोध्यम् । भाष्ये-
 प्रतीक्षता इति । अपवादविषयत्व शरत्वा तत्र तिद्बुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः । पाक्षिक
 इति । पक्षे भव इत्यधऽध्यात्मादित्वाट्टन् । 'कतरस्मिन्पक्षे' इति भाष्ये 'स दोष'
 इति दोषः । विभक्तिनियमे चापीति । अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्ति
 विषयो नियमो भवत्येव, नियमस्याऽनेकाश्रितत्वादिति भावः । विभक्तेरर्थान्तरसम्बन्ध
 निवर्तरो—विभक्तिनियमः । अर्थस्य विभक्तयन्तरसम्बन्धनिवर्तरोऽर्थनियम
 इति भेदः । तत्र पक्षचतुष्टयः—पर्युदासार्थनियमो, पर्युदासैविभक्तिनियमो, प्रसज्य-
 प्रतिषेधार्थनियमो, प्रसज्यप्रतिषेधविभक्तिनियमो चेति । तत्राद्ये एव दोषोद्धारन-
 मिति भावः । पक्षद्वयेऽपि—पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपक्षद्वयेऽपि । प्रसज्यप्रति
 षेधे त्विति । यदि 'प्रथमासमानाधिकरणभेदे' इति पर्युदास आश्रीयते तदाऽपि
 न दोषः । अन्यसामानाधिकरण्ये प्रथमासमानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन तत्त्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाऽभावादित्यपि बोध्यम् । नन्वर्थनियमे शतृशानचोरभावेऽपि
 सर्वत्र विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह—शतृशानचोरिति । अनियतायाश्चेति । 'यदा

१ 'चाऽप' । २ 'तत्र तावदन' । ३ 'नोदित' । ४ 'त्वर्थनि' । ५ 'यने' । ६ 'पक्षे न' ।

श्रीयते तदैव दोषो भवति ॥ यदा हि विभक्तिनियम, [तदा] यद्येवा
अथमा विधिनाश्रीयते, अथापि प्रथमा प्रतिषेधेन, तदा न दोषो
भवति ॥ [प्रातिपदिकार्थ] ॥

पष्ठी शेषे ॥ २।३।५० ॥

शेष इत्युच्यते क शेषो नैव ? कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेष ॥

निजमेव द्वितीयादाना व्यावर्तनान् । यदा हीति । 'कर्मण्यव द्वितीये'त्यव द्वितीया
दीना कर्मादिषु नियन्तत्वात्तदभावे तासामत्राऽभावादनियन्तायाश्च प्रथमाया सनिधा
नापर्युदाशे प्रमज्यप्रतिषेधे वा नास्ति शत्रुज्ञानचोरत्र प्रमज्ज इत्यर्थः । [प्रातिप०] ॥

पष्ठी शेषे । क शेष इति । किमप्रधान शेष, उतोपयुक्तदन्य । पूर्वस्मि
न्यने सर्वेषा कारकाणा क्रियार्थत्वान्तेष्वमिति तत्रापि पष्ठीप्रमद । सर्वत्र कर्मा
दीना सद्भावादुत्तरोऽपि शेषाया न प्ररूपत इति प्रथ । कर्मादिभ्य इति । कर्मा
द्यन्तर शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपादयति । येऽन्येऽर्था इति ।
स्वस्वामिभावादय सबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम्—'सबन्ध कारकेभ्योऽन्य क्रिया
कारकपूर्वक । श्रुताग्रामश्रुताया वा क्रियाया मोऽभिधीयते ॥ इति । तत्रा-
ऽश्रुताना त्रिजाया राज पुरुष'इत्यादौ क्रियाकारकसबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामि

हि विभक्ता'त्यस्य भाष्यस्य यथास्थितमून्यासे इत्यर्थः । प्रथमनियमस्यैव नून
सम्मतवास्तव च प्रथमाया अर्थविशेषपुरस्कारेणाऽनियन्ताया प्रातिपदिकार्थमात्र-
प्रतिषेद्धाया सनिधानमस्त्येवति भावः । ननु वार्तिकेन्द्रासेऽय प्रथ, तस्यैव एत
नियमस्तीकारे प्रथमावाक्येप्येवमेव नियमापत्तौ'देवदत्त पर ल् इत्यवस्थया विभक्ति-
सामान्याऽभावेन पर्युदाशपत्रे प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तत्वाऽभावेन शत्रादेरप्राप्तावपि
प्रमज्यप्रतिषेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्याऽभावेन निषेधाऽप्रवृत्तौ तौ म्यानामिति
चेन्न, वास्तिरमने शत्रादिविधौ प्रसज्यप्रतिषेध एव, प्रथमाविभाषार्थनिप्रम एवैति
न दैव । नूनमने तूभयथापि न क्षनिरिति तात्पर्यात् । [प्रातिपदिकार्थ] ॥

पष्ठी शेषे । किमप्रधानमिति । 'शिष्व विशेपणे' इत्यनो धञि, 'शिष
अमवापयोगे' इत्यतो वा घञि निष्पन्न इत्यर्थः । तत्रापि पष्ठोप्रसङ्ग इति ।
न चैनस्य कर्मत्वाद्यविनश्या चारितार्थ्येन क्रियाकारकभावेनाऽन्वये तत्तद्विधिभि-
र्वन्धाच्च पष्ठप्राप्ति, अभिहितविषयेऽपि प्रथमया वक्षादिनि वाच्य, 'ज्ञोऽविदर्शस्य
करणे' इत्यादिषु शेष इत्यनुज्ञेस्तद्विषय क्रियाकारकभावेनाऽन्वयपि परत्वात्पष्ठो-
प्रमज्ज इति तदर्थान्न दोषः । शेषशब्दोऽन्यवाची, तस्य प्रतिशोभ्यावाह्यायामुपस्थित-
कर्मादय एव प्रकरणाद्ब्रह्मन्त इत्याह—कर्माद्यन्तरमिति । ननु कर्मादिव्यतिरिक्त

यद्येव शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति ॥ इह तावद्-
'राज्ञः पुरुषः' इति,—राजा कर्ता, पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति,—वृक्ष
शाखया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्व नाम चतुर्भिरतः प्रकारैर्भवति—रूप
णादपहरणाद्याभ्यां विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ॥

एव तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः ॥ कथं पुनः सती नामाऽविवक्षा
स्यात्? असतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—अलोमिकेडका, अनुदरा कन्येति ॥
असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा—समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकः

प्र] भावादिकः सत्यन्वः प्रतीयते । मातुः स्मरतीत्यादौ तु ध्रुवमात्रे क्रियाशब्दे सति
कर्मत्वमविवक्षित्वा विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते—'मातृसंबन्धि
स्मरणं'मिति । अविदिताऽभिप्रायः पर आह—यथेवमिति । क्रियामन्तरेण संबन्धा
ऽभावात्सर्वत्र तस्या अवश्य भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः । राजा
कर्तेति । 'राज्ञः पुरुषाय ददाता'त्यन्वयप्रययात् । वृक्ष इति । लोकाप्रसिद्धैतद्
कर्म । वैशेषिकप्रक्रियया त्ववयवोऽवयविनोऽधिकरणम् । विनिमयादिति । परि
वर्तनादित्यर्थः । एव तर्ह्येति । क्रियाकारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽस्ति, तस्मि
न्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि । तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायाः सन्नपि क्रियाकारक
संबन्धो न विवक्ष्यते । अलोमिकेति । लोमशर्माऽऽहरणात्सतामपि लोमामवि
वक्षा । अनुदरेति । सदप्युदरं महत्त्वाऽभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असत
श्चेति । दृष्टान्तत्वेनैतदुपपत्तम् । असती यथा विवक्षा तथा सतीऽप्यविवक्षेत्यर्थः ।
समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायाः बहुपातीयत्वमवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारीप्यते ।
विन्ध्यो वर्धितकमिति । 'वर्धितक'शब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं त्रिशिष्टसंस्थानं

उ] उर्धात्संभव इत्यत आह—स्वस्वामीति । क्रियाकारकेति । स्वत्वहेतुदानादिक्रिया
कारकत्वपूर्वक इत्यर्थः । यत एवविधोऽतः कारकेभ्योऽन्य इत्यर्थः । विशेषण
भाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति । क्रियाकर्मत्वमूलविशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः ।
एतेन क्रियाकारकभाव एव सम्बन्धत्वेन विवक्षित इत्यपास्तम् । यद्यर्थे च सासर्गि
क्येव विषयता । दश्यति च भाष्यकार—'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राजा विशेषण
पुरुषो विशेष्य इति । संबन्धाभावादिति । दानादिनास्वीकरणातिरिक्तमन्वाऽ
भावादित्यर्थः । 'सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरवयवभावा'दित्यन्वयः ।
ननु 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राजा पुरुषस्य किंनिर्दातीति राज्ञः कर्ता, पुरुषः
संप्रदानं भवतु नाम, 'राज्ञो वृक्षम्', 'विप्रस्य गौः', 'विप्रस्य निलः'
इत्यादौ । तदममनान्तेष्वपि भविष्यतीत्यत आह भाष्ये—एतस्य नामेति ।

मिति ॥ विमर्धं पुन शेषग्रहणम् ? ॥ ॥ ॥ ॥ प्रत्ययान्वयव्याचष्टपवचनम् ॥ ॥ ॥
 प्रत्ययवधारणाच्छेषग्रहण कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता , अर्था अनियता
 स्तत्र पठ्यो प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहण कर्तव्य पठ्यनियमार्थ—‘शेष एव पठ्यो
 भवति, नान्यत्रे’ति ॥ ॥ ॥ ॥ अर्थावधारणाद्वा ॥ ॥ ॥ अथ वाऽथा नियता ,
 प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहण कर्तव्य शेषनिय
 मार्थ—‘शेषे पठ्येव भवति नान्ये’ति ॥ अर्थनियमे शेषग्रहण शक्यमस्तुम् ॥
 कथम् ? ॥ अर्था नियता , प्रत्यया अनियता । ततो वक्ष्यामि—‘पठ्यो भवती’-
 ति । तस्मिन्मार्थं भविष्यति—‘यत्र पठ्यो चान्या च प्राप्नोति पठ्येव तत्रैव भव-
 ती’ति ॥ ॥ ॥ ॥ पठ्यो शेष इति चेद्विज्ञाप्यस्य प्रतिदेशः ॥ ॥ ॥ पठ्यो शेष इति

प्र युक्त भक्तनुचयनात्म्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्यममशरोचन । अर्थनियम
 पक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानय विचार क्रियते—स्मिन्मार्थमिति । तस्मिन्मार्थ-
 मिति । यथा ‘समे देवा यत्न’ति समविषययो पर्यायेण प्रमत्ते विषयस्थाने सन-
 विधिर्विषयनिर्धारणफलवाञ्छितम संपद्यत, तथा पठ्यविधिद्वितीयादिनिरूपणफल ।
 पठ्यो शेष इति चेद्विधि । अस्मिन्मन्त्रन्याये शेष , मन्त्रस्य द्विगुणाप्रधानादपि
 पठ्योप्रसङ्गः । व्याकरणान्तरे तु ‘गुण पठ्यो’तिवचनजाम्नि शेष । प्रतिविज्ञाप्यमपि
 पठ्या प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानाया प्रथमाया मन्त्रन्याऽधिरम्य भावाद

३] तत्र याज्जाशब्दन तत्पूर्वक प्रतिप्रश्नो लभ्यते । अपहरणादिति । यथा युद्धे क्षत्रि
 यारीनाम् । क्रयवित्तमययोभदमाह—परिवर्तनादिति । न विद्यमान इति । न हि
 यद्यदस्तु स्थित्याऽस्ति तत्तदभिधानव्य, यदेव विवक्षित तदेव सार्यद्विदिनि भाव ।
 वक्षस्य शास्त्रेत्यादात्र याज्जाशब्दभावमूलकोऽप्यवधारणविभाव इति बोध्यम् । अमनो
 विवक्षाया प्रकृत न सदतिरत आह—दृष्टान्तेति । भाष्ये—तत्र पठ्यो प्राप्नोतीति ।
 पर्यायेणेति भावः । पर्यायेति नियमेन रीगपद्याऽमभवान् । ननु स्वादिवाक्येन
 पद्यामपि पर्यायेण प्राप्ताया पुन पठ्योविज्ञानमप्राप्तादो विध्यधनं तु नियमार्थमित्यत
 आह—समे इति । एव च मामामकमन्त्रसिद्धोऽय नियम इति भावः । व्याकरणे तु
 परिसहस्रापि नियमपदेनोच्यते । अर्थनियमेऽपि उत्तरार्थं शेषग्रहणमात्रद्वयमिति
 बोध्यम् । ‘राक्यमवर्तु’मित्यस्याऽत्राऽस्तु शक्यमित्यर्थः । ननु शेषग्रहणाऽभावेऽपि
 शेषमत्वेन न्यासान्तरस्य वाऽदर्शनं ‘इति चे’दित्यनुपपन्नं गृह—व्याकरणा
 न्तरे चिति । भाष्ये—‘व्यतिरिक्त’ इत्यस्य प्रातिपदिकार्थानिरिक्तता रानिर्गुणित
 विरोधतया सहित इत्यर्थः । यत्तु पर्यायमन्त्रस्याऽनेनेभयानिष्टस्या प्रतीतिस्तेन
 प्रातिपदिकार्थानिरिक्तेन सहित इत्यर्थः इति । तत्र । ‘पुरुष म्वमिहृत म्ववनापि

चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राज्ञा विशेषण,
 पुरुषो विशेष्य । तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति ।
 तत्र पट्टी स्यात्तस्या प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ॥*॥ तत्र प्रथमाविधिः ॥*॥
 तत्र पट्टी प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया राज्ञः पुरुष इति ॥ ॥ उक्तं पूर्वेण ॥*॥
 किमुक्तम्? 'न वा वाक्यार्थत्वा'दिति । यद्वाधिक्य वाक्यार्थः स ॥ कुतो नु
 खल्वेतत्—'पुरुषे यदाधिक्य स वाक्यार्थः' इति, न पुनः राजनि यदाधिक्य
 स वाक्यार्थः स्यात् ॥ अन्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगः राजनि सोऽर्थो गम्यते,
 न पुनरन्तरेण राजशब्दप्रयोगः पुरुषे सोऽर्थो गम्यते ॥ अस्ति कारणं येनैतदेव
 भवति ॥ किं कारणम्? राजशब्दाद्धि भवान् पट्टीमुच्चारयति । अहं हि भवान्
 पुरुषशब्दाद्व्युच्चारयतु गम्यते सोऽर्थः ॥ ननु च नैतेनैव भवितव्यम् । न हि

प्र] प्रसङ्ग इति मत्वाह—तत्र प्रथमेति । यदत्रेति । 'राज्ञः' इत्येतत्पदसन्निधाने पुनः
 पत्युः सवन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा । पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्तते इति
 प्रथमा सिद्ध्यतीत्यर्थः । कुतो न्विति । पुरुषपदसन्निधाने एव राज्ञः सवन्धित्वात्
 गमो नाम्नयेति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्गः । अन्तरेणेति । 'राज्ञः' इति केवलेऽपि पदे
 उच्चार्यमाणे सवन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते । यस्माद्राजा परोपकारित्वेन
 पिबक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन । ननु च नैतेनेति । न हि शब्दस्य भावाऽभावाभ्याम
 र्थस्य भावाभावो क्रियते किं तर्हि? अर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाऽकरणाभ्यां

उ] पक्ष्यामिहितमिति पुरुषशब्दापट्टी नेत्यप्रिमभाष्येण तस्य पक्ष्यार्थत्वोक्तया
 वाक्यार्थत्वेक्यनानुपपत्तेः । भाष्ये—पट्टी स्यादिति । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त
 त्वापत्त्येव स्यादित्यर्थः । सवन्धित्वम्—विशेष्यविशेषणभावस्याभाष्ये—यद्वाधिक्य
 मिति भाष्ये । उक्तहपम् । पदान्तरसन्निधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्यार्थत्वम् । सम्बन्धि
 त्वम्—उक्तम्बन्धकृत राजनिरूपित विशेष्यत्वम् । राज्ञः सवन्धिचावगमः
 सम्बन्धकृतो विशेषणत्वाऽवगमः । एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तदियामन्सब
 न्धोऽपि वाक्यार्थः एवाऽस्त्विति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थः । सवन्धिच—विशेष
 णत्वम् । अनियतप्रतियोगीति । अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थः । तदाह—
 राजा परोपकारित्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । न स्वनिष्ठत्वेन—न स्वार्थनिरू
 पितविशेष्यतया । भाष्ये—पुरुषे सोऽर्थः इति । किंचिदन्यपदार्थनिरूपित विशेष
 यत्वम् । शब्दार्थयोर्नित्यत्वाच्छब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह—किं तर्ह्यर्थ
 स्येति । अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोगरत्वाच्छब्देऽर्थकृतत्वमिवाऽर्थे शब्दकृतत्वमेति
 भावः । प्रतिपिपादयिष्येत्यस्य 'विषयीकरणाऽकरणाभ्यां'मित्यनेनाऽन्वयः ।

१ वचिञ् । २ प्रातिपदिकार्थं सूत्रे उक्तम् । ३ 'शब्दस्य प्र' । ४ 'यंकत्' ।

शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् ॥
तदेतदेवं दृश्यताम्—अर्थरूपमेवेतदेवजातीयक येनात्रान्तरेणापि पुरुष
शब्दप्रयोग राजनि सोऽर्थो गम्यते ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ स्वामि वम् ॥
किं कृत पुनस्तत् ? ॥ स्वकृतम् ॥ तद्यथा—प्रातिपदिकार्थानां त्रियाकृता
प्र] शब्दम्योच्चारणानुच्चारणलक्षणो भावाऽभावावित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन उद्धो
विश्वक्षित्वात्पट्टी भवति, पुरुषस्य रूपकार्यनया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा ।
तदुक्त हरिणा—‘द्विष्टोऽप्यसौ परार्थवाद्गुणेषु ध्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानश्च
प्रधानेऽप्युपयुज्यते’ । इति । स्वामिन्प्रमिति । स्वस्वामिमबन्ध इत्यर्थः ।
‘समासकृतद्वितपु सञ्बन्धाभिधान’मिति वचनात् । स्वकृतमिति । तनाश्चाऽनि
यत्न स्वमपेक्ष्य प्रथममेव सञ्बन्धाभ्रया पट्टी उत्तराद्यनै । पुरुषशब्दमज्ञियौ तु स्ववि
ड] राजनि सोऽर्थ इति । विशेषणञ्च सम्बन्धश्चेत्यर्थः । तदाह—तत्रेति । परोपका
रित्वेन—विशेषणत्वेन । पट्टी भवतीति । तस्य विशेषणनानियामरुमबन्धशैबिका
तत्रनविशेषणताबोधिका च पट्टी भवनीत्यर्थः । पुरुषस्य रूपकार्यतपेति । अवि
क्षितत्वेनेति शेषः । राजादपदाऽभ्रिधाने तस्योपकार्यनयाऽन्यनिरपिनविशेष्य
तयाऽविवक्षितत्वेन, स्वनिष्ठमया—स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया चित्रक्षित्वात्त
रत्वात्प्रथमेत्यर्थः । द्विष्ट इति । अर्मा—सबन्धः । परार्थवात्—परं विशेषण
त्वमर्थ प्रयोजनं यस्य तत्त्वान्—विशेषणनानियामरुन्वादित्यर्थः । नेदं सति विशेषण
तया विवक्षितस्य सबन्ध विना विशेषणत्वाऽसम्भवनं तदासाक्षितत्वात्तत्र सञ्बन्धो
ध्यतिरिच्यते—उद्भूतनया प्रतीयत इति तत्रैव पट्टीत्यर्थः । विशेषणस्य तु स्वनिष्ठ
त्वादिव न विशेषणनानियामरुमबन्धाकाङ्क्षेति भावः । तत्र—विशेषणशब्देन पञ्चा
दिना प्रतीयमान प्रधानेऽप्युपयुज्यते । तस्य द्विष्टमन्वभावेत्वाद्वागदिनिरपिन
विशेषणतया राजादिपदमनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवनीत्यर्थः ।
किं पुनस्तदिति भाष्ये ‘सोऽर्थ’ इत्यत्र तच्छब्दार्थः २ । रि विशेषण
त्वमेवातीऽन्योपीति प्रश्नः । उत्तरम्—स्वामिचमिति । स्वामिन्च, तत्कृत
विशेषणञ्च चेत्यर्थः । स्वस्वामिमबन्ध इति । तन्मूळं विशेषणञ्च चेत्यपि
क्षोष्यम् । स्वस्वामिनो मबन्ध—स्वन्वस्वामिशोभयत्प, सर्वकदेनेन स्वनिष्ठ
स्वमिनिष्ठत्वेति क्षोष्यम् । समासेति । स्वशब्दादेश्यर्थे आनिनचि स्वामिन्शब्द
इति भावः । भाष्ये—किं कृतमिति । स्वन्ववद्वाचस्पदानुपादानादिति भावः ।
उत्तरयति—स्वकृतमिति । सामान्यतः स्वमात्रनिरपिनमित्यर्थः । नन्वेव
पुरुषशब्दोपादानं व्यर्थमत आह—पुरुषेति । ननु स्वामिन्चप्रतिपिपादयिपाया
‘राजा स्वामी’ति प्रयुज्यता किमिति पञ्चप्रयोगः ? प्रयोगाऽप्रयोगोर्विपञ्चविभागश्च

विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्या प्रादुर्भवन्ति—कर्म करणमपादन सप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न॥ कदा च विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते?॥

प्र] शेषप्रतिपात्तरित्यर्थः । तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । वचितु 'प्रातिपदिकार्थाना'मित्येव पाठः । क्रियाकृता इति । क्रिया[पलो]पेक्षया शक्तय आधीयत इत्यर्थः । तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ता सज्ञा इत्यर्थः । कदाचिदिति । यदा क्रिया प्रति व्यापारविशेषविवक्षा भवति—'दात्रेण लुनाता'ति । कदाचिन्नेति । यदा योग्यता मात्रविवक्षा भवति 'दात्र लवने करण'मिति । व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियाविशेषविवक्षाया शक्तिरक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थना शक्तयो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यदा हीनि । अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः । तदव 'दात्रेणे'ति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज्ञ' इति स्वापेक्षया । यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण 'दात्र करण मिति भवति तथा 'राजा स्वामी'त्युक्तं भवति । आरूपाभूता इति । सा शक्तय सज्ञामेव प्राप्ता, न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—'स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिर्गोत्रासाधुपकार प्रतीयते' । इति । पुरोपेयीति । सवन्धस्य द्विष्टत्वाद्वाभ्या षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्थं न क्रिया

उ] न । सामान्यनिरूपित स्वामित्वं च कथम् ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपादयति भाष्ये—तद्यथेति । क्रियाकृता—क्रियासामान्यनिरूपिता । उपजायन्ते—विवक्ष्यन्ते । तदेवाह—आधीयन्त इति । यदेत्यादि । उभयत्रापि 'भवती'त्यस्य 'तदे नि शेष । शक्तिरक्षणार्थातिरेक इति । अत्र भावः—सर्वं पदार्थं सर्वशक्तिमन्तः । शक्तिं भिक्षु धर्मिणा भेदाभेदौ । तत्र भेदविवक्षाया विभक्तयः । अभेदविवक्षाया तु करणादिगर्भैरभिधानम् । भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रियाविशेषे वा विशेषणत्वेनाऽन्वयविवक्षायामेव भवतीति । इयमेव च क्रिया प्रति व्यापारविशेषविवक्षा, यत्तस्या विशेषणत्वविनैकाप्रातिपदिकार्थता—विभक्तिमगमिव्याहारविनापि तदर्थता । अपरोपकारित्वेनेति । इतराऽविशेषणत्वेनेत्यर्थः । स्वनिष्ठतया—स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया । दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति—तदेवमिति । एव च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणताऽपि विभक्त्यर्थ इति बोध्यम् । सज्ञामेवेति । सज्ञाव्यवहार—करणत्वादिव्यवहारस्तमेवेत्यर्थः । विभक्त्यभावना शास्त्रीयसनाया अनुपयोगात् । स धर्मः—शक्तिरूपः । नाभिधीयते—सामान्यतो विशेषणी वा पृथङ्नाभिधीयते । फलार्थत्वादिनैव ततो बोधादिनि भाष्ये । उपकार—स्वप्रकृत्यर्थस्येतरविशेषणता

१ कचित् । २ 'त्वेन नोपा' । ३ 'विवक्षा प्रातिपदिकार्थता' । ४ शेषणमात्रोऽपि ।

यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्ति, आख्याभूता
एव तदा भवन्ति—कर्म करणमपादान् मप्रदानमविकरणमिति ॥

यथैव तर्हि राजानि स्वकृत स्वामिव तत्र पृष्टी भवयेव पुरेऽपि
स्वामिहृत स्वत्व तत्र पृष्टी प्राप्नोति ॥ राजशब्दादुत्पद्यमानया पृष्ठाभिहित
सार्धं इति कृत्वा पुरुषशब्दापृष्टी न भविष्यति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—
पुरस्य गतेति ? ॥ भवति । राजशब्दाच्च तदा प्रथमा ॥ न तर्हीदानीमिदं

प्र] स्येति विशेष । राजशब्दादिति । गुणप्रधानभावेनाऽर्थद्वयमव्यभिचरमि-
तत् । तत्र सबन्धो गुणं पदं न्यस्य द्विष्टत्वाप्रधानमपि मसृजानि । गुणश्च प्रधानं
पश्चादाय प्रगतो रूपान्तरमाश्रयति, प्रधानं तु स्थानिमेव न तु रूपान्तर
भवति । पुरुषस्यति पञ्चा नैव भाष्यमिति ध्वन्या चोदयति—न तर्हीति ।
भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणभावो राजस्तु विशेष्यत्व तदा पुरुषस्य राजानि भव

उ] नियामक । कर्मादिपदन सबन्धपदन चोक्तस्य न शक्तिरूपता नापि सबन्ध
रूपता । अत्र 'कर्मादिशब्दार्थानभिधीयन्' इत्युक्त्या कृदन्ते सर्वत्र तदनभिधानमिति
लभ्यते । न हि कृतकर्मशब्दो बन्धिविशेष उभयत्रापि कर्मणि प्रत्ययान् ।
विभक्त्याद्विभिरित्यत्राऽऽदिशब्द आश्रयश्चास्ति वाच्यम् । उक्तमाश्रयमनानो
'यस्मादधिक'मिति सूत्रोक्तरीत्या 'अधि प्रदादत्ते पञ्चाल' इत्यत्रापि पञ्चालशब्दा
द्वितीयेन प्रकृते पुरुषपदार्थं प्राप्नोतीति शङ्कते भाष्ये—यथैव तर्हीति । ननु पञ्चा
उभयप्रापत्तिवद्वितीयादीनामभ्युभयप्रापत्ति कुतो न कृतेत्यत्र आह—शक्तिस्त्विति ।
सबन्धस्य ॥ स्वत्वस्वामिचोभयरूपनयोभयशक्तित्वमिति भावः । यद्यप्येव क्रिना
धारकभावसबन्धोऽपि द्विष्ट एव तथापि 'कर्मणी'त्यादिशब्दग्रन्थिह स्वामिवस्यैव
नत्र शक्तेरपि तदर्थत्वाच्च दोषः । निरावाचकस्याऽप्रातिपदिकत्वादपि न तदापत्ति
रिति बोध्यम् । पृष्ठाभिहित इति—भाष्य । अयं भावः—कर्म भीष्म मत्यादी
प्रकारान्तरेण द्वितीयासाधनापरिगणनमनावश्यकम् । गतपदोत्तरपञ्चा स्वामिव
सौचावपि पुरे स्वत्व विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वाऽप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमप्यर्थागत
मिति । नन्वर्थलघेऽपि स्वामिचे 'राज्ञ स्व'मित्यादी पञ्चा दृश्यन् । किं च
वर्तकमने इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यत्र पूर्वमुक्तमभिधानं स्मारयति—गुणप्रधान
भावेनेति । रूपान्तर—विशेष्यताप्रतियोगिकसबन्धवत्त्वम् । पदान्तराऽसमभिव्याहारे
ऽपीति भावः । प्रधानं त्विति । 'पदान्तराऽसमभिव्याहारे' इति शयः । रूपान्तर
रम्—अन्यनिरूपितविशेष्यतानियामकसम्बन्धम् । तस्या एवाऽपत्तीनेति भावः ।
अनया रीत्या पञ्चालशब्दाद्वितीयाधारणमपि वक्तुं शक्यम् । तदा पुरुषस्य

भवति—राज्ञः पुरुषस्येति ? ॥ भवति याद्वामर्थमभिसमीक्ष्य ॥ [पृष्ठी] ॥

अधीगर्थद्वयेषां कर्मणि ॥२॥३॥५२॥

॥*॥कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् ॥*॥ कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अकर्मकाणां भावे लो भवती'ति भावे लो यथा स्यात्-
मातु स्मर्यते, पितु स्मर्यते [इति] ॥ अयं वत्करण किमर्थम् ? ॥ स्वाश्रय
मपि यथा स्यात्-माता स्मर्यते, पिता स्मर्यत इति ॥ ॥*॥ कर्माभिधाने

प्र]त्येवेत्यर्थः । भवति याद्वामिति । एकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो
न विरुज्यते । [पृष्ठी शेषे] ॥

अधीगर्थः । मातु स्मरतीति,—मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तं संबन्ध
इति धेचिदाहुः । अन्ये तु स्मरणस्य क्रियाहपत्तान् क्रियान्तरमन्तरमन्तरेणैव
द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः । यथा द्वयोः काष्ठयोर्जतुकृतं मशुंषो, जतुमस्तु काष्ठन
स्वत एव, न जत्वन्तरकृतं । कर्मादिष्विति । आदिशब्दोऽत्राश्रयवाचाः । यथा-
'विष्णुरादि पृथास्तुतोर्भाष्मादिश्च सुयोधनः । ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां
विष्णुः समाश्रयः' इति । तेन कर्माध्या द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ता सक
र्मा अधीगर्थादयं प्रेभ्यज्जुष्यन्ता कर्मादिशब्देनोच्यन्ते । अकर्मकाणामिति ।
तेन 'मातु स्मर्यते' इति भावे लङ्कृत्यक्तत्वरथा भवन्ति, कर्मणि तु लट्दिषु विधी
यमानेषु तैरनिहितत्वात्कर्मणः पक्ष्या न भाव्यमिति प्रथमैव भवति—माता स्मर्यते
इति । वत्करण किमर्थमिति । विनापि वतिनाऽतिदेशः सिध्यति, परार्थे शब्द
प्रयोगान् । स्वाश्रयमपीति । नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोऽतिदेशस्तद्वाधेत । कर्मा

ज]राजेति । पुरुषसंबन्धी राजेति तदा बोध इति भावः । [पृष्ठी शेषे] ॥

अधीगर्थः । 'एषा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पृष्ठी ति सिद्धान्ते सूत्रार्थः ।
कर्मादीनामविवक्षा च शेष इति बोध्यम् । ननु मातु कर्मत्वाऽविवक्षायां किं निमि
त्तं सम्बन्धेन मात्रादेः स्मरणमधिकरणं, तन्निमित्तकं विषयत्वं सम्बन्ध इत्यर्थः ।
अन्येत्विति । स्वकर्मत्वकृतो विषयविषयिभाव एव संबन्ध इति भावः । कर्मस्य
तिरिक्तत्वाऽभावादादिशब्दवैकल्यमत आह—आदिशब्द इति । द्वितीयाविधि
निमित्तभावेनेति । द्वितीयापवादपृष्ठीविधिनिमित्तभावेनेत्यर्थः । दिव्यविषये विभाषो
पसग' 'द्वितीया ब्राह्मणे' इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्येनाऽत्र प्रकरणे शयप्रहणानुगति
नेति वार्तिकारम्भः । यदा भावे लुप्तत्वाऽनगोहृतत्वात्पृष्ठी । यदा कर्मणि तदाऽ-
भिहितत्वात्प्रथमैव । तदाह—कर्मणि त्विति । विनापीति । अत्रादत्ते ब्रह्मदत्त

ह लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ ॥ कर्माभिधाने हि सति लिङ्गवचनयोरनुपपत्ति
 यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रो स्मृतम् । मातृणां स्मृतमिति ।
 ।।नुर्यह्निं वचनं तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति ॥ ॥५॥ पृष्टीप्रसङ्गश्च ॥५॥
 पृष्टी च प्राप्नोति ॥ कुत ? ॥ 'स्मृतशब्दात्' मातुः । सामानाधिकरण्यात्पृष्टी
 प्राप्नोति ॥ अपर आह—॥ ॥पृष्टीप्रसङ्गश्च॥ ॥ पृष्टी च प्रसङ्गव्या ॥ कुत ? ॥
 मातृशब्दात् । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा पृष्टी न प्राप्नोति ॥
 तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि पृष्टी भवति ॥
 किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमान गत्यने ? ॥ शेष इति वर्तते ॥
 शेषश्च कः ? ॥ कर्मादीनामविवक्षा शेष । यदा च कर्म विवक्षितं भवति
 तदा पृष्टी न भवति । तद्यथा—'स्मराम्यहं मातरं', 'स्मराम्यहं पितरं'मिति ॥
 रुजार्थानां भाष्यचनानामञ्जरे ॥२॥३॥५॥

प्र] भिधाने हीति।यत्कर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लक्षिभि कर्मावाऽभिधातव्य,
 न भावः, तत्तत्सामानाधिकरण्यात् एतन्तादृशानां तदीयलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्ग—यथा
 'माता स्मृतै'ति । भावे तूपत्तो चादौना नपुमकत्वमेववचनं च भवति । पृष्टी
 प्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि चो विधीयते तदा मातृशब्दनामानाधिकर-
 ण्याद्वापवज्जायपेक्षया यथा मातृशब्दात् पृष्टी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्या
 दित्येके व्याचक्षते।अन्ये त्वाहु—अनभिहिताधिकारानपेक्षयेत यथा मातृशब्दा-
 त्कर्मणि पृष्टी भवत्येव स्मृतशब्दादपि स्यादिति।ननु विद्यमानोऽप्यनभिहिताऽधिकार
 वर्धनापेक्षते इत्याह—आह—अत्र आहृति । प्रसङ्गस्येति । प्रापणीयेत्यर्थः ।
 शेष इति । प्रकरण येद सामान्यप्रतिपेक्षार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यानम् ।
 तेन 'मातुः स्मृत'मिति पृष्टीसमासी न भवति । उक्तं च हरिणा—'माधनैर्व्यप-
 दिष्टे च ध्रुयमाणत्रियं पुन । प्रोक्ता प्रतिपद पृष्टी समासस्य निवृत्तये' । इति ।

उ.] शब्दप्रयोग इवेत्यर्थः।व्यवभावेऽसिद्धिरुपेपादयति—नाप्राप्त इति।वस्तुतस्तु 'जयं
 क्षिप्तो ब्राह्मण' इत्यादीं लोके वर्ति विनाप्यतिदेशविषये स्वाध्यासनिवृत्तिदर्शनादिर्द
 विन्ताम् । किं तु व्यवभावेऽन्वयसंज्ञेयं स्थान् । तथा च स्वाध्यासं न स्यादिति
 भाष्यतापदम् । भाष्येऽवर्णनवद्भावस्ये फल्यन्तरनाह—कर्माभिधाने होति । हि-
 व्यास्यं । इत्येके इति । तत्रेष्टापत्तिरित्यत्राऽह—भाष्ये—अविवक्षिते कर्मणीति ।
 एव चाऽविप्रसितसंज्ञतेनाऽवर्णनवद्भावे त्वदय सिद्धा इति भावः । नन्वेव
 शेषस्यैव सिद्धे प्रकरणमिदं व्यर्थमत्र आह—प्रकरणमेति । मग्नवानुमतेरुक्तता-
 त्पूर्वसूत्रेऽपि 'शेष' इत्यस्य सवन्धो शेषः । साधनैरिति । प्रकरणकर्मकारकैर्व्यप-
 दिष्टे—विगतोपदेशे विगतव्यवहारे, शेषत्वेन विवक्षित इति यावत् । ध्रुयमाणत्रिये

१ कथिञ्च । २ 'मातृशब्दापिपृष्टीशब्दात्' । ३ 'भवतीति' । ४ 'सिद्धि' । ५ 'वर्णनवद्भा' ।

॥ ॥ अज्वरिसन्ताप्यो ॥ ॥ अज्वरिसताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चौरं सन्तापयति, वृषल सन्तापयति ॥ अथ किमर्थं 'भाव वचनानामित्युच्यते । यावत्ता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति ? ॥ भाव कर्तृकार्यथा स्यात् । इह मा भूत्—नदी कूलानि रुजतीति ॥ [रजार्थानाम्] ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २।३।६० ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ गो म्रन्ति । गो प्रदीव्यन्ति । गा सभासत्य

प्र] रुजार्थानाम् । यावत्तेति । धातूना भाववाचित्वाऽव्यभिचारात् । भावकर्तृ काविति । त्यज्जोपे कर्मणि पवमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथ वा भावक र्तृकधात्वर्थमर्म औरादिक भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृशानामित्यर्थो भवति ? । उच्यते—भावशब्देन घनादिवाच्य सिद्धरूपोऽथा-ऽभिधीयते, न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वाऽसम्भवात् । वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थं कर्ता विवक्षितः, कर्तरि रयुटो विधानात् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते । तेन भावो वचन कर्ता येषां ते भाववचना—भावकर्तृगा इत्यर्थः सपद्यते। अन्ये त्वाहु-भावे वचन येषां ते भाववचना । सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम् । भाव कर्तृधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः । नदी कूलमीति । 'रजा'शब्दो व्याधौ एव इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्माद्रजार्थानामिति धातुमाननिर्देशाश्रय मिदं प्रत्युदाहरणम् । रजाशब्दनिर्देशे तु 'श्रेष्ठा पुरुष रुजती'ति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः । द्वितीया । किमुदाहरणमिति । पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाविज्ञाना सोपस

उ] इति स्वरूपकथनम् । न च शेषत्वाऽविवक्षाया कृद्योगपञ्चा समामस्य दुर्वार त्वेनेद व्यर्थम्, आदिकर्मणि कर्तरि कप्रत्ययान्तस्मृतादिभिः समासवारणार्थत्वात् । न हि तत्र कृद्योगलक्षणा पृष्ठी 'न लोके'ति निषेधादिति बोध्यम् । [अधीग] ॥

रजार्थानाम् । कर्मणि पञ्चाविधानेन 'भावकर्तृका'दित्यनुपपन्नमत आह-व्यङ्ग्येति । तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽप्याह—अथ चेति । कर्तृत्वासमवादि । असत्त्वमृतस्य भवत्यर्थातिरिक्त कर्तृत्वाऽसम्भवादिति भावः । कर्तरिति । बहुल-वचनादित्यर्थः । अन्य त्विति । बाहुलकाव्यधिकरणबहुनीत्याश्रयणं वरमिन्यभिमानः । रजाशब्द इति । अन्यथा 'रजार्थाना'मिति निर्देशोऽनुपपन्न इति भावः । धातुमत्रति । धात्वर्थमात्रेत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोपत्तिरिति भावः । तिष्ठन्तं प्रत्युदाहरणं वार्तिकमते, शपग्रहणाऽनुगतेस्तन्मतेऽभावत् ।

द्वितीया ब्राह्मणे । भाष्ये—पूर्वेणापीति । 'विभाषोपसर्गे' इत्यनेनेत्यर्थः ।

१ वचिन्न । २ 'चौर' । ३ 'निम्रन्ति' । ४ 'विवक्षिता' ।

उपहरन्ति ॥ नैतदस्ति । पूर्वणाप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि—गोमत्य तदह
मभायां दीप्येयु ॥ [द्वितीया ब्राह्मणे] ॥

प्रेष्यन्नुबोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥२।३।६१॥

॥ ५॥ हविषोऽप्रस्थितस्य ॥ ५॥ हविषोऽप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् ।

प्र.] र्गस्य दीव्यते कर्मणि छन्दसि द्वितीयव भविष्यति 'गा प्रदीव्यन्ती'त्याश्रयि
प्रप्र । गामस्येति । अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्य षष्ठी प्राप्नोति । अत्र च शेष
इति नानुवर्तत इति एतत्सूत्रारम्भात्पूर्वसूत्रारम्भाच्च जायत । [द्वितीया ब्राह्मणे] ॥

प्रेष्यन्नुबो । हविषोऽप्रस्थितस्येति । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा

उ.] 'दिव' इति सूत्रे शेषग्रहणाऽनुगत्या शेषषष्ठी, तस्मादविभाया द्वितीयानीदमपि सिद्ध-
मन आह—अत्र च शेष इति । 'दिवस्तदर्थस्ये'ति सूत्रे इत्यर्थ । अत्र 'शेष'
इत्यस्य सबन्धे 'विभाषोपसर्ग' इति सूत्र समासविरुद्धफलक वक्तव्यम् । तथा च
'नोपसर्ग' इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठा समासविरुद्धत्वेन रूपद्वयस्य सिद्धतया
विभाषाग्रहण व्यर्थं स्यात् । 'विभाषोपसर्ग' इत्यत्र 'शेष' इत्यस्याऽसबन्धे तु वेदेऽ
पि तेनैव कर्मणि द्वितीयाया नोपसर्गे निवृत्तत्वेन आपात्रत्वाऽभावेन निरुपसर्गेऽपि
कर्तृविवक्षाया 'दिव' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या 'कर्मणि द्वितीये'त्येव सिद्धतया 'द्वितीया
ब्राह्मणे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । कृति त्विदं न प्रवर्तत इति पुनर्विधानं समाना
ऽभावाद्येव्यपि न वाच्यमिति भावः । परे तु 'दिव' इति सूत्रे 'शेष' इत्यस्य निवृत्ति
व्याख्यानादेव । 'नोपसर्ग' इत्यत्र 'विभाषोपसर्ग' इत्यत्र पदलापवाऽभावात्ति-
बन्धे रूपद्वयार्थं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च । कृति तु 'प्रतिपदविधाने'ति निषेधा-
त्यगसमासाऽभाव एव । अत एव तद्वाच्यकृता न प्रत्याख्यातमिष्यात् ।

परे तु 'दिव' इति सूत्रे शेष इति सबध्यत एव । 'कर्मादिष्वकर्मस्वद्वयमिति
वार्तिकरीत्या 'शतस्य दीव्यते' इति भावे इष्ट प्रयोग मिष्यति । अत्र एव
'मकर्मस्य अधीगर्थादयं प्रेष्यन्नुपर्यन्ता कर्मादिशब्देनोच्यत' इति कैयटः । 'शेष'
इत्यनुगत्या वार्तिकप्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् ।
'अत्र चे'ति कैयटस्यापि—अत्र प्रकरणे इत्यर्थः । एव चाऽत्र भाष्य वार्तिक-
रित्या । एव च 'त्रोऽविदर्थस्य' 'कृत्वोर्थे'ति सूत्रे च न शेषपदसबन्धो, मानाऽ-
भावान् । अत्र च मग्नवानुगतिः । अत्र एव 'यदा कर्म विवक्षितमियञ्चोक्तम् ।
अन्यथा 'कर्मादि विवक्षितमिति वदेदित्याहुः । [द्वितीया ब्राह्मणे] ॥

प्रेष्यन्नुबो । हविषः प्रयत्नानाऽमभावादाह—यदेति । [प्रेष्यन्नुबो] ॥

इन्द्राग्निभ्यां जाग इविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥ [प्रेष्यब्रुवोर्हविषो] ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ २।३।६२ ॥

॥ ॥पेष्यर्थे चतुर्थीवर्चनम्॥*॥पष्यर्थे चतुर्थी पठन्याया खर्वेण पिवति तस्यै खर्वेस्तिष्ठोराग्नीरिति। 'तस्या' इति प्रीतिः। यां मलवद्वाससं संभवन्ति । यस्ततो जायते सोऽभिदास्तो, यामेरण्ये तस्यै स्तेनो, यां परार्चा तस्यै हीत-मुख्यपगल्भो, या स्वाति तस्या अप्सुमारको, याम्यङ्गे तस्यै दुश्चर्मा, या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी, याऽङ्गे तस्यै काणो, या दतो धावते तस्यै श्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणत्ति तस्यै क्रीवो, या रज्जु सृजति तस्या उद्गन्धुको, या पर्णेन पिवति तस्या उन्मादुको जायते। अहत्यायै जाग । मनोरथं तन्तु ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ ॥*॥ योगविभागा-स्त्रिदम् ॥ ॥'चतुर्थी' । ततः 'अर्थे बहुलं छन्दसि' [इति] ॥ [चतुर्थ्यर्थे] ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २।३।६५ ॥

कृद्ग्रहण किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—पचत्वोक्तं वेपदत्त इति ॥ ॥*॥ कर्तृकर्मणोः पट्टीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधान् ॥*॥ कर्तृकर्मणो पट्टीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लप्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यते प्र] पट्टी न भवतीत्यर्थः ॥ [प्रेष्यमुपोर्हविषो] ॥

चतुर्थ्यर्थे। या खर्वेणेति। रजसलत्रया रार्वपानादिनिषेधाधोऽयमर्थवादः। चतुर्थीस्ति। पट्टीप्रकरणात्पष्यर्थे चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थः। 'चतुर्थ्यर्थे पट्टी'ति द्वितीय

उ.] चतुर्थ्यर्थे । खर्वेण—अग्निदग्धशरावेण । अञ्जलिरपक्वशरावो वा विहित इति बोध्यम् । खर्वी—शामनः । रजस्वलाप्रस्तावे तैत्तिरीयश्रुता—'न सहासीत नाऽस्या अन्नमयाङ्गहत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्यास्तेऽथो खत्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्य'दित्युपक्रम्य 'यां मलवद्वाससं'मित्यादि । मलवद्वाससं—रजस्वला, संभवन्ति—गर्भाधानार्थमुपगच्छन्ति । ततो जातोऽभिदास्त मिथ्यारोपितपातः । अरण्ये इति । 'संभवती'त्यनुवर्तने । स्तेनः—चौरः । परार्चा—लजादिना परावलिखितवदनामन्यचितां वा । तस्या हीतमुखी—लज्जान-तपदन, तस्यैव ध्याख्या—अपगल्भः । अपगल्भ इत्यर्थः । मारको—मरणशीलः । अम्यङ्गे । तैल्यदिने'ति शेषः । दुश्चर्मा—पुष्टी । प्रलिखते—चित्रादि लिखति । खलतिः—अकेशशिरा । अपमारी—अपमृत्युयुक्तः । अञ्जनं—नेत्रयो वज्जलदानम् । श्यावदन्—मलिनदन्तः । या कृणत्ति—अप्यध्यादीन् छिनत्ति ।

१ कचिन्न । २ अस्य स्थाने—'खर्वो जायते यां मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो'पा० ।

३ 'या अरण्ये अटति तस्यै' । ४ 'उन्मादको' । ५ 'मनार्य' । 'मनार्य' । ६ 'हुत' ।

अ पठौ 'लप्रयोगे न'ति ॥ तस्य कर्मकर्त्र्यं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ।
 कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्वादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति ॥
 नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते, -तिङश्च कृतश्च । तत्र
 कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते ॥ न भूम - इहार्थं तस्य कर्मकर्त्र्यं
 कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ किं तर्हि ? ॥ उत्तरार्थम् - 'अव्ययप्रयोगेने'ति पञ्च
 प्रतिषेधं वक्ष्यति, स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा म्यादकृतो
 ऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत् - उच्चं वगना सहेति ॥ ॥ ॥ तस्य कर्म
 प्र] कर्तृकर्मणो । तस्य कर्मकर्त्र्यमिति । कर्तृकर्मविनेयार्थं कृद्ग्रहणमि
 त्यर्थः । नैतदस्तीति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यत इति दर्शयति ।
 पश्चादुत्तराऽनुपयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् निभा संनिधीयते ।
 क्रियानां हि कारकं भवति । सा च वाचकं धातुं प्रत्ययमाहितमाशिपतीति मन्नाह -
 धातोर्हीति । तदेव व्यावर्त्याऽप्यभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविनेयार्थं नोपयुज्यत
 इति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थं न्वमाशङ्क्य निगकरोति - न भूम इति । न लोका
 व्यये'त्यत्रान्यत्र कृद्ग्रहणेन विरोप्यते कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र पठौप्रतिषेधो
 यथा म्यात्कृतं कृत्वेन्मादौ । अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणो पञ्चतिषेधो मा भूत्, च

उ [उद्धन्धुक - गले रज्जु बद्धा मरणशाल । उन्मादुक - उन्मत्तशील । एतदग्रे
 शुनौ - 'वा खर्वेण पित्रति तस्य खर्वमित्ये रात्रीर्न चरन्, अवलिना वा पित्रेद
 खर्वेण वा पात्रेण प्रत्नानं गोपीयायाऽहन्त्यात्रै चार मत्तार्थं नन्तुरिति तस्मत्पित्तो
 एत्रिरेन चरेत्' । अहत्याया चारेत्यर्थेऽहन्त्यात्रै जारेत्यादि । [चतुर्थ्यर्थः] ॥

कर्तृकर्मणो । यथोक्तेति । 'तस्य कर्मकर्त्र्यं मित्यन्याऽत्रोपान्तरं बहु
 पूर्वोक्तार्थकत्वं निरस्यतामि भावः । ननु कर्तृकर्मव क्रियापेधे न धात्वपेह इति
 'धतो'रित्युक्तं नत आह - इहेति । वाचकं धातुमिति । न च स्वराचवाधपेऽपि
 धावाधेपे मानाऽभावः, 'गमना'त्याद्यर्थे गायमानानां तद्वितानानामपि क्रियोपमर्तन
 श्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वात् । तदर्थोऽत्रादिष्वपि कर्तृत्वादिप्रयुक्तकार्यदर्श
 नेच । अयमेव 'तस्य कर्मकर्त्र्यं'मिति वक्तुराशय इति वाच्यम्, एतद्वाच्यं
 माभ्येन कारकान्वययोग्यक्रिया धातुवाच्यं न तु तद्विनादिवाच्यनि निर्णयेनाऽदो
 षात् । एव च 'देवदत्तेन शन्योऽथ' 'आग्निको भूमि'त्यादयोऽप्यप्रयोग एव । एत
 एव हिरण्यदियोगे न द्वितीयादयः । न च ऽधिका त्वासीं श्रेणेनेत्यनापत्तिः । तत्र
 प्रकृत्यादित्वाद्धेनौ वा तृतीयाया सत्त्वेनाऽदोषादिति पञ्चमे निरूपयिष्यामः । भव्ये -
 अकृतोऽव्ययस्य ये इति । अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यच्चिचित्क्रियानिष्पत्तिने ये
 कर्तृकर्मणी इत्यर्थः । सूत्रस्यापि व्यव्ययप्रयोगे नेत्येवाऽर्थः । तदन्तकर्मकर्तृत्वा-

१ 'अव्यययोगे' । २ 'मा भूदिति' । ३ 'इह' । ४ 'नेति वचिज्ज' । ५ 'ननार्थ' ।

ननु च वाक्येनैवाऽनेन न भविष्यन् ॥ न द्वितीयं तत्र भवित-
व्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ केनाभिहितं कमेति कृत्वा ॥

इतिप्रत्ययेन चापि नोपपद्यन् ॥ किं कारणम् ? ॥ अस्मान्मध्यं ॥
कथमस्मान्मध्यम् ? ॥ सापेक्षमस्मभ्यं भवन्ति ॥

यत्तावदुच्यते—‘द्वितीयया तावच्च भवितव्यम् । किं कारणम् ? । केना-
भिहितं कमेति कृत्वेति । योऽयं कृतकटयोराभिमतश्च स उपसर्ग प्रत्यये
निवर्तते । अस्मि च करोते कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥
पक्ष्युच्यते—‘इतिप्रत्ययेन चापि नोपपद्यन् । किं कारणम् ? । अस्मा-
मध्यं । कथमस्मान्मध्यम् ? । सापेक्षमस्मभ्यं भवन्ति हि । नेदमुभय युगप-
द्वति वाक्ये च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं, न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः
सामान्येन तदा वृत्तिः । तत्रावश्य विशेषार्थिना विशेषेऽनुप्रयोगश्च—कृत
पूर्वम् ॥ किम् ? ॥ कर्ममिति । मुक्तपूर्वम् ॥ किम् ? ॥ ओदनमिति ॥ अथ या
प्रतिष्ठाधिकारान् । सापेक्षमिति । कृतं पूर्व कटोऽनेनेन विरक्षया कटारक्षया-
सहितं न भाव्यमित्यर्थः ॥

योऽपामिति । कृतं कटोऽनेनेन वाक्ये कृतकटयो रान्नाताधिकारम् । अस्मि
आऽपविशे न भाव्य इत्या, तस्या सामान्याविशयत्वात् । तस्या-कर्मसामान्ये
भावे वा क उतपद्यते । तत्र कृतं पूर्वमनेनेनान्वितस्य कृतपूर्वशब्दो वर्तते, तेन पूर्वं
कृतवानित्यर्थः सपद्यते । तत्र करोतिवा रकिपारेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् ।
तथाह हरि—‘विशेषकर्मसंबन्धे निर्भुक्तेऽपि कृतमिति ।

४.] यमेति । कटापक्षे वाद्विति । ‘कृत’ इत्यस्य विशेष्यतया कटसारेक्षचादित्यर्थः ।
अन्यथा क्रियाया कारकाशे नित्यसारेक्षतयाऽसदिति स्पष्टमेति धोयम् । नित्य
सापेक्षम्यलेऽपि क्वचिदेव समामो न सर्वत्रत्याशयमन्ये । भाष्ये—योऽसौ कृतकट
पौरिति । यः कृतकटयो सामानाधिकरण्यात्सम्बन्धो वाक्ये दृष्टः, उपसर्ग प्रत्यये
दृष्ट प्रत्यये इतौ निवर्तते—‘निवृत्त’ इति बुद्धिविषयो भवति भावविषयवृत्तशब्देन
वृत्तिपरवात्तत्रान्यार्थदशनात्तद्विनायकैर्गर्वाभूतस्य कृतस्य कटेन सम्बन्धाऽभावो
दिति भावः । ननु विशेषातिरिक्तमामान्यसद्भावे मानाऽभावा कृतात्यर्थं यथाश्रय केना-
भिहितं इति ज्ञानशले तदर्थफलैऽन्वितस्य उतस्याऽनभिहितताया यतुमशयशराध
‘कर्मसामान्ये’ इत्यसङ्गतत आह—भावे चेति । अशिक्षितकर्मतया अकर्मकत्वम् ।
फलाशे प्रागाध्यविशेषान्वयाऽविवक्षित्वाऽयं कर्मोऽविवक्षितत्वाद् । कृतं पूर्वमनेनेति ।
अर्थप्रदर्शनमात्रमेतन्नत्वय प्रयोग साधु । प्रत्ययोत्पत्त्या तर्भावे सामानाधिक-
रण्यानिवृत्त्युक्तवाक्ये कृतकटयो सामानाधिकरण्यात् प्रयोगस्यैव साधुता ।

इदं प्रयोजनम्-कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि पृष्ठी यथा स्यात्,—भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति । [कर्तृकर्मणो] ॥

प्र] विशेषनिरपेक्षोऽन्य कृतशब्द प्रवर्तते ॥
 अकर्मकत्वे सत्येव तान्ते भावाभिधायिनि ।
 तत् क्रियावता कर्ता योगो भवति कर्मणाम् ॥
 अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
 क्रिया सवध्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता । इति ।

कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति वृद्धिर् कर्ताऽभिधीयते, तत्र कर्तरि पुनः पृष्ठीविधानाद्वृणभूतेऽपि भवति । एव तु तद्धितनिवृत्तिर्न कृता स्यात् । भेदिकेति । भिदेर्ष्य-तात्पर्यायादिषु ण्यच् । अत्र प्रयोजक कर्ता ण्यर्थस्य प्रधान्यात् प्रधानम् । प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यात् प्रधानम् । तत्र प्रधानाऽप्रधानसन्निधौ प्रधानादेव पृष्ठी स्यात्ताऽप्रधानात्, कृद्ग्रहणात् भवति । अथ 'कर्तृभूतपूर्वा'दिति कथमुच्यते ? नहि प्रयोजकसन्नियौ प्रयोज्यस्य कर्तृत्वमपातः । गत्यादिसूत्रनियमात्कर्मलाऽभावात्कर्तृत्वस्थवाऽवस्थानात् । एव तर्हि प्राधान्य

उ] कर्मत्वमिति । अस्यनभिहित कर्मस्य कर्मत्वमित्यर्थः । विशेषकमेति । कृत्वा षटोऽनेनेत्यस्यामवस्थायाः कृतशब्देन विशेषकर्मकटादिसम्बन्धे निर्भुक्तेऽपि-अनुभूतेऽपि तस्यामवस्थायामसामर्थ्येन वृत्तिविरहात्-विशेषनिरपेक्षो भाववचनोऽन्य एव कृतशब्दः प्रवर्तते-वृत्तिं लभत इत्यर्थः । तदेवोपपादयन्नविबन्धितैर्मकतया भावे च इत्याह-अकर्मकत्वं इति । एव-विशेषनिरपेक्षत्वे विशेषरहितसामान्यस्याऽभावादित्यर्थः । अत्र 'तान्त भावाभिधायि त'दिति क्वचित्पाठः स युक्ततरः । सप्तम्यन्तपाठे-भावाभिधायिनि । 'सति समासे तद्धितोत्पत्तिरिति शेषः । एव सति तद्धितोत्पत्तौ यथाऽसामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति-तत् क्रियावतेति । कर्मणा-रजदीना क्रियावत्कर्त्र्यकनिना तदन्तोपस्थाप्यक्रियया योगो भवतीत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह-अविग्रहेति । विशिष्य प्राधान्येन ग्रहो ग्रहण, तद्रहिता-अप्राधान्येन गृह्यमाणाऽपीत्यर्थः । गुणभूतक्रिययाऽपि कारकाणां सम्बन्धदर्शनादिनि भावः । तदुक्तं भाष्ये-अस्ति च कर्ता कटेन सामर्थ्यमिति । सामान्येन तदा वृत्तिरिति । अविवक्षितकर्मतया धात्वर्थमात्रवृत्तिना भावचान्तनेत्यर्थः । विशेषाधिनेति । र्मविशेष निरासानिवर्तकयत्नवतेत्यर्थः । एषा च विवक्षा प्रयोगानुसारात्कचिदेव । तत्र 'घट क्रियते' 'घट इत'मित्यादि नापादनीयम् । कृद्ग्रहणे कृते तु न दोषः । र्मणः कृदन्त

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २।३।६६ ॥

॥*॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि पठ्या प्रतिषेधेऽभादिप्रयोगऽप्रतिषेध ॥*॥ उभय-
प्राप्तौ कर्मणि पठ्या प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति सूक्तव्यम् ।
भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम्, चिकीर्षां विष्णुमित्रस्य रुदस्य ॥

अपर आह—॥*॥ अकारऽकारयो प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यं शेषे
विभाया ॥*॥ शोभना खलु पाणिने सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणि-
नेना सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः, शोभना-
खलु दाक्षायणेन सङ्ग्रहस्य कृतिरिति ॥ [उभयप्राप्तौ] ॥

कस्य च वर्तमाने ॥ २।३।६७ ॥

॥*॥ कस्य च वर्तमाने नपुमके भार उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ कस्य च वर्त

प्र.] स्यात् भूतपूर्वत्व विवक्षितम् । प्रधानचराकर्तुरित्यर्थः । एतच्च विशेषापेक्षया
प्रयोजनमुक्तम् । यदा तृतीयावन् कर्तृमाने पठ्यस्याश्रीते तदा भिन्नशब्दवाच्ययो
प्रदानाऽप्रधानयो कर्त्रोरैकशब्दवाच्यताया अभावाद्विरोधाऽभावान् पठ्यो मिथ्यनीति
नेदं सङ्ग्रहस्य प्रयोजनम् । तद्धिननिगतिस्तु प्रयोजनमेव ॥ [कर्तृकर्मणो] ॥

उभयप्राप्तौ । पठ्या प्रतिषेध इति । नियमेनाऽनेन कर्तुं पठ्यो प्रतिषिध्यन्
इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । भेदिकेति । पर्यायादौ णुच् । शेषे विभाषेति । अत्रा
ऽकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्यय एव नाऽन्यस्मिन्निति कैचिदाहुः । अपरे ॥ प्रत्ययमाने
ऽकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति,—‘शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य, आचार्येणे’ति वा ।

उ] नानोपस्थाप्यक्रियान्वयाऽभावान् । स चाऽस्योक्तरीत्या न कापि पृथक्प्रयोग इति
तन्नाशस्य शक्तिग्रहाऽभावान् । अत्र एव ‘तण्डुलाना पाचकपुत्र’ ‘पाचकनर’ इत्यादौ
न दोषः । निषेधसूत्रेऽपि लादिसाहचर्यादितादोषेति तथार्थ इति न निषेधप्रवृत्तिः । ‘कट
कृतवत्पुत्र’ इत्यादौ च निषेधप्रवृत्तिः । अत्र एव भाष्ये—‘करोते कटेन सामर्थ्य’-
मित्युक्तं न तु ‘कृतशब्दस्य कटेने’त्युक्तम् । एवं च स कर्मकथानासीदशविकल्पमा
भावे कस्यस्य ईत्तासमासविषय एव नान्यत्रेति भाष्यस्वरसाऽन्यत्रे । ‘प्रान्त देश’-
मित्यादौ तु ‘गन्तर्याकर्मके’ति भावे को दोषः । एतच्च विशेषापेक्षायामिति ।
अत्रैव प्रधानन्यायो न तृतीयादिविधात्रिणि विरोधापेक्षायामित्यर्थः । विरोधाऽभावे
इतुरेकशब्दवाच्यत्वाऽभावः । तदुपपादकं—भिन्नशब्दवाच्ययोरित्यादीति शोध्यम् ।

उभयप्राप्तौ । नियमेनानेति । नियमशास्त्राणां निषेधे तापस्यान्, अन्यथानुवादवैय-
र्थ्यपत्तिरिति भावः । स्त्रीप्रत्यय एवेति । भाष्ये अकारयोर्भेदिका चिकीर्षेति,
इतिरिति च स्त्रीप्रत्यये एवोदाहरणदानादिति तदाशयः । अपरे स्थितिः । नोदाहरण-

१ ‘देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानाम्’ । २ कचिच्च । व्याख्याऽस्य वार्तिकस्योदा ।

माने नपुंसके भाव उपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । छात्रस्य हसितम्, नटस्य भुक्तम्
मयूरस्य नृत्तम्, कोकिलस्य व्याहृतमिति ॥ [तैत्तिहिं वक्तव्यम् ?] न वैक
व्यम्] ॥ * ॥ शेषविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥ शेषलक्षणाऽत्र पट्टी भविष्यति ॥ शेष
इत्युच्यते कश्च शेष ? ॥ कर्मादीनामविवक्षा शेष ॥ कैथ पुन सतो नामा
ऽविवक्षा स्यात्, यदा छात्रो हसति, नरो मुक्ते, मयूरो नृत्यति, कोकिलो
व्याहरति ? ॥ सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—अलोमिकैटका, 'अनु
हरा कस्ये'ति। असतश्च विवक्षा—'समुद्र कुण्डिका' 'विन्ध्यो वद्वितक'मिति ॥
यद्येवमुत्तरत्र चातु शब्द प्राप्नोति—इदमहे सृष्टम्, इहाहिना सृष्टम्,
इहाहि सृष्टे, इहाहे सृष्टे ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति ॥

इष्यत एव चातु शब्दम् ॥ [कस्य च] ॥

प्र] कस्य च । छात्रस्य हसितमिति । हासो हसितमिति नपुंसके भावे क ।
तत्र च्छात्रस्य कर्तृत्वात्तनीयाप्रसङ्गे पट्टीविधानार्थं वचनम् । शेषश्च क इति ।
कर्तृवैसङ्गावाप्ताऽस्ति शेषत्वमिति प्रश्न । कर्मादीनामिति । सद्यपि च्छात्रस्य
कर्तृत्वमविवक्षयाऽपक्रियते । सवन्धित्वमात्र एव विवक्षितम् । छात्रस्य सवन्धि
हसितमित्यर्थः । उत्तरेति । 'अधिकरणवाचिनश्चे'त्यत्र । इदमिति । अत्राधि
करणे क । तेनाऽभिहितमधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता, अधिकारवाच्यधिक
रणवाचिनश्चेति षष्ठा । इहाहिना सृष्टमिति । अत्र भावे क । इहाहि सृष्ट
इति । अत्र कर्तरि क । इहाहे सृष्टमिति । भाव एव क । तत्र शेषविव
क्षाया पट्टी स्यादिति चोद्यम् । इष्यत एवेति—परिहारः । 'ग्रामस्य पार्श्वे' इति

उ] मादरणीयमिति तद्भावः । [उभयप्राप्ती] ॥

कस्य च । नपुंसके भावइति । इदं वार्तिक 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया
कालोदासीन—'नपुंसके भावे क' इतिसूत्रविहितकयोग एव । तेन भूते भावे केन
योगे तृतीयैवेति वार्तिकमनम् । यद्यपि शेषत्वविवक्षयाऽपि सिद्ध तथाऽपि कर्तृत्व
प्रकारके बोधे ण्यर्थमिदमिति वार्तिकशयः । भाष्यकारस्तु तादृश एवार्थं साधु
त्वमङ्गीकृत्य प्रत्याख्यौ । भाष्ये—यद्येवमिति । एव—शेषत्वविवक्षया पञ्चमी
कारे । अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्रेति । एतसूत्रोदाहरणविषयीभूतगत्यर्थे इत्यर्थः ।
तत्र हि 'कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगती'ति विशेषविधानान्नपुंसके भावे क इत्यस्याऽ
प्रगतिरेवेति वार्तिकमते वार्तिकेन पट्टी न प्राप्नोति । शेषत्वविवक्षायाश्च भावविषये-
ऽभाव एवेति वार्तिकमते ग्रैस्तन्यम् । प्रत्याख्यातुमते च शेष पट्टी स्यादिति चातु-
शब्दमित्यर्थः । तदेवाह—तत्र शेषेति । कर्माऽविवक्षयाऽऽर्मकत्वे इमानि चत्वारि

१ वचिज । २ 'क शेष' । शेषश्च क' । ३ 'कि पुन' ।

४ 'सम' । ५ 'त्व विवक्षया ।

न लोकाययनिष्ठास्वर्थात्तन्नाम् ॥ २३३६९ ॥

॥*॥ लादेशो सङ्ग्रहणं किञ्चिन्नो प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ लादेशो सङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सङ्ग्रहे प्रथमे नेति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'किञ्चिन्नो प्रतिषेधार्थम्' । किञ्चिन्नोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात्-पवि सोमम्, ददिया ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥-॥ तयोरलादशत्वात् ॥*॥ न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः ? ॥ वादः स्यात् । लादेशौ तहि भविष्यतः ॥ तैक्यम् ? ॥ 'आद्यमहन्नन किञ्चिन्नो लिङ्गं चेति । 'लिङ्ग' इति वक्ष्यामि ॥ स तहि वतिनिर्देशः कर्तव्यो, बह्वन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते ॥ अन्तरेणाऽपि वतिमतिदेशो गम्यते-तद्यथा-एष बह्वन्तः । अथवा दत्तं ब्रह्मदत्तं इत्याह, ते मय्यामहे- 'ब्रह्मदत्तवद्वयं भवतीति । पूर्वमि

प्र.] सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणं च कृत्वा, किं तर्हि भाव इति दर्शयति ।

न लोकाः लादेश इति । अग्रहणमपनीयं सङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र सङ्ग्रहणेन शत्रुशान्तौ गृह्यते । लिङ्गहणेन च कालञ्जस, लिङ्गशाविधानात्किञ्चिन्नं च । अग्रहणे तु किञ्चिन्नोरलादेशत्वाद्ग्रहणाऽप्रमदः । अथ ताविति । लिङ्गानिर्देशाद् लादेशानुत्पत्त्याविष्यथा विवक्षितः । परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिषेधं लादेशानुत्पत्त्याऽनयोर्विप्रतिपन्नमिति मन्वाऽऽह-वाद् स्यादिति । वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । परस्त्वपूर्वो वनिर्निर्देशः कर्तव्यत्वेनाऽनेन चोदित इति मन्वाह-स तर्हीति । विशेषाऽनिर्देशो च सामान्यानिर्देशः प्रवर्तते एव, विशेषस्य सामान्याऽप्यभिचारान् । तेन लमाग्रनिग्रन्धनं पृथीप्रतिषेधं किञ्चिन्नो प्रवर्तते तदत्र लिङ्गमहा किञ्चिन्नो

उ.] रूपाणि, सत्कर्मण्ये तु अहिना सप्तो ग्राम इति पदमपि बोध्यमिति वक्ष्यात् । सप्तमीप्रयोगेनेति । इहति सप्तमीप्रयोगेणैव दर्शितम् । इहपदार्थस्यैव चेद् विवरणं भाष्यं इति बोध्यम् । किं तर्हि भाव इति । 'इहमिहाग्रहि सप्त' इत्युदाहरणे कर्तरीत्यस्योपलक्षणम् । [तस्य च वर्तमाने] ॥

न लोकाययः । अपनीयेति । सङ्ग्रहणे तस्य फलाऽभावादित्यर्थः । अग्रहणेनैव सत्त्वामच्छन्ना मिद्वन्वार्त्तिकं सङ्ग्रहणेनेत्यत्र वाह-किञ्चिन्नो चेति । 'ले'त्यस्य लादेशयोग इत्येवार्थः । लयोग इति तु न शक्यम् । आदेशो लवस्याऽल्विधिचेन स्थानिवत्त्वाऽयोगात् । लिङ्गार्थानिर्देशादिति । द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ तद्वदतिदेशाद्विदादेशानुत्पत्त्याविष्यर्थ इति भावः । व्याख्यास्यामीति । सप्त न व्याख्यास्यामि किं त्वनिर्देशा व्याख्यास्यानीत्यर्थः । ननु लिङ्गनिर्देशोऽपि कथं लमाग्रनिग्रन्धनं पृथीप्रतिषेधोऽन अह-विशेषेति । सप्तप्रकरणमभावादिनि मन्वेत्युक्तम् ।

१ वृद्धिः । २ 'तेन' । ३ 'शङ्कम्' ।

हाप्यलिटं लिटित्याह, लिट्त्वदिति विज्ञोस्यते॥२॥ उकारप्रयोगे न॥३॥ उकार-
प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चिकीर्षुः, ओदनं तुभुक्षुः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥
न वक्तव्यम् । उकारोप्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ? ॥ प्रक्षिष्टनिर्देशोयम्-उ-
उक-ऊक, ल-ऊक-लोकेति ॥४॥ उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥५॥
उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः,
वृपल्याः कामुकः ॥६॥ अव्ययप्रतिषेधे तोमुन्कमुनोरप्रतिषेधः ॥७॥ अव्यय-
प्रतिषेधे तोमुन्कमुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्योदेतो-
राधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्तोः । पुरा क्रूरस्य विस्फो विरश्निः ॥८॥ शान-
श्चानश्चानुणामुपसङ्ख्यानम् ॥९॥ शानश्चानश्चानुणामुपसङ्ख्यानं वर्तव्यम् । सोमं
पवमानः । नडमौघान् । अर्धायन् पारायणम् । 'लप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो न
प्राप्नोति ॥ मा भूदेव, 'तृ'क्षित्वेव भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'तृ'क्षिति
नेदं प्रत्ययग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ 'प्रत्याहारग्रहणम्' ॥ क संनिविष्टाना
प्रत्याहारः ? ॥ 'लटश्चित्रित्यत प्रभृत्याऽऽनूतो नकारात् ॥ यदि प्रत्याहार-
ग्रहणं 'चौरस्य द्विपन्' 'वृषलस्य द्विपन्'-अत्रापि प्राप्नोति ॥१॥ द्विप. शतुर्वा-
वचनम् ॥२॥ द्विपः शतुर्वेति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति
प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति ॥

अनेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ २।३।७० ॥

॥३॥ अकस्य भविष्यति ॥ ॥ अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् । यद्यो-

प्र.]विधीयत इति मत्वा वार्तिकारम्भ । वार्त्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम् । उकार-
प्रयोग इति । उकारान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः । उग्र योऽपि चान्तवद्भावाद्गृह्यते ।
उकारोपीति । उश्चोक्षेति द्वयोर्द्वन्द्वं पूर्वं क्रियते, ततोऽन्येषाम् । अन्यथा
'ल्लुके'ति स्यात् । लप्रयोगे नेति । एतेषां चाऽल्लोदेशत्वात् । [न लोकाव्यय] ॥

अनेनोः । यथासङ्ख्यापवादार्थं वचनम्-अकस्येति । स्वरितत्वाऽप्रतिज्ञानाद्यथा

उ.]भाष्ये-उकारेति । उकारप्रयोगेण वर्णग्रहणमिति ध्वनितम् । तत्फलमाह-उकारा-
न्तेति । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिः । स च प्रत्यय एव, साहचर्यादिति
भावः । तेन 'कन्यामलङ्कारिणु'रित्यादि सिद्धम् । 'प्रत्ययाऽप्रत्यययो'रिति तु वर्ण-
ग्रहणे न प्रवर्तत इति बोध्यम् । एतेषां चेति । षूङ्वजोः शाननित्यादीना-
मित्यर्थः । भाष्ये-प्रतिषेधार्थमिति । पण्य सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकं वार्तिक-
मिति भावः । तदेव विध्यर्थमिति । नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते पञ्चे पट्टिविध्यर्थमित्यर्थः ।

१ 'विज्ञायते' । २ लुप्तं स्यात् । ३ 'नटमा' । ४ 'तृ'क्षिति प्रत्याहारग्रहण'मिति
वार्तिकं भवेत् । ५ वचिज । ६ 'प्रत्याहारग्रहणे' । ७ 'प्रत्ययग्रहणे' । ८ 'सति तदेव' ।

होवको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति ॥ सकूर्मपायको व्रजति ॥ ॥ ३ ॥ इन
 आधमर्थे च ॥ ॥ तत ईन आधमर्थे च भविष्यति चेति वक्तव्यम् । इत दायी
 सहस्रं दायी । ग्राम गमी ॥ [किं प्रयोजनं ॥ सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति] ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २।३।७२ ॥

कर्तृग्रहण किमर्थम् ? ॥ कर्मणि भूदिति ॥ नैतदस्मि प्रयोजनम् । भाव
 कर्मणो । कृत्या विधीयन्ते तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ॥
 अत उत्तर पठति-॥ ॥ भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम् ॥ ॥
 भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहित । 'नेयो माणवक साम्राज्यम्' । भव्यादीनां कर्म-
 णोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं नियते ॥ किमुच्यते- 'भव्यादीनां कर्म कृत्यै-
 रनभिहित' मिति, नेहाऽप्यनभिहित भवति- 'आकृष्टव्या ग्राम शाखे'ति ? ॥ एष

मङ्गलाऽभावव्याख्यानं चेदमिन्याहुः । भवस्य त्वाधमर्थं गच्छति विधनमिति भवि-
 ष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम् । इत दायीति । 'आवश्यकधर्मैर्गोर्गिनि'-
 रिति गिनि । ग्रामगमीति । 'भविष्यति गम्यादत्र' इति वचनाद्भविष्यति
 गमेरिति । 'गन्त्यर्थकर्मणी'त्यत्र चतुर्थी केचन पक्षे द्वितीयाया सिद्धाया द्वितीया-
 ग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थं । 'ग्रम गन्ते'ति यस्माद्ध्रुत् तद्वाच्यकारस्य नाभि-
 मतमिति ग्रामगमादुदाहरणोपपत्तिः । [अकेनोर्मवे] ॥

कृत्यानां कर्त्ता । नेहापीति । वाङ्मा नन्प्रयोगादिहाप्यनभिधानमिदं । आकृ-
 ष्येति । कृत्येद्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणः कृत्येनाऽभिधानं, न त्वप्रधानकर्मण इति
 तन्निरूप्यर्थमपि कर्तृग्रहणं कस्मात् भवतीति भावः । एष तर्हीति । 'कृत्यानां'
 मित्येतावत्सूत्रं क्रियते । अत चो 'भयशक्ता' इति 'ने'ति च वर्तते । तेन कर्तृकर्मणो-
 ड.] अकेनो । स्वरितत्वेति । 'यथासङ्ग'सूत्रे 'स्वरितेने'त्यनुगमेरिति भावः ।
 भविष्यदधिकारेति । इदं च 'तुमुन्युल'विष्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । भविष्यदर्धक
 स्यापि ग्रहणमिति पञ्चान्तरमपि तत्र स्पष्टम् । [अकेनो] ॥

कृत्यानाम् । भाष्ये-भावकर्मणोरिति । तत्र भावेऽकर्तृत्वादिधानेन कर्मणोऽ
 भाव एष, कर्मणि तु स्वकर्मकादिधानेऽपि तस्याऽभिधानमेवेति भावः । न च
 'कर्त्तव्यपूर्वा कट'मिनादावविशिनकर्मणया भावे तज्ये पञ्चान्तरमसिधाने
 भावेऽपि समव इति वाच्यम् । भाष्यप्रमाणेन कृत्यविषये तथा विनयाया अभावा-
 दित्याहुः । भव्यादीनामिति । तत्र हि कर्त्तारि कृत्य, 'नेयो माणवक साम्राज्य-'
 मित्यत्र कर्मणि विकल्पाऽभावात्तन्मर्थः । तच्चिरुत्पथमपीति । 'कृत्यानां प्रयोगे कर्त्त-
 र्येव पणो न कर्मणि, सा च वे'ति कस्माच्च व्याख्यातव इत्यर्थः । यथावेव व्याख्याने-

तर्हि योगविभाग. करिष्यते—‘कृत्यानाम्’। कृत्यानां प्रयोगे पृष्ठी न भवेतीति॥
 किमुदाहरणम् ? ॥ ग्राममाकृष्ट्या शाखा ॥ तत—‘कर्त्तरि वे’ति ॥ इहापि
 तर्हि [निषेधे] प्राप्नोति,—‘गेयो माणवक सास्त्रामिति ॥ ‘उभयप्राप्ता’विति
 घर्तते ॥ ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा । गेयो माणवक सास्त्रामिति च, गेयानि
 माणवकेन सामानीति च भवति ॥ उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य
 युगपद्वयसङ्गः । अत्र च यदा कर्मणि, न तदा कर्त्तरि. यदा कर्त्तरि न तदा कर्म
 णीति [भवति]॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
 द्वितीयस्थाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥२॥३॥३॥
 द्विगुरेकवचनम् ॥ २॥४॥१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ॥*॥ प्रत्यविकरण वचनोत्पत्तेः सङ्ख्यासामाना-

म] द्विगोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये पृष्ठी प्रतिषिध्यत । उभयप्राप्तिरेवैवेति । पर्यायेणेति
 मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामेति । बहुव्रीहिसमासाश्रयणाद्यत्र कृत्य युगपदुभयौ
 प्राप्तिस्तत्रैव पृष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः । इत्युपाध्यायजैग्यटपुत्रकैयटविरचिते भाष्य
 प्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीय पादे तृतीयमाहिकम् । समाप्तश्चायं तृतीय पादः ।
 द्विगुरेकवचनम् किमर्थमिति । इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्यते । समाहरण

उ.] ‘गेयो माणवक सास्त्रा’मिति न स्याति, तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्ये तत्र
 दोषाऽभाव इति भावः । अत्र पक्ष विधिसम्भवे नियमानुपपत्तिमनुभयप्राप्तिविषये
 ‘भवत षट् कर्त्तव्यो’ ‘भवता षट् कर्त्तव्य’ इत्यादावसिद्धिं च मनसि निधाय
 भाष्ये उक्तम्—‘एवतर्हि’ति । कर्त्तृकर्मणोर्द्विगोरपीति । विकल्पस्त्वनुभयप्राप्ति
 विषयः, ‘आनृष्ट्या ग्राम शाखा देवदत्तने’त्यस्यैवेष्टेरित्याशयः । वृत्तिस्वरसोप्येव-
 मेव । भाष्ये ‘ग्राममाकृष्ट्येत्यस्य ‘देवदत्तने’ति शेषः । ‘उभयप्राप्ता’वित्यस्य
 सम्बन्धाऽज्ञानेन वा तन्मात्रमुदाहृतम् । ‘देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्त्तव्य’मिति
 ‘कर्त्तरि वे’त्यस्योदाहरणम् । ननु चोभयप्राप्तिरिति । उभयप्राप्ताविनि तत्पुरुष
 इति भावः । बहुव्रीहिरित्युत्तरम् । पर्यायेणेति । कर्त्तरि भव्यादीनां विकल्पेन
 विधानादित्यर्थः । बहुव्रीहीति । नदाचित्कर्त्तरि कदाचित्कर्मणि कृत्यसत्त्वेन कृत्यप्रत्यय-
 भेदादेकत्र कृत्ये युगपदुभयप्राप्तिर्नास्तीति भावः । अनेन भाष्येण यत्रोभयौ प्रयोग-
 स्तत्रैवोभयप्राप्तिरिति सूचितम् । इति शिवभट्टमुत्तरीगर्मजनार्थीनारीशभट्टकृते
 भाष्यप्रदीपेऽप्युक्ते द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाहिकः पादश्च समाप्तः ।

द्विगुरे । ‘तद्विधायै’त्यत्र विहितस्य सर्वस्य द्विगुवात्समाहारद्विगोरेव ग्रहणे

१ कचिज् । २ ‘भवताति वक्तव्यम्’ । ३ ‘शाखा इति’ । ४ इति. कचिज् । ५ ‘प्राप्तिरेषा’ ।

६ ‘भयोर्युगपद्वयसङ्गः’ । ७ कचिज् । ८ ‘भवतीति’ । ९ ‘तत्रेदमु’ । १० ‘चेत्य’ ।

धिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानम् ॥ ॥ प्रत्यधिकरण वचनोत्पत्तिर्भवति ॥
किमिदं 'प्रत्यधिकरण'मिति ? ॥ अधिकरणमधिकरण प्रति—प्रत्यधि-
करणम् ॥ 'सङ्ख्यासामानाधिकरण्याच्च' । सङ्ख्याया बहुवचनार्था सामाना-
धिकरणम् । 'प्रत्यधिकरण वचनोत्पत्ते सङ्ख्यासामानाधिकरण्याच्च 'बहुपु-
बहुवचन'मिति बहुवचन प्राप्नोति । इष्यते चेकवचन स्यादिति । तच्चान्तरेण
यत् न सिध्यतीति 'द्विगोरेकवचनविधानम्' । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हि ॥ ॥ * ॥ तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुष्यात् ॥ * ॥
तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति 'पञ्चगुलीय'मिति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अद्विगु-
त्वात्' । द्विगोरेकवचन'मित्युच्यते न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसङ्ग ॥ * ॥ सिद्धं तु
द्विग्वर्थस्यैकवचनान् ॥ * ॥ निश्चमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [द्विग्वर्थस्यैकवच-
नान्] । द्विग्वर्थ एकवचनवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न
वक्तव्यम् । नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थ-
ग्रहणम् । उच्यते वचनम्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥ * ॥ एकशेष

प्र] समाहार, स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्न । प्रत्यधिकरणमिति ।
समाहियत इति समाहार इति यदा कर्मणि घञ्, नदाऽनेकस्यार्थस्य समाहियमाणस्य
वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः । अधिकरण
शब्देन द्रव्यमुच्यते । यत्सङ्ख्याद्वयाभिधानं तत्सङ्ख्याश्रय वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः ।
पञ्चगुलीयशब्देनाऽर्धं पञ्च गुणः समाहियमाणो उच्यते । सती बहुवचनप्रसङ्ग एक
वचनविधानम् । सङ्ख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहार-
शब्दस्य दर्शयति । भावसाधने हि वैयधिकरण्य-पञ्चानां गुणानां समाहार इति ।
सङ्ख्याशब्देनाऽर्धं सङ्ख्यावाचा शब्द उच्यते । सङ्ख्याया बहुवचनोत्पत्ते । एकत्वनिरासपर-
मेतत् । तेन व्यर्थापि गृह्यते सङ्ख्या-द्विगुमिति । तत्रानुप्रयोगास्येति । द्विगु समास
एकवचनं प्रत्यय प्रतिपद्यते इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोपभ्यासः । उच्यते
वचनमिति । 'कृष्यन्युगे बहुल'मिति कर्मणि ल्युट् । एकस्यार्थस्येति । वाच्य-

उ] मानाऽभाव, तन्मात्रग्रहणेऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनप्राप्तवश्य-
माणमद्रास्या भावसाधनत्वेऽपि तत्रास्ते प्रश्नानुपपत्तिरत आह—इद्वेति । कर्मसाधनस्य
ग्रहणं तु तत्रैव भाष्ये निराकृतम् । द्रव्यमिति । गुणादीनामाधारत्वादित्यर्थः ।
एकद्रव्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वादह—सङ्ख्याशब्देनेति ।
उच्यते इति । सन एव द्विगुपदेन सामानाधिकरण्य, पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगो
रिति पञ्चमी स्यादिति भावः । 'वचन'मिति च सामान्ये न्युपमक बोध्यम् ।

१ 'अविध्यति' । २ इति वचिज्ज्ञा । ३ च वचिज्ज्ञा । ४ 'अत्रेति' वचिज्ज्ञा । ५ लुप्त स्यात् ।

प्रतिषेधश्च ॥*॥ एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च ॥५॥ न वाऽन्यस्याऽनेकत्वान् ॥*॥ न वा वक्तव्यं ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यस्थानेकत्वात्' । नैतद्विगोरनेकत्वम् ॥ कस्य तर्हि ? ॥ द्विग्वर्थसमुदायस्य ॥*॥ समाहारग्रहणं च तद्विनाथप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम्' । तद्वितार्थं यो द्विगुस्तस्य सौ भूदिति,—पञ्चकपालो पञ्चकपाला इति ॥ किं पुनरप्यपञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते, आहोस्वित्समुदाये वर्तते ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि तावद्व्यत्येकं परिसमाप्यते, पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ॥

प्र.] वाचकसंबन्धे पट्टी। एकस्यार्थस्य वाचको द्विगु समास उच्चार्यत इत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादयमतिदेशः संपद्यते । यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स वचनेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते । ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्याऽद्विगोरार्थेकवचनं सिध्यति। एकशेषप्रतिषेधश्चेति । एकशेषविषय-एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः । पञ्चपूली इति । अत्रैकशेषे कृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । नवेति । प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेक-सङ्ख्यायुक्तस्याऽनेकवद्भावः कृतः । तत्र एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्याऽद्विग्वर्थ-त्वाद्विहरितत्वाच्च आश्रयमन्तिषक्-ऽन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तत इत्यर्थः । पञ्चकपालाविति । संस्कृतार्थे विहितत्वाऽणौ 'द्विगोर्लुग्नपत्ये' इति लृङ् । किं पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा 'पञ्चपूली' इत्यनेन 'पञ्चकपाला' इति समानम् । अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाह्रियमाणत्वात् समाहाररूपताऽस्तीति नियमाणेपि समाहारग्रहणे निश्चितं

उ.] द्विग्वर्थस्येति। एव चाऽनुप्रयोगेऽपि सिद्धिरिति भावः । पट्टीसमासेऽर्थानुपपत्तिमा-शङ्क्याह—एकशेषविषय इति । 'एकशेषे च' इति भाष्ये विषयसप्तमी । भाष्यस्वा-रस्यात्तु विषयसप्तम्यन्तेन 'सुप्पुपे'ति समास इति लभ्यते । भाष्ये—नैतद्विगो-रिति । द्विग्वर्थस्येत्यर्थः । समुदायस्येति । तद्वितावयवभेदस्येत्यर्थः । यद्यपि 'शिष्यमाण लुप्यमानार्थमिधायी'त्ययमपि द्विग्वर्थ एव, तथापि न दीप इत्याह—बहिरङ्गत्वाच्चेति । बहुवचनसमाभिव्याहारेणैवाऽस्य प्रतीत्या जातसंस्कारानि वृत्तिरि-त्याशयमन्ये । पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये वा परिसमाप्तौ तद्वितार्थं द्विगुत्वा-ऽनपायात्किं विचारेणेत्यत आह—यदि तावदिति। समानमिति । अयमेव 'पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च' इति भाष्यस्यार्थः । समाह्रियमाणत्वादिति। समुदायरूपत्वादित्यर्थः ।

१ 'शेषे च प्र' । ३ 'वक्तव्य' । २ 'ग्रह्यते' । ४ 'तद्वितप्रति' । ५ 'उपपद्य' ।

अथ समुदाये वर्तते ॥ ॥ न वा समाहारकत्वात् ॥ ॥ न वैतस्ममाहारैक
त्वादपि सिध्यति ॥ एव तहि—प्रत्येक परिसमायते ॥ पुरस्तादेव चादित
परिहृत च ॥ अपर आह ॥ ॥ न वा समाहारकत्वात् ॥ ॥ न वा योगार-

प्र] सिध्यतीत्यर्थः । पञ्चन्तर्हीति । नहि द्वयोर्वहना वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु
संस्कार क्रियन्ते, अपि तु प्रत्येकमिति भावः । अपर आहति । 'न वा समा
हारकत्वा दित्यनर्थात्किं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमियेत्याचष्टे । अथ भावः—तिरोहिता
व्यवभेदः समूहस्य समाहारे द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वाद्भेदयूथादिवत्सिद्धमेकवचनमिति
नार्थः सूत्रेण । तस्मिन्वाऽपि समाहारग्रहणं न कर्तव्यम् । नियमांशे तु सूत्रे
समाहारग्रहणं तद्वितार्थद्विगुण्यास्तस्य कर्तव्यमेव । तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य
द्विगोर्ग्रहणं भवति । यस्तु तद्विनाय तस्यै न भवति । तेन पञ्चभिर्गाभिः श्रीना
पञ्चगव्यं पत्रा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाऽभावः । यदा बहुना पत्राणां पञ्चगव्यं
न तु प्रत्येकं तदेकशेषस्याऽयमधिपयः । एतदेव मन्यमानेन नाप्यकारेण पूर्वं व्या
ख्यानेऽसमाधत्तत्वात् प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिक व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो द्विगु
स्तदर्थस्याऽर्थात्तरे गुणभावाद्भावात्त्यासत्यपि प्रातिपदिकत्वे तत्र प्रत्ययात्तुपा
दादेकवद्भावादिदेशः प्रयोगनाऽभावाच्च प्रवर्तते ॥ [द्विगुरेकवचनम्] ॥

व] समुदायसमाहारो च पर्यायविनि भावः निवृत्तिरिति सिध्यतीति । समाहारानुवादे
नैकव्यविधानादप्येतत्तु सिध्यतीति भाष्याभिरर्थः । प्रत्येकमेव समाप्तिरित्यत्र विनि
गमकमाह—नहीति । एव च न वा समाहारकत्वा दिति निष्कलम् । किं च समाने
सङ्ख्याविशेषाऽनवगमे समुदायमाश्रयः बहुवचनोपपत्तिरपि नति भाष्याशयः ।
तिरोहितेति । इत्यानुषोधादिति भारः । अत्र पत्रे इत्यानयनं तु नाम्तरीयकत्वात्
इत्याहलोरभेदेन्यायेन वा । अवश्यं च भावनाधन एव समाहारशब्दस्तत्राध्य
णीयः, अन्यथा 'पञ्चद्वी'त्याद्यनुपसर्जनत्वाद्भ्रमो न स्यात् । एव च न्याय
निदार्थानुवादकमेवेदं सूत्रमिति बोध्यम् । समुदाये शब्दसमाप्ता 'पञ्चगव्यं पत्रा'
इत्यादौ तद्वितार्थेऽपि समाहारसम्भवात्तथा तेनाऽपि तद्यावृत्तिरत आह—समा
हारेण व्यपदिष्टस्येति । प्रतिपन्नेकपरिभाषया तद्वितार्थाद्द्विगोश्च तत्त्वाऽभावादिने
भावः । 'पञ्चपूज्य' इत्यनेन नेदं तुल्यमित्याह—यदा बहुनामिति । अस्माद्य
मतेति । यस्तुतः समासेऽन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थसङ्ख्यानवगमेन सर्वत्र समासादेकगोपे
नैव बहुवचनादीति भाष्याशयः । अनपुर्वैव तर्हीत्यादि परिहृतं चेन्नन्तं भाष्य
सङ्गच्छते । अन्यथा तदसङ्गतिरित्यन्ये । उत्तरपदेऽपि तु न समाहारग्रहणस्य
व्यावर्तः इत्याह—उत्तरपदे च विवृतिः । सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । तत्रै

म्भेणैवार्थः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समाहारैकत्वात्' । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनेन भविष्यति ॥ [द्विगुरेक] ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम् ॥ २।४।२ ॥

॥ २ ॥ प्राणितूर्यसेनाज्ञाना तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ २ ॥ प्राणितूर्यसेनाज्ञानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यज्ञानां प्राण्यज्ञैरिति वक्तव्यम् । तूर्याज्ञानां तूर्याज्ञैरिति वक्तव्यम् । सेनाज्ञानां सेनाज्ञैरिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ व्यतिकरो मा भूदिति ॥ सत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ ॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥ [योगविभागोऽस्तिद्धम्] ॥ योगविभागः करिष्यते- 'द्वन्द्वश्च प्राण्यज्ञानाम्' । ततः 'तूर्याज्ञानाम्' । ततः 'सेनाज्ञानामिति' ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥

प्र.] द्वन्द्वश्च । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो, नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । 'प्राणिमार्दङ्गिमाध्वरोहा' इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति । बहुवचनान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धत इति भावः । पूर्वपदोऽपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य सम्बन्धः । स त्वन्यथा-प्राण्यज्ञतूर्याज्ञसेनाज्ञवाचिना द्वन्द्वः एकवदिति । नहि प्राणितूर्यसेनाज्ञानामेवङ्गः सम्भवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा । तस्मादन्यथा प्रत्येक परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते । तेनाऽस्माद्ग्रहणस्यावाक्यात्सत्यसत्कारक वाक्यत्रयमुपपन्नत इति व्यतिकरो न भवति ॥

उ] सत्याप स्वगतसङ्ख्यायभावाज्ज तत्र प्रत्यय इति भावः । 'पञ्चगवप्रिय' इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वाऽभावाच्च न प्रातिपदिकवमित्यपिना सूचितम् ॥ [द्विगुरेकवचनम्] ॥

द्वन्द्वश्च प्रा। पूर्वपक्षे प्रत्येकमङ्गशब्दसम्बन्धे युक्तिमाह-नहीति। एवं च पूर्वपक्षसिद्धान्ते को विशेष इत्यत आह-तस्मादन्यथेति । 'अज्ञाना'मित्येवंल्य-बहुवचनान्तस्य सतः प्रत्येक समाप्तिरित्यर्थः । पूर्वपक्षे प्राण्यज्ञस्य तूर्याज्ञस्येत्यादि बहुवचनान्तस्या व्यतिकरः शङ्कितः । सिद्धान्ते तु प्राण्यज्ञ नामिल्यादिबहुवचनान्त लक्ष्यसंस्कारकवाक्यत्रयत्वमात्रं प्राण्यज्ञाना प्राण्यज्ञैरेव समौस एवञ्चाव इति विशेष इति भावः । केवलप्रातिपदिकस्य पदान्तरेणाऽन्वयाऽयोगाद्विभक्त्यन्तस्यैवाऽन्वयो वाच्यः, तथा च श्रूयमाणविभक्तिं त्यक्त्वा विभक्त्यन्तररूपने गौरवाद्बहुवचनान्तस्यैवाऽङ्गशब्दस्यान्यथ इति तात्पर्यम् । वाक्यत्रयमिति । बहुवचनान्तोऽङ्गशब्दघटितमित्यर्थः । अत्र तूर्याज्ञशब्देन वादका एव गृह्यन्ते, 'मृदङ्गशङ्ख-

१ 'कारण' २ 'समाहारैकत्वादम्बचन' । २ 'भविष्यतीति' । ३ इतिप्र ।

४ 'व्यतिकराऽभावात्' इति वार्तिकखण्डं छुप्तं स्यात् ५ छुप्तं । ६ 'बहुवचनान्तस्य' ।

अनुवादे चरणान् ॥ २।४।३ ॥

इह कस्मान्न भवति-नन्दन्तु कठकालापा, वर्द्धन्ता कठकौथुमा ? ॥

॥*॥ स्थेणो ॥*॥ स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि 'तिष्ठन्तु कठकालापा' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥*॥ अर्थनन्या च ॥*॥ अद्यतन्या चेति वक्तव्यम् । उदगा-
स्त्वंकालापम् । प्रयष्टात्कठकौथुमम् । उदगान्मौर्द्धपणहादम् ॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा ॥ २।४।७ ॥

॥*॥ ग्रामप्रतिपदे नगरप्रतिपदे ॥*॥ [ग्रामप्रतिपदे नगरप्रतिपदे गो वक्तव्य] ।
अग्रामा इत्यत्राऽनगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा मूर्-मधुरापाटलिपुत्रमिति ।
॥*॥ उभयतश्च ग्रामाणाम् ॥*॥ उभयतश्च ग्रामाणा प्रतिपदो वक्तव्य । शौर्यं च
केतवता च शौर्यंकेतवते । जाम्बव च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिनी ॥

धुव्रजन्तवः ॥ २।४।८ ॥

धुव्रजन्तव इत्युच्यते के धुव्रजन्तव ? ॥ क्षोत्रव्या जन्तव धुव्र
जन्तव ॥ यथैव यूकालिक्ष कीटपिपीलिक दशमेश] कमिति न निष्यति ॥
प्र] अनुवादे । यदा प्रतिपत्ता ग्रामाग्रान्तरागतमप्यर्थं कारान्तरार्थं प्रयोक्ता
प्रतिपाद्यते तदाऽनुवादे भवति ॥ [अनुवादे] ॥

विशिष्ट । जनपदविशेषी ग्राम । 'ग्रामे नाथैरम्' । 'अमध्यो ग्राम्यदुहुट'
इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम्-अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत
इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्राममवन्त्येव प्रतिपदो वक्तव्य । शौर्यं-
नगरम् । केतवता-ग्राम । जाम्बव-नगरम् । शालूकिनी-ग्राम ॥

धुव्रजन्तव । स्मृतीना विश्वार्थाना दर्शनापध-के धुव्रजन्तव इति ।

क्षोत्रव्या इति । अर्थं कृत्य । ये धुव्रजन्ता अपि न निष्यन्ते जलैश्च

। 'वृणवा' इत्यत्रास्तरमिति सूत्रे भाष्यप्रयोगान् । नन्वाहवर्षाच सेनाशन देन रथा-
शास्त्रानामेव ग्रहणम् । 'सङ्ग्राम हस्यश्चरथपदातिभि'रिति 'यन विधि'रिति
सूत्रम्यभाष्यस्वरसाच्च । 'फलमेने'त्यत्र तु सेनाश-देन हस्तिरथादन एवेत्याहु ॥

अनुवादे च । प्रतिपत्ता-श्रोगा । अद्यतन्यामिति । यद्यनानीति लुङ् मण ।

विशिष्टलिङ्गो जनपदविशेष इति । जनवासस्थानविशेष इत्यर्थ । ग्रामप्रति-
पदे इति । 'ग्राम'ग्रहणेन नगराणा ग्रहण नैत्यर्थ । भ-ये-उभयतश्चेति । यो
ग्रामाणा प्रतिपेध, -स उभयत ग्रामसर्वानवयवस्य ग्रामान्यनगराणवयवस्य चेत्यर्थ ।
नगरमवयववक्ते चाऽनगराणामिति प्रतिपेध इति भाव । नन्वाह-ग्रामनगरेत्यादि ।

धुव्रज । अर्थात् इति । अनेन धुव्रजान्दे रगपि अर्थात् तेन जनुव्रजान्देस्य

१ कनिष्ठ । २ 'कोमोद' । 'कौमोद' । ३ 'अनगरप्रति' । ४ लुप्त स्यात् । ५ 'मधुरा' ।

६ वार्तिकमिद । माध्यमिचन्यो 'ग्रामाणा'मिति वचिज । ७ 'केतव' । ८ 'शालू' ।

एव तद्वानस्थिका क्षुद्रजन्तव ॥ अथ वा येषां स्व शोणित नास्ति ते क्षुद्र
जन्तव ॥ अथ वा येषामा सहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तव ॥ अथ वा
येषां गोचर्ममात्रं राक्षि इत्या न पूरितो भवति ते क्षुद्रजन्तव ॥ अथ वा
नकुलपर्यन्ता क्षुद्रजन्तव ॥ [॥३॥क्षुद्रैजन्तुरनस्थि स्यादथवा क्षुद्र एव य ।
शत वा प्रमृती येषां केचिदानकुलदपि ॥३॥] ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २।४९ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ ॥ एवसारथश्चकार ॥३॥ येषां विरोधः शाश्वतिकः
स्तेषां द्वन्द्व एव वचनमेव यथा स्याद्यद्वयप्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ किं
चान्मप्राप्नोति ? ॥ ['विर्भाषा वृक्षमृतेति । तत्र] 'बहुशकुनिङ्गणे विरो
धिना पूर्वविप्रतिषिद्ध'मित्युक्तं स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २।४।१० ॥

'अनिरवसिताना'मित्युच्यते कुतोऽनिरवसितानाम् ? ॥ आर्यावर्ता
दनिरवसितानाम् ॥ क पुनराचार्यते ? ॥ "प्रागाददर्शप्रत्यक्षालम्बनादक्षि
णेन हिमवतस्तमुत्तरेण पारियात्रम्" ॥ यद्येव किञ्चिन्मृगान्धिकं शक्यवनं शौर्यं
श्रीर्द्धमिति न सिध्यति ॥ एव तद्वान्यनिवासादनिरवसितानाम् ॥ क पुन
रार्यनिवास ? ॥ प्रामो घोषो नगरं सबाह इति ॥ एवमपि य एते महान्त
प्र] प्रमृतय । ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वादक्षोदनार्हा । नकुलपर्यन्ता इति
एनदेव दर्शनमत्र व्यापित्याद्भ्यते । अत एवैतत्पश्चादुपन्यस्तम् ।

येषां च । यदन्यदिति । चकारेण यज्ञेन परो विकृतो वाच्यते । तेनाथ
महिषं शानोद्धमिति नित्यं एकवद्भावो भवति । [येषाञ्च विरोधः] ॥

शूद्राणाम् । निरवसिता बहिष्कृता उच्यन्ते । तत्राऽनधिप्रश्न - कुत इति
प्रागादर्शादिति । आदर्शादय - पर्वतविशेषा । दक्षिणेनेति । एनयन्त
'एनवा द्वितीया' । प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो देशगतिभ्यः प्रत्ययो विहित । ए
त्पर्वतचतुष्टयमथ आर्यावर्ता देश इत्यर्थः । यद्यवमिति । एतेषामार्यावर्ताद्वा

उ] कर्मचारय इति ध्वनितम् । स्व शोणित नास्तीति । यथा जलैक प्रमृतीनाम्
येषां च । धत्तेनेति । पुनर्विधानार्थेनेत्यर्थः [येषाञ्च विरोधः] ॥

शूद्राणाम् । प्रत्यय इति । 'दिकशब्देभ्यः' इत्यादिनाऽस्ताति, तस्य

१ 'न पतति ते' । २ इदं श्लोकवार्तिनमिति केचित् । इदं भाष्यमित्यन्ये
भाष्ये कचिदपि नेद दृश्यते । ३ कचिन्न । ४ 'त्युक्तं तत्र वक्तव्य' । ५ 'बाल्यना
६ आदर्श' ('नारजील' पटियाला ग्रान्ते) बोधीति प्रसिद्ध पर्वत २।७ 'किञ्चिन्नि
गन्दिक' । ८ 'श्रीध्व' । ९ इदं कैयटपुरित ।

सख्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्व वसन्ति तत्र 'चण्डालमृतपा' इति न सिध्यति ॥ एव तर्हि याज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम् ॥ एवमपि 'तक्षायस्फार' 'रजक्तन्तुवाय'मिति न सिध्यति ॥ एव तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्र सस्कारेण शुष्यति तेऽनिरवसिता । यैर्भुक्ते पात्र सस्कारेणाऽपि न शुष्यति ते निरवसिता इति ॥ [शूद्राणामनिर] ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ २४।११ ॥

॥ ॥ गवाश्वप्रभृतेषु यथोच्चारित इन्द्रवृत्तम् ॥*॥ गवाश्वप्रभृतेषु यथोच्चारित इन्द्रवृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्वयङ्गवपूर्वापरा धरोत्तराणाम् ॥ २४।१२ ॥

॥*॥ बहुप्रवृत्ति फलमेनावनस्पतिमृगदारुन्तशुद्रनन्तुधान्यनृणानाम् ॥*॥

प्र] स्वादिति भाव । ग्राम इति । एतेष्वप्याय निवसन्तीति भाव । तत्र ग्राम - प्रसिद्ध । घोषो-गौमहिष्यादिनिवास । सबाहो-नणिरुप्रधान । सख्याया इति । निवासविशेष इत्यर्थः । मृतपा-डोम्बा इत्याहुः । याज्ञादिति । शूद्राणा पञ्चयज्ञानुष्ठानेऽधिकारोस्तीति भाव । तक्षायस्फारमिति । तक्षानोना यज्ञेऽधिकारोऽभावादिति भाव । सस्कारेणेति । य सस्फार स्मृतिस्मरैर्द्रव्यगुहो पठित स्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः । [शूद्राणामनिरवसिताभाम्] ॥

गवाश्वप्र । यथोच्चारितमिति । गणे यादृशा कृताऽवष्ट पठिता इन्द्रास्ता शानामेवेद कार्त्तमेकवद्वाक्यलक्षण भवतीत्यर्थः । यदा त्ववद्वास्ति विकल्पितत्वात्तदा पशुइन्द्रे विभाषा भवति, -गोऽश्व गोऽश्व इति । एतेन गणपाठरूप विवक्षितमित्युक्तं भवति । [गवाश्वप्रभृतीनि] ॥

उ] लुगिति भाव । डोम्बा इति । इमशानविकटे ये वसन्ति मृतवृक्षचितिकायादि-सद्गाहकाश्चण्डालपदनाम्ते 'डोम्बा' इत्युच्यन्ते । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनदहृष्ट' इति श्रुते शूद्राणा यज्ञकर्मणोऽवहिष्कृतत्वं विरदमित्यत्र आह-शूद्राणामिति । पूर्वोक्तं श्रुतिस्मृत्यद्वयविषयेति भाव । तक्षानानामिति । तेषा प्रतिलोमत्वादिति भाव । शूद्राणोऽत्र सूत्रे प्रवर्णितेतरपर इति बोध्यम् । स्मृतिस्मरैरेति । 'भस्मना शुष्यते वासु'मित्यादि । [शूद्राणामनि] ॥

गवाश्वप्र । भाष्ये-यथोच्चारित इन्द्रवृत्तमिति । इन्द्रप्रयुक्तमिदं यथं गणे यथोच्चारित इन्द्रविषयमित्यर्थः । तफल्लिमाह-गणे इति । 'यथोच्चारित'मित्यस्य फलमाह-यदा स्थितिः । [गवाश्वप्रभृतीनि च] ॥

१ 'यज्ञात्' । २ 'यैर्भुक्ते सस्कारेण पात्रं' । ३ 'गवैडक' ।

‘फलसेनायनस्वरतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति बहुप्रकृति’रिति वक्तव्यम् ॥ फल—बदरामलकम् । बदरामलकानि ॥ सेना—हस्त्यश्वम् । हस्त्यश्वा ॥ वनस्पति—प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधा ॥ मृग—

प्र] विभाषा वृक्ष । बहुप्रकृतिरिति । बहवो—बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता वर्तिपदार्था प्रकृतयः—कारणानि यस्य स बहुप्रकृति । बदरामलकमिति । ‘जातिरप्राणिना’-मित्येकवद्भावः । क्वचित्तु ‘बदरामलकानी’त्यपि पठ्यते । तत्रैव व्यावश्नते—नित्य एकवद्भावे प्राप्ते विरुद्धोऽनेन वचनेन क्रियते । अन्ये तु ‘बदरामलकानी’त्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्शयत इत्याहुः ।

हस्त्यश्वमिति । सेनाश्वत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्षणे विकल्पो भवति ।

उ] विभाषा वृक्ष । द्वन्द्वप्रकृति—वर्तिपदानि, तेषां बहुत्वं त्रिप्रकृतिष्वेव स्यादत आहुः—बहव इति । पदार्थास्तादृशपदार्थप्रतिपादनां शब्दाः, तदर्थानां बहुत्वगम कर्ध्वरूपज्ञान एव । अद्वा बदरत्वेनैवाऽनेकेषां भानमेकवद्भावबलमिति नैकार्थीभाव-विरोधः । एतत्सूत्रानुपात्तफलद्वन्द्वस्येहोपादानं बहुप्रकृतित्वनियमायेत्याहुः—जाति-रिति । न च—जातिप्राधान्य एव ‘जाति’रित्यस्य प्राप्तिः । तत्र च न बहुवचनम्, तस्या एकत्वान् । अत एव ‘क्षीरोदके सप्तैके’ इत्यन्तर्दिष्यतेति सूत्रस्थभाष्य-प्रयोगः । सप्तच्छते, ‘आत्याख्याया’मितिसूत्रं च भगवता प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, जातिप्राधान्ये एव जातौ व्यक्तिद्वारकपरम्परया सङ्ख्यानवये तत्सम्भवात् । तदेव जातिप्राधान्ये व्यक्तिद्वारकपरम्परया सङ्ख्यानवये ‘बदरामलक’मित्येव । पाठान्तरे आद्याख्याया ‘बदरामलकानी’त्यपि । व्यक्तिप्राधान्ये तु ‘बदरामलकानी’त्यपि । जातौ साक्षात्सङ्ख्यानवये ‘बदरामलके’ इत्येव । व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्तेरैकविवक्षया ‘बदरामलके’ ‘बदरामलक’मित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम् । व्याचक्षत इति । अन्यत्रत्यस्येह पाठसामर्थ्याद्विकल्पो बहुप्रकृतित्वं चानेन विधीयत इति तदाशयः । अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये ‘विभाषे’युक्तम् । अन्येतिविति । वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विरुद्धो न वाचनिर, किं तु ‘विभाषा वृक्षे’ति सूत्रप्राप्ति विपश्चादनुवादकः । तस्मादेता य एकवद्भवति यश्च विभाषा एकवद्भवति स सर्वोऽपि बहुप्रकृतिरेवेति वान्यमिति वार्तिकव्याख्यानभाष्यार्थः । एवमेव ‘शुक्लिशा’-इत्यपि भाष्यं व्याख्येयम् । अतएवाग्रे ‘बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र’ यथा स्यादित्येव प्रयोजनमुक्तम्, न ॥ फलश्रुदजन्तवसे विरुद्धोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति तदाशयः । अत्रायव्याख्यैव युक्ता । भाष्यसारेण फलश्रुदजन्तवोर्विभाषाप्रकरणे पाठः

१ ‘शकुनिश्रुद’ । २ क्वचित् । ३ ‘सयुक्ते’ । ४ ‘प्राधान्ये तु बदरामलके’ इत्येव । व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्ते’ । ५ ‘अन्यत्र तस्येह’ ।—अपपाठः । ६ ‘यत्तत्र’ ।

ल्लुपतम् । रन्पृपताः ॥ शकुन्त-हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः ॥ क्षुद्र-
जन्तु-यूकालिक्षम् । यूकालिक्षाः ॥ धान्य-घ्रीहियवम् । घ्रीहियवाः । माप-
तिलम् । मापतिलाः ॥ तृण-कुशकाशम् । कुशकाशाः । शैरशार्पिम् । शैर-
शीर्पाः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यान् ॥ क मा
भूत् ? ॥ बदरामलके तिष्ठतः ॥ कि पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, आहो
स्विद्विशेषेण ? ॥ क्रिञ्चातः ? ॥ यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, पुक्ष-
म्यप्रोधौ,—‘जातिरप्राणिना’मिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति ॥ अपाऽवि-
शेषेर्गे, न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥*॥ पशुशकुनिद्वन्द्वे विरो-
धिनां पूर्वविप्रतिषेधम् ॥*॥ पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिर्न ‘येषा च विरोधः
शाश्वतिकः’ इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः—महा-
जोरधम् । महाजोरधाः । हसचक्रवाकम् । हसचक्रवाकाः ॥ ‘येषा च विरोधः
शाश्वतिकः’ इत्यस्यावकाश-धमणग्राहणम् ॥ इहोभय प्राप्नोति—याकोल्लुकं
अभ्यालमिति । ‘येषा च विरोधः शाश्वतिकः’ इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥
स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । ॥[उक्तः]॥ उक्तं तत्र
चकारकरणस्य प्रयोजनं—‘येषा च विरोधः शाश्वतिकस्तेषा द्वन्द्व एकवचन-
मेव यथा स्याद्यद्वन्द्वप्राप्नोति तन्मा भू’दिति ॥*॥ अश्ववडवयो पूर्वलिङ्गत्वा-
त्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् ॥*॥ अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्व-
विप्रतिषेधेन ॥ अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वविभाषा पशुद्वन्द्वनपुंस-

प्र.] किं पुनरिति । अस्मिन्प्रदेशे पठित्वास्त्वमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियत-
विषयो व्यङ्ग्याप्यनेऽथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः । येषा सूत्रान्तरेणाऽनेन च
प्राप्तिर्न स्वस्यादीना तद्विषय एव सशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः । यथा न

उ.] कर्तव्य इत्युच्यते, अतो न वार्तिकप्रयोजनवचनभाष्यविरोधः । यद्योत्तरं मुनीनां
प्राप्ताभ्या बैवमेव युक्तमित्याहुः । सेनाद्वन्द्वेऽपीति । इदं चिन्त्यं, तत्र सेनाशब्देन
हस्त्यश्वारोहादीनामेव ग्रहणम् । अत्र तु सेनाशब्देन हस्त्यश्वारोहादीनां ग्रहणं, भाष्य-
प्राप्ताभ्याम् । अत एव ‘सद्धानां हस्त्यश्वारोहपदानिभि’रिति भाष्यप्रयोगः सङ्ग-
च्छेने । बहुप्रकृतिताऽभावान्नैकवदिति तु न युक्तं, बहुभिरेव तैः सद्धानामप्य निष्पा-
द्यत्वान् । ‘वनस्पति’शब्देन वार्तिके वृक्षग्रहणम् । एतन्प्राप्त्यात्तानामपि पात्र-
स्पर्करणाविशयत्वनिश्चयेन सन्देहानुपपातिरत आह—येषामिति । एतत्प्राप्तात्त-
विषय एव सन्देह इति भावः । भाष्ये—नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति ।

१ ‘शकुनि’ । २ ‘शार्प’ । ‘गिर्य’ ‘शीर्प’ । ३ ‘यत्तत्र’ । ४ ‘अपयाऽविरो’ ।

५ ‘येषा’ । ६ वचिष । ७ लुप्तं स्यात् । ८ ‘भवति विप्र’ । ९ ‘हस्याव’ ।

कम्,—यदा न पशुद्वन्द्वेनपुसक सोऽवकाश —अश्ववदवौ । पशुद्वन्द्वेनपुसक
स्यावकाश —अन्ये पशुद्वन्द्वा —महाजोरश्च महाजोरश्चा । पशुद्वन्द्वेनपुसक
प्रसङ्ग उभय प्राप्नोति ‘अश्ववदवम्’ [‘पशुवदवम्’] पशुद्वन्द्वेनपुसक भवति
पूर्वविप्रतिपेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिपेधो वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्य ।
॥*॥ प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥*॥ [प्रतिपदविधानात्सिद्धम्] । प्रतिपदम
नपुसक विधीयते—‘अश्ववदवपूर्वापरं’ति ॥

॥*॥ एकवचनमैकनर्थक समाहारकत्वान् ॥*॥ एकवद्भावोऽनर्थक ॥ किं का
णम् ? ॥ ‘समाहारैकत्वात्’ । एकोऽयमर्थ समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचन
भविष्यति ॥ इह तर्हि प्रयोजनम्—एतज्ज्ञास्यामि—‘इह नित्यो विधिर्हि
विभागे’ति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति ‘सर्वो द्वन्द्वो विभा
ग] दोष इति । व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थ । अश्ववदवौ
रिति । पशुत्वादिभाषैकवद्भाव । तत्रैकवद्भावपक्षे नपुसकत्वमपि प्राप्नोति, ‘पूर्व
वदश्ववदवा वित्यतिदेशात्पुस्त्वमपि । तत्र परत्वात्पुस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिपेध
उच्यते । प्रतिपदविधानादिति । नाऽत्र पशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्य
श्ववदवग्रहणेन, तत्र प्रतिपदविधानात्स नपुसकमित्येतद्वति । तच्छब्देन श्ववद्भाव
भाज परामृश्य नपुसकत्व विधीयते । ततश्च यथैकवद्भावोऽत्र प्रतिपद विधीयते तथा
नपुसकत्वमिति भाव । समाहारैकत्वादिति । तिरोहितावयवभेदो हि समाहार,
स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थ । इह नित्य इति । ‘द्वन्द्वश्चे’त्यारभ्याऽस्माद्योगा

उ] अस्य नियमेन वारणेऽपि नित्य प्राप्नोतीत्यर्थ । अविशेषणेति । एवैकवचनद्वन्द्व
विषय यद्यच्छास्त्र प्राप्नोति तद्गुह्यप्रकृतेरित्यर्थ इति भाव । एतेन ‘वदरामलकै’
इत्यत्र ‘जाति’रित्यस्याऽप्रवृत्तावपि ‘कार्ये’ इति विभागा स्यादित्यपास्तम् । पशुत्वेनैव
सिद्धऽश्ववदग्रहण न कार्यमित्याशयेन वार्तिकमित्याह—पशुत्वादिति ।
नात्रेति । पूर्वविप्रतिपेधादश्ववदवग्रहणमेव न्याय्यमित्याशय । नपुसकत्वस्य प्रति
पदविधित्व समर्थयते—तच्छब्देनेति । भाष्ये—‘ज्ञास्यामी’त्यन्तर्भावितण्यर्थम् । ज्ञाप
यिष्यामीत्यर्थ । इह नित्य इति । विनिगमनाविरहात्प्राप्यज्ञादीनामेव समाहार
इति । समाहार एवेत्येव द्विविधोऽपि नियम इति भाव । अन्यथा एतत्प्रयोजन
खण्डनपरभाष्येणैवमेव समाहार इति नियमस्यैव तत्राभादेतद्विषय इतरतरयोगा
ऽव्यावृत्त्या ‘द्वन्द्वश्चे’त्यारभ्यैतत्पर्यन्त ‘नित्यो विधि’रित्यादिकैयटाऽसङ्गति स्यात्
भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनखण्डनपरम् । भाष्ये—यद्यमिति । एव वैकवद्भाव
प्रकरण व्यर्थमिति भाव । ‘सर्व’शब्दोऽसकुचद्वतिरित्यभिमान । लिङ्गमशिष्य
मिति । शास्त्रोक्तलिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारदर्शनादिति भाव । एव चान्यतर

१ ‘द्वन्द्वे नपुसक’ । २ वचिज् । ३ ‘द्वन्द्व’ । ४ एत स्यात् ।

५ ‘एकवद्वचन’ । ६ एव विज्ञास्यामि’ । ‘एव ज्ञा’ ।

‘एकवचनी’ति यद्य ‘तिष्यपुनर्वसोर्नैह्यद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनमित्य’-
 मित्याह ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘सं नपुमस्मिति वक्ष्यामी’ति ॥ एतदपि नास्ति
 प्रयोजनम् । ‘लिङ्गमशिष्य लोकाश्चयत्वाह्निर्हस्य’ ॥ न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ? ॥
 वक्तव्यञ्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थम्—‘विभाषा
 वृक्षमृगे’ति ॥

विभाषा समीपे ॥ २।४।१६ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ ‘उपदश पाणिपादम्’ ‘उपदश पाणिपादा’ ॥
 नैतदस्ति प्रयोजनम्, अथ द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते, तत्र क प्रसङ्गो यदनु-
 प्र] प्राग् नित्यो विधेः, अनेन योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः । यदप्रमितिः । यद्यतप्रक-
 रणोपात्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरपि ऽपस्तिन्वादेकवद्भावस्या-
 ऽभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः । पूर्वत्रेति । ‘प्राग्यज्ञादीना
 सनाहार एव’त्येवमर्थमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । क्वचित्प्रतिप्राणिनामिति प्राप्त विभाषा ।
 मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् ॥ [विभाषा वृक्षमृग] ॥

विभाषा स । अनुप्रयोगे दीपदर्शनाप्रश्न—किमुदाहरणमिति । क
 प्रसङ्ग इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेतस्यति । नैतदस्ति । यदि ताव
 उ] नियमस्य ज्ञापकान्तरामेऽन्यतर एव स्थित इत्याशयनाह—प्राग्यज्ञादीनामिति ।
 ‘सर्वा द्वन्द्व’ इत्यत्र सर्वशब्द एव प्रकरणस्थानुपात्तविषय इति भावः । भाष्ये—
 उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थः । स च
 क्वचिदेकवद्भावाऽभावेन, क्वचिन्नित्यत्वाऽभावेन । एव च मृगादीनां व्यतिकरे इतरेन-
 योग एव, उत्तरमूनविषये अधिकरणवाचिनाविपरितेतरयोग एवनि ध्वनिनम् ।
 तदुपपत्तिस्तु ‘यो विभाषा एकवचनो द्वन्द्वः स मृगाणां मृगैरेव द्वन्द्वऽन्यत्र नै’ति
 वचनव्यक्त्या अन्यत्र विरोध्यभूतैस्त्वचनद्वन्द्वैस्त्वैव निषेधे इतरेतरयोग एवनि
 फलितरसात् । एव ‘विप्रतिपिद्ध चे’त्यत्रापि च एकवचनो विभाषा द्वन्द्वः स यदि
 विरुद्धार्थानां चेदद्रव्यवाचिनामेवेति वचनव्यक्त्या द्रव्यवाचिनाविपरितेतरयोग एव
 फलते । [विभाषा वृक्षमृग] ॥

विभाषा स . समाहारविषय ‘उपदश पाणिपाद’मित्येव, इतरेतरे तु ‘उप-
 दश पाणिपादा’ इत्येवेत्यने, विपरीतमपि प्राप्नोतीत्याशयेन प्रश्न इत्याह—अनु-
 प्रयोगे इति । भाष्ये—नैतदस्तीति । सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानेन अनुप्रयोग-
 ऽनियमस्तदवस्य एवेति नेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । प्रश्ने ‘उदाहरण’शब्दोऽपि
 प्रयोजनपर एवति भावः । नन्वर्थस्येति । एवञ्च सनाहारद्वन्द्वपदेऽप्यग्रीभावस्य
 बहुव्रीह्याऽनुप्रयोगोऽपि द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावदुपदशमित्येव भविष्यतीति भावः ।

१ ‘विभाषयैक’ । २ क्वचित् । ३ ‘स्वेति’ । ४ ‘वचन द्वन्द्वस्यैवानिय’ । ५ ‘क्त्वा’ ।

प्रयोगस्य स्यात् ? ॥ एव तर्लन्ययर्यै सङ्ख्ययाऽन्ययीभावाऽप्यारभ्यते, बहु
घ्रीहिरपि, तद्यदा तावदेकवचनं तदाऽन्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ
इति । यदा बहुवचनं तदा बहुघ्रीहिरनुप्रयुज्यते—चतुर्थस्य बहुवचनं इति ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २।४।१९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ 'सज्ञाया कन्थोशीनरेषु' इति वक्ष्यति तद्
तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य, कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
नहि सज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समास, कर्मधारयो वाऽस्ति ॥

प्र] अव्ययीभावा एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याऽव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बहुवचनं न स्यात् ।
सत्यपि वा तस्मिन्नाभावे कृते 'उपदशा' इति न स्यात् । अथ बहुघ्रीहरेवाऽनुप्र
युज्यते तदोपदशस्य पाणिपादस्येति पृथी स्यात्, उपदशमिति बोध्यते । एतदेव
मनसि कृत्याह—एव तर्हीति । अव्ययीभाव—अव्यय विभक्तीति विहित । बहुघ्री
हिस्तु 'सङ्ख्ययाव्यये'ति तत्पदेति । अव्ययीभावस्याऽव्ययत्वादसङ्ख्यत्वात् । एकवचनस्य
तत्सर्गत्वादिति भावः । एकार्थ इति । अमेदैकत्वाभ्यादित्याहुः । पदेति । बहु
घ्रीहै समीपि प्रधानत्वाद्बहुवचनमिति भावः । [विभाषा समीपे] ॥

तत्पुरुषो । उत्तरेषु केषु चिद्योगेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति—किमर्थमिति ।
शिष्यपुद्गिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह । पथाएव नन्यथासिद्धं वर्ण
यिष्यति । नहीति । अनादिरर्त्तं सज्ञा गृह्यते न लिखनीन्तनीति भावः । नहीति ।

उ] अव्ययत्वादिति । अव्ययत्वेनाऽसङ्ख्यत्वादित्यर्थः । सत्यपि वेति । 'नाव्ययीभावात्'
'तृतीयासप्तम्यो'रित्याद्यारम्भादसङ्ख्यत्वमव्ययीभावातिरिक्त्वाऽव्ययविषयमिति भावः ।

अथेति । अर्थस्यैकवचनान्तरान्तस्याप्युपदशस्यैकवचनान्तत्वसम्प
त्तावपि पाणिपादस्येति पञ्चमन्तसमभिव्याहारे उपदशस्येति अम्भावमनापक्षा पृथी
भ्रूयेतेति भावः । वस्तुतो नियमे मानाऽभावेनोभयत्राप्युभयानुप्रयोगः स्यात् । तथा
चैतरेतरयोगे 'उपदश पाणिपादा' इत्यपि स्यादिति भाव्यार्थः । एकवचनस्य त्विति ।
तावतैव 'नाव्ययीभावा दित्याद्युपपन्नं न सङ्ख्यामन्वन्धत्तापवमिति भावः । पञ्चमी
तृतीयासप्तमीग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव । पूर्वार्थानुरोधोपादा । तदनुरोधफलं च तेषां
प्रमादबोधनं क्वचित्, स्वकृते प्रामाण्याऽबोधनं क्वचिदिति बोध्यम् । नन्वव्ययार्थे
सङ्ख्याया अभावादेकार्थ इत्युपपन्नमत आह—अमेदैकत्वेति । तथा च भेदसह
चरितद्वित्वाद्यभावरूपमैकार्थ्यं समीपप्रधानाऽव्ययीभावस्येत्यर्थः । एतेन समामे वि
शेष्याशोऽपि अन्तर्वर्तिसङ्ख्याया अमानं सूचितम् । बहुवचनादि त्वेकशेषेणेति बोध्यम् ॥

तत्पुरुषोऽनञ् । इदानीन्तनसज्ञायामतत्पुरुषादेरपि सम्भवादाह—अनादि

१ 'प्रयोगे' । २ 'व्ययाना' । ३ 'दसङ्ख्यत्वाद्बहुवचन' । ४ 'तत्र' । ५ 'भाव्यवो' ।

‘उत्तरार्थं तर्हि । ‘उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिरयासया’मिति वक्ष्यति, तदतःपुरु-
पस्य नन्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति॥एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
न हि तदाद्याचिरयासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽन्यपुरुषो नन्समासः कर्मधारयो
वाऽस्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । ‘छाया बाहुल्ये’ इति वक्ष्यति, तदतःपुरुषस्य
नन्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि
छायाऽन्तो बाहुल्येऽन्यपुरुषो नन्समासः कर्मधारयो वाऽस्ति ॥ उत्तरार्थमेव
तर्हि । ‘सभा राजाऽननुष्यपूर्वा’ ‘अशाला चे’ति वक्ष्यति, तदतःपुरुषस्य
नन्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
नहि सभान्तोऽशालायामतःपुरुषो नन्समासः कर्मधारयो वाऽस्ति॥ इदं तर्हि
‘विभाषा सेनासुरे’ति वक्ष्यति तदतःपुरुषस्य नन्समासस्य कर्मधारयस्य वा
मा भूदिति ॥ तःपुरुष इति किमर्थम् ?॥ इदमेवो राजा ॥ अननिति किम-
र्थम् ?॥ असेना ॥ अकर्मधारय इति किमर्थम् ?॥ परमसेना । [उपमसेना]॥

पर्याह्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २४।२६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?॥द्वन्द्वोऽयमुभयपदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य

प्र.]पठितपुरुषादिना तदादित्वाऽसप्रत्यय । नहि छायाऽन्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो
बाहुल्यम्, न च पठितपुरुषादिना बाहुल्यं गम्यते । नहि सभान्त इति ।
अशालेति वचनात्सद्धानवचनं सभाशब्दो ग्राह्यो, ॥ च समूहिभिर्दिना समूहो-
पपत्तिरिति पठितपुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः । इदं तर्ह्येति । अत्र तु प्रदेशो
मन्दुमुच्यनुग्रहायाऽधिकारः कृतः ॥ [तत्पुरुषोऽनन्कर्मधारयः] ॥

परवन् । द्वन्द्वपेक्षया किमिदं विध्यर्थम्, आहोस्विन्नियमार्थम् । तथा-किं
पठिनिर्देशेन समासार्थस्य लिङाऽतिदेशः, अथ सप्तम्याभ्येण पूर्वपदस्येति सप्त-
यानं पृच्छति-किमर्थमिति । द्वन्द्वोयमिति । पठिनिर्देशो नियमश्चेति भावः ।

उ.]रिति । अत्रेति । शास्त्रेऽशास्त्रस्याऽनादित्वादिति भावः । न च समूहिभिरिति ।
तदर्थे नित्यसामान्यत्वादिति भावः ॥ [तत्पुरुषोऽनन्] ॥

परवह्लिङ्गं । तत्पुरुषे विधित्वेन चारितार्थसम्भवादाह-द्वन्द्वेति । विध्यर्थ-
मिति । ‘अवयवार्थातिरिक्तः समुदायोऽलिङ्गः’निति पक्षे इदम् । नियमार्थ-
मिति । ‘उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थः । स चावयवार्थलिङ्गेनैव लिङ्गवा-
निति पक्षे इदम् । इदं पञ्चद्वयं पञ्चान्तत्वपक्षे । सप्तम्यन्तत्वे तु विध्यर्थत्वमेवेति
चोच्यम् । इदं द्वन्द्वो न समाहारविषयः, तस्य विधिय नपुंसकविधानम् ।
किन्तु इतरेतरयोगविषयम् । पठ्यति । ‘द्वन्द्वतत्पुरुषयो’रित्यत्राऽयं मन्देहः । तत्र
१ वार्त्तिवमिदं । भाष्यमन्यन्वे । २ ‘नैतदस्तिप्रयो’ । ३ ‘कर्मधा’ । ४ ‘दायोऽलिङ्ग’नि ।

यलिङ्ग तत्समासस्याऽपि स्यात्, कदाचिदुत्तरपदस्य, इष्यते च परस्य
 यलिङ्ग तत्समासस्यै यथैवाद्यादिति, तच्चान्तरेण यत् न सिध्यतीति 'परव
 लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ तत्पुरुषश्चापि कं प्रयोज
 यति ? ॥ य पूर्वपदार्थप्रधान एरुदेशिसमास - अर्द्धपिप्पलीति ॥ यो ह्युत्तर
 पदार्थप्रधान, दैवकृत तस्य परवलिङ्गम् ॥ १॥ परवलिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति
 भ्रष्टात्तापञ्चालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेध ॥ २॥ परवलिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति
 भ्रष्टात्तापञ्चालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ [प्राप्त] प्राप्तो जीविका
 प्राप्तजीविक । [आपन्न] आपन्नो जीविकामापन्नजीविक ॥ अलपूर्व-अल
 जीविनायै अलजीविक ॥ गतिसमासे-निष्पेशाशम्बि निषोत्तणसि ॥
 ॥ ४॥ पूर्वपदस्य च ॥ ५॥ पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्य । मयूरीकुङ्कुणे ॥ यदि

अ] तत्राऽवयवार्थव्यतिरिक्त समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शित
 भवति । तत्र यदाऽपेक्षितपरस्परौ विरुद्धलिङ्गावयवार्थावेव समुदायार्थस्तदा पर्यायेण
 लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते । यद्येव परस्यैव सबन्धि लिङ्गं क्रियते इति
 सादृश्याऽभावाद्गतिनिर्देशो नोपपद्यते । नैव दोष । केवलाऽकेवलावयवभेदाश्रयेण
 भेदमार्थात्तय वार्तानिर्देश इत ।

तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थस्य दर्शयितुमाह-तत्पुरुषश्चापीति।दैवकृतमिति।अयन्न
 सिद्धमित्यर्थ । पूर्वपदस्य चेति । सप्तमीनिर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम् । तत्र ह्ययमर्थो
 भवति- द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्पर तद्विद्धि भवति' । तत्र कायिणोऽनुपादानात्परश
 च्छस्य सबन्धिशब्दन्वात्तदाक्षित पूर्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति । तत्र मयूरीकुङ्कु
 विति पूर्वपदस्य पुस्तकानिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्ग । कुङ्कुमयूरीभिल्लन स्त्री

च] पट्टीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य समासार्थत्वादवयवभेदकृतवचनवत्तन्निमित्ताने
 कलिङ्गप्राप्तौ नियमनोऽयमित्याह-नियमश्चेतीति।समुदायार्थो नास्तीति । उद्भूता
 वयवभेदस्य तस्य द्वन्द्वार्थतया नाऽवयवार्थादस्यन्तातिरिक्तं स इत्यर्थे । 'अपेक्षित
 परस्पर'वित्यनेन समृद्धरूपता समासार्थस्योक्ता, विरुद्धलिङ्गावयवार्थो'वित्यनेनोद्भूता
 वयवभेदता तस्य सूचिता । स चावयवसङ्ख्यावदवयवलिङ्गप्राप्तीति मते नियमार्थस्य
 मुक्तम् । पर्यायेणेति । विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वस्थले इत्यर्थः । यद्येवमिति । परस्यैव
 लिङ्गं न पूर्वस्येत्यर्थाद्वतिर्नोपपद्यत इति भावः । केवलाऽकेवलेति । सप्तस्ताऽमन
 स्तेत्यर्थः । भाष्ये-दैवकृतमिति । उपमितसमास समानलिङ्गपदयोरिति तर्जपि
 न दोष इति भावः । सप्तमाति । अवयवपञ्चभिप्रायेणेत्यन्ये । स्त्रीप्रत्ययनिवृ
 त्तीति । अतिदेशविरुद्धत्वात्स्वाश्रयस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । अनिदिश्यमानधर्मप्रयुक्त

१ 'परस्य लिङ्ग' । २ 'स्यापि' । ३ कचिन्न । ४ ह्यन म्यात् । ५ सेषु । ६ 'तदाऽपि' ।

पुनर्यथा जातीयक परस्य लिङ्ग तथा जातीयक समासादन्यदिति दिश्यते ॥

॥*॥ समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोऽष्टाब्जवचनम् ॥*॥ समासादन्यलिङ्ग-
मिति चेदश्ववडवयोऽष्टापो लुग्वक्तव्य । अश्ववडवौ ॥ निपातनास्तिद्धम् ॥*॥
निपातनास्तिद्धमेतन् ॥ किं निपातनम् ? 'अश्ववडवपूर्वापर' इति ॥*॥ उप
सर्जनहस्त्वव वा ॥*॥ अथ वोपसर्जनस्येति ह्रस्वत्व मविपर्ययति ॥ इहापि
तर्हि प्राप्नोति 'कुक्कुटमयूरी' इति ॥ अस्तु ॥*॥ परवैविधिमिति शब्दशब्दाभां

प्र] प्रत्ययप्रमत्त । तथाऽऽदिपिप्पलीन्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते । पूर्वपदप्रतिषेधे च
कृते सामर्थ्याद्भूतत्पुरुषयोरेव कारिन्त्व सपद्यते । यदि पुनरिति । पद्यानिर्देशो
व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाधीयत । व्यतिरिक्तसमुदायगमे हि मुख्यमाहस्योपपत्ति
रिति भावः । समासादन्यदिति । समासार्यलिङ्गमुपचारात्समासशब्देनायते ।
तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृश समासार्यस्य स्वलिङ्गवाधन्य लिङ्गान्तरमिति दिश्यते इत्युक्त
भवति । अश्ववडवाविति । परवन्दि प्राप्ते 'पूर्ववदश्ववडवा' इति पूर्वपदार्थलिङ्ग-
सदृश पुंलिङ्ग समासार्यस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्याऽनिवर्तनाद्युप
धवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्य । निपातनादिति । यानिद्रत्या रूपमेतादन्यर्थः । पूर्ववद-
श्ववडवा' इति निपातनमाश्रयेतु न युज्यते वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गानिर्देशाऽप्रमत्ताद
श्ववडवान्श्ववडवैरिति मन्वा पृच्छति—किं निपातनमिति । अश्ववडवपूर्वापरति ।
'अश्ववडवपूर्वापर' इति वक्तव्ये टापोऽनुच्चारण निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टानिव
र्यते । उपसर्जनह्रस्वत्वमिति । 'अनेक' इति ग्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थं चाऽवयवा
र्थस्य शुभभावादुपसर्जनत्वमिति भावः । इहापीति । नतश्च 'कुक्कुटमयूरी' इति प्राप्नोति ।

उ] कार्यविशेषमप्याह—कुक्कुटमिति । न चैव सूनवैयर्थ्यमन आह—पूर्वपदप्रतिषेधे
चेति । व्यतिरिक्तसमुदायेति । तथा च परपदार्थलिङ्गसदृश लिङ्ग समुदायपदार्थस्यै
त्यर्थाद्विषयपत्तिरिति भावः । समासात्वन एव लिङ्गस्याऽन्यत्राद्यर्थं विशेषण
समासस्यानिर्दिश्यत इति च वक्तुं युक्तमन आह—समासाप्येति । स्वलिङ्गनाधना
येति । स्वलिङ्ग च नपुंसकमित्यभिमानः । यदि तु वन सेना सङ्घ इतिवत्तस्यानेक
लिङ्गत्व तदाऽत्रापि पक्षे नियमार्थत्वमेवेति बोध्यम् । वचनान्तरे इति । द्विव
चनाविषयमेव निपातन स्यात्, तत्माह्वर्यादिनिर्देशापि तत्रैव स्यादित्यभिमानः ।
समुदायार्थं चेति । इत्येतेरवयवोऽपि उद्भूतावयवभेदः समुदाय एव समासार्य इति
भावः । कुक्कुटमयूरी इति । अन्तरात्तत्त्वात्पूर्वं ह्रस्वव कृते दीर्घादिनिनिपातन
तारात्पूर्वमवयवार्थपत्तिरिति भावः । 'द्वन्द्वे ने'ति निषेध स्वश्ववडवेत्यत्रापि तदना
पत्तिरिति तापस्यम् । तस्यानुपसर्जनश्चादिति । समुदायात्तस्याऽनिर्देशादन्यर्थः ।

१ वचिन्न । २ 'भवति' । ३ इति वचिन्न । ३ 'विपनवेन निपातनस्य तत्साह' ।

॥ ॥ 'परवलिङ्ग'मिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते। तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥ इदं तर्हि—दत्ता च कारीपगन्ध्या च दत्ताकारीपगन्ध्या । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायणी । द्वौ प्येडौ द्वौ प्यौ च प्राप्तुत ॥ स्ताम् । पुवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्मविष्यति ॥ इदं तर्हि दत्ता च युयतिश्च दत्तायुवती । द्वौ तिशब्दौ प्राप्तुत ॥ तस्माज्जैतच्छैक्यं ननु 'शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते' इति ॥ ननु चोक्तं 'समासादन्यलिङ्गमिति चेद श्रवणवयोऽङ्गुवचनमिति ॥ परिहृतमेतत् 'निपातनास्तिङ्'मिति ॥

अथ वा नैव विज्ञायते परस्यैव परवदिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ परस्यैव

प्र] शब्दशब्दार्थावति । लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधानी प्रत्ययोऽर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण बोध्यत इत्यर्थः । आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्याऽनुपसर्जनस्वात्तदन्तस्य चाऽप्रातिपदिकत्वाद्भ्रष्टत्वाऽभावात् । द्वौ व्यष्टाविति । तत्र 'यस्येति चे'त्यानारल्लोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम् । 'हृत्ते यमा'मिति विकल्पितौ लोपः । यद्यपि 'यणौ मय' इति द्विर्वचनेनाऽत्र भाव्य तथापि पक्षे यकारत्रयध्वणप्रसङ्गः । पुवद्भावेनैति । 'भस्याडे तद्धित' इत्यनेनेति भावः । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र ह्यभत्वाच्चास्ति पुवद्भावः । तस्माज्जैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवति, अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य । व्यतिरिक्तसमुदाय रूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमेऽप्यवयवानां कार्यसम्बन्धात् फलतः प्राधान्यमेव । अथ वेति । नाय नियमः, किं तु विधिरित्यर्थः । परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण नियम निषेधाय दर्शयति, न त्वेषां धे वनिर्विहितः । यथा च नियमपक्षे यतिरुपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह तानि दर्शनानि—अवयवावेवाऽपेक्षितपरस्परौ

उ] अत्र एव तदन्तस्याऽप्रातिपदिकत्वमपि बोध्यम् । अयं हेतुर्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा सत्त्वाच्चिन्त्यः । यकारत्रयध्वणोति । न च पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या तदपि इष्टमेव लक्ष्णे लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्द्वित्वाऽप्रवृत्तरिति भावः । भस्याड इति । व्यहृत्फग्नौ स्तद्धितत्वादिति भावः । अन्वर्थेति । अप्रधानस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः । अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति । व्यतयाकृत्योरिव समाहार समाहारिणोरभेदेनेति भावः । अन्वर्थत्वाऽनङ्गाकारे तु ह्रस्वविधायके 'द्वन्द्व'नेति वचनकरणात्तत्र दोष इति भावः । ननु तद्व्यतिरिक्त इति । अत्यन्त व्यतिरिक्तः । व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । अत एवाऽपेक्षितपरस्परविति राङ्गच्छते । तेन समूहरूपताऽवयवयोः सूच्यते । अतएव पञ्चमये बोधाऽविशेषः । अन्यथा फलभेदः स्यात् । एतेनाऽयं कैयट—साहित्यमितरतरयोगविशेषणमित्येव पर इति

१ 'वनिदिश्यते' २ 'प्येडौ च द्वौ' ३ 'तस्माज्जैव श्रवण' ४ 'परस्यैव' ५ 'परस्यैव' ।

परवदिति । यथाजातीयक परस्य लिङ्ग तथाजातीयक समासव्याप्तिदिश्यते ॥

अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते, प्राप्तादिषु कथम् ? ॥

॥२॥ प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणमिदम् ॥ - ॥ [प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणा
त्सिद्धम्] ॥ इन्द्रैकदेशिभो रिति वक्ष्यामि ॥ तदेकदेशिग्रहण कर्तव्यम् ? ॥ न
कर्तव्यम् । एकदेशिसमासो नारभ्यते ॥ कथमर्द्धपिप्पलीति ? ॥ समानाधिकरण
समासो भविष्यति - अर्द्धं च सा पिप्पली च अर्द्धपिप्पलीति ॥ न सिध्यति ।
परत्वात्पक्षासमास प्राप्नोति ॥ अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाण

म] इन्द्रार्थः, न तु व्यतिरिक्त समुदायोक्तः । अत्र दर्शने नियमार्थमिदम् अवयवार्थ
व्यतिरिक्तो वा समुदायो इन्द्रार्थः न चावयवलिङ्गेनैव लिङ्गानित्यत्रापि दर्शने
पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचन नियमार्थः । यदा तु समुदायो इन्द्रार्थः स चाऽलिङ्ग इति
दर्शनं तदा विपर्ययमिदम् । अथ पूर्वपदस्येति । अतः पूर्वपदस्यत्यर्थः । एतेन
मयूरीकुङ्कुमविति परिहृत पञ्चाश्रयेण दर्शनत्रयेऽपि । मध्यमे तु दर्शने आश्रय
भेदाश्रयेण परवदिति सादृश्याश्रयो वति । एकदेशिसमासो नारभ्यते इति ।
'पूर्वापराधरे'ति योगत्रय नारभ्यते । 'परवलिङ्ग इन्द्रस्ये'त्येतावच्च त्रित्वेन सूत्र-
मित्यर्थः । अर्द्धं च सा पिप्पली चेति । अवयवे समुदायोपचारात्सामानाधिकरण्या
तत्रोत्तरपदार्थस्य प्रधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुष
ग्रहणेत्यर्थः । परत्वादिति । अथमर्थः - 'नर्ते' प्रयोजनादिष्ट मुख्यशब्दार्थ
लङ्घन'मिति भेदाश्रयणमेव पर मुख्य प्रधानम् । ननु च पृष्टी समान एव

उ] वदन्त परास्ता । नियमार्थमिति । पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्ताविति भावः । अत्र
वचार्थः व्यतिरिक्तो चेति । व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । ॥ चावयवलिङ्गेनैति । अवयव
सङ्ख्यायाः सङ्ख्यावानित्यपि बोध्यम् । स चालिङ्ग इति । उद्गतावनवभेदत्वेऽपि
तलिङ्गत्वे मानाऽभाव इति भावः । 'नपुमकलिङ्ग' इति शकुमुचिनम् । 'अथवे'

॥
१

पदकर्तव्यतापरता, 'इन्द्रतत्पुरुषयो'रिति पदाऽऽर्जितपरता वा 'अथवे'त्यादेश
तत्प्रत्याख्यानपरतति वदन्ति । अतः पूर्वपदस्येति । अत्रोक्तित्यर्थः । आश्रयभेदा-
दिति । समुदायस्य केवलत्वं चाश्रयस्य भेदादित्यर्थः । एषु इन्द्रोविषयदर्शनत्रयसु
आद्य 'उभयपदार्थप्रधान' इति भाष्यसमन्त एव । विचित्रपरभाष्यसमन्तोऽन्त्योपि ।
मध्ये तु पथे भाष्यानुग्रहधित्य । एकदेशिसमासमानागमभेदोऽपीह तत्पुरुषग्रहणे
प्राप्तादिषु दोषस्तद्वत्स्योऽन आह - इन्द्रस्येयेतवदिति । भेदविवक्षया पृष्टीममा

१ उक्तं स्थानम् । २ 'नारभ्यते' । ३ 'धिकरणे मवि' । ४ 'व्याचक्षणो' । ५ अविज्ञा

पष्टीसमास बाधते ॥ इष्यते च पष्टीसमासोपि । तद्यथा 'अपूपाद्धं मया भक्षितं' 'ग्रामाद्धं मया लब्धं'मिति । एवं पिप्पल्यद्धमित्यपि भवितव्यम् ॥ कथमर्द्धपिप्पलीति ? ॥ समानाधिकरणो भविष्यति ॥ [परवह्निम्] ॥

रात्राद्वाहा पुंसि ॥ २।४।२९ ॥

॥*॥ अनुवाकादय पुमि ॥*॥ अनुवाकादय पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाक । शयुवाक । सूक्तवाक ॥ [रात्राद्वाहा] ।

अपथं नपुंसकम् ॥ २।४।३० ॥

॥ ॥ पुण्यमुदिनाभ्यामहो [नपुंसकत्वम्] ॥*॥ पुण्यमुदिनाभ्यामहो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् । मुदिनाहम् ॥*॥ पय सङ्ख्याव्यय्यादे ॥*॥

प्र] प्राप्नोति भिन्नविषयत्वात् साक्षापेक्ष परत्वमत्र न विवक्षितम् । समानाधिकरणो भविष्यतीति । एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम् । मुनिद्वयाच्च भाष्यकार प्रमाणतरम्, अधिकलक्ष्यदर्शित्वात् । [परवह्निम्] ॥

रात्रा । अनुवाक इति । अनूच्यत इत्यनुवाक । तत्र विशिष्ट वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्त पुंस्त्रिभिषि । [रात्राद्वाहा] ॥

अपथम् । पुण्याहमिति । 'रात्राद्वाहा पुसी'ति प्राप्ते वचनम् । मुदिनाहमिति । मुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसामानवाची । तेन दिनाह् शब्दयोरुपपद-विशद प्रयोग । दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयोग - 'मुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्र-विचिन्वीत विशेषतः स्वयं चे'ति । अतुष्यथमिति पष्टीतत्वरूप । समाहारद्विगौ

उ] सस्य अभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदादस्मादित्यनुपपन्नमत आह-अयमर्थ इति । एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थ इति भाव । एवमादीति । भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वेऽपीदं प्रयोगसिद्धयर्थमेवोपचाराश्रयणमिति भाव । मुनिद्वयाच्चेति । एवं च सूत्रत्रयविषयेऽपि पष्टीसमासस्य साधुत्वं, कर्मधारयस्य चेति भाव । 'पिप्पल्यद्धं मित्यतीत्यपिना सूत्रत्रयोपचरणसद्गते चोच्य ।

रात्राद्वाहा । अनुवाकादय इति । 'अनुवाको वाक्य'मिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह-तत्र विशिष्टमिति । [रात्राद्वाहा] ॥

अपथं नपुंसकम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवह्नितात्वाच्च सूत्रेणैव सिद्धमत आह-रात्राद्वाहा इति । 'पय सङ्ख्या'ति वार्तिके कृतसमासान्तपयेशब्दस्यैव ग्रहण, साहचर्यादिति बोध्यम् । तेनाऽनिपन्था इत्यादौ न दोष । 'सत्य'इत्यादौ तु 'स्वतिभ्यामेवे'ति नियमात्समासान्तोऽस्त्येव । तदेव 'सङ्ख्याव्ययादे'रित्यस्य व्यावर्त्यमित्याहुः । पूर्वश्रुत्वादिति । सूत्रप्रलास्यानपरमेव वार्तिकमिति भावः ।

१ कचिन्न । २ 'पय सङ्ख्या' । ३ इदं वार्तिकं कचिन्न । ४ 'प्राप्ते वचन' । ५ 'पयिन्हा' ।

पर्यं सङ्ख्याव्यथादेरिति वक्तव्यम् ॥ द्विपथ त्रिपथ चतुष्पथम् । उत्पथ विप-
यम् ॥*॥ द्विगुश्च ॥*॥ द्विगुश्च समाप्तो नपुसकैलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् ।
पञ्चगव दशगवम् ॥ ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगु त्रियाम् ॥ ॥ अकारान्तो-
त्तरपदो द्विगु त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चसूली दशसूली ॥*॥ वा-
ऽऽन्तं ॥*॥ वाऽऽवन्तं त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चसूदी पञ्च
खट्वम् । दशखट्वदी दशखट्वम् ॥ ॥ यनो नलोपश्च ॥*॥ अनो नलोपश्च वा
च त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षम् । पञ्चतक्षी दशतक्ष दशैतक्षी ।

प्र] तु 'द्विगुश्चे'ति सिद्धमेव नपुसकत्वम् । उत्पथमिति । 'कुणनिप्रादन' इति तत्पु-
र्य । अन्यथादित्वादपथशब्दस्य नपुसकत्वे सिद्धे किं सूत्रेणेति चेत् पूर्वकालवा-
त्पुनस्त्य नाय दोषः । द्विगुश्च समाप्त इति । 'स नपुसक'मित्यस्यानन्तर-
प्रान्तो द्वन्द्व एव 'स' इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्रात नपुसकत्वमिति वच-
नम् । यथा 'सामञ्चित'मित्यत्र संबोधनप्रथमैव परामृश्यते । समाहारद्विगुश्चेह
प्रहण, न तु तद्वितार्थद्विगोः । पञ्चगवमिति । यदा पञ्च गव समाहृता इत्यत्रार्थे
द्विगुन्तरोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीय लिङ्ग प्राप्नोति । यदा तु सन्सूत्रोऽभिधेयस्तदा
तस्य वन सेना सह इत्यादिवदनियतलिङ्गम् प्राप्नोति वचनम् । पञ्चखट्वीति ।
यत्र उपसर्जनहस्त्वन्वे कृते द्विगोरिति वाप । यदा तु सन्सूत्रोऽभिधेयस्तदोपसर्जन-
हस्त्वन्व मिश्रयति न तु समाह्रियमाणऽभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम् । 'पञ्चखट्व'
मित्यत्रोऽसत्युपसर्जनत्वे नपुसकहस्त्वन्व मित्यति । उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदो-
धन हस्त्वन्वम् । अनो नलोपश्चेति । चशब्देन वा त्रिया भाष्यते' इति सप्त
चायने । नलोपस्तु नित्यमेव क्रियते । उत्तरपदत्वे चाऽपददिविधा'विति प्रत्यय-
रक्षणनिषेधात्तत्वाऽभावात्तयो न प्राप्नोताति वचनम् । पात्रादिभ्य इति । तादर्थ्ये

व] द्विगोरप्राप्तमिति । वस्तुनो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र सम्बन्धबोधकमिदम् ।
सम्बोधनप्रथमैवेति । न प्रथमामात्रमित्यर्थः । समाहारद्विगुश्चेति । सन्सूत्रमूहिनो-
रप्यन्तभेदाऽभावात्स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरद्वत्वात्प्राप्त्यानाय तस्यैव प्रहणमिति भावः ।

यदा पञ्च गव इति । अथ पञ्चसु तत्रैव भाष्ये दूषितम् । चाऽर्थबोधक
समाहारपदेऽपि कर्मसाधनतापत्तौ बहुषण्व इति चिन्त्यनेन न कृते इति । अन्यथा
ऽऽन्तत्वाऽभावात् स्यादिति भावः । न तु समाह्रियमाण इति । एव च कर्म-
साधनव्युत्तिरसन्ततेति सामवष्टभ्य त्रिया 'पञ्चखट्व'त्यपि रूपमिति न वान्वमिति
बोधम् । परत्वादिति । योगपदाऽममवत्पविरोधाऽभावाच्चिन्त्यमिदम् । सञ्जि
पेगाशित्वे 'पञ्चतक्ष'मित्युदाहरणानुपपत्तिरन व्याह-चशब्देनेति । 'नलोप' प्रति-

१ क्वचित् दृश्यते । २ 'नपुसक भवतीति' । ३ उदाहरणयो पूर्वपरत्वमप्य
वर्तितम् । ४ 'त्यत्र त्वसत्यु' । ५ 'तदात्र परत्वात्' ।

॥*॥ पात्रादिभ्यं प्रतिषेध ॥*॥ पात्रादिभ्यं प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पञ्चपात्र द्विपात्रम् ॥ [अपथ नपुसकम्] ॥

अर्द्धर्चा पुंस्ति च ॥ २।४।३१ ॥

॥*॥ अर्द्धर्चादय ॥*॥ अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्द्धर्चम् । अर्द्धच
कार्पाणम् । कार्पाणम् । कर्पय कपायै । गोमय गोमय । सरक सरके ।
तर्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न कर्त्तव्यम् ॥*॥ बहुवचननिर्देशास्तिद्धम् ॥*॥
बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥ [अर्द्धर्चा] ॥

इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २।४।३२ ॥

॥*॥ अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम् ॥*॥ अन्वादेशे समानाधि
करणग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥*॥ देवदत्त भोजयेत् चैव
प्रसन्नार्थम् ॥*॥ इह मा भूत्—देवदत्त भोजयेत् च यज्ञदत्त भोजयेति ।
॥*॥ अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम् ॥*॥ अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्र
द्रष्टव्यम् । तद्वैष्य विजानीयादिदमा कथितमिदमेव यदाऽनुकथ्यते इति ।
तदाचार्य सुहृद्वाऽन्वाचष्टे—अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रद्रष्टव्यमिति ॥

अथ किमर्थमन्वादेश क्रियते, न 'तृतीयाविषु' इत्येवोच्येत ।
तत्र ढायामोसि चैनेन भवितव्यम्, अन्या सर्वा हलादयो विभक्तयः,

प्र [चतुर्थीयम् । आकृतेगणश्च पात्रादि । [अपथ नपुसकम्] ॥

अर्द्धर्चा । कार्पाणदिसङ्ग्रहायाह—अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यमिति । बहुव
चननिर्देशास्तिद्धमिति । साहचर्याद्वर्द्धर्चशब्देनान्येषामभिधानात् । [अर्द्धर्चा] ॥

इदमो । पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशे प्रसिद्ध इति अधिकरणप्रसन्ननिवारण
याह—अन्वादेशो इति । इमं चेति । एनादेशे प्राप्नो निवार्यते । अन्वादेशश्चेति ।
प्रत्यासत्त्येदमेव कथितं यदाऽनुकथ्यते तैर्नैव तदाऽन्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवार

उ [पदिकं ति नलोपसिद्धिमात्रमाह—उत्तरेति । तादर्थ्ये इति । पात्रान्तादिप्रयोग
सिद्ध्यर्थमत्यर्थः । अत एव वृद्धिसूत्रे सूत्रशब्दस्य पात्रादित्वे कैयटसमतऽपि न
'त्रिसूत्री'त्यादिप्रयोगविरोध इति बोध्यम् । [अपथ नपुसकम्] ॥

इदमोऽन्वा । कथितानुकथनस्यान्वादेशत्वे वार्त्तिकानुन्यानादाह—पश्चादिति ।
तृतीयादौ विहितादेशस्य द्वितीयादावप्रसङ्गेराह—एनादेश इति । सूत्रनयस्या
प्यन्वादेशविषयवादित्यर्थः । एव च समानाधिरूपग्रहणेन कथितानुकथनमेवा
न्वादेश इति बोध्यते । एवं चोत्तरवार्त्तिकं व्यर्थमत आह—प्रत्यासत्त्येति । तदे-

१ 'न पात्रादिभ्यं' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'सारक सारक' । 'सार' सार । ४ 'तर्तर्हि'
तथा निर्देश कर्त्तव्यः ? न कर्त्तव्यः । ५ 'नुकथन' । ६ 'यदनु' । 'मेवाऽनु' ।

तत्रेद्रूपलोपे कृते केवलमिदमोऽनुदात्तत्वमेव घक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति-
॥*॥ अशौदेशवचन साकच्चार्यम् ॥*॥ अशौदेशवचन साकच्चार्यं क्रियते ।
साकचस्थोऽपीदम आदेशो यथा स्यात्-इमकाभ्या छात्राभ्या रात्रिरधीता
अपो आभ्यामहरप्यधीतमिति ॥

अथ क्रियार्थं शिक्करणम् ? ॥२॥ शिक्करणं सर्वादेशार्थम् ॥*॥ शिक्करणं
क्रियते । [किं प्रयोजनं ? ॥] ॥ 'सर्वादेशार्थम्' । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो
यथा स्यात् इमकाभ्या छात्राभ्या रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति ।
अक्रियमाणे हि शिक्करणेऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥
॥*॥ न ह्यऽन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कार-
णम् ? ॥ 'अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात्' । अकारस्याऽकारवचने प्रयोजन-
नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणाऽपि शकार सर्वादेशो भविष्यति ॥*॥ अर्थवत्त्वादेश-
प्रतिदेशार्थम् ॥*॥ अर्थवत्त्वाकारस्याऽकारवचनम् ॥ कोऽर्थः ? ॥ 'आदेशप्रतिपेधा-
र्थम्' । येऽन्त्येऽकारस्यादेशा प्राप्नुवन्ति तद्वाचनार्थम् । तद्यथा-'मो राजि-
सम हा'विति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽनुस्वारादयो
वाध्यन्ते ॥*॥ तस्माच्छिक्करणम् ॥*॥ तस्माच्छकार कर्तव्यं ॥ न कर्त-
व्यं । प्रशिष्टनिर्देशायम्-'अ-अ' इति । 'अनेकादिस्त्वसर्वस्येति सर्वादेशो

प्र]ण्य वार्तिकम् । तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणदमा वा कथितं यद्वाऽनुक-
थ्यते तेनैव तद्वाऽन्वादेशो भवति । द्वैष्यमिति । विपरीतत्वादनभिमतमेवंत्यर्थं । साक-
च्यार्थमिति । साकचस्थेद्रूपलोपो नास्त्यक इत्यधिकारात् । नापि चेद्रूपलोपेना-
ऽऽभ्योमिति सिध्यति । अन्त्यस्येति । त्यदादिवाङ्कारस्येत्यर्थः । अ अ इति ।
समुदायाद्विभक्तिर्यवत्त्वाद्ववति । ततोऽनारस्याऽपदान्तत्वादतो गुण इति पररूप

व]वाऽऽह भाष्ये-तद्व्यमिति । तथा च स्वनात्परं वार्तिककृता वार्तिकान्तरं व्या-
ख्यातमिति भावः । कथितमित्यस्याऽज्ञानं सत्कथितमित्यर्थः । तनैतमानमित्यादौ
नादेश इति बोध्यम् । नापि चेति । अभ्युपेत्यवादेनेदम् । भाष्ये-रात्रिरधी-
तेति । द्रव्यकर्मणोऽविवक्षितत्वात्कालकर्मणि क । सम्बन्धस्याऽविवक्षणादन्यन्त-
मयोगाऽविवक्षणाद्वा पृथपवाद कालाध्वनोरिति द्वितीया न कृता । मकारस्या-
देशो विकारवचनानर्थक्यानुपपत्तिरित्याह-त्यदादित्वादिति । परवात्यदाशत्व-
मन्यने । भाष्ये-येऽन्त्ये इति । दीर्घत्वादय पररूप चेत्यर्थः । भाष्ये-अनुस्वा-
रादय इति । 'प्रशाम्यग्रल'ता'त्यादौ 'मो नो घानो'रिति नत्वाऽभाव आदिशब्दार्थः ।

१ 'द्रूपस्य' । २ 'दातव्य' । ३ 'आदेशवच' । ४ 'स्वायमादेशो' । ५ वचिञ् ।
६ लुप्त स्यात् । ७ 'नवाऽन्त्यवि' । ८ 'अर्थवत्त्वादेश' । ९ तु वचिञ् ।
१० 'वचनप्रयो' । ११ 'मित्यादि' ।

भविष्यति ॥ अथ वा विचित्रास्तद्विद्वत्तयः । नान्वादशोऽनुदात्तत्वे ॥

एतद्व्रतसोऽनुदात्तसौ चानुदात्तौ ॥ २।४।३३ ॥

किमर्थं व्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते ? ॥ उदात्तौ मा भूतामिति ॥ नैत
दस्मि प्रयोजनम् । लिट्स्वरे [कृते] निघाते एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् ॥ इदं
मिह सप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं त्रितया लिट्स्वर इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥
परत्वाल्लित्स्वर ॥ नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लिट्स्वरे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ।

प्र] क्रियते। तत्रादेशप्रसक्तिकाले समुदाय - अ-अ इति प्रवर्तते। तत्रानेकालवात्सर्वदेशे
प्रवृत्ते पररूप प्रवर्तते । अथवेति—आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते । अनुदात्तत्वं
मात्रमेव विधेयमित्यर्थः । नान्वादश इति । महाविभाषाधिकाशब्दस्थितविभाषा
विज्ञानात् । किंचाऽरुचि कृतेऽनेन चाऽशादशे कृतेऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रवरणायधीना,
तद्वरमनुपत्तिरेवावचोऽस्तु । एष ह्यादेशो न विधातव्यो भवति । [इदमोऽन्वा] ॥

एतद् । अत्राऽन इत्यत्र प्रत्ययलिङ्गे कृतयोः प्रकृतेर्लिट्स्वरे कृते शेषनिषा
तेन प्रत्ययाऽनुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तं करिष्यते। तत्रैतद्व्रतसोरित्येतावत्सूत्रं कर्तव्यं
मिति प्रश्न—किमर्थमिति । उदात्ताविति । प्रत्ययस्वरेण । निष्पत्तिरिति ।
लिट्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते न प्रवर्तते अनुदात्तविधानमामर्श्यात् । एतच्चोत्सर्गा

उ] अअ इति निर्देशे विपरीत गौरवमत आह—समुदायादिति। तस्या 'सुपा सुड'
मिति छन्दः । वस्तुतः सौत्रत्यादिभक्तयनुपत्तिरेव वक्तुमुचिता । कृतैकादेशासा-
देशावे विवक्षिताऽसिद्धिरत आह—तत्रेति । कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भावः ।
अत्र 'न कर्तव्य' इत्यादिरेकदेश्युक्तिः व्याख्यानसापेक्षत्वात् प्रक्रियागौरवाच्च शकारस्यैव
सुबुत्वात् । व्यवस्थितेति । अयमेव भाष्ये वैचित्र्यशब्दार्थ इति भावः । वस्तुतो
'अभिधानलक्षणा कृतद्वितसमासा' इत्यकृतीरे चेति सूत्रभाष्योक्तेरभिधानाद-
वज्जेत्येव भाष्यार्थः । विज्ञेति । निष्पत्त्यप्यन्वादेशोऽविविधानमिति भावः ।
'किंचे'त्याद्यपि चिन्त्य तदर्थे कुत्सितपदघटितस्याऽन्वयघटितस्य वा साधुत्वेन तदु-
त्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैकवचन्यकत्वात् । अनभिधाने तु नास्ति दोषः, कुत्सितान्वाया-
भ्यामित्यर्थस्य वाच्यैकदेशन्यायेन बोधादित्याहुः । [इदमोऽन्वादेशे] ॥

एतद्व्रतसो । तद्विनाऽपि सर्वानुदात्तत्वसिद्धिं दर्शयति—अत्रेति। अनेन भाष्ये
ऽन्वे—'लिट्स्वरे' इत्यस्य 'प्रकृते प्रत्ययनिमित्तके' इत्यादि, 'निघाते' इत्यस्य 'प्रत्यय-
स्ये'त्यादि, 'एतदोऽनुदात्तत्वेने'त्यत्र 'एत' इत्यस्याऽऽश इति शेषः इति दर्शयति ।
अन्यर्थतद आदेशोनापहारात्स्यानुदात्तत्वाऽसंभव इति बोध्यम् । 'एतदनुदात्त-
त्वेने'ति कचित्पाठः । तदाऽशनुदात्तत्वेनेत्यर्थः । येन भाष्यासिन्यायेनाऽशनुदात्त

१ 'सुपयत' । २ कचिच्च । ३ 'एतदनु' । ४ 'ऽसिद्धेरत' । ५ 'दुष्पत्ति' । ६ शेष दर्श ।

।त्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथा-
गतः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तद्यथा—‘गोष्पद्रप्र वृष्टो देवः’—इत्यूलोपे
हते पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति ।
अस्मात्तत्सोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ [एतद्] ।

द्वितीयादौस्त्वेनः ॥ २।४।३४ ॥

कस्याऽयमेनो विधीयते । एतद्. प्राप्नोति । इदमोऽपि त्विष्यते । तदिदमो
ग्रहण कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ छ प्रकृतम् १ ॥ ‘इद-
मोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्मृतीयादा’विति ॥ यद्वि तदनुवर्तते, ‘एतद्व्यतसौख्यतसी
चानुदात्तौ’विति’इमश्चे’तौदमोपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । सबन्धमनुवर्तिष्यते ।
‘इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्मृतीयादौ’ । एतद्व्यतसौख्यतसी चानुदात्तौ । इद-
मोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्मृतीयादावशु भवति । ततः‘द्वितीयादौस्त्वेनः’ । इदमः
प्र.]पवादभावमनयेद्योक्तम् । लिति पूर्व इति।चोपश्लेषिनाधिकरणविवक्षाया सप्तमी।
‘उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्वलीयसी’ति दिव्योपश्लेषणपञ्चम्यभावः । प्रत्यय-
स्वरः प्रसज्येतेति । अपवादाऽप्रवृत्तानुभगम्यावदय प्रवर्तनान् । गोष्पद्रप्रमिति ।
‘वर्षप्रमाण ऊलोपधास्यान्यतरस्या’मितिर्णमुत्प्लोपी सह विधीयेते, ततो लिप्स्वरा-
ऽभावात्प्रत्ययापुदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणऽन्तोदान पद भवति ।

द्वितीया । उभयोर्गदेशस्येष्टत्वादेतद एषानन्तर्यात् प्रसङ्गात्कृच्छति-कस्येति ।
‘न कर्तव्य’मित्युत्तरम् । इदमोर्पति । इदंशब्दान् त्रलौ हप्रत्ययेन बाधित-

उ.]तस्य लिप्स्वरापवादत्वाच्चित्यत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—एतच्चेति । भाष्ये—इदंश-
भावी नास्तीति । अनुदात्तविधानसमर्थ्यादिनि भावः । अपवादविषयपरिहारेणो-
त्सर्गप्रवृत्ते कथं प्रत्ययस्वरोऽन आह—अपवादाप्रवृत्ताविति । णमुत्प्लोपा-
विति । ‘पूरे’रिति नैष । [एतद्व्यतसो.] ॥

द्वितीयादौ । ननु ‘इदमोऽपि त्विष्यते’ इत्यनेन ‘तदुपायः क.’ इति प्रश्नस्य
प्रतीयमानत्वात्तदुत्तरं वाच्यं, न तु ‘इदमो ग्रहणं कर्तव्यं’ न कर्तव्य’मिति विप्रति-
पत्तिरुचिता, तस्मै विधिनिषेधयोरभावादन आह—न कर्तव्यमित्युत्तरमिति ।
एवंच नेत्रं विप्रतिपत्ति, अपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमान प्रश्न ‘तदिदमो ग्रहण
कर्तव्य’मिति विरोधाकारेण कृत्वा तत्सोत्तरमाहेत्यर्थः । इदंशब्दादिति । एतेने-
दमस्त्वलोऽभावादेतद् इत्यत्र तत्सम्बन्धाऽभावा इत्यपास्तम् । हप्रत्ययेन—‘इदमो
इ’ इति विहितेन । तथा तसिचिपयेऽपि इदम इदं बाधित्वाऽयमेव स्यात् ।
एकं ग्रहणकेति । इदमस्मृतीयादौ एतद्व्यतसोऽशनुदात्तौ भवतीत्येवंस्मृतिनिरर्थः ।

१ ‘पूर्वम्’ । २ इति क्वचित् । ३ क्वचित् । ४ ‘त्यूलोपणमुली’ । ५ ‘मन्त्रनमो’ ।

एतदथ । ‘तृतीयादा’विति निवृत्तम् ॥ अथ वा मण्डूकगतयोऽधिकारा । तद्यथा मण्डूक उल्लुथोऽलुथ गच्छन्ति तद्वदधिकारा ॥ अथ वैक्योप करिष्यते ‘इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्य तसोऽस्तसी चानुदात्तौ’ । ततो ‘द्वितीयादौस्त्वेन’ । इदम एतदथ । [तृतीयादाविति निवृत्तम्] ॥ अथ बोभय निवृत्त तदपेक्षिष्यामहे ॥ ॥ एनैदिति नपुसकैकवचने ॥ ॥ एनदिति नपुसकैकवचने कर्त्तव्यम् । कुण्डमानय प्रक्षालयेनत्, परिवतयेनत् ॥ यत्ते नद्विष्यते एनो न वक्तव्य ॥ का रूपसिद्धि—[अथो एनम्] अथो एने अथा एनानीति ? ॥ त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् ॥ यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति, एन विवृतक इति प्राप्नोति ॥ “यथा लक्षणमप्रयुक्ते” ॥ [द्वितीयादौ] ॥

प्र] स्यादश्विधानमेव सत्ताऽनुमान स्यात् । मण्डूकगतय इति । इह वैवलम्यादग्र स्योपादानादवस्थाशेष स्थानी, न तु पूर्वत्र, साशरस्थानिनो निर्देशादिति भावः ।

अथवक्योप इति । एक ग्रहणकथामित्यर्थः । तदपेक्षिष्यामहे इति । लोकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रयते न तु शास्त्राय । अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समुदायविषयवेति भावः । एनदिति । यदनादेश क्रियत तदाऽतोमित्यम्भावे सत्येन मिति प्राप्नोति । एनदिति चेप्यते इति चार्तिकारम्भः । एनविवृतक इति प्राप्नोतीति । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुम्बाधन’ इति त्यदाद्यत्वमभूत्वा लुक् क्रियते । लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्यदाद्यत्वाऽभाव इति भावः । यथा लक्षणमिति । यत् प्रयोगो लोपलभ्यते तत्क्षणानुसारेण सस्कर्त्तव्यम् । तत्र यदा ‘न लुमताऽस्त्वे’त्यत्राऽङ्गाधिकारो निर्दिश्यत तदा प्रत्ययलक्षणनैवच्छित्तक इति भाव्यम् । अथाऽनङ्गाधिकार विहितमपि अङ्गकार्य निषिध्यते तदाऽऽदेशाऽभावादेतच्छित्तक इति भाव्यमित्याहुः ।

उ] एनो न वक्तव्य इति—भाष्यः । तथा च सूत्र एवैनद्वक्तव्य तकारोच्चारणसामर्थ्याच्च नपुसके लुग्वप्येऽपि भविष्यति । तकारोच्चारणसामर्थ्यात्यदाद्यत्वबाधाऽपेक्षया कृतत्वावस्य न लुमतेति निषेधस्य बाध एवोचित इति भावः । नर्चनदत्यदाद्यत्वापवादवात्तत्र कृते त्यदाद्यत्व दुर्लभम्, ‘द्वितीय’त्यादिसप्तम्या आर्द्धधातुक’ इति साहचर्येण विषयसप्तमीत्वेनापवादत्वस्यैवाऽभावात् । वस्तुतो यद्यन’दित्यादि पूर्वप युक्तिरिति विषयसप्तम्या मानाऽभावेनैनादश कार्य एवमिति बोध्यम् ।

इत्याहुरिति । अत्राऽऽचिवीज तु नपुमकत्वात्वाऽत्रापि लुकि सामर्थ्यादनदादेशप्रवृत्तिरङ्गाधिकाराऽनिर्देशेऽपि भविष्यतीति भाष्याशयः । बहिरङ्गत्व तु लुग्वित्य दुर्बलतानियामकमिति दिक् । वस्तुतोऽप्रयुक्तवाङ्मणस्याऽयमविषय इति भाष्यार्थ इति बोध्यम् । [द्वितीयादौ] ॥

१ इदं वाक्चित्क स्यात् । २ ‘अधिकारा भवन्ति । ३ क्वचित् । ४ ‘वक्तव्य’ । ‘वक्तव्य’ ।

आर्द्धधातुके ॥ २।४।३५ ॥

॥*॥ जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयवात्सन्नि तस्मिन्विधानम् ॥*॥ जग्ध्यादि
 प्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सन्नि तस्मिन्नार्द्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् ॥
 किमतो यत्सन्नि भवितव्यम् ? ॥*॥ तत्रोन्मर्गलक्षणप्रतिषेध ॥*॥ तत्रात्सर्ग
 लक्षण कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सव्य प्रवेद्यम् आप्येयमिति ।
 प्यत्यवस्थितेऽनिष्टे प्रत्यय आदेशः स्यात् । प्यत श्रवणं प्रसज्येत ॥ नेष दोषः ।
 ॥*॥ सामान्याश्रयत्वाद्विशेषज्ञानाश्रयः ॥ ॥ सामान्ये ह्यश्रयमाणे विशेषो ना
 श्रितो भवति । तत्रार्द्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुके कृतेषु या यत
 प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥*॥ सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति
 चेदुवर्णाङ्कारान्तेभ्यो प्यद्विधिप्रपञ्चः ॥*॥ सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति
 चेदुवर्णाङ्कारान्तेभ्यो प्यप्राप्नोति । एष प्यमिति । आर्द्धधातुकसामान्ये गुण
 कृते यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे 'हलन्ता' इति प्यप्राप्नोति । इह च
 दिप्त्य धित्वम् । आर्द्धधातुकसामान्येऽङ्कारलोपे कृते 'हलन्ता' इति प्यप्रा
 प्नोति ॥*॥ पौर्वापर्याऽभावाच्च सामान्यनाऽनुपपत्तिः ॥*॥ पौर्वापर्याऽभावाच्च
 सामान्येन जग्ध्यानामनुपपत्तिः । नहि सामान्येन पौर्वापर्यं नस्ति ॥

प्र] आर्द्धः । जग्ध्यादिष्विति । व्यक्ती पदस्य परमस्य सत्या परस्मिन्व्यव
 स्थिने आर्द्धधातुके आदेशेन भाव्यम् । तत्र विशिष्टार्द्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि
 दोषाऽभावस्तथापि भूवीत्याहुः दोषः । तत्रेति । उत्सर्गशब्दं स्थानी विवक्षितं । आह
 रानाऽपवादेन बाध्यमानत्वात् । सामान्याश्रयवदिति । आहृतिपदार्थाश्रयेणो
 नरम् । जातिपक्षस्य दोषवत्ता प्रतिपादयितुमाह-उवर्णाङ्कारान्तेभ्य इति । इदानीं
 आहृतिपक्षाधरणस्याऽसम्भवाह-पौर्वापर्याऽभावावेति । सामान्यस्य व्यापकत्व
 जित्यत्वाच्च देशकालकृत पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम् ।

उ] आर्द्धधातुके । व्यक्ताविति । परसप्तम्या उच्यते । तस्य भव्यैवाश्रयणमुच्यते ।
 भावः । तथापि भूवीति । अत्र एव 'जग्ध्यादिष्वित्युक्ताऽपि 'भन्'मित्याद्यव भाष्य
 उदाहरितम् । वचरेप्युल्लक्षणमेतत् । प्यतो यदुन्मर्गान्ताऽभावादाह-उत्सर्गशब्देनेति ।
 भाष्ये-प्यत श्रवणमिति । प्यकारस्य दृढ्यादित्यर्थः । आहृतीति । एव चार्द्धधातु
 कत्वातिविषये आदेशः, नतु प्रत्यये परे इति व्याख्यादेशः । कृतपु पश्चाद्यव भविष्य
 तीति भावः । जातिपक्षस्येति । सर्वेषां निमित्तत्वाच्चकशब्दानां जातिपरत्वं स्यादित्य
 मिप्रायेण दोषज्ञानमिति भावः । दिप्त्यधित्वयोर्ध्वनि 'यन्' इत्यादिपदत्वम्,
 प्यति 'ति' स्वरित' इति स्वरितत्वमिति भेदः । व्यापकत्वादिना सर्वदेशस्याश्रयि
 तत्वादिनि भावः । तत्र व्यापकत्वाद्गृह्यते, नित्यत्वा कालकृतमिति विभागः । सप्तम्या

॥*॥ सिद्ध ॥ सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥
 ['सार्वधातुके प्रतिषेधात्'] । अविशेषेण जगध्यादीनुक्ता 'सार्वधातुकेने-
 ति प्रतिषेध वक्ष्यामि ॥ सिध्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यास-
 मेवास्तु ॥ ननु चोक्त 'जगध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधान'-
 मिति ॥ परिहृतमेतत्—'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्याऽनाश्रय'इति ॥ ननु
 चोक्त 'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्याऽनाश्रय इति चेदुवर्णाऽकारान्तेभ्यो ण्यद्विधि-
 प्रसङ्ग'इति ॥ नैष दोषः । वक्ष्यति तत्राऽऽग्रहणस्य प्रयोजनम्—'अजन्तभूत
 पूर्वमात्रादपि यथा स्यादिति ॥ यदप्युच्यते—'पौर्वापर्याऽभावाच्च सामान्येना
 नुपपत्तिरिति । अर्धसिद्धिरेवैवा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति
 पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते—'आर्द्धधातुके विषये' इति । तत्राऽऽर्द्धधातुके
 विषये जगध्यादिषु कृतेषु यो यत् प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥
 अथ वा आर्द्धधातुकास्त्विति वक्ष्यामि ॥ कास्वार्द्धधातुकासु ? ॥

प्र । तस्माद्व्यक्तिपक्षे परत्वोपपत्तय आश्रयणीय । तत्र च भव्याशसिद्धिः । वक्ष्यति
 तत्रेति । हलन्ताऽप्यतो विधानादऽग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धेऽऽग्रहण
 भूतपूर्वस्याऽप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । अर्धसिद्धिरिति । एवैव प्रयोजनसंपत्ति
 रित्यर्थः । विषये इति । बुद्धिस्थ इत्यर्थः । अभिव्यक्त्युपपत्तेः अत्राऽऽर्द्धधातुत्वमि-
 त्येव बुद्ध्या निरूपित इति भावः । अथ वेति । व्यक्तिपक्षाश्रयणेपि न दोष इत्युक्त
 भवति । निरूपणा भव्यादीना शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्रार्द्धधा-
 तुक विद्यते यासु ता भव्यादय आर्द्धधातुकावयवा शब्दसहस्रतय आर्द्धधातुकशब्दे
 नार्धाभादिवाच्यप्रत्ययान्तेनोच्यन्ते । उक्तिरिति । उच्यन्ते उच्चार्यन्ते इत्युक्त्यस्ता

उ । वेहेति । तस्मिन्निति शास्त्रबलादत्र शास्त्रे विषयविषयसप्तम्यभाव मन्यते । भूत
 पूर्वस्येति । अज्ञत्वस्य विधानप्रतिषेधतयाऽऽधिक्ये तरे सामान्याश्रयत्वस्य वक्तुमशक्य-
 तया 'ण्यन्तेपावियञ्णुणे'त्यादिपूर्वविप्रतिषेधवार्तिरभाष्येण अतो लोपादीना
 स्थानिवत्त्वपरभाष्यविरोधेन चाऽस्य भाष्यस्य श्रौटिवादपरत्वमिति केचित् । वस्तुतः
 विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तत्वं यत्तु शक्यमिति न दोषः । अज्ञसत्तासूत्रेऽपि
 यस्मादस्य प्रत्ययस्य विद्यान तस्मिन्निवक्षित एवाऽऽज्ञत्वविधानेऽपि न दोष इति
 भाष्याशयः । भाष्ये—असति पौर्वापर्य इति । न च व्यक्तिद्वारक पौर्वापर्यम्,
 अतएव 'हलन्ताच्चे'ति सूत्रे व्यक्तिद्वारक समीप्य कैयटेनोक्तम्, अतः कथं
 मिदं भाष्यमिति वाच्यम्, तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रेऽप्रयोजकत्वस्य मया बोधि
 त्वात् । परम्परासम्बन्धस्याऽसम्बन्धताया 'अनवमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये
 उक्ते । आर्द्धधातुकावयवा इति । अत एवैवा यत्तु गन्ते प्रयोगा नेत्याहुः । लुकि

१ लुगं स्यात् । २ 'वक्ष्यामीति' । ३ 'नास्तीति' । ४ 'आर्द्धधातुनविषये' ।
 'कविप्रय एव तत्र' । ५ 'ण्यद्विधा' ।

उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु सङ्गासु ॥ [आर्द्धधातुके] ॥

अदो जग्धिर्ल्यपि किति ॥ २।४।३६ ॥

ल्यप्रहण किमर्थं न 'ति किति'त्येव सिद्धम् ? ॥ ल्यपि कृते न प्राप्नोति ॥ इदमिह सप्रधायं-ल्यप् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाल्ल्यप् ॥ अन्तरङ्ग आदेश ॥ षुत्र तर्हि सिद्धे सति पेल्ल्यप्रहण करोति तदज्ञापयत्याचार्यं -- 'अन्तरङ्गाणां विधीन्बहिरङ्गा ल्यव्याधते' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'ल्यवादेश उपदेशिवद्बचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति वक्ष्येति, तत्र वक्तव्यं भवति ॥

“जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्प्रसिद्धमदर्शितं कर्त्तव्यं विधानात् ॥

प्र] एव शब्दसङ्गतय । अन्ये तु 'उच समवाये' इत्यस्य क्षिन्नायुक्तशब्द सङ्गतपर्याय इत्याहु । समवायो हि सङ्गति । युक्तिरिति । अर्थेन सबद्धास्त्विम्यर्थे । रूढि र्विति । परमार्थतो नित्यास्त्विम्यर्थे । प्रतीतिरिति । अनेन नित्यत्वेऽपि व्यवहाराऽ नित्यत्व प्रतिपादने । तदेव दर्शयानि-श्रुतिरिति । एव भूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थ । सङ्गतिरिति । याल्ल्युत्पत्तौ प्रकृत्यादिनिभागेन सङ्गायमानास्त्विम्यर्थ । ततश्च 'यस्य च भावेने'ति साप्तामी । 'आर्द्धधातुकानु सङ्गतिषु व्युत्पाद्यमानानु अस्त्यादीनां भवादय आदेशा' इत्युक्तं भवति । [आर्द्धधातुके] ॥

अदो जग्धिः । अन्तरङ्ग आदेश इति । तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् । ल्यवादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमाभावात्तत्वाद्बहिरङ्ग । अनादिष्टार्थमिति । प्रधाय प्रम्याये स्यादौ हित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यव्यथा स्यादित्यर्थ । कथं न प्राप्नोतीत्याहु-बहिरङ्ग लक्षणत्वादिति । अयमेवाऽर्थो व्याघ्रभूतिनाप्युक्त इत्याहु-जग्धिविधिरिति । अकस्मादिति । निःप्रयोजनमित्यर्थ । सिद्धमद इति । जग्धिविधानं सिद्धमि

उ] आर्द्धधातुकावयवत्वाऽभावात् । प्रतीतिरिति । प्रयुज्यमानास्त्विम्यर्थ । 'न केवदे'ति सङ्गतान् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एव च तस्य व्यावहारिकत्वाद नित्यत्वं सप्तमिन्याहु-व्यवहारेति । [आर्द्धधातुके] ॥

अदो जग्धिः । तकारादिप्रत्ययमात्रेति । एते विषयतामिति युक्तं वक्तुम् । मात्रे-उपदेशिवद्बचनमिति । उपदेशी-ज्ञा, तद्वत् न्यपो वचन कार्यमित्यर्थ । भाविन्येव समासे तौ ल्यवादेश इति भाव । अनादिष्टार्थम् । हित्वादेश्यभावा र्थमित्यर्थ । प्रधायेत्यादि । हित्वेत्यादिष्वनादिष्टेषु अकृत्यु यथा स्यादित्येवो-ऽनादिष्टार्थमित्यस्याऽर्थ इति भाव । हित्वादिष्विति । आदिना हित्वदत्तत्वेत्वं दीर्घत्वादि गृह्यन्ते । कालिके येदिनि सामान्ये नपुमकम् । 'जग्धि'रिति

१ 'यदयं ल्यव्य' । २ समसेऽनेन ७।१।३७ सूत्रे वक्ष्यति ।

३ 'कर्त्तव्यं' । ४ शब्देति वचिज । ५ 'यत्'दिनि कंचिपठन्ति ।

हिमभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो व्यम्भरतीति कृतं तदु विदि” ॥ १ ॥

एष एवार्थ —

‘वर्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् कितीति व्युत्पद्यते ॥

जापयत्यन्तरङ्गाणां स्यपा भवति बाधनम्” ॥ १ ॥

लुङ्सनोर्धरल ॥ २।४।३७ ।

॥ ॥ घस्तभावेऽच्युपसङ्ख्यानम् ॥ ॥ घस्तभावेऽच्युपसङ्ख्यानं कृतं
व्यम् । प्राप्तीति प्रघस [इति] ॥ [लुङ्नो]

हनो वध लिङि ॥ २।४।४२ ॥ लुङि च ॥ २।४।४३ ॥

किमप्यधिर्व्यञ्जनान्त, आहोस्विदन्त १॥ किं जात १॥ यदि व्यञ्ज
नान्त ॥ ॥ वर्धौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ [वर्धौ व्यञ्जनान्त उक्तम्] ॥ किमु
क्तम् १ ॥ ‘वर्धोदेशे वृद्धित्वप्रतिषेध इद्विधिश्चेति । अथाऽऽस्तो न दोषो
भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥ [हनो वध] ॥

प्र [त्यर्थे । जापनार्थं त्वपि जनिवधियानमिव्याह-हिमभृतीनि । व्यम्भरतीति ।
‘यथादेशो हरति-अपनयति । बाधत इत्यर्थः । तदु इति । ‘उ’शब्दो निपातोऽ
वधारणार्थः । तद्विषयवत्यर्थः । [अदो जग्धित्यसि] ॥

हनो वध । किमयमिति । किं कार्याधोऽकारोऽधीवारणार्थं इति प्रश्नः ।
वृद्धित्वप्रतिषेध इति । ‘अवधौ’दित्यत्राऽस्तो हलन्तलक्षणं वृद्धि
प्राप्नोति । ‘वधक’ इति प्लुलि वधादेशे औपम्यङ्ग्यानि कृतेऽत उपधाया इति वृद्धि
प्राप्नोति, आ ‘जनिवधोश्चे’ति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात् तत्त्व प्राप्तम् ।
इद्विधिश्चेति । अवधौ’दित्यादावेरात्त्वादिवृत्तिनिषेध प्राप्नोतीति द्विधेयः । अदन्तत्वे
त्वलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बुद्धित्वाऽभावः । तत्त्व त्वलोपस्य क्रियते । तत्राऽकारो
लुप्तत्वात्स्थानी न भवति, धकारोपि आहोपस्य स्थानिवत्त्वदन्त्यो न भवतीति तत्त्वो
ऽभावः । उपदेशेऽनेकास्त्वाच्च प्रतिषेधाऽभावादिद्विदि । [हनोवध] ॥

उ] य स इत्यर्थः । अकस्मान् । न कस्माच्च प्रयोगनादित्यर्थः । अनर्थक इति भावः ।
हुतस्तत्राह-सिद्धमिति । ‘अद’ इति सामान्ये नपुसकम् । ‘यतोऽत’ इति च दोषः ।
एष एवार्थ इति । अन्येन निबद्ध इति शेषः । मया निबध्यत इति वा ।

हनो वध । हलन्तलक्षणेति । हलन्तलक्षणाया प्रतिप्रभवभूतेत्यर्थः ।
औपम्यङ्ग्यानि कृते इति । बहुल तणी’त्यनेनेति भावः । स्थानिवद्भावादिति ।
‘स्थानिवदादत्त’ इत्यनेन । अहोपस्येति । ‘अच परिस्मि’नित्यनेन । एवञ्च
‘जनिवधोश्चेति सूत्रे वधिग्रहणं न कार्यमिति भावः । स्वतज्जो वधधातुस्तु
नाऽस्त्येष अन एव व्यञ्जनात्तेऽरधादित्यदौ ‘वृद्धिप्रतिषेधो वक्तव्य’ इति सप्त

१ क्वचिज् । २ ‘मयमदन्त आहोस्विदन्तान्’ । ३ हुत स्यात् । ४ ‘वधादेशो’ ।

न भवति ॥*॥ लट् शतृशानचौ॥*॥ लट् शतृशानचौ प्रयोजन । पचमानो
 यजमान इति 'टित' इत्येत्त्वं न भवति॥*॥ युवोरनाकौ ॥*॥ युवोरनाकौ च
 प्रयोजनम् नन्दन कारक । नन्दना कारिकेति । उगिल्लक्षणौ ङीष्नुमौ न भवत ॥
 ॥*॥ मेश्वाननुबन्धकस्याऽम्बन्धनम् ॥*॥ मेश्वाननुबन्धकस्याऽम्बन्धनम् । अचि
 नवम् । अकरवम् । असुनवम् । अत्यल्पमिदमुच्यते—'मे'रिति । 'तिप्तिस्मि
 पा'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—वेद चेत् ॥ अस्य ज्ञापकस्य सन्ति
 दोषा । सन्ति प्रयोजनानि । सैमा दोषा भूयासो वा । तस्मान्नाथोऽनेन ज्ञाप
 केन ॥ कथं यानि प्रयोजनानि ? ॥ नैतानि सन्ति । इह तावत् 'वक्षिड
 क्वा'जिति । निष्करणसामर्थ्याद्विभाषाऽऽत्मनेपद भविष्यति ॥ 'लट् शतृ

प्र] शतृशानचाविति । सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वाद्वापि सङ्गोपादानम् । शाननेव त्वात्मने
 पदत्वात्प्रयोजनम् । युवोरनाकाविति । भुज्युशयूर्णायुप्रमृतिष्वादेशनिधारणादाऽनु
 नासिकोरनुबन्धौ युक्ते सूत्रे निर्दिष्टौ । तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्या
 ऽप्रवृत्तिरिति ङीष्नुमोरभाव । ज्ञापकस्याऽतिव्याप्तिरद्वयार्ह—मेवेति । 'तरपस्थमिपा'
 मित्यत्र मिष्प्रहणमपनीय मिष्प्रहण कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सानुबन्ध स्थानी न
 भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते । अचिनवमिति । पित्वात्त्वरवाऽभावाद्गुणो भवति ।
 'ना हि स्त चिनव'मिति चानुदात्तत्वम् । वार्तिककारस्याऽव्याप्तिमुद्भावमन्नाह—अत्य-
 ल्पमिति । णल्यदिविधौ तु तिङितपो सानुबन्धकयोरनुपादानाच्चाऽस्ति दोष इति
 चिन्त्यमेतत् । भूयासो वेति । दोषबहुत्वारोपेण नि-दमाह । तस्मादिति । विशेष
 षणार्थं तु निष्करण स्थितम् । विभाषात्मनेपदमिति । कर्तृभिप्राये क्रियापदे

ङ] प्रामाण्येन व्याख्यानादेवास्याऽप्रहणम् । अतएव घटायोन्मीलित'मिति न्यायविरोधो
 न । सानुबन्धादिति । 'गाड्गटादिभ्य' इत्यत्र व्याख्यानादिहादेशस्यैव प्रहण
 भविष्यतीत्याशयेन ज्ञापकपन्थास । कृतार्थाच्चेति । 'अनन्विधा'विति प्रतिषेधस्तु
 स्थान्यल्लभ्ये कार्ये । अनुबन्धश्च लुप्तत्वात्स्थानिनि न सनिधीयत इत्यर्थः ।
 भाष्ये—नन्दनेति । 'ल्यु कर्त्तरि पुंसि त्यमरस्य प्रमाद् । इति चाऽनुदात्तत्व
 मिति । पित्वादित्यर्थः । अणिपेनाय माङ् लङर्थ—स्स, निघातप्रतिषेधाय—
 हि । चिन्त्यमेतदिति । वस्तुतस्तु 'परस्मैपदाना णलनुर्विदोल्गो वै'त्यादौ
 यथासङ्गनिर्वाह्य परस्मैपदाना क्रमेणोपस्थितये 'तित'सित्यादिसूत्रस्थक्रमेणो
 पस्थितौ सानुबन्धकयोरवोपस्थितिरिति भाष्यशयः । निन्दामाहेति । अन्यथा
 दोषाणामाधिक्याऽभावा प्रकर्षप्रयोगोऽनुपपन्न इति भावः । 'स्वरितजिना' इत्यत्र
 विकल्पवाचिनोऽनुपादानादाह—कर्त्तृभाति । अनुनासिकयोरिति । युवोरिति

१ 'भवतीति' । २ 'अचिन' । ३ 'मेरितीति' । ४ 'दोषा सन्ता' । ५ 'मत्वा' ।

६ 'या वेति' । ७ 'लुब्ध' ।

शानचा'विति । वक्ष्यत्येतत्—'प्रकृतानामात्मनेपदानां टेरेत्य भवती'ति॥ 'युवो
रनाका'विति । वक्ष्यत्येतत्—'सिद्ध तु युवोरनुनासिकत्वादिति ॥ [पाठः] ॥

चक्षिष्टः स्याज् ॥ २।४।५४ ॥

चक्षिष्टः कर्त्तव्यः ॥ चक्षिष्टः कर्त्तव्यः ॥ ॥

॥*॥खशादिर्वा ॥*॥ अथ वा
यति? ॥ चक्षेन ॥ अथ ख्यादि
कथम्? ॥*॥ असिद्धे शस्य यवचने विभाषा ॥ ॥ अमिद्धे शस्य विभाषा येष्व
वक्ष्यम् ॥ किं प्रयोजनम्? ॥ ॥ प्रयोजनं मौप्रत्ययेऽनुविधि ॥ ॥ सौप्र
त्ये' इति योपधलक्षणो बुन्विधिर्न भवति॥ सौप्र'त्येय[इति] । 'बृद्धाच्छ'

प्र]आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतानामिति । 'नितस्त्री'त्यत्र यान्या'मनेपदानामुपा
सानि तेषामित्यर्थः । सिद्ध त्विति । अनुनासिक्यणरेवादेतो नान्ययोरित्यर्थः ।
ततश्च स्थानिनीरेषोगित्वं नास्तीति बुन्स्वरदेशयोः सित्त्वात्प्रसङ्गः ? ॥

चक्षिष्टः । लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकवचनप्रयोगे इतराऽमिद्धिप्रसङ्गात्तृच्युति-
विमपमिति । असिद्ध इति । 'पूर्वप्रासिद्ध'मित्याधिकारे ण्वविधानानन्तरं शस्य
यत्वं विभाषा वक्ष्यम् । तत्र यवस्य पूर्वप्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तने
शकारनिमित्तं च प्रवर्तते । चावत् तु कर्तव्ये यव मिद्धमिति खस्य चर्वाभावाद्वा
स्थातेत्यादि सिध्यति । सौप्रत्यये बुन्विधिरिति । अकारप्रत्ययेऽन्मौप्रत्ययत्वे
बुन्विधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रवट इति सुप्रत्ययः । 'आनक्षोरमर्ग' इति क ।
यवस्याऽमिद्धत्वात्सुप्रत्ययस्य भावः इति योपधलक्षणानुमावाङ्मन्वनीति । तथा
सुप्रत्ययेन निर्गुतो देशः सौप्रत्ययस्तत्र भवः सौप्रायीय इति 'धन्वयोपधदु'जिति

उ]विद्येयम् । उगित्वा नास्तीति । उकारविशिष्टस्य स्थानिवत्त्वादिनि भावः ॥

चक्षिष्टः स्या । रूपद्वयेति । चक्षशा चर्याविनीत्यर्थः । भाष्यं—स्यादि
रिति । खकारयकारादिरित्यर्थः । एव 'कशादि' 'खशादि'रित्यपि ककारशका-
रादि, खकारशकारादिरित्यर्थकम् । अकारप्रत्येयादिति । यस्तुगस्तु न विनापि
'मन्वका धूमप्रयोजन'मित्यादेरिव बुन्विधिर्निवर्त्यन्वेन प्रयोजनमिति वर्तित्वायं ।
अभिनिवात्तिकागामेवमेव व्याप्येयवान् । अस्य वर्तित्वस्य भाष्येऽनुक्तमप्ययं
योम्यतया समाख्याऽऽह—प्यम्भवतीति । 'योपधादुरूपोत्तमादु'जिति प्राप्तुनेऽभावे

१ 'शाना मेरव' । २ 'कशा' । ३ 'खशा' । ४ 'ख्यान्वशा' । 'कशा' ।
५ 'चक्षिष्ट स्या कशादि खशादिष्व' । 'चक्षिष्ट स्थानिनि कशादि न्यादि' ।
६ 'कशादि' । ७ 'कशा' । 'खशा' । 'खशा' । ८ 'भवति' । ९ यव भवति' ।
१० चक्षिष्ट । ११ 'सौप्रत्यये' । १२ 'सौप्रत्ययेन इति' ।

इति च्छे भवति ॥ ॥ निष्ठानन्वमाख्याते ॥ ॥ आख्यात इति निष्ठानन्वं न
भवति ॥ ॥ रविधि पुंरूप्याने ॥ ॥ पुंरूप्यामिति खविधिर्न भवति ॥ ॥
णत्व पर्याख्याने ॥ ॥ 'पर्याख्यान'मिति णत्वं न भवति ॥ ॥ सस्थानत्व नम
ख्यात्रे ॥ ॥ नमः रयात्र इति सस्थानत्वं न भवति ॥ ॥ वर्जने प्रतिषेधः ॥ ॥
वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्या । परिसंचक्ष्या ॥ ॥ असनयोश्च ॥ ॥
असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ॥

॥ ॥ बहुल तणि ॥ ॥ बहुलं तणीति वक्तव्यम् ॥ किमिदं तणीति ? ॥
[तणीति] संज्ञाछन्दमोर्ग्रहणम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ अन्नवधकगात्रविचक्षणा
जिराद्यर्थम् ॥ ॥ अन्न—अन्नम् ॥ वधक—वधकम् ॥ गात्र—गात्रं पश्य ॥
विचक्षण—विचक्षणम् ॥ अजिर—अजिरे तिष्ठति । [चक्षितः] ॥

प्र.] नुनभावे ऋद्धाच्छे भवति । निष्ठामत्वमिति । 'न ध्याख्ये'ति तु प्रतिषेध 'स्या
प्रकथन' इत्यस्यैव, प्रतिपदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति
मन्यते । पुंरूप्यामिति । 'पुम' ख्यम्पर' इति रत्वं न भवति, यत्वस्याऽसिद्ध-
त्वादम्परत्वाऽभावात् । णत्वमिति । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्मादपि परस्य 'लुब्धोण
प्रख्याना'दिति निपातनाज्जात्वाऽभावः । सस्थानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वा-
चार्यसंज्ञा । शर्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति । नृचक्षा रक्ष इति प्रयोगश्छान्दसः ।
भाषाया तु नृचक्षो रक्ष इति भवति । विचक्षण इति । 'अनुदात्तेतश्च हलादे'रिति
युच् । बहुलमिति । सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते । 'अक्ष'शब्दे अन्ध्यभावः । वधकमिति ।
प्लुलि वधादेशः । गात्रमिति । इण औणादिके घृनि गादेशः । विचक्षणे ख्यान

उ] आख्यानादित्वात्प्राप्तिरिति भावः । लाक्षणिकत्वादिति । अस्य तत्राऽग्रहणे 'आख्याना'-
मित्यपि स्यादिति तथा नृरथ्यं खशादित्वमिति भावः । वस्तुतः स्वतन्त्रख्यायानो
गार्द्धधातुकं प्रयोगाऽभाव एवेष्टव्यः । अन्यथा तस्मादाय सौप्रख्यादौ घुनादि दुर्वार
मेव स्यादित्यस्य खशादित्ववैयर्थ्यापत्तेः । न च पाशिकथ्यत्वादिति द्विरेव फलम्,
'सस्थानत्व नम रयात्रे' इति भाष्यस्य सर्वथाऽसङ्गतेः । जिह्वामूलीयस्य वैकल्पि-
कत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वाच्च । एवं च 'न ध्याख्ये'त्यत्र तद्ग्रहणे
फलऽभावात्तदपि न वर्तव्यमेवेति भाष्याशयः । 'ख्याधातुरपि खशादि'रिति
मिश्रोक्तं तु न युक्तं, भाष्यस्वारस्येनादेशस्यैव यत्वमिति लभान् । निपातना-
दिति । सौत्रप्रयोगस्यादेशेनोपपत्तेश्चिन्त्यमेतत् । णत्वेति । 'कृत्यच' इति प्राप्तिः ।
इय—'जिह्वामूलीयत्व'मित्येया । 'नृचक्षा' इति प्रयोगे रक्षोपदेशणत्वे नपुंसकत्वेन
दीर्घानुपपत्तिरत आह—छान्दस इति । नन्वत्र विचक्षणशब्दादन्येषामुपयोग न पद्याम्

१ 'भवतीति' । ऋद्धाच्छे भव' । २ 'ख्यानम्' । ३ कविज्ञा । ४ छुम् स्यात् । ५ 'सस्थानत्व' ।

अजेर्यघञयोः ॥ २।४।५६ ॥

॥. ॥ घञपो प्रतिषेधे कथं उपसङ्ख्यानम् ॥. ॥ घञपो प्रतिषेधे कथं
उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-समजन समज्येति ॥ तत्तर्हि
तत्त्वम् ? ॥ न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ अपीति नेदं
त्ययग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहारग्रहणम् ॥ क सञ्चिविष्टानां प्रत्या-
हारः ? ॥ अपोऽकाराद्यभुत्वा कथं पकारात् ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं
संवातिर्न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नादर्थं उपसङ्ख्यानेन, नापि घञपो प्रति-
षेधेन । इदमस्ति 'चक्षिड. ग्याञ्' वा लिटी'ति । ततो वक्ष्यामि ['अजेर्वी'] ।
अजेर्वीभावो भवति वा । व्यथस्थितविभाषा 'चेति । तेनेह च भविष्यति-
प्रवेता, प्रवेतुं, प्रवीतो रथ, 'सर्वातिरिति' । इह च न भविष्यति-समाजः उदाज
समजः उदज, समजनम्, उदजं न समज्येति । तत्रायमप्यर्थः-इदमपि सिद्धं
भवति-प्राजितेति ॥ किंच भो इष्यत एतद्रूपम् ? ॥ बाहमिष्यते । एवं हि
कश्चिद्वैपाकरण आह-'कोऽस्य रथस्य प्रवेते'ति ॥ सूत्र आह-'आयुन्मद्यम्
[अस्य रथस्य] प्राजिते'ति ॥ वैपाकरण आह-'अपकाद' इति ॥ सूत्र आह-
प्रातिज्ञो देवानां प्रियो, न विष्टिः, इष्यत एतद्रूपमिति ॥ वैपाकरण आह
'अहो नु खल्वनेन दुरतेन बाध्यामहे' इति ॥ सूत्र आह-'न खलु वेनः सूत ,

प्र.]भाव । अजिरे-वीभावाऽभाव । अजिरशिशिरेति निपातनमनपेभ्यैतदुक्तम् ॥

अजेर्वी । इदमपीति । वल्लभावाद्देधातुके विकल्प मिष्यतीति भावः ।
सूत्र आहति । प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रष्टव्यम् । प्रातिज्ञ इति । मौत्रीमेव
प्राति भवान्जानाति न त्वाचार्याणामितिमन्यर्थः । देवानां प्रिय इति । देवशब्दो
मूर्खावादी । मूर्खाणाञ्च प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथ वा मुखासक्तया शास्त्रेऽ-
नभिर्यागीऽनेन प्रतिपाद्यते । पराजिनत्वादमपेणाह-अहो नु स्वदिवति । वेन उत
इति यद्रूपं साऽस्य सत्ता । पूजाया च मुखाद इति मन्त्रा दुरताप्रतिपादनायाह-
दुरतेनेति । सूत्र आहति । पू प्रेरण इत्यम्माद्रुल्लवचनात्कर्तारि गत्यादिसूत्रे
चकारस्यानुक्तममुखाचार्यत्वाद्वर्तमानं क । रथवाहस्य रथप्रेरणा सूत इति सज्ञा ।

३] इत्यत्र आह-सर्वप्रकरणेति । अनपेक्ष्येति । तैर्पी सूत्राण्यमातुनिकत्वादनपेक्षेति भावः ।

अजेर्यं । कथं उपसङ्ख्यानमिति-भाष्ये । अपिकरणस्य शेषविवक्षणा
पट्टी । वल्लभाविति । यद्यपि भाष्ये नृन्वेव विकल्पो लभ्यते, तथापि 'पादस्य
पदाज्यानी'ति निर्देशेन 'इह च न भविष्यति समाजः' इत्यपि भाष्यस्योपलक्षणतया

१ 'घञपो कथं' । २ 'त्येव' । ३ 'नायव्यन्ते' । ४ 'चक्षिड' । ५ 'वेति' ।

६ 'भवति' । ७ 'समाजः समन उदाजः उदज' वा ८ अ. 'आयुन्मद्यम्' । ९ 'अहो' ।

सुवतेरेव सूत । यदि सुवते कुत्सा प्रयोक्तव्या,—दु सूतेनेति वक्तव्यम् ॥
न तर्हीदानीमिद 'वौ या'विति वक्तव्यम् ॥ वक्तव्य च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥
नेय विभाषा ॥ किं तर्हि ? ॥ आदेशोऽयं विधीयते । वेत्ययमादेशो भवत्यजेर्व्यो
परत । वायुरिति ॥ [अजेर्व्य] ॥

पथक्षत्रियार्यजितो यूनि लुगणिजोः ॥ २।४।५८ ॥

॥*॥ अणिजोर्लुकि तद्वाजायुवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अणिजोर्लुकि
तद्वाजायुवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । बौधि पिता, बौधि पुत्र । औदु
म्बरि पिता, औदुम्बरि पुत्र ॥ अपर आह ॥*॥ अणिजोर्लुकि क्षत्रियगोत्र
मात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अणिजोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्यय
स्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यमिति । जाबालि पिता, जाबालि पुत्र ॥ अपर आह—
॥*॥ अत्राक्षगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ [अत्राक्षगोत्रमात्राद्युव
प्रत्ययस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यमिति] ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ इदमपि सिद्धं भवति
भाण्डिजहि पिता, भाण्डिजहि पुत्र । कर्णस्वरकि पिता, कर्णस्वरकि
पुत्र ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्थाप्या
यस्य चतुर्थ पादे प्रथममाह्निकम् ॥ २।४।१॥

प्र] वायुरिति । यजिमनीति बाहुलकायुचि रूपम् । [अजेर्व्यधनपो] ॥

पथक्षत्रियाः । तद्वाजादिति । 'ते तद्वाजा' इति तद्वाजसङ्गप्रत्ययान्तात्परस्यै
त्यर्थ । बौधिरिति । बुधोदुम्बरशब्दाभ्यां मात्वावयवलक्षण इन् । तदन्ताद्युनि
'यजिमोध'ति फक् । तस्य लुक् । जाबालिरिति । जबालस्यापत्यम् । 'अत इन्' । स
च तद्वाजो न भवतीति द्वितीय वचनमारब्धम् । तेनेनन्तात्परस्यै लुक् ।

अत्राक्षगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि सिध्यति । व्यापकत्वाच्चेदमेव
वचनं प्रमाणम् । भाण्डिजह्णकर्णस्वरकौ वैश्यौ । इत्युपाध्यायनैयट्पुनर्कैयट्कृते
भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ] आवश्यकत्वेनेदमपि तर्ध्व, वृत्त्यादिप्रमाण्यादिति भावः । वर्त्तमाने क इति । तेन
'रथ सूत' इति न भवति । न तर्हीदानीं वायाविति वक्तव्यमिति । व्यवस्थित
विभाषयैव यौ वीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादिति भावः । वायुरिति । यदि वातरुणि
वायु प्रकारान्तरेण सिध्यति, तर्हि घञप्रत्ययग्रहणवदिदमपि व्यर्थमिति वक्षित् ।

पथक्षत्रियार्यं । अत्रत्यवार्तिकानि अनणिजनर्थानीत्याहुः । पैलादिदर्शनादिमानि
सिद्धानीति वृत्तिः । इति भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।
तद्वाजस्य । ननु बहुत्ववदर्थप्रतिपादकतद्वाजस्याऽनेन लुग्विधानान् 'प्रियाज्ञा'

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् ॥ २४।६२ ॥

॥६॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥६॥ तद्राजादीनां लुकि
समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आह एषा त इमे प्रियाऽह्ना । प्रियो
राज्ञ एषा त इमे प्रियवाङ्मा इति ॥ किमुच्यते 'समासबहुत्वे प्रतिषेध' इति,
यदा 'तेनैव चेकृत बहुत्व'मित्युच्यते, न चाऽत्र तेनैव कृत बहुत्वम् ? ॥
भवति वै किञ्चित्—आचार्या क्रियमाणमपि बोद्धवन्ति । तद्वा कर्तव्यम्—तेनैव

प्र] तद्राज । इह 'तेनैव ग्रहणाद्बहुवचनेन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते ।
महानां चैन्द्रशेखरप्रयोगो दृश्यते । यथा 'भीमसेनो' 'भीम' इति । अर्थग्रहणे तु
'तेनैव' इति न वक्तव्यं, 'प्रियवाङ्मा' इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य प्रत्ययभावात् प्रसङ्गा
ऽभावात् । बहुवचनं तु 'पर'मिति लुक्प्रसङ्गे तद्विदुष्यते तेनैव ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विचारः क्रियते । तत्र पूर्व प्रत्ययपक्षः । १४ पा १ । तद्राजादीनां मित्यादिशब्देन
वक्ष्यमाणा लुभाभौ गृह्यन्ते । समासबहुत्व इति । समासार्थबहुत्वे इत्यर्थः ।
न चात्रेति । अन्यपदार्थवृत्तत्वादन बहुत्वस्य । भवति वै किं
विदिति । एतावदेक वाक्यम् : एववित्र किं चिद्वचनीत्यर्थः । किं तदिदं—
आचार्या इति । सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । बहुवचनपक्षे सर्वथा
वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम् । प्रत्यय

उ] इत्यादावस्य प्रातिरेव नेत्यत आह—इहेति । बहुवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे सके-
तिततया बहुवचनेन तत्प्रतीतिः कथमत आह—सज्ञाना चेति । 'विनापि प्रत्यय
पूर्वोत्तरपदयोर्लोप' इति वचनादिति भावः । प्रत्ययग्रहणपक्षे तद्राजाऽर्धेनैव कृत
बहुत्व लक्ष्यते तद्विदुष्यते बहुवचने परत इत्यर्थः । तत्पदेन तद्राजपरामर्शना तदर्थो
लक्ष्यत इति बोध्यम् । अर्थग्रहणपक्षे बहुषु वर्तमानस्य तद्राजस्येत्यर्थः । प्रत्ययग्रहण
पक्षस्य तेनैवेति लिङ्मुखा अर्थग्रहणपक्षस्य लिङ्माह—अस्त्रियामिति । तत्र पूर्वं
मिति । निषेधत्वादिति भावः । 'प्रियवाङ्मा' इति समासस्यैकत्वादाह—
समासार्थेति । तेनैव चेकृत बहुत्वमिति भाष्ये । तन्मात्रार्थगणबहुत्वार्थके
वचने परत इत्यर्थः । अन्येति । अन्यपदार्थश्च न तद्राजा तमात्रार्थः, निन्तु
समुदायार्थ इति भावः । एकवाक्यत्वाऽसम्भवादाह—एतावदिति । प्रत्ययार्था
निरूपतेषुदे क्रियमाणे लक्षणेन्याशब्देनाह—कुर्वन्तीत्यर्थः इति । सर्वथा वचने
नैवेति । अत्र पक्षे 'तेनैव'त्यवयव कार्यमिति वार्तिकताम्पर्यमित्यर्थः । 'अनहुत्वे'

चेद्बहुत्वमिति, समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो [वक्तव्य] इति॥ ॥अबहुत्वे लुक्
चनम् ॥ ॥ अबहुत्वे च लुक्चनम् । अतिशान्तोऽज्ञानव्यङ्ग इति । बहु
वचने परतो यस्तद्राज इत्येव च कृत्वा चोद्यते ॥ अथ किमर्थं पुनरिदं, न
बहुवचन इत्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते, न चात्र
बहुवचनं पश्याम ॥ प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ॥ 'न लुमता तस्मि
न्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेध ॥ 'न लुमताऽङ्गस्येति वक्ष्यामि ॥ नैव
शक्यम् । इह हि दोष स्यात्-पञ्चभिर्गार्ग्योभिः क्रीत पट पञ्चगार्ग्यं, दश

प्र] पक्षे दोषोद्भावनेनाऽर्थग्रहणं स्थापयति-अबहुत्व इति।समासार्थस्याऽबहुत्वाद्बहु
वचनपरत्वाऽभावेऽपि लुक्वक्तव्य । प्रत्ययश्चेद्बहुत्व उत्पन्न इत्यर्थः । न बहुवचन
इत्येवेति । शसमेवाश्रित्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्प्रतिपत्तिरिति भावः ।

न चात्रेति । अन्तरङ्गानपि विधीन्मुपो धातुप्रातिपदिकयो रित्ययं लुक् प्रत्ययो
त्तरपदयोश्चेति ज्ञापकादस्येवाऽन सभवाद्वाप्यत इति भावः । न लुमताऽङ्गस्येति
वक्ष्यामीति । यथास्थितमेव न्यासमेव व्याख्यास्यामि, - 'लुमता लुप्तो यः प्रत्यय
स्तस्मिन्मदङ्ग तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तन्न भवति' । लुक् च प्रत्ययस्य
कार्यम्, न समस्तस्याऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । पञ्चभिरिति ।
क्रीतार्थस्याऽऽर्हायस्य ठञोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । 'लुक्प्रतिपत्तिरिति लुक् ।
लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षणं भिन्नमाश्रित्य यजोन्धोऽत लुक् प्राप्नोति । न हि
यञ्जुक् अङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्ग इति स्यात् । पञ्चगार्ग्य इति चेत्थन इत्यर्थः ।

उ] इत्यस्य बहुवचनपरत्वाऽभावे इत्यर्थ इत्याह-समासेति।सोर्बहुवचनत्वाऽभावाद
सङ्गतिमाशङ्क्याह-शसमेवेति । भाष्ये-न चात्रेति । लुक् लुप्तत्वादिति भावः ।
अन्तरङ्गानपि न्यायदिति तापर्यम् । नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनाऽप्यपि लुको
ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह-अस्यैवात्रेति । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भावः ।
वस्तुतश्चिन्त्यमेतत् । एवहस्वात्सवुद्ध'रित्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधादिति स्पष्ट
शब्देन्दुशेखरे । अनेनाऽपि न्यायेन कार्यान्तरनिमित्तविनाशकलुक् एतदपेक्षया
प्राक्त्य घोष्यते, तत एव ज्ञापकादिति नाथ लुक्-सुच्छुगपेक्षया बलवानिति तु
भाष्याशयः । यथास्थितमेवेति । एवञ्चाऽनङ्गाधिकारविहितमर्थे प्रतिपदाय
वार्तिनृत्ता न्यासान्तरमारम्भम्, तस्याऽर्थस्य सूत्रेणैव लभे वार्तिकं न कार्यम् ।
सूत्रस्य च न प्राप्तिः, अङ्गोद्देश्यककार्याऽभावादिति भावः । न समस्तस्येति । न
सपूर्णस्येत्यर्थः । इति चेत्थत इति।तस्मादङ्गस्य तदवयवस्य वा कार्ये निषेध इत्यर्थः ।
अस्त्रियामिति चात्रेति । एतदर्थमेवाऽस्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भावः ।
न च लीलुक स्यान्निवत्वाद्बहुवचनपरत्वाऽभावः । लुक् तन्निषेधाऽभावात् ।
गार्ग्यश्चेति । युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वादेकवचनान्तन विग्रहः । अबहु

गार्ग्य इति ॥५॥ द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ॥ द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्यः । गार्ग्य-
वत्सवाजा इति । इह च लुग्वक्तव्य - गार्गेभ्य आगत गार्गरूप्य, गार्गमयमिति ।
इह च - 'अत्रय' इति - उदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्नोति ॥ ॥ सिद्ध तु प्रत्ययार्थबहुत्वे
लुग्वचनात् ॥५॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात्'] ।
प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः ॥ यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते, 'अस्त्रियामिति
वक्तव्यम् । इह मा भूत् - आङ्ग्य स्त्रियं, वाङ्ग्य स्त्रिय इति ॥ यत् पुनर्बहुवचने
परतो लुगुच्यते तस्य ईकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति ॥ यस्यापि तु बहुवचने
परतो लुगुच्यते, तेनापि 'अस्त्रिया'मिति इति वक्तव्यम् । आम्बष्ठ्या स्त्रिय,
सौवीर्या स्त्रिय इत्येवमर्थम् ॥ अत्रापि चापा व्यवधानम् ॥ एतादृशे कृते
नास्ति व्यवधानम् ॥ 'एकदेश पूर्वविधा स्थानिवद्भवती'ति स्थानिवद्भावा
त्, 'अस्त्रिया'मिति वाच्यं प्रातिपेधो न भवति, अर्थान्तरे पुंसि सक्त्रान्तत्वाद्भिपदार्थ
स्येत्याहुः । 'द्वन्द्वेऽबहुषु'त्यत्राऽकारप्रत्ययः । गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्वः ।
अत्रेकेकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति, यच्च समासाद्बहुवचनमुपपद्यते तदन्त्यादेव पर
न सर्वेभ्यः । प्रत्ययनिर्देशपक्षे नस्त्विति निर्दिष्ट' इति परिभाषोपस्थानाच्च-
हितस्य लुगोऽप्रसङ्गः । गार्गरूप्यमिति । मृन्मन्तेन केवल वाक्यं क्रियते । प्रत्ययस्तु
प्रातिपदिकाधिकाराग्रानिपदिकादेवोपपद्यते इति बहुवचनपरत्वंऽभावाद्बहु
प्राप्नोति । अत्रय इति । अत्रैरपत्यानि । इन्धाऽनिन' इति टक् 'किन' इत्यन्तो
दात्तत्वम् । तत्र यदि जसि परतो लुक् क्रियते तदा 'अनुदात्तस्य च यनोदात्त
लोप' इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः । अर्थनिर्देशाभयेण परिहारमाह - सिद्धमिति ।
लुग्वचनात् । लुग्व्याख्यानादित्यर्थः । आम्बष्ठ्या इति । आम्बष्ठ्याऽपत्यानि वक्ष्य
मिति । 'इदं कौसलाजान्म्य' इति न्यट् वटश्चास्ति चाप् । एकदेशः । म
चाऽन्तवद्भावाच्च व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्गः प्रत्ययपक्षवादिनाऽप्यस्त्रियामिति प्राति
पेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एतादृश इति । 'अच परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावः ।

उ.] शिविति भाष्यस्य न विद्यत बहुवचन परं येभ्यन्तेषु वृत्तिपक्षेतिव्यर्थः । मुबन्ता-
त्तद्धिते बहुवचनपरत्वमत्वादाह - प्रातिपदिकादेवेति । नलुमतेति निषेधाप्रत्यय
नभ्रणाऽभावेन लुकि न मिष्येदित्येव भाष्याशय इत्यपि कथित्वात्तु 'नामर्थ्यं च
मुबन्तेने'त्युत्तरभाष्यविरुद्धम् । जसि परत इति । उदात्तलोपनादन चोदात्त
घटितलोप उच्यत इति भावः । अपूर्ववचनत्वशब्दा वाक्यानि - व्याख्यानादिति ।
अम्बष्ठ्येति । अत्रियनामेदम्, अतो 'वा नानधेयस्ये'ति वृद्धत्वम् । 'आम्ब
ष्ठ्ये'ति पाठे तु सम्भवेव । अच परस्मिन्नितीति । यथायन्तवद्भावेन चायन्त-

यवधानमेव ॥ ॥ द्वन्द्वेऽबहुपु लुग्वचनम् ॥*॥ द्वन्द्वेऽबहुपु लुग्वक्तव्य ।
 गर्गवन्सवाजा इति ॥*॥ गोत्रस्य बहुपु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ व्यक्यो
 रलुक् ॥*॥ गोत्रस्य बहुपु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ व्यक्योरलु
 ग्वक्तव्य । विद्वानाभपत्य माणवको बंद । वैदी ॥ किमर्थमिदं नाऽचीत्ये
 नाऽलुक्सिद्ध ॥ 'अची'त्युच्यते, न चात्राऽज्ञादि पश्याम ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥
 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ॥ ॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुपु
 लोपो यूनि ॥*॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुपु लोपो यूनि वक्तव्य ।
 यैदस्यापत्य बहवो माणवका—विदा । बंदयोर्वा विदा । अज्यो बहुपु

॥] तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवाऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् । द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नवधे
 प्रत्ययोत्पत्तौ सत्या बहुत्वाऽभावात् । प्रत्ययपक्षे ल्वन्त्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते ।
 अर्थपक्ष एव दोषमाह—गोत्रस्येति । अपत्यप्रत्ययो लोपभावात् बहुष्वर्थेऽप्युत्पत्तौ
 युवाऽपत्यविवक्षायामर्थान्तरे द्वित्वविशिष्टे वा सकामति तदा बहुपु तस्योत्पत्तत्वा
 लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्य । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाऽभावात् लुक् भवति । व्यक्यो
 रिति । व्यक्यन्दौ द्वित्वैकत्ववृत्तौ उपात्तौ । अन्यथा बहुवचन स्यात् । बंद
 इति । विदस्माऽपत्यानि बहुनि—इत्यग्रप्रत्यय । तदन्ताद्यून्यत इजितीज् । तस्य'प्यल

ड] स्यात् विधिरिति न पूर्वविधित्, तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वादेश्यकविधावित्य
 र्थादस्त्येव । यद्यपि 'य'शब्दोऽपि स्थान्येव, स कथं सत पूर्वस्तथापि यत्किञ्चि
 त्स्थानिभूतपूर्वत्वमस्त्येव । स्थानिभूतादच पूर्वोऽस्यानिभूत एव गृह्यते इत्यत्र
 न मान, स्थानिनि पृथग्भूते सत्यभवतो लुक् एकादेशोऽप्यभावादिदेशो बोध्यः ।
 एतैन चावन्तस्य कथं चाप्यवधानमित्यपास्तम् । तदेवमिति । 'अस्त्रिया'मित्ये
 वार्थनिर्देशपक्षस्य ज्ञापकमिति भावः । नन्वय दोषो बहुवचनप्रवृत्तेऽपीति कथं परं
 प्रत्यम्योपन्यासोऽत आह—अन्त्यस्य तावदिति । एवमर्थपक्षे त्रयाणामपि
 लुग्वचन्य, प्रत्ययपक्षे ल्वन्त्ययोरिवेति भावः । बहुष्वर्थेऽप्युत्पन्न इति । यदा विशेष्या
 शोऽपि न सत्त्वाभावात् तर्दकशेषेण बहुष्वर्थेषु स्थित इत्यथो बोध्यः । तस्य-
 गोत्रप्रत्ययस्य । बहुवचनपरत्वाऽभावादिति । प्रत्ययलक्षणं तु 'न लुग्वते'ति
 निषिद्धमिति भावः । नन्वस्त्रियामित्यस्य यथाऽर्थान्तरानुपसङ्गान्तस्त्रीनिषेधता तथा
 बहुष्वित्यस्यार्थान्तरानुपसङ्गान्तबहुत्वविषयकत्वाज्ज्ञाऽत्र दोषः, व्यक्योत्पत्तौपसङ्गा
 न्तत्वादिति चेन्न, बहुष्विति बहुवचनेन सर्वस्यापि बहुत्वस्य प्रहादित्याशयः
 अतएवाऽल्यङ्ग इत्यादिसिद्धिः । इदमेव ध्वनयितुं सूत्रकृताऽस्त्रियामिति विभिन्न
 विभक्तिनिर्देशं कृतं । प्रकृतसूत्रे वार्तिककरणादेतदुदाहरणाऽविषयीभूतमज्ञानाम
 पत्य माणवक 'जात्र' इत्युदाहरणं बोध्यम् । 'गोत्रेऽलुग्वी'ति समाधानमपि

यन्मा बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम्, 'अजन्त यद्बहुषु यजन्त यद्बहुष्वित्येव भविष्यति ॥ नैव शक्यम् । इह हि दोष स्यात्—काश्यप प्रतिकृतय—काश्यपा इति ॥ ततोऽयमाह—यस्य प्रत्ययार्थबहुषु लुक् 'द्वन्द्वेष्वहुषु लुक्पचन'मित्यस्य परिहारः ॥ ॥ न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बहुष्वित्वात् ॥ * । न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ सर्वेषां द्वन्द्वे बहुष्वित्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बहुष्वित्वाणि ॥ कथम् ? ॥ युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति ॥ ततोऽयमाह—यस्य बहुवचने परतो लुक्, यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बहुष्वित्यन्वहम् अत्र] नियार्जनित इति लुक् । नास्तीत्येवेति । 'गोत्रऽलुगची त्यनेन । अजन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तर्बन्धनं बहुष्विति विशेष्यं तदन्तर्त्येवेति मन्यते । काश्यपा इति । काश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति विशदित्वादर्शः । तत्र काश्यप इव सत्यं निकृतय इत्यत्रार्थे इव प्रतिवृत्त्या विति कन्प्रत्ययः । तस्य पीविनाथ चापण्य इति वा 'देवपथादिष्वर्वासु पूजनार्थासु चित्रकर्मष्वर्थाविति पाठ्यादौ लुपः । एतदजन्त बहुषु वर्तत इति लुक्प्रमदः । अन्तर्प्रत्ययस्यैकस्मिन्नाशपत्य उपाश इत्यन्यो बहुष्विति विशदयमाने नास्ति लुक्प्रमतिः । तस्मात्तदन्तविधिनाभ्युपगमः । प्रत्ययाऽजन्तस्यैव लुपदिशविधानात्प्रत्यया एव कार्यमाकाङ्क्षित्वित्यनेन विशेष्यन्ते ।

इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते—ततोऽयमिति । नवेति । एतत्क

उ] ताकारणमेव, एत मूत्रविहितस्यापि तैनाऽनुविधानात् । यन्तु तत्र लभ्यमिति पदोक्तपरिभाषया यस्मादन्तो गोत्र इत्येतत्प्रकरणमर्थैवाऽलुगिते, अस्मिन्नाऽलुगिति, तत्र अस्यापि तत्प्रकरणस्येवात् । अत्र एव तत्र बहुष्वित्वादानामनुगता धोतृवत्तुद्विष्यताया एव प्रमरणवान् । एत एव गोत्रेऽलुगचीति । सूत्रे 'भूति प्राप्तस्य लुकोऽलुगिति भगवता वचनम् । उत्तरमूत्रोदाहरणं तु 'उत्तरमूत्रविषयेऽयं विचारस्तुल्य इति बोधयितुम् । तत्र लोकोपमने 'तदशाशना मिलुक्तम् । भाष्ये—नचात्राणादिमिति । यस्मिन्वापि रिति परिभाषात्तदनेन । वर्णाश्रये इति । अत्रदिप्रपञ्चीत्यनीयविषय इत्यवऽपि लुका विषयस्याऽपहारादपि एवेति बोध्यम् । भाष्यकारणमत्र हि विषयः । अनित्यत्वमित्युक्ता तत्रैव पक्षस्यापिमाह भाष्ये—एकंति । बहुषु लयी यस्माद्विन्न तदन्तप्रवृत्तिर्कश्चचनात्तन्मन्तुवज्जुल्वविपरकप्रत्ययविपर प्रवृत्तिवत् प्रवृत्तौ मन्त्रा नदवयवस्य तद्विन्नस्य तुल्यत्वं इत्यर्थः । इति पक्षेति । अत्र चाभिप्रेतानां पक्षे, न त्वेतिता इदमर्थमिति बोध्यम् । अजन्त बहुष्वित् लये न्यायविरोधमायाह—प्रत्ययाऽदर्शनस्यैवेति । ततोऽयमाहति । 'प्रत्ययार्थबहुषु लुगिति यस्य मतं सोऽत्र स्वपक्षेदोषस्यन्तेतरमाहेत्यन्वयः । किमाह ? । द्वन्द्वे बहुषु

१ 'नवेति' । २ 'भवन्ति' । ३ 'पक्षाऽदोष' ।

पीदमचोद्यं चोद्ये—‘द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन’मिति, ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचन-
परं भवति ॥ लुकि कृते न प्राप्नोति ॥ प्रत्ययलक्षणणेन [भविष्येति] ॥ ‘न
लुमता तस्मि’न्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ ‘न लुमताद्भस्ये’ति वक्ष्या-
मि ॥ ननु चोक्तम्—‘नैवं शक्यम्, इह हि दोष- स्यात्—पञ्चभिर्गांर्गभि
क्रीतः पदः पञ्चगाग्यो दशगाग्यं’ इति ॥ इदमेवैतत्सङ्गृहीतम्—पञ्चगार्गं

प्र [प्रत्ययान्तमनेकार्याभिधायीति लुक्सिध्यतीत्यर्थः । यश्च तदन्तपक्षे दोष ‘काश्यपा’
इति, स उत्तरत्र परिहरिष्यते । अचोद्यं चोद्य इति । अचोदनाहं वस्तु त्वयाऽहं
चोद्य इत्यर्थः । चेदि पृच्छत्यर्थत्वाद्द्विधाचीत्यत्राऽर्थग्रहणादिकर्मक । लुकि-
कृत इति । अन्तरङ्गानपि विधीन्वाहिरङ्गो लुग्वचन इति भावः । पञ्चगार्गं

व.] लुग्वचन’मित्यस्य परिहारोऽयमित्याहेत्यर्थः । पञ्चाना बहुवर्धत्वेऽपि प्रत्ययस्य बहुवर्ध-
त्वाऽभावादाह—प्रत्ययान्तमिति । स उत्तरत्रेति । ननु गोत्रग्रहणाऽनुवृत्त्या तत्र
दोषं परिहरिष्यति । एवमभ्यासस्य प्रतिकृतय आह्वा इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तत्रा-
जस्येति लुक्प्राप्नोति । नह्यत्रापि गोत्र इति वर्तत इति चेन्न, अत्रापि सूत्रे गोत्र-
स्यपकर्षणेनाऽदोषात् । तत्राजस्याऽपत्यत्वादाहोपितगोत्रत्वमस्त्येव । यत्तु हरदत्तेनै-
तदर्थं ‘तेनैवेत्यवश्यं वर्त्तव्यमर्थग्रहणपक्षेऽपी’त्युक्तम्, तदेतेन परास्तं, भाष्य-
विरुद्धं चावस्तुतः । ‘सर्वाणि द्वन्द्वे बहुवर्धनी’ति भाष्यस्यायमर्थः—आध्वयतया बहुत्व-
वर्धप्रतिपादकानीति । द्वन्द्वे हि अन्यसङ्ख्याबोधकविभक्तयभावेन समुदायोत्तर-
विभक्तया ते तैऽर्था वस्तुनो बहुत्ववन्त एवोपस्थाप्यन्ते । पर्याप्त्या बहुत्ववर्धप्रतिपा-
दकत्वनिवेशे न किञ्चिन्मानम् । ‘युगपदधिकरणविधिवक्ष्या’मित्यस्यापि—युगपद्व्या-
णामेकत्राऽन्वयविधिवक्ष्या द्वन्द्व इत्येवार्थः । युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे
दूषित एवेति न तमादायाऽस्य ग्रन्थस्य व्याख्योचिता । अपरस्तु युगपदधिकरणव-
चनतापक्षोऽमेनापलम्बिता इति मत्वा स्वपक्षेऽपि दोषाऽभाव इत्याह भाष्ये—ततो-
ऽपमाह यस्य बहुवचने इति । अर्थनादिकृताऽव्याप्तिपरिहारानन्तरमित्यर्थः । ‘सुदिः’
पृच्छत्यर्थत्वादिति । न्यापारह्वयार्थत्वेन वस्तुनित्यव द्विकर्मस्त्वं सिद्धमित्ययं प्रयासो
रुपेति वस्तुनित्यम् । न लुमताद्भस्येति । तथा चाऽद्भोद्देश्यकार्ये एव निषेध इति
नाऽत्र निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । ‘न लुमता तस्मि’न्निति कर्त्तिकन्यासोऽपि प्रत्यया
क्षिप्तप्रवृत्त्युद्देश्यकार्ये एव निषेधो न ॥ तदवयवोद्देश्यक इति तात्पर्यम् । विषयसत्तमी-
पक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ बाधकाऽभाव इति न दोषः । एवं चाऽस्यह इत्यपि सिद्धम् ।
अत्रेदं बोध्यं—युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वात् प्रत्ययपक्षेऽयं दोषः स्थित
एवेति । भाष्ये—पञ्चगार्गं इति । ‘अखिया’मिति निषेधस्त्वर्यान्तरानुपसङ्गान्नस्त्रीविषय

स्माच्च भवति ? ॥ समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्याऽलुगुच्यते, नचै
तत्समर्थानां प्रथम गोत्रप्रत्ययान्तम् ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वितीयमर्थमुपस
ङ्गान्तम् ॥ अत्र चैतदेव विज्ञेयम्—अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका
भृग्वद्विरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम् ॥ [१] ॥ गर्गभार्गविकोप्रहण ॥
नियमार्थम् ॥ *] ॥ गर्गभार्गविकाप्रहण वा कियते तन्नियमार्थं भविष्यति—‘एत

प्र] स्थापि प्रवृत्तरव्याघातादिति भावः । समर्थानामिति । प्रतियोगः ‘समर्थानां प्रथ
मा’दित्यस्यानुवृत्तिः । तत्राऽयमर्थः—समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽलुगुभवती
ति । प्राथमकत्विपके च प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य प्राथम्यः । यथा ‘गार्गीया
इति । अत्र युवत्त्वस्य लुक् कृते युवज्ज्ञेयः द्वितीयमर्थमुपसङ्गान्तोऽनन्त
शब्द इति प्रथम्याऽभावः । अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रेऽपत्यानां—‘इत्यत्रानि
च’ इति ङक् । भरद्वाजस्यापत्यानीति विदधन् । तत उभाभ्यां युवबहुत्वैः
ङ् । तस्य ण्यक्षत्रियावेति लुक् । ङकोऽत्रिमृत्त्विति । अजो यजनोश्चेति
भावः । ततोऽत्रिभरद्वाजाया मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्भक्तिः युग् । तस्याऽप्यदेशः । यदि
द्वितीयमर्थमुपसङ्गान्तस्याप्यलुगुस्यात्तदा गोत्रेऽलुगुचीति यथान्यासेऽप्यलुगु
प्रसज्येतेत्यर्थः । वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठशब्दादप्यण् । कश्यपादन् । पूर्वव
द्यून्यत इन् । तस्य लुक् । ततोऽणनोर्ङक् । युग् । भृग्वद्विरसिकेति । नप्यण् ।
यून्यत इम्, तस्य लुक् । अणो लुक् । युग् । कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सादप्यण् । कुशि
कादन् । अन्यत्पूर्ववत् । गर्गभार्गविकेति । गर्गशब्दादयन् । तस्य लुक् ।
भृगुशब्दादप्यण् । तदन्ताद्यून्यत इन् । तस्य लुक् । गर्गभृगूणां मैथुनिकेति युग् ।
अत्राऽत्रिमृत्त्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते । यदि च द्वितीयमर्थमु
पसङ्गान्तस्याप्यलुगुस्याद्रोपनादिषु न पठ्यत, पठितस्तु यदीत्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः ।

उ] यथा आमात् । न चास्यामवस्थायां यून्युपसङ्गान्तात् कश्चिद्विषयितोऽस्तीति
चेन्न, धर्मभेदेन लक्ष्यभेदान् । गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्थेत्पर्यायप्रयत्नेनाऽजो युवाति
रिक्तगोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याऽप्यभावः । अत एव न तृतीयाऽपि ।
समर्थानां प्रथमस्येति । अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिमूच
नमेव फलम् । प्रकृतोपयोगि तु ‘प्रथमा’दित्येव । तस्य चाऽनुवृत्तस्थार्थबशाद्विभक्ति
विपरिणाम इति भावः । ‘अवश्यं चैत’दित्यस्याऽर्थमाह—यथा न्यासेऽपीति । ततोऽ
णनोरिति । ‘अत्रिमृगुषु वसिष्ठगोत्रमाद्रिरोभ्यधो’ लवनेनाऽण, ‘यजनोश्चे’ लव
इत्यर्थः । ज्ञापनायेति । ‘प्रथमा’दित्येतत्सर्वज्ञापनायेत्यर्थः । भाष्ये—‘नियमार्थ’
मित्यस्य तत्सर्ववन्धवोधनपूर्वकः नियमार्थमित्यर्थः । पूर्वं व्याख्यानात्तत्सर्ववन्धः ।
इदानीं तु तत्रैवार्थे ज्ञापनमुक्तमिति भेदः । भाष्ये—अनन्तं बहुहुष्विति । बहु

१ ‘वसिष्ठिका’ । २ अचिञ् । ३ अत्र पाठे शिवदत्तो आन्तः । ४ ‘तस्यैव’ ।

सैव द्वितीयमर्थमुपसक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्ये'ति ॥ यदप्युच्यते—'एक
वचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य' इति ॥ मा भूदे-
वम्—अन्यो बहुषु यन्यो बहुष्विति, अत्रन्त यद्बहुषु यत्रन्त यद्बहुष्वित्येव
भविष्यति ॥ ननु चोक्त 'नैव शक्यमिह हि दोष स्यात्—काश्यपप्रतिकृ
तय काश्यपा—इति ॥ नैपं दोषं । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैत
लौकिक गोत्रम् ॥ यस्य बहुवचने परतो लुक्, समासबहुत्वे तेन ['नेति]
प्रतिपेधो वक्तव्य, तेनैव चेत्कृत बहुत्वमिति वा वक्तव्यम् ॥ यस्य प्रत्ययार्थ
बहुत्वे लुक्तेनाऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् ॥ यस्य बहुवचने परतो लुक्त्वा
यमाधिको दोष—'अत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्नोति'। तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे
लुगित्येव पूर्वं पक्षो ज्ञातवान् ॥ अथेह कथं भवितव्य—गार्गी च वास्यश्च वाज्य
श्चेति ॥ यदि तावदस्त्री विधिनाऽर्थायते अस्यत्राऽस्तीति कृत्वा भवितव्यं लुक् ।
अथ स्त्री प्रतिपेधेनाऽर्थायते अस्यत्राऽस्तीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिपेधेन ॥

किं पुनरत्रोऽर्थसंततत्वम् ? ॥ देवा एतज्ज्ञानुमर्हन्ति ॥ अथ यो लोप्यलोपिना
प्र] अर्थनिर्देशादी परिहारमाह—यदर्थाति। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः । प्रति
हृनिबहुत्वेऽयमनन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः । न चेत्तदिति । यद्यपि
शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाभय परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् ।
इदानीं पञ्चदशे दोषपरिगणनमाह—यस्येति। तस्मादिति। अर्थपक्षे लुक्तेऽपरानि
नित्तकत्वादनय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्रमह । 'अस्त्रिया'मित्येतत् कृतमव ।
गार्गी चेति। एकैकं शब्दरूप स्त्रीपुसात्मकसमुदायाभिधायि। तत्र पर्युदासे सर्वेषां
लुका भाव्यम्, प्रसज्यप्रतिपेधे तु न भाव्यमिति सदेहाग्रश्च । देवा इति ।
दिव्यदृशो देवा इति पण्डिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यनया लाघवात्स्या

व] अित्यस्याऽव्याप्त्यतिव्याप्तिवारकतया सारवत्त्वलाभेन तदन्तविशेषणमिति भावः ।
'तस्यायमाधिको दोष' इति युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वा' इन्द्वेऽबहुषु
लुग्वचन'मिति दोषोऽस्त्येवेति तस्याप्युपलक्षणमिदम् । अर्थपरत्वे तु युगपदधिकर
करणता विनाऽपि तदोपोद्धार उक्तः । एकैकमिति । इन्द्वेऽपसमुदायस्य स्त्रीपुसा
त्मकसमुदाये शक्ती समुदायस्य ग्रन्थेकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति
भावः । यद्वा 'समुदायाभिधायी'त्यस्य समुदायगतबहुत्वाभ्याभिधायीत्यर्थः ।
भाष्ये—अर्थसंततत्वमिति। तत्त्वसंतत्वशब्दाः पर्यायौ । पण्डितज्ञेयप्रकार दर्शयति—
तत्रेति । अन्येषां मन ॥ न युक्तं, न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वमुक्तं बहवो गार्ग्य
उच्यन्ते । 'गार्गी चे'त्येववचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणान्तरमात्रे सद्भाविशेषानव

१ कचिन्ना । २ 'अन्वय' । ३ 'लुकाभाव्य' । ४ 'अर्थतत्त्वम्' । 'अर्थस्य तत्त्वम्' । 'संतत्त्व' ।

समासस्तत्र कथं भवितव्यम् ? ॥ उभयं हि दृश्यते 'शरद्वच्चुनकदर्भाङ्गुवत्सा प्रायणेपु' । 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति' ॥ [तद्वाजस्य] ॥

यजजोश्च ॥ २।५।६४ ॥

॥ ॥ यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठा उपसह्वानम् ॥ ॥ यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठा उपसह्वानं कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुल गार्ग्यकुल, गार्गकुल वा । गार्ग्ययो कुल गार्ग्यकुल, गार्गकुल वा । वैदस्य कुल वैदकुल, विदकुलं वा । वैदयो कुल वैदकुल, विदकुलं वा ॥

यजादीनामिति विमर्शम् ? ॥ आङ्गस्य कुलम् आङ्गकुलम् । आङ्गयो कुलमाङ्गकुलम् ॥ एकद्वयोरिति किमर्थम् ? ॥ गार्गाणां कुलं गार्गकुलम् ॥ पुरुष इति किमर्थम् ? ॥ गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठा इति किमर्थम् ? ॥ शोभनगार्ग्यं । परमगार्ग्यं ॥ [यजजोश्च] ॥

प्र] व्यत्वमिति कचिदाहुः । अन्ये ॥ ध्रुवते- 'गार्गांशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाप्रज्ञौ लुका न भाव्यम्, ध्रुव्येपा तु भाव्य' मिति । अभेति । लोपभाजामन्यथा च यः समास इत्यर्थः । यदा लोपभाग्युपपदार्थानामभिधानाद्वक्तव्यस्तदा तदाश्रयेण किं तस्य लुक्क्रियताम्, अथ 'तेनैवे'ति वचनादलोपिसन्निधिकृतं बहुत्वमिति भावकारि लुगिति प्रश्नः । उभयं हीति । ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भावः । भूगुवत्साप्रायणेष्वाति । अत्र द्वौ लोपिनौ, तृतीयस्तु नडादिपगन्तो न लोपी । द्वयोश्च लुक् । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । द्वौ लोपिनौ, गालपस्तु ऋष्यगन्तो न लोपी । न च लोपिनौर्लुक् । तदेव ज्ञापकद्वयसद्भावात्प्रयोगद्वयोपपत्तिः ।

यजजो । यजादीनामिति । इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुभाजस्ते यजा

व] गमाच्च, युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वात्स्यायनः स्त्रीत्वयुक्ता नोच्यन्ते अनुभवविरोधादित्याहुः । पर्युदासप्रतिषेधयोरुभयोरपि गार्गांशब्दे लुगभावोऽन्यत्रोर्लुगित्यर्थतत्त्वम् । द्वन्द्वार्थे उद्भूतावयवभेदे समूहे गार्गा उपसक्रान्तत्वेनानायां न्तरानुपसक्रान्तत्विजोऽभावादिति परे । बहुर्थ इति । बहुत्वाश्रयार्थ इत्यर्थः । अथ तेनैवेति वचनादिति । प्रत्ययग्रहणपक्षे 'तेनैवे'ति वचनात् भवति लुक्, अर्थग्रहणपक्षे तदभावात्प्राप्नोति, तथा च द्वितीयपक्षे एतदर्थमेव 'तेनैवे'ति किं कर्तव्यमिति प्रश्नाशय इति भावः । ज्ञापकद्वयेति । एवञ्च 'तेनैवे'ति न कार्यमिति भावः । 'तेनैवे'ति ध्रुवताऽपि 'भूगुवत्साप्रायणेष्वातिप्रयोगनिर्वाह्याय ज्ञापकस्यावै'त्याश्रयणीयत्वात् । एवञ्च गार्ग्यश्च चैत्रश्च मैत्रश्चेत्यादौ द्वन्द्वे यथाप्रयोगं लुगलुकोर्व्यवस्था बोध्या

यजजोश्च । इतः प्रभृतीति । अतः पूर्वविषये 'आङ्गकुल'मित्येवेति भावः ।

१ 'किम्' । २ कचिच्च । ३ 'द्वयोवेति' । ४ 'त्यर्थतत्त्वेनार्थान्तरानुपसक्रान्त उद्भू' ।

बह्वच इज प्राच्यभरतेषु ॥ २।४।६६ ॥

किमय समुच्चय प्राक्षु च भरतेषु चेति, आहोस्विन्नरतविशेषण प्राग्रहण—प्राञ्चो ये भरता इति ॥ किं चात ? ॥ यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकम् । न ह्यन्यत्र भरता सन्ति ॥ अथ प्राग्रहण भरतविशेषण ? ॥ प्राग्रहणमनर्थक, न ह्यप्राञ्चो भरता सन्ति ॥ एव तर्हि समुच्चय ॥ ननु चोक्तम्—‘भरतग्रहणमनर्थक न ह्यन्यत्र भरता सन्ती’ति ॥ नानर्थकम् । शार्पकार्यम् ॥ किं ज्ञाप्यते ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहण न भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ ‘इज प्राचाम्’ । भरतग्रहण न भवति । औहालकि पिता । औहालकायन पुत्र इति ॥

न गोपयनादिभ्यः ॥ २।४।६७ ॥

॥ ॥ गोपयनादिप्रतिषेध प्राग्वरितादिभ्यः ॥ गोपयनादिभ्यः प्रतिषेध प्राग्वरितादिभ्यो द्रष्टव्य । हारित हारितौ । बहुषु—हरिता ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्व ॥ २।४।६९ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ? ॥ द्वन्द्वे मा भूदिति ॥ नैतदिति प्रयोजनम् । इत्यते पूर्व द्वन्द्वे—आष्टकिकापिष्ठल । आष्टकिकापिष्ठलय इति ॥ अतः प्र] दय आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । [यत्रनोश्च] ॥

बह्वच । द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि समवाहोपदर्शनाच्च प्रथम—किमयमिति । गोवलीवर्दत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसम्भव । औहालकिरिति । उहालको नाम भरतकुलोत्पन्न । [बह्वच इज] ॥

न गोप । विशाचन्तर्गणो गोपयनादि । न च तत्समाप्तय गणे वृत्करण पठितमिति आगणान्ताद्ग्रहण प्राप्नोतीत्याह—गोपयनादिप्रतिषेध इति । [न गोपय] ॥

उपकादि द्वन्द्वेपि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात्प्रथम—किमर्थमिति । आष्टकिकापिष्ठलय इति । अस्मादेवोदाहरणात्सिक्किन्वादिष्वन्य पाठोऽनार्य इति लक्ष्यते ।

उ] बह्वच । सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्वसम्भवादाह—गोवलीरिति । इदमेव तयारपि समाभशापकमिति भावः । वस्तुनो ‘गोवलीवर्द’मित्यादौ सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वेनाऽत्र सौत्रत्वाद्वन्द्व । सामान्यविशेषवाचिनो नव द्वन्द्व, ‘सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नैति वक्तव्य’मिति तत्रैव भाष्योक्तिरिति बोध्यम् । [बह्वच इज] ।

उपकादि । पाठोऽनार्य इति । अतिकारोक्त इत्यर्थः ।

१ ‘समुदाय’ । २ क्वचित् । ३ ‘ज्ञापनार्थम्’ । ‘भरतग्रहण ज्ञापकार्यमिति वार्तिकस्यात् । ४ ‘गोपयनादिप्रतिषेध’ । ५ ‘द्वन्द्वेवाऽद्वन्द्वे च’ । ६ ‘अष्टक’ । ‘आष्टकि’ ।

उत्तर पठति-॥ ॥ अद्वन्द्व इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ॥ 'अद्वन्द्व' इत्युच्यते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्' । द्वन्द्वाधिकारो निवर्त्यते तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण द्वन्द्वे चाऽद्वन्द्वे च भविष्यति ॥ [उपकादिभ्यो] ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच ॥ २।४।७० ॥

॥*॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् [कर्तव्यम्] ॥*॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । 'आगस्ति' 'कुण्डिन' जित्येतौ प्रकृत्वादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ लुक्प्रतिषेधे दृष्ट्यर्थम् ॥*॥ लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् ॥ ॥ प्रत्ययान्तनिपातने हि दृष्ट्यभावः ॥ ॥ प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् । आगस्तीया कौण्डिना इति ॥ यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते, केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ? ॥*॥ अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥*॥ अधिकारात्प्रत्ययलोपो भवि

प्र] द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति । अधिकारशब्देनाऽत्र शास्त्रीयोऽधिकारः स्वरितव निमित्तो न गृह्यते नहि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्दः आसत्स्वरितः, किं तर्हि, लौकिकोऽधिकारापेक्षालक्षणो निवर्तयिष्यति । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोभिधीयते । तस्य नात्र निषेधो द्योत्यते । तेनाऽयमर्थो- 'द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते, तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाऽद्वन्द्वे च लुगित्वा पसिद्धिः' ॥ [उपकादिभ्योऽन्य] ॥

आगस्त्यकौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गः । तत्रागस्त्यकौणाद्यानां इत्यत्रादेशो कृतेऽऽद्वत्वाच्छेदो न स्यादित्याह-प्रकृतिनिपातनमिति । प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । गोत्रेऽलुगचीति लुक्प्रतिषिद्धः तस्मिन्योगशिष्टस्यादेशस्याऽप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छ सिध्यति । प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतैत्यर्थः । कौण्डिना इति । 'कणादिभ्यो गोत्र' इत्यण् । अस्य विशेषाऽभावप्रदर्शनाद्योपन्यासः । अधिकारादिति । लुक्प्रवृत्तिमिहानुवर्तते । तत्र प्रकृतेरादेशः, प्रत्ययस्य तु लुगित्यर्थः

उ] आसत्स्वरित इति । फल्यऽभावादिति भावः । स्वरितत्वाऽसङ्गाभावस्यैवान्वाख्यानं चार्त्तिकमित्यन्ये ॥ [उपकादिभ्यो] ॥

आगस्त्यकौण्डिन्याः प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह-प्रकृतेरेवेति । अर्थादेव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः । भाष्ये-वृद्ध्यभावः स्यादिति । एवं च चो न स्यादिति भावः । पूर्वं फल्यऽभावादुद्धसंज्ञाऽभावेन स्थानिवद्भावेन न तत्राह इति बोध्यम् । अस्य विशेषेति । यद्यपि 'कौण्डिना' इति सिध्यति, तथाऽप्यागस्त्या इति न सिध्यतीति व्याख्येयमिति भावः । ननु प्रत्ययवाचक

प्यति ॥ तत्तर्हि प्रकृतिनिपातन कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् ॥ [*॥ योगविभागा
त्सिद्धम् ॥*] ॥ योगविभाग करिष्यते 'आगस्त्यकोण्डिन्ययो' । आगस्त्य
कौण्डिन्ययोर्वहुषु लुग्भवति । तत 'अगस्तिकुण्डिन्यं' ॥ अगस्तिकुण्डिन
जिष्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भवेत आगस्त्यकोण्डिन्ययोरिति ॥ एवमपि
प्रत्ययान्तपोरेव प्रामोति । प्रत्ययान्तोद्धि भवान् पष्ठीमुखारयति 'आगस्त्य
कौण्डिन्ययोरिति ॥ नैष दोष । यथापरिभाषित प्रत्ययस्य लुक्लुलोपो
भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति, अवभिष्टस्यादेशौ भविष्यत ॥

यतोऽचि च ॥ २।४।७४ ॥

॥*॥ उतोऽचि ॥*॥ उतोऽचीति वक्तव्यम् । इह मा भून्-सनी
नसो दनीध्वस इति ॥ अथ 'ऊन' इत्युच्यमाने इह कस्मात् भवति-यो
यूय रोरूप ? ॥ विहितविशेषणमूर्कारग्रहणम्-ऊकारान्ताधो विहित
इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्सगृहीत, सनीससो
दनीध्वस इत्येव भवितव्यम् ॥ [यतोऽचि च] ॥

प्र] सपद्यत । बहुषु लुग्भवतीति । बहुषु वर्तमानयोर्व प्रत्ययस्तस्यन्यर्थ । प्रकृ
त्यादेशाविति । सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थ । प्रत्यय हि लुक् प्रकृतिरेवावशिष्यत ।
एवमपीति । पष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधान इति भाव । ततश्च लुगादशयोश्च
पर्यायप्रसङ्ग । यथापरिभाषितमिति । तत्र म्यानिभेदान् पर्यायाऽभाव ॥

यतोऽचि च । सनीनस इति । यद्यत्र लुक् स्यात्तदा न लुगन्तस्येति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्तलोपो न स्यात् । अतो लोप । 'यस्य हउ' इति लोपे तु
प्रत्ययलक्षण भवत्येव ॥ [यतोऽचि च] ॥

उ] पदाऽभावेन बहुष्वित्यस्य प्रत्ययान्तसमुदाय एवान्वये तस्यैव लुक् स्यादन आह-
बहुष्विति । य प्रत्यय इति । लुगाभितोऽय प्रत्ययाऽदर्शनस्यैव लुगादिनि
बोध्यम् । पष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानपत्रा सामर्थ्यस्य प्रविबोधितेति भाव ।
तत्रेति । एतदर्थमेव तत्र प्रत्ययग्रहण कृतम् । यद्वा गोत्रे' इत्यनुवर्त्य 'गोत्र इतस्य
लु'गिन्यर्याज दोष, पर्यायाभाव इति । विकल्पस्याऽष्टद्वयदुष्टत्वादित्यपि बोध्यम् ।

यतोऽचि च । यदा साहचर्यादध्यय एवाऽग्न गृह्यत । उतोऽचि । ऊन
परस्य यतोऽचि दुहित्यर्थ । यत्तत्रेति । 'न भावि'ति सूत्रमप्यस्यान्यप्रकारस्तु
लक्ष्यविशेषविषय एवेति निरूपित तत्रैव भाव । इत्येव भवितव्यमिति । योयूयो
रोरूप इत्यत्र वक्तृत्वाद्दलुगभाव एवेत्यपर ॥ [यतोऽचि च] ॥

गानिस्था । 'इणो गा शन्द' इति भाष्ये इकोऽर्थाभ्युदात्तदेशस्यापि

१ क्वचित् । २ 'भविष्यत' । ३ 'योरपि' । ४ हि क्वचित् ।

५ 'नुयन' । ६ 'विरोह्य' । ७ 'मूलागन्त' ।

गातिस्थावुपामूभ्य सिचः परस्मैपदेषु ॥ २।४।७७ ॥

॥ ॥ गापोर्ग्रहणे इण्विबत्योर्ग्रहणम् ॥ ॥ गापोर्ग्रहणे इण्विबत्योर्ग्रहण
कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्दः, पिबतेर्यं पाशब्द इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्
अगासीत्त, अपासीद्वनमिति ॥ तच्चर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इणो
ग्रहणे तावद्वाचं निर्देशादेव व्यक्तः 'लुग्विकरणस्य ग्रहण'मिति ॥ पापग्रहणं चापि
वार्त्तम् । उक्तमेतन्—'सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणग्रहण'मिति ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ २।४।७९ ॥

॥ ॥ तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥ ॥ तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तं
व्यम् । आत्मनेपदैव यौ तथासाविति वक्तव्यम् ॥ ॥ एकवचनग्रहणं वा ॥ ॥
अथ वैकवर्चने चे तथासी ईति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यमन्यतरकर्तव्यम् ॥
॥ ॥ अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ ॥ अनुव्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत । अत
निष्टं यूयम् असनिष्टं यूयमिति ॥ तच्चर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ।

प] गाति । पिबतेरिति । पिबतर्यं स्थानी दृष्ट—पाशब्द इत्यर्थः । शिति च
पिबादेशो विहित इति पा पान इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम् । अगासीदिति ।
गै शब्दे 'पा रक्षणे' अनयोर्धमरमनमाना सक् चेति सगागमः । सिचश्चेद् ।
निर्देशादिति । गातात्यादादिवादेशानुकरणत्वादशदितुम् गातिशब्दः श्रुता
निर्दिष्टः । सर्वत्रेति । घुमास्थागपे त्यादानपीत्यर्थः । तेन 'पायते' इति पातेरी
त्वाऽभावः । शोपणार्थस्य तु पायनेर्लक्षणात् वात्पाहस्यस्य ग्रहणाऽभावः ।

उ] सिद्धिरिति भावः । यः स्थानीति । स्थान्यादेशसम्बन्धे पटीति भावः । ननु
पातेरपि पिबादेशः किं नेत्यत आह—शिति चेति । अदादितुकेति । 'दितप
कर्त्तर्ये'र्धक्त्वाऽभावादिकरणो न न्यायः प्राप्तः इतिवादिना मतेपि तस्य गैतिरिति
स्यादित्याशयः । न च गै'शब्दे इत्यस्य कृतात्वस्यानुकरणात् शित्यपि एवमेव
रूपेण निदेशः सदिग्ध इति वाच्यः, लक्षणात्त्वेन तस्याऽनुकरणात्
यस्मात् शित्यपि एवमेव रूपं तस्यैव ग्रहणञ्च । अन्यथा 'गास्थावु—'इत्येव
मेव वदेदिति भावः । गच्छस्तु नाऽनुकरणं, परस्मैपदपरत्वाऽभावात् । 'गामादा-
ग्रहणे'ष्वविशेषः इति श्रुतब्रूहितागादेशविषयमिति बोध्यम् । भाष्ये—अलुग्विकरण
स्येति । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्ये'त्यनयेत्यर्थः ।

तनादिभ्यस्त । अतनिष्टेति । मध्यमपुरुषपरवचनम् । [तनादिभ्यस्त] ॥

आम । यद्यपि पूर्वसूत्रे लेखितं न्लेग्रहणं तथाप्यत्र योग्यतावशात् नष्ट एव

१ 'इणग्रहणे' । २ 'देवेद व्यक्त' । ३ 'वक्तव्यमेवैतत्' । ४ 'वचनं कर्त्त' ।

५ पदे । ६ 'वचन' । ७ 'द्वि वा' । ८ 'तना' । ९ 'गाशब्द' । १० 'कर्त्तर्य' ।

यद्यपि तावदथ तशब्दो दृष्टापचारोऽस्यात्मनेपदम्, अस्त्येवं परस्मैपदम्, अस्त्येकवचनम्, अस्ति बहुवचनम्। अथ तु सलु दासशब्दोऽदृष्टापचार आत्म-
नेपदमेकवचनमेव च । तस्याऽस्य कोन्य सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्म-
नेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा—‘अस्य गोर्हितीयेनाऽर्थ’ इति गौर्विनीयते नाथो
न गदंभ इति ॥ [तनादिभ्यस्तथामो] ॥

आमः ॥ २।४।८१ ॥

॥*॥ आमो लेलेपि लुक्लोडोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ आमो एलापि लुक्-
लोडोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । ता वैषवापयो विदामकन् । अत्र भवन्तो विदो
कुर्वन्तु ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । लिप्रहण निवर्तिष्यते ॥
यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति ॥ इत्थत एव प्रत्ययमात्रस्य ॥
आतश्चेत्यते, एव ह्याह ‘कृशानुप्रयुज्यते लिटी ति’ । यदि च प्रत्यय
मात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ॥*॥ आमन्तेभ्यो णल प्रतिषेध ॥*॥
आमन्तेभ्यो णए प्रतिषेधो वक्तव्यः । शशाम तताम । धृदो कृतापा
माम इति लुक् प्राप्नोति ॥*॥ आमन्तेभ्योऽर्धवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेध ॥*॥
आमन्तेभ्योऽर्धवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेधः । अनर्थक प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ लुक्-
रमात्रं भवति—शशाम ततामेति ? ॥ ‘अर्धवद्ग्रहणात्’ । अर्धवत् आम्हा-
ब्दस्य ग्रहणम्, न वैषोऽर्धवाम् ॥*॥ आमन्तेभ्योऽर्धवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेध इति
प्र] आम । लिप्रहणमिति । निपातनादप्यत्र लुक्सिष्यति तत्त्वनपेक्षया परि-
हार उक्तः । प्रत्ययमात्रस्येति । तरबादेरपीत्यर्थः । एव ह्याहेति । व्यवहित
किपर्यन्तप्रयोगविहितपर्यमेव तद्वचनमित्यर्थः । आमन्तस्वाऽनभिष्यक्तपदार्थत्वाच्च
स्वाभाविकमेवाऽनुपातस्तरबादेर्दुग्दारेणाऽन्वाख्यायत इति भावः । अर्धवत् इति ।

४] प्रहणमिति वार्तिरम् । निपातनादिति । विदोर्दुर्बलित्यन्यतरस्या’मिति अन्य-
त्सदसा’मित्यादिनिपातनादित्यर्थः । तत्त्विति । ले रित्यननुडरा सर्वेष्टमिद्वौ तद-
नुवृत्तिमभ्युपगम्य लुक्लोडोर्निपातनाश्रयगमयुक्तमित्यनपेक्षवीचम् । तरबादेरिति ।
लवस्थायामेव लुक् श्रुत्या कृन्तत्वाप्रानिपदिकत्वेन तरबुपरस्यत इत्याशयः ।
आदिना तमम् । तदन्तादुत्पन्नं वाम् च श्रुत्य । व्यवहितेति । तरबादौ सति
व्यवहितत्वं स्यादिति भावः । नन्वनभिष्यक्तपदार्थत्वेनाऽनिशयाद्ययोगात्तरबाद्येनु-
त्पत्तौ कथं लुगित्यत आह—आमन्तस्येतिप्रत्ययमात्रस्य लुक्कर्मदर्शनम्, इत्थत
एवानुपतिरिति भाष्याश्रयार्थ इति भावः । नन्वर्थज्ञानम्—असंभवीत्यत आह—आम्प्र-
त्यय इति । भाष्ये—सन्निपातेति । ‘लक्षणप्रतिपदोक्त’परिभाषया ‘प्रत्ययाप्रत्यय-

१ ‘मस्ति च’ । २ क्वचित् । ३ ‘वचन च’ । ४ ‘अस्य भवन्तो’ । ५ ‘तरबनु’ ।

चेदम प्रतिषेध ॥२॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्गृहणाण्यलोऽप्रतिषेध इति चेदम
 [धातो] प्रतिषेधो वक्तव्य । आम ॥२॥ उक्त वा ॥२॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सखि
 पातलक्षणो विधिरनिमित्त सद्दिघातस्ये'ति ॥ किं पुनर्लुगादेशानामपवाद,
 आहोस्वित्-कृतेष्वादेशेषु भवति ॥२॥ लुगादेशापवाद ॥२॥ लुक्-अदेशानामप
 वाद ॥२॥ तिङ्गुताऽभावस्तु ॥ ॥ तिङ्गुतस्य त्वभाव ॥ कस्य ? ॥ पदत्वर्थ्य ।
 ॥२॥ सुबन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥२॥ 'सुबन्त पद मिति पदसज्ञा भविष्यति ॥
 कथं स्वाद्युरपत्ति ? ॥२॥ लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्व तदाश्रय प्रत्ययविधा
 नम् ॥२॥ लकार कृत्, 'कृत्वात्प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसज्ञा, तदाश्रय
 प्रत्ययविधानम्, प्रातिपदिकश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ॥ [येनैव] सुप
 श्रवण प्राप्नोति ॥ 'अच्यया'दिति लुग्भविष्यति ॥ कथमच्ययत्वम् ? ॥
 ॥ ॥ अव्ययत्व मरारान्तत्वात् ॥२॥ कृदन्त मान्तमव्ययसज्ञ भवतीत्यव्ययसज्ञा

प्र] आमप्रत्ययस्योऽनिदिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान् । आम इति ।
 अम गत्यादिष्वित्यस्य णलि वृद्धौ द्विवचन एकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थव
 र्वाण्यलो लुक्प्रसङ्ग । किं पुनरिति । यदा 'विशेषविधि सामान्यविधिबाधक'
 इति न्याय आधीयत तदा लकारान्तरेषु सावकाशाश्रित्यादयो विशेषविहितेन
 लुका वाच्यन्त इत्यादिशाऽपवादो लुक्प्रसङ्गतेऽथ स्वविरोधादस्ति ॥ सभवो मनु
 भय स्यादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति सन्देहात्प्रथ । लुगिति ।
 सत्यपि सभवे बाधन तज्जदानेनेव दधिदानस्यनि भाव । कस्येति । निघातादे
 स्तिङ्गार्थस्याऽनिघटत्वात्प्रथ । कथमिति । आम प्रत्ययत्वादप्रत्यय इति प्रातिपदिक
 सज्ञानिषेधात्प्रथ । लकारस्येति । 'अति'टिति कृत्प्रज्ञाप्रतिषेधात्स्वभाविनो
 लकारस्य । अय ॥ निङ्भावी न भवतीति भाव ।

सुप श्रवणमिति । यद्यप्येकवचनस्य हृन्त्यादिलोपोऽस्ति तथापि द्विवचनमनुय
 चनश्रवणप्रसङ्ग । कृदन्तमिति । कृन्मेनन्त इत्यत्र कृदन्तस्य विशेषण मेजन्त

उ] यो'रिति परिभाषया च सुसाधमेतत् । तदा कृतेष्विति । विरोधाऽभावादे
 वाऽन्तरङ्गात्पूर्वं लुगित्यपि न वाच्यमिति भाव । निहिताना नियम'इतिपक्षाभ्ययणा
 द्वीभयोस्तुल्यत्वम् । सत्यपीति । न चाऽऽमुपसर्गिकादे परत्वात्तत प्रागेव वादेशा नि
 न भवन्तीति वाच्यम् अपवादविषय उत्सर्गाऽप्रवृत्ते । 'प्रकृत्य वाऽपवादविषय'
 मिति न्यायात् । नन्वतिङित्यनेन तिङ्स्थानित्वयोग्यस्य लस्य वृत्तज्ञा प्रतिषिध्यत
 इति कथं लिट् कृत्त्वमत आह-तिङ्भाविन इति । यद्यप्याम इत्यनेन सुपोऽपि
 लुक् सिध्यति 'ले'रिति निवृत्तस्तथापि तदनुवृत्तिमतेऽपि लुक् साधयितुमाह भाष्ये-

१ कचिन्न । २ 'शाऽपवा' । ३ 'भवतीति' । ४ 'पदस्य' ।

५ 'सुबन्तत्वान्निद्ध' । ६ 'भवति' ।

भविष्यति ॥ स्वर कथम्-यन्प्रकारयाचकार ? ॥~॥ स्वरं कृदन्तप्रहृति
स्वरत्वात् ॥ 'कृदन्तमुच्चरपद प्रकृतिस्वर भवती'भ्येष स्वरो भविष्यति ॥~॥
तथा च निघातौऽनिघातसिद्धि ॥~॥ तथा च निघातौऽनिघातसिद्धिर्भवति ।
चधुष्काम याजयाञ्चर । 'तिष्ठति' इति तस्य चाऽनिघात , तस्माच्च नि
घात सिद्धो भवति ॥ ॥ नञा तु ममासप्रसङ्ग ॥~॥ नञा तु समाम्
प्राप्नोति-न कारयाम् नहारयाम् । 'नन्मुबन्तेन सह समस्यत' इति समाम्
प्राप्नोति ॥ ॥ उक्त वा ॥~॥ [उक्त वा] । किमुक्तम् ? ॥ अमामध्यादिति ।
नात्र नञ आमन्तेन सामर्थ्यम् ॥ केन सहि ? ॥ लिङ्गन्तेन । न चकार
कारयाम्, न चकार हारयामिति ॥ [आम] ॥

प्र] प्रहृण, न तु कृत । स्वरादिषु यशमिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात्तद्धितसाह
चर्याद्वा तद्धित एव गृह्यत । यत्प्रकारयाचकारसि । अत्र प्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यते
तच्च निघादिलुकि मति गतिर्गन्तौ निदि चोदात्तत्वात् सिध्यति नान्यथानि भाव ।
कृदन्तप्रकृतिस्वर वादिति । प्र'शब्दस्य 'कारया मित्यनेन समासे कृते ममाम्
स्वराव्ययपूर्वपदप्रहृतिस्वरौ प्राप्तयो कृन्वर तत्र शेषनिघातेन गतरनुदात्तत्वं
सिध्यतीत्यर्थः । तस्य चेति । आमन्तस्याऽनिन्तवाशिघानो न प्रवर्तत । तस्मा
त्पर तिष्ठन् तु चकारादि निह्न्यते । न कारयामिति । ततश्च नलोपादिप्रसङ्ग ।
न चकारेति । नञो लिङ्गन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न स्वयं लौकिक प्रयोगे व्य
क्तिविपर्यन्तप्रयोगनिग्रहार्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य । अभिव्यक्तपदार्थेन नञ सामर्थ्यं

उ] अभ्यप्यादिति लुगिति । द्विवचनसि । तदुपनिप्रहारश्च उत्तरम् न भाष्ये स्पष्ट ।
ननु कृत इति । तद्विशेषण्ये हि कृतो मानसभावान्न सिध्यतीत्यर्थः । इति
शेषण्वपक्षे तु ले रिनि निवर्य 'आम' इत्यनेनैवति बोध्यम् । तद्धितप्रकरणा
दिति । तद्धितश्चाऽसर्वत्रिभक्तिरिति पठित्वा हि तत्र ते पठिता भनस्तपु तद्धित
पदमनुवर्तत इति भाव । अननुगतावपि ॥ शेष इत्याह-तद्धितमाह्वयार्थेति ।
समामे कृते इति । गतिसमास इत्यर्थः । न च निन्य' इति समामाऽभावे स्वरो न
सिप्नोदिति न वाच्यम् । उपसर्गाभा क्रियामात्रेण सामर्थ्यात्, -अनभिव्यक्तपदार्थे
केन 'कारया'मित्यनेन नाऽस्य सामर्थ्यमिति न दाहनीयम् । निहृतपदत्वे त्वत्र
ममामो न स्यादित्यनिष्टम् । 'तथावे'त्यनेन सूचिन हेतुं दर्शयति-आमन्तस्येति ।
नलोपादीति । आदिना पूर्वपदप्रहृतिस्वरत्वम् । भाष्ये-न चकार हारयामिति ।
अचितु 'न नहारहारया'मिति पाठ । तत्र चकारेत्येवदर्शनो निरुद्ध-नदारेति ।

१ स्वर'इति आचिन्त्यम् । २ 'निघातसि' । 'निघाताऽसि' ।

३ लिङ्गन्तेन' । ४ 'नहार' ।

अव्ययादाप्सुप ॥ २।४।८२ ॥

॥ ४ ॥ अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाऽभावात् ॥ ॥ अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लिङ्गाऽभावात्' । अलिङ्गमव्ययम् ॥ किमिदं भवान् सुपो लुक् सृज्यत्वापो लुक् न सृज्यति । यथैव हलिङ्गमव्ययमेवमसङ्गमपि ? ॥ सत्यमेवमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यं प्रार्थयमानं सुपो लुक् सृज्यति, आप पुनरस्य लुकि सति न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति ॥ उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकत्वादीनामभावात्' । एकत्वादिप्रत्ययेषु स्वादयो विधीयन्ते, न चैषामेकत्वाद्य सन्ति ॥ अविशेषेणोत्पद्यन्ते, उत्पन्नानां नियमं क्रियते ॥ अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमं क्रियते ॥ के च प्रकृता ? ॥ एकत्वादयः । एकस्मिन्नेकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोर्विति ॥ अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-
प्र] न स्वनभिव्यक्त्यर्थेनेत्यर्थः । [आम्] ॥

अव्ययादा । लिङ्गाभावादिति । न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षे 'त्रिया'मित्यत्राश्रितं, 'भूतमित्यत्राक्षणी'त्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । किमिदमिति । सङ्ख्यायाः अप्यभावात् सुपाऽपि नोत्पत्त्यव्यमिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । स्वभावित्येव सुपोऽनुपलब्धितुङ्गद्वारेण पदत्वनिबन्धनस्त्वादिकार्यसिद्धयेऽन्वाख्यायत इत्यर्थः । उच्यमानेऽपीति । प्रसङ्गाऽदर्शनस्य लोपादिसङ्गाविधानात् । अनुपलब्धस्य सुपो लुगसंभवादिति भावः । एकत्वादिविवृतिः । वा त्वैकवाक्यतया विशिष्ट एवार्थे स्वादिविधानादिति भावः । अविशेषेणेति । वाक्या

उ] तत्र सामान्यविशेषयोरभेदाऽन्वयादित्याहुः ॥ [आम्] ॥

अव्ययादा । ननु मा भूम्नि, 'तत्र शास्त्राया'मित्यादौ स्त्रीसमानाधिकरण्यादेव दाप्, तस्य चाऽनेन लुगल आह-न चेति । भूतमिति सामान्ये नपुमकम् । ननु 'क्षेत्राभ्यां ब्राह्मणीभ्यां कृत'मित्यादावव्ययात्पराऽऽप्यसंभव इति चेत्ता 'अव्यया'दिनि विहितविशेषणम् । यद्वा आप्मुच्यमाशिक्षाऽस्याव्ययरूपस्यैव ग्रन्थासत्याग्रहणात् दोषः । एवम् 'कुन्नेजन्त'सूत्रस्याप्यपि स्वरसत् सङ्गच्छते इति दिक् । ननु सुपोऽनुत्पत्तां कथं लुक्, कथं वा प्रत्ययलक्षणमत आह-स्वाभावि क्येवेति । अव्ययात्परमुपदर्शनमेव लुक्सङ्गमिति भावः । ननु पूर्वाकरीत्या सिद्धौ किं सुवृत्तस्येत्याशङ्क्याह-प्रसङ्गेति । स्वादिवाक्ये एकत्वादीनामनुपादानादाह-वाक्येकेति । वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । 'उत्पन्नानां नियम' इति भाष्यस्यार्थः

‘उपचन्तेऽव्ययेन्य स्वादय’ इति, यदयम् ‘अव्ययादाप्सुप’ इति लुक् शन्ति ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्प्रपञ्चम्या ॥ २४।८३ ॥

॥२॥ नाव्ययीभावादत इति योग्यवसानम् ॥२॥ ‘नाव्ययीभावादत’ इति योतो व्यवसेय । नाऽव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग्भवति । तत-
‘अम्प्रपञ्चम्या’ इति ॥ किमर्थो योगविभागः ? ॥२॥ पञ्चम्या अम्प्रनिप
योर्यम् ॥२॥ पञ्चम्या अम प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥२॥ एकयोगे शुभयो प्रति
षेध ॥२॥ एकयोगे शुभयो प्रतिषेध स्यात् । अमोऽलुक्श्च ॥ स तर्हि
योगविभाग कतस्य ? ॥ न कतस्य ॥ ॥ तुर्नियामक ॥२॥ नु प्रियते
स नियामको भविष्यति-‘अमेवाऽपञ्चम्या’ इति । ॥ ॥ अमि पञ्चमीप्रतिषेधे
ऽपादानग्रहणम् ॥ ॥ अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहण कर्तव्यम् । अपा
दानपञ्चम्या इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥२॥ कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रति-
षेधार्थम् ॥२॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत्-आपादलिपुत्र वृणो देव ॥२॥
न वीतरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासापञ्चम्यभावः ॥२॥ न वा वक्तव्यम् ॥
किं कारणम् ? ॥ [वीतरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्] ‘वितरपदमत्र कर्म
प्रवचनीययुक्तम् । वितरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भवि-
ष्यति । यदा च समास कर्मप्रवचनीययुक्तो, भवति तदा [पञ्चमी] प्रति
षेध । तद्यथा-आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकादिति ॥

तृतीयासप्तम्योर्यदुल्लम् ॥ २४।८४ ॥

॥ ॥ सप्तम्या ऋद्धिर्नदीसमाससङ्गावयवेभ्यो नियमः ॥२॥ सप्तम्या ऋद्धि

प्र] न्तरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिव्याक्यस्येति भावः । यदयमिति । एकवाक्यतापक्षेऽपि
ज्ञापनात्समुत्पत्तिरित्यर्थः । [अव्ययादाप्सुप] ॥

नाव्ययीभावायोग्यवसानमिति योगविभाग इत्यर्थः । तुर्नियामक इति ।
अवधारणे तुर्वर्तने । तेन-अमेवाऽपञ्चम्या अलुक् पञ्चम्या अपात्यर्थं सपदान ।
आपादलिपुत्रमिति । आ-पञ्चोऽत्र पञ्चमी, न त्वपादान इत्यम्भावो भवतीत्यर्थः ।

न वेति । अव्ययीभावाद्विहिताया पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधः । अत्र वीतरपद
द्विहिता पञ्चमी, तस्याथ समासप्रान्तिपदिकत्वात्किं कृत समासात् सुशब्द उत्पद्यत
तस्याऽम्भावः । भवति तदेति । श्रूयत एवेत्यर्थः । आ उपकुम्भादिति ।
कुम्भस्य समिपमिन्दव्ययीभारः । तर्जं चात्रोगे पञ्चमी [नाव्ययीभावाद] ॥

उ] नियम एवेत्याशयः । एकवाक्यतापक्षेऽपि सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेऽप्यान्वयि
बोध्यम् । अत्र पञ्चम्येऽपि सप्तान्तमपि विभक्तानामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥

१ प्रतिषेधार्थः । २ क्वचित् । ३ ‘दानप’ । ४ ‘इ’ मा’ । ५ लुक् स्यात् । ६ ‘तत’ ।

नदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । [ऋद्धि] सुमद्र
सुमगधम् । [ऋद्धि] ॥ नदीसमास-उन्मत्तगङ्ग लोहितगङ्गम् ॥ सङ्ख्यावयव-
एकविंशतिभारद्वाज, त्रिपञ्चाशद्गौतमम् ॥ [तृतीयासप्तम्यो] ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ २।४।८५ ॥

॥ ४ ॥ टिता टेरेविधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषेधम् ॥ , ॥ टिता टेरेविधे
र्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाश-पचते पचते
पचन्ते । डारौरसामवकाश-श्च कर्ता, च कर्तारी, च कर्तार । इहोभय
प्राप्नोति-श्चोऽध्येता, चोऽध्येतारौ, चोऽध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्व
विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः ॥ ॥ आत्म
नेपदाना चेति वचनात्सिद्धम् ॥ ॥ आत्मनेपदाना च डारौरसो भवन्तीति वक्त
व्यम् ॥ ॥ तच्च समससङ्ख्यार्थम् ॥ ॥ तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं सम
सङ्ख्यार्थम् । सङ्ख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे आत्मनेपदग्रहणे प
र्यादिनस्य आदेशः । वयम्यासङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ पूर्वविप्रतिषेधा
प्र] तृतीयासः । सुमद्रमिति । मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः । एकविंशति
भारद्वाजमिति । एकविंशतिभरद्वाजा वक्ष्या, त्रिपञ्चाशद्गौतमा वक्ष्या इति 'सङ्ख्यावश्ये
नेति समासः । तत्र वृत्तिपदानां स्वार्थापसर्जनार्थान्तराभिवायिवाद्गौतमभरद्वाज
शब्दयोरेकत्वनिश्चितोऽर्थान्तरे सप्रमादगभावः । ततः सप्तमी । नियाऽम्भावः ।
अहलप्रहणञ्चवक्ष्यामर्थां दर्शितः । [तृतीयासप्तम्योर्थः] ॥

लुटः प्रथमः । कर्तेति । निस्सङ्गीनामत्र डारौरसः कृता । आत्मनेपदानामिति ।
‘उत् आत्मनेपदाना च प्रथमसङ्गरानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । ततश्च
निशपदिहितनाददेशेर्लुटेत्व बाध्यते । पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य
उ] तृतीयासः । तत्र वृत्तिपदानामिति । ‘एकविंशतिभरद्वाजा’ इत्यनयो
र्याथापसर्जनवक्ष्या इत्यर्वाभिवायिवादित्यर्थः । एव हि अहानितिरन्तोऽत्यङ्ग इति
न सिध्येत् । तस्माद्वाप्यहारप्रयोगादनं युग्मान इति हरदत्तः । युक्ततरस्येति ।
अन्यथा निदानामपत्यं बन्ध इत्यादिसिद्ध्यर्थं तत्रानसूने उच्चार्तिरभाष्याऽसह
त्यापत्तिः । एतद्वाग्रभाष्यादिमौ उपमादिषु बोध्याविति बाध्यम् । [तृतीया] ॥

लुटः प्रथमः । प्रथमः परत्वादेवे सङ्गतिन्यायेन डारौरसो न प्राप्नुवन्तीत्या
शयेन वार्तिकं भाष्ये-टितामिति । अदयस्तु परस्मैपदे चरितार्था इति
भाष्यः । पूर्वविप्रतिषेधेन ङादौ सकृदतिन्यायाधयणादेत्वाऽभाष्य इति तात्पर्यम् ।
ननुनयताह-निस्सङ्गीनामिति । आत्मनेपदानाच्चेति । चेन परस्मैपदम् ।

१ उक्तं स्यात् । २ ‘प्रतिषेधेन’ । ३ इदं वार्तिकं क्वचिच्च । ४ ‘भारद्वाजा’ ।

ऽर्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह सप्रधार्यम्-डारौरस क्रिय-
न्ता टेरेत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादत्वम् ॥

नित्या डारौरस । कृतेष्वेत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेषु प्राप्नुवन्ति ॥

टेरेत्वमपि नित्यम् , कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति ॥

अनित्यमेवम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेषु
प्राप्नोति । शब्दाऽन्तरस्य प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति ॥

डारौरसोऽप्यनित्या , अन्यस्य कृते एत्वं प्राप्नुवन्त्यन्यस्याऽकृते । शब्दा
न्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययो परत्वादत्वम् । एते
कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाद्धारौरसो भविष्यन्ति ॥ समसङ्ग्यर्थेन चोपि
नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति ॥ कुत आन्त-
र्यम् ? ॥ अर्थे । एकार्यस्यैकार्यो अर्थो बहुवचस्य बहुवचस्य ॥ अथ वा आदेशा
अपि पक्षेव निर्दिश्यन्ते ॥ कथम् ? ॥ [एकशेषनिर्देशान्] ॥ एकशेषनिर्देशोऽप्यम् ।
अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे भवति किमय कृतैकशेषाणा द्वन्द्वो-डा च डा च-डा,
री च री च री, रश्च रश्च र , डा च री च रश्च-डारौरस इति, आहो स्विःकृत-
द्वन्द्वानामेकशेष - डा च री च रश्च डारौरस डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस
इति ? ॥ किं चात ॥ यदि कृतैकशेषाणा द्वन्द्वोऽनित्य समसङ्ग्य प्राप्नोति ।
एकवचनद्विवचनयोडां प्राप्नोति, बहुवचनैकवचनयो री प्राप्नोति । द्विवचन
बहुवचनयोर्ध्वं रश्चाप्नोति ॥ अथ वृत्तद्वन्द्वानामेकशेषो, न दोषो भवति ॥
यथा न दोषमयास्तु ॥ किं पुनरत्र ज्याय ? ॥ उभयमिष्याह । उभय हि
दृश्यते-‘बहु शक्तिर्किट्क’ ‘बहुनि शक्तिर्किटकानि’ । ‘बहु स्थालीपिठर’
‘बहुनि स्थालीपिठराणि’ ॥ अथवाऽऽन्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति ।
आन्तर्यादेकधर्मस्यैकार्यो, अर्थस्य अर्थो, बहुवचस्य बहुवचस्य इति ॥

प्र] यप्रयोनन तत्प्रयोनननेत्यर्थः । किंपुनरिति । कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रसक्त-
रत्वमिति सामान्येन प्रश्नः । इह तु कृतैकशेषाणा द्वन्द्वो दुष्टत्वाच्चैव प्रशस्यत इति न
उ] भाष्य-पुन प्रसङ्गेति । पुनरेत्व तु न, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति भावः ।
कृतैकशेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रधानुपपत्तिरत आह-सामान्येन प्रश्न इति ।
‘अत्रे’ति भाष्यस्यैवविधे विषय इत्यर्थः । उदाहरणान्तरविषय प्रश्न इति भावः ।
बहु शक्तिर्किटकमिति । ‘जातिरप्राणिना’मित्येवत्वम् । बहुशन्दोपात्तबहुला
न्यानुपपत्तिरना कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्वः । बहुनि शक्तिर्किटकानी’त्यत्र बहुवचना-

१ ‘एतन्मिति’ । २ क्वचित् । ३ च क्वचित् । ४ वार्तिकमिदमित्यन्ये ।

५ शेषे सति । ६ ‘किञ्चि’ ।

‘डारौरस कृते टेरे यथा द्वित्व प्रसारणे ।

समसङ्ख्येन नाथाऽस्ति सिद्ध स्थानेऽर्थतोऽन्तरौ ’ ।

‘आन्तर्यतो व्यवस्थाऽत्र य एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् ॥

टेरेत्व च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु’ ॥

॥*॥ डाविकारस्य शिक्करण सर्वादेशार्थम् ॥*॥ डाविकार शिक्कर्त्तव्य ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ सर्वादेशार्थम् । ‘शित्सर्वस्येति’ सर्वादेशो यथा

स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे ‘अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ती

त्यन्त्यस्य प्रसज्येत । ॥*॥ निघातप्रसङ्गस्तु ॥*॥ निघातस्तु प्राप्नोति ॥

अ कर्ता । ‘तासे पर लसार्वधानुक्रममुदात्त भवती’त्येव स्वर प्राप्नोति ॥

यत्तावदुच्यते—‘डाविकारस्य शिक्करण सर्वादेशार्थ’मिति ॥*॥ सिद्धमलोन्त्य

विकारात् ॥ ॥ सिद्धमेतन् ॥ कथम् ? ॥ ‘अलोन्त्यविकारात्’ ॥ अन्त्व

यमलोन्त्यस्य ॥ का रूपसिद्धि—कर्ता ? ॥*॥ डिति टेल्लोपागेष ॥*॥ डिति

टेल्लोपेनै लोपो भविष्यति ॥ अनित्वाच्च प्राप्नोति ॥ डित्करणसामर्थ्या

द्भविष्यति ॥ * ॥ अनित्वाद्वा ॥*॥ अथ वाऽनित्वादेतत्सिद्धम् ॥ किमि

द्व्यनित्वादिति ? ॥ अन्त्यस्मात् स्थाने भवति प्रत्यय स्यात्, असत्या

प्रत्ययसङ्ख्यामित्सङ्गा न । असत्यामित्सङ्ख्या लोपो न । असति लोपेऽने

काल् । यदाऽनेकस्तदा सर्वादेश । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्यय । यदा

॥]तदपेक्ष प्रश्न । डारौरस कृते टेरे इति । परत्वाद्देरेत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञाना

डारौरसो भवन्ति । यथेजतुरीजुरिति कृते सप्रसारणे द्विर्वचनम् । एष एवार्थ आर्यया

प्रदर्शित—आन्तर्यत इति । य एवामी त्रय श्रूयन्ते त एव सर्वेषा सन्तु ।

डाविकार इति । डादेश इत्यर्थ । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व’मित्यन्त्यस्य स्यादिति

डाश्चकृतव्य । अ कर्तेति । तिपो डादेश, तस्य ‘तास्वनुदात्तनि’दित्यनुदात्तत्व

प्राप्नोति । यस्तु तिङ्गुतिङ’ इति निघात स ‘न लु’ङिति निषिद्ध । डित्ताति ।

आकारे डिति परत सतकारस्य टिसञ्ज्ञकस्य लोप । डित्करणसामर्थ्यादिति ।

ड]न्यथानुपपत्त्या कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति बोध्यम् । तस्मादुभयमपि न्याग्यम् ।

प्रकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न्याग्य इति बोध्यम् ।

ताया विकारे इत्यर्थेऽनुपपत्तिरत आह—डादेश इति । कर्मधारय इति भाव ।

नानुबन्धकृतमिति । अनुबन्धत्वश्रेयस्कृतमित्यर्थ । च्यनित चेदमनेकालिशदिति

सूत्रे भाष्ये । भाष्ये—निघातप्रसङ्गस्त्विति । शित्वेऽशित्वे च सर्वधाऽय दोष

इति सूचयितु ‘तु’ शब्द । ननु अ ‘पदयोगे तिङन्तनिघात एव भविष्यतीति

विमनेन लसार्वधानुक्रममुदात्तत्वविचारेणेत्यत आह—यस्त्विति । भाष्ये—अनित्वा-

१ ‘अन्तर’ । २ ‘भवन्ति’ ।

३ ‘पाप्नोति’ । ४ ‘अनित्वा’ । ५ ‘प्रतिषिद्ध’ ।

त्यस्यदेवता । यदेतस्मिन् तदा लोप ॥ ॥ प्रत्ययनिर्देशाद्वा ॥ ॥ अथ वा
तस्मिन्निर्देशोऽप्यम्-डावथा डो । स 'अनेकादिश सर्वस्ये'ति सर्वादेशो भवि
याति ॥ यदा तद्यप्यमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्प्रहणेन ग्रहण
, प्राप्नोति ॥ * ॥ तिङ्प्रहणेन देशनिवृत्तस्याऽनन्त्यत्वात् ॥ * ॥ एकदेशविकृतम
न्त्यवग्रहणं तिङ्प्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ॥ स्वर कथम् ॥ * ॥ स्वर
प्रतिपत्तिरिति ॥ * ॥ [स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् । इदमिह सप्रधार्यम्-] डारो
रस त्रियन्तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादनुदात्तत्वम् ॥

नित्या डारोरस, कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति ॥
अनुदात्तत्वमपि निष, कृतेष्वपि डारोरससु प्राप्नोति अकृतेष्वपि प्राप्नोति ॥

अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारोरससु प्राप्नोत्यन्यस्या
कृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति ॥

डारोरसोऽप्यनित्या । अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वं प्राप्नुवन्ति ,
अन्यथास्वरस्याऽकृते । स्वरमिहस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयो
रनित्ययो परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते प्रत्ययसंज्ञाविज्ञानाडारोरस ।

प्र] न एकान्तस्मिन्नाति बोध्यम् । नचन्यस्य जावश कृते सनकारमम्, प्रत्यये
परतोऽहसंज्ञाविधानम् । अतिशयवृत्तिः अनित्यकृतादित्यर्थः । अन्यस्येति ।
प्रत्ययस्य प्रत्ययस्य स्थाने तु प्रत्यय, तकारादे समुदायस्य प्रत्ययत्वात् ।
प्रतिषेधनिर्देशादिति तन्नाञ्जेन कृतेष्वप्यनुदात्तत्वं समुदाय प्रयाप्यते, सोऽनेका स्वा
त्सर्वादस्य प्रवर्तने । सर्वादेशो च तस्मिन्कृते एकादेश मियते । सिद्धमनन्त्य
विचारयति यदुक्तं तत्र लोपमुदावयति-यदा तर्हीति । अक्षरिमाणस्य
विष्मदामवधातिशयस्याऽन्यादते कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्प्रहणेनाऽग्रहणात्पदत्व
न स्यादित्यर्थः । एकदेशविकृतमिति । पचतु पचत्वित्यादौ यथा ।

उ] इति । इयमेकदेशुक्तिः । अनुवर्धनेत्यन्त्येन तत्कृताऽनेकान्ताऽभावात् । 'तुद्ध'
इत्यादौ प्रत्ययसंज्ञ उपदिश्यमानप्रत्ययान्वयवरोऽपीति अन्त्यादेशोऽपि इत्येव
विधिः । सर्वादेशो च तस्मिन्कृते एकादेश इति । कृतेष्वप्यनुदात्तत्वं समुदाय
देशान्ते एकादेशस्य नैव प्रयोज्येत्यर्थः । ननु तिङ्प्रत्ययव्यवहारस्य सा किं न
स्यादत आह-अक्षरिमाणस्येति । माध्य-अनन्यवदिति । अक्षाधिकविधाराध्याये
नाऽपि 'स्थानिकदिव्यतिरेगप्रवृत्तपलक्षणमिदमिति बोध्यम् । माध्य-तत्रा
न्तरङ्गनादिति । 'तस्मि पर ल्पान्वयातुक्तमित्यनुदात्तत्वस्य ब्रह्मेश्वरदित्यर्थः ।
परत्वात्तिरेगेति । तिङ्प्रत्ययान्वयनाऽऽप्तमन्त्यवैक्येऽपि 'ति रिति शब्दस्यैव प्रवृ
त्त्या तस्य परत्वादिति यावत् । एव चाऽनुदात्त उदात्तयोराभावात्तदनुदात्तत्वमिति

टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥
 अन्तरङ्गत्वाद्धारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्धारौरस्सु कृतेष्वनुदात्तत्व क्रियता टिलोप
 इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादिलोपेन भवितव्यम् ॥ एव तर्हि—
 'स्वरविप्रतिषेधात्सिद्धम्' । न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः । इदमिदं सप्रधा
 यम्—अनुदात्तत्व क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ पर
 त्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो
 भविष्यति ॥ तदेतत्कं सिद्धं भवति ? ॥ यत्पिद्वचनम् ॥ यदपिद्वचनं तत्र न सि
 ध्यति ? ॥ तत्रापि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ इदमयं लसार्धधातुकानुदात्तत्व प्रत्यय
 स्वरस्यापवादः । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । 'पूर्वं ह्यपवादा अभि
 निविशन्ते पश्चादुत्सर्गः' "प्रकल्प चाऽपवादाविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते" ।
 तर्हि तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवादः लसार्धधातुकानुदात्तत्व प्रती
 क्षते । तत्राऽनुदात्तत्व क्रियता लोप इति, यद्यपि परत्वाल्लोपः, सोऽसाव
 विद्यमानोदात्तत्वेऽनुदात्ते उदात्तो लुप्यते ॥

प्र] न्याय्य एवायमिति । पूर्वप्रदर्शितो हि धारौरसामन्तरङ्गत्वादित्यायः । अयं तु न्याय्य
 अथ वा परविप्रतिषेध एवायं, न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते । इदमिहेति ।
 धारौरस्सु कृतेषु टिलोपे च कृते सप्रधारणेयम् । नन्वकृतेऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृ
 त्तिस्वरो नैव प्राप्नोति, तत्कथमन्योर्विप्रतिषेध इत्याह—तदेतदिति । तिपोऽनुदात्तस्य
 स्थाने ङादेशः स्थानिवद्भावादननुदात्तस्त्वोदात्तनिवृत्तिस्वर सिध्यति । यस्तु तशब्दस्य
 स्थाने क्रियते तत्र परत्वाल्लोपे कृतेऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्त
 निवृत्तिस्वरो न सिध्यति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्वनुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः । सोऽसा
 विति । शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते, किं तर्हि, उदात्तत्वाऽभावयुक्त इत्यर्थः ।

उ] प्राप्नोति प्रत्ययस्वरप्राप्तावुदात्तत्वमेव ध्रुयेतेति तात्पर्यम् । निमेषश्च न्याय्यत्वमित्या
 शङ्क्याह—पूर्वं प्रदर्शित इति । न्याय्य एवेति भाष्यस्य—न्याय्यत्वमित्यर्थः ।
 'अथवे'ति व्याख्या तु विन्त्या, पूर्वमपि परविप्रतिषेधस्यैवोक्तेरिति चोच्यम् ।
 टिलोपात्पूर्वमेतत्सप्रधारणया असम्भवादाह—धारौर स्थितिः । टिलोपे चेति ।
 परत्वादिति भावः । भाष्ये—'पुनः प्रसङ्गविज्ञाना'दिति । पिन्यपि परन्त्यवत्क्षणप्रत्यय
 लसार्धधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यर्थः । नन्वकृते इति । अपिद्विषय इत्यर्थः । ननुदात्त
 निवृत्तिस्वराऽभावेऽपि परेण टिलोपेन प्रत्ययस्वराऽपवादस्य लसार्धधातुकानुदात्त
 त्वस्य सकृदतिन्यायेन बाधितत्वापुनरप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरप्रत्ययेऽसिद्धिरत आह—
 पुनः प्रसङ्गंति । तत्र—'अनुदात्तस्य च यत्रे'त्यत्र । तत्तद्योदात्तनिवृत्तिस्वरानुदा

१ 'यद्यपिद्वचन' । २ 'ह्यभिनिवि' । ३ 'चाऽप' । ४ 'तेन न ताव' । 'न ताव' ।

५ 'पूर्वप्रद' । ६ 'पूर्वप्रद' । ७ 'पूर्वं परविष' ।

‘प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधानुक्तानुदात्तत्वम् ।

तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचिन् ॥ १ ॥

प्रत्ययस्वरश्च तासेवृत्तिसनिधोगशिष्टः ।

तेन चाप्यसाबुदात्तो लोप्यते तर्था न दोषः’ ॥ २ ॥

॥*॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

प्र.] वृत्तिसन्नियोगशिष्ट इति। वृत्ति - प्रकृति । यदेव तासि प्रवर्तने तदेवापवाद-
ऽभावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवार्थं श्लोकेन सगृहीतः ।

॥*॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटइते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं चतुर्थः पादोऽध्यायश्च द्वितीयः ॥

उ.] तन्वदोः सप्रधारणा युक्तैवेत्यर्थः । ननु तासेरपि प्रत्ययस्वराप्रागेव परत्वादित्येव
उदात्तनिवृत्तेरेवाऽभावात्प्रत्ययमुदात्तनिवृत्तिस्त्वरोऽत आह भाष्ये-तासेवृत्तीति । एवं
च प्रत्ययसंनिधोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वादपवादप्रसक्त्यभावाच्चात्तन्वयुक्त एवोत्पद्यत
इति भावः ।

॥*॥ इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टमुनसतीगर्भजनागोर्जामहद्विरचिते
भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

१ ‘वाद’ । २ ‘तत्तदा न दोष’ । हरिः ॐ तत्सन् ॥

इति मध्मण्डलमार्तण्ड-पण्डितप्रकाण्ड-पण्डितराज-श्रीछेदिरामजि-
च्छास्त्रिणा पौत्रेण, न्यायाचार्यपण्डितवरश्रीशिवनारायणशास्त्रिणा पुत्रेण, व्याकरण
न्यायाचार्येण श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा सङ्गहीना महाभाष्यादिटिप्पणी ।

(ज्येष्ठश्रम १९-१९९६)

* हरिः ॐ तत्सन् ॥

